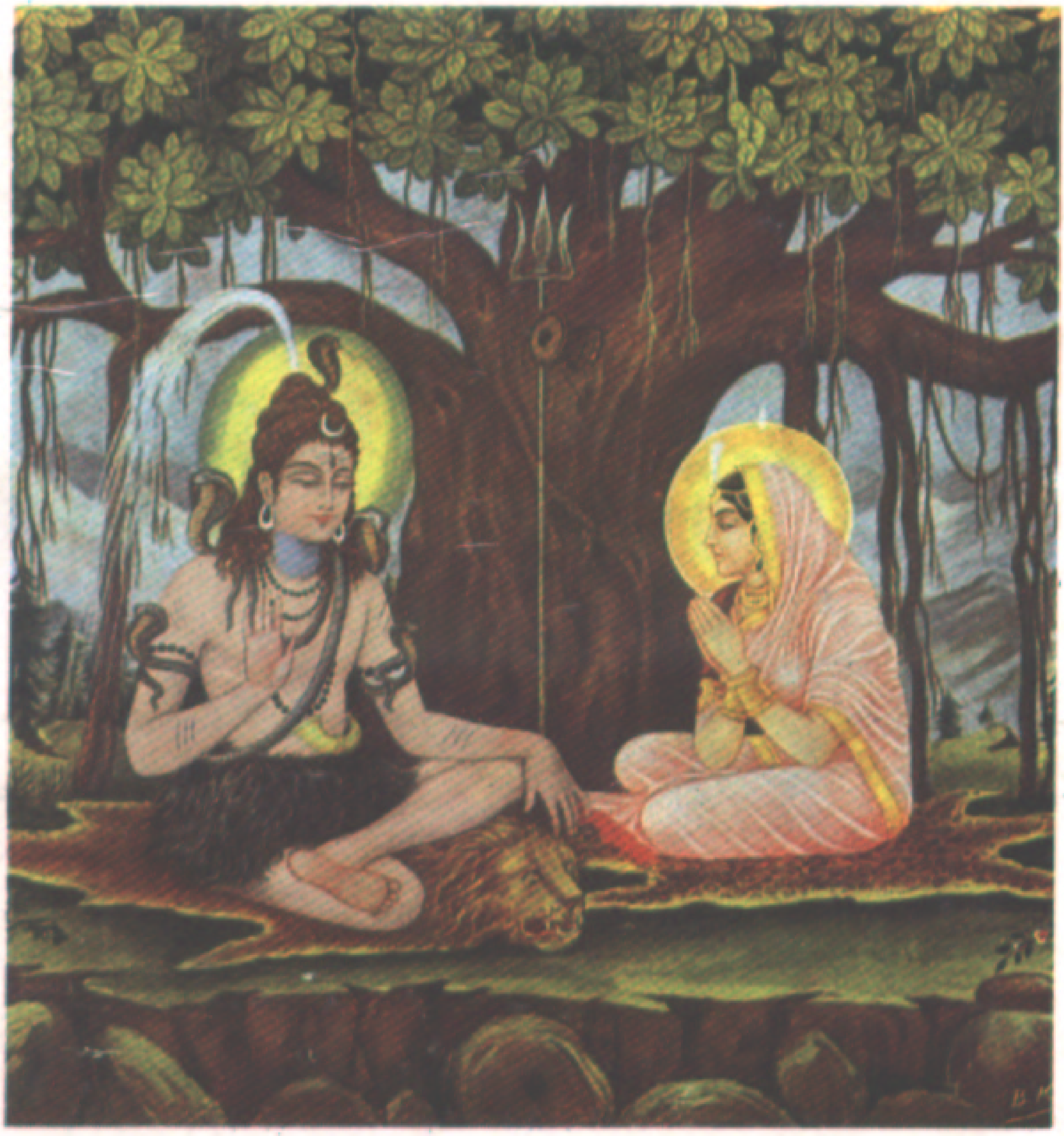
मानस गूढार्थ चंद्रिका

बालकाण्ड (मराठी)

खंड ४

लेखक

श्री. प. प. ब्र. स्वामी प्रज्ञानानंद सरस्वती

मानस गूढार्थ चंद्रिका

बालकाण्ड : खंड ४

'रामचरितमानस' यावरील मराठी बृहत् टीकेचा अंश

(दो. १४२/५-८ पासून दो. २२६/७-८ अखेर)

लेखक : प.पू. प्रज्ञानानंद सरस्वती

प्रकाशक :

रामचरितमानस प्रेमी मंडळ,

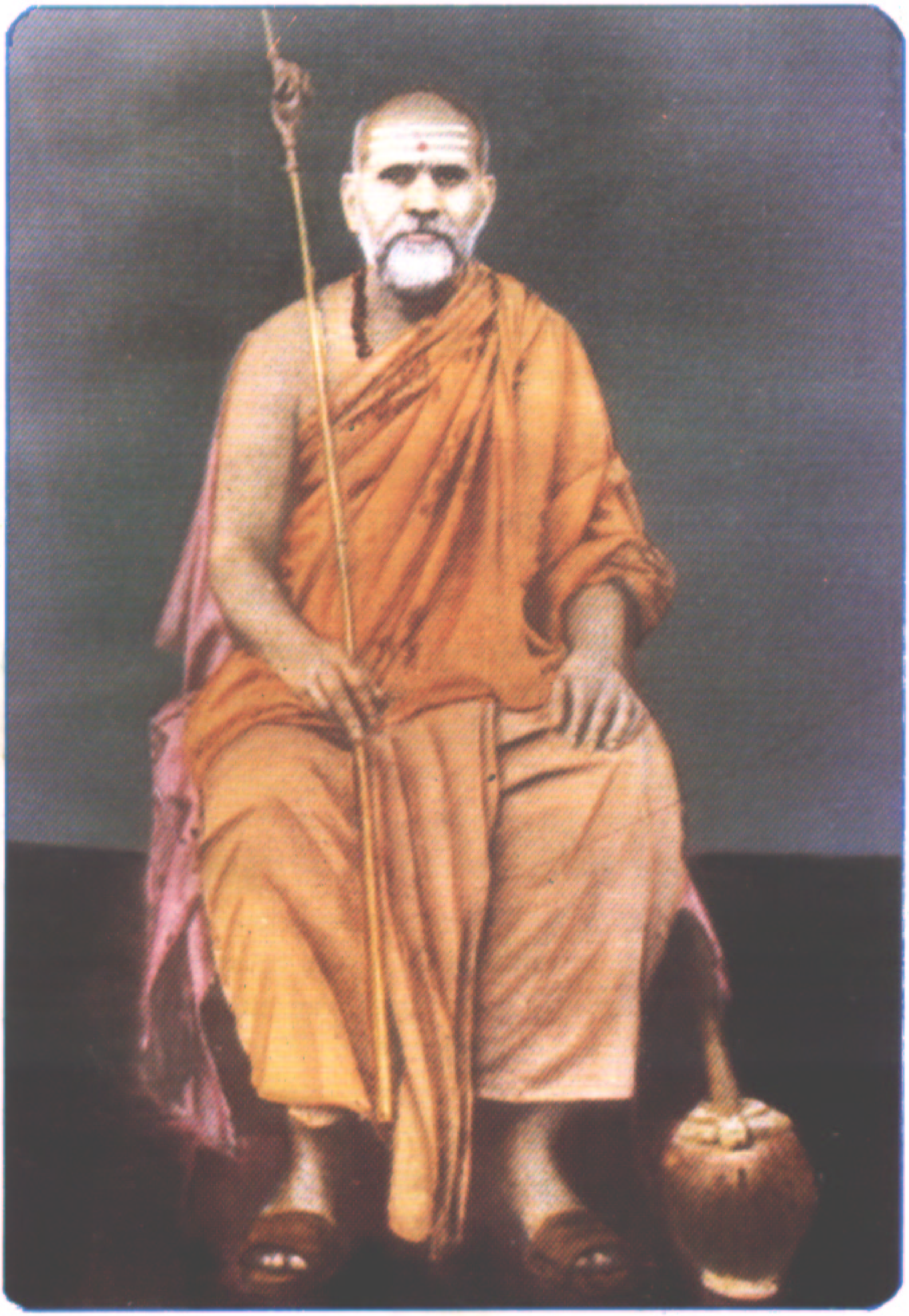
डोंबिवली.

प्रथम आवृत्ती : २०००

प्रकाशक :
श्रीरामचरितमानस प्रेमी मंडळ,
४, श्री गणेश अनंतराज सोसायटी, नेहरु रोड,
जलाराम मंदिर जवळ, डोंबिवली (पू.) ४२१ २०१

मुद्रक :
ओमेगा ऑफसेट
४५७४, शेट्टी गल्ली, बेळगाव
फोन :४२४१२४/४३३४२९

मूल्य : रु. २०० फक्त

श्री प. पू. प्रज्ञानानंद सरस्वती स्वामी

।।श्री सद्गुरवे नमः।।

।।श्री राम समर्थ।।

चतुर्थ खंड - प्रस्तावना

प्रिय वाचकहो, नव्हे नव्हे मानसात अवगाहन करणाऱ्या रसिक साधकहो,

१८व्या अध्यायापासून प्रतापभानूचे आख्यान किंवा कथा जिथून सुरू होते तेथून आपण या चतुर्थ खंडास प्रारंभ करीत आहोत.

प्रतापभानू व त्याचा अवतार हे रामावतारास कारण नसून रावणावतारास कारण आहे म्हणून ते 'अति पुनित' नव्हते व तो कसा गुणी धर्मधुरंधर होता, स्वतःचे नाव कसे सार्थ होते ते टीकेत प.पू. स्वामी अधिक सुस्पष्ट करून मा.पी.ची न्यूनता सिद्ध करतात. मनू व सत्यकेतूच्या वनगमनातील सूक्ष्मभेद प.पू. स्वामी नजरेला आणून देतात. तेच कारण ते त्याच्या समूळ नाशास कसे कारणीभूत होते हेही प्रारंभीच सांगतात. व राजाचा अहंकार कसा बळावतो व तो 'अहंकार' राजाकडून कसकशी कृत्ये करून घेतो ते टीकेतून वाचावे. राजाचा मंत्री (सचिव) कसा असावा याचे वर्णन शुक्राचार्यांच्या उदाहरणाने अधिक सुस्पष्ट करून प.पू. स्वामी दाखवितात. रावणाचा सर्व स्वभाव व दुर्गुण वैशिष्ट्ये ही पूर्वजन्मातून कसकशी संक्रमित होत आली होती ते शब्दचित्र प.पू. स्वामी डोळ्यापुढे उभे करतात. 'कामादी' मधील पुरुषार्थाचा कसा अर्थ लावायचा तेही स्वामी सुस्पष्ट करून देतात. तसेच एकट्या प्रतापभानूच्या एका चुकीमुळे सर्व प्रजेला कसे दुःख करावे लागले तेही सविस्तर टीकेतून वाचावे म्हणजे सर्व भ्रम, संशयादी नष्ट होतील. धर्मरूची सचिव हाच बिजरूपाने बिभिषणात कसा होता ते मूळातून वाचावे. सुप्तावस्थेतील सूक्ष्म अहंकारही कसा विनाशकारी ठरतो ते प्रतापभानूचे धर्मशील आचरण असूनही त्याच्या विनाशाने अगदी उघड करून दाखवले आहे.

त्यानंतर प्रतापभानूचे 'शिकारीचे व्यसन' पराकोटीला गेल्याने त्यामुळेच त्याचा कसा नाश झाला हे प.पू. स्वामी सविस्तर सखोलपणे दाखवून देतात व त्याने केलेल्या शिकारीचे वर्णन इतके प्रत्ययकारी देतात की तो शिकारीचा सर्व सीन आपला डोळ्यापुढे सहज साकार होतो. त्या एका वराहा (डुकर) च्या मागे लागून तो रस्ता चुकला, घनदाट झाडीत तो वराहही दिसेनासा झाला अन् राजा सुधा तृषेने सर्व सैन्यापासून एकटा व्याकुळ होऊन दूर दूर आला. मग तो भानावर येऊन त्यास पश्चात्ताप झाला व त्यानंतरचे नाट्य मुळातून वाचावे इतके प्रत्ययकारी आहे.

प्रतापभानूची, राज्यलोभ – काम लोलुपता - अशा पातळ्यांवरून क्रमशः घसरण होत कसा विनाश होतो यावरून मानवासाठी हे उत्तम उदाहरण तुलसीदासांनी दिले आहे. साधक अवस्थेत सदैव किती दक्ष हवे हे सूज्ञ साधक जाणतीलच. किंबहुना त्यांनी हे जाणून घ्यावे यासाठीच बहुशः ह्या कथेचे प्रयोजन असावे.

कपटी नृप व प्रतापभानू यांचा संवाद म्हणजे दंभ, कुटिलता यांचे उत्तम प्रदर्शन कसे आहे ते मुळातून वाचून (ते त्यागावे) त्यानंतर कथाभागाच्या ओघात त्या निमित्ताने तुलसीदास सिद्धांत (Universal Truths) ही कसे सुंदर चपखल सांगतात ते वैशिष्ट्य मानसात अनेक ठिकाणी किंबहुना ठायी ठायी दिसून येते. कपटी मुनीचे कपट इतके पराकोटिला पोचले की प्रतापभानू त्याला इतका भुलला की तो त्या मुनीला 'पिता' समजू लागला. व विशेष अलौकिक याचना करण्याच्या त्याच्या वासनेपोटी मुखातून 'नाथ' 'मुनीश' 'प्रभु' अशी विशेषणे वापरू लागला. अन् त्या दोघांच्याही या कपटी संभाषणाचा शेवट प्रतापभानूराजाची लोभाची परिसीमा व त्या कपटी मुनीचे कपट यांचा अंतिम परिणाम किती दुःखद व भयानक झाला हे मूळातून वाचून षड्रिपूंबद्दल साधकाने किती सूक्ष्मतम रीतीने 'सदैव दक्ष' असले पाहिजे याचा जणू धडा घ्यावा. अशा दांभिकांच्या कपटाला बळी पडणारे सकाम, आळशी व मूर्ख यावर प.पू. स्वामींनी चांगलेच ओरखडे काढले आहेत. 'सूज्ञास अधिक सांगणे न लगे'! शेवटी या प्रतापभानू आख्यानाचा उपसंहार करताना एक सिद्धांत 'भूपती! भावी ना टळे' म्हणजे भविष्यात होणारे (भावि) न टळे सांगतात. आणि प्रतापभानूचा शेवट दुःखमय का झाला ते प.पू. स्वामी टीकेत अधिक स्पष्ट करून देतात.

हाच प्रतापभानू पुढील जन्मात रावण बनला. सचिव (धर्मरूची) बिभीषण व राजाचा धाकटा भाऊ कुंभकर्ण बनला. हे तिघेही राजस, सात्विक व तामस गुणांचे कसे प्रतीक होते ते टीकेतून सुस्पष्ट होते. परंतु बिभिषण राक्षसकुळात जन्माला येथून अखंड दुष्ट संगतीत राहूनही शेवटपर्यंत सत्वप्रधान कसा राहिला हि सर्वांच्या मनातील प्रश्नाचे उत्तर टीकेत १७६/६ ते दो. १७६ मध्ये सविस्तरपणे प.पू. स्वामी देतात. नंतर या तिन्ही भावांची तपश्चर्या, त्यांचे ब्रह्मदेवाकडे मागणे, आणि त्यानंतर निर्धास्त बनलेल्या रावणाचा जीवनक्रम किंबहुना भरभराटीचा चढता वाढता आलेख आणी त्या महाहंकारी वृत्तीने घातलेले थैमान यांचे सुरेख वर्णन टीकेतून वाचावे. त्यानंतर रावणाने सारी पृथ्वीच नव्हे तर त्रिभुवनास कसे हैराण करून सोडले हे वर्णन वाचताना अक्षरशः अंगावर शहारे येतात. त्या अनुषंगाने 'निशाचर' शब्दाची सुरेख व्याख्या तुलसीदासांनी केलेली व त्यावरची स्वामींची टीका वाचताना काय वाटते ते वाचकांनीच सांगावे!

त्यानंतर प्रत्यक्ष पृथ्वीने धेनूरूपात ब्रह्मदेवाकडे केलेली काकुळतीने विनंती, त्यावेळी देवांनी प्रगट केलेली स्वतःची असहाय स्थिती अन् त्यावर महादेवांनी त्यांना दिलेला सल्ला त्यांचे 'महेशत्व' कसे सिद्ध करून जातो हे टीकेतून वाचताना तो भाग फारच सुंदर, अनुभवगम्य बनला आहे.

त्यानंतर ब्रह्मदेवांनी त्या महेशांच्या वक्तव्यावर प्रतिक्रिया कशी व्यक्त केली म्हणण्यापेक्षा ती त्यांचेकडून आपोआप कशी व्यक्त झाली ते वाचताना तर भक्तहृदय गलबलून जाते. अन् त्यांच्या मुखातून ही श्रीरामचरितमानसातील २८ नक्षत्रस्तुतीपैकी पहिली स्तुती स्रवली, ती सुंदर

स्तुती व त्यावरील टीका सखोलपणे, सूक्ष्म - शोधक वृत्तीने वाचण्यातच खरी मजा आहे, ती भक्तांनी, साधकांनी अगदी मनसोक्त लुटावी.

पहिले नक्षत्र अश्विनी, त्यानुसार या स्तुतीत त्या नक्षत्राचे नांव, तारे संख्या, रूप किंवा आकार, नक्षत्रदेवता व फलश्रुती या प्रमाणे खगोलशास्त्रज्ञ वा संशोधक बनून प.पू. स्वामींनी यावर जे अथक परिश्रमपूर्वक लिखाण केले आहे ते आजही चपखलपणे कसे फिट्ट बसले आहे ते पाहून मन गहिवरते! प्रत्येक गोष्टीचा मूळातून साकल्याने सर्वांगाने विचार करण्याची अभ्यासू वृत्ती व ती शिक्षकी ढंगाने टीकेमध्ये विस्तृतपणे आणि आवश्यक तेथे कोकणस्थी परखडपणे मांडण्याची स्पष्टवक्ती शैली हे प.पू. स्वामींचे व्यक्तीविशेष टीकेत सर्वत्र ठायी ठायी विखुरले आहेत. आणि या सर्वांवर साज चढतो तो त्यांच्या कमालीच्या विनयाने व सारे श्रेय सद्गुरूंना वा रामांना देण्यात – 'प्रज्ञा लिहवी यंत्रसा' । धन्य ती गुरुभक्ती! धन्य ती गुरुनिष्ठा!

यानंतर तुम्ही सारे ज्या अधीरतेने आतुरतेने वाट पहात आहात ते प्रभू आता येणार, ते श्रीराम अवतार घेणार - कोठे, कसे, व का ते सविस्तर खुलवून खुलवून स्वामी सांगतात. साधुसंत जन्माला यायचे तर त्यामागे कित्येक जन्मांची पुण्याई लागते इथे तर प्रत्यक्ष प्रभू अवतरणार मग ते 'दशरथ' व तो 'कौसल्या' किती महान, पुण्यवान होते ते सारे सारे अध्यात्मिक अर्थासह प.पू. स्वामी टीकेतून उलगडून दाखवतात.

रामप्रभू प्रत्यक्ष प्रगट होण्यापूर्वीच सर्व देव 'गेले निज निज धाम' असे गोस्वामी म्हणतात यातील रहस्य काय तेही फार मार्मिक रीतीने स्पष्ट केले आहे. प्रत्यक्ष रामजन्माच्या वेळचे ते वातावरण, सर्वांचा तो आनंद, उत्साह केवळ अयोध्येतच नव्हे तर त्रिभुवनातही कसा पसरला होता व देवांच्या पुष्पवृष्टीतून कसा प्रत्यक्षपणे गोचर झाला ते प्रत्यक्ष वाचायलाच हवे नाही का? कारण इथून खऱ्या अर्थाने 'महानाट्यकाव्य' रंगायला प्रारंभ झाला आहे.

त्यानंतर कौसल्या मातेला झालेले प्रभूंचे दिव्यदर्शन, आणि त्यानंतर मातेच्या अनुज्ञेनुसार त्यांचे ते शिशुपण स्वीकारणे हे सारे सारे अनेक दिव्य रंगा-ढंगाने नटलेले टीकेतून वाचताना मनाने जणू प्रत्येक वाचक त्या अयोध्येत जाऊन त्या रामोत्सवात आपोआपच सामील होतो. खऱ्या भक्ताच्या अशा एकरूपतेशिवाय, तन्मयतेशिवाय हा 'दिव्यानंद' कसा लुटता येईल?

पुत्रजन्म म्हणजे ब्रह्मानंद नव्हे 'ब्रह्मानंद-जणू' – त्याच्या आसपास जाणारा तो आनंद कसा आहे ते वाचताना आपण ब्रह्मानंद हल्ली किती स्वस्त केला आहे ते जाणवून चांगलाच चिमटा बसतो.

प्रभू प्रगट होताच कौसल्येने केलेली भरणी नक्षत्रावरील ही दुसरी स्तुती टीकेतून सविस्तर वाचून ती फलश्रुती वाचताना तर अंगावर रोमांच उभे राहतात व क्षणभर का होईना 'आपण या भवकूपात पुन्हा पडणार नाही' याची खात्री पटते (हा क्षणभरचा दिलासा एवढ्यासाठी –

या चरितास गाण्याचा जो 'भाव' आहे त्या भक्तीभावात आपण कमी पडतो. ज्ञानदेवांनी तर 'एक निमिष देई मोटके' इतकी सूट देऊन ठेवली आहे परंतु तो क्षणांश सुद्धा आपला पूर्ण शुद्ध सत्त्वयुक्त भाव येत नाही, म्हणून तीच तर मोठी अडचण आहे. – त्यासाठी गुरूकृपा, प्रभुकृपा अन् आपली गुरुनिष्ठा व मुमुक्षुत्व सर्वच दृढ हवे.)

या स्तुतीच्या अंतर्गति 'प्रभु मृदु हसले' - त्या मंद मृदु हास्याने काय सुंदर किमया केली ते वाचताना एक आगळा वेगळा आनंद प्राप्त होतो.

त्यानंतर कुलगुरु वसिष्ठांनी त्या बालकांवर केलेले सर्व संस्कार त्याविषयीचे शास्त्रीय स्पष्टीकरण व आजच्या संस्कारांशी त्यांची तुलना प.पू. स्वामींनी आपल्या नेहमीच्या शैलीने फार सुरेखरितीने आपल्यापुढे मांडले आहे.

तत्पूर्वी प्रत्यक्ष आपली ग्लानी सांगण्यासाठी दशरथ वसिष्ठांकडे गेल्यानंतर त्या गुरूंनी शिष्याची समस्या कशी सोडवली, त्या पुत्रकामेष्टी यज्ञाचा सर्व तपशील वाल्मिकी वा इतर रामायणातूनही मानसात कसा शास्त्रीय दृष्टीकोनातून परिपूर्णरितीने व सरस मांडला आहे ते टीकेत स्पष्ट होते व मानसाची श्रेष्ठता मनापासून पटते. तो यज्ञीय प्रसाद 'पायस' कोणी, किती प्रमाणात भक्षण केला व त्याचा परिणाम भगवंताचे अंशावतार कसे प्रगट झाले हे वाचताना मती गुंग होते. त्यावेळी सूर्यवंशाचा आद्य पुरूषही आपल्या कुळाचा 'भावीभूषण' - त्याचा जन्मोत्सव पहायला कसा एक महिनाभर थबकून राहिला याचे अगदी रसिकतेने केलेले वर्णन वाचताना सारे काव्य - गुण, काव्यरस व अष्टसात्विक भाव यांचे वाचकाच्या मनात सुंदर मधुरमीलन होते. प्रत्यक्ष हा सोहळा पाहण्यासाठी भगवान शंकरही कशी युक्ती लढवतात - काकभुशुंडींच्या मदतीने ते वर्णन तर फारच बहारदार आहे. तेथे न राहवून तुलसीदास बोलून जातात. "हे शुभ चरित तयासच कळतें। ज्यावर रामकृपा जळ गळतें।"

त्यानंतर वसिष्ठांकरवी केलेला नामकरण संस्कार किंवा विधी राम, भरत, शत्रुघ्न व लक्ष्मण असा नेहमीचा क्रम बदलून हा संस्कार का व कसा केला, त्याला अध्यात्मिक बैठक काय हे टीकेतून वाचावे . नामांचे अध्यात्मिक अर्थही प.पू. स्वामींनी सुस्पष्ट करून दाखवले आहेत.

त्यानंतर रामांच्या अनुपम अशा बाललीला, बालरूप वर्णन करताना तुलसीदास खऱ्या अर्थाने खुललात व प.पू. स्वामी त्यावर आणखी सुंदर साज चढवितात हे जाणवते. 'बालरूप रामचंद्र पूर्ण उगवला' हे प.पू. स्वामीकृत काव्य म्हणजे या बालरामाला चढविलेला सुंदर पारमार्थिक मधुर शृंगार होय! (प.पू. स्वामींच्या 'स्फुट काव्य संग्रहात' हे अप्रतीम काव्यलावण्य सापडते) टीकेतले ते बालरामाचे वर्णन इतके प्रत्ययकारी बनले आहे की 'वपूवरिं पिवळे पातळ झबले रांगत दुड दुड प्रिय मज गमले' हे वाचताना ती दुडु दुडु धावणारी रामांची बालमूर्ती दृष्टीसमोर तरळते.

अशा त्या अनुपम बाललीलात दशरथकौसल्यांसह सारी अयोध्या अन् त्याबरोबर आपणही इतके मग्न होतो, परंतु अधून मधून 'सुख संदोह मोहपर ज्ञान गिरागोतीत' असे ते सच्चिदानंद घन परब्रह्म स्वरूपच आहे याची जाणीव करून द्यायला गोस्वामी अजिबात विसरत नाहीत. कारण कोणाही साधकाने आपल्या या स्व-रूपापासून दूर जाऊ नये ही दीनवत्सलता (साधकांवर केलेली कृपा) प.पू. स्वामीजी टीकेतून अधिक फुलवून स्पष्ट करून देतात. अन् याही पुढची पायरी म्हणजे हे राम जगत् पितृमाता कसे आहेत हेही गीतेतल्याप्रमाणे क्रमाक्रमाने वाचकांच्या गळी उतरवतात.

त्या बाललीलेत कौसल्यामातेला एक क्षणभर प्रभुंनी कसे भुलवले ते मूळातून सखोल वाचावेत. अन् त्यायोगे आत्मपरिक्षण करून आपण किती मायावश आहोत ते पारखून घ्यावे. त्यानंतर कौसल्या प्रभूंकडे काय मागणे मागते व ते प्रभू तिला कसे देतात हे फार सूक्ष्मतेने अभ्यासण्याजोगे आहे. यदाकदाचित प्रभू होऊन प्रगटले व आपल्याला वरदान देऊ लागले तर निदान काय व कसे मागावे ह्याचे हे उत्तम उदाहरण वा आदर्श होय.

त्यानंतर रामांनी उपनयनानंतर विद्या कशी विनयसंपन्नतेने ग्रहण केली ते आजच्या विद्यार्थ्यांना किती उद्बोधक आहे! त्यानंतर रामांची सुंदर सुरेख आखीव रेखीव अशी दिनचर्या अभ्यास – पूर्ण रितीने वर्णिली आहे.

विश्वामित्र 'रामभक्त' असल्याने त्यांच्या दर्शन – सहवास इत्यादी विषयी कसे 'अपार भुकेले' होते ते वर्णन टीकेतूनच वाचावे. ते 'महामुनी, ज्ञानी,' कसे होते हे प.पू. स्वामींनी अगदी खुलवून खुलवून सांगितले आहे. त्यानंतर त्यांची मागणी – याचना कशी 'अविचारी' होती तेही स्पष्टपणे, परखडपणे प.पू. स्वामी मांडतात यात त्यांची 'निर्भयता' स्पष्ट होते. (भ.गीतेत. भक्तांच्या लक्षणातले हे पहिले लक्षण आहे 'अभय्') नंतर वसिष्ठांनी दशरथांची कशी समजूत काढली. ''तैं वशिष्ट विविधा समजावति'' मग त्यामुळे दशरथांचा विश्वामित्रांबद्दलचा आदर अधिकच वृद्धिंगत होऊन त्यांनी रामलक्ष्मणांना विशेषतः राम म्हणजे आपले जीवन मुनींच्या कसे सुपूर्द केले त्याचे आध्यात्मिक अर्थ अगदी प्रत्येक पदर उलगडून प.पू. स्वामींनी सुंदर विवेचन केले आहे.

जेथे जेथे ज्या ज्या रूपाचे वर्णन तुलसीदासांनी केले आहे ते प्रत्येक रामाचे रूप अगदी नजरेपुढे चित्रमयतेने उभे करण्याचे त्या शब्दांत पूर्ण सामर्थ्य आहे व प्रत्येक रूपवर्णनात का व कसा भेद आहे हे तर्क, बुद्धी व भक्तीने प.पू. स्वामींनी पटवून दिले आहे. बालरूप जितके लोभस तितकेच हे किशोरवयीन 'पुरुषसिंह युगवीर' वीररसप्रधान उभे केले आहेत. लगेच ती रामांची वीरता 'एकाचि बाणें प्राण हरण करि' ते ताडकावधाने सिद्धही केली आणि 'निजपद-दिधले दीन बघुनि तरि' यात विश्वामित्रांचे 'सनाथत्व' कसे सिद्ध झाले व त्यांना हा 'महानिधीचा' अपूर्व ठेवा कसा गवसला हे वाचताना अगदी आनंद होतो. कथेच्या अनुषंगाने ताडका-कथा

व ती स्त्री असून तिचा वध रामांनी का केला याची सर्व उत्तरे टीकेत सापडतात. त्यानंतर विश्वामित्रांनीही राम-लक्ष्मणांचे बाबतीत आपले पितृत्व कसे सिद्ध केले हेही वाचताना मन संतुष्ट होते. रामांची वीरता विश्वामित्रांनी दिलेल्या अस्त्र – शस्त्रादि विद्यांनी कशी धारदार बनली ते यज्ञ रक्षणार्थ केलेला निशाचर संहारावरून समजते. त्या यज्ञकार्यानंतरही रामांनी अधिक काळ तेथेच वास्तव का केले याचेही स्पष्टीकरण वाचताना रामांच्या प्रभावाने मन गद्‌गदून जाते. 'ऋषी-मुनींना-संत-सज्जनांना' निर्भयता प्रदान करून धर्माचे रक्षण व वर्धन करण्याचे त्यांचे ब्रीद किती प्राणपणाने सावध व विचारपूर्वक ते सिद्ध करीत होते हे पाहिले की त्यांच्या त्या 'प्रभु' भावापुढे आपण नकळत नतमस्तक होऊन जातो. नंतर अहिल्येची कथा सांगून विश्वामित्रांच्या आज्ञेनुसार त्या तपस्वी स्त्रीला पदस्पर्ष करताना रघुवीर कसे संकोचले, व्याकुळले इतकेच नव्हे तर पुढे त्या जगपावनी गंगे मुळे ते स्वतःला पवन करून घेतात हे पाहून रामांच्या अशा या अनुपम गुणांनीच ते भक्तहृदयाचे अखंड सम्राट बनतात हे कळते. त्या महान साध्वीने रामांची केलेली स्तुती व 'मुनी शापा वदले उत्तम घडलें परम अनुग्रह गमें मला' चा तिच्या अतिउच्च विचारधारेमुळेच ती 'महाभगिनी' कशी बनली हे सविस्तारच वाचावे. शेवटी तुलसीदासांनी केलेला उपसंहार वाचून आपण किती 'महाशठ' आहोत याची प्रकर्षाने जाणीव होते.

गंगानदीची परम पावनता व महानता वर्णन करून तीर्थक्षेत्रांची महती, येथे गेल्यावर काय व कसे विधी करावेत व आज कसे केले जातात हे वचून प.पू. स्वामींचा जनमानसाचा सखोल अभ्यास मनी ठसतो. त्यानंतर जनकाच्या मिथिला नगरीचे वर्णन अयोध्येची ताडून अयोध्या कशी सर्वच बाबतीत सरस आहे हे स्वामी सुंदर रितीने अनेक दाखल्यासह पटवून देतात तेव्हा त्यांच्यातला तो 'शिक्षक' डोकावतो. विश्वामित्र राम-लक्ष्मणांसह जिथे उतरले त्या 'आमराईचे' ते सुरेख वर्णन वाचून ते दृश्यच जणू दृष्टीपुढे साकार होते. जनकांना हे वृत्त कळताच ते विश्वामित्रांचा आदर करण्यास कसे आले, 'विदेह' असूनही त्यांनी उत्तम प्रकारे राजधर्म कसा पाळला हे सांगून विदेहांचे मन राम-लक्ष्मणांना पाहताच विदेही असूनही कसे चटकन व आपोआप भक्तीरसात विरघळले इतकेच नव्हे तर ओथंबून गेले ते प.पू. स्वामींनी फारच सुरेख पद्धतीने वर्णन करून स्पष्ट करून दाखवले आहे. 'ब्रह्मसुखा मन जबरी त्यागी' इतके जनक-विदेही असून हतबल ठरले व स्वतःच्याही नकळत भक्तीस शरण गेले. इथे भक्तीची ज्ञानावर झालेली कुरघोडी वाचताना मन अगदी आनंद - समाधान - तृप्तीने 'विश्राम' पावते. आणि 'आनंदा आनंदहि दाते' यांनी भक्तिरस कळसाला पोचतो. नंतर जनकानी राम-लक्ष्मणांसह विश्वामित्रांना नगरीत आणून आपला वैभवात कशी भर घातली हे वाचनीय आहे.

त्यापुढे राम लक्ष्मणांचे मन कसे वाचतात हे पाहून आदर्श बंधू, आदर्श प्रभू यांचे दाखले मिळून जातात. राम-लक्ष्मण नगरशोभा पहायला विश्वामित्रांच्या अनुज्ञेने जाताना सर्वांचे 'चित्तचोर' कसे बनतात हे वाचून मन थक्क होऊन जाते व त्या नगर दाखवण्याऱ्या बालकांचा आपणास हेवा वाटू लागतो. या जोडीला पाहून झालेला अबालवृद्धांच्या प्रतिक्रिया वाचताना

मानवी मनाचे अगणित खेळ, प्रत्येकाची एखाद्या विशेष व्यक्ती व घटनांकडे पाहण्याची वेगळी दृष्टी पाहून तुलसीदासांचे 'मानसशास्त्र' ध्यानी येते.

नगरशोभा पाहून येताना थोडा उशीर होताच रामांचे 'मर्यादा पुरुषोत्तमत्व' तत्काल सिद्ध करण्याची तुलसीदासांची तत्परता 'भितीस भिववी धाक जयाचा' मनावर ठसते.

अन् शेवटी या खंडाचा उपसंहार होतो तो राम विश्वामित्रांचे कसे 'आदर्श शिष्य' बनले व रामांचे अनुगामी लक्ष्मण कसे 'आदर्श सेवक' बनले हे वर्णन वाचून होतो. लक्ष्मणांचा सेवक-भाव व रामांची गुरुसेवा पाहून मन हेलावते, गदगदते. अन आपण किती नाठाळ आहोत याची प्रकर्षाने बोच जाणवते. उत्तम सद्गुरू लाभण्याचे परमभाग्य लाभले पण आपण सत्शिष्य आहोत काय? हे प्रत्येकाने पडताळून पाहून पुढे सत्शिष्य बनून सज्ज होऊन सीता-स्वयंवरास (पुढील खंडात) जाऊ

श्रीगुरु शरणम्

– प्रज्ञाशिष्या रामदासी

मानस गूढार्थ चंद्रिका टीका

खंड - ४था

भानुप्रताप (प्रतापभानू) आख्यान

अध्याय-१८वा

हिं । सुनु मुनि कथा पुनीत पुरानी । जो गिरिजाप्रति संभु बखानी ॥१॥
। बिस्व बिदित एक केकय देसू । सत्यकेतु तहँ बसइ नरेसू ॥२॥
। धरम धुरंधर नीति निधाना । तेज प्रताप सील बलवाना ॥३॥
। तेहि कें भए जुगल सुत बीरा । सब गुन धाम महा रनधीरा ॥४॥

म. । श्रुणु मुनि कथा पुराण पुनीता । जी गिरिजेसि शंभुनीं कथिता ॥१॥
। प्रथित एक जगिं केकय देश । सत्यकेतु तेथिला नरेश ॥२॥
। धर्म-धुरंधर नीति-निधान । तेज-प्रतापशील बलवान ॥३॥
। दोन तयाला तनय सुवीर हि । सब-गुण धाम महा रणधीरहि ॥४॥

अर्थ : (भरद्वाज) मुनी! शंभूनी गिरिजेला सांगितलेली एक पुनीत पुराण कथा श्रवण करा ॥१॥ जगात प्रसिद्ध असा एक केकय नावाचा देश होता व तेथला राजा (नरेश) सत्यकेतू होता ॥२॥ तो धर्मधुरंधर, नीतिनिधान व तेज, प्रतापशील व बलसंपन्न होता ॥३॥ त्याला दोन मुलगे होते व ते दोघेही सर्व गुणांचे धाम, सुवीर व महारणधीरही होते ॥४॥

टीका चौ. १(१) मनुशतरूपा कथेला अतिपुनीत इतिहास म्हटले. सत्यकेतू सुद्धा ऐतिहासिक पुरुष होता हे पुढील वर्णनावरून ठरते. या कथेला पुनीत कथा म्हटले आहे; म्हणजे हा पुनीत इतिहास आहे (क) सत्यकेतू व त्याचा पुत्र प्रतापभानू हे दोघेही धर्मशील होते हे धर्मधुरंधर नीतिनिधान, शीलवान या विशेषणांनी व पुढे १५६/२ पर्यंतच्या वर्णनावरून ठरते. या प्रकरणात प्रतापभानू चरित्रात हरिभक्तीचे नावसुद्धा कुठे नाही. म्हणून या इतिहासाला अतिपुनीत म्हटले नाही. पूर्वी दिलेली 'अतिपुनीत 'ची व्याख्या पाहावी! (ख) पुराण = पुरातन, फार प्राचीन. ही कथा अगस्त्य रामायण व मंजुल रामायण यात आहे. मानसपीयूषमधील वीस रामायणे हे प्रकरण प्रस्तावनेत पाहावे.

चौ. २(१) केकय देश - हा कक्का नावाने ओळखला जाणारा काश्मीर राज्यातील एक भाग होय असे मा.पी.मध्ये म्हटले आहे. केकय देशाची राजधानी गिरिव्रज - राजगृह होती. केकय देशाच्या राजाची कन्या तीच कैकयी. छांदोग्य उपनिषदकात केकयकुमार अश्वपती राजाचा उल्लेख आहे

चौ. ३(१) धर्मधुरंधर - मनुराजा पण धर्मधुरंधर होताच. 'धर्मधुरंधर नृपर्षि समजुनि'. धर्मधुरंधर म्हटल्यानंतर नीतिनिधान म्हटले असल्याने येथे नीति = राजनीती असा अर्थ घेणे उचित आहे. (क) या दोन चौपायात सत्यकेतू राजाचे थोडक्यात वर्णन केले; व प्रतापभानूचे पूर्वज कसे होते हे दाखविले. पुढील चौपाईपासून प्रतापभानूचे वर्णन करतील.

चौ.४(१) सत्यकेतूच्या वर्णनात तेज-प्रताप- बलवान शब्दानी सुचविले की तो महावीर होता. त्याचे दोन्ही मुलगे सुवीर = महावीर आहेतच पण ते महारणधीरही आहेत. याने सुचविले की सत्यकेतू इतका रणधीर नव्हता.

हि. । राज धनी जो जेठ सुत आही । नाम प्रतापभानु अस ताही ॥५॥
। अपर सुतहि अरिमर्दन नामा । भुजबल अतुल अचल संग्रामा ॥६ ॥
। भाइहि भाइहि परम समीती । सकल दोष छल बरजित प्रीती ॥७ ॥
। जेठे सुतहि राज नृप दीन्हा । हरि हित आपु गवन बन कीन्हा ॥८॥

म. । धनी ज्येष्ठ सुत जो राज्याते । म्हणता प्रतापभानु तयाते ॥५ ॥
। अवर पुत्र अरिमर्दन-नामा । भुजबल अतुल अचल संग्रामा ॥६ ॥
। परम मित्रता त्या भावांची । प्रीति दोष-छल वर्जित साची ॥७ ॥
। ज्येष्ठ सुता नृप करि राज्यार्पण । हरिसाठी वनिं गेला आपण ॥८ ॥

अर्थ : ज्येष्ठ पुत्र जो राज्याचा मालक (वारस) होता त्याला प्रतापभानू म्हणत (प्रतापभानू हे त्याचे नाव होते) ।।१ ।। धाकटा मुलगा अरिमर्दन नावाचा होता; त्याचे बाहुबल अतुल होते व तो रणांगणात अचल असे ।।६ ।। त्या दोन भावांमध्ये परम मैत्री होती व त्याची परस्पर प्रीती निर्दोष छलहीन व खरी होती ।।७ ।। (सत्यकेतू) राजाने ज्येष्ठपुत्राला राज्य दिले व आपण हरीसाठी वनात गेला ।।८ ।।

टीका चौ. ५(१) मानसात हिंदीत राज = राज्य, धनी = हक्कदान, उत्तराधिकारी, वारस, पित्याच्या नंतर ज्याला राज्य मिळावयाचे तो राज-धनी = राज्याचा धनी. ज्येष्ठ पुत्राला राज्य देण्याची प्रथा केकय देशातही होती हे सुचविले. ज्याचा प्रताप भानूसारखा आहे तो भानुप्रताप, प्रतापभानू. हे सत्यकेतूच्या वडील मुलाचे नाव होते.

चौ. ६(१) अपर = दुसरा, अवर = धाकटा, कनिष्ठ, एकाला ज्येष्ठ म्हणून दुसऱ्याचा उल्लेख केला असल्याने, अपर = धाकटा = अवर असा अर्थ होतो. (क) शत्रूचे, अरीचे मर्दन करणारा म्हणून अरिमर्दन. हे नावच त्याच्या कर्तृत्वातील वैशिष्ट्य दाखविते. शत्रुघ्न नाव ही याच अर्थाचे आहे. शत्रूंचा नाश करण्यास अतुल बाहुबल व रणात धैर्य हे दोन्ही गुण पाहिजेत. ते या धाकट्या मुलाच्या ठिकाणी होते. येथील अतुल बलवान शब्दानी सुचविले की प्रतापभानू पेक्षा शरीरबलाने व धैर्याने हा श्रेष्ठ होता. पण याचा प्रताप प्रतापभानूच्या एवढा नव्हता. या जन्मांतील या दोन भावांतील हा भेद रावणकुंभकर्ण जन्मात सुद्धा दिसतो. कुंभकर्णाला 'अतुलित बली' म्हटले आहे; पण त्याचा धाक रावणाच्या सारखा नाही – नव्हता याचे कारण प्रताप कमी.

चौ. ७(१) वडील भावाला राज्य मिळणार हे माहीत होते तरी या दोन्ही भावात सुमैत्री = सुमीती = परममित्रता होती. अशी मैत्री टिकण्याचे कारण उत्तरार्धाने सांगतात. (क) कपटहीन (छलवर्जित) निर्दोष प्रीती होती. 'पयसमभाव जलास बघा प्रीतिची रीति वरि ॥ भिन्न होई रसनास कपट आम्ल पडतांच परि' (१/५७म) मैत्री भंग करणारे दोष किष्किंधा ७/१-८ पर्यंत पहावे.

चौ. ८(१) सत्यकेतूने प्रतापभानूला राज्य दिले व आपण वनात गेला. मनूने 'बळें सुता राज्यार्पण केले' असे म्हटले आहे. सत्यकेतू व मनु यात साम्य दाखविले. प्रतापभानूला बळाने जबरीने राज्य द्यावे लागले नाही. एका शब्दाच्या (बने-बरबस) अभावाने हे दाखविले की प्रतापभानूने खुषीने आनंदाने राज्याचा स्वीकार केला. म्हणजेच त्याला राज्य हवे होते ते मिळाले हे स्पष्ट झाले. थोडा असला तरी राज्याचा लोभ होता. उत्तानपादाला राज्यलोभ नव्हता म्हणून तो राज्य स्वीकारण्यास खुषीने तयार नव्हता. जबरीने द्यावे लागले. हा गुप्त असणारा राज्यलोभच पुढे प्रतापभानूचा सर्व कुळासहित नाश करण्यास कारण झाला आहे. 'लोभ कुणाचे विटंबन न करी या जगि फार' (७/७०) रावणाच्या विनाशास त्याचा लोभच मुख्य कारण आहे. 'गुणसागर नागर नर असला। तिळ लोभे कुणि म्हणति नच भला' (५/३८/८) असे विभीषणाने रावणास सांगितले आहे. प्रतापभानू चरित्राच्या आरंभीच, केवळ एक शब्द गाळून त्याच्या विनाशाचे मूळ किती शिताफीने सुचविले आहे हे पाहण्यासारखे आहे. 'लोभजसा प्रतिलाभि वाढतो' ही रावणाच्या मस्तकास दिलेला दृष्टांत येथे किती यथार्थ आहे पहा. राज्यलोभ पूर्ण झाल्याबरोबर साम्राज्यलोभ उत्पन्न झाला हे पुढे दाखवितील -

हिं. दो. । जब प्रतापरबि भयउ नृप फिरी दोहाई देस ॥
॥ प्रजा पाल अति बेदबिधि कतहुँ नही अघलेस ॥१५३॥

म. दो. । जैं प्रतापरवि होइ नृप फिरली देशीं द्वाहि ॥
॥ प्रजा पाळि अति वेद विधीं अघलव कुठेंहि नाहि ॥१५३॥

अर्थ : प्रतापरवि (भानु) राजा झाला तेव्हा त्या देशात (राज्यात) दवंडी पिटली गेली. तो वेदविधीने प्रजेचे अत्यंत पालन करू लागला (त्यामुळे त्याचा राज्यात) कुठे लेशमात्र ही पाप होईनासे झाले ॥१५३॥

टीका - (१) एक राजा बदलून दुसरा गादीवर बसला म्हणजे नवीन राजाच्या नावाने दवंडी त्या त्या राज्यात व इतर राज्यातही पिटविली जात असे. त्रिजटेला पडलेल्या स्वप्नात रामचंद्रानी लंका जिंकल्याची द्वाही फिरली आहे. (५/११/६ पहा) रामचंद्र अयोध्याधीश झाल्यावर व बिभीषण लंकापती झाल्यावर मात्र त्या दोघांनी आपल्या नावाची दवंडी पिटविली नाही. उत्तानपादानेही तसे केल्याचे सांगितले नाही. येथे प्रतापभानूचा अहंकार व प्रतिष्ठेचा लोभ सूचित केला. (येथे सुद्धा टीकाकार मौन आहेत).

(२) प्रजापाल अतिवेदविधि - प्रजेचे रक्षण न म्हणता पालन म्हटले व ते अत्यंत कसोशीने वेदविधीप्रमाणे केले गेले. पालन करीत होता म्हणजे काय करीत किंवा करवीत होता हे याच वाक्याने ध्वनित केले आहे. प्रजा पळि अति वेदविधी = प्रजा वेदविधीचे अत्यंत पालन करूं

लागली. राजाने प्रजेला वेदविधीप्रमाणे वागण्यास भाग पडले. प्रजेचे पालन करणे म्हणजे प्रजेला वेद विधीचे अत्यंत पालन करण्यास लागणे. खायला प्यायला व रहावयास जागा या गोष्टी भरपूर असल्या व प्रजेची संख्यावृद्धि झाली तरी तेवढ्याने राजसत्तेने प्रजापालन केले असे ठरत नाही. वेदशास्त्रानुसार प्रजा वागू लागली तरच पालन झाले अन्यथा नुसते पोषण व वृद्धी केली असे म्हणता येईल.

(क) राज्यातील प्रत्येक मनुष्य जोपर्यंत वेदशास्त्रधर्मानुसार वागत नाही तोपर्यंत राज्यात पाप घडणारच; व पापाचे फळ दुःख राजाच्या व प्रजेच्या वाट्यास येणारच व प्रजेला दुःख भोगावे लागणारच. 'वर्णाश्रम निज निज धर्म - निरत वेदपथि लोक ॥ वर्तति पावति सदासुख नहिं भय रोग न शोक' (७/२०) अशी रामराज्यात स्थिती होती. अशी प्रतापभानूची प्रजा वागत होती म्हणून त्याच्या राज्यात लेशमात्र पाप होईनासे झाले. भाव हा की त्याच्या राज्यात भय रोग शोक इत्यादींचे दर्शन सुद्धा कोणास होत नव्हते. असे कसे घडले याचे एक कारण सांगतात.

हि. । नृप हितकारक सचिव सयाना । नाम धरमरुचि शुक्र समाना ॥१॥
। सचिव सयान बंधु बलवीरा । आपु प्रतापपुंज रनधीरा ॥२॥
। सेन संग चतुरंग अपारा । अमित सुभट सब समर जुझारा ॥३॥
। सेन बिलोकि राउ हरषाना । अरु बाजे गहगहे निसाना ॥४॥

म. । नृप-हितकारक सचिव शहाणा । नाम धर्मरुचि शुक्र चि माना ॥१॥
। सचिव सुजाण, बंधु बलवीर हि । स्वतां प्रतापपुंज रणधीरहि ॥२॥
। सैन्य संगि चतुरंग अंत ना । रण झुंझार सुभट ना गणना ॥३॥
। सेने निरखुनि हर्ष नृपा अति । धडाम् धडाम् धम् भेरी वाजति ॥४॥

अर्थ : राजाचे हित करणारा धर्मरुचि नावाचा सचिव होता; तो दुसरा शुक्रच होता असे समजा. (हिं - शुक्रासारखा होता) ॥१॥ शाहणा सचिव, भाऊ बलवान वीर आणि (राजा) स्वतः प्रतापपुंज व रणधीर, ॥२॥ व त्या संगती अपार (अंत न) चतुरंग सैन्य होते; व त्या सैन्यात अगणित रणझुंझार उत्तम योद्धे होते ॥३॥ त्या सेनेचे निरीक्षण केल्यावर राजाला अति हर्ष झाला व रणभेरी धडाम् धडाम् धम् वाजू लागल्या ॥४॥

टीका चौ. १(१) सचिव - मंत्री कसा असावा हे येथे थोडक्यात सुचविले आहे. त्याला धर्माची फार आवड असावी, फार काय तो मूर्तिमान धर्मरुपी असावा. शाहणा = नृपनीति विशारद, सर्व तंत्रविशारद इत्यादी असावा आणि अशा अति धर्मशील राजाचे हित साधणे हे त्याचे मुख्य कर्तव्य असावे. हे सर्व गुण प्रतापभानूच्या या सचिवाच्या ठिकाणी होते म्हणून त्यास शुक्राचार्यांची उपमा दिली आहे. 'सचिव वैद्य गुरु हे प्रिय लोभ भये वदतील ॥ राज्यधर्मतनु तीन तरि सत्वर विनाशतील' (५/३७) यावरील टीका पहावी. सचिवाच्या धर्मात वैद्य व गुरु यांच्या कर्तव्याचा व ध्येयाचा अंतर्भाव होतो हे तेथे टीकेत सिद्ध केले आहे.

(२) शुक्र - शुक्राचार्य - शुक्राचार्य दैत्य-दानव-राक्षसाचे गुरु होत. यांचा शुक्रनीति हा ग्रंथ सर्वनीतिग्रंथात अतिप्राचीन व सर्वश्रेष्ठ आहे असे म्हणतात. याचे मूळ सव्वालक्ष श्लोक होते; पण आयुष्य मर्यादा व धारणाशक्ती कमी होऊ लागल्यावर शुक्रनीतिसार हा ग्रंथ दहा हजार श्लोकांचा तयार झाला आहे म्हणतात. हिंदी सिद्धांत साप्ताहिकांत यातील काही भागाचे भाषांतर छापले गेले आहे. लोकाश्रयाभावी आता या पत्राला पाक्षिक बनावे लागले आहे असे आढळून आले. (याचे काही अंक संग्रही आहेत).

हिरण्याक्ष, हिरण्यकशिपु, रावण, बली इत्यादींचे हे गुरु होत. बली राजाचे ऐहिक हित साधण्यासाठी यांनी आपला स्वतःचा एक डोळा फोडून घेतला! स्वतःचे कायमचे अहित करून सुद्धा यांनी आपल्या राजाचे हित साधण्याचा प्रयत्न केला. रावण व मेघनाद यांनी युद्धकाळी जे यज्ञ केले ते यांच्याच सांगण्याप्रमाणे, पण शुक्राचार्यांनी घातलेल्या अटी श्रीरघुनाथाने पुऱ्या होऊ न दिल्यानेच त्यांना मरण आले. मेघनादाला इंद्रजित होता आले ते शुक्राचार्यांनी सांगितल्याप्रमाणे मंत्रानुष्ठान व यज्ञ केल्यानेच. जळंधराचे गुरु शुक्राचार्यच होते व त्यांनीच दिलेल्या शक्तीनेच तो शंकरास सुद्धां भारी झाला. मृत संजीवनी मंत्र फक्त यांनाच सिद्ध होता. देवयानी यांचीच मुलगी. नृपहित करण्यात राजाचे व राज्याचे हित व संरक्षण करण्यात शुक्राचार्यासारखे कोणी झाले नाहीत म्हणून या धर्मरुचि सचिवाला शुक्र म्हटले.

(३) पूर्वकाळी सचिवांमध्ये गुरुचा अंतर्भाव होत असे (गुरु-कुलगुरु, कुलपुरोहित) शतानंद जनकाचे गुरु (पुरोहित) व सचिवही होते. वसिष्ठ सूर्यवंशाचे गुरु असून राजकारणात त्यांच्या मताला फार महत्व दिले जात असे. स्वतःचे अहित करूनही नृपहित साधणारा सचिव उत्तम, स्वतःचे, नृपाचे हित साधणारा मध्यम, स्वतःचे व नृपाचे अहित करणारा कनिष्ठ व स्वतःचे हित साधून नृपाचे अहित करणारा सचिव अधम, नीच. रावणाचे बरेचसे सचिव अधम होते; विभीषण उत्तम सचिव होता. धर्मरुचीच विभीषण झाला आहे. (क) नृपहित म्हणजे केवळ राजाचे हित नव्हे, नृ=नर व त्यांचा पालक यांचे हित करणारा तो नृपहितकारक. हा अर्थ प्रगट करण्यासाठीच महिप, भूप राजा इत्यादी शब्द वापरले नाहीत. प्रतापभानू प्रजापालक होता हे आधीच सांगितले आहे.

चौ.२.३ (१) शक्तिमान व विजिगीषु (जिंकण्याची विशेष इच्छा असणारा) राजाला आवश्यक असणाऱ्या सर्व गोष्टींची उत्तम अनुकूलता प्रतापभानूला लाभली होती हे या दोन चौपायात सांगतात. प्रजा पूर्ण अनुकूल; धर्म पूर्ण अनुकूल, उत्तम दुर्लभ सचिव; स्वतः अत्यंत प्रतापशाली, रणधीर, नीतिनिपुण व महत्वाकांक्षी, अरिमर्दना सारखा मित्र-सहोदर अतुल बलवान, वीराग्रणी साह्यकर्ता व अपार महावीरांचे सर्वप्रकाराचे अगणित सैन्य; इतके असल्यावर व सत्तेची लालसा असल्यावर दिग्विजयाची इच्छा न झाली तरच आश्चर्य! अश्वमेध यज्ञाच्या निमित्ताने दिग्विजय करावा लागला असता तर धर्मकार्यांत विघ्न करणारे म्हणून इतरास जिंकणे योग्य झाले असते. (क) अश्वमेध यज्ञाचा आरंभ न करताच हा राजा दिग्विजयाचा प्रारंभ करणार आहे; यावरूनही राज्यलोभ, सत्तालोभ व आपल्या प्रतापाचा दर्प त्याच्या ठिकाणी होता हे सहज सिद्ध होते.

चौ.४(१) या राजाला जो हर्ष झाला आहे तो उत्साह आहे; वीररसाचा अनुभव आहे; सैन्यापाहणी केल्याने वीररस उद्दीपित झाला. रणवाद्ये वाजविण्याची आज्ञा देणे वगैरे संचारी भाव आहेत. *रणभेरी गर्जू लागल्या ही युद्धासाठी प्रयाण करण्याची पूर्व सूचना आहे.* डंके, भेरी, नौबदी पिटण्याची आज्ञा राजाने दिल्याशिवाय ती वाद्ये वाजू लागणे शक्य नाही; म्हणून आज्ञा दिली असे मानणे आवश्यक आहे. आता पुढील चौपायात दिग्विजयासाठी प्रयाण व दिग्विजय यांचे वर्ण करतील.

हिं. । विजय हेतु कटकई बनाई । सुदिन साधि नृप चलेउ बजाई ।।५ ।।
। जहँ तहँ परी अनेक लराईं । जीते सकल भूप बरिआईं ।।६ ।।
। सप्त दीप भुजबल बस कीन्हे । लै लै दंड छाडि नृप दीन्हे ।।७ ।।
। सकल अवनि मंडल तेहि काला । एक प्रतापभानु महिपाला ।।८ ।।

म. । दिग्विजया नृप फौज सजवुनी । निघे शुभदिनीं डंके पिटुनी ।।५ ।।
। होति लढाया ठायी नाना । बळे जिंकले सकल नृपांनां ।।६ ।।
। द्विप सप्त वश करूनि भुजबलें । लादुनि कर घे भूप सोडले ।।७ ।।
। अवनि-मंडला तेव्हां सकलहि । भूपति भानूप्रताप एकहि ।।८ ।।

अर्थ : प्रतापभानू राजाने दिग्विजयासाठी फौज सुसज्ज केली व शुभदिवस पाहून डंके पिटून प्रयाण केले (निघाला) ।।५ ।। नाना ठायी ठिकाणी (तहँ तहँ=जिथे तिथे) नाना लढाया झाल्या व त्याने आपल्या बाहुबळाने सर्व नृपांना जिंकले ।।६ ।। साती द्वीपे (सर्व पृथ्वी) आपल्या बाहुबळाने वश करून, सर्व राजांवर खंडणी लादून ती घेतली व राजांना सोडून दिले ।।७ ।। तेव्हां (त्या काळी) सगळ्या पृथ्वीचा प्रतापभानु हा एकटा भूपती झाला ।।८ ।।

टीका चौ.५-६ (१) फौज सुसज्ज करण्यात व लढाईसाठी कूच करण्यात, चतुरंगिणी सैन्याच्या वेळी सुद्धा अनेक गोष्टी कराव्या लागत; रस्ते तयार करणे, अन्नपाण्याचे संरक्षण करणे इत्यादी व डावी उजवी बगल, आघाडी पिछाडी, राखीव इत्यादी रचना व नाना प्रकारच्या व्यूहांची रचना करावी लागे. धनुर्वेदात बंदुकीचे वर्णन आहेच. त्यास नलिकायंत्र म्हटले आहे. बंदुकीची नळी लोखंडाची व दस्ता लाकडाचाच असे. नळीची लांबी वापरणाराच्या वितीने पाच विती असे व लांबीच्या मानाने नळीची रूंदीही भिन्न असे. ही माहिती सिद्धान्त साप्ताहिकात आलेली आहे.

(२) शुभदिवस पाहून प्रयाण केले. (क) ठिकठिकाणी लढाया झाल्या. भाव हा की पुष्कळ ठिकाणी लढावे लागले. पुष्कळ राजे शरण आले, व पुष्कळ पळूनही गेले असतील. पळून गेलेल्या एका राजाचे कृष्णकारस्थान पुढे दिसणार आहे. (ख) बळें जिंकले म्हणण्यात भाव हा की कपटाने कूटयुद्ध करून वगैरे नाही जिंकले. धर्मयुद्ध करून जिंकले.

चौ. ७-८ - (१) या पृथ्वीला सप्तद्वीपवती म्हणतात. जम्बु, प्लक्ष, शाल्मली, कुश, क्रौंच, शक्त व पुष्कर ही सात द्वीपांची नावे आहेत. आपण राहतो त्या द्वीपाला जंबु द्वीप म्हणतात.

कोणत्याहि धर्मकार्याच्या आधी देशकालाचा उच्चार करताना आपल्या इकडे दक्षिणेत 'जंबुद्वीपे, दंडकारण्ये देशे' वगैरे म्हणतात. सप्तद्वीपे वश केली म्हणजेच पृथ्वीवरील सर्व राजांना जिंकले व बंदिवान केले. जे शरण आले वा कैद केले त्यांच्यावर वार्षिक खंडणी लादून ती प्रथम वसूल केली व कैद केलेल्या राजांना सोडून दिले. त्यांना मांडलिक बनवून त्यांची राज्ये त्यांच्या ताब्यात दिली. त्यांच्या राज्य, धर्म रितीरिवाजांत ढवळा-ढवळ केली नाही. शास्त्रनियमाप्रमाणे वागून पृथ्वी जिंकली. परंतु युद्धातून कोण पळून गेले याकडे राजाने अगदी दुर्लक्ष केले. कोणी पळून गेले असतील असे त्यास वाटले सुद्धा नसावे किंवा समजून सुद्धा विजयमदाने वाटले असेल की पळून जाणारा राजा माझे काय वाकडे करू शकणार? 'रिपु-रिण-लेश न कधि उरवावा' या राजनीतिसिद्धान्ताचे पालन विजयमदामुळे केले गेले नाही; हेच त्याच्या विनाशास कारण झालेले पुढे दिसेल. याप्रमाणे प्रतापभानू अक्षरशः भूपति म्हणजे सम्राट झाला.

हिं. दो. ***। स्वबस बिस्व करि बाहुबल निज पुर कीन्ह प्रबेसु ।।***
।। अरथ धरम कामादि सुख सेवइ समयँ नरेसु ।।१५४।।

म.दो. ***। करुनि विश्व वश भुजबळें स्वपुरी करी प्रवेश।।***
।। अर्थ धर्म कामादि सुख सेवी समयिं नरेश ।।१५४।।

अर्थ : (याप्रमाणे) सर्व विश्व (पृथ्वी) आपल्या बाहुबळाने आपल्या आधीन करून (प्रतापभानूने) आपल्या नगरात प्रवेश केला; व तो नरेश अर्थ, धर्म व मुख्यतः काम यांचे सुख योग्य समयी भोगू लागला ।।दो.१५४)

टीका चौ. १(१) येथे दिग्विजय वर्णनाचा उपसंहार करतात. हे वर्णन अगदी थोडक्यात करून सुचविले की दिग्विजय करण्यास त्यास फार काळ लागला नाही. येथे विश्व शब्द असला तरी तो 'सकल अवनिमंडल' या अर्थानेच वापरला आहे. विश्व सर्व पृथ्वी. (क) दिग्विजय करून राजा आपल्या नगरीत प्रवेश करीत असता त्याने मोठ्या थाटाने व महोत्सवपूर्वक स्वागत करण्यासारखी ही वेळ असता तसे मुळीच घडले नाही, व पुढे शिकारीहून परत आला एकटा राजा तेव्हां 'गृहि गृहि' उत्सव गजर खूप तो (१/१७२/५) असा उत्सव सुरु केला. व दिग्विजय करून राजधानीत प्रवेश केला त्या वेळी मुळीच उत्सव केला नाही असे कां? राजधानीतील सर्व प्रजा पूर्णपणे वेदधर्मानुसारी आहे व राजा धर्मशील असून काही धार्मिक हेतु नसता निष्कारण दिग्विजयास गेला व दिग्विजय करून आला हे लोकांस पसंत पडले नाही म्हणून त्यांनी हा असहकार केला असे दिसते. काळी निशाणे दाखविण्याची पद्धती त्यावेळी नव्हती असे वाटते. (ख) पुढील सर्व वर्णनात सुद्धा प्रजेचे राजावर पितृवत्प्रेम असल्याचे वर्णन नाही व ते दिसतही नाही. शिकारीहून राजा परत आल्यानंतर प्रजेने उत्सव केल्याचा उल्लेख पुढे केलेला नसता तर वरील अनमान वाढवण्यास जागा नव्हती, यावरून तेथे तो उल्लेख मुद्दाम करून व येथे मुद्दा गाळून कवींनी वरील भाव सुचविला असेच म्हणावे लागते.

(२) मानसांत धर्मार्थ काममोक्ष अनुक्रम नसून अर्थ धर्म काम मोक्ष असा आहे. कारण अर्थाशिवाय धर्माचरण होत नाही. याविषयी विस्तृत विवेचन 'अर्थधर्म काम व मोक्ष' या प्रकरणात

प्रस्तावनेत पहावे. (क) कामादि शब्दाने काही टीकाकार मोक्षाचे ग्रहण करतात; पण मोक्षसुख एकदा मिळाले म्हणजे ते अहर्निश मिळत असते. त्या सुखाचे योग्य वेळी सेवन करतो असे म्हणणे हा भ्रम आहे. सकाळी मोक्ष सुख भोगतो व रात्री भोगीत नाही असे होत नाही. कामादि म्हणण्यात व्यंग्य आहे की या त्रिवर्गाचे सुख राजा वेळच्या वेळी भोगीत असला तरी त्या सर्वांत काम आदि मुख्य आहे; राजाचे लक्ष कामसुखाकडे अधिक आहे. रावणचरित्रातील एकेका दुर्गुणाचे मूळ प्रतापभानूत गुप्तरीतीने कसे दृढ होत गेले हे मोठ्या खुबीने क्रमशः दाखविले आहे. प्रथम राज्यलोभ, मग प्रतिष्ठालोभ, नंतर साम्राज्यतृष्णा व कामतृष्णा असा क्रम दाखविला आहे.

(३) सेवी समयिं - कधी केवळ अर्थ = धन, द्रव्य मिळून सुख होई तर कधी धर्माचरण, दानधर्मादि करून सुख भोगी, पण बराच काळ कामसुखभोगात जाऊ लागला. राजा जीवन्मुक्त असल्याचा उल्लेख पुढे कुठेही नाही. परम सुजाण असे त्यास पुढे (१५६/१) म्हटले आहे; पण ती परमसुजाणता कर्ममार्गातील आहे हे तेथे टीकेत सिद्ध केले आहे. वा.रामायणात कुंभकर्णाने रावणास सांगितले आहे की 'धर्मंअर्थंच कामंच सर्वान् वा रक्षसांपते। भजते पुरुषः काले त्रीणि द्वन्द्वानि वा पुनः' या तिही पैकी ज्या वेळी ज्या गोष्टीला प्राधान्य दिले पाहिजे त्यावेळी ते देणे हे स्वहिताचे असते, उलट 'त्रिषुचैतेषु यच्छ्रेष्ठं श्रुत्वा तन्नाव बुध्यते। राजा वा राजमात्रो वा व्यर्थं तस्य बहुश्रुतम्' (वा.रा.६/६३/९१) यातील कोणत्या वेळी कोणते श्रेष्ठ हे श्रवण करून सुद्धा ज्यास उमगत नाही त्याचा शहाणपणा व्यर्थ होय, हा आहे सारांश. रामाशी युद्ध चालू असल्याचे वगैरे रावणाने सांगितल्यावर कुंभकर्णाने जी कानउघाडणी केली आहे ती सर्वच अवलोकनीय आहे; हे दोन श्लोक त्यातलेच आहेत. वा.रामायणात आदि शब्द नाही तो घालून येथे विशेष गूढभाव प्रगट केला आहे. आता दिग्विजयानंतरच्या स्थितीचे वर्णन करतात.

हि. *। भूप प्रतापभानु बल पाई। कामधेनु भै भूमि सुहाई ।।१ ।।*
। सब दुख बरजित प्रजा सुखारी। धरमसील सुंदर नर नारी ।।२ ।।
। सचिव धरमरुचि हरिपद प्रीती। नृप हित हेतु सिखव नित नीती ।।३ ।।
। गुर सुर संत पितर महिदेवा। करइ सदा नृप सब कै सेवा ।।४ ।।

म. *। भानूप्रताप - नृपबल-शाली। कामधेनु भूमी शुभ झाली ।।१ ।।*
। प्रजे न लेश दुःख, सुख भारी। धर्मशील सुंदर नर नारी।।२ ।।
। सचिव धर्मरुचि हरिपदि प्रीती। नित्य शिकवि नृपहितार्थ नीती ।।३ ।।
। गुरु सुर संत पितर भूदेवा। पूजी भूप सदा करि सेवा ।।४ ।।

अर्थ : भानूप्रताप भूपाच्या बलाने बलशाली झालेली भूमी कामधेनूसारखी शुभ झाली ।।१ ।। प्रजेला लेशमात्र दुःख न होता फार सुख मिळू लागले. सर्व नरनारी धर्मशील व सुंदर झाली ।।२ ।। धर्मरुचि सचिवाची हरिचरणी प्रीती होती व तो नृपाच्या हितासाठी नित्य राजाला नीती शिकवीत असे ।।३ ।। प्रतापभानू राजा गुरु देव, संत, पितर व भूदेव (ब्राह्मण) यांची सदा पूजा व सेवा करीत असे.

टीका. चौ. १-२ (१) दिग्विजयापूर्वी प्रतापभानूच्या राज्यात जशी स्थिती होती तशी आता सर्व पृथ्वीवर झाली हे येथे सांगतात. राजा वेदधर्माप्रमाणे वागणारा असला व बलशाली असला म्हणजे त्याच्या राज्यात कशी स्थिती असते याचे येथे थोडक्यात वर्णन आहे. रामराज्य वर्णनात याचे वर्णन सविस्तर आहे. 'यथा राजा तथा प्रजा' हा सिद्धांत ध्वनीत केला. राजा वा राजसत्ता वेदशास्त्र धर्माचे पालन करणारी, करविणारी, असली म्हणजे यक्षिणीची कांडी फिरविल्या प्रमाणे प्रजेत धर्म सुखसंपत्ती यांची सहज भरभराट होते. राजसत्ता वा सत्ताधीश धर्महीन प्रभुपदविमुख, स्वार्थी असले म्हणजे प्रजेची दशा कशी होते हे भूत व वर्तमानकाळ सांगत आहेतच व जगातील सर्वच देशातील लोकांस अनुभवही येत आहेच. एका सत्ताधीशाच्या महत्वाकांक्षेने घडलेल्या हिमालयासारख्या चुकीने सत्यकेतूचा वंशोच्छेद व सर्व प्रजा व त्रैलोक्य कसे दुःखी झाले हे पुढे दिसेल.

(२) कामधेनु जशी इच्छित मनोरथ पूर्ण करते तशी भूमी धनधान्य, पुष्प फल, तृणादि विविध सुख साधने सर्वांना यथासमयी पाहिजेत तेवढी व तशी पुरवू लागली. अतिवृष्टि, अनावृष्टि, रोग, दुर्भिक्ष, शत्रुभय, अति उष्णता, अति शैत्य इत्यादी दुःखभीतीदायक सर्वच गोष्टी घडत नाहीशा झाल्या. (३) दुःख म्हणजे काय हे पृथ्वीवर ऐकूसुद्धा येईनासे झाले व सर्वप्रकारचे सुख समाधान मिळू लागले. सर्व लोक धर्मशील (वेदशास्त्रोक्त धर्मनिष्ठ) झाले ते राजाच्या धर्मशीलता, प्रताप, तेज, बल, नीती इत्यादी गुणांमुळेच. राजाचा धाक व त्याचे स्वतःचे धर्मानुकूल आचरण असल्यावर एका राजाज्ञेने जे धर्माचरण केले जाते ते लाखो सत्ताहीन धर्मोपदेशकांच्या, प्रचारकांच्या वा धर्मगुरूंच्या उपदेशाने होत नाही. पुष्कळ वेळा आज्ञासुद्धा द्यावी लागत नाही; राजाला, सत्ताधीशाला वा लोकप्रसिद्ध व्यक्तीला जे आवडते ते करण्याकडे लोकांची सहज प्रवृत्ती होते.

चौ.३-४(१) राजाचे हरिचरणी प्रेम होते असे वर्णन नाही. धर्मरूपी सचिव धर्मशील व राजनीतिनिपुण होताच पण त्याची हरिचरणी प्रीती होती; तरी सचिव म्हणून जे कर्तव्य ते तो करीत असे. मात्र राजाला हरिभक्तीचे धडे शिकवीत नसे हे नीती शिकवीत असे या वाक्याने स्पष्ट दिसते. हा धर्मरूची सचिवच पुढे विभीषण व रावणाचा सचिव झाला आहे. व तेथेही रावणाला तो उत्तम राजनीती शिकवीत असे. पूर्व जन्मातले संस्कार व संबंध कसे व किती कार्यकारी होतात हे दिसते. (२) सचिवाने शिकविलेल्या नीतीचा उपयोग राजा करीत असे हे येथे दाखविले. 'तुम्हि गुरु विप्रधेनु सुर सेवी। तशि पुनीत कौसल्यादेवी' (१/२९४/४) यांतील गुरु शब्दात संताचा अंतर्भाव होतो. या पाच जणांना संतुष्ट ठेवणे म्हणजेच धर्माचरण, पुण्य, सुकृत. (१/२९४/१-६ टी.प.) प्रतापभानूने धर्माचरण केले म्हणजे विशेष काय केले याचा थोडा नमुना दाखवितातः-

हिं. । भूप धरम जे बेद बखाने। सकल करइ सादर सुख माने ।।५ ।।
। दिन प्रति देइ बिबिध बिधि दाना। सुनइ सास्त्र बर बेद पुराना ।।६ ।।
। नाना बापी कूप तडागा। सुमन बाटिका सुंदर बागा ।।७ ।।
। बिप्रभवन सुरभवन सुहाए। सब तीरथन्ह बिचित्र बनाए ।।८ ।।

हिं. दो. । जहँ लगि कहे पुरान श्रुति एक एक सब जाग ।

।। बार सहस्र सहस्र नृप किए सहित अनुराग ।।१५५ ।।

म. । भूप-धर्म जे वेदी वानित । सादर सकल करी सुख मानित ।।५ ।।

। प्रतिदिन देइ विविध विध दानां । ऐके श्रुति वर शास्त्र पुराणां ।।६ ।।

। विविध कूप कासार वापिका । सुंदर बागा सुमन वाटिका ।।७ ।।

। विप्रवास सुरसदनें सुंदर । सर्व तीर्थी नृप निर्मि मनोहर ।।८ ।।

म. दो. ।वेद-पुराणी उक्त जे एक एक सब याग ।।

।।बार हजार हजार नृप करी सहित अनुराग ।।१५५ ।।

अर्थ : राजाचे धर्म म्हणून वेदांनी वर्णिलेले जे जे धर्म आहेत त्या सर्वांचे (प्रतापभानू)आदराने व सुख मानीत आचरण करू लागला ।।५ ।। तो रोजच्या रोज (प्रतिदिवशी) नाना प्रकारची दाने देई आणि वेद (श्रुति) व उत्तम शास्त्रे व पुराण यांचे श्रवण करी ।।६ ।। नाना प्रकारचे अनेक कूप, वापी व तलाव (कासार) आणि सुंदबागा व पुष्पवाटिका ।।७ ।। ब्राह्मणांच्यासाठी निवास स्थाने (घरे) व देवांची सुंदर सदने (घरे) अती मनोहर अशी त्याने सर्व तीर्थांच्या ठिकाणी निर्माण केली (बांधली) ।।८ ।। वेदपुराणांनी जेजे याग सांगितले आहेत त्यातील एक एक (प्रत्येक) याग त्याने हजार हजार वेळा प्रेमाने केला ।।१५५ ।।

चौ.५-६(१) भूपधर्म - राजधर्म; राजाचे कर्तव्य कर्म. याना मुख्यत: दोन गोष्टींचा अंतर्भाव होतो. प्रजे संबंधी राजाचे कर्तव्य व व्यक्ती म्हणून राजाचे कर्तव्य. १५६।२ अखेर पर्यंत जे वर्णन केले आहे त्यात या दोन गोष्टींचा समावेश आहेच. (क) राजाकडे जमणाऱ्या द्रव्याचा उपयोग त्याने कसा करावा हे येथे दाखविले आहे. 'भूपधर्म' हे प्रकरण प्रस्तावनेत पहावे. (ख) सादर - आदराने, सात्विक श्रद्धेने, सुख मानीत = आनंदाने व उत्साहाने. असे केले तरच ते कर्म राजास तामस ठरण्याचा संभव नाही. हा राजा सर्वगोष्टी वेदशास्त्रांच्या आज्ञानुसार यथाविधि करीत असे. हे आधीच सांगितले आहे. (२) विविधविध दान - राजाने दररोज नाना प्रकारची गो, भू, हिरण्य, वस्त्र, पात्र, धनधान्य, घृत, मधु, लवण इत्यादी दाने द्यावी. हा एक भूपधर्म आहे. यात राजाला पुण्य लागते, त्याग घडतो व लोभ वाढत नाही. दान व लोभ विरोधी आहेत.

(३) वेदशास्त्रपुराणादी श्रवण करणे हा राजाचा एक आवश्यक धर्म आहे. हे श्रवण राजाने दरबारात प्रवेसह करावे असा परिपाठ होता. हे दशरथ चरित्रावरून स्पष्ट दिसते. वेद व तदुपजीवी शास्त्रे धर्मांची विधिनिषेद नियमादी माहिती सांगतात. व पुराणादीकात वेदशास्त्रविधीप्रमाणे केलेल्या आचरणाचे प्रात्यक्षिक पूर्वेतिहास कथासहित असते. कर्म, ज्ञान, भक्ती, राजनिती, राजधर्म, विविध व्यक्तींचे विविध धर्म इत्यादी गोष्टींचे सात्विक व व्यवहारीक ज्ञान मिळविण्यास, वेद, धर्मशास्त्रादी शास्त्रे इतिहास व पुराण या सद्ग्रंथांचे श्रवण करणे आवश्यक आहे. (क) राजा जे दान देतो त्यात अनेक गोष्टींचा समावेश होतो; ब्राह्मणांना विधिपूर्वक दान देणे हा त्यातला एक प्रकार आहे. दान

शब्दाचा अर्थ 'त्याग' केला म्हणजे अनाथ, पंगु, निर्धन, याचक, कलावान, कवि, शास्त्रज्ञ, पंडित, इत्यादी विविध व्यक्तींना दिलेल्या वस्तूंचा अंतर्भाव होऊ शकतो. राजाश्रय व राजाकडून पारितोषिक रूपाने प्रोत्साहन असेल तरच विविध कला व विविध विद्या व शास्त्रे यांची उन्नति व प्रसार होतो. अशा रीतीने राजाने नित्य देण्याचा धंद्यात ठेवला तर प्रजेचा पैसा प्रजेकडे जातो व राजाच्या पदरात दानादि केल्याचे श्रेय पडते, कीर्ति पसरते व तो लोकप्रीय, प्रजाप्रीय होतो, सर्वांचे शुभाशीर्वाद त्यास मिळतात.

चौ. ७-८(१) कूप = आड, विहीर, कुवा; यात उतरण्यास पायऱ्या असल्या तरी वाटेल तो मनुष्य निर्भयपणे उतरू शकेल अशा त्या नसतात. (२) वापी - वापिका = बाव, बावडी यांना सोप्या जिन्याच्या पायऱ्यासारख्या लांबरूंद व अगदी ठेंगण्या पायऱ्या असतात. लुळे पांगळे, आंधळे, शेळ्या, लहान मुले सुद्धा निर्भयपणे पाण्यापर्यंत जाऊ शकतात. मुंबईपुणे सडकेच्या बाजूस अशा जुन्या बावी अजून थोड्याशा आहेत. (३) कासार - तलाव तळी; ही चारी बाजूनी बांधलेली (सोपिवतीला एक असली पुष्करिणी खूप मोठी आहे) घाट असलेली व बिन बांधलेली विविध आकारांची असतात. कूप, वापी, तडाग, देवालयादि बांधणे यास पुण्य कर्म म्हणतात. 'पुष्करिणी खननादि देवालय आरामादी निर्माण पूर्वच' व एकाग्रीत केल्याजाणाऱ्या होमहवनादिकांस इष्ट कर्म म्हणतात. नित्यदानापेक्षाही कर्में अधिक पुण्यदायक हा राजा वा व्यक्ती नात्याने फायदाच. प्रजेच्या जीवनाला याचा फार उपयोग होतो म्हणून प्रजाहिताच्या दृष्टीने हे राजाचे कर्तव्य आहे. यापूर्वकर्मांनी सुद्धा, कररूपाने राजाकडे आलेला पैसा पुन्हा प्रजेकडेच जातो, व राजाची कीर्ती होते. कोणीही निर्माण केलेला लोकोपयोगी जलाशय किंवा उद्यान पुत्रस्थानी मानला आहे.

(२) विप्रवास सुरसदने (सुरभवन) देवालयाला सुद्धा भवन (सदन) म्हटले मंदिर म्हटले नाही हे लक्षात ठेवावे. मानसात मंदिर शब्द राम, शंकर वा हनुमान यांचा निवास असलेल्या स्थानांनाच वापरला आहे. 'मानसि मंदिर सुकविप्रस्तावना' हा लेख प्रस्तावनेत पहावा. राजाने जी देवालये बांधली त्यात या तिघांची नव्हती असे ठरते. विप्रभवने व देवालये बांधणे हे पुण्यकर्मच आहे; पण वापीकूपादिकांपेक्षा अधिक पुण्यदायक व अधिक महत्वाचे आहे. उत्तरोत्तर अधिक महत्वाच्या गोष्टींचा उल्लेख क्रमाने केला जात आहे. म्हणून येथे सार नावाचा अलंकार आहे.

दो.(१) वेदपुराणी उक्त जे याग - येथे वेदपुराणांचाच उल्लेख असला तरी 'एके श्रुति वर शास्त्र पुराणां' (चौ.६) असा शास्त्रांचा उल्लेख पूर्वीच केलेला असल्याने शास्त्रांचा अंतर्भाव यात करणे जरूर आहे. यज्ञयागांची सांगोपांग माहिती पूर्वमीमांसाशास्त्रातच विशेष आहे. बऱ्याचशा मोठमोठ्या यागांचे वर्णन शुक्ल यजुर्वेदात आहे; काहींचे कृष्ण यजुर्वेदात आहे. सोमयाग, वाजपेय, राजसूय, सौनामणि, अश्वमेध, चांद्रयाग, नरमेध, सर्वमेध इत्यादी यागांचे वर्णन वेदांमध्ये आहे; पण पूर्णमीमांसा शास्त्राचे उत्तम ज्ञान नसेल तर कोणताहि मोठा याग यथाविधी करता येणार नाही. हे याग अग्निहोत्री यजमानच करू शकतो. (२) वेदादी ग्रंथात जो जो याग करणीय म्हणून सांगितला आहे तो प्रत्येक या प्रतापभानू राजाने हजारवेळा केला. व श्रद्धेने प्रेमाने केला. यावरून

ठरते की त्याने अश्वमेध यज्ञ सुद्धा हजारों वेळा केला. (क) शंभर अश्वमेध पूर्ण झाले की इंद्रपद मिळते म्हणून इंद्र शंभर पुरे होऊ देत नाही, असे असतां याने हजारों कसे केले? याचे कारण इतकेच की शुक्राचार्यांसारखा नृपहितकारक सचिव होता, त्यामुळे इंद्राला संधी सापडली नाही; शिवाय आणखी एक कारण पुढे सांगतात -

हिं. । हृदयँ न कछु फल अनुसंधाना । भूप बिबेकी परम सुजाना ।।१ ।।
। करइ जो धरम करम मन बानी । बासुदेव अर्पित नृप ग्यानी ।।२ ।।
। चढ़ि बर बाजि बार एक राजा । मृगया कर सब साजि समाजा।।३ ।।
। बिंध्याचल गभीर बन गयऊ। मृग पुनीत बहु मारत भयऊ ।।४ ।।
। फिरत बिपिन नृप दीख बराहू । जनु बन दुरेउ ससिहि ग्रसि राहू ।।५ ।।

म. । हृदयीं कांहि फलाकांक्षा नहि । भूप विवेकी परम सुजाणहि ।।१ ।।
। करि जो धर्म कर्म-मन-वाणी । वासुदेवि नृपअर्पी ज्ञानी ।।२ ।।
। एकवार वाजीवरि राजा । बसुनि, सजवुनी शिकार साजां ।।३ ।।
। विंध्याचल वनिं गभीर शिरूनी । विविधा पावन मृगां मारूनी ।।४ ।।
। फिरत विपिनिं नृप पाहि वराहू । गिळुनि शशिस, वनिं लपे किं राहू ।।५ ।।

अर्थ : (प्रतापभानू राजा एवढी यज्ञ यागादि कर्मे करीत होता पण) त्या कर्मांचे काही फळ मिळावे अशी इच्छा त्याला नव्हती असा तो राजा विवेकी व परम सुजाण होता ।।१ ।। कर्माने, मनाने व वाणीने तो जो काही धर्म करी तो सर्व तो वासुदेवाला अर्पण करी असा ज्ञानी होता ।।२ ।। एकदा (नेहमीप्रमाणे) शिकारीची सर्वतयारी (साज) करून तो राजा उत्तम वाजी (घोड्या) वर बसून ।।३ ।। विंध्याद्रीच्या घनदाट अरण्यात शिरला, व नाना प्रकारचे पावन पशू मारून।।४ ।। अरण्यात फिरत असता त्या राजाने एक वराह पाहिला तो जणूंकाय चंद्राला गिळून वनात (येऊन) लपलेल्या राहू सारखाच भासला ।।५ ।।

टीका.चौ.१-२ (१) मागील दोह्यांत सांगितले की प्रतापभानूने प्रत्येक याग हजारोवेळा मोठ्या आवडीने केला. त्याच पूर्वी वर्णिलेल्या अनेक कर्माचरणाविषयीच येथे सांगत आहेत. अमुक एक गोष्ट प्राप्त व्हावी अशी इच्छाच नव्हती राजाला. म्हणजे तो निष्काम कर्माचरण करीत होता हे सांगितले. (क) मग एवढा उपद्व्याप व पशुहत्या कशाला करीत बसला! याचे उत्तर 'भूप विवेकी सुजाणहि' या वाक्याने दिले आहे. तो भू प = भूमीचे पालन करणारा होता व विवेकी होता. तो उत्तम प्रकारे जाणत होता की मी राजा असून जर वैदिक शास्त्रविधीयुक्त कर्म मार्गाचा त्याग केला तर 'यथा राजा तथा प्रजा' असे होईल व सर्व प्रजा कर्मभ्रष्ट पाखंडी बनेल. माझे अनुकरण सर्व करतील. 'यद्यदाचरति श्रेष्ठ स्तत्तदेवोतरोजनः। सयत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनु वर्तते' (भ.गी.) असा विवेक त्याने केला म्हणून विवेकी परम म्हटले.

(२) परम सुजाण - तीन वर्षांच्या खर्चापेक्षा जास्त द्रव्य शिल्लक राहिल्यास राजाने मोठमोठे याग करावे अशा मोठ्या यागांची तयारी करण्यात शेतकऱ्यापासून ब्राह्मणापर्यंत सर्व धंदेवाईकांचे कार्य असते. त्यांना सहज उद्योग व पैसा मिळतो व प्रजेचा पैसा प्रजेत खेळत राहतो; व नुसता पडून रहात नाही. 'यज्ञाद्भवति पर्जन्यो पर्जन्यात् अन्न संभवः' सर्व देवता त्या राज्यातील प्रजेवर प्रसन्न राहतात. कारण हे यज्ञयाग त्यानी दिलेल्या करांच्या पैशातूनच केले जातात. हा पैसा माझा एकट्याचा नसून प्रजेचा आहे तो प्रजेच्या हितासाठी वेदविधीपूर्वक खर्च करून विप्र सुर यांस संतुष्ट केल्यानेच प्रजेला सर्व प्रकारचे सुख मिळेल इत्यादी गोष्टी तो सर्व प्रकारें जाणत होता. म्हणून त्यास परम सुजाण म्हटले. येथे परमविवेकी परमसुजाण भूपाचे कर्म मार्गांतील लक्षण सांगितले. इंद्र पदप्राप्तीसाठी राजा हे याग करीत नव्हता म्हणून इंद्राला भीती वाटण्याचे कारणच नव्हते. म्हणून इंद्राने अडचणी, विघ्ने आणली नसावीत. एक कारण पूर्वी दाखविलेच आहे. प्रजेच्या दृष्टीने राजाचे जे कर्तव्य कर्म त्या विषयी परम सुजाणता येथे वर्णिली आहे.

(३) निष्काम बुद्धीने कर्माचरण केले तर त्याचे फळ (पुण्य) अनामत राहील. व जेव्हा केव्हा चुकून का होईना एखादी इच्छा होईल त्यावेळी ते सर्व अनामत पुण्य एकदम फळेल. हा राजा कर्मे करून ती वासुदेवाला अर्पण करीत असे म्हणून त्याला ज्ञानी म्हणजे शाहणा, सुजाण म्हटले. कर्मांचा कर्ता तोच असल्याने कर्मांचे फल त्याला भोगावे लागले असतेच. 'कर्मणा बध्यते जंतुः' कर्म बंधनकारक असल्याने त्यातील बद्धकता नष्ट व्हावी म्हणून केलेले कर्म तो ईश्वरार्पण करीत असे. तो परमेश्वर प्रीत्यर्थ कर्म करीत असे असे मात्र म्हटले नाही. परमेश्वर प्रीत्यर्थ कर्म करीत नव्हता म्हणून व्यक्तीकर्तव्यात त्यास परम सुजाण म्हटले नाही. 'गतसंगस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः। यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते' (भ.गी ४-२३) विष्णूसाठी निष्काम कर्म केले म्हणजे त्याचा कर्त्याशी काहीच संबंध रहात नाही; त्याचा प्रविलय होतो (कर्त्याच्या संबंधाने) हा सात्विक त्याग घडत नव्हता. 'कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन। संगंत्यक्त्वा फलं चैव सत्यागः सात्विकोमतः' यांतील पूर्वार्धातील गोष्टी प्रजेच्या संबंधाने करीत होता म्हणून 'भूप विवेकी परम सुजाण' हे योग्यच होते. उत्तरार्धातील फलंत्यक्ता हे निष्काम कर्म करून वासुदेवार्पण करण्याने सिद्ध झाले पण 'संगत्यक्त्वा' कर्तृत्वाहंकाराचा त्याग करून ते घडत नव्हते. म्हणून व्यक्ती कर्तव्याच्या दृष्टीने त्यास परम सुजाण म्हटले नाही. ज्ञानी = शाहणा, सुजाण म्हटले. 'ब्रह्मर्पणं ब्रह्म हवि र्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणाहुतं' असे घडले नाही. कर्तृत्वाहंकार मी कर्ता ही भावना शिल्लक होतीच. 'भरद्वाजमुनि परमार्थी पथि परमसुजाणं ज्ञानमार्गांत परम सुजाण' होते (४४/२) 'अतिविचित्र रघुपती चरित जाणे परम सुजाण' यांत भक्तीमार्गांतील परम सुजाणता सांगितली आहे. (१/४९ ची.टी.प.).

(४) ज्याने हजारो अश्वमेध केले त्याचा अधिकार शेकडो इंद्रासारखा असणारच. म्हणून प्रतापभानू रावण झाल्यावर 'सुनासीर शत सदृशतो संतत करी विलासा' (६/१०) तो शेकडो इंद्रासारखे भोगविलास करीत असे. भोगीत असे. शंभर अश्वमेध केले की इंद्राचे ऐश्वर्य मिळते; याने हजारो अश्वमेध केले; करताना इंद्र होण्याची इच्छा नव्हती व कर्म ईश्वरार्पण केले; तरी मी कर्ता हा कर्तृत्वाहंकार असल्याने त्या कर्मांना समग्र प्रविलय झाला नाही हे कारण व कार्य यांचा

शास्त्रोक्त संबंध दाखवून कवींनी फार मार्मिकपणे निदर्शनास आणले आहे. कर्तृत्वाहंकार सुटल्याशिवाय नुसत्या निष्काम कर्मार्पणाने भागत नाही हेहि येथे सोदाहरण दाखविले. हा राजा ज्ञानी, जीवन्मुक्त व वासुदेवभक्त होता की काय याचा निर्णय वाचकांनीच करावा. ज्ञानी व वासुदेव या शब्दांनी भुलून जाण्याचा संभव जाणून व अत्यंत महत्वाचा सिद्धांत असल्यामुळे श्री.भ.गीतेच्या आधारे मानसाची जोड देऊन इतके विस्तृत विवेचन करावे लागले. हे मान्य नसेल त्यांनी मा.पी. पाहून आपले समाधान करून घ्यावे.

वि.ल.ठे. - अशा या कर्मनिपुण, वेदधर्मप्रतिपालक सम्राटाला सत्तालोभ झाल्याबरोबर तोच राजा 'देव विप्र गो संत विरोधी यज्ञ याग विध्वंसक कसा झाला हे पाहण्यासारखे आहे. वैदिक निष्काम, ईश्वरार्पण केलेल्या कर्माला आत्मज्ञान व हरिभक्ती यांची जोड नसेल तर काय होते हे प्रतापभानू-रावण चरित्रात स्पष्ट दिसते' म्हणून 'त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन' 'सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज' (भ.गी.) ही भगवद्वचने लक्षात ठेवणे जरूर आहे. या धर्मशील राजाचा सचिव धर्मशील होताच -पण हरिभक्त असल्यामुळे राक्षस जन्मास जाऊन सुद्धा तो राक्षसी वृत्तीचा न होता पूर्वीपेक्षा प्रगति करून परमभागवत बनला. हा भेदही नजरेत भरण्यासारखा आहे. पण जो कोणी निरखून पाहील मानसात त्याच्याच दृष्टीत तो भरतो! (क) १५३ व्या दोह्यापर्यंत कुलपरंपरा व राज्य प्राप्तीपर्यंतचा वृत्तांत सांगितला. १५४ व्या दोह्यापर्यंत दिग्विजयापर्यंतचा वृत्तांत सांगितला तो दुसरा भाग; नंतर १५५/२ पर्यंत सार्वभौम राजा झाल्या-वरचे त्याचे चरित्र सांगितले तो तिसराखंड या चरित्राचा झाला. रामावतार नाटकात रावणाचे काम करण्यास पात्र बनविणाऱ्या मुख्य चरित्राचा प्रारंभ पुढील चौपाईपासून होतो.

चौ. ३-४(१) राजे लोकांनी शिकारीत पशुपक्षी हत्या केली तरी ती शास्त्रीय हिंसा असल्याने त्यास पाप लागत नाही, व तमोगुणी कर्म घडत नाही. प्रभु रामचंद्र विवाहापूर्वीच शिकारीस जात असत हे पुढे वर्णिले आहेच. रामसुद्धा पावन मृगांनाच मारीत असत (१/२०५/१-२ पहा)(क) राजे लोकांच्या पद्धती प्रमाणे हा राजा मधून मधून नेहमीच शिकारीस जात असे त्याप्रमाणेच एके दिवशी शिकारीस निघाला. (ख) शिकारीचा साज सजवून - शिकारीची सर्व तयारी करून घेऊन निघाला. काय काय बरोबर घेतले याचा उल्लेख नसला तरी रामचरित्रातील वर्णनावरून व शिकारी राजे आज सुद्धा जी तयारी करून निघतात यावरून ठरते की मित्र, भाऊ, शिकार साधणारे, शिकार उठविणारे (हाके म्हणतात यांस) व मुख्य शिकारीच्या समोर शिकार हाकलून आणणारे लोक. पशूला बाण किंवा गोळी लागून तो पडला म्हणजे त्यास बांधण्यास चऱ्हाटे, मारलेली शिकार घरी आणण्यासाठी वाहने, अन्न पाणी, इत्यादी तयारी बरोबर घ्यावीच लागते; व तशी प्रतापभानूने घेतली होती यास पुढे आधार सापडतो. 'जिथे प्रवेश नव्हे गजवाजी' 'अति एकल (१५७/५-६)' या उल्लेखावरून ठरते की राजाच्या बरोबर हत्तीस्वार व घोडेस्वार होते. शिकारी कुत्रेही बरोबर असणारच. यावरून ठरते की राजा शिकारीला एकटा गेला नाही. (ग) वाजीवरि, वाजीवर = वाजीमध्ये श्रेष्ठ, त्याचेवर = वाजी-वरि. वाजी बाणाश्व पक्षिषु (मेदिनी) वाजी = बाण, अश्व व पक्षी म्हणून येथे भाव हा की बाणासारखा व पक्षासारखा जाणारा घोडा व त्यातही वर = श्रेष्ठ उत्तम.

(२) विंध्याचल - विंध्य+अचल, विंध्य नांवाचा पर्वत, विंध्याद्रि, चित्रकूटाचा डोंगराळ भाग विंध्याद्रीतच गणला जात होता हे राम चित्रकूटला राहिल्यामुळे 'विंध्य मुदित, मनि सुख ना माने। विपुल महत्व बिना श्रम पावे' (२/१३८/८) विंध्यवासिनी देवीचे प्रसिद्ध स्थानसुद्धा प्रयागच्या अलीकडे काही मैलांवर मुंबईहून जाताना लागते. म्हणून 'सत्तर योजन पुर तुमचे तो' (१५९/८) हे पुढले वचन कविकल्पना मानण्याचे कारण नाही. काश्मीरच्या दक्षिणेस ७०×८=५६० मैलापेक्षा अधिक दूर ही स्थाने नाहीत हे भारताच्या नकाशावरून सहज समजेल. वरील उल्लेख केले नसते तर विंध्याचल वन = नर्मदेच्या किनाऱ्यावरील अरण्य असा अर्थ घेतला जाऊन सत्तर योजनांबद्दल संशय आला असता, म्हणून इतके लिहावे लागले. गेली काही वर्षे चित्रकूटाची गणना विंध्यप्रदेशातच होत होती.

(क) उत्तरभागातील अरण्यात आज सुद्धा विंध्याचलारण्य इतर अरण्यापेक्षा दाट व शिकारीचे अरण्य आहे.

चौ. ५(१) पुष्कळ शिकार केली व आता परत फिरणार तोच कर्मधर्मसंयोगाने एक भला मोठा रानडुक्कर राजाच्या दृष्टीस पडला. उत्तम शूरवीर शिकारी असला व त्याला एकाएकी अशी मोठी शिकार दृष्टीस पडली की त्यास काळवेळ इत्यादींचे भान रहात नाही. तो परत जाण्याचा रस्ता लक्षात ठेवण्याचे सुद्धा विसरतो व लागतो त्या शिकारीच्या पाठीस. त्याच्या बाहूंना व सर्वांगाला स्फुरण चढते. अगदी तसेच येथे घडले हे पुढे कळेल. अशावेळी बरोबरीचे शिकारी दमलेले असतात व ते मागे पडतात. हा मुख्य शिकारी दाट झाडीत त्यांस दिसेनासा होतो. व अवेळ झाली असे पाहून बाकीचे लोक हळुहळु परत फिरता, कोणत्याही गोष्टीचे अतिव्यसन मातीत मिळविण्यास कारण होते. हे या चरित्रात आता दिसेल. अती पोहणारे पाण्यात मरतात, अती सर्प धरणारे साप चावून मरतात. 'अतिसर्वत्र वर्जयेत्' असे म्हणतात ते खोटे कसे होईल.

(ख) तो वनवराह (रानडुक्कर) राहूसारखा विशाल दिसत होता. मोठ्या रेड्याएवढाले रानडुक्कर या नेत्रानी पाहिले आहेत. तो जणू राहूच चंद्राला तोंडात धरून वनात येऊन लपला आहे असे वाटले. त्याच्या तोंडातील दाढांचे तेज पौर्णिमेच्या चंद्राच्या तेजासारखे दिसत होते हे पुढे स्पष्ट होईल (क) रानडुकराची शिकार वाटते तितकी सोपी नसते. वाघाच्या शिकारीपेक्षाही कठीण असते. ते लवकर मरत नाहीत. त्यांची मुसंडी फार भयंकर असते.

हिं. । बड बिधु नहिं समान मुख माहीं। मनहुँ क्रोध बस उगिलत नाहीं ।।६ ।।
। कोल कराल दसन छबि गाई। तनु बिसाल पीवर अधिकाई ।।७ ।।
। घुरु घुरात हय आरव पाएँ। चकित बिलोकत कान उठाएँ ।।८ ।।
हिं. दोहा । नील महीधर सिखर सम देखि बिसाल बराहु ।।
।। चपरि चलेउ हय सुटुकि नृप हाँकि न होइ निबाहु ।।१५६ ।।
म. । विधु विशाल वदनी ना राही। जणू क्रोधवश ओकित नाही ।।६ ।।
। कोल कराल दशन छबि कथिता। तनु विशाल अधिका पीवरता ।।७ ।।
। घुर्घुरतो हय चाहुल लागुनि। चकित बघे श्रवणां टवकारूननि ।।८ ।।

म. दो. । नील महीधर-शिखर-सा बघुनि विशाल वराह ।।
।।सडकि, हाकि हय नृप म्हणे अतां नसे निर्वाह ।।१५६।।

अर्थ : तो चंद्र विशाल असल्याने जणूं तोंडात राही ना पण तो ओकून टाकावा असेहि क्रोधामुळे त्या वराहास वाटे ना ।।६।। त्या डुकराच्या कराल दाढांचे रूप सांगितले. त्याचा देह विशाल असून तो फारच लठ्ठ होता।।७।। घोड्याची चाहुल लागताच तो घुरघुर करू लागला व कान टवकारून (इकडे तिकडे) पाहू लागला ।।८।। नील पर्वताच्या शिखरासारखा तो विशाल वराह पाहून राजाने घोड्याला सडकून हाकला व म्हणाला (त्या डुकरास) की आता तुझा निर्वाह होत नाही (बच्चा! आता कुठे जाशील, आता वाचत नाहीस) ।।दो.१५६।। कोल = वराह = डुक्कर.

टीका चौ. ६-७ - (१) येथे त्या डुकराच्या मुखातील दाढांचे अलंकारिक भाषेत वर्णन आहे. चंद्राला तोंडात पकडून राहूच जणू वनात येऊन लपला आहे असे पूर्वी सांगितले. डुकरांच्या दाढा तोंडाच्या बाहेर आलेल्या असतात त्यांस सुळे म्हणतात. वराह काळाकुट्ट, राहू, काळाभोर, चंद्र शुभ्र तेजस्वी मंडलाकार तशा त्या वराहाच्या तोंडातील दाढा स्वच्छ चमकणाऱ्या व मंडलाकार होत्या. दाढांचा जो भाग (सुळे) तोंडाच्या बाहेर आला होता तो चंद्रबिंबाचा तोंडाबाहेर आलेला भाग होता. म्हणून चंद्र तोंडात मावेना असे म्हटले . चंद्र राहूचे भक्ष्य आहे. घास फार मोठा झाला, गिळता येत नाहीसा झाला की थुंकून ओकून टाकणे योग्य असते; पण चंद्र राहूचा वैरी असल्याने कधी काळी तावडीत सापडलेल्या शत्रूला सोडावासा वाटत नाही. व गिळवत नाही म्हणून जणू रागारागाने चावण्याचा प्रयत्न करीत आहे. बाहेर आलेले दाढांचे सुळे कायमचे असल्याने व ते आत जाणे शक्य नसल्याने व मोडून गळून पडण्यासारखे नसल्याने म्हटले की ओकून टाकीत नाही. हे सुळे इतके बळकट असतात की ते सुळे नांगराप्रमाणे जमिनीत खुपसून आंतील कंद, रताळी शेंगा वगैरे हे वराह खातात. ठाणे जिल्ह्याच्या मुरबाड, शहापूर, वाडे वगैरे डोंगराळ भागात या डुकरांचे कळप असतात. डुकराने भोसकून मरण पावण्याचे प्रसंग अनेकांवर येतात.

(२) या प्रमाणे डुकरांच्या (कोल हा संस्कृत भाषेतील शब्द आहे) कराल दाढांच्या रूपाचे वर्णन केले. आता त्याच्या शरीराचे वर्णन करतात. (क) तो चांगला गलेलठ्ठ होता व शरीराने खूप मोठा विशाल होता.

चौ.८-(१) घुरघुर हा डुकरांचा विशिष्ट आवाज असतो. घोड्यांच्या आवाजाला फुरफुरणे म्हणतात. कुत्र्याच्या गुरगुरणे म्हणतात. घोड्याच्या टापांचा आवाज (आरव)कानी पडताच रानटी पशूंच्या स्वभावाप्रमाणे तो घुर्घुर करू लागला व काय आहे, शत्रु कोण आहे कोठून येत आहे हे जाणण्यासाठी चोहोकडे पाहू लागला, व आवाज ओळखण्यासाठी कान उचलून चाहूल घेऊ लागला. गाईम्हशी वगैरे सर्व पशूंना आपले कान उचलता व हालवता येतात. चाहूल घेताना कान उचलून ताठ करतात. येथे स्वभावोक्ती आहे.

दो.(१) नीलपर्वतासारखा न म्हणता नीलपर्वतशिखरासारखा म्हटले. हा वराह कालकेतु राक्षस आहे. राजाला भुलवून विशिष्ट स्थळाकडे नेण्यासाठी त्याने वराहरूप घेतले आहे. पर्वता

एवढा मोठा झाला असता तर संशयाला जागा झाली असती व दाट अरण्यात शिरता आले नसते म्हणून सर्वसाधारण डुकरापेक्षा बराच मोठा झाला. नील महीश्वर = नीलपर्वत नील काळा 'कृष्णे नीलाऽसीत-श्याम-काल-श्यामल-मेचकाः' (अमरे) रानडुक्कर अगदी काळेकुट्ट असतात. (क) राजाने घोड्याला एक चाबूक सडकला व घोडा वराहाच्या दिशेने भरधाव सोडला व म्हणाला की आता कसा बचतोस ते पाहतो, मेलास म्हणून समज. ही शिकार करणारांची स्वभावोक्ती आहे. पशूना शब्दांचा अर्थ कळत नाही हे त्यांस माहीत नसते असे नाही पण उत्पन्न झालेला उत्साह मुखाने असे सहज बोलवितो. या स्वभावोक्तीने सुचविले की राजाला खूप आवेश चढला आहे व या डुकराची पाठ न सोडण्याचा त्याने निश्चय केला आहे.

हिं. । आवत देखि अधिक रव बाजी । चलेउ बराह मरुतगति भाजी ॥१॥
। तुरत कीन्ह नृप सर-संधाना । महि मिलि गयउ बिलोकत बाना ॥२॥
। तकितकि तीर महीस चलावा । करि छल सुअर सरीर बचावा ॥३॥
। प्रगटत दुरत जाइ मृग भागा । रिस बस भूप चलेउ संग लागा ॥४॥
। गयउ दूरि घन गहन बराहू । जहँ नाहिन गज बाजि निबाहू ॥५॥

म. । बघुनि बाजि मे फार जवाने । पळे वराह समीर रयानें ॥१॥
। नृप करि सत्वर शरसंधाना । धरि धरिणीस विलोकुनि बाणा ॥२॥
। नेम धरूनि नृपतीर चालवी । सूकर करि छल देह वाचवी ॥३॥
। प्रगटत लपत जात किरि पळला । भूप कोपवश पाठि लागला ॥४॥
। क्रोड दूर गत घन वन-राजी । जिथे प्रवेश नव्हे गज वाजी ॥५॥

अर्थ : घोडा फार वेगाने येत आहे असे पाहून तो वराह वायुवेगाने (रय = वेग, समीर = वायु) पळू लागला ॥२॥ राजाने त्वरा करून धनुष्यावर बाण लाऊन तो सोडला, बाण येत आहे असे दिसताच तो डुक्कर चटकन भुईसपाट पडला ॥२॥ राजाने पुनः पुनः नेम धरून तीरबाण सोडण्याचा क्रम चालू केला पण तो सूकर (सुकर = डुक्कर) कपटाने बाण चुकवून देह बचावू लागला. ॥३॥ तो किरी (वराह) कधी प्रगट होत तर कधी गुप्त होत गेला व पळाला व राजा क्रोधाला वश होऊन (इरेस चढून) त्याचा पाठलाग करू लागला ॥४॥ (शेवटी) तो क्रोड (वराह) वनातील अशा घनदाट झाडीत घुसला की तेथे हत्तीघोडे याना शिरणे अशक्य होते ॥५॥

टीका चौ. १-३(१) मारीच राक्षस कपटमृग बनून जसा वागला तसाच हा कालकेतु राक्षस कपटवराह बनून प्रतापभानूला एका विशिष्ट ठिकाणी नेण्याचा प्रयत्न करीत आहे. वाजी शब्दाचा विशेषार्थ (१५६/३) पूर्वी दिला आहे. समीर-जोराचा वारा रय = वेग, गति. हिंदीतील रव शब्द फार्सी भाषेतील आहे व अर्थ वेग, गति असा आहे संस्कृतात रव = आवाज, ध्वनी, असा अर्थ आहे. (२) बाण येताना दिसताच तो चुकविण्यासाठी वराह आता राक्षसी युक्त्या योजू लागला. जातिवंत वराहाला चटकन मागे वळून पाहता येत नाही. हा वन्यपशु मारा चुकविण्यास पळण्या

पलीकडे किंवा शिकाराच्या अंगावर सरळ चाल करण्यापलीकडे काही करू शकत नाही. रानडुकराना वाकडे तिकडे पळता येत नाही, चटकन मागे किंवा बाजूस वळता येत नाही; पटकन खाली बसता येत नाही असे डुकरांची शिकार करणारे सांगतील. बाण लागणार असे वाटताच तो लढाईतील शिपायाप्रमाणे पटकन भुईसपाट पडला व बाण वरून निघून गेला. हे पाहून राजाला सहज शंका यावयास पाहिजे होती की हा जातीचा वराह नाही. पण विनाशकाल जवळ आला म्हणजे बुद्धीच काय कान डोळे सुद्धा दगा देतात. कलकत्ता मेल भरवेगात असता व स्टेशन उतरण्याचे २५-३० मैल दूर असता एम.ए. झालेला नवपरिणीत पुरुष बी.ए. झालेली त्याची नववधू समजावून सांगत असता गाडीतून उतरून मेला, लग्न झाल्याला २ दिवसच झाले होते! 'काळ न दंडे कुणास वधतो। धर्म हि बल मति विचार हरतो' (६/३७/७)

(३) राजा हट्टास चढला व त्याने नेम धरून सावधगिरीने एकामागून एक पुष्कळ बाण सोडले पण ते सर्व त्या वराहाने नाना कपटयुक्तीनी फुकट घालविले. ज्याने अल्प काळात दिग्विजय केला तोच हा प्रतापभानू राजा! या डुकराला त्याचा एक सुद्धा बाण लागला नाही? तरी देखील त्यास कपटाची शंका सुद्धा आली नाही.

चौ.४-५ (१) किरी, क्रोड, कोल, किटि, सूकर वराह हे सर्व शब्द संस्कृतात आहेत. श्री रघुवीर ज्या कपटमृगाच्या मागे लागले त्यानेहि असेच केले आहे. हे करण्यात त्या निशाचराचा हेतु आहे की या राजाला त्याच्या साथीदारापासून दूर, अतिघोर अरण्यात भुलवून न्यावा व वाट न सापडल्यामुळे त्यास लवकर घरी जाता येऊ नये. खूप दमला, क्षुधातृष्णाने व्याकुळ झाला की त्याने सहज एका विशिष्ट ठिकाणी जावे. बाण पाहिला की गुप्त व्हावे, राजाने पाठलाग करीत यावे म्हणून दूर जाऊन प्रगट व्हावे व पुन्हा गुप्त व्हावे याप्रमाणे त्याने चालविले, तरी सुद्धा राजाचे डोळे उघडले नाहीत! तोही इरेस चढला व क्रोधाने त्या वराहाचा माग करीत पाठलाग करू लागला.

(२) अशा प्रकारे तो क्रोड (वराह) त्या राजास खूप दूर घेऊन गेला; व अशा दाट झाडीत शिरला की राजाच्या मागे पडलेले त्याचे हत्तीस्वार घोडस्वार आले तरी त्यास त्या अरण्यात प्रवेश करता येऊ नये. (क) या पाचव्या चौपाईत खरोखर गज शब्दाची आवश्यकता नव्हती. जेथे घोड्याचा प्रवेश होणे शक्य नाही तेथे गजप्रवेश होणे अगदीच अशक्य! हत्ती आपल्या सोंडेने झाडे मोडून वाट करू शकेल हे म्हणणे अशा प्रसंगी अव्यवहार्य ठरेल. स्वाराला व माहुताला प्रत्येक वेळी खाली उतरावे लागेल नाहीतर तोच महावृक्ष डोक्यावर पडून मरावे सुद्धां लगेल. या गज शब्दाने सुचविले की राजाच्याबरोबर पाठीमागे असलेले हत्तीस्वार व घोडेस्वार दाट झाडीत प्रवेश करू शकले नसते. वनराजी वनातील तरूराजी.

हिं. । अति अकेल बन बिपुल कलेसू । तदपि न मृग मग तजइ नरेसू ।।६ ।।
। कोल बिलोकि भूप बड धीरा । भागि पैठ गिरिगुहाँ गंभीरा ।।७ ।।
। अगम देखि नृप अति पछिताई । फिरेउ महाबन परेउ भुलाई ।।८ ।।

हिं. दो. । खेद खिन्न छुधित तृषित राजा बाजि समेत ।।
।। खोजत ब्याकुल सरित सर जल बिनु भयउ अचेत ।।१५७ ।।

म. । अति एकल, वन अती क्लेशकर । तरि न सोडि मृगमाग नरेश्वर ।।६ ।।
। कोल विलोकुनि भूप-सुधीर । त्वरें शिरे गिरिगुहें गभीर ।।७ ।।
।। अगम बघुनि, नृप परितापाकुल । वळे, महावनिं पडे तया भुल ।।८ ।।

म. दो. । क्षुधित तृषित नृप अश्व ही अतिशय असतां श्रांत ।।
।। फिरे सोधि सर सरिजल । न मिळे विवळे भ्रांत ।।१५७ ।।

अर्थ : राजा अति एकटा पडला वन अति क्लेशकारक आहे तरी पण त्या नरेशाने त्या पशूचा माग (पाठलाग) काही सोडला नाही ।।६ ।। राजाचा हा अति धीर (सु.धीर) पाहून तो कोल त्वरेने डोंगराच्या एका खोल गुहेत शिरला-घुसला ।।७ ।। त्या गुहेत शिरणे अशक्य (अगम) आहे असे पाहून राजा चिंतेने व्याकुळ झाला व परतला पण त्या महावनात वाट भुलला (त्याला भूल पडली) ।।८ ।। राजा व त्याचा घोडासुद्धा अतिशय थकलेले (श्रांत) भुकेले व तान्हेले झाले आहेत. तरीही त्या वनात नदी किंवा तलावाचे पाणी शोधीत तो हिंडू लागला, पण ते न मिळाल्याने तो भ्रमिष्टासारखा विव्हळू लागला ।।दो. १५७ ।।

शब्दार्थ - एकल - एकट (संस्कृत) एकटा - माग - पशूच्या किंवा वाहनाच्या जाण्याने मागे राहिलेल्या खुणा. अगम = जिथे गम = गमन, गति नाही असे, परिताप, चिंता.

टीका चौ. ६(१) अति एकल - अती एकटा. राजा जर एकटाच आलेला असता तर येथे अती एकटा म्हणण्याचे प्रयोजन नव्हते. एकटा म्हटले असते तर भागले असते. म्हणून भाव हा की राजाच्या बरोबर आलेले शिकारी सैनिक आधीच मागे पडले व काहींची चाहूलच लागत होती तेव्हा एकटा पडला, व आता ती चाहूलही नाही तेव्हा अति एकटा असे वाटले. (क) घोडा सुद्धा जाऊ शकणार नाही अशा वनातून डुकराच्या पावलांचा मागोवा घेत जाऊ लागला; त्या अर्थी घोडा जेमतेम जाऊ शकेल अशी वाट करीत जावेच लागणार; काटे, झाडांच्या फांद्या अंगास घासणार व त्यामुळे क्लेश होणार हे ठरलेलेच. असे आती क्लेश सोशीत आहे पण राजा त्या पशूची पाठ सोडीत नाही. (ख) आता पर्यंत अनेक वेळा सूकर, कोल, वराह वगैरे शब्द वापरले व मृग-पशु शब्द एकदाही वापरला नव्हता तो येथे वापरून सुचविले की ज्या वनातून घोड्याला जाता येणं फार कठीण आहे त्यातून महीधर शिखरासारखा विशाल वराह ज्या अर्थी शीघ्रगतीने जात आहे त्या अर्थी हा खरा मृग-पशु असणे शक्य नाही हे राजाच्या ध्यानात यावयास पाहिजे होते पण तसे घडले नाही; राजाला तो पशुच वाटला!

चौ. ७ (१) एवढ्या अडचणीतून राजा पाठलाग करीत आहे हे पाहून त्या निशाचराला वाटले की हा राजा अत्यंत धैर्यवान आहे व आपला पिच्छा न सोडता हा आपल्याला मारल्याशिवाय राहणार नाही; म्हणून जीव वाचविण्यासाठी घुसला एका खोल गुहेत!

चौ. ८(१) अगम शब्दाने सुचविले की राजाला त्या गुहेत प्रवेश करण्यापुरती वाट नव्हती; आत शिरता येईना. यावेळी तरी संशय यावयास पाहिजे होता की ज्या गुहेच्या दारातून मला आत जाता येत नाही त्यातून तो पर्वतशिखरासारखा वराह शिरणे शक्य नाही; पण शिरताना तर दिसला; त्या अर्थी तो वराह नसणारच व काहीतरी कपट असले पाहिजे. पण राजाला मुळीच संशय आला नाही. याचे नाव प्रतिकूल प्रारब्ध! (क) आता मात्र राजा निराश झाला व राजधानीकडेजाण्यासाठी परत फिरला, पण रस्ताच सापडेना. फिरून फिरून पुन्हा मूळ ठिकाणीच यावे अशी भूल पडली. कोकणात नारळी पोफळीच्या बागात रात्री वा पहाटेस अशी भूल पुष्कळ वेळा पडते; दिव्याच्या प्रकाशात तर जास्तच भ्रम पडतो कारण लांबचे दिसत नाही. व जवळपास जावे तिकडे सारखीच झाडे व पाऊलवाटा. (ख) आता मात्र राजाला फारच चिंता पडली. आतापर्यंत शरीर दमले होते तरी मनात उत्साह होता तो आता एकदम थिजला व पश्चातापही होऊ लागला. त्याबरोबर प्रकृतीधर्म बळावले -

दोहा - (१) आधीच खूप दमून गेलेला त्यात आता लागली भूक व पक्की तहान. घोड्याचीही तीच दशा. अशा स्थितीत एकदा तहान लागली म्हणजे काही सुचत नाही; पाऊल पुढे टाकण्याची सुद्धा शक्ती रहात नाही. पाणी, पाणी पाणी हा एकच आवाज आतून येत असतो; दृष्टीसुद्धा पाण्याकडेच लागलेली असते. पाणी शोधीत पुष्कळ हिंडला पण व्यर्थ!

राजाला अशाच ठिकाणी भुलवला होता की कुठे पाण्याचा थेंब सुद्धा मिळू नये; व ते शोधित शोधित त्याने नक्की एका सापळ्यात न कळत सापडावे. कुटिल राजनीतीचा उच्चांक या चरित्रात गाठलेला दिसेल. (क) अचेत चा अर्थ काही टीकाकार - मूर्छित, बेशुद्ध अशा करतात पण तो अर्थ पुढील संदर्भाशी अगदी विरुद्ध आहे. चेत शब्द विवेक, विचार या अर्थाने मानसात याच प्रकरणात वापरला आहे. 'भ्रमवस रहा न चेत' (१/१७२). म्हणून विवेक, विचार नाहींसा झालेला = भ्रांत, भ्रमिष्ट असा केला आहे. काय करावे हेच सुचेना. अरण्यात वापीकूप असणे शक्य नाही व घोड्यालाहि पाणी पाजावयाचे आहे म्हणून नदी, नाले, तलाव शोधीत हिंडू लागला. (ख) राजा जर एकटाच शिकारीस आला असता तर त्याला स्वतःस पाणी मिळण्याची अडचण भासली नसती, कारण शिकारीला जाताना निदान पाणी तरी बरोबर नेतातच. बरोबर आणलेले पाणी साथीदाराच्या जवळ राहिले म्हणूनच हे संकट ओढवले.

हिं. । फिरत बिपिन आश्रम एक देखा । तहँ बस नृपति कपटमुनि बेषा ॥१॥
। जासु देस नृप लीन्ह छड़ाई । समर सेन तजि गयऊ पराई ॥२॥
। समय प्रतापभानु कर जानी । आपन अति असमय अनुमानी ॥३॥,
। गयउ न गृह मन बहुत गलानी । मिला न राजहि नृप अभिमानी ॥४॥
। रिस उर मारि रंक जिमि राजा । बिपिन बसई तापस के साजा ॥५॥

म. । फिरत विपिनिं त्या आश्रम दिसला । छलमुनिवेषि तिथे नृप बसला ॥१॥
। ज्याचा देश नृपें आक्रमला । सैन्य समर सोडुन जो पळला ॥२॥
। रविप्रतापा सुसमय जाणुनि । काल आपला फिरला मानुनि ॥३॥
। सदनिं न गत अतिचित्तीं ग्लानी । साम नृपासि न करि अभिमानी ॥४॥
। नृप रंकासम कोपा गिळुनी । वसे वनीं तापस मुनि बनुनी ॥५॥

अर्थ : (पाण्यासाठी) अरण्यात भटकत असता राजाला एक आश्रम दिसला, तेथे एक राजा कपटमुनीच्या वेषात रहात असे ॥१॥ त्या नृपाचा देश प्रतापभानूने घेतला त्या वेळी तो राजा सैन्य व रणांगण सोडून पळाला (होता) ॥२॥ प्रतापभानूला काळ अनुकूल आहे असे जाणून व आपला काळ फिरला आहे असे मानून ॥३॥ तो घरीं गेला नाही व मनात अगदी खिन्न झाला (होता) तरी तो अभिमानी असल्याने त्याने प्रतापभानूशी तह केला नाही ॥४॥ एखाद्या रंकाप्रमाणे सर्व क्रोध गिळून तपस्वी मुनीचे सोंग घेऊन तो (या) अरण्यात येऊन राहिला (आहे) ॥५॥

टीका - **चौ. १(१)** मूर्छा आलेला राजा लगेच वनात हिंडू शकणार नाही. (क) आश्रम दिसला - सभोवार बागबगीचा, ध्वजा, पाळलेली हरणे व पर्णकुटी वगैरे तपस्वी मुनीच्या निवासस्थानाची चिन्हें दिसली. (ख) तिथे मुनि निवास करून राहिला आहे, पण तो खरा मुनी नसून कपटाने मुनीसारखा राहिला आहे. तो होता एका देशाचा राजा.

चौ.२(१) दिग्विजयाच्या वेळी ज्याच्या देशावर प्रतापभानूने स्वारी केली तेव्हा जो प्रथम लढला पण पराभव होणार किंवा मारला जाणार असे दिसताच त्याने सैन्याला लढत ठेवून रणभूमीतून पलायन केले होते तोच येथे राहिला आहे.

चौ. ३-४(१) पळाला का व वनात येऊन कपटमुनि का बनला हे येथून तीन चौपायात सांगतात. प्रतापभानू आपल्यापेक्षा अधिक बलवान आहे असे त्यास वाटले नाही. तुल्यबल असता सुद्धा ज्या अर्थी शत्रूची सरशी होत आहे त्या अर्थी काळ शत्रूला अनुकूल आहे व आपल्याला प्रतिकूल आहे, असे त्यास वाटले. शरण जाण्यास त्याचे मन तयार नव्हते; जास्त लढावे तर नाहक मृत्यु येणारच. राज्य तर काही केले तरी जाणारच. म्हणून त्याने अनुकूल काळाची वाट पहात गुप्त राहण्याचे ठरविले. (२) घरी गेला असता तर शत्रूने पकडून नेलाच असता, म्हणून घरीहि गेला नाही. त्याचा अभिमानी स्वभाव तह करून मांडलिक परतंत्र होण्यास कबूल झाला नाही.

चौ. ५(१) पळून जाणे अपमानास्पद वाटले, राज्य जाणार म्हणून खेद वाटला; व काही कारण नसता प्रतापभानूने स्वारी केली, राज्याचा काही भाग जिंकून ताब्यात घेतला म्हणून क्रोधही आला होता. पण काही उपाय नसल्याने अपमान, क्रोध, इत्यादी हृदयाची तळमळ सोशीत, सैन्याला सुद्धा कळू न देता, बाहेर काही न दाखविता सूड घेण्याची सुसंधी शोधीत, विचार करीत पळाला तो या अरण्यात येऊन राहिला आहे. (क) रंकासम कोपा गिळुनी - भिकाऱ्याला सर्व अपमान सहन करावा लागतो. क्रोध येतोच; पण पैसा नाही, शक्ती नाही, सत्ता नाही, मित्र नाही अशा स्थितीत त्याचा काही उपयोग नसतो. तसेच या राजाचे झाले. सर्व राजसुख, राणी, राजपुत्र, नोकर चाकर इत्यादी सर्व सोडून भिकाऱ्यासारखे रहावे लागणार म्हणून अत्यंत दुःख होत होते; पण पुढील सुखाच्या आशेने सर्व दुःख, कष्ट, हाल अपेष्टा सोशीत राहिला आहे. तपस्वी मुनी जसे राहताना दिसतात तसा रहात आहे. वेष मुनीचा आहे पण अंतःकरण वैरी क्षत्रियाचे आहे. जटा, दाढी, टिळेमाळा, पर्णशाला, बागबगीचा, मुनी, कमंडलु, वल्कले, बाह्य आवरण इत्यादी सर्व मुनींच्यासारखे करीत येथे राहिला आहे. त्या

राजाचा अनुकूल काळ जवळ आला आहे व प्रतापभानूचा काळ फिरला आहे हे दिसत आहे.

हिं. ***। तासु समीप गवन नृप कीन्हा। यह प्रताप रवि तेहिं तब चीन्हा ॥६॥***
। राउ तृषित नहिं सो पहिचाना। देखि सुबेष महामुनि जाना ॥७॥
। उतरि तुरग तें कीन्ह प्रनामा। परम चतुर न कहेउ निज नामा ॥८॥

हिं.दो. ***। भूपति तृषित बिलोकि तेंहि सरवरू दीन्ह देखाई ॥***
॥ मज्जन पान समेत हय कीन्ह नृपति हरषाई ॥१५८॥

म. ***। तत्समीप जैं भूप पोचला। त्याने प्रतापरवि ओळखला ॥६॥***
। ओळख नोहे तृषित नरेशा। मानि महामुनि बघुनि सुवेषा ॥७॥
॥ उतरून तुरगावरुन वंदिलें। परम चतुर निज नाम न कथिले ॥८॥

म. दो. ***।तृषित बघुनि भूपास तो दाखवि तया तलाव ॥***
। ।स्नान पान करि सह हया हर्षाने नृपराव ॥१५८॥

अर्थ : जेव्हां राजा त्या (कपटमुनि) जवळ जाऊन पोचला तेव्हा त्याने प्रतापभानू राजाला ओळखला ॥६॥ नरेश तृषार्त असल्याने त्यास ओळखू शकला नाही; उलट त्याचा सुवेष पाहून तो महामुनि आहे असे प्रतापभानूने मानले ॥७॥ (म्हणून) त्याने तुरगावरून (तुरग=घोडा) उतरून त्याला वंदन केले, पण परम चतुर असल्याने त्याने आपले नाव मात्र सांगितले नाही ॥८॥ प्रतापभानूला फार तहान लागली आहे हे जाणून त्याने भूपाला तलाव दाखवला. राजाने तेथे (जाऊन) स्नान केले व जलपान केले; घोड्यानेहि तसेच केले तेव्हा त्या नृपश्रेष्ठाला हर्ष झाला ॥दो.१५८॥

टीका. चौ ६-७ (१) प्रतापभानूचा सूड घेण्याची संधी शोधीत बसलेल्या त्या वैरीराजाच्या जवळ प्रतापभानू आपल्या पायानी न कळत गेला. 'तदपि विरोध जिथे कुणि मानी। जात तिथे कल्याणा हानी' (१/६२/६) म्हणून सुचविले की राजाचे अकल्याण होणार. (क) त्या कपटी मुनीचे ह्या राजाचे नाव मुळीच दिले नाहीं. कपटीमुनि, कपटमुनी, कपटीनृप असेच शेवटपर्यंत म्हटले आहे. अशा महाकपटी पापीव्यक्तीचे नांव उच्चारणे सुद्धा पाप आहे हा सिद्धांत येथे दाखविला आहे. 'कपटी पापी यांचे नाव नको' हे प्रकरण प्रस्तावनेत पहावे. (ख) राजा तृषेने व्याकुळ झाला असल्याने विवेक विचारशक्ति स्मरणशक्ती उरलेली नाही हे भ्रांत (अचेत) शब्दाने पूर्वीच सांगितले आहे. चित्त व्यग्र असल्याने प्रतापभानू त्या कपटीराजास ओळखू शकला नाही.

(२) वि.ल.ठे. - दिग्विजय करून सार्वभौम भूपति झाल्यावर विजयमदाने व भोग विलासात पडल्यामुळे प्रतापभानूची राजनीतीपालन दक्षता शिथील झाली होती असे यावरून दिसते. कोणकोण राजे पळून गेले, कुठे गेले, काय करतात याचा सतत छडा लावणे नवीन सार्वभौमराजा झालेल्या महाराजाचे कर्तव्य होते.

(३) वेष पाहिल्याबरोबर वाटले की महामुनी आहेत. हा वेषाचा प्रताप आहे. 'बघुनि सुवेष हि जगवंचक जे। वेषबलें पुजिले हि जात ते' (१/७/५). पण याच्या पुढील 'बैंड फुटे अंतिं

न निर्वाहू। कालनेमि रावण इव राहू' हे मात्र येथे खरे झाले नाही. याचे कारण कालनेमि, रावण व राहू या तीन दृष्टांतांत सापडते. (क) हनुमान रामभक्त व त्याच्याशी कालनेमीने या कपटीमुनी सारखेच कपट केले, हनुमान स्नान पान सुद्धा करून आलेच. प्रतापभानू रामभक्त किंवा रामनामभक्त नव्हता म्हणून त्यास हरिकृपा साह्य मिळाले नाही. दोन अगदी समान कथा देऊन त्यातील थोड्याशा भेदाने मुख्य सिद्धांत दृढ करण्याची ही कला मानसांत सर्वत्र दिसते. रावणाने सीतेशी व राहूने हरिकृपांकित देवांशी कपट केले म्हणून ते बाहेर पडले व त्यांच्याच विनाशाला कारण झाले.

चौ.८(१) महामुनी आहेत अशी भावना झाल्याबरोबर राजा आपला चक्रवर्तीपणा विसरला व त्याला वंदन केले. नुसत्या वेषाचा केवढा हा प्रताप! हे वर्णन कलियुगातले नाही, त्रेतायुग असले पाहिजे. 'त्रेतायां यजतो मखै' यज्ञयागांवर विशेष भर त्रेतायुगात होता. (क)आपले नाव वाटेल तेथे सांगू नये असा राजनीतीशास्त्राचा नियम आहे. त्याप्रमाणे राजा वागला. आपले नाव त्याने सांगितले नाही म्हणून त्यास परमचतुर म्हटले. ही राजनीती शास्त्रातील चतुरता दाखविली. मनुष्य म्हणून चतुरता कोणती ते मनुचरित्रात दाखविले आहे. हरिभक्तीसाठी प्रयत्न करील तो खरा चतुर नर.

दो. (१) घोड्याला पाण्याजवळ आणून सोडल्याबरोबर त्याने तलावाच्या पाण्यातच प्रवेश केला असेल. राजाने आधी स्नान केले व मग पाणी प्यायला. येथे धर्ममर्यादेचे सहज निदर्शन केले आहे. दमून भागून आल्यावर थोड्या वेळाने (घाम जिरल्यावर) शीतल स्वच्छ जलात स्नान केल्याने श्रमपरिहार होतो. 'स्नान पान श्रमपरिहार सुख' हे प्रस्तावनेतील प्रकरण पहावे.

(२) त्याने तलावापर्यंत येऊन राजास तलाव दाखविला, यात बाह्यतः नम्रता व दयालुता यांचे प्रदर्शन केले; पण अंतस्थ हेतु हा आहे की राजाने न कळत परभारे निघून जाऊ नये. घरी चालत आलेली शिकार हातची जाऊ नये व शेकडो वर्षे वनवासात काढली त्याचे इष्ट फळ पदरात पाडून घेण्याची आलेली संधि फुकट जाऊ नये. (क) कपटी मुनीने अतिथि सत्काराच्या नियमांचे कसोशीने पालन केले; कोण कुठले, कशासाठी आलात वगैरे काहीही विचारले नाही. अतिथीचा श्रमपरिहार झाल्यावर व त्याची क्षुधातृषाशान्ति झाल्याशिवाय इतर काहीच विचारू नये असे शास्त्र आहे. आधी विचारले असते तर ठरले असते की मुनि धर्मशील नाही. दांभिक वंचक लोक असल्या गोष्टींकडे फार लक्ष देतात. आता राजाला आश्रमात नेऊन सर्व काही विचारील -

हि. *। गै श्रम सकल सुखी नृप भयऊ। निज आश्रम तापस लै गयऊ ॥१॥*
। आसन दीन्ह अस्त रवि जानी। पुनितापस बोलेउ मृदु बानी ॥२॥
। को तुम्ह कस बन फिरहु अकेलें। सुंदर जुबा जीव परहेलें ॥३॥
। चक्रबर्ति के लच्छन तोरें। देखत दया लागि अति मोरें ॥४॥
। नाम प्रतापभानु अवनीसा। तासु सचिव मैं सुनहु मुनीसा ॥५॥

म. *। श्रम गत सकल सुखी नृप झाला। स्वश्रमिं तापस नेइ तयाला ॥१॥*
। जाणुनि सूर्यास्ता दे आसन। करी तपस्वी मग मृदु भाषण ॥२॥
। कोण फिरां वनिं एकल कां वरं। सुंदर तरूण उदार जिवावर ॥३॥
। चक्रवर्ति लक्षणं तव सारी । बघुनि दया येई मज भारी ॥४॥
। नामें प्रतापभानु महीश्वर। ऐका मी तत्सचिव मुनीश्वर ॥५॥

अर्थ : (स्नान व जलपान केल्याने) राजाचे सर्व श्रम गेले व तो सुखी झाला, तेव्हा तो तापस त्याला आपल्या आश्रमात घेऊन गेला ॥१॥ सूर्यास्ताची वेळ झाली असे पाहून त्याने राजाला (बसण्यास) आसन दिले; व मग तो तपस्वी मृदु वाणीने म्हणाला ॥२॥ तुम्ही कोण इतके सुंदर व तरूण असून जिवावर उदार होऊन असे एकटे अरण्यात का बरे हिंडता? ॥३॥ तुझ्या ठिकाणी चक्रवर्ती राजाची सर्व लक्षणे आहेत; ती पाहून मला तुझी फार दया येते ॥४॥ (प्रतापभानू म्हणाला) ऐका! प्रतापभानू नावाचा जो महीश्वर आहे त्याचा मी सचिव आहे ॥५॥

टीका चौ १-४(१) स्नान केल्याने श्रमपरिहार होतो व स्वच्छ जल पिण्याने सुख होते. प्रस्तावनेतील लेखाचा उल्लेख दो. १५८च्या टीकेत पहावा. राजाचे स्नान वगैरे उरकेपर्यंत तो तपस्वी तेथेच थांबला होता असे या चौपाईने ठरते. स्नान केल्यावर राजा घोड्यावर न बसता गेला असे १६०/१ या पुढील चौपाईने ठरते. यामुळे तापसास वाटले की राजा परत जाण्याच्या विचारातच अजून आहे. कसे तरी करून राजाला रात्री ठेऊन घेण्याचा त्या तापसाचा गुप्त हेतु आहे. (२) सूर्यास्ताची वेळ असल्याने त्यावेळी फलाहारास काही आणून देणे म्हणजे आचार धर्माचे अज्ञान प्रगट करणे ठरले असते; म्हणून सूर्यास्ताची वेळ झाली असे जाणून बसण्यास आसन दिले. याने सुचविले की सायंसंध्येची वेळ झाली आहे. करणे असेल तर करा. पण राजा अद्याप घोडा हातात धरून उभाच आहे हे पुढील तुरग 'तरूसि बांधुनि नृप बसला' (१६०/१) या उल्लेखाने स्पष्ट आहे. (क) अस्त रवि या हिंदीतील शब्दांतून असा भाव काढण्याचा मोह होणे शक्य आहे की प्रतापरविरूपी रवीचा अस्त आता झाला असे वाटून त्या तापसास आनंद झाला. पण काळकेतू येऊन भेटेपर्यंत तापस चिंतातुर आहे हे पुढे दिसेल. राजाला झोप लागली पण त्याला चिंतेने झोप येईना असे वर्णन आहे. तापसाला अजून हे माहीत नाही की राजाला भुलवून कालकेतूनेच आणला. (ख) कपटी मुनीला वाटू लागले की हातात सापडलेली शिकार जाणार; तेव्हा हा येथे आला कसा हे प्रथम जाणले पाहिजे. कालकेतूने भुलविल्यामुळे येथे आला असला तर कालकेतु ठरल्याप्रमाणे रात्री येईलच, म्हणून तोपर्यंत सर्व शिजवून ठेवले पाहिजे. काळकेतुमुळे आला नसेल तर ठेऊन घेण्यात काही अर्थ नाही; म्हणून प्रथम प्रश्न विचारीत आहे. (३) प्रेम दाखवून पूर्ण विश्वासात घेऊन त्याचा पक्का विश्वासघात करावयाचा आहे, म्हणून हळुहळु ते करू लागतो. हा प्रतापभानू आहे वगैरे त्याला माहीत असल्याने भूत भविष्य वर्तमान सांगणे कठीण नाही. राजाने त्याला ओळखला नसल्याने व महामुनी आहे असा समज आरंभींच झाल्याने, त्याच्यावर मात्र या भाषणाचा चांगलाच परिणाम होणार! चाणक्य नीतीपेक्षाही भयंकर कट, कपटव्यूह रचलेला आहे, म्हणून अत्यंत प्रेमाचा, दयेचा व कळवळ्याचा आव आणून प्रश्न विचारले. या प्रश्नांनी हे सुचविले की अशा घोर प्राणसंकटांनी भरलेल्या निर्जन महारण्यात एकटे राहून आम्ही तपश्चर्या करीत असतो. या तिसऱ्या चौपाईत 'फिरां' (तुम्ह) फिरता हे आदरार्थी बहुवचन वापरले पण पुढल्या चौपाईत तव 'तोरें' एकवचन वापरले व दाखविले की पुत्राचा वा शिष्याचा कळवळा येतो तसा येत आहे. बहुवचनानें परकेपणा वाटण्याचा संभव जाणून सलगीची, वात्सल्याची, भाषा वापरण्यास प्रारंभ केला. (४) माझी ही वेळ समाधी लाऊन बसण्याची

असते पण तुझ्या ठिकाणी चक्रवर्तीची सर्वलक्षणे दिसली व तू एकटा या घोर महाअरण्यात प्राणाची पर्वा न करता आलेला आढळलास त्यामुळे दया आली व प्रेमाने विचारावेसे वाटले; राहवेना म्हणून विचारले; नाहीतर बोलायला वेळ कुठला इत्यादी प्रकारे साखरपेरणी करून गळ टाकला. आता राजा या सर्व प्रश्नांची उत्तरे सरळ देईल पण नाव तेवढे लपवील.

चौ. ५(१) - मी प्रतापभानू आहे असे न सांगता प्रतापभानूचा सचिव आहे असे पहिल्या प्रश्नाचे उत्तर दिले. त्या कपटी मुनीला माहीत आहे की हे असत्य भाषण आहे; पण तसे सध्याच न सांगता दांभिकांच्या कपटनीतीच्या मार्गाने पुढे युक्तीने सांगेल. आता राजा मुख्य प्रश्नाचे उत्तर देईल.

हिं. । फिरत अहेरें परेउँ भुलाई। बड़ें भाग देखेउँ पद आई।।६।।
। हम कहँ दुर्लभ दरस तुम्हारा। जानत हौं कछु भल होनिहारा।।७।।
। कह मुनि तात भयउ अँधिआरा। जोजन सत्तरि नगरू तुमहारा।। ८।।

हिं. दो. । निसा घोर गंभीर बन पंथ न सुनहु सुजान।।
। बसहु आजु अस जानि तुम्ह जाएहु होत बिहान।।१५१ रा.।।
" । तुलसी जसि भवतव्यता तैसी मिलइ सहाइ।।
। आपुनु आवइ ताहि पहिं तम्हि तहाँ लै जाइ।।१५१ म।।

म. । भुललों मी कीं फिरत शिकारीं। येउनि बघुं पद भाग्यें भारी।।६।।
। आम्हां अपलें दर्शन दुर्गम। सन्निध दिसतो भाग्योदय मम।।७।।
। तात! पडे काळोख वदे तो। सत्तर योजन पुर तुमचें तों।।८।।

म. दो. । निशा घोर गंभीर वन सुज्ञा। दिसे न वाट।।
।। रहा आज हें जाणुनी होतां जाल पहाट।।१५१रा।।
" । तुलसी जशि भवितव्यता तैसें मिळे सहाय।।
।। आपण ये त्यापाशिं की त्याला घेउनि जाय।।१५१म।।

अर्थ : मी शिकारींत फिरत असता भूल पडली; पण महाभाग्याने (येथे) येऊन आपले पाय दिसले।।६।। आम्हांला आपले दर्शन होणें फार कठीण (दुर्गम, दुर्लभ)! यावरून असे वाटते की माझे काहीतरी भाग्य लवकरच उदयास येणार (भलें होणार आहे)।।७।। तो (मुनि) म्हणाला बाबा! (तात!) आता काळोख पडला व तुमचे नगर तर सत्तर योजनें (दूर) राहिले।।८।। भयंकर रात्र, घनदाट अरण्य, वाट दिसत नाही, याचा विचार करून (जाणुनी) पहा। तुम्ही सुज्ञ आहात. आज येथे रहा व पहाट झाली की जावे (जाल, जातां येईल) ।।१५१रा.।। तुलसीदास म्हणतात की जसें भवितव्य असेल तसे साह्य (मित्र, मदतगार) मिळते, तो आपण होऊन त्याच्या पाशी येतो किंवा ते (भवितव्य) त्याला तेथे घेऊन जाते।।१५१म।।

टीका - चौ.६-७ (१) दांभिक, कपटी, विश्वासघातकी साधूवर एकदा अज्ञानाने विश्वास बसला म्हणजे वाईट सुद्धा कसे चांगले दिसू लागते व मनुष्य कपटपाशात अधिकाधिक अडकून कसा खड्ड्यात पडतो, हे येथून पुढे न्याहाळून पाहून नीट ध्यानात ठेवावे (क) भुललो फिरत शिकारी (अहेर = शिकार, अहेरे- शिकारीत) 'शिकारीचा पाठलाग करीत असता मी भुललो व येथे आलो'. हे राजाचे उत्तर ऐकताच कपटमुनीची खात्री झाली की कालकेतूनेच याला भुलवला असला पाहिजे; व तो पूर्वी ठरल्याप्रमाणे रात्री येणारच; तेव्हा कालकेतूच्या सांगण्याप्रमाणे याला ठेऊन घेऊन चांगला बनविला पाहिजे. (ख) राजा म्हणतो की अरण्यात रस्ता भुललो त्यावेळी वाईट वाटले, पण ज्या अर्थी आपल्या पायांचे दर्शन झाले त्या अर्थी माझ्या महद्भाग्यानेच हे घडले असे वाटले-ठरते. वाईटातून चांगले निघते म्हणतात ते हेच, 'महाद्भाग्यी मिळते सत्संगति' 'पुण्यपुंजविण भेट न संता'.

(२) आम्हाला प्रापंचिकांना, त्यातून सम्राटाच्या सचिवांना बाहेर पडण्यास फुरसत नाही. 'गृह कर्ये किति अति जंजाळहि। ते अति दुर्गम शैल विशालहि'. आपल्यासारख्या मुनीश्वरांचे दर्शन आम्हांला होणे जवळ जवळ अशक्य असता काही विचित्र रीतीने ते झाले. त्याअर्थी काहीतरी भाग्य उदयास येणार, काहीतरी कल्याण होणार असे दिसते.

चौ.८(१) तो कपटमुनी आता आपले वाग्जाळ पसरण्यास प्रारंभ करतो. राजाने आम्हां असे बहुवचन वापरल्याबरोबर हा पण 'तुमचे' म्हणतो. या पूर्वी तोरे (तुझे) असे एकवचन वापरले आहे. राजा अप्रसन्न होऊ नये म्हणून त्याच्या तंत्राने घेऊन त्यास बनवावयाचा आहे. सत्तर योजने ६६० मैलांवर नगर आहे व आता काळोख पडला असे म्हणण्यात हेतू हा की मी राहतो असे राजाने म्हणावे; पण राजा अति धारिष्टवान खंबीर! तो कांहीच बोलत नाही असे पाहून त्याला ठेवून घेण्यासाठी पुन्हा स्पष्ट सांगतो-

दो. रा (१) काळोख पडला वगैरे सांगून भागले नाही; म्हणून सांगतो की रात्र फार घोर आहे. राजा कदाचित म्हणेल की काही हरकत नाही मला रात्री घोड्यावरून प्रवास करण्याची सवय आहेच आता हा हा म्हणत जाईन, म्हणून सांगतो की अरण्य फार दाट आहे. अंगदी किर्र झाडी आहे. यावर राजा म्हणेल की गंभीर अरण्यांतून जाण्याची सवय घोड्याला आहे; म्हणून म्हणतो की निदान पाऊलवाट तरी दिसली पाहिजे ना? ती सुद्धा या अरण्यात दिसणार नाही; याचा विचार करा व आजची रात्र रहावे हे चांगले; पहाट झाली की खुशाल जा; जे बरे वाटेल ते करा. महेशांनी उमेस सांगितलेली ही हकीगत याज्ञवल्क्यांनी भरद्वाजांस सांगितली. या विचित्र व अशक्य वाटणाऱ्या गोष्टींतील मर्म सिद्धांतरूपाने तु.दास सांगतात.

दोहा म.(१) भवितव्यता = पुढे होणारी गोष्ट, प्रारब्ध कर्माचे फलभोग, यासच पूर्वी भावी असे म्हटले आहे. येथे हे सांगण्याचे कारण इतकेच की इतका धर्मशील उत्तम नीतिपालक, नीतिज्ञ, व अत्यंत पुण्यशील राजा असून तो या कपटी मुनीच्या कपटपाशात कसा अडकला हे विचारण्याची इच्छा पुढील भाग वाचल्यानंतर कोणासही होणार हे जाणून त्या शंकेचे समाधान

तु.दास येथे करून ठेवतात. (२) जसे भवितव्य असेल तशा त्या भवितव्यास अनुकूल, मदत करणाऱ्या गोष्टी आपोआप घडत जातात. चांगले होणार असेल तर चांगले मित्र, मदतनीस, असाह्य इत्यादी आपोआप मिळत जातात. वाईट होणार असेल तर ते घडण्यासाठी आवश्यक ती परिस्थिती आपोआप निर्माण होते. याची उदाहरणे नित्याच्या व्यवहारात वर्तमानपत्रातून सुद्धा ऐकावयास सापडतात.

(३) ज्या साह्याने प्रारब्ध फळास येणार असेल तेथे तो मनुष्य काही तरी अनपेक्षीत घटना घडून ओढला जातो. जसा प्रतापभानू या कपटीमुनीच्या पायांपाशी आपण स्वतः आला, असे घडते किंवा ती आवश्यक परिस्थिती तो असेल तेथे निर्माण होते. या राजाच्या दुर्भाग्याने दुसरा प्रकार त्याच्या राजधानीतच खरा झालेला दिसेल. प्रारब्ध कर्मच त्या परिस्थितीला त्याला त्याच्या जवळ घेऊन येते. (क) रात्रभर राहण्याची सूचना राजाने मान्य केली नसती तर पुढील सर्व घोर अनर्थ टळला असता पण भवितव्यतेप्रमाणेच राजाला बुद्धि होणार आहे. 'बुद्धिः कर्मानुसारिणी' हे सूत्र सर्वांनाच माहीत आहे. 'हरि इच्छा भारी बलवान् अति' 'यदभाविन तद भावि, भावि चे ललन्यथा' जे घडणार नसेल ते नाहीच घडायचे व जे घडणार असेल ते घडल्यावाचून रहात नाही. या दोह्याने सुचविले की राजा तेथे राहणार व काही तरी भयंकर संकटात सापडणार.

हिं. । भलेहि नाथ आयसु धरि सीसा । बाँधि तुरग तरु बैठ महीसा ।।१ ।।
। नृप बहुभाँति प्रसंसेउ ताही । चरन बंदि निजभाग्य सराही ।।२ ।।
। पुनि बोलउ मृदु गिरा सुहाइ जानि पिता प्रभु करउँ ढिठाई ।।३ ।।
। मोहि मुनीस सुत सेवक जानी । नाथ नाम निज कहहु बखानी ।।४ ।।
। तेहि न जान नृप नृपहि सो जाना । भूप सुहृद सो कपट-सयाना ।।५ ।।

म. । बरें नाथ! आज्ञा शिरिं वंदुनि । तुरग तरुसि नृप बसला बांधुनि ।।१ ।।
। नृप बहुपरी प्रशंसी त्याला । परि नमुनी स्तवि निज भाग्याला ।।२ ।।
। होइ रुचिर मृदु वच नृप वदता । गणुनि पिता प्रभु! करुं धृष्टता ।।३ ।।
। मज मुनीश! सुत दास गणावें । नाथ! नाम निज मज सांगावे ।।४ ।।
। जाणि नृपा तो, नृपति तया ना । भूप सुहृद तो कपट-शहाणा ।।५ ।।

अर्थ :नाथ! ठीक आहे, असे म्हणून आज्ञा शिरसा मान्य करून, राजाने घोडा झाडाला बांधला व तो (आसनावर) बसला ।।१ ।। राजाने त्याच्या पायांना वंदन करून आपल्या भाग्याची स्तुती केली व त्याची नाना परीनी प्रशंसा केली ।।२ ।। मग राजा मृदु व सुंदर वाणीने म्हणाला की प्रभु! मी आपणास पित्यासारखे मानून थोडी धृष्टता करतो।।३ ।। मुनीश! आपण मला आपला पुत्र (वा) सेवक मानावा व नाथ! मला आपले नाव सांगावे ।।४ ।। त्याने नृपाला ओळखला (होता) पण राजाने त्यास ओळखला नाही; राजा पडला सरळ हृदयी व तो पडला कपट करण्यात हुशार (शहाणा) ।।५ ।।

टीका चौ.१-४(१) प्रतापभानू त्या कपटी मुनिवराला म्हणाला की आपण म्हणता तेच योग्य आहे. आपल्या आज्ञा मान्य करणे आमचे कर्तव्यच आहे. असे म्हणून राजाने घोडा झाडाला बांधला व राजा बसला. याने सुचविले की यावेळेपर्यंत राजा घोड्याला हातात धरूनच उभा होता व आतापर्यंतचा संवाद उभ्यानेच झाला. असे असता राजाला कंदमूलफळे आणून दिली व राजाने ती भक्षण केली असे यापूर्वीच मानणे किती योग्य ते वाचकांनीच ठरवावे. (क) तुरग - शब्दाने सुचविले की घोडा फारच शीघ्रगती होता व त्यामुळे रात्रींच्या रात्री घरी पोचता आले असते. (ख) राजा रात्री त्या ठिकाणी राहिला ही राजनैतिक व व्यावहारिक चूकच झाली. 'अज्ञात कुलशीलस्य वासो देयो न कर्हिचित्' असा गृहस्थांसाठी सुद्धा नियम आहे त्याचप्रमाणे अशा ठिकाणी राहुही नये हा जर साध्या गृहस्थांसाठी नियम आहे तर ज्याचे कुल शील माहीत नाही व घोर वनात राहतो आहे अशाच्या पर्णकुटीत एका सम्राटाने रात्री राहणे हा सारा दोषच आहे. राहिल्यावर सुद्धा स्वस्थ पडून राहिला असता तर पुढील प्रसंग ओढवला नसता, पण भारी प्रबल! म्हणून दुर्बुद्धी झाली. महामुनी, अत्यंत घोर अरण्यात राहतो त्या अर्थी अतिसमर्थ असला पाहिजे असे वाटून राजाला लोभ सुटला. नव्हे; जो सुप्त होता व नुकताच जागृत झाला होता तो क्रियाशील झाला. व त्या लोभाची पूर्ती करून घेण्याच्या हेतूने बोलण्यास प्रारंभ करतो.

(२) नमनाने नम्रता दिसते व नम्रतेने संत प्रसन्न होतात हे जाणून वंदन केले. आपले भाग्य व मुनीचा महिमा यांची सांगड घालून मुनीची खूप प्रशंसा केली. संतांच्या सर्व लक्षणांचे अस्तित्व त्या स्तुतित मुनीच्या ठिकाणी दाखविले असेल. अशा आपल्यासारख्या महाविभूतींचे दर्शन मला घडले, संभाषणाचा व सहवासाचा योग सहज आला हे माझे महभाग्य इ.इ. प्रकारे आपल्या भाग्याची प्रशंसा केली असेल तो तो त्या वंचकाला आसुरी आनंदाच्या गुद्गुल्या झाल्या असतील.

(३) त्या वंचकाच्या वचनांना नुसते मृदु म्हटले आहे. 'करी तपस्वी मग मृदु भाषण' राजाच्या वाणीला मृदु व रुचिर =सुंदर सुहाई' म्हटले कारण ते बोलणे सरळ स्वभावाचे व नम्रतेचे आहे. मुनीचे सर्वच बोलणे कपटाचे आहे म्हणून ते रुचिर सुंदर म्हणता येत नाही. हा भेद कैकयी-दशरथ संवादात ही दाखविलेला पहावा. (क) राजा पुनः पुन्हा नाथ, मुनीश, प्रभु! वगैरे म्हणू लागला आहे. नुसते नाव गाव विचारण्यासाठी चक्रवर्ती राजाने अपरिचित, मुनिवेषधारी, व्यक्तीजवळ एवढी लाचारी, दीनता प्रगट करणे शक्य नाही. प्रभु हा शब्दच सुचवितो की काहीतरी अलौकिक याचना करण्याची इच्छा राजाला झाली आहे व तेवढ्यासाठी मुनीला प्रसन्न करण्याचा प्रयत्न तो करीत आहे. (ख) राजा त्या मुनीला पिता मानू लागला. 'अन्नदाता भयत्राता यस्तु विद्यां प्रायच्छति जनिता चोपनेताच पञ्चैते पितरः स्मृताः' मुनीने अन्न दिलेले नाही; राजा रात्री सुद्धा जाणच्या तयारीत होता म्हणून भयभीत झाला होता असे म्हणता येत नाही व पुढील तिघांचा मुनीशी काहीच संबंध नाही; म्हणून शास्त्रानुसार मुनीला पिता म्हणण्याचे कारण नव्हते; पण मुनीनेच तात! म्हटले आहे व त्यामुळे पिता म्हणण्यास काडीचा आधार सापडला. (ग)

मुनी ब्राह्मण व राजा क्षत्रिय म्हणून सेवक, दास म्हणणे शास्त्रसंमत आहे. (घ) राजाच्या मनात असलेल्या हेतुमुळे राजाने पिता म्हटले. जरामरण-भीती या मुनीच्या कृपेने नष्ट करून घ्यावी हा हेतु राजाच्या मनात आहे. जरामरणभयत्राता मानून पिता म्हटले आहे. पुढे जो वर मागतो त्याचे मूळ येथे तयार झालेले आहे.

चौ. ५(१) राजा असा दीन का बनला याचे कारण याज्ञवल्क्य भरद्वाजास सांगतात - त्या मुनीने राजाला आधीच ओळखला असून राजाने त्याला अजूनही ओळखला नाही. पूर्वी ओळखला नाही तेव्हा तृषेने व्याकुळ झालेला होता हे सबळ कारण होते; पण ते कारण दूर झाल्यावर यावेळेपर्यंतच्या परिचयाने राजाने त्या वंचकास ओळखावयास हवा होता, पण तेही घडले नाही हे सांगण्यासाठी ही द्विरुक्ति आहे. (१५८।७ पहा) हे न घडण्याचे मुख्य कारण भावी प्रबल आणि राजाचा सरळ, निसंशयी, श्रद्धाळू धार्मिक स्वभाव व त्या वंचकाची कपटकुशलता. रामचंद्रानीच म्हटले आहे की 'कचित सरलता दोष महा' (१।२८१।५) तो वंचक नुसता कपटनिपुण कुटिलकारस्थानी नव्हता. आणखी पुष्कळ गोष्टी त्या कपटाच्या जोडीला आहेत. त्या काणत्या व अशा परस्पर विरोधी स्वभावाच्या मणसांची अचानक भेट झाली म्हणजे लोभी विश्वविजेत्याचा सुद्धा नाश कसा होतो हे पुढे दाखवितात.

हिं. । बैरी पुनि छत्री पुनि राजा । छल बल कीन्ह चहइ निज काजा ॥६ ॥
। समुझि राजसुख दुखित अराती । अवाँ अनल इव सुलगइ छाती ॥७ ॥
। सरल बचन नृप के सुनि काना। बयर सँभारि हृदय हरषाना ॥८ ॥

हिं. दो. । कपट बोरि बानी मृदुल बोलेउ जुगुति समेत ॥
॥ नाम हमार भिखारि अब निर्धन रहित निकेत ॥१६० ॥

म. । वैरी क्षत्रिय तशांत राजा । साधु पाहि छलबलें स्वकाजा ॥६ ॥
। स्मरुनि राज्यसुख खिन्न अराती । अवा-अनल इव जळते छाती ॥७ ॥
। भूप-सरलवच पडतां कानी । स्मरे वैर मनिं हर्षा मानी ॥८ ॥

म. दो. । कपटमिश्र वचनां मृदुल बोले युक्तिसमेत ॥
॥ अमचे नाम भिकारि अतां निर्धन रहित निकेत॥१६० ॥

अर्थ : एकतर वैरी, त्यात क्षत्रिय व तशातही राजा (मगकाय पहावयाचे) कपटाच्या बळावर (छल-बल) आपले कार्य साधू पहात आहे ॥६ ॥ राज्यसुखाच्या स्मरणाने हा शत्रू खिन्न झाला असून कुंभाराच्या आव्यातील आगीप्रमाणे छाती (आतल्या आत) जळत आहे ॥७ ॥ राजाचे सरळ भाषण कानी पडताच, वैराचे स्मरण करून त्याने मनात हर्ष मानला ॥८ ॥ व तो कपटमिश्रित अगदी कोमल असे भाषण युक्तीने करू लागला. तो म्हणाला की आता आमचे नाव भिकारी आहे, घर नाही की धन नाही. (फुटकी कवडी सुद्धा जवळ नाही) ॥१६० ॥

टीका चौ.६-७(१) कपटाचा आश्रय त्याने का केला हे येथे सांगतात. बाहुबलाने प्रतापभानूस जिंकणे अशक्य झाले, पण फार अभिमानी असल्यामुळे क्रोधादी गिळून रंकासारखा येथे येऊन राहिला आहे वगैरे आधीच सांगितले आहे. प्रतापभानूने निष्कारण स्वारी करून राज्य हिरावून घेतले म्हणून प्रतापभानूला हा वैरी मानू लागला. वैराचा स्वभाव आहे की वैऱ्याचा समूळ नायनाट केल्याशिवाय स्वस्थता येत नाही. 'रिपु रिण लेश न कधि उरवावा' (२।२२९।२) शस्त्रास्त्र बलाने प्रतापभानूचा नाश करणे अशक्य वाटले म्हणून कपट करण्याची इच्छा झाली. (क) क्षत्रिय - याचा स्वभाव क्रोधी असतो व तो क्रोध कठीण असतो. 'तदपि कठिण दशकंठ! बध क्षत्रजातिचा रोष'(६।२३ द्रा) वैरात क्रोधाची भर पडली (ख) राजा असल्याने सत्तामद असणे स्वाभाविक होते 'जगि न जन्मला कोणि असाही। ज्या प्रभुता पावुनि मद नाही' (१।६०।८) राजमद, नृपाभिमान होताच पण राज्यच गेल्यामुळे मदभंग करणाराचा द्वेष व मत्सर हेही मदतीस आले. राज्य मिळविण्याचा लोभ आहेच. एवढे सगळे विकार प्रबळ आहेत पण मनगटाचे बळ नाही, छलबलाचाच मुख्य आधार आहे. कपटाने शत्रुनाश व राज्यप्राप्ती करू पहात आहे. राजा सरळ असून आता भोळा बनला आहे.

(२) प्रतापभानूला पाहिल्यापासून वैराचे उद्दीपन झाले आहे. राज्य करीत असता जे सुख मिळत होते ते, आताच्या हालअपेष्टा भीती व शत्रूची परमोन्नती यांची तुलना करून करून दुःख शोक, संताप, द्वेष, मत्सर इत्यादींच्या ज्वाला मनाला भाजीत आहेत. पण कपटानेच शत्रूला नेस्तनाबूत करावयाचा असल्याने बाहेरून पूर्ण शांती गांभीर्य साधुता यांचे सोंग करावे लागत आहे. यात तो पूर्ण निष्णात आहे हे पुढे दिसेल.

चौ. ८(१) राजा अगदी सरळपणाने बोलतो आहे हे जाणून त्याला हर्ष (उत्साह व आनंद) वाटण्याचे कारण हेच की आपला डाव साधणार अशी आशा वाटू लागली आहे. आपल्या विषयी राजाच्या मनात मुळीच संशय आलेला नसून तो मला खरोखरच महामुनि, परम समर्थ, प्रभु समजत आहे. तेव्हा आता महामुनीच्या सोंगाची उत्तम वातावणी करण्यास हुरूप आला. व शत्रुनाश होऊन गतवैभव पुन्हा मिळणार असे वाटून हर्ष झाला.

दोहा (१) शब्दामध्ये कपटरस भरलेला आहे पण तो बाहेर दिसत नाही व कोमलता, वैराग्य वगैरे अनेक रसांचे प्रदर्शन तो मोठ्या युक्तीने करणार आहे. (क) येथे 'आता' अब हा शब्द युक्तीने योजला आहे. 'आता भिकारी नाव आहे' याचा सरळ अर्थ हाच की पूर्वी भिकारी नाव नव्हते, काहीतरी निराळे नाव होते. हा अर्थ राजाच्या लक्षात येतो की नाही व पूर्वी काय नाव होते, आता निर्धन आहात तर पूर्वी सधन कसे किती होतात, व आता अगेह निकेत रहित आहात तर पूर्वी घर कुठे कसे होते? केव्हा होते? निर्धन अगेह बनण्यास कारण काय झाले? कधी झाले? इत्यादी प्रश्न विचारतो की नाही हे अजमावून पाहण्यासाठी 'अतां, अब' हा शब्द वापरला ही युक्ती योजली आहे. यातील एकहि प्रश्न राजाने विचारला नाही तर हा वंचक वैरी क्षत्रिय राजा नक्की समजणार की आपण जे काही सांगू त्यावर याचा पूर्ण विश्वास बसणार व याच्या

बुद्धीला कालकेतूच्या मायेने मोहित केली आहे. हा 'अब' शब्द घालण्यात कवीच्या बुद्धीचे खरे कौशल्य दिसते. (क) आपली महती, मुनीशता व्यक्त करण्यासाठी 'आमचे' = हमार हे बहुवचन वापरले. पूर्वी 'दया येई मज भरी' असे एकवचन वापरले आहे. (मा.पी.पहा) (ख) अशा प्रकाराचे कपटी भाषण गोड शब्दात करणे क्षत्रियास सहज साधते, ब्राह्मणाचे याच्या उलट असते. 'ब्राह्मणस्य हृदयं नवनीतं वाचि क्षुरो निहितस्तीक्ष्णधारः' क्षुर = वस्तरा 'क्षत्रियस्य तुवाङ नवनीता हृदि निहित स्तीक्ष्णधारः कुठारः' (सुभाषित) परंतु संत 'परुष = (कठोर) वचन ना कधीही बोलति' (ग) भिकारी म्हणविण्याने निरभिमानीपणाचे प्रदर्शन केले गेले, निर्धन म्हणण्याने लोभाचा अभाव दाखविला व रहित निकेत याने निर्ममत्व दर्शविले. अंतरातला भाव हा आहे की मी सुद्धा तुझ्या सारखाच राजा होतो, सर्व ऐश्वर्य होते; पण तू सर्व बळकावलेस, आता हा हा म्हणता तुला निर्धन, रहित निकेत, भिकारी बनवतो, बच्चा काय समजलास! चांगला तावडीत सापडला आहेस. इत्यादी मनात आहे.

वि.ल.ठे. - अशा जगवंचक दांभिकाच्या कपटाला बळी पडणारे व दंभकपटाचे उखळ पांढरे करणारे सकाम, आळशी, मूर्ख लोकच असतात. स्वतः काही न करता नुसते अंगारे गंडे दोरे आशीर्वाद यांच्या योगाने प्रारब्धाचे उल्लंघन करून विविध सुखभोगांची लालसा तृप्त करू पाहणारेच अशांची शिकार बनतात. व पुष्कळ वेळा साधकांच्या भोळेपणाचा व दयाशीलतेचा फायदा घेऊन त्यांना तेजोहीन करून दांभिकांचा मार्ग स्वीकारण्यास प्रवृत्त करणारे हे सकाम लोकच असतात. या अशा सकाम लोकांत भोळ्या भावड्या स्त्रियाच असतात असे नाही, चांगले पदवीधर, डॉक्टर, वकील, इत्यादि लोक सुद्धा थोडे नसताता.

हिं. । कह नृप जे बिग्यान निधाना । तुम्ह सारिखे गलित अभिमाना ।।१ ।।
। सदा रहहिं अपनपौं दुराएँ । सब बिधि कुसल कुबेष बनाएँ ।।२ ।।
। तेहि तें कहहिं संत श्रुति टेरे । परम अकिंचन प्रिय हरि केरें ।।३ ।।
। तुम्ह सम अधन भिखारि अगेहा । होत बिरंचि सिवहि संदेहा ।।४ ।।
। जोसि सोसि तव चरन नमामी । मो पर कृपा करहु अब स्वामी ।।५ ।

म. । नृप वदला विज्ञान निधान । जे अपणांसम गताभिमान ।।१ ।।
। ते स्वरूप निज सतत लपवती । वसुनि कुवेषीं कुशल पावती ।।२ ।।
। यास्तव पुकारती श्रुति सज्जन । हरिला प्रिय जे परम अकिंचन ।।३ ।।
। अधन भिकारि तुम्हांसम अगृही । होति विरंचि शिवहि संदेही ।।४।।
। योसि सोसि तव चरण नमामी । अतां कृपा मज करणें स्वामी ।।५ ।।

शब्दार्थ : विज्ञाननिधान - विज्ञानरूपी निधान ज्यांच्या जवळ आहे ते; गताभिमान गेला आहे अभिमान ज्यांचा ते - निरभिमान. पुकारती - कंठरवाने सांगतात; अकिंचन – ज्याच्या जवळ काहीही नाही असे. अगृही – गृहहीन, संदेही-संशयी योसि-जे असाल, सोसि - ते असाल.

अर्थ : राजा म्हणाला की आपल्यासारखे जे विज्ञान निधान असून निरभिमान असतात ते आपले स्वरूप (महत्वादि) नेहमी लपवून ठेवतात व कुवेषात राहून कुशल पावतात ॥१-२॥ एवढ्याचसाठी वेद व संत कंठरवाने सांगतात की जे अत्यंत अकिंचन असतात ते हरीला प्रिय असतात ॥३॥ तुमच्यासारख्या निर्धन भिकारी व गृहहीनाविषयी शिव विरंचि सुद्धा संशयी होतील ॥४॥ तुम्ही जे कोणी असाल ते असा, मी आपल्या चरणांना वंदन करतो, स्वामी आता माझ्यावर कृपा करावी ॥५॥

टीका - चौ १-२(१) त्या वंचकाने भिकारी, अगृह, निर्धन वगैरे नावे सांगितलीं पण ही नावे नसतात हे राजास माहीत असल्याने त्याने मनाशी ठरविले की हे मोठे ब्रह्मनिष्ठ असून आपले महत्व लपवून ठेवू पहात आहेत, म्हणून असे म्हणाले (क) ज्ञान झाल्यानंतर त्या ज्ञानाचा सुद्धा अहंकार उत्पन्न होतो. लोकांनी संत साधुमहात्मा वगैरे म्हणावे, मानसन्मान करावा असे ज्या ज्ञान्यांस वाटते ते आपले महत्व लपवून ठेवीत नाहीत. म्हणून येथे ज्ञानी-विज्ञानी व निरभिमानी यांची सांगड घातली. (२) अभिमानरहित ज्ञानी असतात ते उपाधी, प्रतिष्ठा इत्यादी पाठीस लागू नयेत म्हणून आपली ज्ञान लक्षणे, सिद्धलक्षणे मुद्दाम लपवून ठेवतात. व त्यामुळे मानसन्मान मिळत नाही व अहंकार उत्पन्न न झाल्याने त्यांचे कल्याण होते, असे राजा म्हणतो. भाव हा की भिकारी हे काही आपले नाव नाही हे मी जाणले व आपण ते सांगू इच्छित नाही हे पण कळले.

चौ. ३-५; (१) ज्यांच्या जवळ काही नाही, जे अकिंचन आहेत, ते हरीला प्रिय असतात हे राजाचे भ्रामक आहे. जोपर्यंत अहंकारादी मोहादी शत्रूंचा पूर्ण नायनाट झाला नाही तोपर्यंत दिगंबर दशेत, जवळ काहीही न बाळगता राहिला तरी तो हरीला प्रिय होणार नाही. राजाने फक्त बाह्य त्यागाचाच विचार केला म्हणूनच फसला. 'अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान् मे प्रियोनरः' (भ.गी.१२) यांतील स्थिरमती व भक्तिमान यांचा विचार राजाने केला नाही; अकिंचन व अनिकेत (घर नसलेला) एवढेच राजाने पाहिले. सकाम लोक असल्या बाह्य त्यागावर व विलक्षण विचित्र आचरणावरच भुलतात. 'जनस्वभाव गोसावी' हे श्रीसमर्थांचे काव्य पहावे.

(२) तुमच्यासारखे धनरहित, गेहरहित भिकारी म्हणविणारे खरेच भिकारी आहेत की संत आहेत हे ओळखणे शंकर, ब्रह्मदेव इत्यादीना सुद्धा कठीण तेथे मी काय ओळखणार! हा आहे राजाच्या म्हणण्याप्रमाणे सारांश. (३) ते ओळखण्याशीं मला काही कर्तव्य नाही. तुम्ही कोणी कां असाना, मला काय करायचे आहे. तुम्ही महामुनि परम समर्थ आहात अशी माझी खात्री आहे. नाव गाव नाही कळले म्हणून काही बिघडले नाही. मी सेवक आहे आपण स्वामी आहात; तरी माझ्यावर कृपा करा म्हणजे झाले. हे ऐकल्यावर त्या वंचकाची खात्री झाली की राजाला मुळीच संशय आलेला नाही हे जाणून आता राजाला चांगलाच फसवील.

हिं. । सहज प्रीति भूपति कै देखी । आपु विषय बिस्वास बिसेषी ॥६ ॥
। सब प्रकार राजहि अपनाई । बोलेउ अधिक सनेह जनाई ॥७ ॥
। सुनु सतिभाउ कहउँ महिपाला । इहाँ बसत बीते बहु काला ॥८ ॥
हिं. दो. । अब लगि मोहि न मिलेउ काउ मैं न जनावउँ काहु॥
। लोक मान्यता अनल सम कर तप कानन दाहु॥१६१क ॥
म. ।बघुनि नृपाची प्रीती सहजहि । अपणावर विश्वासस विशेषहि ॥६ ॥
।बहुपरिं नृप अपलासा करूनी । वदे स्नेह अति दावुनि वरूनी ॥७ ॥
।सत्य सांगतो श्रुणु भूपाला । वसत इथें घालवु बहुं काला ॥८ ॥
म. दो. ।कुणि न आजवर भेटला मी प्रगटि न अपणास ॥
॥लोक मान्यता अनल सम जाळी तप विपिनास ॥१६१ख ॥

अर्थ : आपल्यावर राजाची सहज चांगली प्रीती व विशेष विश्वास आहे असे पाहून व राजाला नाना तऱ्हांनी अपलासा करून व वरवर अतिशय स्नेह दाखवून तो वंचक म्हणाला ॥६-७ ॥ भूपाला! मी सत्य सांगतो ते ऐक - येथे राहून मी कितीतरी काळ घालविला पण ॥८ ॥ आजपर्यंत मला येथे कोणी भेटला नाही व मी पण कुठे स्वतःस प्रगट केले नाही; कारण की लोकमान्यता अनला सारखी आहे. व ती तपरूपी काननाला जाळून टाकते ॥दो. १६१ ॥

टीका - चौ ६-८; (१) जेथे सहज प्रीती व विश्वास असतो तेथे संशय येण्यास सबल पुरावा असला तरी संशय येत नाही. व दोष सुद्धा गुण वाटू लागतात. पूर्ण सहज विश्वास असल्या शिवाय एक चक्रवर्ती राजा अशी प्रार्थना, स्तुती वगैरे करणार नाही व सहज प्रीति असल्याशिवाय इतका दीन बनणे शक्य नाही हे त्या वंचकाने जाणले. (क) पुत्र समजून सेवक समजून मला आपले नाव सांगा इत्यादी विनवण्या करूनसुद्धा त्याने आपले नांव न सांगितल्याने राजा खट्टू झाला असेल असे वाटून तो म्हणाला असेल की तूच माझा पुत्र, तूच सेवक व तूच शिष्य! तुझ्या जवळ लपवून ठेवून काय करायचे वगैरे बोलून त्याने राजाला आपलासा केला (ख)राजाचे जितके प्रेम दिसले त्यापेक्षा थोडे अधिकच दाखविणे जरूर होते; कारण त्याशिवाय त्यास पक्का मोहित करता येणार नाही म्हणून म्हणाला की तुझ्यासारख्या प्रेमळ सेवकाजवळ लपवालपव करण्याचे कारण नाही म्हणून हे भूपाला तुला सगळे खरे खरे सांगतो ऐक (ग) भूपाल - महिपाल शब्द वापरण्यात पुन्हा युक्ती वापरली. प्रतापभानूचा मी सचिव आहे असे राजाने सांगितले असता मुद्दाम भूपाल म्हणण्यात हेतू हा की राजाला संशय येतो की काय हे पुन्हा पहावे. राजाला जर वाटले की हा अंर्तज्ञानी आहे तरच त्यास संशय न येता आनंद होईल व तसे झाले तर मग आणखी वाटेल त्या गप्पा मारल्या तरी शंका येणार नाही. कितीतरी काळ येथे राहिलो आहे हे सांगण्याने दाखवले की तुझ्यापासून मी काही लपवीत नाही.

दो. रा.(१) कुणि न आजवर भेटला - भाव हा की मी येथे राहिलो तो याचसाठीं की माणसाचे वारे सुद्धा लागू नये. या अशा घोर निर्जन अरण्यात कोण कशाला येतो! काही अपूर्व योग म्हणूनच आज माणसाचे दर्शन घडले; कारण मी कशालाच कुठे बाहेर जात नाही व स्वतःची महती दाखवून जगात प्रगट झालो नाही. तसे करायचे असते तर राहतोच कशाला या भयंकर, क्लेशदायक काननात. (२) प्रगट झाल्याने मान मान्यता कीर्ती मिळेल हे खरे पण तिचा उपयोग काय! एकदा मानमान्यतेची, प्रतिष्ठेची चटक लागली की कितीही मान मिळाला तरी अपुराच वाटणार. प्रतिष्ठा म्हणजे अनल आहे. जेवढे सर्पण घालाल तेवढा तो अधिक वाढणार, मात्र त्याने तपश्चर्येची राखरांगोळी होते. कितीही तप करा त्या अग्नीचा स्पर्श झाला की जळून भस्म! यावर तुलसीदास सांगतात की बाबांनो बाह्य भपक्यावर व गोड भाषणावर भुलू नका.

हिं.सो. । तुलसी देखि सुबेषु भूलहिं मूढ न चतुर नर ।।
। सुंदर केकिहि पेखु बचन सुधा सम असन अहि ।।१६१ म ।।

म.सो. । तुलसी बघुनि सुवेष भुलती मूढ न चतुर नर ।।
।। दिसतो बर्हि सुरेख वचन सुधेसम अशन अहि ।।१६१म ।।

अर्थ : तुलसीदास म्हणतात की सुंदर वेषाला पाहून मूढ नाहीं भुलत - फसत; चतुर लोकच फसतात. (हे तुलसीदासा!) मोर (बर्हि, केकी) (दिसण्यात किती सुरेख (सुंदर), बोलणे कसे अगदीं अमृतासारखे पण सर्प खातो! (हे लक्षात ठेव) ।।१६१ म ।।

टीका. (१) भुलती मूढ न चतुर नर - या चरणाचे दोन अर्थ होऊ शकतात. भुलती मूढ, न चतुर नर हा एक अर्थ व मूढ न भुलती, चतुर नर हा दुसरा अर्थ. प्रतापभानू राजा मूढ असल्याचा उल्लेख आतापर्यंत किंवा पुढेही मुळीच नाही. पण तोच भुलला आहे. व आणखी भूलून आपला नाश आपल्या हातानी करून घेणार आहे म्हणून भुलती मूढ हा अर्थ लागू पडत नाही. प्रतापभानूला व्यवहारात, कर्ममार्गात परम सुजाण (१५६।१) म्हटले आहे 'परम चतुर निज नांव न कथिले' (१५८।८) असे याज्ञवल्क्य व शंकर यानीच म्हटले आहे. असा परम सुजाण, परम चतुर प्रतापभानूचे भुलला व आणखी पक्का भुलणार आहे म्हणून चतुर नरच भुलतात हा अर्थ कवींना अभिप्रेत आहे हे मानसाधारेच ठरले. (क) चतुर भुलतात, हा राजा परम चतुर आहे म्हणून तो अतिशय भुलणार हे सुचविले. नाव न सांगण्याचा परम चतुरपणा केला नसता तर फसला नसता हे रहस्य कवि सांगत आहेत. मी चक्रवर्ती महाराजा प्रतापभानू आहे असे आधींच सांगितले असते तर 'चक्रवर्तींची लक्षणें, प्रतापभानू हे नाव व सत्यकेतू त्याच्या पित्याचे वगैरे जे भूतकाळचे ज्ञान म्हणून गुरुकृपेने वंचक सांगणार आहे ते सांगण्यास जागा राहिली नसती व मुनी अंतरज्ञानी त्रिकालज्ञ आहे असा जो भ्रम व विश्वास उत्पन्न झाला तोही होण्यास काही कारणच घडले नसते व रात्रभर रहा असे सांगण्याचे धाडसही त्या वंचकास झाले नसते. (ख) आज सुद्धा मूर्ख माणसे फार करून फसत नाहीत. कारण जास्त चौकशा करण्याच्या भानगडीत मूर्ख लोक पडत नाहीत. साधू दिसला की दर्शन घेतात व लागतात चालायला. चतुर, व्यवहारपटु म्हणविणारी माणसेच

फार फसतात. चौकशा, चिकित्सा करण्याची व आपला मोठेपणा, शहाणपणा दाखविण्याची वगैरे त्याना आवड असते. या वंचकांचे दंभकपट चक्र असे चमत्कारिक असते की सकाम, चतुर लोकांनी शब्दाने त्याला थोडा स्पर्श केला की अडकलेच त्या चक्रात!

(२) मोर फार मनोहर दिसतो, शब्द मंजुळ असतो पण खातो मोठमोठे विषारी सर्प! सुवेष केलेल्यात असेच काही वंचक असतात. दिसण्यात, बाह्य आचरणात संतापेक्षा काकणभर जास्त पण हृदय मोरासारखे दुष्ट, कठोर असते. या दृष्टान्ताने सुचविले की प्रतापभानू राजारूपी सर्पाने ज्या राजाचे राज्यरूपी बेडूक गिळला आहे. तो राजा आता मोर बनून त्या सर्पास फाडणार; त्याच्या पोटातील राज्यबेडूक बाहेर काढणार व आपल्या वचनरूपी सुधेचे सिंचन करून त्यास जिवंत करणार!

उपदेश - या सोरठ्याने तु.दास कळवळ्याने हेच सुचवितात की संत-साधु वेष पाहिल्यावर चाकशा करीत न बसता, आपले तोंड न उघडता दर्शन घ्या व चालू लागा. पक्का परिचय होईपर्यंत खोलात शिरू नका. कामनापूर्तीच्या लोभाने संतवेषधारी लोकांकडे जाऊ नका किंवा त्यांची परीक्षा घेण्याच्या मोहात सुद्धा पडू नका. एका बाजूस स्वस्थ बसून काय चालते ते पहा. ऐका वाटले तर पण काही बोलू नका व मागू नका म्हणजे फसण्याची न पश्चात्ताप करण्याची वेळ येणार नाही. प्रारब्धाला मागे सारून केवळ कृपेने किंवा आशीर्वादाने ऐहिक कामना पुरविणारा साधू या काळात तरी दिसणे सुद्धा अशक्य असे म्हटले तरी चालेल. आता वंचक हरिभक्तीचे व निःस्पृहतेचे प्रदर्शन करील.

हिं. । तातें गुपुत रहउँ जग माहीं । हरि तजि किमपि प्रयोजन नाहीं ।।१ ।।
। प्रभु जानत सब बिनहिं जनाएँ । कहहु कवनि सिधि लोग रिझाएँ ।।२।।
। तुम्ह सुचि सुमति परम प्रिय मोरें । प्रीति प्रतीति मोहि पर तोरें ।।३ ।।
। अब जौं तात दुरावउँ तोही। दारुन दोष घटइ अति मोहीं।।४।।
। जिमि जिमि तापसु कथइ उदासा । तिमि तिमि नृपहि उपज बिस्वासा ।।५ ।।

म. । म्हणुन गुप्त वसतो जगिं कांहीं । हरिविण दुजें प्रयोजन नाहीं ।।१ ।।
। सकळ कळे प्रभुला न कळवितां । सिद्धि कवण वद जनां रिझवितां ।।२ ।।
। तुम्हीं सुमति शुचि मला प्रिय अती । प्रीती मजवर तुला प्रतीती ।।३ ।।
। लपविन तुजसी तात! अतां जर। दोष सुदारुण लागे मज तर ।।४ ।।
। जों जों तापस उदास वदतो । तों तों नृपविश्वास वर्धतो ।।५ ।।

अर्थ : (लोकमान्यता तपाचा विनाश करते) म्हणून मी जगात गुप्त राहतो. (कारण) हरिशिवाय इतर कोणाचे काही प्रयोजन नाही।।१ ।। प्रभूला सर्व काही न सांगता न कळविताच कळते व लोकांना खूष करून कोणती सिद्धी मिळणार ते तरी सांगा ।।२ ।। तुम्ही सुमती व पवित्र आहात म्हणून मला अती प्रिय (झालात); तुझी माझ्यावर प्रीती

आहे (कारण) माझी प्रतीती तुला आली आहे ॥३॥ (असे असता) बाळा! जर मी तुझ्यापासून काही लपवून ठेवले तर मला अती दारूण दोष लागेल. ॥४॥ याप्रमाणे तो तापस जो जो उदासीनपणे बोलू लागला तो तो राजाचा विश्वास वाढत गेला ॥५॥

टीका चौ. १-२; (१) लोकांत प्रगट झाल्याने तपाचा नाश होतो म्हणून मी येथे गुप्त राहतो. जगाशी काही संबंध ठेवीत नाही हे सांगण्याने सुचविले की मी महातपस्वी आहे. अत्यंत निःस्पृह, निरभिमानी व विज्ञाननिधान आहे. राजाने म्हटले आहे की तुमच्यासारखे निरभिमानी विज्ञाननिधान गुप्त राहतात. याप्रमाणे राजाच्या वचनाधारेच तो आपली परममहती, वैराग्य, प्रतिष्ठापरान्मुखता इत्यादी गुणांचे प्रदर्शन करील (क) 'हरिला प्रिय जे परम अकिंचन' असे राजा म्हणाला आहे; हा वंचक म्हणतो की मला भगवंताशिवाय इतर कोणाशी काहीच कर्तव्य वा प्राप्तव्य नाही. दुसऱ्यापासून काही मिळावे असे वाटत असेल तर जगाशी संबंध ठेवलाच पाहिजे; बरं जगाला आमची किंमत आम्ही प्रगट होऊन काही चमत्कार दाखवू तेव्हा कळणार पण -

(२) हरी सर्वज्ञ आहे सर्व-साक्षी आहे, त्याला आमच्या सारख्यांचा अधिकार न सांगताच कळतो; व तो आमची सर्व चिंता जननीसारखी वाहतो. बरं तो सर्वसमर्थ आहे, त्याच्याजवळ काय कमी आहे, व पाहिजे तरी काय? काऽही नको. येथल्या भयंकर परिस्थितीत तोच रक्षण करतो. नाहीतर क्रूर सिंह, वाघ, गवे, अस्वले डुकरे यांनी केव्हाच फस्त केला असता. आज किती किती काळ गेला पण माझ्या नखाला सुद्धा धक्का लागला नाही. हरीजवळ आम्हाला मागावे सुद्धा लागत नाही. लहान बालकाला काही मागावे लागते का? आईच त्याची काळजी वाहते. (क) लोकांना तरी किती व काय देणार! व त्याना देणारा तरी हरीवाचून कोण आहे? लोकांची खुषामत करून का कुठे सिद्धी मिळतात? सिद्धी देणारा हरी माझा समर्थ आहे. (ख) सिद्धी शब्द मध्येच घालून सुचविले की प्रभुकृपेने सर्व सिद्धि मला मिळाल्या आहेत, म्हणून तर येथे राहू शकतो. नाहीतर कोणाची छाती होईल इथे राहण्याची! (ग) आतापर्यंत कोणाचाच परिचय नाही. तूच काय तो आज भेटलास. तुझा माझा परिचय नव्हता व गुप्त राहण्याचा निश्चय आहे; म्हणून इतका वेळ लपवालपवी करणे भाग पडले.

चौ. ३-४; (१) एवढ्या वेळेतल्या परिचयाने स्पष्ट झाले की तुझे माझ्यावर प्रेम आहे व पक्का विश्वासही आहे. माझी प्रचिती तुला काहीतरी आली असेल म्हणून तुझे प्रेम माझ्यावर बसले 'बिना प्रतिती नुपजे प्रीती' (७।८९।७) त्यात तुम्ही परमचतुर, शुद्ध बुद्धिमान व पवित्र आहात व सरळहृदयाचे आहात अशी खात्री झाली व त्यामुळे माझेही तुमच्यावर प्रेम बसले. आता तुझ्या जवळून काही लपवून ठेवावेसे वाटत नाही. जेथे लपवालपवी असते तेथे प्रेम नसते व प्रेम असेल तेथे लपवालपवी करणे हे घोर पाप आहे. (क) ल.ठ. या भाषणात सुद्धा एकवचन व बहुवचन वापरलेच आहे!

चौ.५(१) याज्ञवल्क्य सांगतात की याप्रमाणे निःस्पृहतेचे, अलिप्तपणाचे वर्णन तो जसजसे अधिक करू लागला तसतसा राजा त्याच्या पाशांत सापडत चालला आहे.

हिं. । देखा स्ववस कर्म मन बानी । तब बोला तापस बग ध्यानी ॥६॥
। नाम हमार एकतनु भाई । सुनि नृप बोलेउ पुनि सिरु नाई ॥७॥
। कहहु नाम कर अरथ बखानी । मोहि सेवक अति आपन जानी ॥८॥

हिं. दो. । आदिसृष्टि उपजी जबहिं तब उतपति भै मोरि ॥
॥ नाम एकतनु हेतु तेहि देह न धरी बहोरि ॥१६२॥

म. । तन मन वचनें निजवश दिसला । बकध्यानि तापस तैं वदला ॥६॥
। नाम एकतनु अमचे बाळा । पदिं शिर नमुनि नृपाल म्हणाला ॥७॥
। नामाचा या अर्थ पदाचा । मज निज सेवक परम गणावा ॥८॥

म. दो. । आदिसृष्टि झाली यदा तैं मम उद्भव जाण ॥
॥ नाम एकतनु म्हणुनी कीं देह न धरला आन ॥१६२॥

अर्थ : राजा कर्मानि (शरीराने) मनाने व वाणीने आपणास वश आहे असे पाहिले तेव्हां तो बकध्यानी (वंचक, दांभिक) तपस्वी म्हणाला ॥६॥ बाळा ! आमचे नाव एकतनु (बरं) ते ऐकून पुन्हां नमस्कार करून राजा म्हणाला की मला आपला अत्यंत सेवक जाणून या नावाचा अर्थ वर्णन करून सांगावा ॥७-८॥ (दांभिक म्हणाला) ज्या वेळी अगदी पहिल्याने सृष्टीची उत्पत्ती झाली त्यावेळी माझी उत्पत्ती झाली; व त्यानंतर पुन्हा दुसरा देह धारण केला नाही म्हणून एकतनु हे नाव आहे ।।दो. १६२॥

टीका चौ.६-८; (१) तनमनवचने निजवश दिसला – वारंवार वंदन केले त्यावरून शरीराने – कृतीने वश दिसला; स्वामी, नाथ, प्रभु, पिता, इत्यादि प्रकारे संबोधून प्रशंसा केली व कृपा करा म्हणून विनविले त्यावरून वाणीने वश दिसला. संशय येण्यास भरपूर जागा मिळून सुद्धा संशय न येता पूर्ण विश्वास बसला व प्रीति जडली यावरून मनाने वश दिसला. (क) बकध्यानि - बगळ्याप्रमाणे ध्यान तपादि करणारा. बगळा हे दंभकपटाचे प्रतीक आहे. प्रतापभानुरूपी माशाला गिळण्यासाठी बगळ्यासारखा तपस्वी मुनी, योगी बनला आहे. थोड्याच वेळात गिळणार हे सुचविले. पूर्वी मोर व अहि (=साप) यांनी सुचविले तेथे वेष व गोड भाषा यांवर कटाक्ष होता. येथे तप, योग, ज्ञान इत्यादि विषयी सांगावयाचे आहे. (२) एकतनु हे बनावटी नाव मोठ्या युक्तीने सांगितले. या शब्दाचा काहीतरी विशेष अर्थ असणार असे परम चतुर राजाला वाटणार व मग तो त्या नावाचा अर्थ विचारील व मग कधी कोणी कोठेही ऐकल्या नाहीत, अशा अलौकीक थापा मारून राजाला मोहात व लोभात अडकविणे अगदी सोपे जाणार हे जाणूनच हे नांव सांगितले. (क) मूर्ख मनुष्य 'एकतनु' चा अर्थ विर्थ विचारीत बसणार नाही; म्हणून चतुर भुलतात. मूढ भुलत नाहीत हा मागला सिद्धांत येथेपण लागू आहे. (ख) अंदाजाप्रमाणे राजाला जिज्ञासा उत्पन्न होऊन पुन्हा वंदन करून त्याने विचारलेच. ।।पोपट जो जो मधुर बोलतो। परवशता अति घेइ मोल तो ।।प्रज्ञा।। हेच खरे. नाम सार्थ आहे की केवळ व्यावहारिक हे जाणावेसे वाटले.

दो. (१) आदिसृष्टी शब्दाने सुचविले की हल्ली जी सृष्टी आहे तिच्या जन्माबरोबर माझी उत्पत्ति झालेली नाही. ब्रह्मदेवाची उत्पत्ती झाल्यावर त्याने प्रथम जी सृष्टी केली त्यावेळी माझी उत्पत्ति झाली भाव हा की माझ्या देखत हजारो वेळा जगाची उत्पत्ती झाली व हजारोंवेळा प्रलय झाला. (क) माझा जन्म झाला, मला उत्पन्न केला असे न म्हणता माझी उत्पत्ती (उतपत्ति) झाली उद्भव झाला असे वंचक म्हणाला. मी स्वयंभू, अयोनिसंभव आहे असे सुचविले. आईबापाचे कुळाचे नाव वगैरे विचारण्यास जागा ठेवली नाही आणि ब्रह्मदेवाचे व माझे आयुष्य सारखे आहे हे सुचविले. 'होति विरंचि शिवहि संदेही' या राजाच्या वचनावर ही इमारत उभारली आहे. शंकराची उत्पत्ति ब्रह्मदेवाच्या पाठीमागून म्हणजे या तपस्वाच्या नंतरची तेव्हा त्याना संदेह होईल यात नवल नाही. ब्रह्मदेव याच्या बरोबरीचे; पण ते सत्य लोकात व हा पृथ्वीवर! ब्रह्मदेवाने उत्पन्न न केलेला मनुष्य ब्रह्मदेवाच्या सृष्टीत ब्रह्मदेवाला दिसला म्हणजे संदेह वाटणारच. याने सुचविले की मी चिरंजीव आहे. (क) राजाने विचार केला की आपण वेदपुराणांचे पुष्कळ श्रवण केले पण त्यात अशा प्रकारचा उल्लेख कुठे ऐकला नाही; तेव्हा हे एक परमाश्चर्यच आहे! राजाच्या मुखावर आश्चर्याच्या छटा दिसू लागल्या तेव्हा तो वकध्यानी म्हणाला -

हिं. । जनि आचरजु करहु मन माहीं । सुत तप तें दुर्लभ कछु नाहीं ।।१ ।।
। तपबल ते जग सृजइ बिधाता । तपबल बिष्नु भए परित्राता ।।२ ।।
। तपबल संभु करहिं संघारा । तप ते अगम न कछु संसारा ।।३ ।।
। भयउ नृपहि सुनि अति अनुरागा । कथा पुरातन कहै सो लागा ।।४ ।।
। करम धरम इतिहास अनेका । करइ निरूपन बिरति बिबेका ।।५ ।।

म. । नको करूं आश्चर्या कांही । सुत दुर्लभ नहि कांहिं तपाही ।।१ ।।
। तपोबलें सृजि जगा विधाता । तपोबलें विष्णू परिपाता ।।२ ।।
। तपोबलें करि हर संहारा । कांहिं न अगम तपा संसारां ।।३ ।।
। ऐकुनि भूपति अति अनुरागे । कथा पुरातन तो वदुं लागे ।।४ ।।
। कर्म-धर्म इतिहासांनेकां । करी निरूपण विरति विवेकां ।।५ ।।

अर्थ : मुला! मनात काही आश्चर्य मानू नकोस, कारण तपाने काहीसुद्धा दुर्लभ नाही ।।१ ।। व तपाच्या बळानेच ब्रह्मदेव (विधाता) जगाची उत्पत्ती करतो व तपाच्या बळानेच विष्णू जगाचे परिपालन करतात ।।२ ।। तपाच्या जोरावरच हर (शंभू) जगाचा संहार करतात; तपाच्या योगाने या जगात काहीही अगम्य नाही।।३ ।। हे ऐकून भूपतीचे (त्या वंचकावर) अत्यंत प्रेम बसले. व तो वंचक पुरातन कथा सांगू लागला. ।।४ ।। कर्मांविषयी व धर्मांविषयी अनेक इतिहास (इतिहास + अनेकां) सांगून तो विवेक वैराग्याचे निरूपण करू लागला ।।५ ।।

टीका चौ. १-३(१) त्या वंचकाचे राजाच्या मुखाकडे लक्ष होते हे येथे सूचित केले. मुखावर आश्चर्याची छटा दिसताच (ती दिसणार हे ठरलेलेच होते) तिचे निवारण करण्याच्या

निमित्ताने तो आपली महती सांगत आहे. (क) आदिसृष्टीच्या आरंभापासून एकच देह हजारों कल्पे जगला यात काहीच नवल नाही. तपाने वाटेल ते करता येते. (ख) माझ्या डोळ्यादेखत ब्रह्मदेवाने तपश्चर्या केली व तो अजून जगला आहे एवढेच नव्हे तर हजारों वेळा त्याने सृष्टी उत्पन्न केली ती तपाच्या बळावरच. या डोळ्यांनी पाहिले आहेत त्या तिघांना तप करताना! मनात वाटेल ते तपाने करता येते. तपाला अप्राप्य व असाध्य असे जगात काही नाही. 'यद्दुस्तरं यद्दुरापं यद्दुर्गं यच्च दुष्करम्। सर्वंतु तपस्वासाध्यं तपोहि दुरतिक्रमम्॥' ब्रह्मदेवाने तप केल्याचे वर्णन श्रीमद्भागवतात आहे (२) ब्रह्मा शंभू यानी जे तप केले ते शरीर शोषणरूपी तप नव्हते तर 'ज्ञानमयं तपः' 'मनसश्चेंद्रियाणांच ऐकाग्र्य परमं तपः' पार्वती व मनु यांच्या तपश्चर्येत शरीरशोषणात्मक तपाचा अंतर्भाव झाला असला तरी शेवटचे तप निर्विकल्प समाधीच वर्णिले आहे. नारदाची समाधी लागल्याबरोबर नारद घोर तप करीत आहेत असे इंद्रास वाटले. पंचाग्निसाधन, धूम्रपान, कृच्छ्रचांद्रायणादि तप देहशुद्धीसाठी आहे. यमनियमांचे पालन पूर्णपणे करणे हे मध्यम तप आहे. समाधी हे सर्वोत्तम तप आहे.

चौ. ४-५;(१) ऐकुनि भूपति अति अनुरागे - एकतनु नावाचा अर्थ वगैरे ऐकण्यापूर्वी राजाचे सहज प्रेम जडले होते हे खरे पण हे ऐकल्यावर ते अतिशय वाढले व त्याच्या तोंडास पाणी सुटले हे पुढे दिसलेच. (क) इतका परम पुरातन महापुरुष आहे हे पटविण्यासाठी वेदपुराणादिकात नसलेल्या काही कथा पुराव्यासाठी सांगणे आवश्यक होते म्हणून तेहि केले. (२) कर्म-धर्म-इतिहास – कर्म किती प्रकारचे? कर्माचा परिपाक कसा होतो? कर्मफलदाता कोण; सत्कर्म, असत्कर्म, नित्य, नैमित्तिक, काम्य, निषिद्ध, अकर्म, विकर्म, इत्यादींचे वर्णन व त्याविषयी पुरातन ऐतिहासिक दृष्टान्त इत्यादी सविस्तर वर्णन केले. तसेच देव-मानवादिकांचे धर्म, मनुष्यात सामान्य धर्म, वर्णधर्म, आश्रमधर्म, पुरुषधर्म, स्त्री धर्म, पुत्रपिता पत्नी, शिष्य, सेवक, गुरु स्वामी, इत्यादिकांच्या विविध धर्मांचे उदाहरणांसह वर्णन केले व विवेक वैराग्यादिकांचे वर्णन निरूपण केले.

(३) यावरून हे स्पष्ट दिसते की या कपटीराजाने पूर्वी वेदपुराण इतिहासादिकांचे चांगले श्रवण केले होते; व प्रतापभानू चुकून इकडे आल्यास त्याच्याशीं कसे बोलावे व काय काय कसे सांगावे याचे चिंतन त्या कपटीराजाने उत्तम प्रकारे केले असले पाहिजे. नाहीतर या पुरातन कथा बनावट करून सांगणे सुद्धा अशक्यच होते. तो आता आणखी अनेक अद्भूत कथा सांगेल.

हिं. । उद्भव पालन प्रलय कहानी । कहेसि अमित आचरज बखानी ॥६॥
। सुनि महीप तापस बस भयऊ । आपन नाम कहन तब लयऊ ॥७॥
। कह तापस नृप जानउँ तोही । कीन्हेहु कपट लाग भल मोही ॥८॥
हिं. सो. । सुनु महीस असि नीति जहँ तहँ नाम न कहहिं नृप ॥
॥ मोहि तोहि पर अति प्रीति सोइ चतुरता बिचारि तव ॥१६३॥
म. । उद्भव पालन प्रलय कहाणी । वदे अमित आश्चर्यां वानी॥६॥
। श्रवुनि महिप तापस वश बनला । नाम आपलें सांगुं लागला ॥७॥
।नृप! तुज तापस म्हणे जाणलें । कपट तुझें मज गोड वाटलें ॥८॥

म. सो. ।श्रुणु महीश अशि नीति जिथं तिथं नाम न वदति नृप ।।
।।तुजवर मम सुप्रीति ती बघुनी चतुरता तव ।।१६३ ।।

अर्थ : उत्पत्ती पालन व प्रलय यांच्या अमित कहाण्या त्याने सांगितल्या व अगणित आश्चर्यकारक गोष्टी वर्णन केल्या ।।६ ।। त्या ऐकून महीपति त्या तापसाला (पक्का) वश झाला व आपले नाव सांगू लागला, (तो) ।।७ ।। तपस्वी म्हणाला की राजा मी तुला ओळखले आहे, व तू जे कपट केलेस ते मला आवडले ।।८ ।। (कारण सांगतो ते) ऐक! महीशा अशी नीति आहे की राजे लोक जिथे तिथे (वाटेल तिथे) आपले नाव सांगत नाहीत ते तुझे चातुर्य पाहून माझे तुझ्यावर अत्यंत प्रेम बसले ।।१६३ ।।

चौ.६(१) उद्भव पालन प्रलय कहाणी - जगाची उत्पत्ती, पालन व प्रलय = संहार यांच्या अनेक कहाण्या म्हणजे कल्पित कथा सांगितल्या. केव्हा कोणी कशी उत्पत्ती केली वगैरे वगैरे सांगितले. व अशा प्रकारे सृष्टीच्या उत्पत्तीचा इतिहास जो याने हजारो वेळा स्वतः अवलोकन केला तो सांगितला व त्याचप्रमाणे पालन व प्रलयाच्या कहाण्या सांगितल्या. आदिसृष्टी झाल्यापासून अनेक वेळा जगाची उत्पत्ती झाली, पालन केले व अनेकवेळा संहार केला गेला व या सर्व गोष्टी मी आपल्या डोळ्यांनी पाहिल्या हे मुख्य सार सांगितले असेल.

चौ. ७; (१) हे ऐकून प्रतापभानू दिग्विजयी चक्रवर्ती महाराजा असून त्या कपटी तापसाला इतका वश झाला की जणू हे मुनिवर म्हणजे दुसरा परमेश्वरच असे त्यास वाटले. आपण कपट केले, खोटे बोललो, सचिव आहे असे सांगितले ही मोठी चूक झाली. याना सगळे कळलेले असणारच; म्हणून तर मघाशी मला भूपाल म्हणाले; इत्यादी विचार करून आपले नाव सांगण्या साठी त्याने क्षमायाचनापूर्वक प्रस्तावना केली की नाथ! माझ्याकडून एक मोठी चूक अज्ञानाने - आपला अधिकार न ओळखल्यामुळे घडली ती ही की मी सचिव आहे असे आपणास सांगितले. खरोखर मी सचिव नसून कोण आहे ते आता अगदीं खरे सांगतो. इतके म्हणाला तोच तो बकमुनिराज आपली सर्वज्ञता प्रगट करण्याची सहज मिळालेली संधी साधतो :-

चौ. ८ (१) राजा! असे संबोधून त्याचे पुढील बोलणे बंद केले व तू सचिव नसून राजा आहेस हे मला कळले आहे एवढे प्रथम दाखविले व म्हणाला की नावगाव सांगण्याची येथे आवश्यकता नाही मी तुला केव्हाच ओळखला आहे. पण तू जे कपट केलेस ते राजनीतिदृष्टीने आवश्यकच होते व मला ते फार गोड वाटले म्हणून मी काही बोललो नाही. तू जे केलेस त्याला कपट किंवा असत्य भाषण म्हणणे सुद्धा अयोग्य. कारण तुला माहीत असले तरी मी सांगतो ते ऐक.

सोरठा - राजाने आपले नाव वाटेल त्या ठिकाणी सांगू नये असा राजनीतीचा नियम आहे. नियमांचे उत्तम पालन करण्यास चातुर्य लागते ते चातुर्य तुझ्या ठिकाणी पाहून आनंद झाला. पुत्राचे चातुर्य दिसल्यावर पित्याला आनंद होणारच व प्रेमही वाढणारच (क) वंचकाने दाखविले की कोणाही माणसाचे तोंड पाहिले नाही तरी राजनीतिशास्त्र सुद्धा मी चांगले जाणतो. पूर्वी चक्रवर्ती लक्षणांचा उल्लेख करून ज्योतिष शास्त्रज्ञता दाखविली. वेद इतिहास पुराण, कर्म, धर्म,

इतिहास वैराग्य, ज्ञान, विज्ञानादिकांत प्रवीणता दाखविली. आतां तो वंचक राजाचे नाव सांगून गुरुकृपेचे महत्व गाईल. कालनेमी हनुमान प्रसंग ताडून पहावा. राजाने खोटे नाव सांगितले म्हणूनच च या दांभिकाला आपले कपटपाश त्याच्यावर टाकता आले हे पूर्वी (दो.१६१ म.) टीकेत दाखविले आहे.

हिं. *। नाम तुम्हार प्रताप-दिनेसा। सत्यकेतु तव पिता नरेसा ॥१॥*
। गुर प्रसाद सब जानिअ राजा। कहिअ न आपन जानि अकाजा ॥२॥
। देखि तात तव सहज सुधाई। प्रीति प्रतीति नीति निपुनाई ॥३॥
। उपजि परी ममता मन मोरें। कहउँ कथा निज पूछे तोरें ॥४॥
। अब प्रसन्न मैं संसय नाहीं। मागु जो भूप भाव मन माहीं ॥५॥

म. *। नामें तुम्हीं प्रताप-दिनेश्वर। सत्यकेतु तव पिता नरेश्वर ॥१॥*
। नृपा! सर्व गुरुकृपे समजतें। जाणुनि निज हानि न सांगवतें ॥२॥
। बघुनि तात तव सहज सरलता। श्रद्धा प्रीती नीति - निपुणता ॥३॥
। उपजे तुजवर मनिं मम ममता। कथित कथा निज, बा! तूं पुसतां ॥४॥
। निःसंशय मी प्रसन्न आतां। माग मना जें रुचेल ताता ॥५॥

अर्थ : तुम्हीं प्रतापदिनेश्वर (प्रतापभानु) नावाचे राजे आहात आणि तुझा पिता सत्यकेतू नावाचा राजा होता ॥१॥ राजा गुरुच्या कृपेने सर्व काही कळते (माहीत आहे) पण स्वतःचे अकल्याण (होते) हे जाणून सांगवत नाही ॥२॥ (पण) बाळा! तुझा सहज सरल स्वभाव, माझ्यावरील श्रद्धा (विश्वास, प्रतीती) प्रीती व तुझी नीतिनिपुणता पाहून माझ्या मनात तुझ्या बद्दल फार ममता उत्पन्न झाली व तू विचारल्यामुळे मी आपली कथा सांगितली॥३-४॥ आता मी तुझ्यावर फार प्रसन्न आहे. तुझ्या मनास वाटेल ते माग ॥५॥

टीका. चौ.१(१) तुम्हीं प्रतापदिनेश्वर - दिनेश्वर-दिनेश उगवला की त्याचा प्रकाश सर्वत्र सहज पडतो तसा तुमचा प्रतापरूपी दिनेश्वर सर्वत्र, सर्व जगात प्रकाशू लागला. भाव हा की तुम्ही आपल्या प्रतापाने सर्व जग जिंकलेत व सर्वभौम झालात. तुमचा पिता सत्यकेतू नरेश्वर होता. भाव हा की तो साधा नृपति होता. यापेक्षा अधिक सांगण्यास त्या वंचकाजवळ भांडवलच नव्हते. म्हणून झाकली मूठ सवालाखाची न्यायाने मोठ्या शिताफीने आणखी सांगण्याचे टाळतो.

चौ.२(१) आपण सर्वज्ञ आहोत हे दाखविलेच, पण म्हणतो की हे सर्व गुह्यज्ञान मला गुरुकृपेने जसे कळले तसे जगातील सर्व काही माहीत आहे पण सांगितल्याने पुण्यक्षय होतो व प्रतिष्ठा वाढते व अकल्याण होते म्हणून सांगणे योग्य नाही.

चौ.३-४; (१) तुलासुद्धा सांगितले म्हणजे काय, तुझी पात्रता पाहिली व तुझ्यावर माझे पुत्राप्रमाणे प्रेम जडले व ममत्व उत्पन्न झाले म्हणून व तू प्रेमाने विचारलेस म्हणून माझी आवश्यक तेवढी हकीगत सांगितली. कोण काय कोठले इत्यादी आणखी चौकशा करू नकोस अशी जणू

सूचना दिली व चरित्र कथनाचा उपसंहार केला. आता कालकेतूने सांगितल्याप्रमाणे पूर्वतयारी करण्यासाठी एक मोठा पाश टाकतो :-

चौ.५(१) मी प्रसन्न आहे, वाटेल ते माग, तू म्हणशील ती इच्छा पूर्ण करतो असे सांगून राजाच्या हृदयात आधीच जागृत झालेल्या लोभाला क्रियाशील केला (क) निःसंशय (संशयनाही) म्हणण्याचे कारण की आपण मुनिश्रेष्ठांशी कपट केले, खोटे बोललो त्यामुळे ते मागितलेले देतील की नाही असला संशय तुला बाळगण्याचे कारण नाही. मला तुझ्याबद्दल मुळीच संशय नाही. वाटेल ते माग असे म्हणण्यात मनात हेतु आहे की या जन्मात या जगात मिळण्यासारख्या सर्व गोष्टी याच्या जवळ आहेत; कारण हा सम्राट पृथ्वीपती व अत्यंत धर्मशील आहे. मागणार म्हणजे या पेक्षा काहीं तरी फार मोठे व अशक्य वाटणारे व दूरच्या भविष्यकाळी अनुभवास येणारेच मागणार. काही का मागेना, कालकेतूने सांगितलेल्या अटीवर हो म्हटले म्हणजे आपला कार्यभाग होणारच मग 'वचने का दरिद्रता' राजाच्या दृष्टीने भाव हा की संकोच काचकूच न करता शक्याशक्य विचार न करता हवे ते माग मला काहीही अशक्य नाही.

हिं. *। मुनि सुबचन भूपति हरषाना। गहि पद बिनय कीन्हि बिधि नाना ॥६॥*
। कृपासिंधु मुनि दरसन तोरें। चारि पदारथ करतल मोरें ॥७॥
। प्रभुहि, तथापि प्रसन्न बिलोकी। मागि अगम बर होउँ असोकी ॥८॥

हिं.दो. *। जरा मरन दुख रहित तनु समर जितै जनि कोउ ॥*
॥ एक छत्र रिपुहिन महि राज कलप सत होउ ॥१६४॥

म. *। नृप हर्षित परिमुनि शुभ वचना। विविधा विनवी धरूनी चरणां ॥६॥*
। कृपासिंधु मुनि दर्शनिं तूझें। चारी पदार्थ करतलिं माझे ॥७॥
। तरिही प्रभुला प्रसन्न पाहुनि। होउं अशोक अगम वर मागुनि ॥८॥

म.दो. *। जरा-मरण-रुज-रहित तनु रणिं अजिंक्य होईन ॥*
॥ करिन कल्पशत राज्य महिं एकछत्र रिपुहीन ॥१६४॥

अर्थ : ते शुभ वचन ऐकून राजाला हर्ष झाला व त्याने मुनीचे पाय धरले, नाना प्रकारे विनंती केली व म्हणाला की॥६॥ मुनि! कृपासिंधु! तुझ्या(तोरे) दर्शनानेच धर्मार्थकाममोक्षरूपी चारी पदार्थ – पुरुषार्थ माझ्या तळहातावर (मिळाल्यासारखे) आहेत ॥७॥ पण तुझ्यासारखा प्रभु प्रसन्न झाला आहे हे पाहून मी काहीतरी अलभ्य वर मागून शोकरहित होतो ॥८॥ माझा देह जरा-मरण व रोगदुःखादी रहित व्हावा, रणांगणात मला कोणी (हि) जिंकू नये, व एकछत्री शत्रुहीन असे पृथ्वीचे राज्य मी शंभर कल्पे करावे – करीन (असा वर द्या)॥दो.१६४॥

टीका चौ.६-८; (१) (सुवचन) शुभवचना - इच्छित रुचेल तो वर मागावयास सांगितला म्हणून ते वचन शुभवचन ठरले.यावरूनच ठरले की राजाच्या मनात काही तरी कामना होती. (क) होउं अशोक - याने अगदीं स्पष्ट दिसते की तो जीवन्मुक्त ज्ञानी नव्हता. जीवन्मुक्ताला शोक

चिंताभयादी स्वप्नातसुद्धा असत नाही. (ख) कृपासिंधु - कृपेचा सागर, राजाला वाटले की 'आतां कृपा मज करणें स्वामी' असे मी विनविले मात्र तोच यानी तर अपार कृपा केली. 'सन्निध दिसतो भाग्योदय मम' असे मी प्रथम म्हटले तेच आता खरे होणार! 'अनंत हस्ते कमलावरानें देतां किती घेशिल दों करानें ॥' म्हणतात तसेच झाले. ईश्वर, प्रभू कमलावर कोणी पाहिलं असेल व पाहतील ते पाहोत. पण मला तर आज प्रत्यक्ष प्रभु = ईश्वरच भेटला! वगैरे हर्षाच्या लाटा राजाच्या हृदयात उसळू लागल्या. 'काय देउं तुम्हां होउं उतराई। ठेवितां हा पाई जीव थोडा' असे म्हणून पाय धरले व पायावर डोकेही ठेवले असेल (ग) विविध प्रार्थना व विनंत्या केल्या व मनात जे विचार आले होते ते बोलून दाखविले. 'रामदास रामाहुनि मोठे' म्हणतात तेच खरें! संताचे दर्शन सद्यः फलदायी म्हणतात ते काही खोटे नाही वगैरे म्हणाला असेल.

(२) चारी पुरुषार्थ माझ्या तळहातावर आहेत असे म्हणून सुचविले की आपले दर्शन झाले त्याअर्थी या गोष्टी सहज मिळणारच, म्हणून यातील काही मी मागत नाही, पण त्याहून अगम्य असे काही मागतो. राजाने हरिभक्ती पण मागितली नाही, यावरून ठरले की हरिभक्तीची आवड वा इच्छा त्याच्या ठिकाणी मुळीच नव्हती, व साम्राज्यसत्ता असूनही आशा पूर्ण झाली नव्हती.

दो. (१) तनु मरणरहित व्हावी हे मागितले यावरून ठरले की मरणभय नष्ट झाले नव्हते; म्हणजेच मी देह हे विपरीत ज्ञान – हा भ्रम व स्थूल देहाभिमान गेला नव्हता; पूर्ण अज्ञानी होता हे ठरले. ब्रह्मदेव सुद्धा कोणाला मरणरहित करू शकत नाहीत हे वेदपुराणांतून अनेक वेळा श्रवण केले असता हा राजा ते मागतो यावरून दिसते की ब्रह्मविष्णुमहेशांपेक्षा हे मुनिराज अधिक समर्थ आहेत असा त्याचा समज झाला आहे. (क) साम्राज्य सत्ता वैभव व भोग प्रदीर्घ काळ भोगण्याची इच्छा आहे यावरून ठरले की वैराग्यहीन होता. (ख) रिपुहीन एकछत्री पृथ्वीराज्य मागितले यावरून ठरते की शत्रुभय आहे. (ग) रणात जिंकला जाऊ नये, अजिंक्य व्हावे असे मागितले यावरून ठरले की युद्ध करण्याची इच्छा आहे म्हणजेच तमोगुणी वृत्ति शिल्लक आहे. 'युद्ध देखावे एकावे। स्वयें युद्धाचि करावें। मारावे की मरावें। तो तमोगुण ॥ (दा.बो.२।६।१६). यावरून हे निश्चित ठरले की राजा अति रजोगुणी व तमोगुणी होता, पण धर्मरुची सचिवाच्या संगतीने व उपदेशाने आणि वेदशास्त्रानुसार धर्माचरण करीत होता त्यामुळे हे दोन गुण दबलेले होते. कपटी द्वेषी दंभी अशा पुरुषाच्या संगतीने, संभाषणाने, स्पर्शाने, त्याच्या आसनावर बसण्याने व त्या वातावरणात काही काळ राहिल्याने ते दोन्ही गुण प्रबल झाले व सत्वगुण दाबला गेला व त्यामुळे अशा रीतीने फसून सुद्धा वैराग्य ज्ञानभक्ती मागण्याची इच्छा झाली नाही. गुप्त सुप्त असलेल्या वासना व कामना कुसंगतीने कशा जागृत होतात हे येथे दाखविले आहे. निष्काम ईश्वरार्पण करीत कर्म करणारा हा अत्यंत धर्मशील राजा व त्याला हे असे विचित्र मागण्याची इच्छा झाली याचे एक कारण कर्तृत्वाहंकार गेला नव्हता हे आहे. हा अहंकार शिल्लक होता हे १५६।२ च्या टीकेत दाखविले आहे. राजाच्या परम चतुरतेचाच हा परिणाम आहे. या मागण्यातसुद्धा रजोगुणी, तमोगुणी चातुर्य वापरले आहे. त्या मुनीला वश होऊन काहीही मागितले असते तरी पुढे होणारा सर्वनाश व राक्षसजन्मास जाणे चुकले नसते, पण वैराग्यज्ञानभक्ती मागितली असती तर रावण न होता त्या वासनाबलाने राक्षसकुळातच हरिभक्त झाला असता. दांभिकांचा प्रसाद (त्यांनी दिलेला) सुद्धा

प्राणघातक असतो याचा अनुभव हल्ली मोठमोठ्या यात्रांत, आगगाडीच्या प्रवासांत, धर्मशाळांत वगैरे भरपूर येतोच आहे व ठकबाजीच्या नव्या नव्या युक्त्या प्रतिवर्षी निघत आहेत.

(२) एक कल्प म्हणजे एक हजार महायुगे हे पूर्वी अनेक वेळा टीकेत सांगितले आहे. राजाच्या या बहुतेक इच्छा रावणजन्मात पूर्ण झालेल्या दिसतील. जरा, दुःख रोगरहित तनू, रिपुहीन एकछत्री राज्य व रणात अजिंक्यता या गोष्टी मिळाल्या आहेत. मरणरहित तनू व शतकल्प राज्य या गोष्टी मात्र मिळाल्या नाहीत. तथापि रावणाने १४ चौकड्या = १४ महायुगें = ५६ युगें राज्य केलेच. हा त्या वंचकाच्या सामर्थ्याचा परिणाम नसून राजाच्या वासनेची प्रबलता व त्याने केलेले हजारो यज्ञ यामुळेच सर्व मिळाले आहे. वंचकाने टाकलेल्या पाशात राजा चांगलाच गुंतला आहे; आता तो पाश घट्ट आवळण्याची कामगिरी राहिली तेवढी तो कपटपटुतेने करणारच!

श्री मानस गूढार्थ चंद्रिका बाल कांड अध्याय १८वा समाप्त

अध्याय १९ वा.

हिं. । कह तापस नृप ऐसेइ होऊ । कारन एक कठिन सुनु सोऊ ॥१॥
। कालउ तुअ पद नाइहि सीसा। एक बिप्रकुल छाडि महीसा ॥२॥
। तपबल बिप्र सदा बरिआरा । तिन्ह के कोप न कोउ रखवारा ॥३॥
। जौं बिप्रन्ह बस करहु नरेसा । तौ तुअ बस बिधि बिष्नु महेसा ॥४॥
। चल न ब्रह्मकुल सन बरिआई । सत्य कहउँ दोउ भुजा उठाई ॥५॥

म. । म्हणे तपी नृप! ऐसे व्हावें । कारण एक कठिण परिसावें ॥१॥
। कालहि तव पदिं नमील शीसा । फक्त विप्रकुल विना महीशा ॥२॥
। तपें सदा विप्रां बळ भारी । तत्कोपिं न कुणि रक्षण कारी ॥३॥
। जर विप्रां वश करिशि नरेशा। तर तव वश विधी विष्णू महेशा ॥४॥
। ब्रह्मकुळीं जबरी चाले ना । सत्य सांगुं उचलुनी भुजांना ॥५॥

अर्थ : तो (वंचक) तपस्वी म्हणाला की राजा! असेच होवो (एवमस्तु, तथास्तु) पण एक मोठे कठीण कारण आहे ते ऐक ॥१॥ हे महीशा, फक्त विप्रकुळ (ब्राह्मणवंश) सोडले तर प्रत्यक्ष काळसुद्धा तुझ्या पायावर मस्तक नमवील ॥२॥ (पण) ब्राह्मणांना तपाचे फार बळ असल्यामुळे त्यांच्या कोपापासून रक्षण करणारा कोणी नाही ॥३॥ (म्हणून सांगतो की) हे नरेशा! जर तू सर्व विप्रानां वश केलेस तर ब्रह्मदेव, विष्णू व महेश सुद्धा तुला वश होतील ॥४॥ ब्राह्मणांच्या कुळाशीं मात्र जबरीचा काही उपयोग होत नाही, हे मी तुला दोन्ही बाहू उचलून सत्य सांगतो ॥५॥

टीका. चौ.१-२; (१) तू मागितल्यास त्या सर्व गोष्टी माझ्या तपोबलाने तुला मिळतील यात शंका नाही; पण तू जे अमरत्व मागितलेस ते माझ्या तपोबलाने जरी तुला मिळाले तरी फक्त एक अडचण. अपवाद - होणे शक्य असल्याने ते नक्की घडेलच असे नाही. ते कारण असे आहे की त्याच्यापुढे ईश्वराचे सुद्धा काही चालत नाही, ते कारण सांगतो. तेवढे दूर केले की तू अमर झालासच म्हणून समज (क) या वंचकाने व कालकेतूने विचार करून ठरविले आहे की या राजाच्या नाश विप्रशापाशिवाय कशानेहि करता येण्यासारखा नाही. ब्राह्मणाचा शाप राजाला मिळेल अशी एक अजब युक्ती त्या दोघांनी शोधून काढली असून त्या ध्येयाच्या मार्गाने राजाला नेण्याची ही तयारी हा वंचक करीत आहे. 'बुद्धिर्यस्य बलं तस्य' हे खरे करून दाखविणार आहेत. व शुक्राचार्यांसारखा ज्याचा मंत्री आहे त्या राजाचा समूळ नाश करणारे आहेत.

(२) ब्राह्मणापासूनच फक्त तुला भय आहे. ब्राह्मणांचे वाग्वज्र (शाप) ईश्वरसुद्धा घालवू शकत नाही. हे तुला माहीत असेलच. ब्राह्मणवर्ग सोडून बाकी कोणीही तुला मारू शकणार नाही. ब्राह्मणांनाच ठार मारले म्हणजे भागेल असे म्हणशील तर सांगतो ते ऐक.

चौ. ३-४; (१) ब्राह्मणांना तपाच्या योगाने जे सामर्थ्य प्राप्त झालेले असते त्याच्यापुढे कोणाचे काही चालू शकत नाही. त्यांच्याजवळ अस्त्र शस्त्र नसले तरी त्यांच्या शब्दापुढे शस्त्रास्त्रे चालत नाहीत. शंकर म्हणतात 'इंद्र कुलिश मम विशाल शूलहि। कालदंड हरिचक्र कराळहि॥ मारूनि यांनी जो ना मरतो। द्विजद्रोह-पावकिं तो जळता' (७।१०९।१३-१४) (क) ब्राह्मणांचा कोप फार भयंकर असतो व त्याच्यापासून रक्षण करण्याचे सामर्थ्य कोणालाच नाही. 'मंगल मूल विप्र परितोषू। जाळि कोटिकुळ भूसुर रोषू॥'(२।१२६।४)

(२) ब्राह्मणांचा परितोष केलास, त्यांना वश केलेस की मग काळच काय ब्रह्मा, विष्णु व महेश सुद्धा तुझे काही वाकडे करू शकणार नाहीत, फार काय ते सुद्धा तुला वश होतील. 'त्यजुनि कपट तन मन वचे जो भूसुर सेवील॥ मी विधि शिव सुर सर्वही त्याला वश होतील॥ (३।३३।)' असे भगवानच म्हणाले आहेत.

चौ.५(१) ब्राह्मणांच्या विरूद्ध सत्ता, शक्ती वा शस्त्रास्त्रे यांचा काही उपयोग होत नाही, कारण क्रोधाने शाप दिला की सर्वस्वाचा विनाश होण्यास वेळ लागत नाही. सगळेच ब्राह्मण जरी असे नसले तरी कोण कसा आहे हे कळणार कसे? लाख ब्राह्मणांत असा एक तरी निघाला तरी पुरतो, म्हणून सर्वांनाच वश करणे जरूर आहे; त्याशिवाय भागणार नाही हे मी तुला प्रतिज्ञापूर्वक सत्य सांगतो. उत्साहाने प्रतिज्ञा किंवा पण करताना - सांगताना एक किंवा दोन्ही बाहू वर करण्याची पद्धती होती. 'आम्ही सांगु विदेह-पण उचलुनि भुजा विशाल!'(१।२४९), २।२९९।७; ३।९ पहा.

(२) ल.ठे. - ही प्रतिज्ञा ऐकल्यावर राजाला इच्छा होणारच की सर्व ब्राह्मणाना वश करावे. त्या धूर्ताने उपाय कोणता ते मात्र सांगितले नाही. असा समर्थ महात्मा भेटला आहे, प्रसन्न आहे तोपर्यंत उपाय विचारून घ्यावा असे राजास वाटणारच व त्याने उपाय विचारला की कार्य साधलेच असा विचार त्या वंचकाने केले. न विचारता सांगण्याने त्याची इच्छा कळली नसती व तो आणखी वश झाला नसता म्हणून उपायाविषयी काहीच बोलला नाही. ब्राह्मणाचे सामर्थ्य कशात असते ते आता स्पष्ट सांगतो.

हिं. *। बिप्र श्राप बिनु सुनु महिपाला। तोर नास नहि कवनेहु काला॥६॥*
। हरषेउ राउ बचन सुनि तासू। नाथ न होइ मोर अब नासू॥७॥
। तव प्रसाद प्रभु कृपानिधाना। मो कहुँ सर्ब काल कल्याना॥८॥

हिं. दो. *। एवमस्तु कहि कपट मुनि बोला कुटिल बहोरि॥*
॥ मिलब हमार भुलाब निज कहहु त हमहि न खोरि॥१६५॥

म. *। द्विजशापाविण ऐक नृपाळा। तुझा नाश नहि कोण्या काळा॥६॥*
। प्रमुदित नृप परिसुनि तद्भाषण। नाथ! अतां मम होणें नाश न॥७॥
। प्रभो! कृपें तव कृपानिधाना। मी पावे सतत कल्याणा॥८॥

म. दो. *। वदुनी तथास्तु मुनि कुटिल कपटी वदे पुन्हांहि॥*
॥ भुलणे वनि मम भेट जर वदसि बोल मज नाहिं॥१६५॥

अर्थ : राजा! तुझा नाश ब्राह्मणशापाशिवाय (कशानेही) कोणत्याही काळी होणार नाही ।।६ ।। त्याचे भाषण ऐकून राजाला विशेष आनंद (प्रमोद) झाला । (व म्हणाला की) नाथ! आता माझा नाश होणे शक्य नाही।।७ ।। प्रभो! कृपानिधाना! तुमच्या कृपेने मला सतत कल्याणाची प्राप्ती होईल।।८ ।। तथास्तु (एवमस्तु) असे म्हणून तो कपटी कुटिल मुनी पुन्हा म्हणाला की वनात (तुझे) भुलणें व माझी भेट यांविषयीं (कोणा जवळ काही) बोलशील तर मात्र दोष माझ्याकडे नाही. ।।दो. ।।१६५।।

टीका. चौ. ६-७ (१) राजाने अजरामरत्व मागितले आहे त्याबद्दल सांगतो की कल्पांत होवो की महाप्रलय होवो इतर कोणत्याही कारणाने तुझा नाश केव्हाही होणार नाही. 'आपणा सारिखे करिती तात्काळ! नाही काळ वेळ तयालागी' असे म्हणतात तेच खरे. अडचण राहिली द्विज शापाची पण त्यांना वश केले की तोहि अडचण राहणार नाही. वश करण्याचा उपाय या प्रभूलाच विचारू म्हणजे झाले. इत्यादी 'बोलाचीच कढी बोलाचाचि भात जेउनियां तृप्त' झाल्यामुळे राजाला खूप आनंद झाला व आपण आता अमर झालोच असे त्यास वाटू लागले व तसे त्याने सांगितलेही (२) पुन्हा विचार केला की आपण शंभर कल्पच राज्य मागितले हे चुकले. अनंत आयुष्य व शंभर कल्पच राज्य! म्हणजे शंभर कल्पानंतर पुन्हा भिकारीच! तेव्हा हे सुधारून घेतले पाहिजे, म्हणून म्हणतो.

चौ. ८(१) आपण सर्वसमर्थ (प्रभु) कृपेचे सागर आहात तेव्हा सदासर्वकाळ माझे कल्याण होईल एवढी कृपा करावी. (क) त्या वंचकाने विचार केला की 'वचने का दरिद्रता?' प्रत्यक्ष काहीच न देता कुलक्षयासहित याचा नाश करायचा आहे तेव्हा तथास्तु म्हणावयास काहीच हरकत नाही. फक्त ब्राह्मणांना वश करण्याचा उपाय याने विचारला की कार्य झालेच. तो प्रश्न आपण त्यास विचारावयास लावू म्हणजे झाले. पण याला आधी पक्का बांधून घेतला पाहिजे; कारण यातले एक अक्षर जर का त्या शुक्राचार्याला (धर्मरूची) कळले की केलेले पाण्यात जाऊन मरण येणार हे ठरलेलेच.

दो. (२) तथास्तु - तू म्हणतोस तसे होईल बरं; पण एक लक्षात ठेव असे म्हणून दोन अटी घातल्या; ब्राह्मण पानावर बसेपर्यंत यांतील काही फुटले तर धर्मरूची तेव्हाच ओळखील सर्व; आणि याचा भाऊ व सैन्य देतील वेढा आणि माझा नाश होईल म्हणून चांगला बंदोबस्त करून टाकला (२) बोल मज नाही - हे म्हणण्याचा भाव हा की मग मी दिलेले वर खोटे ठरले तर दोष माझ्याकडे नाही. या दोन गोष्टींतले काही बोललास की माझ्या वरांचा उपयोग होणार नाहीच व काय होईल ते सांगतो ऐक. आता हा वंचक राजाला इतका धाक घालील की तो कोणाजवळ एक शब्द सुद्धा बोलणार नाही.

हिं. । ताते मैं तोहि बरजउँ राजा । कहे कथा तव परम अकाजा ।।१ ।।
। छठें श्रवन यह परत कहानी । नास तुम्हार सत्य मम बानी ।।२ ।।
। यह प्रगटें अथवा द्विज श्रापा । नास तोर सुनु भानुप्रतापा ।।३ ।।
। आन उपायँ निधन तव नाहीं । जौं हरिहर कोपहिं मन माहीं ।।४ ।।
। सत्य नाथ! पद गहि नृप भाषा । द्विज-गुर-कोप कहहु को राखा ।।५ ।।

म. । राजा! तुज वर्जितसे यास्तव । वदसि करिसि अति अकार्य बा! तव ।।१ ।।
। षट्कर्णी ही पडत कहाणी । तुमचा नाश सत्य मम वाणी ।।२ ।।
। प्रगट होत हे वा द्विजशापां । नाश तुझा श्रुणु रवि-प्रतापा ।।३ ।।
। अन्य उपायि निधन तव नाहीं । जरि हरिहर घडले कोपाही ।।४ ।।
। सत्य नाथ! नृप म्हणे पदां धरि । द्विज गुरू कोपीं रक्षि कोण तरि ।।५ ।।

अर्थ : राजा! तुला मी मनाई करतो ती एवढ्याचसाठी की (या दोन गोष्टी) कोणा जवळ बोलशील तर बाबा! स्वत:चे अति अकार्य करशील।।१ ।। कारण की ही कहाणी षट्कर्णी पडताच (होताच) तुमचा नाश झालाच म्हणून समजा; ही माझी वाणी सत्य आहे. (खोटी) होणार नाही।।२ ।। भानुप्रताप ऐक! हे प्रगट झाले की अथवा द्विजशाप झाला की तुझा नाश झालाच ।।३ ।। जरी हरिहर तुझ्यावर रुष्ट झाले तरी दुसऱ्या कोणत्याही उपायाने तुझा नाश (मरण) नाही।।४ ।। राजाने पाय धरले व म्हणाला की नाथ! आपण म्हणता ते खरे आहे. ब्राह्मण व गुरु यांच्या कोपापासून रक्षण कोण करू शकणार? (कोणी नाही, हे मला माहीत आहे.) ।।५ ।।

टीका चौ. १-३(१) तव अकार्य करिसि - भाव हा की माझे काहीच वाईट होणार नाही; तुझेच अत्यंत अकल्याण होईल, म्हणून बजावतो; तुझ्यावर माझे पुत्रासारखे प्रेम आहे. म्हणून बजावतो. (२) षट्कर्णी होणे म्हणजे तिघाना समजणे. येथे चतुस्कर्णी तर झालीच आहे. आणखी कोणाला त्या गोष्टी समजल्या की तुमचा नाश झालाच असा जणू शापच दिला. (क) 'तुमचा' या शब्दाने सहकुटुंब सहपरिवार हा अर्थ अभिप्रेत आहे. अंतरांतला भाव हा आहे की त्या तिसऱ्याला ही गोष्ट कळेपर्यंत तू इथे रहा मात्र की तुमचा सर्वांचा फडशा उडालाच! (३) कोणत्या दोन गोष्टींनी नाश होईल हे पुन्हा सांगतो. वनात भुलणे व भेट मिळून आता एकच गोष्ट झाली. मागील दोह्यात या दोन गोष्टी होत्या. ब्राह्मण कसे वश होतील याचा उपाय राजाने विचारला नाही तो विचारावा म्हणून येथे द्विजशापाचा पुन्हा उच्चार केला. द्विजशापां = द्विजशापाने (क) भानुप्रताप म्हणण्यात भाव हा की असामान्य प्रताप असला तरी तो धुळीस मिळेल. प्रथम म्हटले की अति अकार्य होईल; मग म्हटले की तुमचा नाश होईल व तिसऱ्या चौपाईत सांगितले की भानुप्रताप असलास तरी नाश होईल. आता अधिक सौम्यता दाखवून द्विजशापाचे तुणतुणे पुन्हा वाजवील.

चौ. ४-(१) अन्य उपायिं निधन तव नाही - असे म्हणून पुन्हा द्विजशाप व त्या दोन गोष्टी गुप्त ठेवण्याची आठवण करून दिली. (क) हरिहरांचाच उल्लेख केला विधीचा का नाही? संहार कार्य हराचे आहे व संकटांचे हरण करून जीवित व ऐश्वर्यादीकांचे संरक्षण करणारे हरी आहेत. हे दोघे कोपले तर राज्यवैभवादी व देह यांचा नाश होतो. ब्रह्मदेवाचे काम उत्पन्न करण्याचे आहे. ते आधीच परस्परच झालेले आहे; त्यामुळे त्याच्या हातात आता काही राहिले नाही; व विधाता रुष्ट झाला तरी संरक्षणकर्ता मी गुरु आहेच हा भाव सूचित करण्यासाठी ब्रह्मदेवाचा उल्लेख मुद्दाम गाळला. (ख) आंतरिक भाव हा की कालकेतूजवळ हे मी प्रगट केले की द्विजशापाचा उपाय तो योजील व तुझा नायनाट करील; दुसरा उपायच नाही हे मी चांगले जाणतो. तो उपाय केला की

हरिहर सुद्धा तुझे रक्षण करणार नाहीत. इत्यादी विचार मनात चालू आहेत.

चौ.५-(१) हरिहर कोपले तरी नाश नाही, हे अनुकूल वचन ऐकताच राजाला हर्ष झाला. एवढे अपूर्व देणाऱ्या वंचकाला त्याने आता गुरूही मानला. ब्रह्मा विष्णू महेश यांच्यापेक्षा गुरूचे महत्व जास्त आहे. हा वंचक ब्रह्मा विष्णू महेशांपेक्षा अधिक श्रेष्ठ आहे असे आतापर्यंतच्या त्याच्या भाषणावरून वाटले म्हणून 'गुरु साक्षात् परब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः' असे म्हणूनच त्याने पाय धरले असतील. वंचकाने शापरूपी पण केला त्याविषयीं म्हणतो की आपण म्हणालात ते अगदी खरे, द्विज-गुरु शापापासून सोडविणारा विश्वात कोणी नाही. आता गुरुमहिमा व आपले कर्तव्य यांचा उल्लेख करून द्विजशाप न होण्याचा उपाय विचारील.

हिं. । राखइ गुर जौं कोप बिधाता । गुर बिरोध नहिं कोउ जग त्राता ।।६ ।।
। जौं न चलब हम कहें तुम्हारें । होउ नास नहिं सोच हमारें ।।७ ।।
। एकहिं डर उरपत मन मोरा । प्रभु महिदेव श्राप अति घोरा ।।८ ।।

हिं. दो. । होहिं बिप्र बस कवन बिधि कहहु कृपा करि सोउ ।।
।। तुम्ह तजि दीन दयाल निज हितू न देखउँ कोउ ।।१६६ ।।

म. । रक्षिति गुरु जर रुष्ट विधाता । गुरु विरोधिं जगिं कुणि ना त्राता ।।६ ।।
। पाळिन जर ना प्रभु! आज्ञा ही । घडो नाश मज चिंता नाही ।।७ ।।
। एक चि मज वाटे भीती पण । प्रभु! भूदेव शाप अति भीषण ।।८ ।।

दो. । होति विप्र वश केविं ते कृपा करूनि सांगा हि ।।
।। दीन दयाळा तुजविणें हितकर्ता मम नाहिं ।।१६६ ।।

अर्थ : ब्रह्मदेव जरी रुष्ट झाले तरी गुरू रक्षण करू शकतात, पण गुरूशी विरोध केला असता जगात कोणीही त्राता (संरक्षक) नाही ।।६ ।। प्रभू! ही आपली आज्ञा मी जर पाळली नाही तर माझा नाश खुशाल होऊ द्या, त्याची मला मुळीच चिंता नाही. (वाईट वाटणार नाही) ।।७ ।। पण माझ्या मनाला ही एकच भीती वाटते की ब्राह्मणांचा शाप भीषण (भयंकर, घोर) असतो; (म्हणून) ।।८ ।। ब्राह्मण कोणत्या प्रकारें वश होतील एवढे मला कृपा करून सांगावे. दीनदयाळा! आपल्यावाचून माझा कोणी हितकर्ता नाही ।।१६६ ।।

टीका चौ. ६ (१) रक्षिति गुरु जर रुष्ट... ना त्राता - भाव हा की ब्रह्मा विष्णू महेश यांच्या कोपापासून संरक्षण करणारे गुरूदेवच. उत्तरकांडात शुद्राला महेशानी शाप दिला पण त्याचे रक्षण त्याच्या गुरूनीच केले व त्याला त्याच्या गुरूपेक्षाही मोठा लाभ झाला. याच्या उलट इंद्रावर गुरूचा कोप झाला तेव्हा त्याचे रक्षण कोणी करू शकला नाही. शुक्राचार्यांशी विरोध केल्यानेच बलीचे साम्राज्य नष्ट झाले व पाताळात दडपला गेला. वसिष्ठगुरूच्या शापाने त्रिशंकूची काय दशा झाली ती सर्वांस माहीत आहे. दण्डराजाला शुक्राचार्यांचा शाप झाला तेव्हा कोणी रक्षण करू शकला नाही. (दण्डकारण्य टी.प)

चौ. ७-८;(१) भाव हा की गुरूंच्या आज्ञेचे उल्लंघन केले तर आमचा नाश होणार ना? मी आज्ञाभंग केला नाही म्हणजे झाले, ती गोष्ट माझ्या हातातली आहे. पण ब्राह्मणांचा शाप कसा टाळता येईल हीच चिंता आहे. आता विप्रांना वश करण्याचा उपाय विचारील.

दो. (१) कृपाकरूनि सांगाहि - आपण कृपेने सांगितलेत का दुर्लभ वर मागा व मी मागितल्यावर आपण कृपेने दिलात. त्या वराच्या आड येणारे संकट म्हणजे विप्रशाप हे ही आपण कृपाळूपणे सांगितलेत; व विप्रांना वश करण्यास सांगितलेत; पण वश करण्याचा उपाय अद्याप सांगितला नाही; म्हणून म्हणतो की तो उपाय ही (सुद्धा) आपणच सांगावा. एवढी आणखी कृपा करावी. मी दुसऱ्या कोणाला विचारण्यास जाऊ व ते पामर काय सांगणार! आपल्यासारखे परम समर्थ गुरू दीनावर दया करणारे प्रसन्न असता मी दुसऱ्या कोणाकडे जाऊ? व का जाऊ? आपल्या सारखा माझे हितकर्ता कुठे शोधू व कोणी आहे? कोणी नाही. (क) साम्राज्याधिपती असून लोभवश झाल्याने बिचारा किती दीन बनला! स्वतःची विटंबना स्वतःच करून घेत आहे. 'लोभ कुणाचे विटंबन, न करी जगिं या फार' व 'तृष्णा वेड न लावि कुणाला' हे सिद्धांत यथार्थ करून दाखविले. (ख) बुद्धीत तमोगुण भरला, कुमती उत्पन्न झाली म्हणजे जे शत्रू असतात ते हितकर्ते वाटू लागतात याचे मानसांतील हे पहिले उदाहरण आहे. दुसरे उदाहरण कैकयीला मंथरा हितकर्ती वाटली. तिसरे उदाहरण रावणाचे. सीतेबरोबर पत्नीभावाने प्रेम करणे त्यास हितकर वाटले. २।२३।२, ५।४०।८ पहा. 'कुमति तिथे कि विपत्ति निदानां' (५।४०।६) आता कपटपाशाचा शेवटचा वेढा तो वंचक देईल.

हिं. । सुनु नृप बिबिध जतन जग माहीं । कष्टसाध्य पुनि होहिं कि नाहीं ।।१ ।।
। अहइ एक अति सुगम उपाई । तहाँ परंतु एक कठिनाई ।।२ ।।
। मम आधीन जुगुति नृप सोई । मोर जाब तव नगर न होई ।।३ ।।
। आजु लगें अस जब तें भयऊँ । काहू के गृह ग्राम न गयऊँ ।।४ ।।
। जौं न जाउँ तव होइ अकाजू । बना आइ असमंजस आजू ।।५ ।।

म. । श्रुणु नृप यत्न जगीं नाना ही । कष्टसाध्य तरि फळति किं नाहीं ।।१ ।।
। एक असे अति सोपें साधन । अडचण तेथें एक महा पण ।।२ ।।
। असे युक्ति ती मम आधीना ।। घडे गमन मम तव नगरीं ना ।।३ ।।
। आजवरीं जोपासुन झालो । गृहिं कोणाच्या ग्रामिं न गेलों ।।४ ।।
। महा हानि तव, गेलों ना तर । पडले संकट महा पहा वरं ।।५ ।।

अर्थ : राजा! ऐक, या जगात नाना प्रकारचे उपाय (यत्न) जरी आहेत तरी ते सगळे कष्टसाध्य आहेत व पुन्हा फळतील की नाही ही शंका आहेच ।।१ ।। एक साधन आहे ते मात्र अगदीं सोपे आहे. पण त्यात एक मोठी अडचण आहे ।।२ ।। (कारण) ती युक्ती फक्त माझ्याच स्वाधीन आहे; व तुझ्या नगरात माझे गमन होणे शक्य नाही ।।३ ।। कारण मी उत्पन्न झाल्यापासून आजपर्यंत कोणाच्या घरी किंवा गावीं गेलो नाही ।।४ ।। जर गेलो नाहीं तर तुझी मोठी हानी होणार! कसे महासंकट उभे राहिले ते पहा तर खर ।।५ ।।

टीका चौ. १-३(१) विप्रांना वश करण्याचा उपाय राजाने काकळुतीस येऊन विचारला. तो कपटी म्हणतो की उपायाना काही तोटा नाही, पुष्कळ आहेत व ते सर्व मला माहीत आहेत! पण ते सगळे उपाय कष्टाचे व कठीण आहेत; आणि पुष्कळ कष्ट करूनही खात्रीने यशस्वी होतीलच असे नाही. (२) एकच उपाय अगदी सोपा व निश्चितपणे फलदायी आहे. या वचनानी इतके साधले की इतर यत्नांचा मार्ग बंद झाला. राजाने पुन्हा पायधरण्या कराव्या म्हणून निःसंगतेचे मोठे प्रदर्शन करीत आहे.

चौ.४-५;(१) उत्पन्न झाल्यापासून हजारों कल्पें गेली तरी जे केले नाही ते करणे योग्य नाही हीच मोठी अडचण! याने परमवैराग्य, असंगता, निःस्पृहता, स्वयंसिद्ध, सर्वज्ञानी इत्यादी अनेक अपूर्व गुणांचे पुन्हा एकदा प्रदर्शन केले आता राजाविषयीं अत्यंत कळवळा दाखवील व राजाला पाया पडायला लावील व मग पुढला कार्यभाग साधील. (२) तुझे अति अकल्याण होणार हे एक संकटच. ज्याला आपला प्रिय पुत्र, शिष्य, विश्वासू, सरळ, प्रेमळ सेवक मानला; जो अत्यंत धर्मनिष्ठ, प्रजापालक असून ज्याच्या प्रजेला लेशमात्र दुःख नसून सर्वसुख मिळते अशाचे अकल्याण होऊ न देणे स्वतःच्या हाती असता ते उघड्या डोळ्यानीं कसे बघवेल वा ऐकवेल ही मोठीच अढचण; व जावे तर तपश्चर्येचा नाश व प्रतिज्ञेचा भंग होतो. असा हा मोठा पेच, मोठे धर्मसंकट ओढवले आहे; काय करावे हेच सुचत नाही वगैरे साखरपेरणी खूप केली. इष्ट तो परिणाम घडणारच हे त्याला माहीत आहे. कल्पनातीत काळात एकदा कुठे चुकून एक मनुष्य भेटला तर हा प्रसंग आला आहे. पहिल्यानेच तुझ्याकडे दुर्लक्ष केले असते तर बरे झाले असते असे वाटू लागले आहे.

हिं. *। सुनि महीस बोलेउ मृदु बानी। नाथ निगम असि नीति बखानी ॥६॥*
। बडे सनेह लघुन्ह पर करहीं। गिरि निज सिरनि सदा तृन धरहीं ॥७॥
। जलधि अगाध मौलि बह फेनू। संतत धरनि धरत सिर रेनू ॥८॥

हिं. दो. *। अस कहि गहे नरेस पद स्वामी होहु कृपाल ॥*
॥ मोहि लागि दुख सहिअ प्रभु सज्जन दीन दयाल ॥१६७॥

म. *। ऐकुनि नृपति वदे मृदु वाणीं। नाथ निगम अशि नीती वानी ॥६॥*
। स्नेह थोर सानांवर करती। निज शिरिं गिरि संतत तृण धरती ॥७॥
। जलधि अगाध फेस शिरिं वाही। सदा शिरिं धरि धूळ धरा ही ॥८॥

दो. *। असे वदुनि नृप धरि पदां स्वामी व्हाल कृपाल ॥*
॥ दुःख सहा प्रभु! ममहिता सज्जन दीन दयाल ॥१६७॥

अर्थ : ते भाषण ऐकून राजा कोमलवाणीने म्हणाला की नाथ! वेद पुराणादि अशी नीती वर्णन करतात की ॥६॥ जे मोठे (थोर) असतात ते लहानावर स्नेह करतात. पर्वत सदा सर्वकाळ आपल्या मस्तकावर तृण (गवत) धारण करतात ॥७॥ व अगाध सागर आपल्या डोक्यावर सदा फेस वाहतात (धारण करतात) आणि पृथ्वीसुद्धा सर्वदा

आपल्या शिरावर धूळ धारण करते ॥८॥ असे म्हणून राजाने पाय धरले (व म्हणाला की) स्वामी माझ्यावर कृपा करावी! माझ्या हितासाठी आपण इतके दुःख सोसाच (सहा-सहहु) कारण सज्जन दीनदयाळू असतात, (आपण सज्जन आहात, दीनदयाळू आहात) ॥१६७॥

टीका : (२) ल.ठे. - त्या वंचकाने राजाला अशा स्थितींत आणून सोडला आहे की आपल्याशिवाय त्याचे अडून राहणार असे त्यास वाटावे व आपण स्वतः इतका बेपर्वा उदासीन व निःस्पृह बनला आहे की आपल्याशिवाय या मुनिश्वरांचे मुळीच अडणार नाही असे राजाला वाटावे. परमोपकाराच्या दडपणाखाली राजाला दाबून पक्का मूढ मूक बनवावयाचा आहे.

चौ.६-(१) मुनी, महातपस्वी असल्याने व राजा परमचतुर असल्याने वेदवर्णित नीतिवचनांनी कपटी मुनीला वळविण्याचा प्रयत्न करीत आहे. राजा परम धार्मिक, वेदधर्मानुकूल कर्माचरण करणारा नीतिज्ञ आहे. मुनी वेदाला मानणारे असतात, म्हणून राजा आपल्या मते मुनीला वश करू पहात आहे.

चौ.७-८;(१) प्रथम सिद्धांत सांगून मग तीन दृष्टांत दिले आहेत. मोठे लहानांवर स्नेह करतात हा सिद्धांत सांगितला. भाव हा की जे लहानांवर स्नेह करीत नाहीत ते थोर मोठे नव्हेत. महामुनी मोठे आहेत; प्रभू स्वामी, पिता, नाथ, गुरू आहेतच. राजा आपणास लहान, क्षुद्र मानीत आहे. दृष्टांतात तीन थोर व तीन लहान क्षुद्र, हलके, नीच, काही किंमत नसलेले आहेत. (क) पर्वत विशाल, उंच, गंभीर अचल, ऊर्ध्वगामी, परोपकारी इत्यादी दृष्टींनी मोठा असतो. गवत हलके, क्षुद्र पायाखाली तुडविले जाणारे व पशूकडून भक्षिले जाणारे आहे व पर्वताला अगदी निरूपयोगी आहे. तरी सुद्धा त्याचा अव्हेर न करता शरणागताचे रक्षण करणाराप्रमाणे आपल्या मस्तकावर धारण करतो. सर्वच पर्वतांच्या माथ्यावर गवत असते असे मात्र नाही! कांहींच्या माथ्यावर बर्फ असते तर कांहींच्या काळाकभिन्न पाषाणच असतो. कांहींच्या माथ्यावर पावसाळ्यात सुद्धा गवताची काडी दिसत नाही. ठाणें जिल्ह्यात असे पुष्कळ डोंगर आहेत. (मा.पी.पहा!)

(ख) सागर - अगाध दुस्तर व फार विशाल असतो. रत्ने तळाशीं असतात; पण त्याच्या मस्तकावर (पृष्ठभागावर) फेसाचे गोळे तो इकडून तिकडे वाहून नेत असतो; त्यांना बुडवीत नाही, तिरस्कार करीत नाही; उलट आपल्या लाटारूपी करांनी तो त्या फेसाशी क्रीडा करीत असतो. सागर एक नसून अनेक आहेत. येथे जलधि शब्द असल्याने छोटे छोटे समुद्र, उपसागर यांचासुद्धा अंतर्भाव होतो. समुद्राच्या पृष्ठभागावर फेसाचे गोळे सदा सर्वदा कोठे ना कोठे असतातच. फेसाचे काही गोळे मळकट असतात. तर काही पांढरे शुभ्र असतात. मोठ्या पाटीत (टोपल्यात) मावणार नाहीत इतके मोठे सुद्धा असतात. ज्यांनी समुद्रावरील फेसाचे गोळे पाहिले नसतील त्यांनी म्हणावे वाटले तर की सागरावर फेस नेहमी नसतो. (मा.पी.पहा)

(ग) पृथ्वी - फारमोठी, सर्वांचा आश्रय, क्षमाशील, भरणपोषण करणारी असून धूळीला डोक्यावर (पृष्ठभागावर) धारण करते. ज्या धुळीला मान नाही, पदप्रहार सहन करावे लागतात,

तिला पृथ्वी मस्तकावर धारण करते. पृथ्वीच्या व पर्वतांच्या ठिकाणच्या गुणांचा विस्तार 'संत विटप सरिता गिरिधरणी' या लेखात उत्तरकाण्ड परिशिष्टात पहावा. राजाने येथे सुचविले की मुनिराज! या तिघांचे सर्व सद्गुण आपल्या ठिकाणी आहेत. (मा.पी.पहा) मोठ्याच्या गुणांचे हे वर्णन झाले. राजाने आपणास तीन दृष्टांत का दिले ते पाहू -

(२) (क) मी तृणासारखा नम्र झालो आहे. प्रजारूपी पशूंचे उदरभरण पोषण माझ्यावरच होते. आपल्यासारख्यांना माझा भार तो किती! डोंगराला तृणाचा भार तसाच! कवी म्हणतात या मुनीशरूपी पर्वताच्या पोटात अग्नी धुमसत आहे; तो बाहेर पडला म्हणजे जळून खाक होशील व तुझ्या (गवताच्या) संगतीने दावानलात सापडून तुझ्यावर उपजीविका करणारे पशुपक्षी वगैरे (प्रजा-परिवार) होरपळून मरतील. ओली झाडे. धर्मरूचीसारखे भक्तिरसाद्रि तरुसुद्धा जळून जातील.

(ख) मी फेसासारखा मऊ आहे - माझा त्रास कोणाला नाही व आपल्यासारख्या सागराचे ते एक भूषण आहे. फेस जसा सागराचाच एक अंश, त्याच्या जलातूनच तयार झालेला तसा मी आपला पुत्र, सेवक असून आपण आपल्या शक्तीने वर दिलात; आता अव्हेर करणे कसे शोभेल? कवी म्हणतात राजा! फेसात पाण्याचा एक थेंब तरी असतो का? लाटेची एक थप्पड बसली की होतास की नव्हतास असा होऊन जाशील; नाहीतर एखादी लाट तुला किनाऱ्यावरच्या घाणीत फेकून तेथेच अडकवून, आपण मागे निघून येईल.

(ग) मी धुळीसारखा निराभिमानी, मऊ, सर्व काही बिनतक्रार सोसणारा आहे. कवी म्हणतात की म्हणूनच सम्राट असून नीच कपटी दांभिकाच्या पायांना चिकटत आहेस. त्याने आणखी एक युक्तिरूपी फुंकरेचा वारा निर्माण केला की तू उंच जाशील हे खरे, देवांच्या व राजांच्या मुकुटांवर जाऊन बसशील हेही खरेच, पण साधुसंतांच्या नेत्रात शिरल्याने तुझा शेवटी नाश होईल. नीचगामी पाण्याच्या संगतीने चिखलासारख्या नीच योनीची प्राप्ती होणार आहे हे तुला कुठे माहीत आहे. 'रज पथि पतित अनादृत राही ॥ सर्वांच्या पदलत्ता साही' 'चढे पवन संगति रज गगनी। होइ चिखल नीचग जल मिलनी' (१।७।९) 'मारूत उठवितां प्रथम तया भरि। मग नृप नयनि बसे मुकुटा वरि॥' (७।१०६।११)

(घ) विप्रशापानलाने प्रतापभानूसहित त्याचे कुलरूपी तृण जळून गेले. त्यांच्याच संकल्परूपी जलाच्या प्रभावाने राक्षसयोनिरूपी पापकर्दमाचे रूप प्राप्त झाले आहे. देवांच्या, सर्व राजांच्यावर त्याची सत्ता चालली आहे. तथापि डोळ्यांत शिरलेल्या धुळीसारखा संताना व भूमीला असह्य दुःखद झाला आहे. फेसाचा गोळा फुटून जसा नष्ट होतो तसा विनाश झाला आहे. हे दृष्टान्त सहेतुक नाहीत असे आता कोण म्हणेल? आधार मानसात आणखी पुष्कळ आहेत. या तीन दृष्टांतानी प्रतापभानूची पुढील दुर्दशा व रावणचरित्र यातील आणखी पुष्कळ साम्य मानसाधारेच दाखविता येण्यासारखे आहे. येथे फक्त दिग्दर्शन केले आहे. वाचकांनी आणखी वाढवावे.

दो. (१) सज्जन दीनदयाल - हे शब्द संबोधन म्हणून घेता येतील, पण ज्या हेतूने निगमनीतीचा उल्लेख करून दृष्टान्त दिले त्या हेतूला पोषक अर्थ सज्जन दीन दयाल असतात असा सिद्धांतभूत समजणेच योग्य 'येइ दया कोमल मन संता' (३।२।९) (क) माझ्या हितासाठी एवढे

दुःख करावे म्हणजेच नगरात येऊन काय उपाय करणे असेल तो करावा. 'संत सहति दुख परहित लागी' (७।१२१।१५) या अवतरणावरून खात्री होईल की संत दीन दयाळू असतात हाच अर्थ योग्य आहे. 'द्रव परदुःखि सुपावन संती' (७।१२५।८) सज्जन = संत. गूढ भाव हा आहे की आपण जर हे मान्य केले नाही तर आपण संत नाही व वेदप्रतिपादित नीतीचा आपण अनादर करता असे ठरेल.

हिं. । जानि नृपहि आपन आधीना । बोला तापस कपट प्रवीना ।।१ ।।
। सत्य कहउँ भूपति सुनु तोही । जग नाहिन दुर्लभ कछु मोही ।।२ ।।
। अवसि काजु मैं करिहउँ तोरा । मन तन बचन दास तैं मोरा ।।३ ।।
। जोग जुगुति तप मंत्र प्रभाऊ ।फलइ तबहिं जब करिअ दूराऊ ।।४।।
म० । भूप आपल्या अधीन जाणुनि। वदला कपट कुशल तापस मुनि ।।१ ।।
। सत्य सांगतो भूपति तुजला । दुर्गम कांहिहि जगीं न मजला ।।२ ।।
। करिन अवश्य तुझ्या मी कार्या । तूं मम भक्त वचन मन कायां ।।३ ।।
। योग-युक्ति-तप-मंत्र-शक्ति, ती। फळे तदा जैं गुप्त रक्षिती ।।४ ।।

अर्थ : राजा आपल्या आधीन झाला आहे असे पाहून (जाणून) कपट करण्यास कुशल (प्रवीण) असलेला तो तापस मुनी म्हणाला ।।१ ।। राजा! मी तुला सत्य सांगतो की या जगात दुर्गम असे मला काही सुद्धा नाही ।।२ ।। म्हणून मी तुझे कार्य जरूर जरूर करीन; कारण तू मनाने वाणीने व देहाने (कृतीने) माझा भक्त आहेस ।।३ ।। योग, युक्ती , तप व मंत्रादिकांची शक्ती(प्रभाव) गुप्त ठेवली तरच सफळ होते (जेव्हा गुप्त राखावी तेव्हाच फळास येते) ।।४ ।।

टीका : चौ. १-२; (१) भूप आपल्या आधीन जाणुनि - तुमच्याशिवाय माझे हित करणारा कोणी नाही असे जे राजा म्हणाला व पाय धरले ती अनन्य शरणागती आहे. चक्रवर्ती महाराजा असून स्वतःस तृण, धूळ, व फेस ठरवून त्याने आपली परम दीनता सुचविली आहे. या सर्व गोष्टींवरून जाणले की राजा अगदी आपल्या मुठीत आहे. (क) कपटकुशल(प्रवीण) कपट शहाणा असे पूर्वीच म्हटले आहे तेच पुन्हा सांगितले. (२) मी सत्य सांगतो व तुला म्हणून सांगतो; माझा मोठेपणा नाही सांगत. जगात काहीच दुर्लभ, अगम्य (दुर्गम) नाही म्हणण्यात भाव हा की विप्रवर्ग तुला वश होईल असा उपाय करणे तर मुळीच कठीण नाही. तुला धीर यावा म्हणून थोडक्यात सांगावे लागले.

चौ. ३-४; (१) तुझ्यासारख्या अनन्य भक्ताचे कार्य न केले तर तो कृतघ्नपणा ठरेल. म्हणून तुझे कार्य मी करणारच. कांही शंका बाळगू नका (२) सर्व ब्राह्मणवर्ग वश करणे सोपे नाही. वशीकरणाचा प्रयोग करावा लागणार. बरे त्या ब्राह्मणात कोणी योगी, कोणी मांत्रिक, कोणी तपस्वी कोणी ब्रह्मनिष्ठ, असे नाना प्रकारचे पुरुष असणारच. म्हणून योगसामर्थ्य; तपोबळ व मंत्रशक्ती याचा उपयोग मोठ्या युक्तीने केला पाहिजे. हा प्रयोग करणारा त्या सर्वांहून अधिक

सामर्थ्यसंपन्न असावा लागतोच. त्या प्रयोगाचा जरासा सुगावा सुद्धा त्या ब्राह्मणास लागता उपयोगी नाही; कोणाला शंका सुद्धा येता कामा नये. एकाला जरी शंका आली तरी तो प्रयोगास सापडण्याचे टाळील, व सर्व शक्ती फुकट जाईल, म्हणून ही गुप्तता राखली गेली तर बाकीची सर्व युक्ती मी योजीन. सुताने स्वर्गास जाणारे थोडे असतातच. तुझ्यासारखे सरळ व श्रद्धावान फारच विरळा. तू सर्व गुप्त ठेऊ शकशील अशी बालंबाल खात्री वाटते म्हणून तुला सांगतो ते ऐक :-

हिं. । जौं नरेस मैं करौं रसोई । तुम्ह परुसहु मोहि जान न कोई ।।५ ।।
। अन्न सो जोइ जोइ भोजन करई । सोइ सोइ तव आयसु अनुसरई ।।६ ।।
। पुनि तिन्ह के गृह जेवँइ जोऊ । तव बस होइ भूप सुनु सोऊ ।।७ ।।
म. । यदि नरेश मी शिजविन अन्ना । तुम्हिं वाढा जाणे कुणि मज ना ।।५ ।।
। तर जे जे ते अन्न भाक्षिती । ते ते तव आज्ञेस रक्षिती ।।६ ।।
। त्यांचे घरी मग जेविल जो ही । भूपा तुज वश होइल तोही ।।७ ।।

अर्थ : नरेशा! मी जर अन्न शिजविले व तुम्ही जर ते वाढले व मला कोणी जाणले (ओळखले) नाही ।।५ ।। तर जे जे (ब्राह्मण) ते अन्न खातील ते ते (सर्व) तुझी आज्ञा पालन करतील (तुला वश होतील). ।।६ ।। नंतर त्यांच्या घरीं जो कोणी जेवील तो सुद्धा हे भूपा! तुला वश होईल ।।७ ।।

टीका चौ.५-६;(१) यदि - जर; मी सांगतो त्या गोष्टी करणे तुला आवडत असेल, त्या करणे शक्य असेल, तर हे सर्व होईल. तू करच असा माझा आग्रह नाही; पण याशिवाय विप्रवशीकरणाला दुसरा उपाय नाही. (क) मी एकट्याने अन्न शिजविले पाहिजे (ते मी आनंदाने करीन)व तू एकट्याने वाढले पाहिजे व मी अन्न शिजविले हे कोणाला कळता उपयोगी नाही. असे का ते सांगतो. मी आपले मंत्र तंत्र योग सामर्थ्य त्या अन्नात तपाच्या प्रभावाने घालणार म्हणजे ते अन्न खाणारे वाढणाराला वश होतील. अनेकांना वश व्हावे असे वाटत असेल तर अनेकांनी वाढले तरी चालेल. मला कोणी पाहता कामा नये याचे कारण हेच की मला पाहिला की अगदी अपरिचित असल्याने शंका येणार की स्वयंपाकी ब्राह्मण आहे की दुसरा कोणी आहे. अशी शंका आली की ते अन्न ब्राह्मण कसे जेवल? म्हणून मी स्वयंपाक केला हे कोणास कळता उपयोगी नाही.

(२) (क) वाग्देवता त्या वंचकाच्या मुखाने सांगवीत आहे की नरेश मी (नरेस मैं) पण राजाची बुद्धी आहे कुठे ठिकाणावर! (ख) तव आज्ञेस रक्षिती - तुझी आज्ञा पाळतील. राजाने ब्राह्मणास आज्ञा द्यावयाची नसते . प्रार्थना विनंती करावयाची असते. असे असता आज्ञा (आयसु) शब्द वापरून सांगितले की दीन सेवकासारखे तुझ्याशीं वागतील, तुझ्या इच्छेला स्वामीची आज्ञा म्हणून समजतील. अर्थात् तुला पक्के वश होतील. मग शापाची भीति कुठली? विरोध असेल तर कदाचित क्रोध येईल; व क्रोध आला तर शाप देणार.

चौ. ७(१) मन अन्नापासून बनते. अन्नात जसे संस्कार पडले असतील तशा प्रकारचे संस्कार ते अन्न खाणाराच्या मनावर व्हावयाचेच. मी असे काही अद्भुत संस्कार, प्रभाव त्या अन्नात निर्माण करणार आहे की एकदा ते अन्न ज्याने खाल्ले तो तर वश होणारच, पण त्याच्या घरी जो कोणी जेवील तो सुद्धा तुला वश होईल. एका घरचा एक ब्राह्मण ते अन्न जेवला की त्याच्या घरची सर्व मंडळी व त्याच्या घरचे अन्न खाणारी सर्व मंडळी तुला वश. पुन्हा त्याच्या घरी तसेच होईल. व अशा परंपरेने जेवणारे सर्व तुला वश होतील. (क) मला एकट्याला कसे वाढता येईल असे तुला वाटेल. व वाटणे साहजिक आहे; पण ती अलौकिक शक्ती मी तुला कृपादृष्टीने देणार आहे म्हणून तू काही चिंता करू नकोस.

वि.ल.ठे. (१) हा वंचक जरी कपटाने व अतिशयोक्तीने बोलत असला तरी अन्नाने मारलेला मनुष्य जितका सहज वश होतो तितका तरवारीने मारलेला होत नाही. तलवारीने मारलेला मरत असला तरी मान लवविणार नाही, अन्नाने मारलेल्याची मान तेव्हाच खाली लवेल. (क) एवढ्याचसाठी शास्त्रांनी अन्नशुद्धीविषयीं व अन्नसंस्काराविषयीं फार कडक नियम सांगितले आहेत. एवढ्याचसाठी तपस्वी परमार्थसाधक इत्यादिकांनी परान्न वर्ज करावे असा नियम आहे. अन्नातून अति सूक्ष्म संस्कारानेहि संक्रमण होते. त्याविषयी घडलेली व पाहिलेली उदाहरणे देण्याचे हे स्थान नव्हे. मंत्रजापकाने तर 'परान्नेन मुखं दग्धं, हस्तो दग्धः प्रतिग्रहात्॥ असत्येन तु वाग्दग्धा मंत्रसिद्धिः कथं भवेत्॥' हा श्लोक नित्य लक्षात ठेवावा. अन्न संस्कारांचे परिणाम फार दूरवर पोचतात, हे अक्षरशः खरे आहे. (ख) या कपटीमुनीच्या भाषणात, रावणासारख्या दुष्टाच्या भाषणात व शूर्पणखेसारख्यादुष्ट स्वैरिणीच्या भाषणात सुद्धा कवीनी भरपूर सदुपदेश भरून ठेवला आहे! हे असे ब्राह्मणभोजन रोज किती जणाना व किती दिवस चालवावयाचे ते आता सांगतात.

हिं. । जाइ उपाय रचहु नृप एहू । संबतभरि संकलप करेहू ॥८॥

हिं. दो. ।नित नूतन द्विज सहस सत बरेहु सहित परिवार ॥
।मैं तुम्हरें संकल्प लगि दिनहिं करबि जेवनार ॥१६८॥

म. । जाउनि नृप कर याच उपाया । वत्सर भर कर संकल्पा या ॥८॥

म. दो. ।नित्य नवे द्विज लक्षा बा! वरणें सह परिवार ॥
॥ मी त्वां संकल्पित दिवस स्वयंपाक करणार ॥१६८॥

अर्थ : राजाच्या राजधानीत व इतर सर्व राज्यात मिळून पुष्कळ ब्राह्मणे त्रेतायुगात असणारच. ही कथा कोणत्या तरी एका त्रेतायुगातील असली पाहिजे हे पूर्वी ठरविले आहे. रोज एक लक्ष नवे ब्राह्मण, त्या काळी, सार्वभौम राजाला मिळणे अशक्य नव्हते, म्हणून तर राजाने काही प्रश्न विचारला नाही व शंकाही घेतली नाही. असे रोज एकलक्ष नवे ब्राह्मण जेवले तरी एका वर्षांत तीन कोटी साठ लक्षच होणार. (क) रोज नवे व एवढ्यासाठीच की वर्षाच्या आत सर्व ब्राह्मण वश झाले पाहिजेत. मांडलिकांकडे हुकूम पाठवून रोज इतके नवे ब्राह्मण बोलावणे शक्य असेल म्हणून कपटनिपुण राजाने असे

सांगितले. (ख) संकल्प म्हणजे मनात निश्चय एवढाच अर्थ येथे अभिप्रेत आहे. कारण रोजच्या रोज भोजनाच्यावेळी यथाविधी संकल्प करावयाचाच असतो. = बोलावणे निमंत्रण देणे इतकाच अर्थ येथे आहे.

(२) एक लक्ष ब्राह्मणांच्या भोजनाचा सार्वभौम राजाकडील स्वयंपाक हा एकटा मुनी वर्षभर रोज करणार! दोन चार दिवसांचेच सांगितले असते तर सर्व ब्राह्मण वश कसे होणार हा संशय आला असता. (क) खरे पाहू जाता हा कपटमुनी पुढील कोणतेच कार्य स्वतः करणार नाही. याच्याजवळ कोणतीही अलौकिक शक्ती नाही. अलौकिक सामर्थ्य आहे त्या कालकेतू निशाचराजवळ! एक दिवस सुद्धा एकलक्ष पानांना वाढण्याचे कष्ट राजाला पडणार नाहीत व ब्राह्मण ही जेवणार नाहीत असाच कट रचला आहे; त्यामुळे वाटेल ते सांगितले तरी खपण्यासारखे आहे; व ब्राह्मणानी शाप दिल्यावर सर्व कपट बाहेर आले तरी काही हानी होण्यासारखी नाही.

हिं. । एहि बिधि भूप कष्ट अति थोरें। होइहहिं बिप्र सकल बस तोरें ।।१।।
। करिहहिं बिप्र होम मख सेवा। तेहिं प्रसंग सहजेहिं बस देवा ।।२।।
। ओर ऐक तोहि कहउँ लखाऊ। मैं एहिं बेष न आउब काऊ ।।३।।
। तुम्हरें उपरोहित कहुँ राया। हरि आनब मैं करि निज माया।।४।।
। तपबल तेहि करि आपु समाना। रखिहउँ इहाँ बरष परवाना ।।५ ।।
म. । अल्प कष्टिं नृप! अशा पद्धतीं। विप्र सर्वही तव वश बनती ।।१ ।।
। द्विज मख होम करिति पूजा स्तव। त्यांना देव सहज वश त्यास्तव ।।२ ।।
। अणिक सांगुं एक तुज लक्षण। या वेषें मी येउन ना, पण ।।३ ।।
। तुमच्या पुरोहिताला राया। आणिन हरुनि इथे निजमायां ।।४ ।।
। त्या तपबळें रूप मम देइन। आणि वर्षभर येथे ठेविन ।।५ ।।

अर्थ : राजा अशा पद्धतींने अगदी थोड्या कष्टांनी सगळे ब्राह्मण तुला वश होतील ।।१ ।। ब्राह्मण यज्ञ याग पूजा स्तुती (स्तव) वगैरे करतात त्यामुळे सर्व देव त्यांना सहजच वश असतात ।।३ ।। तुला आणखी एक लक्षण (खूण, चिन्ह) सांगून ठेवतो की मी या वेषाने (तुझ्याकडे) येणार नाही; ।।३ ।। पण राजा! तुमच्या पुरोहिताला मी आपल्या मायेने इथे पळवून आणीन ।।४ ।। (आणि) माझ्या तपाच्या बळाने मी आपले रूप त्याला देईन आणि एक वर्षभर येथे ठेवीन ।।५ ।।

टीका चौ. १-२; (१) या साधनात – उपायात तुला काही कष्ट आहेत कां? फक्त ब्राह्मणांना वाढले म्हणजे झाले व माझ्या कृपेने त्यातही तुला काहीच कष्ट पडणार नाहीत (क) राजाचा सह कुटुंब सह परिवार विध्वंस करण्यास इतर सर्व साधने निरूपयोगी आहेत. (२) होम पञ्चमहायज्ञ व अग्निहोत्र, व इतर यज्ञ ज्यामध्ये पशुहत्या नसते ते. (क) मख = याग ज्यात पशुहत्या असते ते. ब्राह्मणांना सर्व देव वश असतात; व तुला सर्व ब्राह्मण वश झाले म्हणजे देव बिनाप्रयत्न आपोआपच तुला वश होणार.

चौ. ३-५(१) लखाऊ =लक्षण, ओळखण्याची खूण, मला कोणी पाहू नये, जाणू नये म्हणून तुला जे सांगितले त्या प्रमाणे तू शिकस्तीने अगदी कडेकोट बंदोबस्त केलास तरी न जाणों कोणी चुकून पाहिले तर सर्वनाश होईल म्हणून एक नवी युक्ती ठरविली. मी या मुनिवेषाने येणार नसून कसा येईन त्याचे लक्षण सांगतो. (क) अंतरींचा हेतु हा आहे की चुकून कोणी पाहिले व निशाचर म्हणून ओळखला त्याला तर जीवन नाटकच समाप्त होईल. राजपुरोहित तिथें असला तर तो कदाचित यातील भेद ओळखील म्हणून त्याला आणवयाचा आहे. निमित्त हे दाखवितो आहे की त्याच्या रूपात असल्यावर कोणी पाहिले तरी कचित ही भीति नाही. हे सर्व सांगण्याने राजाचा विश्वासही पक्का दृढ होईल हे त्या वंचकाला माहीत आहे. (ख) हरून आणीन हे सांगून आपल्या मायाशक्तीचे अचाट सामर्थ्य सुचविले. (निजमायां-निजमायेने)

हिं. *। मैं धरि तासु वेष सुनु राजा। सब बिधि तोर सँवारब काजा ॥६॥*
। गै निसि बहुत सयन अब कीजे। मोहि तोहि भूप भेंट दिन तीजे ॥७॥
। मैं तपबल तोहि तुरग समेता। पहुँचैहउँ सोवतहि निकेता ॥८॥

हिं. दो. *। मैं आउब सोइ वेषु धरि पहिचानेहु तब मोहि ॥*
॥ जब एकांत बोलाइ सब कथा सुनावौं तोहि ॥१६९॥

म. *। त्याचें रूप धरूनि मी राजा। सर्वपरीं तव करीन काजा ॥६॥*
। रात्र फार गत, निज बरं आतां। तिजे दिनी भेटूं तुज ताता ॥७॥
। तपोबलें तुज तुरग-समेता। सुप्त पोचविन तुझ्या निकेता ॥८॥

म. दो. *। त्या रूपें येईन मी ओळख मला तदाच ॥*
॥ बोलावुनि एकांति जैं सांगूं कथेसि याच ॥१६९॥

अर्थ : राजा! तुझ्या पुरोहिताचे रूप घेऊन मी येईन व सर्वपरीनी तुझे काम करीन ॥६॥ आता रात्र फार झाली तू नीज पाहू, बाळा! मी तुला तिसऱ्या दिवशीं भेटेन॥७॥ तू झोपलेला असतानाच तुला तुझ्या घोड्यासहित तुझ्या घरीं मी आपल्या तपोबलाने (रातोरात) पोचवीन ॥८॥ मी त्या (तुझ्या पुरोहिताच्या) रूपाने येईन व तुला एकांतात बोलावून याच सगळ्या गोष्टी (खूण म्हणून) सांगेन त्या वेळींच मी आला आहे असे ओळख ॥१६९॥

टीका. चौ. ६-७; (१) सर्व प्रकारे कार्य करीन - ठरल्याप्रमाणे स्वयंपाक तर रोज करीनच पण तुझे पुरोहित जी जी इतर कामे करतात ती सर्व मी वर्षभर करीन. तुझा पुरोहित नाही असे कोणाला ही वाटणार नाही. याने दाखविले की आजपर्यंत माणसाचे दर्शन सुद्धा नसता मला सर्व कर्मधर्मशास्त्र वगैरे चांगले अवगत आहे व पुरोहिताच्या परिचयातील सर्व माणसांचा परिचय सुद्धा मला आहे. (२) याप्रमाणे सर्व पाश पूर्णपणे आवळून झाले. पुढले कार्य करणारा कालकेतू निशाचर येण्याची वेळ होत आली व राजा जागा असेपर्यंत त्याला येता येणार नाही हे जाणून व राजाने आणखी काही चौकशी करू नये म्हणून झोपण्याची सूचना अत्यंत प्रेमाने दिली. राजा ती

गुरूची आज्ञा मानून निश्चिंतपणे झोपणार व दमलेला असल्याने गाढ झोपी जाणार हे त्या वंचकाला माहीत आहे. (३) तिसरे दिवशीं भेटू याचे दोन अर्थ होणे शक्य असले तरी मध्यरात्र उलटून गेली असल्याने तो दिवस सोडून तिसरा दिवस हाच अर्थ पुढील उल्लेखावरून ग्राह्य ठरतो. आता राजाला एक शेवटचा आश्चर्याचा धक्का देऊन एक सूचना देतो.

चौ. ८-(१) तू झोपलेला असतानाच तुला घोड्यासुद्धा पोचवीन हे ऐकल्यावर तर राजाला मुनीच्या सामर्थ्याबद्दल अत्यंत आश्चर्य वाटून आपले परम भाग्य म्हणूनच अशाची भेट आज झाली वगैरे विचार त्याच्या मनात आले असतील. (क) सुप्त पोचविन - याने हेहि सुचविले की तुला झोप लागली नाही तर मात्र पोचविता येणार नाही.

दो. (१) मी पुरोहिताच्या रूपाने, तिसऱ्या दिवशी, एकांतात तुला बोलावून आपल्या ठरलेल्या सर्व गुप्त गोष्टी तुला सांगेपर्यंत पुरोहित तुला दिसला तरी यातले काहीच बोलू नकोस. तुझा खरा पुरोहित की पुरोहिताचे रूप घेतलेला मी एकतनु हे तुला ओळखता येणार नाही. (क) राजास पोचवून परत येताना कालकेतू पुरोहिताला उचलून आणून मोहित करून ठेवणार आहे; व पुन्हा लगेच परत जाऊन पुरोहिताच्या रूपाने पुरोहिताच्या शय्येवर झोपणार आहे. असे असता दोन दिवस मधें घालविण्यात हेतू हा की मायापुरोहिताला कोणी ओळखतात की काय व कोणाला काही शंका येतात की काय हे नीट पहावे व नंतरच शेवटचा बॉंबस्फोट एकदम करावा असा संकेत कालकेतू व हा कपटी यांच्यात पूर्वीच ठरला असला पाहिजे.

हिं. । सयन कीन्ह नृप आयसु मानी । आसन जाइ बैठ छल ग्यानी ॥१॥
। श्रमित भूप निद्रा अति आई । सो किमि सोव सोच अधिकाई ॥२॥

म. । आज्ञा मानुनि नरपति निजला । छली ज्ञानि गत आसनिं बसला । ।१।।
। श्रान्त भूप अति निद्रा आली । कशि ये त्याला चिंता जाळी ॥२॥

अर्थ : त्याची आज्ञा मानून राजा झोपला व तो कपटी ज्ञानी जाऊन आसनावर बसला ॥१॥ भूपती दमलेला, थकलेला होता त्यामुळे त्याला अतिशय निद्रा आली (झोप लागली) पण त्याला (वंचकाला) झोप कशी येणार? त्याला चिंता जाळीत होती ॥२॥

टीका - चौ.१(१) आज्ञा मानून निजला - यावरून दिसते की त्याची स्वतःची इच्छा नव्हती; पण परम हितकारी गुरूची जणू साक्षात परमेश्वराचीच आज्ञा या भावनेने शिरसावंद्य मानून झोपला. (क) छली ज्ञानि - आतापर्यंत छली ज्ञानी असे म्हटले नव्हते. त्याअर्थी तो राजाला सांगून गेला असेल की आज माझा समाधीचा अभ्यास वगैरे काहींच झाले ला नाही तरी मी आता ते करण्यास जातो, तू स्वस्थ नीज; मी तुला उजाडण्याच्यापूर्वी घोड्यासुद्धा घरी पोचवीन.

चौ. २-(१) श्रांत भूप निद्रा अति आली- राजाला आता कसलीच काळजी उरली नाही; त्यातही दिवसभर खूप दमलेला व मध्यरात्रीपर्यंत जागरण झालेला. त्यामुळे जमिनीला पाठ लागण्याची खोटी, तो लागला घोरायला. (क) त्या वंचकाला मात्र चिंता लागल्यामुळे झोप

येईना. कालकेतू येतो की नाही, अजून कसा नाही आला? तो जर आला नाही तर मी याला घरी कसा पोचविणार? कालकेतू न येता जर का उजाडले तर माझा काळच उगवला म्हणायचे! बरे कालकेतु म्हणाला म्हणून मी हे सर्व जमवून आणले व बोललो व तो आला त्याला नाही पोचवू शकला तर मरणार मात्र मी! इत्यादी चिंतेची आग पेटली आहे. आता इतक्यात कालकेतू येईलच. (ख) ज्या आसनावर बसण्यासाठी राजा गेला ते आसन बऱ्याच दूर जमिनीत केलेल्या गुहेतच असले पाहिजे. राजाला केव्हातरी फसविण्याच्या हेतूनेच योगी मुनी बनला असल्याने समाधीची गुहा अगदी एका बाजूस केलेली असणारच. गत= गेला (जाइ - जाऊन) शब्दाने,काही अंतरावर हा अर्थ निघतोच. चिंतेने झोप येत नाही व दमलेल्या माणसास चटकन झोप येते याची उदाहरणे २।८५; ३।२२; २।२५२ पहा. कालकेतूचा या कटात संबंध कसा आला? हे आता सांगतील.

हिं. *। कालकेतु निसिचर तहँ आवा। जेहिं सूकर होइ नृपहि भुलावा ।।३ ।।*
। परम मित्र तापस नृप केरा। जानइ सो अति कपट घनेरा ।।४ ।।
। तेहि के सत सुत अरू दस भाई खल अति अजय देव दुखदाई ।।५ ।।
। प्रथमहिं भूप समर सब मारे। विप्र संत सुर देखि दुखारे ।।६ ।।

म. *। कालकेतु निशिचर तैं आला। किरि-रूपें जो भुलवि नृपाला ।।३ ।।*
। तपी नृपाचा परम मित्र तो। कपट विपुल अत्यंत जाणतो ।।४ ।।
। सुत शत, दहा तयाचे भ्राते। खल अति अजय देव-दुखदाते ।।५ ।।
। पूर्विच नृप रणिं झाला वधता। विप्र संत सुर दुःखी बघतां।।६ ।।

अर्थ : तोच वराह (किरि) रूपाने ज्याने प्रतापभानू राजाला भुलविला तो कालकेतू निशाचर (तेथे) आला ।।३ ।। तपस्वी नृपाचा तो परम मित्र होता व पुष्कळ कपटाला तो अत्यंत जाणत होता ।।४ ।। त्याचे अति दुष्ट, अति अजय व देवाना दुःख देणारे शंभर मुलगे आणि दहा भाऊ होते ।।५ ।। विप्र, संत, व देव (त्यांच्यामुळे) दुःखी होतात असे पाहून प्रतापभानूचे पूर्वीच त्यांना युद्धात मारता झाला ।।६ ।।

टीका चौ ३(१) कालकेतु निशाचर - श्री दत्तमहात्म्यात ऋतुध्वज राजा व मदालसा याच्या कथेत पातालकेतू व कालकेतू या दोन दानवांची हकीगत आली आहे. तोच हा कालकेतू असणे अशक्य नाही (दत्त महात्म्य पहा) (क) किरि - वराह, सूकर; राजाला भुलवला तेव्हाच हे मर्म सांगितले असते तर वाचकांची व प्रेक्षकांची जिज्ञासा वाढली नसती. येथे ओघाने सांगणे प्राप्त झाले.

चौ. ४ - (१) तपी नृप - हा तपस्वी मुनी नसून नृप आहे हे कालकेतूला माहीत असल्याने तो 'नृप' असाच उल्लेख करणार आहे. पण एक नृप तेथे जवळपास निजलेला असल्याने घोटाळा होऊ नये म्हणून तापसनृप, तपीनृप (तपस्याचे सोंग घेतलेला नृप) असा उल्लेख या वंचकाविषयी येथून पुढे करतील. (क) तपस्वी नृपाचा परम मित्र - याने सुचविले की तो कपटी राजा वनात

येऊन तपस्वी मुनी बनून राहिल्यानंतर त्यांची मैत्री जमली. (ख) कालकेतू परम मित्र होता या म्हणण्याने असे मानण्याचे कारण नाही की तपस्वी नृपाचे 'इतर पुष्कळ मित्र होते.' एक परममित्र, जीवश्च कंठश्च स्नेही मित्र असला म्हणजे इतर आणखी मित्र असतीलच असे म्हणवत नाही. (ग) तापस नृप अति कपटी होता खरा पण त्याचे कपट फक्त मनात व वाणीतच – भाषेतच होते. पण हा निशाचर असल्याने निशाचर मायेच्या विविध कपटांचे ज्ञान त्याला उत्तम होते. (धनेत धनेरे=विपुल,, पुष्कळ. राक्षस व मनुष्य यांची दाट मैत्री जमणे हे एक आश्चर्य आहे.

चौ ५-६; (१) 'समानशीले व्यसनेषु सख्यम्' ज्यांचे शील सारखे आहे, किंवा जे एकाच समान संकटात आहेत, किंवा ज्यांना समान व्यसन आहे त्यांची मैत्री जमण्यास वेळ लागत नाही. पूर्वी शत्रू असलेले एकाच संकटांत सापडले, एकाच महाप्रबल शत्रूशी संबंध आला की पक्के मित्र बनतात. इंग्लंड व फ्रान्स यांचे वैर कित्येक शतके होते; पण १९१४ च्या महायुद्धात जर्मनी हा समान शत्रू दोघानाही उत्पन्न झाल्याबरोबर त्यांची परम मैत्री जमली. मनुष्यराक्षस यांची परम मैत्री जमण्यास काहीतरी विलक्षण कारण असलेच पाहिजे. तेच येथे सुचविले आहे. (२) तो नृप व कालकेतू हे दोघेही कपटी, दोघांचा परम वैरी एकच. कपटाशिवाय या परम बलाढ्य, अजिंक्य शत्रूला नाश करणे अशक्य अशी दोघांची खात्री झालेली आहे. एका जवळ राक्षसी मायेचे सामर्थ्य आहे पण बुद्धीने व वाणीने कपट करण्याची पात्रता नाही. राक्षसी, तमोगुणी स्वभावामुळे गोड गोड बोलून फूस लावणे शक्य नव्हते. कपटी राजाजवळ हे भाषानैपुण्य व बुद्धिबल होते पण अचाट मायासामर्थ्य नव्हते. अशा स्थितीत कर्म धर्म संयोगाने वनात त्या दोघांची सहज भेट होऊन परस्परातील न्यून परस्परांनी पूर्ण करण्यासारखे असल्याने त्यांची मैत्री जमली व दोघांच्या एकाच शत्रूचा नायनाट करण्याचा कट त्यांनी संगनमताने रचला व ही मैत्री दृढ झाली असेच मानणे योग्य आहे

(३) अति अजयचा संबंध देवाकडे घेण्यास मानसात आधार नाही. देवांना सुद्धा दुःख देत असत. यज्ञ यागादिकांत विघ्ने आणली म्हणजे देवांना हविर्भाग न मिळल्यामुळे देव दुःखी होतात. (क) दत्त महात्म्यांतील कथेत म्हटले आहे की गालव मुनि यज्ञयाग करीत । असता पातालकेतू व त्याचा धाकटा भाऊ कालकेतू विविधरूपे घेऊन त्या यज्ञांचा विध्वंस करीत असत. त्यावेळच्या राजांमध्ये यज्ञ संरक्षण करण्यास समर्थ असणाऱ्या ऋतुध्वज राजास मुनीनी विनंति केली. त्याने कबूल केले व मुनीच्या प्रतापाने आकाशातून एक घोडा खाली आला. त्यावर बसून ऋतुध्वजाने त्या निशाचरांचा पाठलाग केला. कालकेतूला एक बाण लागला पण तो मेला नाही. यावरून सिद्ध हो ते की देवांना होणारे दुःख कमी व्हावे म्हणून देवानींच तो अद्भुत घोडा पाठविला. (ख)इंद्रादी देवांनां अजिंक्य असणाऱ्या निशाचरांचा नाश प्रतापभानूने केला असे म्हणणे योग्य नाही.

(४) पूर्विच (प्रथमहिं) म्हणजे केव्हा याविषयी निश्चित अनुमान करण्यास पुरेसा आधार नाही. दिग्विजयापूर्वी किंवा दिग्विजयास निघाल्याबरोबर आधी एवढेच फार तर म्हणता येईल. कालकेतू हा या पृथ्वीवरील एक राजा होता असे म्हणण्यास सुद्धा आधार नाही.

हिं. । तेहिं खल पाछिल बयरू सँभारा । तापस नृप मिलि मंत्र बिचारा ॥७॥
। जेहिं रिपु छय सोइ रचेन्हि उपाऊ । भावी बस न जान कछु राऊ ॥८॥
हिं. दो. । रिपुतेजसी अकेल अपि लघु करि गनिअ न ताहु ॥
॥ अजहुँ देत दुख रबि ससिहि सिर अवसेषित राहु ॥१७०॥
म. । तो खल पूर्विल वैरा स्मरूनी । तपी नृपासि मंत्र करि मिळुनी ॥७॥
। योजिति रिपुक्षयार्थ उपाया । भावी वश मुळिं नुमजे राया ॥८॥
म. दो. । तेजस्वी अरि एक जरि क्षुद्र न गणणें त्यास ॥
॥ अजुन राहु शिरमात्र जरि छळतो रविचंद्रांस ॥१७०॥

अर्थ : त्या खलाला पूर्ववैराचे स्मरण झाले व त्याने तपस्वी नृपाला मिळून (मैत्रीकरून) मंत्रविचार केला ॥७॥ त्या दोघांनी मिळून शत्रूचा क्षय करण्याचा उपाय योजला, पण प्रारब्धवश झाल्यामुळे राजाला काही ओळखता आले नाही ॥८॥ तेजस्वी शत्रू एकटा एकच असला तरी त्याला क्षुद्र समजू नये. राहु शिरमात्र राहिला असला तरी अजून ही रविचंद्रांना छळतोच ॥दो. १७०॥

टीका चौ.७ - (१) तो खल पूर्विल वैरा स्मरूनी - स्वतःच्या मायेने व शक्तीने प्रतापभानूचा विनाश करणे अशक्य आहे असे ठरल्यामुळे कालकेतूने तो विचार सोडून दिला होता; पण या तपस्वीनृपाची वनात भेट झाल्यावर, त्याची हकीगत ऐकून ते पूर्वीचे वैर जागृत झाले. त्याची आठवण झाली. जे एकट्यास करता येत नाही ते या राजाच्या मदतीने साधले तर पाहू या इच्छेने राक्षस असून सुद्धा राजाशी परिचय वाढवून मैत्री केली; त्याला मिळाला. मिळणे= साम करणे, मैत्री करणे हा अर्थ याच प्रकरणात त्या कपटी राजाविषयीच पूर्वी आला आहे. 'मिला न राजहि नृप अभिमानी' (१५८।४, टी. पहा) राक्षसाची माणसाशी मैत्री कशी झाली हे येथे दाखविले आहे. नरवानरांची मैत्री कशी जमली अशी शंका सीतेने विचारली आहे; तशीच येथे कोणीही विचारणारच की ।मनुज निशाचर मैत्री कैसी।। टीकाकार म्हणतात की त्यांची मैत्री पूर्वीपासूनच होती! (क) मंत्र करणे = षट्कर्णी होणार नाही अशा रीतीने राजनैतिक विचार विनिमय - खलबत करणे.

चौ. ८ - (१) दोघांच्या गुप्त विचाराने जो उपाय योजला त्याचा बराचसा भाग सिद्धीस गेला आहे. राहिलेला भाग सिद्धीस नेण्याची कामगिरी कालकेतूकडे आहे. (क) आपण एखाद्या जाळ्यात - कटात - पकडले जात आहोत हे त्या डुकराच्या मागे लागल्यापासूनच राजास कळावयास हवे होते. तो परम चतुर होता; पण कविवक्ते म्हणतात की प्रारब्धाला वश झाल्यामुळे या कटातील कोणतीच गोष्ट त्यास उमजली नाही. (ख) या दोघांची भेट होणे व खलबल करणे हे राजाला कळावयास हवे होते असे काही टीकाकार म्हणतात ते अगदी अनुचित आहे. ती खबरदारी केव्हा कशी घ्यावयास पाहिजे होती हे या टीकेत पूर्वीच वेळोवेळी दाखविले आहे. प्रारब्ध तरी का बलवान झाले व राजाची पहिलीच चूक कोणती झाली हे एका सामान्य सिद्धान्ताने सुचवितात.

दोहा - (१) ज्या राजाने कालकेतूचे शंभर मुलगे व दहा भाऊ मारले त्याने कालकेतूस मोकळा ठेवावयास नको होता. तो पळून गेला हे जरी सहज सिद्ध होते तरी तो विप्रसंत सुरदुःखदायक आहे हे माहीत असून त्याच्याकडे दुर्लक्ष करावयास नको होते. त्याला पकडून शासन करणे कर्तव्य होते व पळून गेलेल्या त्या अभिमानी राजाला पकडून आणून कैदेत ठेवणे जरूर होते. पण तेज, प्रताप बलादींच्या अहंकाराने असे वाटले की एकटा निशाचर माझे काय करणार? याचाच परिणाम म्हणजे जवळ आलेला कुलक्षय होय. दृष्टान्ताने हेच दाखविले आहे. (२) राहु शिरमात्र जरि - राहुदैत्य सगळा नाहीच राहिला। फक्त त्याचे मस्तक राहिले तरी सूर्यचंद्रासारख्यांना अजून ही वारंवार छळतो. राहूची कथा पूर्वी दिलेली आहे. (क) हा दृष्टांत तापसनृप व कालकेतू या दोघांना उद्देशूनच आहे. प्रतापभानू हा रवी आहेच व चंद्रासारखा शीतल धर्मरूपी सुद्धा यामुळे नष्ट होणार आहे. (ख) या दोघानी प्रतापभानूला एकटा लघु (क्षुद्र) गणलेला नाही म्हणून शिर-अवशेषित राहु (शिरमात्र राहु) ही उपमा प्रतापभानूला लागू पडत नसून कालकेतू व तापस नृप यानाच लागू आहे. हे दोन राहू एकत्र झाल्याने कसा अनर्थ केला हे पूर्वी पाहिले व मुख्य भाग पुढे आहे.

हिं. । तापस नृप निज सखहि निहारी । हरषि मिलेउ उठि भयउ सुखारी ।।१ ।।
। मित्र हि कहि सब कथा सुनाई । जातुधान बोला सुख पाई ।।२ ।।
। अब साधेउ रिपु सुनहु नरेसा । जौं तुम्ह कीन्ह मोर उपदेसा ।।३ ।।
। परिहरि सोच रहहु तुम्ह सोई । बिनु औषध बिआधि बिधि खोई ।।४ ।।

म. । तापस नृप निज मित्रा पाहे । मुदित उठुनि भेटे सुख लाहे ।।१ ।।
। मित्रा कथा निवेदी सकला । सुखा पावुनी राक्षस वदला ।।२ ।।
। तुम्हिं माझा उपदेश मानिला । नृपति! रिपुस मी अतां मारिला ।।३ ।।
। स्वस्थ निजा सब चिंता त्यागुनि । शमवि कफा विधि सुंठी वाचुनि ।।४ ।।

अर्थ : तपस्वी नृपाने मित्राला पाहिला व तो आनंदाने उठून त्याला भेटला व सुखी झाला ।।१ ।। त्याने सगळी हकीगत (कथा) त्याला सांगितली तेव्हा तो राक्षस (जातुधान) सुखी होऊन म्हणाला की ।।२ ।। तुम्हीं माझा उपदेश मानून त्या प्रमाणे केलेत तरी आता हे राजा! मी शत्रुला मारला (असे समजा) ।।३ ।। आता सर्व चिंता सोडून तुम्हीं स्वस्थ निजा कारण की दैवानेच सुंठी वाचून खोकला गेला (असे समजा)।।४।।

टीका चौ. १-३;(१) कालकेतू मित्र येतो की नाही या चिंतेत तो तापस वाट पहात आसनावर बसला होता. डोळे वाटेकडे लागले होते; दुरून दिसताच याला हर्ष झाला व उठून पुढे जाऊन त्याला मिठी मारली तेव्हा सुख झाले. (क) सर्व हकीगत एवढ्यासाठींच सांगितली की ज्या ज्या गोष्टी जशा जशा करीन म्हणून प्रतापभानूस सांगितले आहे त्या सर्व अगदीं तशाच व्हाव्या त्यात जरा सुद्धा फेर बदल होऊ नये व केलेले सर्व फुकट जाऊ नये. (ख) ती हकीगत ऐकून त्या राक्षसाला हि 'जितम् मया' असे वाटले व आनंद झाला की माणसाशी मैत्री केली त्याचा

फारच चांगला उपयोग झाला; आता पुढले काम म्हणजे माझ्या हातचा मळ आहे. आपल्या दोघांच्याही या भयंकर शत्रूचा नायनाट करायला आता वेळ तो किती झालाच म्हणून समजा. माझे ऐकलेत व तसे केलेत त्याचे फळ आता मिळालेच.

चौ. ४(१) चिंता सोडून स्वस्थ निजा - भाव हा की शत्रूचा समूळ नाश कसा होईल, ठरविल्याप्रमाणे बिनधोकपणे घडेल की नाही ब्राह्मण शाप देतील की नाही वगैरे चिंता करण्याचे कारण नाही. कधी न घडणारी गोष्ट ज्या अर्थी येथपर्यंत सहजा सहजीं सरळ जुळत आली त्या अर्थी काळ-दैव -आपणास अनुकूल आहे व पुढले सर्व घडणारच. घडणार म्हणण्या पेक्षा घडेल म्हणून म्हणा. दैव आपणास अनुकूल झाले म्हणजे कफ नाहीसा होण्यासाठी सुंठ सुद्धा घ्यावी लागत नाही तो आपोआपच जातो. (औषधावाचूनच व्याधि(बिआधि) रोग जातो) त्याप्रमाणे हा क्षय रोगाचा खोकला गेलाच म्हणून समजा. (विधि = दैव) प्रतापभानुरूपी क्षयरोग कालकेतूच्या कुळाला व कपटी राजाच्या सत्तेला लागला होता तो आता नाहीसा होणार. कालकेतूला समाधान सूड घेतल्याचेच मिळणार व कपटी राजाला पूर्व सत्ता वैभव-लाभ व कीर्तीलाभ होणार. पुढे काय करणार ते सांगून कालकेतू कार्याला लागतो.

हिं. । कुलसमेत रिपुमूल बहाई । चौथें दिवस मिलब मैं आई ।।५ ।।
। तापस नृपहि बहुत परितोषि । चला महा कपटी अति रोषी ।।६ ।।
। भानुप्रतापहि बाजि समेता । पहुँचाएसि छन माझ निकेता ।।७ ।।
। नृपहि नारि पहिं सयन कराई । हय गृह बाँधेसि बाजि बनाई ।।८ ।।

हिं. दो. । राजा के उपरोहितहि हरि लै गयउ बहोरि ।।
।। लै राखेसि गिरि खोह महुँ मायाँ करि मति मोरि ।।१७१ ।।

हिं. । कुळासहित नृपमूळ उपटुनी । चौथे दिनि भेटेन येउनी ।।५ ।।
। तापस नृपा बहुत परितोषी । निघे महाकपटी अति रोषी ।।६ ।।
। रविप्रतापा वाजि समेता । क्षणें पोचवी राजनिकेता ।।७ ।।
। राणी-सन्निध नृपा निजविला । तुरग नीट हयगृहीं खुटविला ।।८ ।।

म. दो. । पुरोहिता मग नृपतिचे तो आणी चोरून ।।
।। लपवुनि ठेवी गिरिगुहें मायें मति मोहून ।।१७१ ।।

अर्थ : कुळासुद्धा राजाचा समूळ उच्छेद करून चौथ्या दिवशीं मी येऊन तुम्हाला भेटेन ।।५ ।। (नंतर) तपस्वी नृपास बहुत परितुष्ट करून तो महाकपटी व अति कोपी कालकेतू त्वरेने निघाला ।।६ ।। प्रतापभानूला त्याच्या घोड्यासहित एका क्षणात राजवाड्यात नेऊन पोचविला. ।।७ ।। राणीच्या जवळ त्याला निजलेलाच ठेवला व घोड्याला घोडशाळेत (पागेत) नेऊन (त्याच्या जागेवर) चांगला खुंटाशीं बांधून ठेवला ।।८ ।। मग राजाच्या पुरोहिताला चोरून नेऊन मायेने त्यानी बुद्धी मोहित करून एका डोंगराच्या गुहेत लपवून ठेवला. ।।दो. १७१ ।।

टीका.चौ. ५(१) प्रतापभानूने कालकेतूचे शंभर मुलगे व दहा भाऊ युद्धात मारले व त्यामुळे कालकेतूचा निर्वंश झाला. त्याच्या कुळात कोणी दुसरा पुरूष उरला नाही म्हणून प्रतापभानूचा निर्वंश करण्याची त्याची लालसा आहे. कालकेतूला यापेक्षा दुसरा काहीच लाभ नाही. विनाकारण केलेल्या वैराचे असेच आहे. पिशाच्च होऊन सुद्धा सात सात पिढ्या पुनःपुन्हा उच्छेद करतात. ऋण, हत्या व वैर यांचे दुष्परिणाम असे भयंकर होतात. (क) राजाने सांगितल्या प्रमाणे तो दिवस सोडून तिसरे दिवशीं कालकेतू पुरोहिताच्या रूपाने राजास भेटेल व चौथे दिवशी कार्यभाग साधील, म्हणून सांगितले की चौथे दिवशीं येऊन भेटेन.

चौ.६(१) तापस नृपा बहुत परितोषी - ब्राह्मणांचा शाप झाल्याचे मी येऊन तुम्हाला सांगितले की पुढले काम तुम्ही सहज करू शकाल. कापसाच्या डोंगराला ठिणगी लावण्यासारखी निमित्तमात्र लढाई तुम्ही पुष्कळ राजे जमवून करा की तुम्ही पृथ्वीवरील सर्व राजे स्वतंत्र व्हाल. तुमचे ऐश्वर्य पुन्हा मिळेल, व सुखात, राजविलासात नांदाल. सर्व नृपास स्वातंत्र्य मिळवून दिल्याचे श्रेय तुम्हाला मिळेल, तुमच्या नावाचा जयजयकार होईल; म्हणून आता कसलीहि चिंता करू नका. तुमच्या वनवासाचे फक्त तीन दिवस राहिले आहेत; ते पुढल्या मनोरथांच्या चिंतनात केव्हाच निघून जातील. पण हे सर्व झाल्यावर मला विसरू नका मात्र! इत्यादी सांगून त्याला अगदी संतुष्ट केला.

चौ. ७-८(१) घोड्यासुद्धा निजलेल्या राजास उचलून एका क्षणात ५६० मैल नेला. ही गोष्ट आजच्या सुशिक्षितास अशक्य वाटेल. पण राक्षस, पिशाच, इत्यादी देवयोनीतील प्राण्यास असे अचाट सामर्थ्य सहज असते. पक्षी जसे आकाशात सहज उडतात तसेच हे शंभर योजनांचा सागर उल्लंघून जाणाऱ्या हनुमंताची कीर्ती आम्ही अद्याप गातो. तीच गोष्ट रावणाचे साधे हेर गप्पा मारीत लीलेने सहज करीत असत पण त्यांची कीर्ती कोणी गात नाही; कारण ते त्यांचे सामर्थ्य स्वाभाविक होते म्हणून प्रशंसनीय ठरेल नाही. मनुष्य जर थोडेच आकाशात उडून दाखवील तर त्याचे नाव दुसऱ्या क्षणाला जगजाहीर होईल. घारी, गिधाडे रोज कितीतरी उंच उडतात पण कोणास नवल वाटत नाही.

(२) राजवाड्याभोवतालचे सर्व पहारे, चौक्या ओलांडून दरवाजे बंद असता राजासुद्धा महाराजाच्या शयनगृहात कसा शिरला असेल याची कल्पना आपल्याला करता येत नसली, तरी अगदी सर्व बाजूनी बंद केलेल्या घरातून एकाच गादीवर झोपलेल्या दोन माणसांपैकी एकाला उचलून खिडक्या दरवाजे बंद असताच बाहेर नेऊन परगावी सोडून दिल्याच्या प्रत्यक्ष घडलेल्या व ज्याला उचलून नेला जातो त्याने व त्याच्या मातेने सांगितलेल्या हकीगती या कानानी दोन वर्षांपूर्वी मुंबईसच ऐकल्या आहेत. त्या उचलून नेल्या जाणाऱ्या १२।१४ वर्षांच्या मुलास विचारता त्याने सांगितले की मला जेथे कोठे सोडला जातो तेथे सोडीपर्यंत मला काहीच भान नसते, मी आहे व नेला जात आहे हे पण कळत नाही. सोडल्यानंतर किती वेळाने कळू लागते हेही सांगता येत नाही. पण कुठल्या तरी नवीन ठिकाणी मी आहे एवढेच प्रथम दिसते इत्यादी. (क) नगराच्या द्वारापर्यंतच आणून का सोडला नाही अशी शंका येणे शक्य आहे. झोपलेल्या स्थितीत तुझ्या घरी पोचवीन

असे तपस्याने सांगितलेले राजाच्या प्रतीतीस आणणे जरूर होते. राजपुरोहिताला त्याच्या घरातूनच न्यावयाचा आहे. राजाला नगरद्वाराशी किंवा राजद्वाराशी सोडला असता तर त्याने हाका मारल्याशिवाय दरवाजे उघडले गेले नसते. लोक जागे झाले असते व सर्व गुप्त कट बाहेर पडला असता. शिवाय सर्व नगरीवर मोहिनी घालून सर्वांना उजाडेपर्यंत गाढ झोपेत ठेवावयाचे आहेत म्हणून असे केले.

दो. (१) राजपुरोहिताला पळवून आणीन असे त्या वंचकाने सांगितले होते म्हणून त्याला नेऊन अज्ञात ठिकाणी मोहित करून ठेवला हेतू हा की तो ३।४ दिवस शुद्धीवरच येऊ नये व दोन पुरोहित कोणाला दिसू नयेत. (क) राजाचा पुरोहित म्हणण्यात 'पौरोहित्यं विगर्हितम्' किंवा 'धंदा पौरोहित्य मंद अति' इत्यादी वाक्यांचा संबंध येथे जोडणे हा अव्यापारेषू व्यापार ठरेल. पुरोहिताला नेण्याचे कारण टीकेत पूर्वीच स्पष्ट केले. आहे राजाकडून प्रतिग्रह घेतल्यामुळे तो पापी होता म्हणून नेता आला असे म्हणणेही हास्यास्पदच ठरेल. कारण मग राक्षसाने केलेल्या आकाशवाणीला वश होणारे, शाप देणारे, सर्व महातपस्वी ब्राह्मण ही पापीच ठरतील व प्रतापभानु तर महापापी होता असे म्हणावे लागेल.

हिं. । आपु बिरंचि उपरोहित रूपा । परेउ जाइ तेहि सेज अनूपा ॥१॥
। जागेउँ नृप अनभएँ बिहाना । देखि भवन अति अचरजु माना ॥२॥
। मुनि महिमा मन महुँ अनुमानी । उठेउ गवँहि जेहिं जान न रानी ॥३॥
। कानन गयउ बाजि चढ़ि तेही । पुर नर नारि न जानेउ केहीं ॥४॥
। गएँ जाम जुग भूपति आवा । घर घर उत्सव बाज बधावा ॥५॥
म. । आपण घेइ पुरोहित रूपा । त्याचे शेजे निजे सुरूपा ॥१॥
। भूप पहाटे पूर्वीच जागे । बघुन भवन विस्मय करूं लागे ॥२॥
। मग मुनि-महिमा मनिं अनुमानी । गुपचुप उठे किं नुमजे राणी ॥३॥
। त्याच वाजिवर जाइ वनासी । न कळे पुर नर नारि कुणासी ॥४॥
। प्रहरिं दोन ये नगरिं भूप तो । गृहिं गृहिं उत्सव गजर खूप तों ॥५॥

अर्थ : नंतर कालकेतूने स्वतः पुरोहिताचे रूप घेतले व त्या पुरोहिताच्या सुंदर शेजेवर जाऊन झोपला ।।१ ।। राजा प्रतापभानू पहाट होण्यापूर्वीच जागा झाला. व आपण आपल्या राजवाड्यात आहोत असे दिसताच त्याला फार आश्चर्य वाटले ।।२ ।। व हा सर्व मुनीचा महिमा आहे असे अनुमान त्याने केले. नंतर राणीला कळू नये म्हणून गुपचुप उठला ।।३ ।। आणि त्याच घोड्यावर बसून पुन्हा वनात गेला; पण नगरांतील स्त्रिया पुरुषादी कोणालाही कळले नाही ।।४ । दोन प्रहरी राजा नगरात परत आला; तेव्हा घरोघर (अभिनंदनाचे) उत्सव व खूप वाद्यगजर सुरू झाला ।।५ ।।

टीका चौ. १ -(१) राजाच्या शेजेला सुंदर वगैरे काही म्हटले नाही. चक्रवर्ती राजाच्या योग्यतेप्रमाणे ती असणारच. पुरोहित असून त्याची शय्या सुद्धा सुंदर होती हे सांगून नगरजनांच्या

ऐश्वर्याची कल्पना दिली. शेजेवर पडला, झोपला; एवढेंच सांगितले. त्या पुरोहिताची स्त्री शेजारी-जवळ होती इत्यादी उल्लेख नसता तसले कुतर्क काढीत बसणे सज्जनास शोभणार नाही.

(२) पूर्वीच राजे लोक पहाटेस उठत असत हे दशरथाच्या वर्णनावरून गृहीत धरण्यास हरकत नाही. त्यावेळी मागधसूत बंदी वगैरे राजाची स्तुती करून राजास जागा करीत असत. येथे भाव हा आहे की बंदीमागधसूत - गण राजद्वारीं येण्यापूर्वीच राजा जागा झाला. (क) आपण आपल्या शयनमंदिरात आहोत असे दिसताच आश्चर्याने थक्क होणे अगदी स्वाभाविक आहे. कपटीमुनीने जे सांगितले त्याची पूर्ण प्रतीती आली व हा सर्व अलौकिक प्रभाव आपल्या नव्या गुरूंचाच आहे असे वाटणेही साहजिक आहे. (३) ल.ठे. येथे हे सुचविले की असला अद्भुत चमत्कार करून दाखविला तरी तो पुरुष संत साधु असेलच असे नाही. असले किंवा याहून कल्पनातीत चमत्कार राक्षस, पिशांचांच्या साह्याने करता येतात हे येथे प्रत्यक्ष उघड करून दाखविले आहे. हा सर्व महिमा त्या कालकेतू राक्षसाचा असून राजाला तो मुनीचाच वाटला. चमत्कारावर भुलणारांना बहुधा पुढे पश्चात्तापाची पाळी येते.

(४) गुपचुप उठे - राणीला समजणार नाही अशा सावधगिरीने उठून जावे लागले. एका कपटी माणसाच्या संगतीचा, स्पर्शाचा व भाषणाचा तत्काळ केवढा परिणाम की परमधर्मशील राजाला आपल्या पट्टराणीशी व सर्व पुरवासी लोकांशी कपट करण्याची बुद्धी झाली! तसाच पडून राहिला असता तर केव्हा आले, दरवाजे कोणी उघडले व लावले व शयनागारापर्यंत अनेक ठिकाणी सशस्त्र पाहरे असता कोणासच कसे कळले नाही इत्यादी शंका व प्रश्न प्रथम राणीने मग सचिवाने, भावाने वगैरे विचारले असते व सर्व रहस्य फुटले असते म्हणून राणीला सुद्धा कळू न देता चोरासारखा राजा बाहेर पडला. ही युक्ती कपटीमुनीनेच सांगितली असेल. (क) येथे एक शंका येणे शक्य व योग्य आहे की राजवाड्यातून बाहेर पडेपर्यंतचे सर्व दरवाजे व नगरवेशीचे फाटक पुन्हा कोणी लावले? उघडे राहिले असते दरवाजे तर सकाळी बभ्रा झाला असता व सर्व श्रम फुकट गेले असते. हे कार्य राजा निघून गेल्यावर कालकेतूनेच गुप्तपणे केले असले पाहिजे असे मानण्याशिवाय गत्यंतर नाही. सर्व लोकांवर मोहनिद्रा घातली होती असे मानणेही भाग आहे. अन्यथा सार्वभौम राजा पहाटेच्या किंचित आधीं कोणालाही न कळता बाहेर पडणे शक्य नाही. ही शंका कोणाही टीकाकाराला आलेली नाही. (ख) ज्या घोड्यावर जाऊन भुलला होता त्याच घोड्यावर बसून पुन्हा वनात गेला. पूर्वी ज्या वनात गेला होता त्याच वनात गेला असे मानण्याचे कारण नाही.

चौ. ५ (१) दोन प्रहरी राजा नगरात आला. तेव्हा आपल्या धर्मशील राजाचा पुनर्जन्मच झाला असे लोकांस वाटून त्यांनी नजराणे पाठविणे, गुढ्या उभारणे, वाद्य घोष करणे इत्यादी प्रकारे उत्साहाने उत्सव सुरू केला. शिकारीला गेलेली मंडळी परत आली व राजा मोठ्या डुकराच्या मागे लागून बेपत्ता झाल्याची बातमी त्यांनी आणली व ती नगरात घरोघर पसरली होती असे मानणे क्रमप्राप्त आहे. (या ठिकाणी टीकाकारांनी हे मानले आहे; पण पूर्वी त्यांनीच म्हटले आहे की राजा एकटाच शिकारीस गेला!) (क) दिग्विजय करून अनेक लढाया मारून परत आला

तेव्हा तर अनेक वेळा पुनर्जन्म झाल्याचा आनंदोत्सव करावयास पाहिजे होता. पण तो केला नाही; व केवळ एक रात्र बेपत्ता राहून राजा परत आला त्याचा महोत्सव केला. या दोन गोष्टींनी दोन वेळेतील प्रजेच्या अंत:करण वृत्तीतील फरक मोठ्या मार्मिकपणे दाखविला आहे. या गोष्टीकडे टीकाकारांचे लक्ष गेलेले नाही.

हिं. । उपरोहितहि देख जब राजा । चकित बिलोक सुमिरि सोइ काजा ।।६ ।।
। जुग सम नृपहि गए दिन तीनी । कपटी मुनिपद रह मति लीनी ।।७ ।।
। समय जानि उपरोहित आवा । नृपहि मते सब कहि समुझावा ।।८ ।।

हिं. दो. ।नृप हरषेउ पहिचानि गुरु भ्रम बस रहा न चेत ।।
।।बरे तुरत सत सहस बर बिप्र कुटुंब समेत ।।१७२ ।।

म. । पडे पुरोहित जैं आलोकीं । स्मरूनि कार्य नृप चकित विलोकी ।।६ ।।
। नृपा तीन दिन युग सम गमती । कपटी-मुनिपदिं लीन नृप-मती ।।७ ।।
। समजुनि समय पुरोहित आला । सांगे कृत संकल्प नृपाला ।।८ ।।

म. दो. । गुरूस ओळखुनि मुदित नृप भ्रमवश नुरे विचार ।।
।। नियुत निमंत्रित विप्रवर शीघ्र सहित परिवार ।।१७२ ।।

अर्थ : पुरोहित दृष्टीस पडता (त्या) कार्याची आठवण होऊन राजा चकित होऊन त्याच्या कडे पाहू लागला ।।६ ।। ते तीन दिवस राजाला युगासारखे गेले व त्याची मती त्या काळात कपटी मुनीच्या चरणीं लीन होऊन राहिली होती ।।७ ।। पूर्वी ठरविल्याप्रमाणे पुरोहित योग्यवेळीं राजाकडे आला व ठरविल्याप्रमाणे त्या सर्व गुप्त गोष्टी राजाला सांगितल्या ।।८ ।। (त्याबरोबर) हेच आपले (नवे) गुरू आहेत हे ओळखून राजाला आनंद झाला. भ्रमाला बळी पडल्यामुळे (भ्रमवश) विचार राहिला नाही (न उरे = नुरे = उरला नाही); व लगेच एक लक्ष (नियुत) सत्पात्र (वर = श्रेष्ठ, चांगले) ब्राह्मणांना परिवारासहित निमंत्रणे दिली ।।१७२ ।।

टीका चौ. ६-८; (१) पुरोहिताला पाहताच राजा विचार करू लागला की हे आपले नेहमीचेच पुरोहित की पुरोहित वेषात असलेले महामुनी नवे गुरू! काही काडीमात्र फरक दिसेना. नगरात उत्सव झाले त्यापेक्षा मोठा उत्सव राजवाड्यात होणारच. तेव्हा त्या वेळी पूजा, अभिषेक, जपादी कार्ये करण्यास, करविण्यास व राजाचे अभिनंदन करून शुभाशिर्वाद देण्यास पुरोहित आलेले असणारच. (क) पुरोहित दिसत असला तरी त्या अमर होण्याच्या युक्तीविषयीं काही बोलता येत नव्हते; त्यामुळे गुरूमहाराज आले आहेत की नाही हा संशय ते मुनींचे रूप, तो आश्रम, ते लक्ष ब्राह्मणभोजन यांचे चलच्चित्र राजाच्या हृदयात दिसू लागले. रात्रंदिवस त्या मुनीचे चिंतन सुरू झाले. संध्यावंदनादी धर्मकार्ये, राज्यव्यवहार इत्यादी गोष्टी पूर्ववत् शरीराने केल्या असल्या तरी मन बुद्धी चित्त त्या मुनीकडे व अहंकार जरामरण रूजरहित तनू, राज्यकल्पशत, अजिंक्य होणार यात गुंतून राहिला. प्रत्येक दिवस युगासारखा प्रदीर्घ व कंटाळवाणा वाटू लागला.

चौ. ८ व दो. (१) समय = करार, ठरविलेली वेळ, अमक्या वेळी मी तुला भेटेन असे त्या कपटमुनीने सांगितले असले पाहिजे. एकांतात बोलावून भेटण्याचे ठरले होते त्याप्रमाणे भेटला व पूर्वी जे काही ठरले होते ते सर्व सांगून टाकले. मी तो महामुनी आहे हे नक्की दाखविले. त्यामुळे ओळख पटली, संशय गेले व आनंद झाला.

(२) भ्रमवश नुरे विचार - एक असून दुसरे वाटणे हा भ्रम. कालकेतूनेच आणून पोचविला, कालकेतू पुरोहित बनला आहे; असे असता यास वाटत आहे की हा महामुनीचा महिमा आहे. महामुनीच माझे कल्याण करण्यासाठी पुरोहित बनून आले आहेत. हाच भ्रम. या शुद्ध धार्मिक वातावरणात आल्यावरसुद्धा हा विचार आला नाही की, मर्त्य लोकात तर राहोच पण ब्रह्मदेव सुद्धा मरणरहित नाहीत. ज्यांना अमर म्हणतात ते देव सुद्धां पूर्वपुण्यक्षय होईपर्यंतच अमर असतात. कल्पशत राज्य कोणी केल्याचे वर्णन वेदपुराणांत नाही. दुसरा विचार व तपास करण्याचा मार्गच बंद झालेला आहे. परंतु एवढी प्रतीती आल्यावर संशय कोणास येईल? आता चौथा दिवस उजाडला, राजाचा कुलक्षय समय जवळ आला.

हिं. *। उपरोहित जेवनार बनाई। छरस चारि बिधि जसि श्रुति गाई ।।१ ।।*
। मायामय तेहिं कीन्हि रसोई। बिंजन बहु गनि सकइ न कोई ।।२ ।।
। बिबिध मृगन्ह कर आमिष राँधा। तेहि महुँ बिप्र माँसु खल साँधा ।।३ ।।
। भोजन कहुँ सब बिप्र बोलाए। पद पखारि सादर बैठाए ।।४ ।।
। परूसन जबहिं लाग महिपाला। भै अकासबानी तेहि काला ।।५ ।।

म. *। पुरोहितें त्या पाक बनविला। षड्रस चारिपरीं श्रुतिं कथिला ।।१ ।।*
। तो निर्मी मायामय पाका। अगणित पक्वान्नादिक शाका ।।२ ।।
। विविध मृगांचे आमिष रांधी। विप्रमांस खल तयांत सांधी ।।३ ।।
। विप्र सर्व आणवि जेवाया। सादर बसवी क्षालुनि पायां ।।४ ।।
। भूप वाढुं लागे तो जेव्हां। गगन-गिरा अशि झाली तेव्हां ।।५ ।।

अर्थ : **त्या पुरोहिताने श्रुतींत वर्णन केल्याप्रमाणे षड्रस व चारी प्रकारचे अन्न शिजविले जेवनार = स्वयंपाक, अन्न या अर्थाने हा शब्द हिंदीत स्त्रीलींगी आहे ।।१ ।। त्याने नाना प्रकारची अगणित पक्वान्ने, भाज्या, चटण्या वगैरे सर्व पदार्थ निर्माण केले. पण ते सर्व मायामय केले (मायेचेच बनविले)।।२ ।। त्याने निरनिराळ्या पशूंचे मांस शिजविले. (अमिष = मांस, रांधले) पण त्यादुष्टाने त्यांत ब्राह्मणांचे मांसही मिसळले (सांधले) ।।३ ।। सर्व विप्रांना बोलावून आणवून व आदराने त्यांचे पाय धुऊन त्यांस (पाटावर बसविले) ।।४ ।। व प्रतापभानू राजा (स्वतःच) जेव्हा वाढू लागला तेव्हा आकाशवाणी (गगन-गिरा) झाली ।।५ ।।**

टीका - या चौपायांवर विशेष टीका लिहिण्याची आवश्यकता नाही. षड्रस = गोड, आंबट, तिखट, खारट, तुरट व कडु हे भोजनातील सहा रस होत. या सर्व रसांची काही प्रमाणात

शरीर पोषणासाठी वगैरे आवश्यकता असते. अजून श्राद्धपक्षांच्या वेळी हे मुद्दाम वापरतात. (क) चारिपरीं - चारप्रकारचे अन्न - भक्ष्य, भोज्य, चोष्य, लेह्य हे चार प्रकार आहेत. या सर्वांचे विस्तृत विवरण श्रीरघुवीर विवाहात आहे.

वि.ल.ठे. - फार पुरातन काळी सत्पात्र, वेदपाठी, हरिभक्त, ब्राह्मण सुद्धा विशिष्ट प्रसंगी मांसभक्षण करीत असत. मधुपर्क समांस असेश्राध्दाला मांस वापरीत असत; कोणते मांस व मासे वापरावे कोणते वापरू नये याविषयी मनुस्मृतीत स्पष्ट उल्लेख आहेत. वशिष्ठ व अगस्ति यांच्यासारखे महासमर्थ व रामभक्त सुद्धा मांस खात असत याविषयीं सबळ पुरावे आहेत. कल्पाषपाद राजाची गुरुचरित्रातील कथा हेच सांगते. रावणाचा हेर शुक पूर्वी मुनी असून अगस्तींच्या शापाने राक्षस होण्याचे जे कारण आहे त्या कथेवरून निश्चितपणे ठरत कीं अगस्ती कुंभज - ऋषी मांस खात असत.सुंदर काण्डांत ५७।११ च्याटीकेत ती कथा दिली आहे, इतरही अनेक पुरावे आहेत, म्हणून सत्पात्र ब्राह्मण मांस खात नव्हते वैष्णव मांस खात नव्हते, बोलावलेल्या ब्राह्मणांत कोणी शाक्त असतील त्यांच्यासाठीं मांस रांधल वगैरे पळवाटा काढून सत्यइतिहास लपवून ठेवता येणार नाही. पळवाटा काढून अज्ञजनांची दिशाभूल करणे उचित नाही. (क) कलियुगात ब्राह्मणांनी मांस भक्षण करणे वर्ज आहे हेही नाकारता येणार नाही. हरिणांच्या विविध जाती, ससे, डुकरे यांचे मांस खात असत. 'पश्च पश्चनखा भक्ष्याः' असे वचनही आहे.

पुरवणी - श्रीरामचंद्र वनवासापूर्वी मांसाहारी होते हे वाल्मीकी रामायण ''कौसल्याक्रन्दः'' सर्गातील वचनावरून ठरते. श्रुती, स्मृती, वाल्मीकि रा. (इतिहास) पुराणे आदीची खालील वचने त्यांच्या संक्षिप्त सारासहित या चौपाईच्या हिंदी टीकेत (७) पृष्ठांच्या पुरवणीं (शेषपुरवणीत दिली आहेत. ती पुरवणी वाटल्यास पाहावी. या युगात सुद्धा अग्निहोत्राच्या अंगभूत विहित ज्योतिष्टोमादि यागांमध्ये अनेक पशूंचे हनन (आलाभ = आलम्भन) केले जाते व ते यज्ञशिष्टान्न ब्राह्मणांनी न खाणे अधर्म, पाप आहे जसे 'पश्वालम्भ मींमासा' (आनन्दाश्रम मुद्रणालय, बुधवार २२, पुणे २) या १ रु. किंमतीच्या संस्कृत ग्रंथात सप्रमाण सिद्ध केलेले आहे.'

श्रुतिवचनानि

तै.सं३।१।४; ऋ. सं ३।२।२२; ऐ.ब्रा.६।६; ऐ.ब्रा. ७।२; ऐ.ब्रा. ६।८. आश्वलायन गृह्यसूत्र अध्याय १।११।१०. पाहा आश्वलायन गृह्यसूत्र अध्याय ४ खंड ९ पाहा. अध्याय १ खंड २४ पाहा.

स्मृतिवचनानि

मनु.अ. ५।३१-४४; अध्याय ३।१२३;१२८ याज्ञवल्क्य, कात्यायन देवल, व प्रजापति।

वाल्मिकी रामायण

''कौसल्याक्रन्द'' अयो. सं २०।२९; 'गंगातरणम्' सर्ग ३५।१०३; 'चित्रकूटनिवासः' सर्ग ५६।२२-३५; 'भरद्वाजऽतिथ्यम्' अयो. सर्ग ९१, श्लोक २०-६७। किष्किन्धाकाण्ड सर्ग १७ 'रामाधिक्षेप' श्लो. ३७;३८ 'वालिवधसमर्थनम्' सर्गात श्लोक ४०.

पुराण वचने

अग्निपुराण 'श्राद्धकल्पकथनम्' अध्या. १६३।३०-३३ ।ब्रह्मपुराण 'श्राद्धकल्पकथनम्' अध्याय २२०।२३-२७; कूर्म पुराण (पश्चालाभ मीमांसेत) दिलेली वचने

उत्तररामचरित

उत्तर रामचरित अंक ४ मध्ये 'सौधातकि-वण्डायन' संवाद शाकुन्तले चौर भाषण प्रसंगे.

(२) हे सर्व अन्न घटोत्कची बाजारातील नव्या वस्तूप्रमाणे मायेचेच तयार केले आहे. मृगांचे मांस शिजविणे व त्यात विप्रमांस मिसळणे हे सुद्धा मायिकच आहे. पुढे राजा जेव्हा पाकशाळेत गेला तेव्हा तेथे कोणताच पदार्थ त्यास दिसला नाही व नव्हताच. 'तिथे अशन ना द्विज बल्लव' तो (१७४।७) हे सर्व पदार्थ राजाला दिसण्यापुरतेच व राजाने पानावर काही वाढण्यास घेण्यापुरतेच होते. पुढे ते सर्व अदृश्य झाले आहेत. कालकेतू (पुरोहित) अदृश्य झाल्याबरोबर ते पदार्थही अदृश्य झाले आहेत असे असता 'तें मायामय असले तरी खरे होते' असे काही टीकाकारांचे म्हणणे ज्यांस मान्य वाटत असेल त्यांनी सुखाने मानावे. (क) सर्व अन्न मायिक तसे विप्रमांसही मायिक व त्या मासासाठीं केलेली विप्रहत्याही मायिकच. 'खल' शब्दाने कालकेतू निशाचराचा बोध केला. त्याने हे व पुढील कपट केले म्हणून खल म्हटले ''विप्रवध केला म्हणून खल म्हटले'' हे म्हणणे सुद्धा कालकेतूच्या मायेने मोहित झालेलेच म्हणतील.

(३) एक लक्षपाने वाढण्याचे श्रम प्रतापभानूला व जेवण्याचे श्रम ब्राह्मणांना पडले नाहीत. प्रतापभानूने काही पदार्थ, काही पानांवर वाढले तोच आकाशवाणी झाली.

हिं. । बिप्र बृंद उठि उठि गृह जाहू । है बड़ि हानि अन्न जनि खाहू ।।६ ।।
। भयउ रसोईं भूसुर मांसू । सब द्विज उठे मानि बिस्वासू ।।७ ।।
। भूप बिकल मति मोह भुलानि । भावी बस न आव मुख बानी ।।८ ।।

हिं. दो. । बोले बिप्र सकोप तब नहि कछु कीन्ह बिचार ।।
।। जाई निसाचर होहु नृप मूढ सहित परिवार ।।१७३ ।।

म. । विप्रवृंद उठुनी गृहिं जावें । महा हानि हें अन्न न खावें ।।६ ।।
। असे रांधिले ब्राह्मण-मांस । विप्र उठति ठेउनि विश्वास ।।७ ।।
। भूप विकल मति भुले भ्रमानें । भावी वश वच ये न मुखाने ।।८ ।।

म. दो. । वदले विप्र सकोप तैं केला नाल्प विचार ।।
।। जा रजनीचर हो नृपा! मूढा सह परिवार ।।१७३ ।।

अर्थ : अहो! ब्राह्मणवृंद हो, तुम्ही भराभर उठून घरी जा महाहानी होईल, हे अन्न खाऊनका ।।६ ।। (कारण) ब्राह्मणांचे मास शिजविले गेले आहे. (या आकाश वाणीवर) विश्वास ठेऊन ब्राह्मण भराभर (आसनावरून) उठले ।।७ ।। राजा व्याकुळ झाला व त्याची बुद्धि भ्रमाने भुलली. व प्रारब्धवशात त्याच्या तोंडातून शब्द सुद्धा निघाला नाही ।।८ ।।

त्या ब्राह्मणांनी काहीच विचार केला नाही व क्रोधाने म्हणाले की राजा! मूढा! तू आपल्या परिवारासह जाऊन रजनीचर (राक्षस-निशाचर) हो! ॥१७३॥

टीका चौ.६-७(१) एक दोन किंवा ज्यांची पाने वाढली होती त्या काही ब्राह्मणांना उद्देशूनच आकाशवाणीने सांगितले असते तर कदाचित शाप दिला गेला नसता; एकलाख सत्पात्र ब्राह्मणांत कोणीतरी उतावीळ स्वभावाचे व क्रोधी असणारच हे जाणून सर्व विप्रगणांना उद्देशून आकाशवाणी नभोवाणी केली गेली. ती ईश्वराचीच आज्ञा आहे अशी खात्री वाटावी म्हणून कोणीही जेवण्यास प्रारंभ करण्यापूर्वीच व नैवेद्य समर्पण करण्यापूर्वीच आज्ञा दिली गेली. ही आकाशवाणी कालकेतूने केली हे साधारण विचारी वाचक सुद्धा सांगू शकेल. शिवाय ईश्वराची वाणी असती तर 'केला नाल्प विचार' म्हणण्याचे कारणच नव्हते. कालकेतूला माहीत होते की ब्राह्मणांचे मास वाढले आहे असे कळताच अगस्ति व वसिष्ठांसारख्या रामभक्तांनी शाप दिलेले आहेत. राक्षस विप्रमांसभक्षक असतात; व विप्रमांस शिजविणे व वाढणे हे राक्षसी कृत्य असल्याने राक्षस होण्याचा शाप देतात.

(२) महाहानी = धर्मभ्रष्ट होणे, हे ब्राह्मणांच्या पुढील वचनावरून स्पष्ट होते. धर्मभ्रष्ट होण्यासारखी दुसरी मोठी हानी नाही हे येथे सुचविले आहे. (३) प्रतापभानू अत्यंत धर्मशील, विप्र गुरू संत सेवी, नीतिज्ञ असल्याने ब्राह्मणांस शंका यावयास पाहिजे होती. किंवा निदान राजाला विचारणे जरूर होते; पण आकाशवाणी झाल्यावर राजा काहीच बोलला नाही; म्हणून नभोवाणीवर विश्वास बसला. याच हेतूने राजाने काहीच न बोलण्याचे कथन नभोवाणीपूर्वी पुढील चौपाईत केले आहे.

चौ.८(१) ही घटना इतकी वेगाने घडली की आकाशवाणी ऐकल्यावर राजा दिग्मूढच बनला, त्याला या गोष्टीचा अर्थच समजेना. महामुनींनी स्वयंपाक केला असता हे कसे शक्य होईल? आकाशवाणी खोटी असेही त्यास वाटले नाही. हे दुष्ट कृत्य कसे घडले इत्यादी विचारांचे काहूर त्याचा मनात माजले. आकाशवाणी खरी वाटली हाच मोह - भ्रम, महामुनींचा डोळा चुकवून विप्रमांस मिसळणार कोण असेल इत्यादी विचारात राजा गोंधळला. (क) आकाशवाणी ऐकताच साष्टांग नमस्कार घालून राजाने जर विनविले असते की विप्र हो! मलाच प्रश्न पडला आहे की हा दगा कोणी दिला. थांबा! जाऊ नका कृपाकरून, मी तपास करतो व तसे असल्यास पुन्हा स्वयंपाक करवितो पण आपण पानावर बसलेले उठून उपाशी जाऊ नका; काय घडले व कसे घडले हे मलाच माहीत नाही. मी हे करविले नाही. माझ्याकडून ही गोष्ट घडेल असे तुम्हास वाटणारच नाही इत्यादी तर विप्रांनी शाप दिला नसता, पण तो काहींच बोलला नाही. अशा परिस्थितीत कोणाही धर्मशील तपस्वी ब्राह्मणाला क्रोध आला असता.

दो. (१) केला नाल्प विचार - हे वाक्य राजाकडे व ब्राह्मणाकडेही लागू शकते. एवढ्या मोठ्या ब्राह्मण समाजाला भ्रष्ट करताना तुला हा विचार कसा सुचला नाही की ईश्वर काय एकलक्ष ब्राह्मणांना एकाच वेळी भ्रष्ट होऊ देईल? तू धर्मात्मा असून तू काहीच विचार केला

नाहीस हे आश्चर्य आहे. (क) प्रतापभानू सारखा धर्मात्मा विप्रसेवी राजा असे करू शकेल का? व केले असल्यास कशासाठी केले असेल हा विचार ब्राह्मणांनी करावयास हवा होता. (ख) लक्ष ब्राह्मणांनी एकाच वेळी एकदम शाप दिला असे मानणे व्यवहारशून्यतेचे लक्षण ठरेल. कोणीतरी १।२ ब्राह्मणांनी दिला असेल असे मानणेच योग्य. एकाने शाप दिला काय व अनेकांनी तोच शाप दिला काय. परिणाम एकच. (ग) परिवारासह भ्रष्टविले जाणार होते म्हणून परिवारासह नष्ट होण्याचा शाप दिला. याच हेतूने ब्राह्मणाना सहपरिवार आमंत्रण देण्याची युक्ती सांगितली होती. (ग) जा (जाई = जाऊन) जन्माला जा. याच देहात निशाचर व्हाल असे नाही. मेल्यावर राक्षस जन्मास जाल व राक्षसच व्हाल (कृतीने) (घ) या शापातील सर्व कलमांचा उच्चार एकानेच केला असेल असेही मानण्याचे कारण नाही. कोणी म्हणाला असेल जा राक्षस हो; कोणी म्हणाला असेल 'सहपरिवार होय पुढील गोष्टींचा उच्चार आणखी कोणी कोणी केला असेल.

हिं. *। छत्रबंधु तैं बिप्र बोलाई। घालै लिए सहित समुदाई ॥१॥*
। ईस्वर राखा धर्म हमारा। जैहसि तैं समेत परिवारा ॥२॥
। संबत मध्य नास तव होऊ। जलदाता न रहिहि कुल कोऊ ॥३॥
। नृप सुनि श्राप बिकल अति त्रासा। भै बहोरि बर गिरा अकासा ॥४॥
। बिप्रहु श्राप बिचारि न दीन्हा। नहिं अपराध भूप कछु कीन्हा ॥५॥

म. *। क्षत्रबंधु ! तूं विप्र आणाले। भ्रष्टविण्यास कुळांसह सगळे ॥१॥*
। ईश्वर अमचा धर्म राखि रे। परिवारासह लया जा किं रे ॥२॥
। नाश तुझा वर्षामधिं होइल। कुलिं जलदाता कोणि न राहिल ॥३॥
। श्रवुनि शाप नृप भये सुविव्हळ। पुन्हा गिरा नभिं झाली निर्मळ ॥४॥
। विप्र विचारें दिला हि शापन। केला कांहिं नृपें अपराध न ॥५॥

अर्थ : अरे क्षत्रियाधमा! सगळ्या ब्राह्मणांना कुळासहित भ्रष्ट करण्यासाठी (बोलावून) आणलेस ॥१॥ (पण) ईश्वराने आमचा धर्म राखला. तू परिवारासह लयास जा. (नाश होवो) ॥२॥ एका वर्षात तुझा नाश होईल व (सत्यकेतूच्या) कुळात कोणी जलदाता राहणार नाही ॥३॥ शाप ऐकून राजा भयाने अति (सु) विव्हळ झाला, (तेव्हा) पुन्हां निर्मळ आकाशवाणी झाली की ॥४॥ विप्रानो तुम्हीही शाप दिलात तो विचार करून दिला नाहीत; राजाने काही सुद्धा अपराध केला नाही ॥५॥

टीका चौ. १-२; (१) क्षत्र = क्षत्रिय, ब्रह्म = ब्राह्मण, याना बंधु हे पद जोडले की नीच क्षत्रिय, क्षत्रियधर्म; ब्रह्मबंधु = ब्राह्मणाधम ; असे अर्थ होतात किंवा नावाचा क्षत्रिय, नावाचा ब्राह्मण, असाहि अर्थ होतो. 'स्त्रीशूद्र द्विजबंधूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा' यात नामाचे द्विज असा अर्थ आहे. ब्राह्मणांच्या धर्माचे रक्षण करणे हे तुझे कर्तव्य असून तूच सर्व ब्राह्मणाना भ्रष्ट करण्यासाठी जाणून बुजून बोलावून आणलेस. क्षत्रियाधम कोण हे यावरून कळेल.

(२) तू आम्हाला फसवून आमच्या धर्माचा विनाश केल्यासारखाच होता. घास तोंडात जाण्याचाच अवकाश होता., पण आमच्यावर भगवंताची कृपा म्हणून आम्हाला ईश्वराने ऐन वेळी जागे केले. तू ब्राह्मण वर्गालाच भ्रष्ट करून वेदधर्माचाच उच्छेद करणार होतास; 'ब्राह्मणस्य रक्षणावेव रक्षितः स्यात् वैदिको धर्मः' पण ईश्वर श्रुतिसेतुरक्षक झाला. तू रक्षकाचे सोंग घेऊन श्रुतिसेतुभक्षक बनलास म्हणून तुला दंड दिलाच पाहिजे.

चौ. ३-४; (१) जलदाता - श्राद्धपक्ष पिंडदान तर्पणादी करून पितरांना संतुष्ट करणारा या कर्मांच्या योगाने पूर्वजांना सद्गती मिळते. या कर्मांचा क्षय-लोप-झाला तर पितरांचे अधःपतन होते. अधोगतीला जातात. 'पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्त पिण्डोदकक्रियाः' (भ.गी. १।४२) आजतर कुल क्षय, निर्वंश न होताच जलपिंडदाते फारसे राहिले नाहीत! पुढे रावणाच्या कुळात कोणी जलदाता राहिला नाही. (क) कुलिं = कुलांत 'सत्यकेतु कुळि कुणि ना राही' (१७५।७) असे पुढे स्पष्टच सांगितले आहे.

(२) श्रवुनि शाप नृप भये सुविव्हळ - 'घोरमहा द्विज शाप' 'जाळि कोटि कुळ भूसर रोषू' तो बदलू शकत नाही. वगैरे गोष्टी त्या वंचक मुनींच्या मुखाने ऐकल्याच होत्या, त्यामुळे राजा अतिभयविव्हळ झाला. विप्रशापभयापासून कायमची सुटका होण्यासाठी जो उपाय केला त्यानेच वंशक्षयकारक विप्रशाप झाला! 'अति विचित्र भगवंत गति' हेच खरे. (क) गिरा नभिं निर्मळ - याने सुचविले की पूर्वीची नभोवाणी अपवित्र अधम होती. ही आकाशवाणी कोणी केली हे येथे सांगितलेले नाही. ती कपटाने केलेली नाही. खरी आहे इतकेच वर निर्मळ शब्दाने सुचविले आहे. ही आकाशवाणी हरिमायेची मानणेंच योग्य आहे. ब्रह्मवाणी वगैरे म्हटले नाही.

चौ.५(१) विप्र! विचारे दिला हि शापन - हिःसुद्धा, तुम्ही सुद्धा म्हणण्यात भाव हा की राजा अविचाराने मोहाला बळी पडला त्याने विचार केला नाही पण तुम्ही तरी करावयास पाहिजे होता. 'केला नाल्प विचार' (१७३) असे जे कविनी म्हटले तेच येथे सांगितले. (२) या आकाशवाणीचा हेतू इतकाच दिसतो की राजा निर्दोष आहे हे जाहीर व्हावे व राजाला आपली चूक कळून यावी.

हिं. । चकित विप्र सब सुनि नभ बानी । भूप गयउ जहँ भोजन खानी ॥६॥
। तहँ न आसन नहिं विप्र सुआरा । फिरेउ राउ मन सोच अपारा ॥७॥
। सब प्रसंग महिसुरन्ह सुनाई । त्रसित परेउ अवनी अकुलाई ॥८॥

म. । चकित विप्रपरिसुनि नभवाणी । गेला भूपति भाणस ठाणीं ॥६॥
। तिथे अशन ना द्विज बल्लव तो । फिरला नृप शोकें विव्हळतो ॥७॥
॥ विप्र कानिं सब घटना घाली । व्याकुळ पडे अवनिवर खाली ॥८॥

अर्थ : ती आकाशवाणी ऐकून सर्व ब्राह्मण चकित झाले व राजा स्वयंपाकघरात (भाणस - महानस - पाकगृह ठाण - स्थान) गेला ॥६॥ तिथे त्यास कांहीच अन्न दिसले नाही की तो स्वयंपाक करणारा (=बल्लव =सुआरा) सुद्धा दिसला नाही. राजा

परत फिरला व शोकाने विव्हळू लागला ॥७॥ घडलेली सर्व हकीगत (घटना) त्याने विप्रांच्या कानांवर घातली व व्याकुळ होऊन जमिनीवर खाली पडला.

टीका चौ. ६-८(१) परस्पर विरोधी दोन आकाशवाणी ऐकून ब्राह्मण चकित होणे अगदीं स्वाभाविक होते. त्यांना त्यांतील मर्म कळणेही कठीण होते. राजाला पण काही तर्क करता येईना, म्हणून काय आहे ते पाहण्यासाठी पाकशाळेत गेला. तेथे जाईपर्यंत त्यास कल्पना सुद्धा आली नाही की यात काही दगा फटका आहे. स्वयंपाकघर अगदीं रिकामे कोरडे ठणठणीत व स्वयंपाकी पुरोहितही नाही असे पाहताच त्याचे डोळे उघडले. भ्रम गेला व कोणीतरी शत्रूने हा दगा दिला अशी त्याची खात्री झाली. आता मात्र पूर्ण निराशा झाली. महामुनी ते नवे गुरू ब्राह्मणशापापासून आपणास मुक्त करतील असा आशेचा अंधुक किरण पहात तो पाकशाळेत गेला असणे शक्य आहे.

(२) शिकारीत त्या डुकराच्या मागे लागून भुलल्यापासून ब्राह्मणांना वाढीपर्यंतची सर्व हकीगत सांगितली व इतका व्याकुळ झाला की धाडकन खाली पडला. ब्राह्मणांच्या पाया पडला, लोटांगण घातले असे म्हणण्यास आधार नाही. (क) अवनीवर - अवनि = रक्षण करणी = पृथ्वी. याने ध्वनित केले की हे भूमाते मला आपल्या उदरात घेऊन माझे रक्षण कर. हे काळे तोंड दाखविण्याचा व पराभव पावण्याचा प्रसंग मजवर आणू नकोस; मी आजपर्यंत धर्माने वागून तुझे अवन-रक्षण केले आहे इत्यादी प्रार्थना त्याने मनातल्या मनात केली.

हिं. दो. । भूपति भावी मिटइ नहिं जदपि न दूषन तोर ॥
॥ किएँ अन्यथा होइ नहिं विप्र श्राप अति घोर ॥१७४॥

म. दो. । भूपति भावी ना टळे जरि न दोष तव कांहिं ॥
॥ विप्र शाप अति घोर, तो यत्नें नव्हे मृषाहि ॥१७४॥

अर्थ - राजा जे होणार ते (भावी) कधी टळत नाही. तुझा काही सुद्धा दोष नसला तरी विप्रांचा शाप अति घोर असतो व यत्न केल्याने सुद्धा तो खोटा होऊ शकत नाही; (बदलता येत नाही. फिरत नाही) ॥दो. १७४॥

दो. (१) राजाच्या या अधःपाताचा आढावा कवी विप्रमुखाने घेत आहेत. हरिच्छेने हे झाले असे येथे एकदा सुद्धा म्हटले नाही. 'तुलसी जशि भवितव्यता' असे (दो. १५९) तु. दासांनी आरंभी सांगितले. 'भावीवश मुळिं नुमजे राया' (१७०।८) असे याज्ञवल्क्यांनी शिववचन सांगितले. 'भावीवश वच ये न मुखाने' (१७३।८) असे अंती याज्ञवल्क्यानी सांगितले व तेच येथे विप्रमुखाने उपसंहारात सांगितले. यात हरिमाया, हरीच्छा याचा गंध सुद्धा या प्रकरणात नाही. हे सर्व प्रारब्धकर्माचे– विधिलिखिताचे फळ आहे.

(२) ब्राह्मण म्हणतात, की राजा! आम्हाला सुद्धा फार वाईट वाटते. दिलेला शाप बदलता आला असता तर आम्ही आमचे सर्व तपोधन वेचून तो बदलला असता, कारण तुझ्यासारखा परम धार्मिक व धर्मसंरक्षक राजा आम्हाला सुदैवाने लाभला होता. आमचे सर्वांचे व पृथ्वीचे ही

दुर्दैवच की या अशा अशक्य घटना एकाएकी इतक्या त्वरेने घडून याव्या, पण आमचाही आता नाइलाज आहे. तुम्ही क्षत्रिय, सोडलेले बाण क्वचित परत घेऊ शकता पण आमचे दुर्दैव की आमच्या मुखरूपी धनुष्यावरून जिव्हेने सोडलेला वाग्बाण (शाप) परत घेण्याची शक्ती, कला युक्ती आमच्या जवळ अनादी कालापासूनच नाही. म्हणून आता वृथा शोक करून काय होणार! प्रारब्धात असेल ते तुला व आम्हाला भोगलेच पाहिजे. पुढे कोण राजा कसा होईल काय सांगावे!

(३) ल.ठे. - प्रारब्धवशात शापानुग्रह मागण्याची इच्छा राजालाही झाली नाही व ब्राह्मणांनाही झाली नाही. राजाच्या बुद्धीत हरिभक्तीचा ओलावा बिंदुमात्र नव्हता हे याचे मुख्य कारण आहे. शापानुग्रहाने फारतर ऐश्वर्य, सत्ता, राज्यभोग व विशेष म्हणजे हरिहस्ते मरण व मोक्ष हे देता आले असते. पण राजाने केलेले यज्ञ यागादी सत्कर्म व राजाला उत्पन्न झालेली प्रबल सत्तालालसा वगैरे वासना इतक्या प्रबल आहेत की शापानुग्रहाने जे मिळावयाचे ते बहुतेक त्यास या दोन गोष्टींमुळे सहज मिळणार आहे. जयविजय व शिवगण हे भक्त होते व त्यांना शापानुग्रहाची आवश्यकता का वाटली हे पूर्वी टीकेत स्पष्ट केले आहे. जलंधर व प्रतापभानू हे अविद्यावश कर्मपाशबद्धजीव असल्याने त्यांच्या कर्मबलानेच त्यांना रावणजन्म मिळाला आहे. प्रतापभानू चरित्राचा शेवटचा दुःखपर्यवसायी प्रवेश आता सुरू होतो.

हिं. । अस कहि सब महिदेव सिधाए । समाचार पुरलोगन्ह पाए ।।१ ।।
। सोचहिं दूषन दैवहि देहीं । बिरचत हंस काग किय जेहीं ।।२ ।।
। उपरोहितहि भवन पहुँचाई । असुर तापसहि खबरि जनाई ।।३ ।।
म. । असें वदुनि भूदेव परतले । वृत्त सकल पुरजनां समजलें ।।१ ।।
। दुःखी देति दोष दैवाला । विरचित हंस रची काकाला ।।२ ।।
। भवनिं पोचवी पुरोहिताला । असुर खबर दे तपी नृपाला ।।३ ।।

अर्थ : **असे सांगून सर्व भूदेव (ब्राह्मण) परत गेले तेव्हा हे वृत्त –हा समाचार सर्व पुरजनांना मिळाला ।।१ ।। सर्व दुःखी झाले व दैवाला दोष देऊ लागले की तो तयार करीत होता हंस पण त्याने केला कावळा।।२।। (तिकडे) त्या कालकेतू असुराने पुरोहिताला त्याच्या घरी पोचविला व तापसी नृपाला सर्व हकीगत सांगितली ।।३ ।।**

टीका चौ.१(१) ब्राह्मणांना आता येथे काही कर्तव्यच उरले नसल्यामुळे आणि पोटात आग पेटल्यामुळे भोजनासाठी घरी जाणे जरूरच होते. पहिल्या आकाशवाणीला आता काहीच किंमत राहिलेली नाही म्हणून 'विप्रवृंद उठुनी गृहिं जावें' या आज्ञेचा संबंध येथे जोडणे मूर्खपणाचे ठरेल. शापित राजाकडील दक्षिणा घेणे किंवा त्याच्याकडील अन्न खाणे अधर्म असल्याने आता थांबण्याची जरूर नव्हती व जो आला त्याला केव्हा तरी जावेच लागते. (क) ब्राह्मण परत जाताना या शोककारक अनिष्ट प्रसंगाची चर्चा करीतच जाणार; त्यामुळे नगरवासी जनांना ही बातमी समजण्यास वेळ लागला नाही.

चौ.२(१) या घटनेत राजाला किंवा ब्राह्मणांना दोष देण्यास जागाच नसल्याने नगरवासी लोक सुद्धा दैवाशिवाय दुसऱ्या कोणास दोष देणार! ते आपल्या, ब्राह्मणांच्या व राजाच्या दैवाला दोष देत दुःखी झाले व शोक करू लागले. ज्याच्या राज्यात प्रजेला सर्वप्रकारचे सुख असून कसलेही दुःख नव्हते त्या राजाबद्दल अशा वेळी प्रजा शोक करणारच. हे दृश्य लोकशाहीत पाहण्यास मिळेल का याचा विचार करावा! (क) विरचित हंस रची काकाला - हंस क्षीरनीरविवेककुशल असतो; तसा हा राजा कर्मधर्माचरणात व प्रजापालनात परम सुजाण होता. ज्ञानी, जीवन्मुक्तांना सुद्धा हंस म्हणतात. म्हणून भाव हा की हा राजा मुक्त झाला असता, त्या मार्गावर होता. मुक्त होण्यास योग्य होता, पण आता अतीविषयी दुष्ट राक्षस होणार. 'बगळे काक विषयि अति खळ ते' (१।३८।३) 'विनायकं प्रकुर्वन्तो रचनायामास वानरम्' किंवा 'लिहित चंद्र राहू लिहिला ही।' विधिगति वाम सदा सकलांही (२।५५।२) भाव एकच असला तरी परिस्थिती भेदाने उपमाभेद कसा कौशल्याने केला जातो हे पहावे. टीका पहावी.

चौ.३(१) कालकेतूच्या कामगिरींतील राहिलेल्या दोन्ही गोष्टी त्याने केल्या. चौथे दिवशी रात्री पुरोहिताला त्याच्या घरी आणून ठेवला व वनात जाऊन त्या कपटी राजाला सर्व खबर दिली. (क) आता त्या राजाचा हर्ष गगनात मावेनासा झाला असेल, व आपण काळ प्रतिकूल जाणून पळून आलो यात शहाणपणाच केला असे वाटले असेल. 'बुद्धिर्यस्य बलंतस्य' 'संहतिःकार्यसाधिका' या सुभाषितांची महती गाऊन, काल अनुकूल असला व शक्ती युक्ती एकवटल्या तर असाध्य कार्यें कशी साधतात याचे वर्णन करून कालकेतूची खूप प्रशंसा केली असेल; मनुष्य व मायाशक्तिसंपन्न राक्षस यांची मैत्री जमली की अजिंक्य शत्रू जिंकणे सुद्धा कठीण नाही हे आमच्या या मैत्रीवरून लोकांनी शिकावे वगैरे वर्णन करीत परस्परांची प्रशंसा करीत, एकमेकांस हर्षाने कवटाळीत, त्यांनी धन्यता मानली असेल. कालकेतूचे कर्तव्य संपले. आता तो वंचक राजा उजळ माथ्याने पुढील कार्यास लागेल; त्यात सुद्धा कालकेतूची मदत असणारच.

हिं. *। तेहिं खल जहँ तहँ पत्र पठाए। सजि सजि सेन भूप सब धाए ।।४ ।।*
। घेरेन्हि नगर निसान बजाई। बिबिध भाँति नित होइ लराई ।।५ ।।
। जूझे सकल सुभट करि करनी। बंधु समेत परेउ नृप धरनी ।।६ ।।
। सत्यकेतु कुल कोउ नहिं बाँचा। बिप्र श्राप किमि होइ असाँचा ।।७ ।।
। रिपु जिति सब नृपनगर बसाई। निज पुर गवने जय जसु पाई ।।८ ।।

म. *। दुष्टें सकलां पत्र धाडलीं। सैन्य सजुनि सब भूप धावले ।।४ ।।*
। डंके पिटुनी नगर वेढले। नित्य विविध रणकुंड पेटलें ।।५ ।।
। लढति सुभट सब करुनी करणी। सानुज नृप पडला रणिं धरणीं ।।६ ।।
। सत्यकेतु कुळिं कुणि ना राही। विप्रशाप कधिं ठरे मृषाही ।।७ ।।
। जित रिपु नृप ते नगरा बसवुनि। निजपुरिं गेले जय यश पावुनि ।।८ ।।

अर्थ : त्या दुष्ट राजाने सगळ्या राजांना पत्रे पाठविली व ते सगळे आपापले सैन्य सुसज्ज करून त्वरेने आले।।४।। त्यांनी डंके पिटून प्रतापभानूच्या नगराला वेढा दिला

(घातला) तेव्हा रोजच्या रोज विविध प्रकारांनी तुंबळ लढाया सुरू झाल्या ।।५।। प्रतापभानूचे सर्व उत्तम वीर योद्धे (त्यांना शोभेल अशी) करणी करून लढले; (पण) भावासह प्रतापभानू राजा रणांगणात पडला ।।६।। सत्यकेतूच्या कुळात कोणीही (पुरुष) उरला नाही (वाचला नाही) विप्रशाप कधीतरी खोटा ठरेल काय? ।।७।। त्या सर्व राजांनी शत्रूला जिंकून ते नगर वसविले व जय आणि यश मिळवून ते सर्व (राजे) आपापल्या नगरास गेले ।।८।।

टीका चौ.४(१) तेहि खल=त्या दुष्टाने, या पूर्वीचा जवळचा शब्द तापसनृप तपी नृप हा आहे व कालकेतू राक्षसाच्या पत्राने मानव भूपती येतील असे मानणेही योग्य नाही. त्या कपटी तपस्वी नृपाने हाच अर्थ घेणे योग्य. यापूर्वी त्याला दुष्ट म्हटले नव्हते. आता का म्हटले हे सांगण्याची आवश्यकताच नाही. प्रतापभानूसारख्या परमधर्मशील राजाला फसवून त्याचा असा केसाने गळा कापला यापेक्षा आणखी दुष्टता ती कोणती! (क) ज्या ज्या राजांना प्रतापभानूचे मांडलिकत्व नकोसे वाटत होते, जे त्याचा मनातून द्वेष करीत होते व ज्यांस स्वतंत्र होण्याची इच्छा होती अशा सर्वांना त्या कपटी राजाने शापाची हकीगत लिहून कळविली. पत्रे पोचविण्याची कामगिरी मात्र कामरूपधारी कालकेतूने केली असे मानणे जरूर आहे. कारण अद्याप हा दुष्ट राजा एकटा आहे. (ख) स्वतंत्र होण्याची लालसा सर्वच राजांना असणार व प्रतापभानू विप्रशापाने मेल्यासारखाच असून नुसते निमित्तमात्र बनून यश व स्वातंत्र्य मिळण्याची खात्री असल्याने सर्व राजे भराभर आले.

चौ. ५-६ ; (१) डंके पिटुनी - उघड उघड आव्हान देऊन वेढा घातला. गुपचूप रात्रीच्या वेळी हल्ला केला नाही. एक वर्षापेक्षा जास्त लढावे लागणार नाही व पुष्कळ राजांचे पुष्कळ सैन्य असल्याने नगराला- किल्ल्याला म्हणावे वाटले तर - वेढा दिला. वेढा घालणाऱ्या राजांनी लढाईस प्रारंभ करण्याचे कारण नसते . नव्हते. परंतु प्रतापभानूसारख्या पृथ्वीविजयी रणधीर महावीरांना हा अपमान असह्यच वाटणार; शिवाय शापाने ठरलेच आहे की मरण येणारच, मग वीरोचित मरण का स्वीकारू नये असे वाटून यानीच लढा सुरू केला. जोराच्या लढाया रोज चारी बाजूस होऊ लागल्या. पायदळ, घोडदळ, गजदळ व रथी यांच्या लढाया युद्धकलेतील विविध व्यूह रचना करून झाल्या. प्रतापभानूचे सुवीर शिर हातात घेऊन शत्रूंना हात दाखवून लढले व मेले. (क) आधी सैन्य, सेनापती लढले व नंतर प्रतापभानू व अरिमर्दन लढले व लढतानाच मेले. शत्रूकडील पुष्कळ वीरांचा संहार झाला असेलच. मात्र शत्रूराजे प्रतापभानू व अरिमर्दना बरोबर लढण्यास आलेच नसतील. प्रतापभानू एकवर्षाच्या आत नष्ट होणार हे ठरलेले असता जिवावर उदार होऊन लढणाऱ्या त्या नरसिंहापुढे हे कोल्हे मुद्दाम मरण्यासाठी जातील कशाला!

चौ. ७-८; सत्यकेतूचे हे दोन्ही मुलगे व त्यांचा पुत्रपौत्रादि सर्व विस्तार लढाईत मारला गेला. कुळात जलदाता उरणार नाही, असाच शाप होता. तो खरा ठरला. त्या युगातच नव्हे तर द्वापरयुगाच्या अंतापर्यंत हे शाप सामर्थ्य ब्राह्मणांत होते हे परीक्षितीच्या चरित्रावरून सिद्ध आहे; त्या नंतर कलीची छाया पडली व नंतर कलिप्रवेशच झाला. हे शापसामर्थ्य, ब्रह्मतेज, तपस्या,

सत्यनिष्ठा, इत्यादींनी सहज प्राप्त होते. यांचा अभाव होत जाऊन ब्राह्मणवर्ग विषयी, सत्तालोलुप, धनलोभी, विलासी बनत चालला; गायत्रीमंत्राचे व वेदपठनाचे बलही गेले; तेज नाही, तप नाही, सत्य नाही, स्वधर्म सदाचार पालन नाही याचा परिणाम प्रत्यक्षच दिसत आहे. ज्या ब्राह्मणवर्गाला विश्वविजेते वीर घाबरत असत, त्यांच्याच कुळातील ब्राह्मणांना कोणापासून भय नाही असे नाही! कोणते तरी बळ, सामर्थ्य, तेज असल्याशिवाय कोणी विचारीत नाही. 'ब्रह्मतेजोबलं बलं' होते तोपर्यंत धाक होता. नुसत्या राखाडीच्या ढिगाला कोण भिणार? 'निःशंकं दीयते लोकैः पश्य भस्मचये पदम्' (ख) अजून सुद्धा असे तेजस्वी ब्राह्मण नाहीत असे नाही पण अगदी अपवादभूतच असणार!

(२) एकाच राजाने वेढा घातला असता तर त्याने ते नगर आपल्या राज्यात सामील केले असते. पण अनेक राजे असल्याने आपसात भांडण नको म्हणून कोणी तरी नवीन राजा नेमला; लढाईमुळे घाबरून गेलेल्या लोकांना धीर दिला. नगराच्या रक्षणाची व्यवस्था लावली व सर्व राजे फुकटचा जय व यश पदरात पाडून आपापल्या नगरास गेले. (क) आलेल्या राजांनी नगराचे विभाग करून आपापले प्रतिनिधी ठेवले इत्यादी अनेक भ्रामक कल्पनांचे मनोरे उभारण्याची आवश्यकता नाही. (ख) नगरातले लोक पळून गेले होते असे मानणाऱ्यांना आठवण नसावी की नगराला शत्रूंनी वेढा दिला होता. किंवा सशस्त्र सैन्याचा नगराला पडलेला वेढा म्हणजे काय याची कल्पना त्यांस नसावी. (ग) निष्कारण दिग्विजय केल्याने विजेत्याविषयी मांडलिक राजांमध्ये भावनांचा परिपोष कसा होतो व सगळे त्याच्या विनाशाची कशी वाट पहात असतात हे येथे दाखविले आहे.

ल.ठे. - या प्रतापभानू नाटकाचा अंत मध्य, सर्वच दुःखपर्यवसायी. धर्मशीलाचा सरळ स्वभावाचा पराजय, व अधर्मी, कपटी दुष्टांची पदोपदी सरशी असा यातील विषय असल्याने व वैराग्य ज्ञान, भक्ती, भक्त व भगवान यांच्यापासून विभक्त असलेला विषय असल्याने हा भाग व या भागावरील टीका लिहिणाराला व वाचणाराला सुद्धा आनंदसागराचे दर्शन सुद्धा होऊ देत नाहीत. नारदमोहाचे प्रकरण लहानसेच असले तरी आनंद रसपानाला तोटा नाही. संपूर्ण रामायणात या भागाएवढा कंटाळवाणा भाग दुसरा नाही. तुलसीदास सुद्धा यात रंगलेले दिसत नाहीत. परंपरेने श्रवण केलेल्या कथेतच हा भाग असल्यामुळे त्यांना लिहावा लागला. राजनैतिक कपटकुशलता व दुःखपर्यवसायिता यात हे प्रकरण परम श्रेष्ठ आहे यात शंका नाही. मंथरा- कैकयी प्रकरण या पेक्षां पुष्कळ आनंददायक वाटते. कारण भक्त, भक्ती, राम व दशरथ इत्यादींचा संबधच मुख्य आहे. वैराग्यज्ञानभक्तिविहीन असणारे यथाविधी सांगकर्म कसे नीरस असते याचा उत्तम नमुना या प्रकरणात दिसतो. प्रारब्ध फिरले म्हणजे अघटित घटना कशा घडतात याचे सार उपसंहाररूपाने याज्ञवल्क्य सांगतात.

हिं.दो. *। भरद्वाज सुनु जाहि जब होइ बिधाता बाम ।।*
।। धूरि मेरू सम जनक जम ताहि ब्याल सम दाम ।।१७५ ।।

म.दो. *। भरद्वाज बघ होइ जैं ज्यास विधाता वाम ।।*
।। रेणु मेरुसम जनक यम तया व्यालसम दाम ।।१७५ ।।

अर्थ : भरद्वाजा! असे पहा की ज्या वेळी ज्यास दैव प्रतिकूल होते, त्यावेळी त्याला धुळीचा कण मेरू पर्वतासारखा, जनक यमासारखा, व पुष्पहार सर्पासारखा होतो:

टीका. (१) भरद्वाज याज्ञवल्क्य संवाद कर्मघाटाचा आहे हे लक्षात ठेऊन या दोह्याचा विस्तार करणे योग्य होईल. विधिवत स्वधर्माचरण करणारा राजा असा कसा फसला? त्याचा अशा अकल्पित रीतीने अधःपात कसा झाला अशी शंका भरद्वाजास राहू नये म्हणून याज्ञवल्क्य सांगत आहेत. (क) विधाता = विधि = प्रारब्ध कर्म, दैव असा अर्थ घेणेच योग्य. वाम होणे, डावा होणे, प्रतिकूल होणे, फिरणे, दैव फिरले की राईचा हत्तीच काय मेरू पर्वत सुद्धा होईल; तेवढ्या भाराने सुद्धा मनुष्य मरेल. रेणु = रजःकण धुळीचा कण, तो कपटी राजा धुळीच्या कणासारखा वाटणारा, धुळीप्रमाणे मानसन्मानरहित झालेला, कुठल्या तरी कोपऱ्यात पडलेला असा होता; पण तो सुद्धा मेरूपर्वताहून अधिक जड होऊन त्याच्या खाली राजा व त्याचा सर्व परीवार चिरडला गेला. (ख) जे ब्राह्मण भोजन पुण्याचे जनक व्हावयाचे तेच यमाप्रमाणे राजाचा प्राण घेणारे ठरले. येथे जनक शब्दाबद्दल पिता अर्थ घेणे योग्य नव्हे. पिता पाच प्रकारचा असू शकतो. पण जनक एकच असतो. (ग) जी आकाशवाणी पुष्पहाराच्या सुगंधाप्रमाणे मन प्रसन्न करणारी ठरावयाची तीच सर्पाप्रमाणे भयंकर ठरली. शब्दांना पुष्पांची उपमा मानसात आहे. 'बदतां वचन झरति जणूं फूलं (१।२८०।४)' पुष्पहाराने हृदयाची व शरीराची शोभा वाढते. आनंद होतो, पण या आकाशवाणीतील शब्दरूपी फुलांतून विप्रशापरूपी दारुण विषारी साप बाहेर पडला व तो सर्प सर्व कुळाला डसला व सर्व मेले व निंद्य राक्षस देह प्राप्त होणार.

(२) ल.ठे. - 'जनक यमासम' असाच उल्लेख रामविमुखांबद्दल सुद्धा आला आहे. 'पितृ यम माता मृत्यु समाना।।...श्रृणु रघुवीर विमुख जो भ्राता.' (३।२।६,८) रघुवीर विमुखाला पिता-जनक सुद्धा यमासारखा होतो. यावरून ठरले की प्रतापभानू रामाविमुख होता म्हणून हे सर्व घडले. अशा अडचणीच्या, मोहाच्या, कपटात फसण्याच्या वेळी अकल्पित रीतीने साह्य व रक्षण करणारी हरिकृपा असते. ती हरिभक्तीने मिळते; पण प्रतापभानू हरिभक्तीपासून फारच दूर होता. प्रतापभानूचे या जन्मातील चरित्र संपले. आता पुढल्या जन्माच्या चरित्रास प्रारंभ होतो. प्रतापभानू रावण होईल.

प्रतापभानूचरित्र समाप्त.

रावणावतार व रावणचरित्र

हिं. । काल पाइ मुनि सुनु सोइ राजा । भयउ निसाचर सहित समाजा ।।१ ।।
। दस सिर ताहि बीस भुजदंडा । रावन नाम बीर बरि-बंडा ।।२ ।।
। भूप अनुज अरिमर्दन नामा । भयऊ सो कुंभकरन बल-धामा ।।३ ।।
। सचिव जो रहा धरमरुचि जासू । भयउ बिमात्र बंधु लघु तासू ।।४ ।।
। नाम बिभीषन जेहि जग जाना । बिष्नुभगत बिग्यान निधाना ।।५ ।।

म. । श्रुणु मुनि यथा समय तो राजा । झाला निशिचर सहित समाजा ।।१ ।।
। दश शिर तया वीस भुजदंडहि । रावण नाम वीर बलि वंद्यहि ।।२ ।।
। भूपानुज अरिमर्दन नाम । कुंभकर्ण झाला बलधाम ।।३ ।।
। सचिव धर्मरुचि होति जयाला । बंधु विमातृज लघु तो झाला ।।४ ।।
। नाम बिभीषण विदित जनानां । विष्णुभक्त जो निधि विज्ञाना ।।५ ।।

अर्थ : भरद्वाज मुनी! ऐका, तो प्रतापभानू राजा योग्य काळी आपल्या सर्व परिवारादी समाजासह निशाचर झाला ।।१ ।। त्याला दहा डोकी व वीस भुजदंड होते; त्याचे नाव रावण होते व तो बलवंतांना वंद्य असा वीर झाला ।।२ ।। राजाचा धाकटा भाऊ जो अरिमर्दन नावाचा होता तो बलधाम कुंभकर्ण झाला ।।३ ।। (राजाचा) धर्मरुची नावाचा जो सचिव होता व ज्याला धर्माची रुची होती तो धाकटा सावत्र (विमातृज) भाऊ झाला ।।४ ।। त्याचे नाव विभीषण; तो विष्णुभक्त व विज्ञानाचा निधी होता. हे सर्व लोकांस माहीत आहे।।५ ।।

टीका चौ.१(१) येथून रावणावताराची कथा सांगतात. (क) जाऊन परिवारासह निशाचर हो, असा ब्राह्मणांचा शाप होता. किती काळाने कोठे, कसा हो वगैरे निश्चित झाले नव्हते. त्यामुळे ताबडतोब निशाचर-जन्माला गेला नाही. आपल्या कर्मानि काही फळभोग इतर जीवांप्रमाणे भोगून योग्य समयी शापबलाने निशाचर रूपाने जन्मला. (ख) येथे हे दाखविले की मनुष्य मेल्याबरोबर लगेच दुसऱ्या जन्मास जातोच असे नाही मात्र त्याला कोणता तरी देह प्राप्त होतो हे निश्चित. त्या राजाची व त्यांच्या कुळांतील इतरांची उत्तरक्रियाच झाली नसल्याने त्यांना पिशाच योनीची प्राप्ती झाली असली पाहिजे. दहा दिवसांत जी क्रिया केली जाते तिने दहावे दिवशी आतिवाहिक देह तयार होतो व त्यांत तो जीव प्रवेश करतो. नंतर त्याला यमलोकात नेला जाऊन तेथे यातना देह किंवा पुण्य फार असेल तर प्रथम भोगयोनी मिळते. यातना किंवा पुण्यफलभोग भोगून नंतर कर्मभूमीत जन्माला येतो. रावणावतार होण्याची योग्य वेळ आली तेव्हा प्रतापभानू निशाचर देहाने जन्मला.

(२) सहित समाजा = परिवारादी सर्व मंडळीसह सैन्य सचिव वगैरे जे कोणी राजाचे आश्रित व संबंधी होते ते सर्व पुन्हा निशाचर देहाने त्याचेच आश्रित, संबंधी वगैरे बनले. तो पुरोहित, त्याची स्त्री, मंत्रीमंडळ, सैन्य, नोकर, चाकर इ.इ. सर्व राक्षस देहाने जन्मले. एखाद्या

राजाचा अश्रित बनणे किती दूरवर परिणाम करणारे असते याचा यावरून विचार करावा.

चौ. २(१) बरिवंडा = बरिबंड - बलिबंड, बलिवंढ, त्रिपाठीजीकृत मानस व्याकरण (मानस संघ प्रकाशन, रामवन, सटना) पहा. भुजदंड शब्दाने प्रतापी बाहू सूचित केले. (क) रावण - याचे अनेक अर्थ आहेत – रामपत्नीं वनस्थां यः स्वनिवृत्यर्थमाददे ॥१७॥ स.रावण इति ख्यातो यद्वा रावाच्च रावणः (रा.पू.ता.४।१७,१८) रामाच्या पत्नीला आपल्या स्वतःच्या कल्याणासाठी वनातून चोरून नेली म्हणून रा-वन=रावण; किंवा राव= ओरडणे, आवाज, त्यावरून रावण. किंवा शत्रून् रावयतीति रावणः शत्रूंना रडविणारा म्हणून रावण.

चौ.३(१) कुंभासारखे कर्ण होते म्हणून कुंभकर्ण हे नाव पडले. 'भुजबल अतुल अचल अचल संग्रामा' (१।१५३।६) असा अरिमर्दन होताच; तसाच कुंभकर्ण झाला. व तो शरीरसामर्थ्याने रावणापेक्षा फारच बलवान होता हे लंकाकांडात दिसेल.

चौ.४-५(१) विमातृज = विमातेपासून जन्मलेला = सावत्र वा. रामायण, अ.रामायण इत्यादिकांत हे तिघे सहोदर असल्याचे वर्णन आहे; पण महाभारतात मात्र बिभीषण सावत्र भाऊ असल्याचा उल्लेख आहे. विश्रवा मुनीपासून पुष्पोत्कटाला रावण, कुंभकर्ण; मालिनीला बिभीषण व राकाला खरशूर्पणखा झाल्याचे वर्णन आहे. 'पुष्पोत्कटायां जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राक्षसेश्वरौ' कुम्भकर्ण दशग्रीवौ बलेना प्रतिमौ भुवि ॥७॥ मालिनी जनयामास पुत्रमेकं बिभीषणम् ॥ राकायां मिथुनं जज्ञे खरः शूर्पणखा तथा ॥८॥ (म.भा.वन.पर्व २७५) (क) वाल्मीकी रामायणाप्रमाणे रावण, कुंभकर्ण, शूर्पणखा व बिभीषण केकसीलाच झालेले आहेत. (ख) जन्मताच दहा शिरे होती म्हणून दशमुख, दशानन नाव पडले व पुढे कैलास पर्वताखाली हात दडपला गेल्यानंतर खूप मोठ्याने ओरडला म्हणून रावण नाव पडले. (ग) बिभीषण विज्ञान निधान होता हे येथील वचन नीट लक्षात ठेवावे.

(२) रावणाला दहा मस्तके का याचा अध्यात्मदृष्टीने चांगला उलगडा होतो; तो या टीकेत पुढे सविस्तर केला आहे.(१।१८८।७ टी.प) दशमुख अहंकार, व कुंभकर्ण मोह आहे. दहा मस्तके असली म्हणजे वीस बाहू असलेच पाहिजेत हे म्हणणे चुकीचे आहे. ब्रह्मदेवाला चार मस्तके असून हात दोनच; मस्तकांच्या दुप्पट हात नाहीत. विष्णू चतुर्भुज असून मस्तक एकच व महादेव पंचमुख असले तरी हात दोनच. म्हणून रावणाला वीसभुजा का व नाभिकुंडी पीयूष म्हणजे काय याचाही विचार वरील ठिकाणी केला आहे. (क) कुवेळी, संध्यासमयी, शिवगणांच्या संचारसमयी गर्भधारणा झाली म्हणून असे पिशाचांसारखे पुत्र झाले असे वर्णन पुराणात आहे. ज्योतिषशास्त्राप्रमाणे विद्रूप, न्यूनांग, अधिकांग प्रजा होण्याची काही कारणे आहेत. विशेषतः हर्षल, शनि यांचा पंचमस्थानाशी अनिष्ट संबंध हे प्रमुख कारण आढळते.

हिं. । रहे जे सुत सेवक नृप केरे । भए निसाचर घोर घनेरे ॥६॥
। कामरूप खल जिनस अनेका । कुटिल भयंकर बिगत बिबेका ॥७॥
। कृपारहित हिंसक सब पापी । बरनि न जाइ बिस्व परितापी ॥८॥

हिं दो. । उपजे जदपि पुलस्त्य कुल पावन अमल अनूप ॥
॥ तदपि महीसुर श्राप बस भए सकल अघरूप ॥१७६॥

म. । जे नृप-सुत-सेवक ते सगळे । घोर निशाचर अगणित बनले ॥६॥
। कामरूप नाना-विध दुर्जन । कुटिल महा अविवेकी भीषण ॥७॥
। कृपारहित हिंसक सब पापी । वदवे ना, विश्वा परितापी ॥८॥

म. दो. । जन्मुनि अमल पुलस्त्य कुळिं अनुपम पूत अमूप ॥
॥ विप्रशाप-वश जाहले ते सगळे अघरूप ॥१७६॥

अर्थ : (प्रतापभानू) राजाचे जे पुत्र, सेवक, वगैरे होते ते सगळे अगणित (घनेरे) निशाचर झाले ॥६॥ ते सगळे कामरूप, दुर्जन, कुटिल, अती अविवेकी, महा भीषण व नाना प्रकारांचे (जातींचे -जिनस) होते ॥७॥ ते सर्व निर्दय, हिंसाप्रिय ((हिंसक) पापी व विश्वाला इतका त्रास, संताप देणारे झाले की काही बोलता येत नाही ॥८॥ जरी ते अनुपम, निर्मळ व अती पवित्र अशा पुलस्त्यकुळात उत्पन्न झाले तरी विप्रांच्या शाप सामर्थ्यामुळे अगदी पापरूप बनले ॥दो१७६॥

टीका चौ.६(१) जे राजाचे पुत्र होते ते रावणाचे पुत्र झाले. तसेच अरिमर्दनाचे पुत्र कुंभकर्णाचे पुत्र झाले. या प्रमाणे पूर्व जन्मात ज्यांचा जसा संबंध होता तसा तोच संबंध या निशाचर जन्मात उत्पन्न झाला. धर्मरुचीचा विचार पुढे निराळा केला आहे. सैन्याचा अंतर्भाव सुद्धा राजाच्या सेवकांतच होत असल्याने व पूर्व जन्मात सैन्य अगणित असल्याने येथेही तसेच घडले. (क) या वर्णनाने हे दाखविले की राजाश्रय व पूर्वजन्माचे संबंध असे भोवतात. म्हणून या जन्मात प्रत्येकाने सावधपणाने वागावे. 'कलौ कर्तैव लिप्यते' ही विशेष सवलत असली तरी ती केलेल्या पापांविषयी आहे.

चौ.७-८(१) कामरूप - इच्छेस येईल ते रूप घेण्याची शक्ती असलेले. हिंसक-हिंसा करणारे -सिंहव्याघ्रादी हिंस्र प्राण्यांना सुद्धा दया आल्याचे दाखले पाश्चात्य देशात सुद्धा आहेत; पण या राक्षसांना दया माया मुळीच नाही. नौखालींतील हत्याकांड व महाराष्ट्रातील त्या नंतरची लूट जाळपोळ वगैरेची तुलना करावी!

दोहा (१) पुलस्त्य ऋषी ब्रह्मदेवाचे मानस पुत्र; व त्यांचा पुत्र विश्रवा मुनी व विश्रवा मुनींचे पुत्र रावणादी हे संबंध प्रत्येक कल्पांतील रावणावतारात कायम असतात. अशा परम पवित्र, ज्याच्या कीर्तीला जरासुद्धा कलंक लागलेला नाही अशा निर्मळ, निष्पाप व ज्यांना उपमा देण्यास दुसरा कोणी नाही, अशांच्या कुळात उत्पन्न होऊन सुद्धा सगळे अगदी विपरीत व जणू पापाचे बनविलेले असे झाले. परम श्रेष्ठ ब्राह्मण कुळात जन्मून ही असे झाले. पूर्वजन्मात हे सगळेच अत्यंत धर्मशील होते हे मागील प्रकरणात पाहिलेच आहे. जे हंस होते ते कावळे बनले याचे कारण 'विप्रशाप अति घोर' या शिवाय दुसरे नाही.

धर्मरुची असा का झाला नाही -

धर्मरुची सचिवाला सुद्धा विप्रशापानेच राक्षसदेह प्राप्त झाला. त्या शापात घोर पापी व्हाल असे नसता राक्षस देहाचा स्वभाव म्हणूनच ते राक्षसी वृत्तीचे बनले. धर्मरुचीला राक्षसदेह मिळून सुद्धा देहस्वभाव का दिसला नाही? देहस्वभाव बदलत नाही असे असता बिभीषणाचा कसा बदलला? याचे उत्तर 'विष्णुभक्त' शब्दाने आधीच दिले आहे. (क) भुशुंडीचा काकदेह असून सुद्धा 'मधुर वचन मग वदे कावळा' (७।६३।५) त्याला सुद्धा मुनिशापानेच काकदेह मिळाला, तरी कावळ्याच्या स्वभावातील एकही दोष त्याच्या ठिकाणी नाही. तसेच येथे झाले. दुष्ट दुर्जन व्हाल असा शाप असता तर बिभीषण भीषणच झाला असता. तसा शाप न झाल्यामुळे हरिकृपेने देहस्वभावातील दोष गेले. स्वभाव बदलला. हरिकृपेने देहस्वभाव बदलू शकतो व हरिकृपा नसेल तर देहस्वभाव बदलत नाही; हे येथे स्पष्ट दाखविलेले आहे. (क) त्रिजटा वगैरे ज्या इतर व्यक्ती धर्मपरायण दिसतात त्यांचा पूर्वजन्मात धर्मरुचीशी निकट संबंध असला पाहिजे. बाकी सर्वमंडळी व प्रतापभानूसुद्धा परमधर्मशील होता तरी त्यांचा देह बदलल्याबरोबर स्वभाव विपरीत झाला; यावरून त्यांत कोणी हरिभक्त नव्हता हे मान्य करावेच लागणार.

थोडे सिंहावलोकन

(१) सतीचरित्रात दाखविले की हरिच्छेने ज्ञानी सुद्धा मूढ बनतात. (२) नारदमोहप्रकरणात दाखविले की शिवकृपाविहीन वैराग्य योगज्ञानांची फजिती होते; आणि वैराग्यज्ञानादिकांचा अहंकार अधःपतनाला कारण होतो व भक्तीच त्यातून तारणारी आहे. (३) मनुशतरूपा प्रकरणात दाखविले की धर्मशीलता, वैराग्य, योग व ज्ञान यांना हरिभक्तीची जोड मिळाली म्हणजे अधिकार इतका वाढतो की निर्गुण ब्रह्माला सुद्धा सगुण साकार रूप बनून भक्ताधीन रहावे लागते. (४) काक भुशुंडी चरित्रात दिसेल की कर्म व ज्ञान नसून नुसती अनन्य सगुणभक्ती (सुं.कां.दो. ३ मधे सांगितलेली) असली म्हणजे ज्ञानाची प्राप्ती सहज होते.

मनू व प्रतापभानू तुलना

दोघेही सम्राट, दोघेही अत्यंत धर्मपरायण व राजनीतिनिपुण होते. एकाचे (मनूचे) समाधान वैराग्यज्ञानप्राप्ती होऊन सुद्धा झाले नाही, प्रतापभानू कर्मधर्ममर्यादितच राहिला; व धर्माचरणाचे फळ वैराग्य प्राप्त होण्यापूर्वीच त्याचा नाश झाला. पूर्वजन्मातील अपरिमित निष्काम ईश्वरार्पित केलेल्या कर्मांच्या बळानेच त्याला परमेश्वराच्या हातून मरण येऊन तो व सगळे राक्षस मुक्त होणार आहेत हेही तितकेच खरे आहे.

प्रतापभानूला रावणजन्मच का प्राप्त झाला याचे विवेचन वेळोवेळी टीकेत केले आहे. तपश्चर्येची न्यूनता होती ती या निशाचर देहात पूर्ण केली जात आहे. याप्रमाणे या प्रकरणाचे सांगोपांग विवेचन या अल्पमतीने जसे करता आले तसे केले गेले आहे.

श्री मानस गूढार्थ चंद्रिका बालकांड अध्याय १९ वा समाप्त

अध्याय विसावा

विसावा देणारी एक मुख्य गोष्ट, हरिभक्ती उणी असल्याने प्रतापभानूला विसावा मिळणे शक्य नव्हते. हे अंकगणिताने ही सहज ठरले. विसावा मिळविण्याचा प्रयत्न तो आता या रावण जन्मात घोर तपश्चर्येने करील पण तो सिद्धीस जाणार नाही. रावण जेव्हा विशेष श्रांत (विश्रांत) होईल तेव्हा त्यास विश्रांती मिळेल, पण ती लं.कां. अध्याय ११व्यात मिळेल. विभीषणाला मात्र या विसाव्या अध्यायात विसावा मिळणार आहे. कुंभकर्णाच्या देहाला यात विसावा मिळेल; पण रावणाला तो या विसाव्यात सुद्धा न मिळाल्याने तो इतरांचा विसावा नाहीसा करणार!

हिं. । कीन्ह बिबिध तप तीनिहुँ भाई । परम उग्र नहिं बरनि सो जाई ॥१॥
। गयउ निकट तप देखि बिधाता । मागहु बर प्रसन्न मैं ताता ॥२॥
। करि बिनती पद गहि दससीसा । बोलेउ बचन सुनहु जगदीसा ॥३॥
। हम काहू के मरहिं न मारे । बानर मनुज जाति दुइ बारें ॥४॥
। एवमस्तु तुम्ह बड तप कीन्हा । मैं ब्रह्माँ मिलि तेहि बर दीन्हा ॥५॥

म. । करिति विविध तप तीन्ही भ्राते । परम उग्र ना वदलें जातें ॥१॥
। गत समीप तप बघुनि विधाता । वर मागा मी प्रसन्न ताता ॥२॥
। दशमुख विनवि धरुनि चरणांला । श्रुणु जगदीश! म्हणे वचनाला ॥३॥
। आम्हिं न मरूं मारितां हि कोणी । जाति मनुज कपि यां वाचोनी ॥४॥
। एवमस्तु तुम्हिं कृत सुतपाला । मी ब्रह्मयानें दत्त वराला ॥५॥

अर्थ : (रावणादी) तिन्ही भावांनी इतके परम उग्र तप केले की वर्णन करणे शक्य नाही॥१॥ (तेव्हा) ते पाहून विधाता-ब्रह्मदेव (रावणाच्या) जवळ गेले व म्हणाले की ताता! मी प्रसन्न आहे, वर मागा ॥२॥ दशमुखाने पाय धरून विनंती केली व म्हणाला की जगदीश! माझे म्हणणे ऐका ॥३॥ वानर (कपि) व मनुज या (दोन) जाती सोडून इतर कोणीही मारले तरी आम्हाला (रावणाला) मरण येऊ नये ॥४॥ (तेव्हा, शंकर, म्हणतात) मी व ब्रह्मदेवाने मिळून त्याला म्हटले की तुम्ही अती (सु) तप केलेत व तथास्तु (एवमस्तु) म्हणून त्याला वर दिला ॥५॥

टीका चौ. १(१) वा.रा. (उ.कां.१०/३-१२) तिघांच्या घोर तपश्चर्येचे वर्णन आहे. प्रत्येकाची तपश्चर्या निराळ्या प्रकारची आहे. महाभारतातील यांच्या तपाचे वर्णन भिन्न आहे. पद्म पुराणात आणखी निराळे आहे; म्हणून कवींनी सामान्य उल्लेख केला. शिवाय येथे चार कल्पांचा संबंध असल्याने मोघम ठेऊन उग्र अवर्णनीय तप केले एवढेच सांगितले.

चौ.२(१) पुष्कळांना आकाशवाणीचेच वर दिले असले तरी रावणादी ब्रह्मदेवाचे पणतू व परम उग्र तप केले असल्याने ब्रह्मदेव स्वतः प्रत्यक्ष त्याच्या जवळ गेले. शिव पुराण ज्ञान संहिता अध्याय ४६ मध्ये उल्लेख आहे की प्रथम रावणाने हिमालयात घोर तप केले; पण कोणीच प्रसन्न

झाले नाही, तेव्हा परळी (वैजनाथ) येथे जाऊन घोर तप केले, व शिवास उद्देशून मस्तके कापून हवन केले तेव्हा शंकर ज्योतीरूपाने प्रगट होऊन वर दिला. मानसातही मस्तके हवन केल्याचे वर्णन लं.कां. आहे; म्हणून पुढील पाचव्या चौपाईतील 'मी' शब्दामुळे व शंकराचे तेथे येणे किंवा परत जाणे मानसात वर्णिले नसल्याने शिवपुराणाधारे मानणे जरूर आहे की शंकर तेथे प्रगट झाले तोच ब्रह्मदेव तेथे येऊन पोचले. शंकर ज्योतीरूपाने प्रगट झाल्यावर ज्योतिर्लिंग रूपाने वैजनाथ नावाने तेथेच राहिले असे शिवपुराणात परळीवैद्यनाथ (वैजनाथ) ज्योतिर्लिंग कथेत वर्णन आहे. शिवपुराणाचा आधार मिळाल्याने शंकर आले केव्हा व गेले केव्हा व उल्लेख का नाही या प्रश्नाचे समाधानकारक उत्तर मिळाले. (क) ताता! असे पुत्रभावाने म्हटले असले तरी 'वर मागा' असे आदरार्थी बहुवचनच वापरले व पुढेही तसेच वापरले आहे. बिभीषणाला मात्र एकवचनाने प्रेमाने संबोधिला आहे हे पुढे दिसेलच. रावण अहंकारी आहे हे जाणून बहुवचन वापरले.

चौ.३-४(१) प्रथम प्रार्थना, विनंत्या करून पाय धरण्यातील नम्रता व लगेच स्वतः विषयी आम्ही हे आदरार्थी बहुवचन यांची सांगड घालून मजा पाहण्यासारखी आहे. हेच अहंकाराचे चित्र आहे. (क) जगदीश - शंकर व ब्रह्मदेव यांनाच जगदीश मानीत आहे. यांच्याहून कोणी श्रेष्ठ देव आहे असे त्याला वाटत नाही. विष्णूशी वैर करावयाचे आहे त्याची ही पूर्वसूचनाच आहे. (२) 'जाति मनुज कपि यां वाचोनी' - हे मागणे मुद्दाम जाणून बुजून मागितले आहे. मनात अहंकार आहे की माणसे व माकडे मला मारूच शकणार नाहीत. त्या हवन केलेल्या मस्तकांच्या कपाळावर 'नराच्या हाताने मरण' लिहिले होते. 'जळतां पाहूं यदा कपाला। अंक लिखित विधिने मम भालां॥ नर हस्तें मम वध मी वाची। हसलो की विधिगिरा असाची॥' (६।२९।१-२) (क) मनुज किंवा कपी यांपैकी कोणाच्याही हस्ते आले तरी चालेल. (ख) येथील मनुज शब्द या कल्पातील कथेशी घेतानाच मनूपासून उत्पन्न झालेला असा घेता येतो व मनुराजाच दशरथ होणार असल्याने अक्षरशः खरा ठरतो. इतर कल्पांतील कथांशी घेताना मनुज = नर असा अर्थ घेतला की हे तपस्या प्रकरण चारी कल्पांतील कथांना लागू पडते.

चौ.५(१) सुतपाला = अति तपाला. सुस्तप = सुतप = महान (बड) तप. मी = शंकर व ब्रह्मा या दोघांनी मिळून रावणाला वर दिला. (क) ब्रह्म = वृद्धी करणारा, या वराच्या योगाने दशशीर्षाच्या अहंकाराची, ऐश्वर्याची, सत्ता, वैभव, पाप, दुष्टपणा, इत्यादी सर्वांचीच अपार वृद्धी होणार आहे; हे जाणून याच वेळी विरंचितं रावणाच्या विनाशाची विशेष रचना पण करून ठेवली, व वर देऊन परत जाताना लंकिनीला रावण विनाशाचे पूर्वचिन्ह पण सांगितले की 'विकल होसि तूं कपिचा मारें। तदा समज मृत निशिचर सारे॥' (५।४।७टी. प.)

हिं. । पुनि प्रभु कुंभकरन पहिं गयऊ। तेहि बिलोकि मन बिसमय भयऊ॥६॥
। जौं एहिं खल नित करब अहारू। होइहि सब उजारि संसारू॥७॥
। सारद प्रेरि तासु मति फेरी। मागेसि नींद मास षट केरी॥८॥

हिं. दो. । गए बिभीषन पास पुनि कहेउ पुत्र बर मागु॥
॥ तेहिं मागेउ भगवंत पद कमल अमल अनुरागु॥१७७॥

म. । प्रभु मग गत घटकर्णापाशीं । त्या पाहुनि विस्मय चित्तासी ॥६ ॥
। नित्य करिल जर खल आहारा । सकल उजाडिल हा संसारा ॥७ ॥
। प्रेरुनि गिरे फिरवि धी त्याची । मागे निद्रा षण्मासांची ॥८ ॥
म. दो. । गेले निकट बिभीषणा म्हणति पुत्र वर माग ॥
॥ तो मागे भगवंत पद - कमलिं विमल अनुराग ॥१७७ ॥

अर्थ : मग प्रभू (ब्रह्मदेव) कुंभकर्णाजवळ गेले (पण) त्याला पाहताच चित्ताला विस्मय वाटला ॥६ ॥ (व वाटले की) हा खल जर रोजच्या रोज (नित्य) आहार करील तर हा सर्व सृष्टी (संसार) ओसाड - उजाड - करून टाकील ॥७ ॥ (म्हणून) गिरेला (वाग्देवी शारदेला) प्रेरणा (आज्ञा) देऊन त्याची बुद्धी (धी-मती) फिरविली (तेव्हा) त्याने सहा महिन्यांची झोप (व एक दिवस जागृती) मागितली ॥८ ॥ मग ब्रह्मदेव बिभीषणाजवळ गेले व म्हणाले की पुत्रा! वर माग ; तेव्हा त्याने भगवंताच्या पद कमलांच्या ठिकाणी निर्मळ प्रेम (भक्ती-अनुराग) मागितले ॥१७७ ॥

टीका चौ. ६-७; (१) या दोन चौपायांनी कुंभकर्णाच्या अद्‌भूत विशाल देहाची व त्याच्या सामर्थ्याची कल्पना देऊन ठेविली आहे. तो देह व ते ते बल पाहून ब्रह्मदेवाला सुद्धा अतिशय आश्चर्य वाटले व चिंता उत्पन्न झाली. हे लक्षात ठेवले पाहिजे की हे ब्रह्मांड ब्रह्मदेवाच्या वितीने सात विती म्हणजे साडेतीन हात आहे. 'काहं तमोमहदहं खचराग्नि वार्भू संवेष्टिताणुघट सप्तवितस्तिकायः' (भाग. १० ।१४ ।११ ब्रह्मस्तुती) अशा महाकायांना सुद्धा चिंता पडली की हा रोजच्या रोज आहार करील तर पृथ्वीवरील सर्व प्राणी थोड्याच दिवसात खलास होतील. सर्व पृथ्वी प्राणिहीन, अन्नधान्यहीन होऊन ओसाड पडेल! किती थोड्या शब्दात किती मोठा व्यापक अर्थ भरून ठेवला आहे याचा विचार करावा. सहा महिन्यांनी एक दिवस जागा झाला म्हणजे त्या एका दिवसात किती आहार करीत असे याचे वर्णन भावार्थरामायणात युद्धकाण्ड अ.२० ।४५-५० पहावे. वा.रा.युद्ध काण्ड सर्ग ६० ।३१ ।३४ त म्हणतात 'तत श्चक्रुर्महात्मानः कुंभकर्णाग्रतस्तदा॥ मांसानां मेरु संकाशं राशिं परमतर्पणम् मृगाणां महिषाणांच वराहाणांच संचयाम् ॥३२ ॥ चक्रुर्नैर्ऋतशार्दूला राशिमन्नस्य चाद्‌भुतम् ॥ ततः शोणित कुम्भाश्च मद्यानि विविधानि च' ॥३३ ॥ यावरून त्याच्या आहाराचे प्रमाण कळेल व खात्री होईल की तो अन्न सुद्धा खात असे. (मा.पी.पृ.८९६पहा) (क) दिल्लीजवळ एक माणसाचा सांगाडा सापडला त्याच्या डोळ्यांच्या खाचांतून मिटलेल्या मुठी सहज शिरत होत्या व पोटरीच्या एका हाडाचे वजन ४५ शेर (पक्के) होते. यावरून वा. रामायणातील वर्णन कविकल्पना मानण्याचे कारण नाही. (ख) किंकांग नावाचा जो एक मल्ल मध्ये मुंबईस आला होता त्याच्या आहाराची हकीगत वाचली म्हणजे कुंभकर्णाच्या शरीराच्या दृष्टीने त्याच्या आहाराचे आश्चर्य वाटण्याचे कारण नाही. सहा महिने निद्रा व एक दिवस जागृती मागितली असा उल्लेख अ.रा. ७।२।२१ मध्ये आहे. 'स्वप्स्यामि देव षण्मसान् दिनमेकं, तु भोजनम्'. महाभारत पद्मपुराण इत्यादींत असा वर मागितल्याचा उल्लेख महाभारतातील

उल्लेखाशी बरेच जुळते आहेत; म्हणून कालकेतूची कथा संशोधकांनी महाभारत पाहून मानसमणि किंवा कल्याण मसिकात प्रसिद्ध करून महाराष्ट्राचे नाव गाजवावे.

दो. – या दोह्यात गेले (गए) असा आदरार्थी उल्लेख शंकर करतात. रावणकुंभकर्णाजवळ जाताना गेला = गयऊ असे एकवचन वापरले आहे. भाव हा की बिभीषणाला ब्रह्मदेवाबद्दल आदर वाटत होता म्हणून प्रेमाने गेले, व रावणकुंभकर्णांना आदर वाटत नव्हता, पण नाइलाजाने जावे लागले. (क) भगवंतपद - येथे विष्णुपद न म्हणता चारी कल्पांतील कथांचा समन्वय करण्यासाठी हा शब्द येथे वापरला. कल्पभेदानुसार भगवंत = विष्णु, नारायण वा राम असा अर्थ ते ते घेतील. (ख) पुत्र शब्द येथे धात्वर्थाने वापरला आहे. वंशाचा उद्धार तुझ्याकडूनच होणार आहे हे सुचविले आहे. 'पुन्नाम्नो नरका द्यस्मात् पितरं त्रायते सुतः ।। तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा ।। (मनू ९।१३८) प्रत्येक कल्पात तिघे बंधू असावयाचेच. तिघांनींही दहा दहा हजार वर्षे तप केले आहे.'

(२) ब्रह्मदेव व शंकर यांनी वर दिल्याचा उल्लेख महाभारतदिकांत नाही. पण दोघांनी एकदम वर देणेच शहाणपणाचे व युक्तीयुक्त ठरते. शंकर प्रगट झाले त्याच वेळी ब्रह्मदेव आले नसते तर नंबर आल्यावर आणखी वर द्यावा लागला असता. म्हणून ही युक्ती योजिली. (क) अमल = मलरहित. इतरांचा भरवसा, आशा हा मल आहे. म्हणून अमल = अनन्य गतिक. आता या तप प्रकरणाचा उपसंहार करून रावणाचे पुढील चरित्र वर्णन करतात.

हिं. । तिन्हहि देइ बर ब्रह्म सिधाए । हरषित ते अपने गृह आए ।।१ ।।
। मय तनया मंदोदरि नामा। परम सुंदरी नारि ललामा ।।२ ।।
। सोइ मय दीन्हि रावनहि आनी । होइहि जातुधान पति जानी ।।३ ।।
। हरषित भयउ नारि भलि पाई । पुनि दोउ बंधु बिआहेसि जाई ।।४ ।।

म. । ब्रह्मा वर देउनी निघाले । ते हर्षित निज सदनीं आले ।।१ ।।
। मयतनया मंदोदरि-नामा । परम सुंदरी नारि-ललामा ।।२ ।।
। रावणास ती मय दे आणुनि । यातुधान-पति होइल जाणुनि ।।३ ।।
। हर्षित होइ नारि भलि पावुनि । करि भावांचे विवाह जाउनि ।।४ ।।

अर्थ : (त्या तिघांना) वर देऊन ब्रह्मदेव निघून गेले व ते तिघे आपल्या घरी आले ।।१ ।। मयदानवाची मंदोदरी नावाची मुलगी होती व ती परम सुंदर व स्त्रियांना भूषणभूत होती ।।२ ।। ती मयाने आणून रावणास दिली; (कारण) रावण निशाचरांचा राजा होणार हे त्याने जाणले होते ।।३ ।। उत्तम बायको मिळाल्याने रावणाला हर्ष झाला व त्याने जाऊन (दोन्ही) भावांचे विवाह केले ।।४ ।।

टीका चौ.१(१) येथे तप व वरदान प्रकरणाचा उपसंहार केला; व कुंभकर्ण बिभीषणांना सुद्धा एवमस्तु असे म्हणून ब्रह्मदेवाने वर दिले हे सुचविले. (क) ते तिघे हर्षित होऊन घरी आले. रावणास वाटले की मी आता अमर झालो; कारण 'नर कपि भल्ल अहार आमचा' म्हणून त्यांच्या

हातून मरण येथे शक्य नाही. 'हसलो की विधि-गिरा असाची' 'भ्रान्त जरठ बिधि लिहि लेखातें' (६।२९।२,३) पूर्वजन्मातील अमर होण्याची वासना बलवत्तर होऊन तिने तप करवून असा वर मागून घेतला. (ख) वाल्मीकिरामायणातील कुंभकर्णाला पाठीमागून वाईट वाटले की हे भलतेच माझ्या मुखातून कसे काय निघाले! तसे येथे झाले नाही. सरस्वती त्याच्या मुखात शिरून तिने वरयाचना केली असे नाही. तिने त्याची बुद्धीच बदलून टाकली. आता खूप झोप काढण्यास सापडेल व काही त्रास व उपाधी नाही असे त्यास वाटले. अतिनिद्रा प्रिय वाटणे हे तमोगुणाचे लक्षण आहे.

चौ.२(१) मय –हा दानव होता हे पुढील (६व्या) चौपाईतच सांगितले आहे. दानव हे देवांचे वैरी होत. सासरा सुद्धा देववैरीच मिळाला. (क) परमसुंदरी – अप्रतिम लावण्यवती होती 'नारिललामा' याने पातिव्रत्यादि स्त्रियांचे सर्व सद्गुण सुचविले.

चौ. ३(१) रावणाला मिळालेल्या या वराची बातमी हां हां म्हणता त्रैलोक्यात पसरली. रावण सर्व देवांना जिंकणार हे या वरावरून ठरले. आता थोड्याच काळात निशाचर, दैत्य, दानव इत्यादी सर्व देवशत्रूंचा रावण अधिपती - राजा होणार व तो सर्व जग जिंकणार हे जाणून मयदानवाने आपली कन्या रावणाच्या घरी आणून दिली. त्यांचा विवाह झाला. उत्तम वर असला म्हणजे मुलींच्या शाहण्या बापांच्या उड्या पडतात हे जाणून मयाने त्वरा केली; मुलीला मागणी घालतील तेव्हा मग पाहू इत्यादी विचार त्याने केला नाही. या बाबतीत विश्रवा मुनीला कोणी विचारले नाही असे दिसते. वा. रामायण उ.कां. १२ मध्ये रावणमंदोदरी विवाहाची कथा आहे. वनातच अग्निसिद्ध करून रावणाने मंदोदरीचे पाणिग्रहण केले आहे.

चौ.४(१) सुंदर, गुणवती, सुशील पत्नी मिळाल्यावर विषयी, रजोगुणी पुरुषास फारच हर्ष होणार. गृहस्थधर्माचे पालन करण्याची इच्छा असलेल्या अत्यंत सात्विक मुनींनाही अशा वेळी हर्ष झाला आहे. (क) कुंभकर्ण बिभीषणांना मात्र मुली घरी सांगून आल्या नाहीत. त्यांचे विवाह करण्यास रावणास खटपट करावी लागली. (क) कुंभकर्णासारख्याला त्याच्या योग्यतेची अनुरूप भार्या मिळणेच कठीण. सहा महिने निजणार व एक दिवस भोजनादी करण्यात जाणार! कोणता बाप अशाला आपली मुलगी खुषीने देईल! रावणासारख्याने जाऊन मागणी केल्यावर नाही म्हणण्याची सोयच नव्हती. त्याने बलीच्या मुलीची मुलगी वज्रज्वाला कुंभकर्णासाठी ठरविली. बली वगैरे सर्व देववैरीच म्हणून कुंभकर्णाचा संबंध योग्य कुळाशीच ठरला. (ख) गंधर्व राजा शैलूषाची मुलगी सरमा बिभीषणासाठी ठरविली. बिभीषण भगवद्भक्त होणार व गंधर्वांचे देवांशी सख्य आहे म्हणून हा संबंधही योग्य कुळाशीच ठरला. सरमा नाव का पडले याचा इतिहास अवलोकनीय आहे. तिची आई मानस सरोवराच्या तीरावर प्रसूत झाली व सरोवराचे पाणी भराभर वाढू लागले तेव्हा तिच्या आईने प्रार्थना केली की 'सरो मा वर्धयस्व' त्यामुळे सरमा नाव पडले. सरमा धर्मज्ञा होती. वज्रज्वालेच्या वर्णनात मात्र कोणतेच विशेषण नाही, पण ते नावच तिच्या गुणांची व स्वभावाची कथा सांगण्यास समर्थ आहे. (ग) येथे स्पष्ट दिसते की रावण एव्हापासून किंवा या पूर्वीच स्वतंत्राने वागू लागला. पुलस्त्य आजोबा, पिता विश्रवा, वडील सावत्र भाऊ कुबेर वगैरे कोणाचीच संमती त्याने घेतली नाही व तेही कोणी या विवाहास गेले

नाहीत. असहकारितेची चळवळ असुरांत अनादी कालापासून होती व कुलमर्यादाभंग, कुल कायदेभंग रावणाच्या काळापासूनच अमलात आला असे वाटते! इतिहास पुराणांची पुनरावृत्ती होते हे अगदी खरे आहे. 'पुराणों की पुनरावृत्ति' हे मानसमणि मासिकातील पूर्वीचे लेख मुद्दाम वाचावेत. (प्रज्ञानानंदाने लिहिलेले नाहीत हो!) विवाह झाल्यावर बापापासून वेगळे राहणे बरे वाटू लागले असावे. तेच प्रत्यक्ष घडत आहे आता –

हिं. । गिरि त्रिकूट एक सिंधु मझारी । बिधि निर्मित दुर्गम अति भारी ।।५ ।।
। सोइ मय दानवँ बहुरि सँवारा । कनक रचित मनि भवन अपारा ।।६ ।।
। भोगावति जसि अहिकुल बासा । अमरावति जसि सक्र निवासा ।।७ ।।
। तिन्ह तें अधिक रम्य अति बंका । जग बिख्यात नाम तेहि लंका ।।८ ।।

म. । त्रिकूटाद्रि गिरि एक सागरीं । बिधि निर्मित दुर्गम अति भारी ।।५ ।।
। त्यास पुन्हां मय दानव सजवित । रत्नजडित कांचनगृह अगणित ।।६ ।।
। अहिकुलवास जशी भोगावति । शक्रनिवास जशी अमरावति ।।७ ।।
। त्यांहुनि दुर्ग सुरम्य न शंका । जगविख्यात नाम ती लंका ।।८ ।।

अर्थ : ब्रह्मदेवाने निर्माण केलेला एक अती मोठा (भारी) व अती दुर्गम असा त्रिकूटाद्रि नावाचा पर्वत सागरात होता ।।५ ।। तो मयदानवाने पुन्हा सुसज्ज केला; त्यात रत्नजडित कांचनाची (सोन्याची) अगणित घरें होती ।।६ ।। नागकुळांची नगरी जशी भोगावती व इंद्राची राजधानी जशी अमरावती पुरी आहे (तशीच) पण त्यांच्यापेक्षा अधिक रमणीय व अधिक दुर्गम होती यांत शंका नाही, तीच जगात प्रसिद्ध असलेली लंका नावाची नगरी ।।८ ।।

टीका चौ.५(१) ज्या पर्वतावर लंका नगरी होती त्याचे वर्णन प्रथम करतात. तीन कूटे-शिखरे असलेला अद्रि-पर्वत, म्हणून त्रिकूटाद्री, त्रिकूटाचल, ही त्या पर्वताची नावे होती. विंध्याद्री पर्वत, सह्याद्री पर्वत म्हणतात तसाच त्रिकूटाद्री पर्वत. हा विषुववृत्ताच्या दक्षिणेस असलेल्या खंडात होता, असे आधुनिक संशोधकांचेही मत आहे. आज जिला लंका म्हणतात ते लहानसे बेट म्हणजे ही त्रिकूटाद्रीवरील लंका नव्हे. बिभीषणाची लंका कुठे? हा प्रस्तावनेतील लेख पहावा. हा त्रिकूटाद्री पर्वत महासागराच्या मध्यभागी (मझारी) होता. वा.रा.उ.कां. सर्ग ६ मध्ये विशेष वर्णन आहे ते पहावे. चारी बाजूस असलेले पर्वतांचे कडे टाकीने सरळ रेषेत तोडून नैसर्गिक किल्ल्याच्या तटांसारखे केले होते. पक्ष्यांना सुद्धा प्रवेश करता येणार नाही इतके उंच हे कडे होते. 'शकुनैरपि दुष्प्रापे टंकाच्छिन्न चतुर्दिशि' (७।५।२४) तो पर्वतच एवढा दुर्गम होता. (क) अती भारी लांबी रूंदी उंची अपार असलेला. सुंदर, कुंभिला व सुवेल अशी या तीन शिखरांची नांवे होती. सुंदर शिखर फार मोठे डोंगरसपाटी असलेले होते व त्याच्यावरच सुंदर लंकापुरी होती. सुवेल शिखरावरच्या सपाटावरच रघुवीराची सर्व वानरसेना उतरली होती व येथेच सर्व लढाया झाल्या. कुंभिला शिखरातील गुप्त गुहेत इंद्रजिताचे यज्ञस्थान होते व या शिखरावरच पाताळात जाण्याचे गुप्त विवर होते. चारी बाजूंनीं महासागर, पक्ष्यांना उडता येणार नाही एवढे उंच व सरळ

ओळंब्यांत तोडलेले पर्वताचे कडे व स्वतः ब्रह्मदेवांनी निर्माण केलेला नगरी, मग त्या लंकेत प्रवेश करणे अती कठीण, अशक्य असेल तर नवल काय? पुढील कथा समजण्यास इतका विस्तार पुरेसा आहे असे वाटते. अनंत काळाच्या ओघात पडझड झालेली असणारच.

चौ.७-८; (१) पाताळातील नागराजांच्या राजधानीचे नाव भोगावती व स्वर्गातील देवराजाच्या राजधानीचे नाव अमरावती आहे. यांची वर्णने प्राकृत ग्रंथात सुद्धा आहेत. यांच्या सारखी नगरी पृथ्वीवर कधीच नव्हती. चिंतामणी, कल्पवृक्ष, कामधेनू, अमृतकुंडे, ऐरावत, इत्यादी फक्त कानांनी ऐकण्याच्या वस्तू स्वर्गात, अमरावतीत आहेत, या दोन्हीपेक्षा लंकापुरी अधिक सुंदर व रमणीय व मागे वर्णन केल्याप्रमाणे सहज दुर्गम होती.

हिं. दो. । खाईं सिंधु गभीर अति चारिहुँ दिसि फिरि आव ।
। कनक कोट मनि खचित दृढ़ बरनि न जाइ बनाव ॥१७८ रा.)
। हरि प्रेरित जेहिं कलप जोई जातुधानपति होइ ॥
। सूर प्रतापी अतुल बल दल समेत बस सोइ ॥१७८ म ॥

म. दो. । खंदक सिंधु गभीर अति चारि दिशांस तदीय ॥
॥ कनक कोट मणि-खचित दृढ रचना अवर्णनीय ॥१७८ रा. ॥
। हरि-इच्छे ज्या कल्पिं जो होइ निशाचर-राज ॥
॥ बली प्रतापी शूर अति वसे ससैन्य-समाज ॥१७८म. ॥

अर्थ : तिच्या (तदीय) चारी दिशांस (सभोवती) अती खोल असा सागररूपी खंदक होता; व ज्याची रचना वर्णनातीत होती असा अती मजबूत रत्नजडीत सोन्याचा तट (कोट) होता ।।दो.रा ।। हरीच्या इच्छेप्रमाणे ज्या कल्पामध्ये जो कोणी अत्यंत बलवान प्रतापी व शूर असा राक्षसांचा, निशाचरांचा राजा होईल तो आपल्या सैन्यादी परिवारांसह तेथे रहावयाचा (असा रिवाज होता) ।।दो.१७८ म .)

टीका - दो.रा. (१) खंदक म्हणजे काय हे चालू व जुन्या पिढींतील वाचकांस सांगण्याची आवश्यकता नाही; पण भविष्य काळी 'खंदक म्हणजे काय?' असा प्रश्न विचारला जाईल. जमिनीवरील (भुईकोट) किल्ल्याच्या भोवती पुष्कळ रुंद व फार खोल असा खड्डा खणून त्यात पाणी सोडून तो अर्धा भरलेला असे. त्याच्या दोन्ही बाजू पक्क्या दगडांनी सरळ रेषेत बांधलेल्या असत; पोहून जाता आले तरी वर चढता येणे फारच कठीण असे. शांततेच्या वेळी त्यावर पुला सारखी वाट केलेली असे. पण शत्रुभयाच्या काळी ती काढून टाकीत असत. डोंगरी किल्ल्यांना खंदक नसत. लंकादुर्ग डोंगरी किल्ला असून शिवाय सिंधुदुर्ग (जंजिरा) होता. निसर्गनिर्मित अती खोल असा शेकडो मैलांचा सागर त्याच्या सभोवती होता. (क) ओळंब्यात तोडून काढलेल्या कड्याच्या माथ्यावर चारी बाजूंस रत्नांनी मढविलेला सोन्याच्या अभेद्य कोट-तट होता व त्यावर बुरूज वगैरे सर्व संरक्षणाची व युद्धाची तयारी होती. वा. रामायणात सुं.कां.स.३ ।२-१२ व यु.कां. ३ ।३-२९ पहा. तोफा वगैरेंचा सुद्धा उल्लेख आहे.

दो. म. (१) प्रत्येक कल्पामध्ये रामावतार होतो हे मागेच सांगितले आहे. येथे एक रहस्य उघड करून सांगितले की लंकेत राहण्यास लायक असा निशाचरपती कोण व्हावयाचा हे हरीच्या इच्छेने - प्रेरणेनेच ठरत असते. भाव हा की रामावतार नाटकात खलनायकाचे काम करण्यासाठी ज्याची योजना भगवंतांनी केली असेल तोच अतुल बली प्रतापी शूर निशाचर 'निशाचर राजा' व्हावयाचा व लंकेत जाऊन रहावयाचा आणि रामावतार नाटकातील मुख्य रणभूमी तेथेच असावयाची. (क) प्रतापभानू - दशानन महाबलवान वगैरे झाला याला मुख्य प्रेरणा हरीचीच आणि प्रतापभानू-रावण लंकेत येऊन राहणार हे येथे सुचविले आहे. लंकापुरी मृत्युलोकाचाच भाग असल्यामुळे देव तिथे वस्ती करून रहात नाहीत. (ख) रावणाचा वध झाल्यानंतर त्या कल्पाच्या अंतापर्यंत तेथे बिभीषण राज्य करावयाचा. नंतर दुसऱ्या कल्पारंभी लंकेची निर्मिती ब्रह्मदेवाने करावयाची व रावण येऊन राहीपर्यंत इतर कोणाची तरी वस्ती असावयाची तशी या कल्पात कोणाची वस्ती तेथे होती वगैरे आता सांगतात.

हिं. । रहे तहाँ निसिचर भट भारे । ते सब सुरन्ह समर संघारे ॥१॥
। अब तहँ रहहिं सक्र के प्रेरे । रच्छक कोटि जच्छपति केरे ॥२॥
। दसमुख कतहुँ खबरि असि पाई। सेन साजि गढ़ घेरेसि जाई ॥३॥
। देखि बिकट भट बडि कटकाई । जच्छ जीव लै गए पराई ॥४॥
। फिरि सब नगर दसानन देखा । गयउ सोच सुख भयउ बिसेषा ॥५॥

म. । होते निशिचर तिथें भट महा । अमरिं समरिं मारिले सरसहा ॥१॥
। शक्रें प्रेरित तेथे सांप्रति । अमित यक्षपति रक्षक नांदति ॥२॥
। कुठें खबर ही दशमुख पावुनि । घाली वेढा ससैन्य जाउनि ॥३॥
। बघुनि विकट भट कटक महा तें । यक्ष पळति घेऊनि जीवातें ॥४॥
। मग सब नगर दशानन पाहे । गत चिंता सुख विशेष लाहे ॥५॥

अर्थ : पूर्वी तेथे मोठे निशाचर योद्धे रहात होते (पण) देवांनी त्या सर्वांना युद्धात ठार मारले ॥१॥ नंतर सध्या तेथे इंद्राच्या आज्ञेने यक्षपती कुबेराचे अगणित रक्षक नांदत आहेत ॥२॥ अशी खबर दशाननाला कोठून तरी मिळाली. तेव्हा त्याने सैन्यासह जाऊन लंकेला वेढा दिला ॥३॥ ते अक्राळ विक्राळ वीरांचे मोठे सैन्य पाहूनच सगळे यक्ष जीव घेऊन पळून गेले ॥४॥ तेव्हा मग आत जाऊन दशाननाने सर्व नगर पाहिले व त्याची चिंता जाऊन त्याला विशेष सुख झाले. (मिळाले, लाहे, लाभले) ॥५॥

टीका चौ. १-३; (१) वा.रामायण उत्तरकाण्ड सर्ग ५-८ मध्ये सुकेश नावाच्या धार्मिक राक्षसाचे वर्णन आहे. त्याचे तीन मुलगे माल्यवान, माली व सुमाली यांनी घोर तपश्चर्या करून ब्रह्मदेवाकडून वर मिळविले. त्यांनी विश्वकर्म्याला विनंती केली की आम्हास राहण्यास मेरु-सुमेरु इत्यादी पर्वतावर कैलासासारखे राज्यस्थान निर्माण करून दे; तेव्हा त्याने लंकेकडे बोट दाखविले. ते तिघे आपल्या सैन्यासह येथे राहून इंद्रादी देवांचा व ऋषिमुनींचा छळ करू लागले.

तेव्हा देव शेवटी नारायणास शरण गेले. हे कळताच या तिघांनी देवांशीच उघड उघड युद्ध सुरू केले. नारायण गरूडावर बसून देवांच्या मदतीस आले व त्यांनी त्या राक्षसांचा सैन्यासह सरसकट विनाश केला, पण सुमाली मात्र आपल्या पुत्रपौत्रांसह पाताळात पळून गेला. (क) हे तिघे राक्षस रावणापेक्षा अधिक बलवान होते 'सर्वेतेभ्यो महाभाग रावणाद्बलवत्तराः' (७।८।२५) 'ततस्तु लंकामवराद्धनेश्वरः' (७।८।२९) येथे धनेश्वर न म्हणता धनेश्वराचे - कुबेराचे नोकर नांदू लागले असे म्हटले; दुसरा फरक नाही. सरसहा = सरसकट, शक्र=इंद्र, सांप्रति = सध्या, हल्ली ; (प्रतापभानू- रावणाचे लग्न वगैरे झाले त्यावेळी)

चौ.३-५; (१) लंकानगरीविषयी व तेथे कुबेराचे नोकर रहात असल्याविषयीची खबर रावणास कोणी दिली याविषयी ग्रंथात मतभेद आहेत. येथील वर्णन चारी कल्पांतील कथांना सामान्य असल्याने कवींनी मोघम उल्लेख करणेच योग्य ठरते. नारद, मयदानव (रावणाचा सासरा), पाताळात पळून गेलेला रावणाचा मातामह सुमाली इत्यादिकांकडून खबर मिळाल्याचे उल्लेख आहेत. मानसातील पूर्वीच्या स्पष्ट उल्लेखांवरून मयदानवानेच ही खबर दिली असावी असे मानणे योग्य ठरते; कारण त्याने लंकेची डागडुजी केल्याचे नुकतेच सांगितले आहे; व त्याने मंदोदरी रावणाला दिली ती यातुधानपती होणार आहे हे जाणून दिली आहे. आपल्या जावयास हे अत्यंत सुरक्षित व योग्य स्थान आहे असे जाणून त्यानेच खबर दिली असे मानणे योग्य आहे.

(२) वा.रामायणाप्रमाणे ससैन्य गेल्यावर वेढा वगैरे न घालता कुबेरास सामोपचाराने दूतांबरोबर निरोप पाठवून लंकेची मागणी केली आहे. कुबेराने लंका सोडली हा त्यातील सारांश आहे. रावणाचे व त्याच्या जनकाचे वाकडे होते व विश्रवामुनींनी रावणाला शाप दिला होता वगैरे वर्णन वा.रा. ७।११।४० मध्ये आहे. लढाई न करताच रावणास लंका मिळाली.

(३) बापाशी सख्य नसल्यामुळे व परिवार फार वाढल्यामुळे कुठे रहावे अशी चिंता लागलेली असणारच. शिवाय अति दुर्गम असेच स्थान असणेही जरूर होते. हे स्थान सर्वप्रकारे सुरक्षित व सर्व सुखसोयींनी युक्त आढळले म्हणून चिंता गेली. भोगावती व अमरावतीपेक्षा रम्य असल्याने विशेष सुख झाले. ही चढाई लढाई न करता अपेक्षेपेक्षा अधिक फलदायी झाल्याने हर्षही झाला असेलच. लाभात् लोभः प्रवर्धते हे कसे घडले ते आता सांगतात.

हिं. । सुंदर सहज अगम अनुमानी । कीन्हि तहाँ रावन रजधानी ॥६॥
। जेहि जस जोग बाटि गृह दीन्हे। सुखी सकल रजनीचर कीन्हे ॥७॥
। एक बार कुबेर पर धावा । पुष्पक जान जीति लै आवा ॥८॥

हिं. दो. । कौतुकहीं कैलास पुनि लीन्हेसि जाइ उठाइ ॥
॥ मनहुँ तौलि निज बाहु बल चला बहुत सुख पाइ ॥१७९॥

म. । सुंदर सहज अगम अनुमानी । रावण करि ती स्व-राजधानी ॥६॥
। उचित वास वाटी ज्यां त्यांना । सुखवी सर्वां निशाचरांना ॥७॥
। मग घाली धनदावर घाला । जिंकुनि पुष्पक घेउनि आला ॥८॥

दो. । उचलुनि घेई एकदां लीलेनें कैलास ॥

॥ जणुं निज भुजबल तोलुनी पावे परम सुखास ॥१७९॥

अर्थ : लंका सहज सुंदर व सहज अगम्य आहे असे अनुमान केले व रावणाने तीच आपली राजधानी केली ॥६॥ ज्याच्या योग्यतेप्रमाणे ज्याला योग्य असे घर राहण्यास दिले व सगळ्या रजनीचरांना सुखी केले ॥७॥ एकदा कुबेरावर हल्ला करून त्याला जिंकून पुष्पक (विमान) घेऊन आला ॥८॥ (नंतर एकदा) त्याने जाऊन सहज लीलेने कैलास पर्वत उचलला; व जणू आपले भुजबल तोलून पाहिले. आणि त्याला फार सुख झाले ॥दो. १७९॥

टीका चौ. ६-७; (१) अनुमानी = अनुमानले, अनुमान केले असा मराठीत अर्थ आहे व अनुमानी = अनुमानून असा अर्थ हिंदीत आहे. (क) पूर्वी लंकेचे वर्णन केले तेव्हा ती दुर्गम होती पण आता रावण तेथे राहिल्यामुळे अगम झाली. बाहेरचा शत्रू आत प्रवेश करण्याचा आता विचार सुद्धा करणार नाही. बाहेरून आणलेली लूट एकदा लंकेत पोचली की पुन्हा कोणी परत घेईल अशी भीतीच उरली नाही. पृथ्वीतलावरील कोणत्याही इतर राजधानीत हे इतके सहज साधले नसते. (२) विष्णूच्या भयाने पाताळात लपलेले सर्व दैत्य दानव भराभर लंकेत येऊन राहिले; कारण रावणाला विष्णूपासून भय उरलेले नाही; आणि वानर मनुजानी लंकेत जाण्याची कल्पना करणे सुद्धा अशक्य होते. यामुळे पूर्ण निर्भयता आली व रावणाच्या आश्रयाने साहस, धाडस वाढले. कधीकुठे स्वप्नात सुद्धा पाहिली नसतील अशी निवासस्थाने सर्वांना मिळाली. (क) राजधानी केल्याबरोबर मंत्री, सचिव संरक्षक इत्यादी अधिकारी नेमणे वगैरे सर्व गोष्टी कराव्याच लागणार. त्या सर्व केल्या व राजधानीची उत्तम शिस्त लावली.

चौ. ८ (१) धनद = कुबेर, धनाध्यक्ष, लंका सोडावी लागल्यामुळे त्याला कैलासपर्वतावर स्थान देऊन ब्रह्मदेवाने उत्तर दिशेचा अधिकारी केला; व देवांचा खजिनदार बनविला. कुबेर रावणाचा मोठा सावत्रभाऊ, यक्षांचा राजा व शंकरांचा सखा आहे. त्याला एक डोळा, तीन पाय व आठच दात आहेत असे म्हणतात. कुबेरासारखी संपत्ती ही म्हण हिंदुस्थानातील हिंदूंच्या सर्व भाषांत आहे. (२) पुष्पक - पुष्पक विमान हे विमान रघुराजाचे होते; कुबेराने मागितल्यामुळे ते त्यास दिले होते. हे इच्छागामी, अत्यंत रमणीय, रत्नालंकारांनी विभूषित असे अद्वितीय विमान होते. याच विमानात बसून रघुनाथ लंकेतून परत आले आहेत. याचे सविस्तर वर्णन वा.रा.सुं.कां.सर्ग ७-८ मध्ये, यु.कां.सर्ग १२४।१०-१२) व २४-३०; व उत्तरकांड १५।३९-४३ मध्ये आहे. कुबेरावरील स्वारीचे व युद्धाचे वर्णन सर्ग १४-१५ त आहे. कुबेराच्या डोक्यात एक महाभयंकर गदेचा प्रहार रावणाने केला आहे. ही रावणाची पहिली मोहीम धर्मशील सावत्र भावावर। केलेली पूर्ण यशस्वी झाली! दिग्विजयाचा प्रारंभ कैलास पर्वतापासून केला. अस्तनीतला निखारा व्हायला नको म्हणून प्रथम सावत्रभावावरच स्वारी केली. पुष्पक मिळविणे हा या स्वारीतील मुख्य हेतू असावा.

दो. (१) पुष्पक विमानाची पहिली फेरी पुन्हा कैलासाकडेच! मोठाल्या दगडी गोट्या उचलण्याचा खेळ जसा पूर्वी खेळत असत त्याप्रमाणे केवळ खेळ म्हणून इष्ट देवतेचे निवासस्थान

जो कैलास पर्वत तो उचलला. (२) जी वस्तू हलकी असते तिचे पारडे तोलताना वर जाते व जी जास्त वजनदार असते तिचे पारडे खाली राहते; म्हणून म्हटले की रावणाने आपले बाहुबल जणू तोलून पाहिले. आपल्या बाहुबळाचा त्यास अंदाज करता आला. या अतुल पराक्रमाची आठवण रावणाला वारंवार झाली आहे पुढे लंकाकांडात दिसेल; पण याच रावणाला हिरण्यकशिपूचे एक कुंडल २० हातांनी सुद्धा उचलता आले नाही. (क) एवढे अचाट समर्थ्य आपल्या नुसत्या बाहूत आहे याची प्रतीती आल्याने अपार सुख होणे स्वाभाविक आहे; पण त्याबरोबरच अहंकारही कितीतरी पट वाढणे अगदी सहज व सोपे होते; तेच झाले पहा -

हिं. । सुख संपति सुत सेन सहाई । जय प्रताप बल बुद्धि बडाई ॥१॥
। नित नूतन सब बाढत जाई । जिमि प्रतिलाभ लोभ अधिकाई ॥२॥
।अतिबल कुंभकरन अस भ्राता । जेहि कहुँ नहिं प्रतिभट जग जाता॥३॥
। करइ पान सोवइ षट मासा । जागत होइ तिहूँ पुर त्रासा ॥४॥
। जौं दिन प्रति अहार कर सोई । बिस्व बेगि सब चौपट होई ॥५॥

म. । सुख सुत सैन्य साह्य संपत्ती । जय बल बुद्धी प्रताप महती ॥१॥
। वाढति नव नव निशिं वासर तीं। प्रतिलाभें जशि लोभा भरती ॥२॥
। अतिबल कुंभकर्णसा भ्राता । जगीं जया प्रतिभट न पहातां ॥३॥
। पान करुनि निजतो षण्मासीं । जैं जागे धडकी त्रिजगासी ॥४॥
। प्रतिदिन तो जर दुर्भर भरता । विश्वा वेगें सपाट करता ॥५॥

अर्थ : सुख, सुत, सैन्य, सहायक, संपत्ती जय, बल, बुद्धी, प्रताप व प्रतिष्ठा (महती –मोठेपणा) ही सर्व रात्रंदिवस नवीन नवीन वाढत होती; प्रत्येक वेळीं लाभ झाला की जसा लोभ वाढतो तशी वाढली ॥१-२॥ ज्याच्या तोडीचा योद्धा जगात शोधून सुद्धा सापडत नव्हता, (जन्माला व आला नाही = ज्ञान = जाता; जग = जगात) असा कुंभकर्णासारखा अतिबल असलेला भाऊ ॥३॥ तो (मद्य) पिऊन सहा महिने निजत असे, (पण) जागा झाला म्हणजे त्रैलोक्याला (भयाने) धडकी भरत असे ॥४॥ त्याने जर कधी न भरणारे (दुर्भर - उदर) दररोज भरले असते तर सर्व विश्व लवकरच सपाट करून टाकले असते ॥५॥

टीका. चौ. १-२; (१) प्रथम सुखरूपी साध्याचा उल्लेख करून नंतर त्याच्या साधनांचा उल्लेख केला. संतती, संपत्ती, नोकर चाकर साह्यकर्ते, व सैन्य ही सुखाची साधने आहेत असे विषयी जीवांस वाटत असते. राजा असल्याने सैन्याचा उल्लेख केला. सैन्य नसेल व बलाढ्य नसेल तर राजास सुख होत नाही. या चरणाने सुचविले की मनासारखे वागणारे, आपल्या योग्यतेचे पुष्कळ सुत होते. माली, माल्यवान, कुंभकर्ण यांच्यासारखे साह्य करणारे होते; संपत्तीला तोटाच नव्हता. याप्रमाणे कौटुंबिक सुख व राज्यसुख होते व नित्य नवे रोज वाढत होते.

(२) जय व महती ही साध्ये आहेत व प्रताप, बल, बुद्धी ही साधने आहेत. महतीचे साधन

जय सुद्धा आहेच. एका बाजूने परावलंबी बाह्य साधने व दुसऱ्या बाजूने बलबुद्धी प्रतापादी अंतरंग साधने असली तरच जय मिळणे शक्य होते. या सर्वांच्या योगाने मानसन्मान, मोठेपणाची इच्छा व अहंकार यांची पण नित्य नवी समृद्धी होऊ लागली. प्रतापभानू राजा होता, नंतर चक्रवर्ती होण्याची इच्छा झाली होती; ती पूर्ण होताच अमरता मिळण्याची इच्छा झाली होती व आता रावण जन्मात ब्रह्मदेवाला जरठ मूर्ख म्हणण्यापर्यंत मजल गेली आहे.

चौ. ३-४; (१) रावणाचे बळ केवळ बाहुबळ नव्हते; तपोबल, मायाबल, कपटबल व वराच्या योगाने प्राप्त झालेले अजिंक्यत्व या सर्वांचा समन्वय होता तरीही कैलास पर्वत उचलणारा रावण हनुमन्ताच्या एका ठोशाने जमिनीवर कोसळला आहे. पण रावणाच्या ठोशाने हनुमान जमिनीवर कोसळले नाहीत. कुंभकर्णांच्या एका ठोशाने हनुमान भूमीवर पडले आहेत. असा कुंभकर्ण रावणापेक्षा अत्यंत बलवान होता. त्याच्या बळाचा रावणाला फार अभिमान व भरवसा होता हे पुढे लंकाकांडात स्पष्ट होते. जसा अरिमर्दन प्रतापभानूपेक्षा बलवान व रणधीर होता तसाच अरिमर्दनाचा अवतार कुंभकर्ण रावणापेक्षा बलवान व रणधीर होता. ६।२७; ६।६१; ६।७२।४; पहा.

(२) पान करणे - मदिरापान करणे असा अर्थ आहे. 'करिसि पान निजसी दिन राती' (३।२१।७); 'माने ज्ञानहिं लज्जा पानें' नष्ट होतात. (३।२१।१०) (क) जागा झाला की त्रैलोक्याला भयाने धडकी भरत असे की हा बाहेर पडला तर तिन्ही लोकांना गिळून टाकील. 'उग्र बिलोकें प्रभुस बिलोकी।' गिळूं पाहतो जणूं त्रिलोकी (६।७०।१२)

चौ .५(१) सहा महिन्यांनी जागा झाल्यावर जर पोटभर खाण्याची मोकळीक मिळाली असती तर तेवढ्या थोड्या दिवसात सुद्धा विश्व सपाट झाले असते हा भाव येथे असल्याने पुनरुक्तिदोष नाही. 'नित्य करिल जर खल आहारा। सकल उजाडिल हा संसारा' (१७७।७) असे ब्रह्मदेवाने म्हटले आहे. 'कुंभकर्णाची क्षुधा दारुण। सिद्ध भक्ष्य नसतां जाण। भक्षील अवघे लंका भवन। यालागी भक्षण रावण धाडी' (भा.रा.६।२०।४५) त्याच अध्यायातील ओव्या १११-१३७ पहाव्या म्हणजे वरील विधानाची सत्यता पटेल. (क) दुर्भर शब्दाचे अग्नी, काम व उदर असे तीन अर्थ आहेत. येथे उदर, पोट असा अर्थ आहे. दासबोधात दुर्भर शब्द उदरासाठी वापरला आहे. गीतेत दुष्पूर = दुर्भर काम व अनल या अर्थांनी वापरला आहे. 'कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणाऽनलेन च'. जठरानल उदरातच असतो. जन्मल्यापासून मरेपर्यंत किती वेळा उदर भरले तरी पुन्हा रिकामे ते रिकामे! टीचभर पण दुर्भर! जागा होई त्या दिवशी कुंभकर्णाला पोटभर आहार मिळत नसे.

हिं. । समरधीर नहिं जाइ बखाना। तेहि सम अमित बीर बलवाना ।।६ ।।
। बारिदनाद जेठ सुत तासू। भटमहुँ प्रथम लीक जग जासू ।।७ ।।
। जेहि न होइ रन सनमुख कोई। सुरपुर नितहिं परावन होई ।।८ ।।

हिं. दो. । कुमुख अकंपन कुलिसरद धूमकेतु अतिकाय ।।
।। एक एक जग जीति सक ऐसे सुभट निकाय ।।१८० ।।

म. । समर धीर करुं कसें वर्णना । तत्सम वीर बलाढ्य न गणना ॥६॥
। मेघनाद मोठा सुत रावणि । लेखित लोकिं सकल वीराग्रणि ॥७॥
। ज्या कोणि न रणिं सन्मुख वळतें । सुरपुरिं सतत पळापळ उडते ॥८॥

म. दो. । कुमुख अकंपन कुलिशरद धूमकेतु अतिकाय ॥
॥ प्रत्येक हि जग जिंकि कीं ऐसे सुभट-निकाय ॥१८०॥

अर्थ : कुंभकर्ण किती रणधीर होता याचे वर्णन मी कसे करू शकणार! त्याचे बलाढ्य वीर अगणित होते ॥६॥ रावणाचा (रावणि) मोठा मुलगा मेघनाद सर्व लोकांत वीराग्रणी म्हणून लेखला– मानला जात असे ॥७॥ रणांगणात त्याच्या समोर येण्याची फिरकण्याची कोणाची छाती नव्हती; व स्वर्गलोकात तर (त्याच्या भयाने) सदा पळापळ उडत असे ॥८॥ कुमुख अकंपन, कुळिशरद (वज्रदंत, वज्रदंष्ट्र) धूमकेतु व अतिकाय यांच्यासारखा एकेकटा जग जिंकू शकेल अशा सुभटांचे समुदाय पुष्कळ होते ॥११०॥

टीका - चौ. ६(१) कुंभकर्ण किती रणधीर होता याची कल्पना मानसातील रघुवीर कुंभकर्ण युद्धवर्णन वाचून येईल. अधिक विस्तार वा.रा.व भावार्थ रामायणात पहा. (क) कुंभकर्णाच्या वर्णनात मागील तीन चौपायात 'रघुवीर' हा एक शब्द कवींना वापरता आला नसता की काय याचा विचार केला म्हणजे येथील दुसऱ्या चरणाने भासमान होणारा विरोध वितळून जातो. कुंभकर्णाला जगात कोणी प्रतिभट जन्माला आला नाही, असे तिसऱ्या चौपाईत म्हटले; व 'तत्सम वीर बलाढ्य न गणना' असे येथे म्हटले व येथेच कुंभकर्णाला समरधीर (रणधीर) म्हटले. भाव हा आहे की त्याच्यासारखे बलाढ्य वीर लंकेत रावण सेनेत जरी अगणित होते, तरी त्याच्यासारखा रणधीर, समरधीर, लंकेत सुद्धा कोणी नव्हता. हा भेद दाखविण्यासाठी समरधीर शब्द पूर्वी न वापरता हातचा राखून ठेवला होता. टीकाकार म्हणतात की जगात प्रतिभट नव्हता म्हणजे लंकेच्या बाहेरच्या जगात नव्हता. याने असा अर्थ निघतो की लंकेत त्याला प्रतिभट पुष्कळ होते. असे असते तर रावणाला कुंभकर्णाच्याच बलपौरुषांची विशेष आशा वाटण्याचे काही कारण नव्हते व मुद्दाम त्याला जागा करून युद्धास पाठविण्याची आवश्यकता भासली नसती. अगणित समानबल वीरांतील एक नसल्याने विशेष फरक वाटण्याचे कारण नव्हते. पायलीभर गव्हातील एक दाणा काढून ठेवला तर काहीच फरक वाटणार नाही. रावण सुद्धा कुंभकर्णासारखा रणधीर, निधड्या छातीचा नव्हता. काही शस्त्र न घेताच युद्धास जाणारा हा एकच रणधीर, कधीच घाबरला, कचरला नाही. इतर रामायणात, प.पु.स्कंद.पु.यात रावण युद्धातून पळून गेला आहे. मानसातील रावणाचा धीर खचल्यावर त्याने व इतर अनेकांनी मायेचा, कपटाचा उपयोग केला आहे; पण कुंभकर्णाने तसे काहीच केले नाही; मेघनाद सुद्धा मरणाला घाबरला आहे. खरा रणधीर एकटा कुंभकर्णच हे लंकेतील युद्धात लं.कां.दिसेल.

चौ.७-८ (१) वारिद-नाद = मेघनाद. हे रावणाच्या ज्येष्ठ सुताचे नाव जन्माल्याबरोबर दिसून आलेल्या गुणावरून ठेवलेले होते. मेघासारखा ज्याचा नाद -आवाज तो मेघनाद. इंद्राला जिंकल्यावर इंद्रजित नाव पडले. रावणि = रावणाचा. मेघनाद सर्व राक्षसात अधिक मायावी होता

व शूरही होता. रावण इंद्राला जिंकू शकला नाही, पण मेघनादाने इंद्राला बांधून आणला होता. रावणाला याच्याही बळाचा फार भरवसा वाटत होता. युद्धात रावण रघुवीराला घायाळ किंवा मूर्छित करू शकला नाही पण मेघनादाने रघुवीरास नागपाशात बांधून मूर्छित पाडले आहेत . वा. रामायणात उ.कां. अगस्तींनी रघुनाथास सांगितले आहे की रावणवध करण्यापेक्षा इंद्रजिताचा वध करणे फारच कठीण होते. रावण, कुंभकर्ण व इंद्रजीत यांच्या तोडीचा वीर जगात कोणी नव्हता. आता इतर वीरांचे थोडक्यात वर्णन करतात.

दो. (१) रावणाच्या सैन्यातील महावीरांचे वर्णन करणे अशक्य, म्हणून ज्यांच्या नावात 'क'कार आहे अशांचा नमुना दाखवितात. यावरून इतर ख.ग.घ. इत्यादी अक्षरांची नावे असणारे असेच अनेक सुभट समुदाय होते असे समजावे; पण त्यात सुमुख, सुशील, सुबुद्धी इत्यादी प्रकारचे मात्र कोणी नव्हते हे लक्षात ठेवावे. सगळ्यात कु=कुत्सित काही तरी होते म्हणूनच जणू कुमुखाचा उल्लेख प्रथम केला! आता एका चौपाईत सर्वांच्या सामान्य गुणांचे वर्णन करून रावणाच्या अहंकाराचे स्वरूप दाखवितील.

हिं. । कामरूप जानहिं सब माया । सपनेहुँ जिन कें धरम न दाया ।।१ ।।
। दसमुख बैठ सभाँ एक बारा । देखि अमित आपन परिवारा ।।२ ।।
। सुत समूह जन परिजन नाती । गनै को पार निसाचर जाती ।।३ ।।
। सेन बिलोकि सहज अभिमानी । बोला बचन क्रोध मद सानी ।।४ ।।
। सुनहु सकल रजनीचर जूथा । हमरे बैरी बिबुध बरूथा ।।५ ।।

म. । कामरूप सब अति मायावी । स्वप्निंहि धर्म दया ना ठावी ।।१ ।।
। सभे एकदां बसला रावण । पाहे निज परिवारा पार न ।।२ ।।
। पुत्रपौत्र गण कुटुंब परिजन । कोण गणुं शके ते निशिचर गण ।।३ ।।
। सेना बघुनि सहज अभिमानी । क्रोध मदें युत वदला वाणी ।।४ ।।
। ऐका निशिचर वरूथ सगळे । विबुध-संघ निज वैरी आगळे ।।५ ।।

अर्थ : सगळे कामरूप (इच्छानुसार रूप घेणारे) होते व सर्वच अती मायावी (माया जाणणारे) होते; व त्यांस धर्म व दया स्वप्नात सुद्धा माहीत नव्हती ।।१ ।। एकदा रावण सभेत बसला असता त्याने आपला अपार (पार न) परिवार पाहिला ।।२ ।। (त्यात) पुत्र व नातू यांचे समुदाय व कुटुंबी, परिजन यांचे अगणित समुदाय होते. त्या निशाचरांच्या (विविध) गणांची गणना कोण करू शकणार! ।।३ ।। ती सर्व सेना पाहून तो सहज अभिमानी क्रोधमदानेयुक्त असे भाषण करू लागला ।।४ ।। सर्व निशाचर वरूथ हो! ऐका! देवांचे सर्व समुदाय आपले मोठे (आगळे– विशेष) वैरी आहेत ।।५ ।।

टीका चौ. १(१) कामरूप जशी इच्छा असेल तसे रूप घेऊ शकणारे. मायावी = कपट, राक्षसी माया यांचा उपयोग करणारे. जशी माया रचावयाची असेल तसे रूप घेऊ शकत. कालकेतूने राजाला भुलविण्यासाठी वराहरूप घेतले; स्वयंपाक करण्याच्या मिषाने राजपुरोहित बनला व

आकाशवाणी करण्यासाठी द्विसाढवळ्या अदृश्य झाला. मायामय अन्न शिजविले. अशा प्रकारची शक्ती या सर्व निशाचरांच्या ठिकाणी होती. हे अन्नाचे रूप वगैरे सुद्धा घेत असत. शूर्पणखा, मारीच, अकंपन, अतिकाय व रावण यांच्या मायेचे वर्णन अरण्यकांडापासून पुढे आहे. (क) अधर्मी, पापी, निर्दय, हिंसक असे हे कोट्यवधी राक्षस समुदाय होते.

चौ. २-३(१) रावण नेहमीप्रमाणेच सभेत बसला होता; पण त्या एके दिवशी तो सर्व पुत्रपौत्रादी आश्रितांचा अपार सागर पाहिला. या सर्वांची नित्य नवी वृद्धी होत होती हे नुकतेच सांगितले आहे. अशी अपार वाढ होण्याचे कारण वा.रा.उ.कां सर्ग ४ मध्ये दिले आहे की - 'उभयापि वरो दत्तो राक्षसानां नृपात्मज ।। सद्योपलब्धि गर्भस्य प्रसूतिः सद्य एवहि ।।३१ ।। सद्य एव वयः प्राप्तिर्मातुरेव वयः समम्' ।।३२।। ताबडतोब गर्भधारणा, गर्भधारणा झाली की ताबडतोब प्रसूती, प्रसूत झाली की ती संतती त्याच क्षणी त्या आईच्या बरोबरीच्या वयाची व्हावयाची असा वर राक्षस जातीला उमेनेच दिलेला आहे. सुकेशराक्षस जन्मास आला त्यावेळी हा वर दिलेला आहे. (सुकेश हा रावणाच्या आईचा आजोबा) या कारणामुळे पेरलेल्या धान्यकणांच्या किंवा वृक्षांच्या बीजांच्या वृद्धीपेक्षा प्रजेची व कुटुंबाची वृद्धी रोज किती होत असेल याची कल्पना करावी. अशांची शिरगणती कोण कशी करू शकेल!

चौ. ४-५ (१) प्रतापभानू - चरित्रात टीकेत स्पष्ट केले आहे की त्याला कर्तृत्वाभिमान होता. तोच राक्षसदेहामुळे व वरप्राप्तीमुळे वाढला. त्यात कुंभकर्णइंद्रजीता सारख्यांचे साह्य मिळाले, त्यामुळे तो अधिक प्रबळ झाला. आंबे, फणस, नारळी यांच्या वाढीस वेळ लागतो, पण चांगल्या अनुकूल भूमीत बोरी, बाभळी, जेपाळ वाढण्यास वेळ लागत नाही. स्वभावानेच अभिमानी आणि त्यात हा बल वीर्य शौर्य, धैर्य, क्रौर्य, हिंसा, अधर्म, कपट, माया इत्यादींचा अपार सागर पाहिला तेव्हा वाटले की हे सर्व गुंड निरूद्योगी राहिले तर लंकेतच हाहाकार उडेल, यादवी माजेल. या पोसलेल्या गुंडांना काहीतरी त्यांच्या लायकीचा उद्योग लावून दिला पाहिजे. (क) दैत्य, दानव, राक्षस, निशाचरादी सर्व, देवांना आपले वैरी मानतात. सत्वगुणप्रधान रजोगुणी लोकांचा द्वेष करणे व त्यांच्याशी वैर करणे हा तमोगुणप्रधान सत्वगुणी लोकांचा स्वभावच आहे. या वैराने सत्वगुणप्रधानांचा तमोगुणप्रधानांकडून नेहमी पराभवच होतो; हे विशिष्ट्य आजही पहावयास सापडेल. भारताची झालेली चीरफाड (फाळणी) व काश्मीरची होऊ घातलेली फाळणी, यात सुद्धा हा नियम काही अंशाने चरितार्थ झालेला दिसेल. तसेच हिंदू व परधर्मीय आक्रमक यांच्यात सुद्धा हाच नियम प्रत्यक्षात आलेला दिसतो. (ख) येथील हे वर्णन मेघनादाने इंद्राचा पराभव केल्यानंतरचे आहे हे पुढील व मागील उल्लेखांवरून स्पष्ट आहे. म्हणूनच म्हटले की मेघनादामुळे स्वर्गात पळापळ उडते. देवांना, लोकपालांना नुसते जिंकून व त्यांच्या लोकांतील उत्तमोत्तम संपत्ती लंकेत रिचवून समाधान होईना, देवांना ठार मारावे अशी लालसा उत्पन्न झाली आहे. रावण त्या सर्व सेनेला सांगतो की–

हिं. । ते सनमुख नहिं करहिं लराई । देखि सबल रिपु जाहिं पराई ।।६ ।।
। तेन्ह कर मरन एक बिधि होई । कहउँ बुझाई सुनहु अब सोई ।।७ ।।
। द्विज भोजन मख होम सराधा । सब कै जाइ करहु तुम्ह बाधा ।।८ ।।

हिं. दो. । छुधा छीन बलहीन सुर सहजेहिं मिलिहहिं आइ ।।
।। तब मारिहउँ कि छाड़िहउँ भली भाँति अपनाइ ।।१८१ ।।

म. । ते सन्मुख ना युद्धा वळती । प्रबल रिपूला पाहुनि पळती ।।६ ।।
। त्यांच्या मरणा एक उपाया । सांगूं आतां श्रवण करा या ।।७ ।।
। द्विजभोजन मख होमां श्राद्धां । करा जाउनी सकलां बाधा ।।८ ।।

म. दो. । क्षुधाक्षीण बलहीन सुर सहज शरण येतील ।।
। तैं मारूं वा सोडुं कीं मज वश जर होतील ।।१८१ ।।

अर्थ : ते (देव-विबुध) युद्धाला समोर उभेच रहात नाहीत; प्रबल शत्रूला (रिपूला) पाहिला की पळ काढतात ।।६ ।। तेव्हा आता त्यांच्या मरणाला असलेला एक उपाय हा आहे, सांगतो ऐका ।।७ ।। ब्राह्मण भोजन होम यज्ञ याग श्राद्ध (इत्यादीत) तुम्ही जाऊन विघ्ने आणा (होऊ देऊ नका) ।।८ ।। त्यामुळे क्षुधेने क्षीण झालेले व बलहीन झालेले देव सहज शरण येतील; मग त्यांना ठार मारू किंवा मला वश होऊन राहिले तर सोडून देऊ ।।१८१ ।।

टीका चौ. ६(१) वर सांगितलेच आहे की देव सत्वगुणप्रधान रजोगुणी आहेत; शिवाय पुण्यक्षय झाल्याशिवाय त्यांस मरण येत नाही. दुर्जनांच्या कारागृहात पडणे किंवा पळून जाऊन लपणे हे दोनच मार्ग अशा वेळी त्यांच्यापुढे असतात; व ते क्षत्रिय नसल्याने पळून जाण्याशिवाय मार्गच नसतो. कारण ते अमर आहेत. शिवाजी महाराजांनासुद्धा काही वेळा असेच करावे लागले.

(२) देवांना प्रत्यक्ष अन्नभक्षण नाही. मृत्युलोकांतील यज्ञ, याग, होम, श्राद्ध, पूजा, नैवेद्य इत्यादीत त्यांच्या त्यांच्या नावांने जे समर्पण केले जाते त्यांनेच त्यांची पुष्टितुष्टी होते; हे रावणास माहीत आहे. रावण युद्धनीतीचे शिक्षण देत आहे की शत्रू लढाई देत नसेल व शरणही येत नसेल आणि खंदकात किंवा अन्यमार्गाने लपून राहिला असेल तर त्याला बाहेर पडण्यास रसद मारणे हा एकच उपाय असतो. पानिपतच्या तिसऱ्या लढाईत अबदालीने हेच केले व मराठे अमर नसल्याने क्षुधाक्षीण व बलहीन झाल्यावर त्यांनी बलिष्ठ शत्रूशी सामना केला आणि मेले. (क) आज रावण प्रत्यक्ष नसला तरी कलिकालरूपी रावणाने ही प्रेरणा फार जोराने दिली आहे व त्याचाच परिणाम 'परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ' (भ.गी.) असे होत नाहीसे झाले. आणि अतिवृष्टी, अनावृष्टी, दुर्भिक्ष, मूषक, टोळधाडी, रोगांच्या साथी यांचे आक्रमण होत आहे. (ख) यज्ञ, याग, श्राद्धपूजादी बंद पाडणारे, त्यांत विघ्न करणारे व त्यांची निंदा करणारे निशाचर होत हे येथे दाखविले आहे. सत्तेचा व सामर्थ्याचा मद चढला म्हणजे धर्मशील उत्तम कुळातील पुरुष सुद्धा कसे राक्षसीवृत्तीचे बनतात हे ही येथे दाखविले. पळून गेलेले देव रावणाला त्रास देत नव्हते; देवांच्या हातून रावणाला मरण नव्हते. लंकेकडे वाकड्या नजरेने बघण्याची त्यांची छाती नाही हे पण रावणास माहीत होते. पण स्वतःच उठलेल्या गुंडांना परराष्ट्रात अत्याचार करावयास लावून कामात गुंतवून ठेवले नाहीत तर स्वतःच्याचराष्ट्रात, घरात कुळात, जातीत, धर्मात ते उत्पात करतील हे तो जाणून होता म्हणून ही आज्ञा देत आहे.

हिं. *। मेघनाद कहुँ पुनि हँकरावा। दीन्ही सिख बल बयरु बढ़ावा ॥१॥*
। जे सुर समरधीर बलवाना। जिन्ह के लरिबे कर अभिमाना ॥२॥
। तिन्हहि जीति रन आनेसु बाँधी। उठि सुत पितु अनुसासन काँधी ॥३॥
। एहि बिधि सबही अग्या दीन्ही। आपुनु चलेउ गदा कर लीन्ही ॥४॥
। चलत दसानन डोलत अवनी। गर्जत गर्भ स्रवहिं सुर रवनी ॥५॥

म. *। घननादा बोलावुनि आणवि। दे उपदेश वैर बल वाढवि ॥१॥*
। समरधीर बलवंत सुरांना। जे धरिती कीं रणाभिमाना ॥२॥
। रणीं जिंकुनी आण बांधुनी। जावें पितृवच वंद्य मानुनी ॥३॥
। ऐसे देउन सर्वां शासन। निघे गदा करिं घेउन आपण ॥४॥
। दशमुख चाले डोले अवनी। गर्जत गळति गर्भ सुररमणी ॥५॥

अर्थ : (मग) मेघनादाला (घन=मेघ) बोलावून आणवून देववैर व त्याचे बळ वाढेल असा उपदेश केला ॥१॥ (म्हणाला की) ज्या देवांना युद्धाचा अभिमान असेल व जे बलवान व रणधीर असतील त्यांना रणात जिंकून बांधून आण. जा ऊठ, आपणही गदा हातात घेऊन निघाला ॥४॥ दशानन चालू लागला तेव्हा पृथ्वी (अवनी) डोलू लागली, व त्याने गर्जना करताच देवस्त्रियांचे (सुररमणी = रवणी) गर्भ गळून पडू लागले ॥५॥

टीका चौ. १-३;(१) रावणादी ज्या क्रमाने निशाचरांचे आधी वर्णन केले त्याच्या उलट क्रमाने भिन्न भिन्न कामागिरी सोपविली जात आहे. पळपुट्या देवांना वठणीवर आणण्याची कामगिरी कुमुख अकंपनादी वीरांकडे सोपविली. पण काही देव पळून जाऊन गनिमी काव्याने लढणारे असणारच; त्यांना बांधून आणण्याची कामगिरी सकल वीराग्रणी इंद्रजिताकडे सोपविली. (क) वर्णनाच्या एकंदर रोखावरून असे दिसते की विनाकारण आक्रमण करणे मेघनादाला पसंत नव्हते; म्हणून तो प्रथम सभेतच आला नाही म्हणून त्यास बोलावून आणावा लागला. प्रोत्साहन, प्रेरणा देणे भाग पडले, त्याच्या चित्तात वैरभाव भरावा लागला. त्याच्या बळाची स्तुती, त्याच्या अपूर्व मायेचे सामर्थ्य यांची भरपूर प्रशंसा करून त्यास प्रवृत्त करावा लागला. बाकीच्याविषयी असा उल्लेख करावा लागला नाही. एवढी हवा भरून, पेट्रोल भरून मोटार जेव्हा चालू होईना तेव्हा शेवटी रावणाला हँडल मारावा लागला की बापाची आज्ञा म्हणून का होईना हा अत्याचार तुला केलाच पाहिजे. हे तुझे कर्तव्य आहे. मेघनाद पितृभक्त असून थोडा दयाळू आहे हे रावण जाणतो; म्हणून त्याच्या पितृभक्तीचा फायदा घेऊन त्याच्यातील दयाभाव मारून टाकला. लंकाकांडात दिसले की जाम्बवान फार वृद्ध म्हणून त्याच्यावर प्रहार न करता मेघनादाने त्यास कोरडा ठेवला होता. 'वृद्ध गणुनि शठ तुला सोडला' (६।७४।५) असे तो म्हणाला आहे. इतर कोणत्याही राक्षसाने असे केल्याचे उदाहरण नाही. तो पितृभक्त होता हे वा.रामायणांतील बिभीषण -इंद्रजीत विवादावरून दिसते (६।१५।) सीतेला चोरून आणली हे इंद्रजिताला आवडले नाही हे भावार्थ रामायणात दिसेल.

चौ. ४-५; (१) यानंतर कुंभकर्णाला आज्ञा देण्याचा क्रम लागला असता, पण तो असणार घोरत पडलेला; म्हणून तो गळला. रावण स्वतः गदा घेऊन निघाला. एका चरणात दशाननाच्या शरीराच्या शक्तीची व एका चरणात रावणाच्या आवाजाच्या सामर्थ्याची कल्पना दिली. मानसिक सामर्थ्य किती होते याची कल्पना आतापर्यंतच्या सर्व वर्णनावरून करता येते. (क) दशमुख चालताना पृथ्वी कशी डोलत असे याचे वर्णन रावणानेच केले आहे. 'जो चालत अशि डोले धरणी। चढत मत्त गज जशि लघु तरणी' (६।२५।७) टी.प. लहान नावेत मोठा हत्ती चढू लागला की ती नाव जशी पुढे मागे डोलते तशी पृथ्वी डोलू लागली. (ख) हे वर्णन पार्वती जन्मापूर्वीचे आहे हे लक्षात असेल तर देवस्त्रिया वंध्या असतात. त्यांना स्वर्गात मुले होत नाहीत; असे असता येथे सुरमणींचा गर्भपात कसा वर्णन केला अशी शंका येणार नाही. सती देहत्यागापर्यंत दधीचि ऋषि जिवंत होते. हा इतिहास सती देहत्यागापूर्वीचा आहे. दधीची ऋषींना पुत्र नसता इंद्राने त्यांची हाडे मागितली तेव्हा दधीची ऋषींनी ती देण्यासाठी देहत्याग केला. त्यामुळे त्यांची स्त्री अपुत्र राहिली. म्हणून तिने देवांना शाप दिला आहे की तुम्हाला पुत्र होणार नाहीत. इंद्राला जयन्त त्या पूर्वीच झाला होता. य प्रमाणे असंबद्धता नाही. असंबद्धता वाटण्याचे कारण पूर्वेतिहासाचे आमचे अज्ञान! हनुमंताच्या गर्जनेचे व कृतीचे नुसते स्मरण झाल्यानेच निशाचरींचे गर्भपात-गर्भस्राव होत होते, असे मंदोदरी म्हणाली आहे. 'यद्‌दूतें कृत करणी स्मरती। निशिचर गृहिणी गर्भां स्रवती॥' (५।३६।७). (२) कुंभकर्ण रावणापेक्षा कितीतरी पट विशाल व भारी होता तरी त्या चालण्याने धरणी डोलू लागत नसे. तो रणमदमत्त क्रुद्ध होऊन धावला तेव्हा धरणी डोलू लागली आहे. 'धावे क्रुद्ध विद्ध शर वरी। डोल धरे डगमग महिधरीं' (६।७०।८) याचे कारण धरणीनेच सांगितले आहे की 'गिरिसरिसिंधु भार मज नाहीं। परद्रोहि जड एक जसाही' (१।१८४।५) रावणासारखा विप्र-धेनू-वेद -देवद्रोही लंकेत व जगात दुसरा कोणी नव्हता. फार काय तो पर = परमात्मा = जे राम त्यांचा द्रोह करीत होता म्हणून पृथ्वी तिच्यावर राहणारांचे अवन करणारी = अवनी असून तिला कुंभकर्णापेक्षा रावणाचा भार फारच मोठा व असह्य वाटत होता. जड = भारी, वजनदार.

ल.ठे. डोल, डोलणे हेच समानार्थक शब्द वापरून आणि चालणे धावणे हा फरक करून गूढ भाव सुचविणे व त्यांतील मर्म तिसऱ्या ठिकाणच्या वचनाने दाखविणे अशी ही अद्भूत कला आहे. अशी कला दुसऱ्या कोणत्या ग्रंथात इतक्या भरपूर प्रमाणांत असेल तर शोधून पहावी!

हिं. *। रावन आवत सुनेउ सकोहा। देवन्ह तके मेरु गिरि खोहा॥६॥*
। दिगपालन्ह के लोक सुहाए।सूने सकल दसानन पाए॥७॥
। पुनि पुनि सिंघनाद करि भारी। देइ देवतन्ह गारि पचारी॥८॥
। रन मद मत्त फिरइ जग धावा। प्रतिभट खोजत कतहुँ न पावा॥९॥

म. *। क्रोधें रावण येत, परिसती। देव मेरुगिरि गुहा हुडकती॥६॥*
। दिक्पालांचे लोक सुशोभन। पाहे सगळे शून्य! दशानन॥७॥
। सिंहनाद करि कितीदां भारी। गाळि देइ देवां पाचारी॥८॥
। रणमदमत्त फिरे जगिं धावत। शोधी प्रतिभट कुठें न पावत॥९॥

अर्थ :रावण क्रुद्ध होऊन येत आहे असे कानी पडताच देव मेरू पर्वताच्या गुहा हुडकू लागले. (शोधल्या, लपले) ॥६॥ इंद्रादी दिक्पालांचे लोक रावणाने पाहिले तो त्यास ते सर्व शून्य (रिकामे, ओसाड) दिसले ॥७॥ त्याने कितीदा (वारंवार) मोठमोठ्याने सिंहनाद केला, देवांना आव्हान देऊन शिव्या दिल्या ॥८॥ रणमदाने धुंद होऊन सर्व जगात धावाधाव केली पण त्याच्याशी युद्ध करणारा वीर शोधून सुद्धा त्याला भेटला नाही ॥९॥

टीका चौ.६(१) या चौपाईवरून स्पष्ट होते की रावणाने सर्व लोकपालांना जिंकल्यानंतरचे हे वर्णन आहे.पहिल्या स्वारीच्या वेळी रावणाच्या हातचे भरपूर तडाके खाऊन पराजय झाल्याचा चांगलाच अनुभव असल्यामुळे त्याचा इतका धाक बसला आहे की रावण येतो आहे असे ऐकताच पळून जाऊन मेरू पर्वताच्या गुप्त गुहांत दडून बसू लागले. (क) पहिल्या स्वारीच्या वेळचे थोडेसे वर्णन रावणानेच पुढे केले आहे. 'भुजविक्रम जाणतात दिक्पति। अझुन टोचणी उरिं ज्यांच्या अति॥ उर काठिन्य दिग्गजां कळलें। जैं जैं त्यांस बळें आक्रमले॥ त्यांचे दंत कराल न रूपले। उरिं लागतां मुळ्या सम तुटले' (६।२५।४-६) असा रावणाचा तडाका अनुभवास आलेला असल्याने इंद्र, अग्नी, यम वगैरे सर्व दिक्पाल व त्यांच्या लोकांतील सर्व देव पोबारा करून गेल्यामुळे सर्वच स्वर्ग लोकांत प्लेगने ओसाड पडलेल्या गावासारखा देवांना क्षुधाक्षीण व बलहीन करण्याचा प्रयत्न करणारे म्हणून देवपरितापी. देवांची रसद तोडण्याचे कार्य हे सर्व पृथ्वीवर करीत होते व स्वर्गादी लोकांत त्यांचा पाठपुरावा रावणाने केला व काहींना शरण यावयास भाग पाडले व काहींना इंद्रजिताने पकडून आणले. देवांची रसद तोडण्याचे व मानवांची दुःखसंकटे वाढविण्याचे हे कार्य भारतात कलिराजा पुष्कळ वर्षांपासून अनेकांकडून करवीत आहे, व विविध गोंडस नावांखाली ते अगदी पद्धतशीरपणे कळत न कळत केले जात आहे. देव शब्दाचा अर्थ दैवीसंपत्तीमान व्यक्ती असाही परिस्थित्यनुसार करण्यास हरकत नाही.

(३) रावणाचा हुकूम होता की 'द्विजभोजन मख होमां श्राद्धां। करा जाउनी सकलां बाधा॥' हे साधण्यासाठी जेथे सामर्थ्य संपन्न ब्राह्मण मुनी नव्हते तेथे जाऊन उघडउघडपणे विघ्ने, उपद्रव करू लागले. उघड विरोध केल्यास शापाग्नीने दग्ध होण्याची भीती जिथे वाटली तेथे मायेने विविध रूपे घेऊन ब्राह्मण, गाई, ऋषिमुनी यांचा नाश करीत. अन्नाचे रूप घेऊन पोटात शिरत व पोट फाडून बाहेर पडून मुनी गाई यांस खाऊन टाकीत. अशा प्रकारे भक्षिलेल्या ऋषिमुनींच्या हाडांचे ढीग दंडकारण्यात पडलेले होते.

(४) ब्राह्मणभोजनादी सर्व कर्मे धार्मिक आहेत. धर्ममार्गदर्शक वेद (श्रुति) स्मृति-इतिहास पुराणादी आहेत. पाचव्या चौपाईत नुसता श्रुतींचा उल्लेख असला तरी आठव्या चौपाईतील पुराण शब्दाने न्यूनता पूर्ण केली आहे. या शास्त्रांनी सांगितलेली धर्मकर्मे जेथे जेथे चालत होती तेथे जाऊन त्यांचा विनाश त्या निशाचरांनी केला. (क) श्रुतिस्मृती पुराणांशी विरोध करण्यास शिकविण्यासाठी त्यांच्यातील काही राक्षस उत्तम पंडित, साधू, धर्मप्रचारक, देशभक्त, प्रवचनकार, कीर्तनकार इत्यादी बनून वेदादी शास्त्रांवरचा लोकांचा

विश्वास समूळ उपटून टाकण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला असेल; आणि सर्व प्रचार ब्राह्मण रूपे घेऊनच केला असेल.

चौ. ६-७; (१) काही राक्षसांनी विचार केला की यज्ञयाग श्राद्धादिकांचा विनाश करणारे एकाबाजूने मूलेकुठार घालीतच आहेत, पण त्याने कार्य लवकर साधणार नाही; म्हणून वेदोक्तादी, धर्मकर्मांचे शिक्षण देणारे जे ब्राह्मण त्यांना ठार मारले, त्यांची घरे दारे जाळली की कार्य लवकर होईल. म्हणून जिकडे तिकडे आगी लावण्याचे कार्य सुसंघटित रीतीने त्यांनी सुरू केले. त्या आगीत जुन्या पोथ्या, गाई, देवांच्या मूर्ती वगैरे धर्मवृद्धीची साधनेच जळून गेली. असे हे आक्रमण दोन्हीकडून सुरू झाल्यावर (२) स्नानसंध्या, शेंडी, जानवे, ब्रह्मयज्ञ, पूजा, तर्पण, जात कर्मादी संस्कार दान, तीर्थयात्रा, वेदशाळा, वेदपठन, धार्मिक शिक्षण इत्यादी धर्माचरण आणि सत्य, अहिंसा, ब्रह्मचर्य इत्यादींचा विनाश झाला. रावणाचे हे पोलिसदलच लोकांना पकडून भराभर शिक्षा करू लागले. (क) परिणाम आज दिसतो तसाच हा झाला की, कसले देव, कसले ब्राह्मण व कसले गुरू? मनुष्य तितके सर्व सारखेच, भेदभाव राखणे चांगले नाही, असे बुद्धीवंतास, ब्राह्मणांस सुद्धा वाटू लागले; कारण हे असुर निकाय धार्मिकांची संपत्ती लुटून अधार्मिकांस देऊ लागले आणि मग 'द्रव्येन सर्वोवशः' असे सहजच घडू लागले. (३) देव, विप्र, गुरु, आईबाप, शिक्षक इत्यादिकांबद्दल आदराचा अगदी शुकशुकाट; व त्या ओसाड लोकरूपी नगरात हे दहा तोंडाचे पिशाच आपल्या बाहूंची रग थोडी तरी जिरविणारा कोणी भेटावा या हेतूने सगळीकडे नाचले पण कोणी दृष्टीस सुद्धा पडला नाही. मग मोठमोठ्याने सिंहनाद केला; आव्हाने दिली व अखेर शिव्या दिल्या; हेतू हा की ती अपमानाची भाषा ऐकून निदान चिडून जाऊन तरी बाहेर पडेल व युद्धाची तहान थोडीतरी भागवील; पण सर्व व्यर्थ ठरले. आता रावणाच्या प्रतापाचा समारोप करतात -

हिं. *। रबि ससि पवन बरुन धनधारी। अगिनि काल जम सब अधिकारी ।।१०।।*
। किंनर सिद्ध मनुज सुर नागा। हठि सबही के पंथहिं लागा ।।११।।
। ब्रह्मसृष्टि जहँ लगि तनुधारी। दसमुख बसबर्ती नर नारी ।।१२।।
। आयसु करहिं सकल भयभीता। नवहिं आइ नित चरन बिनीता ।।१३।।

म. *। रवि शशि पवन वरुण धनधारी। अग्निकाल यम सब अधिकारी ।।१०।।*
। किन्नर नाग सिद्ध नर अमरां। पाठिं हठें लागे अति जबरा ।।११।।
। ब्रह्मसृष्टि जितकी तनु धारी। दशमुख वशवर्ती नरनारी ।।१२।।
। आज्ञा पालत सुभीत करती। नित्य येति पदिं विनम्र नमती ।।१३।।

अर्थ : रवी, चंद्र, वायू, वरुण, कुबेर, अग्नी, काळ, यम इत्यादी सर्व मोठे अधिकारी तसेच किन्नर नाग, सिद्ध, नर व अमर (देव) यांच्या पाठीस तो जबरा रावण अती हट्टाने पाठीस लागला ।।१०-११।। ब्रह्मदेवाच्या सृष्टीतील सर्व देहधारी प्राणी – स्त्री पुरुष दशमुखाला वश होऊन वागू लागले. (त्याच्या तंत्राने वागू लागले) ।।१२।। सर्वच अगदी

भयभीत (सुभीत) होऊन त्याची आज्ञा पालन करू लागले व नित्य नियमाने येऊन त्याच्या पायांना अत्यंत नम्रतेने नमन करून लागले ॥१३॥

टीका चौ. १० वा (१) मागील चौपायांत सांगितले की सकल दिक्पालांचे लोक ओसाड, शून्य दिसले. या चौपायांत सांगतात की सर्व दिक्पाल रोज येऊन त्याला वंदन करू लागले; व पुढे वर्णन आहे की सर्व देव रावणाच्या कारागृहात होते. टीकाकार म्हणतात की या व मागल्या चौपायांत रावणदिग्विजयाचे वर्णन आहे. रिकाम्या ओसाड लोकांत त्याने जिंकले कोणाला व कसे, देवांना पकडले केव्हा व कारागृहात ठेवले केव्हा याचा मेळ कसा घालावयाचा?

(२) कुबेर हा उत्तर दिशेचा अधिकारी-दिक्पाल प्रथम जिंकला 'मग घाली धनदावर घाला। जिंकुनि, पुष्पक घेउनि आला' (१७९।८) हे सांगून तेथे सुचविले की त्या नंतर सर्व लोकपालांना जिंकले. वा. रामायण उत्तरकाण्डात कुबेरविजया बरोबर इंद्र, वरुण व यम यांना जिंकल्याचा उल्लेख आहे व त्या नंतरच बाकीच्या लोकपालांना जिंकल्याचे वर्णन आहे. तसेच येथे मानणे भाग आहे. जरी जिंकले तरी ते सुटेच होते; त्यांस मारावे किंवा वश करावे म्हणून ही मोहाम सुरू केली. कोणीच न भेटल्याने हात हालवीत परत यावे लागले. रावण निघून गेल्याचे कळताच देवांनी परत घरी यावे, पुन्हा याने चाल करावी असे वारंवार सुरू झाले; म्हणून येथे दोन चौपायांत साररूपाने सांगितले की रावण असा हात धुऊन पाठीस लागला सगळ्यांच्या. शेवटी देवांनी विचार केला की ही पळापळ अशा रीतीने संपणार नाही; म्हणून त्या सर्वांनी आपली आणखी रूपे निर्माण केली; व ते सर्व रावणाला शरण गेले. त्याने लोकपालांना कारागृहात आणून टाकले असे त्याचेच वचन आहे. 'लोकप त्याचे बंदी पडले' (६।९०।४) असे असता चित्रकूटला, प्रवर्षण गिरीवर, इंद्रजित कुंभकर्ण वधानंतर रामस्तुती करण्यास व रामरावण युद्ध पाहण्यास देव हजर होते. याचे उत्तर हेच की रावणाचा ससेमिरा चुकविण्यासाठी वर सांगितल्याप्रमाणे देवांनी युक्ती योजली. रावणाच्या दरबारात देव हात जोडून उभे असल्याचे वर्णनही आहेच. 'जोडुनि कर सुर विनीत दिक्पति। भृकुटी सकल सुभीत विलोकति' (५।२०।७)

चौ. १२-१३; (१) बाराव्या चौपाईत नरनारी शब्द आहेत व पुढलीत म्हटले की येऊन नित्य नमन करतात. परंतु माणसांनी लंकेत जाणेच शक्य नव्हते. भाव हा की हा रोजच्या रोज कोणाच्या तरी पाठीस लागवयाचाच व त्यांनी याला शरण यावयाचे, असा क्रम सुरू झाला. ब्रह्मदेवाच्या सृष्टींतील सर्व लोक रोज नमन करीत असे मानणे अनुचित व हास्यास्पद आहे. पृथ्वीवरील लोक ज्या देवांचे पूजनादी करतात त्यांस बंदीत ठेवले होते व ते रोज रावणास वंदन करीत हे खरे आहे. मानवांस पूज्य, व मानवांवर सत्ता चालविणाऱ्या देवांना इंद्रादिकांना स्वाधीन केले म्हणजे मानव स्वाधीन झाल्यासारखेच आहेत. दिक्पालांनी रावणाच्या घरी पाणी भरले म्हणजे माणसे वश झाली नाही असे कसे म्हणता येईल? ब्रह्मसृष्टींतील सर्व प्राणी यम व काळ यांस वश असतात. कालवश झाला असे मेलेल्या माणसास म्हणतातच; यम व काळ रावणाला वश आहेत; म्हणून शंका घेण्यास जागा नाही. बली, सहस्रार्जुन व वाली यांना रावण जिंकू शकला नाहीच पण तो त्यांच्या हातात सापडला व त्याची त्यांनी फजीती केली हे खरे असले तरी हे तिघे रावणाचे

मित्र बनले आहेत; व प्रत्येक नियमाला अपवाद असतात व अपवादांनी नियमांची सिद्धी होते; म्हणून विरोध मुळीच नाही.

हिं.दो. । *भुजबल बिस्व बस्य करि राखेसि कोउ न सुतंत्र ॥*
॥ मंडलीक मनि रावन राज करइ निज मंत्र ॥१८२रा ॥
'' । *देव जच्छ, गंधर्व नर किंनर नाग कुमारि ॥*
॥ जीति बरीं निजबाहु बल बहु सुंदर बर नारि ॥१८२म ॥
म.दो. । *करुनि विश्व वश भुजबळें ठेवि न कुणा स्वतंत्र ॥*
॥ मंडलीकमणि रावणा शासनि अपला मंत्र ॥१८२रा ॥
'' । *देव यक्ष गंधर्व नर किन्नर नाग कुमारि ॥*
॥ जिंकि वरी निज भुजबळें बहु सुंदर वर नारि ॥१८२म ॥

अर्थ : रावणाने सर्व विश्व आपल्या भुजबळाने वश केले व कोणालाही स्वतंत्र ठेवले नाहीत; मंडलीकांत शिरोमणी असा रावण आपल्या स्वतःच्या मंत्रानुसार सत्ता चालवू लागला (राज्य करू लागला) ॥१८२रा ॥ देव, यक्ष, गंधर्व, नर, किन्नर व नाग **यांच्या (सुंदर सुंदर) कुमारी व पुष्कळ सुंदर उत्तम स्त्रिया त्याने आपल्या भुजबळाने जिंकून त्यांच्याशी विवाह केले. ॥१८२म . ॥**

टीका दो. रा. (१) येथे रावणाच्या या कामगिरीचा उपसंहार करतात. 'कोणाला स्वतंत्र ठेवले नाहीत' या विधानावर आक्षेप घेता येईल की दशरथ, जनक, परशुराम, बली, वाली, सहस्त्रार्जुन, इत्यादी अनेक लोक स्वतंत्र होते; मग हे वाक्य का? रावणाने ज्या वेळी विश्वविजय केला त्यावेळच्या वस्तुस्थितीचे हे वर्णन आहे. रावणाने कमीत कमी १४ महायुगे व जास्तीत जास्त ७२ महायुगे (मा. पीयूष) राज्य केल्याचे उल्लेख आहेत. बली, वाली व सहस्त्रार्जुनांपैकी त्यावेळी फक्त एकटा बलीच रावणापेक्षा मोठा होता; पण तो सत्ताधीश, राजा नव्हता. वाली, सहस्त्रार्जुन दशरथादी त्यावेळी अस्तित्वातच नव्हते, म्हणून विश्वविजयाच्या वेळी कोणाला स्वतंत्र ठेवला नव्हता हे म्हणणे अयोग्य नाही. (क) मंडलीक मणि (सम्राट) संदर्भानुसार विश्वसम्राट असा अर्थ करणे जरूर आहे= भूमंडळ, स्वर्गमंडळ व पाताळमंडळ यांच्या अधिपतींचा शिरोमणी. मंडलीक= २२ राजांचा अधिपती असा शब्दार्थ आहे. (ख) राज्यकारभारात रावण स्वतःच्याच मताप्रमाणे वागत असे. सचिवांची मंत्र्यांची संख्या पुष्कळ असली तरी ती फक्त नावाचीच होती. त्यांच्या मताप्रमाणे तो वागला नाही हे पुढे बिभीषण, माल्यवान व प्रहस्त यांच्या उदाहरणांवरून स्पष्ट आहे. (ग) रावणासारखा विश्व-विजेता राक्षस असे करील यात नवल नाही. लोकशाही असे जिला म्हणतात तेथे सुद्धा स्वपक्षीय मंत्रिमंडळावर मुख्यमंत्री आपली मते लादतात. तेव्हा ज्यांना नीतीची काही किंमत वाटते व जे स्वार्थांध, सत्तालोलुप नसतात त्यांना बिभीषणाप्रमाणे मंत्रिपदाचा त्याग करावा लागतो. एकदा सत्ता हाती आली की सत्तामदांधता येते; व मग नीती, धर्म, कायदे पुस्तकातच ठेवले जातात; किंवा खिशांत राहतात

हे पुढे रावणचरित्रात दिसेलच. इंद्रजित व इतर राक्षस यांना घेवून दिलेली कामगिरी ते कशी पार पाडतात ते आता सांगतील. विश्वविजयात रावणाने आपल्याबरोबर कोणती विजयचिन्हे आणली हे प्रथम दाखवितात.

दो. म. (१) यात कुमारी व नारी या भेदाने अविवाहित व विवाहित हा भेद दाखविला. त्रिभुवनात सुंदर सुंदर सद्गुणी कुमारिका जेथे जेथे दिसल्या तेथून त्या आणल्या. त्या विश्वविजेत्या दुष्टाने मागणी केल्यावर नाही म्हणण्याची सोयच नव्हती. जेथे कोणी मागणी फेटाळली तेथे त्यांना मारून मुलींना व विवाहित स्त्रियांना आणल्या व त्यांच्याशी विवाह केले. काही गांधर्व विधीने झाले असतील व बरेच राक्षसविधीनेच विवाह केलेअसतील. (क) बळजबरीने आणल्या नाहीत असे म्हणण्यास येथे जागाच नाही; कारण की जिंकून आणल्या याचा अर्थ प्रेमाने आल्या असा होऊच शकत नाही. पुंजिकस्थली अप्सरेवर बलात्कार करीपर्यंत कोणतीच अडचण व भीती नव्हती. ब्रह्मदेवाने त्या वेळी शाप दिला म्हणून त्यानंतर बलात्काराने विवाह करणे बंद पडले. तथापी जबरीने पळवून आणणे सोडले नव्हते हे सीताहरणावरून सिद्ध आहे. या सर्व स्त्रियांचा उल्लेख सुंदरकांडात अती संक्षेपाने केलेला दिसेल. पण वा. रामायणात सुं.कांडात त्यांच्या वर्णनांत ४-५ सर्ग खर्ची पडले आहेत.

हिं. *। इंद्रजीत सन जो कछु कहेऊ। सो सब जनु पहिलेहिं करि रहेऊ ॥१॥*
। प्रथमहिं जिन्ह कहुँ आयसु दीन्हा। तिन्ह कर चरित सुनहु जो कीन्हा ॥२॥
। देखत भीमरूप सब पापी। निसिचर निकर देव परितापी ॥३॥
। करहिं उपद्रव असुर निकाया। नाना रूप धरहिं करि माया ॥४॥
। जेहि बिधि होइ धर्म निर्मूला। सो सब करहिं बेद प्रतिकूला ॥५॥
। जेहिं जेहिं देस धेनु द्विज पावहिं। नगर गाउँ पुर आगि लगावहिं ॥६॥
। सुभ आचरन कतहुँ नहिं होई। देव बिप्र गुरु मान न कोई ॥७॥
। नहिं हरिभगति जग्य तप ग्याना। सपनेहुँ सुनिअ न बेद पुराना ॥८॥

म. *। इंद्रजिता जें कथिलें जेवीं। तो जणुं आधि करून तें ठेवी ॥१॥*
। आज्ञा प्रथम जयां दिधली ते। पहा कशा करती करणीते ॥२॥
। दिसती भीमरूप सब पापी। निशिचर निकर देव-परितापी ॥३॥
। असुर-निकाय उपद्रव करती। विविध रूप मायेनें धरती ॥४॥
। जेणें होइ धर्म निर्मूलन। श्रुति-विरोधि ते करिती भूल न ॥५॥
। जिथें जिथें द्विज धेनु पावति। नगर-गाव-पुरि आगी लावति ॥६॥
। शुभ आचरणा करि कोणी ना। देव विप्र गुरु कुणि मानी ना ॥७॥
। ज्ञान भक्ति जप तप मख कांहिंन । वेद पुराणें स्वप्निं हि कानिं न ॥८॥

अर्थ : इंद्रजिताला जे जसे सांगितले होते ते त्याने जणू आधीच करून ठेवले होते ॥१॥ ज्यांना प्रथम आज्ञा दिली होती त्यांनी कशी, काय करणी केली ती (भरद्वाज! ऐका) पहा ॥२॥ देवांना दुःख संताप देणारे ते सर्व निशाचर समूह दिसण्यात भयानक व पापी होते ॥३॥ मायेने विविधरूप धारण करून सुद्धा ते असुर समुदाय उपद्रव देत होते ॥४॥ ज्यांच्या योगाने धर्माचे निर्मूलन होईल असे वेदविरोधी उपाय करण्यात ते मुळींच भूल करीत नव्हते ॥५॥ जिथे (ज्या देशात, ठिकाणी) गाई व ब्राह्मण दिसतील त्या त्या नगरांना, गावांना व खेड्यांना ते आगी लावीत असत ॥६॥ त्यामुळे कोणी कुठेही पुण्याचरण धर्माचरण करीनासे झाले व देव, ब्राह्मण व गुरु यांना कोणीच मानीत नाहीसे झाले ॥७॥ हरिभक्ती, ज्ञान, जप, तप, यज्ञयागादी बंद झाली व वेद पुराण स्वप्नात सुद्धा ऐकू येइनासे झाले ॥८॥

टीका चौ. १(१) या चौपाईत अतिशयोक्ती अलंकाराने सुचविले की रावणाने सांगितलेली कामगिरी करण्यास इंद्रजिताला मुळीच श्रम पडले नाहीत व फारसा काळ ही लागला नाही. याचे एक कारण हेच की मुख्य मुख्य बलवान देवांनी एका रूपाने रावणाच्या बंदिवासात राहून त्या राक्षसांच्या भयापासून मोकळे होण्याची ठरविलेली योजना.

चौ.२-७;(१) एका चौपाईत इंद्रजिताच्या कामगिरीचे वर्णन करून सात चौपाया छंद व दोहा मिळून तेरा ओळींत कुमुख अकंपनादी वीर निकायांनी केलेल्या कामगिरीचे वर्णन केले आहे. रावण-इंद्रजितांनी स्वर्गादी लोकात कामगिरी केली व मृत्युलोकात कामगिरी करणारे अगणित राक्षस महावीर होते. (२) हे दिसण्यातच भीम-भयंकर; पाहिल्याबरोबरच साधारण माणसांची गाळण उडून जावयाची. हे मनाने, वाणीने व कृतीनेही पापी होते. धर्मकर्मादी विनाशकर्म कशासाठी करावयाचे होते हे रावणाने आधीच सांगितले होते. म्हणून येथे देवपरितापी शब्दाने विनाश कार्यातील हेतू सुचविला.नाहीसा झाल्यावर ज्ञान, भक्ती, जप, तप, योग मख इत्यादि कोण, कसे व कशासाठी करणार! उदर भरे तो धर्म; पैसा हाच महादेव; बायको हीच महादेवी व या दोन गोष्टी कमी कष्टात जास्त व चांगल्या मिळतील तोच धर्म. अशा भावना सहज रूढ झाल्या. (क) रावणाच्या या कार्यकर्त्यांचा व प्रचारकांचा मुख्य कटाक्ष वेदशास्त्रपुराणांवर, म्हणूनच 'श्रुति-विरोधि' शब्दांनी उपक्रम करून 'वेदपुराण' हे शब्द सुद्धा स्वप्नात देखील कानी पडत नाहीसे झाले, असा उपसंहार केला. त्यातून कोणी चुकूनमाकून गुप्तपणे कुठे करीत असले व ते बंद पाडण्याचे सामर्थ्य या निशाचर समुदायात नसले तर काय होत असे हे पुढील छंदात सांगतील -

हिं.छं. *।जप जोग बिरागा तप-मख-भागा श्रवन सुनइ दससीसा।*
।।आपुन उठि धावइ रहै न पावइ धरि सब घालइ खीसा।।
।अस भ्रष्ट अचारा भा संसारा धर्म सुनिअ नहिं काना।
।तेहि बहुबिधि त्रासइ देस निकासइ जो कह बेद पुराना।।१।।

सो.दो. । बरनि न जाइ अनीति घोर निसाचर जो करहिं ।।
।। हिंसा पर अति प्रीति तिन्ह के पापहि कवनि मिति ।।१८३ ।।

म.छं. । जप योग विराग हि तप-मख-भागहि कानि येत दशशीसा ।
।। तो धावत येई चालुं न देई सकल नेइ विध्वंसा ।।
। आचार महितला भ्रष्ट जहाला धर्म हि ये ना काना ।
।। त्या विविधा त्रासवि विदेशि घालवि वदती वेद पुराणां ।।१ ।।

सो.दो. । वदलि न जाइ अनीति घोर निशाचर जी करिति ।।
।। अति हिंसेची प्रीति त्यांच्या पापा कवण मिति ।।१८३ ।।

अर्थ : जप तप योग वैराग्य (यांचे साधन) करीत आहेत व यज्ञभाग (देवांना) दिले जात आहेत, असे रावणाच्या कानी येताच तो धावत येई व त्यातील काही सुद्धा चालू न देता सगळ्यांचा विध्वंस करून टाकीत असे. (विध्वंस करू लागला) या प्रमाणे या पृथ्वीतलावर आचार भ्रष्ट झाला; धर्म कानांनी ऐकू येत नाहीसा झाला. ।।छंद ।। घोर निशाचर जी अनीती करू लागले तिचे वर्णन करणे शक्य नाही; त्यांची हिंसेवर फार प्रीती असल्याने त्यांच्या पापांना मर्यादा (मिती) कुठली? ।।१८३ ।।

टीका छं. (१) रावणाचे सैन्य जरी यज्ञयागादिकांचा विध्वंस करीत होते; तरी चुकून माकून कुठे सुरू झाल्याचे कळण्याची खोटी की इतरांवर विश्वास न ठेवता स्वतः जाऊन विध्वंस करू लागला. ऋषिमुनींनी केलेले हे यज्ञ मेघनाद, रावण यांच्या यज्ञांसारखे तामस किंवा दक्षयज्ञासारखे राजसतामस नव्हते तरी राहू देत नाहीसा झाला. दरारा बसला पाहिजे व देव उपाशी राहिले पाहिजेत. जपतपाच्या योगाने सामर्थ्य वाढते. जपतप करून कोणी आपल्या इतका किंवा अधिक बलवान होऊ नये म्हणून त्याचा विनाश चालू ठेवला. इतरांनी त्याला कामी, विषयलोलुप म्हणण्यास धीर होऊ नये म्हणून वैराग्याचा नाश सुरू ठेवला. सगळेच कोल्हे लांडे झाले म्हणजे लांडा कोल्हा म्हणून कमीपणा येण्याची भीती उरत नाही. (क) याप्रमाणे सर्व धर्मकृत्यांचा विध्वंस सांगितला, वेदपुराणश्रवण – कथनाची बंदी सांगितली, जर कोणी कायदेभंग केलाच तर त्याला हद्दपारीची शिक्षा ठोठावली जाऊ लागली. याने धर्ममूळच नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला गेला.

सो. (१) हे सर्व पाहणारांना व ऐकणारांना फार वाईट वाटून ते मनात काय म्हणत व त्यांना कसा खेद होत होता हे सोरठा या कोमल वृत्ताने सुचवितात. येथे धर्मविध्वंसन व धर्मनिर्मूलन वर्णनाचा उपसंहार केला. या राक्षसी अत्याचारांचा व कायद्यांचा पृथ्वीतलावर काय परिणाम झाला ते सांगतात. (२) अत्यंत धार्मिक, कर्ममार्गात परम प्रवीण व वेदसंरक्षक असा प्रतापभानूच हा रावण झाला आहे. त्रिभुवनांच्या सत्तेच्या लोभाने व सामर्थ्याने पक्का तामस बनून धर्मविध्वंसक, वेदनिर्मूलक व वेदविरोधक बनला व शेवटी कुळासकट विनाश हा परिणाम होणार आहे. याच्यापुढे दशरथांच्या सात्विक सार्वभौमत्वाचे व शेवटी रामचंद्रांच्या शुद्धसात्विक रामराज्याचे

वर्णन आहे. सर्वांगांनी विचार करून कोणते श्रेष्ठ ते वाचकांनी ठरवावे. रामराज्यासारखे व्यक्तिराज्य श्रेष्ठ की बहुसंख्य देशांतील हल्लीची लोकशाही श्रेष्ठ की रशियातील कम्युनिस्ट राज्य श्रेष्ठ याचाही विचार करावा. १९६५ च्या सप्टेंबर मध्ये सुरू होणाऱ्या महायुद्धानंतर लोकशाही लयाला जातील! कोणती शाही नवीन रूपात पसरेल हे आजच सांगवत नाही; पण कम्युनिस्टशाही जगातील बहुतेक सर्व विभागांना लागेल असे वाटते.

आता पुढील एका दोह्यात या अत्याचारांचा परिणाम वर्णन करतील.

श्री मानस गूढार्थ चंद्रिका बालकांड अध्याय २०वा समाप्त.

अध्याय २१वा

हिं. । बाढे खल बहु चोर जुआरा। जे लंपट परधन परदारा ॥१॥
। मानहिं मातु पिता नहिं देवा। साधुन्ह सन करवावहिं सेवा ॥२॥
। जिन्ह के यह आचरन भवानी। ते जानेहु निसिचर सब प्रानी ॥३॥
। अतिसय देखि धर्म कै ग्लानी। परम सभीत धरा अकुलानी ॥४॥
। गिरि सरि सिंधु भार नहिं मोही। जस मोहि गरुअ एक परद्रोही ॥५॥
। सकल धर्म देखइ बिपरीता। कहि न सकइ रावन भय भीता ॥६॥
। धेनु रूप धरि हृदयँ बिचारी। गई तहाँ जहँ सुर मुनि झारी ॥७॥
। निज संताप सुनाएसि रोई। काहू तें कछु काज न होई ॥८॥

म. । वाढति बहु खल चोर जुगारी। जे परधन-लंपट परदारी ॥१॥
। मानिति माय न पिता न देवां। साधूं करवीं करविति सेवा ॥२॥
। ज्यांचें असं आचरण भवानी। जाण सर्व निशिचर ते प्राणी ॥३॥
। ग्लानी अति धर्माची कळतां। सुभय धरेला परम विकलता ॥४॥
। गिरि सरि सिंधु भार मज नाहीं। परद्रोहि जड एक जसाही ॥५॥
। पाहि सकल धर्मा बिपरीतां। वदुं न शके रावण-भय-भीता ॥६॥
। धेनुरूप धरून सुविचारें। गता जिथें सुर-मुनि-गण सारे ॥७॥
। रडुनी दाखवि निज दुःखाला। कांहींही करवे न कुणाला ॥८॥

अर्थ : परधन व परस्त्री (परदारा) यांची तीव्र लालसा बाळगणारे असे अती खल, चोर व जुगारी लोक फार झाले (वाढले) ॥१॥ आई, बाप, देव इत्यादींना मानीत नाहीत व साधूंच्याकडून (करवीं) सेवा करून घेतात ॥२॥ भवानी! असे ज्यांचे आचरण असेल ते सर्व प्राणी निशाचर (राक्षस) आहेत असे जाणावे ॥३॥ धर्माची अत्यंत ग्लानी झाली आहे असे पाहून धरेला अती (सु) धास्ती (भय-भीती) पडली व ती अत्यंत व्याकुळ झाली. (तिला व्याकुळता आली) ॥४॥ (ती म्हणते) मला एका परद्रोह्याचा भार जितका जड (गुरु-गरुअ) वाटतो तेवढा सर्व पर्वत नद्या व सागर यांचा वाटत नाही ॥५॥ सर्व धर्म विपरीत - उलटे झालेले तिला आढळले, पण रावणाच्या भयाने घाबरलेली असल्याने (कोणाजवळ) काही बोलण्याची सोय नाही ॥६॥ तिने चांगला विचार करून धेनुरूप घेतले व जेथे सगळे सुरमुनिगण होते तेथे गेली ॥७॥ तिने रडून आपले दुःख प्रगट करून दाखविले पण कोणाकडूनही तिचे कार्य झाले नाही (कोणाला काहीच करता येईना) ॥८॥

टीका - चौ.१-३; (१) या तीन चौपायात मानवातील निशाचरांची लक्षणे सांगितली आहेत. रावणाच्या शासनपद्धतीमुळे मनुष्यात सुद्धा निशाचरांची उत्पत्ती झाली ; व त्यांची संख्या

भराभर वाढत गेली. दिसण्यात मनुष्यासारखेच पण वागणूक, स्वभाव निशाचरांचा, अशांचे हे वर्णन आहे. (क) बहु खल = अति दुर्जन, चोर आणि जुगार खेळणारे अतोनात वाढले. घोड्यांच्या शर्यती हा राजरोस जुगारीचा धंदा आहे असे परराज्य असताना म्हणणारे लोक व पुढारी राज्यकर्ते - सत्ताधीश - झाल्याबरोबर तो धंदा निर्दोष ठरला! नाना युक्त्या प्रयुक्त्यांनी दुसऱ्यांचा पैसा, वस्तू लुबाडणारे ही निशाचरच. परस्त्रियांवर बलात्कार करणारे व त्यांस फूस लावून कुमार्गास लावणारी माणसे निशाचरच. हल्ली भारतात अशा निशाचरांची संख्या वाढत चालली आहेच!

(२) आई, बाप, अन्नदाते, भयत्राते, विद्यादाते (= पिता) यांचा अनादर करणारे, यांचा सन्मान न करणारे सर्व लोक निशाचर आहेत असे जाणावे. मातपितरांच्या आज्ञा पालन करणे व त्यांस मानसन्मान देणे हे कर्तव्य आहे, ते न करणारे कृतघ्न होत; अशांची संख्या व त्यांच्या मोठेपणा यांना राक्षसीशासन पद्धतीत भरती येते. साधुसंतांची सेवा करणे हा धर्म असता त्यांच्याकडूनच सेवा करून घेतली जाऊ लागली. असे जे करतात ते मनुष्य रूपातले निशाचरच जाणावे. या सर्व प्रकारच्या लोकांची संख्या ज्या देशात वाढते तेथे रावणराज्य, निशाचरीसत्ता आहे असे समजावे असे शंकर भवानीस सुचवितात.

चौ.४-६; (१) वर वर्णन केल्याप्रमाणे निशाचरांची, राक्षसीवृत्तीची वाढ व त्यांची भरभराट होणे हे धर्मग्लानीचे स्पष्ट चिन्ह आहे हे सूचित केले. (क) असे झाले तेव्हा, सर्व लोकांना व पशुपक्षी आदींना धारण करणारी जी धरा (पृथ्वी) तिला अतिभीती वाटू लागली की आता माझ्याच्याने समाजाचे धारण पोषण होणे फारच कठीण, अशक्य होणार व माझ्या धरा, धरणी, धरित्री या नावांना काळिमा लागणार म्हणून ती व्याकुळ झाली. (२) परद्रोही शब्दावर टीका १८२।५ मध्ये पहावी. 'दशमुख चालेडोले अवनी' (क) जड - भाररूप, धारण करण्यास अवजड. कुंभकर्णाला सर्व, लोकत्रय, भीत होते पण धरेला त्याचा भार एवढा वाटला नाही. तो रावणासारखा परद्रोही, देवद्रोही गुरुद्रोही, नव्हता हे मानसात व त्याप्रमाणेच वा.रामायणात त्याने रावणास केलेल्या उपदेशावरून, बिभीषण कुंभकर्ण संवादावरून व त्याच्या इतर कृती-उक्तीवरून स्पष्ट आहे. धरती = धारण करते म्हणून धरा या अर्थाने वरील विचार झाला. (ख) ध्रियते - धारण केली जाते म्हणून धरा. शेषाने धारण केली आहे म्हणून धरा. या परद्रोह्यांच्या पापभाराने, माझ्या वरचा भार वाढला म्हणजे तो शेषाला सहन होणार नाही व माझा नाश होईल अशी भीती तिला वाटू लागली.

(२) धर्म विपरीत कसे झाले याचे वर्णन वर आलेच आहे. राजसत्तेने प्रजेत धर्माची वृद्धी करून दुःखहानी व सुखसमृद्धी वृद्धी करावयाची असते. ती राजसत्ताच प्रजेचे रक्षण न करता भक्षण करू लागली असे मूळातच उलटे झाले आणि 'यथा राजा तथा प्रजाः' याप्रमाणे अधर्माची, निशाचरी स्वभावाची वृद्धी झाली; पण रावणाचा दरारा इतका की तोंडातून ब्र काढण्याची सोय नाही! त्याच्या गुप्तहेरांची भीती! सम्राट द्रोहाची, राजसत्ता द्रोहाची शिक्षा मिळणार हे तिला माहीत होते. लंकेत सुद्धा १२४अ, १४४ ही पीनल कोडाची कलमे, प्रकाशबंदी

(रात्री), रात्री अग्नी पेटविण्याची बंदी वगैरे कायदे (लढाईची चिन्हे दिसू लागताच) जारी होते हे सुंदर कांडाच्या टीकेत दाखविले आहे.

चौ. ७-८; इतर ग्रंथांतून 'गो'रूप धरून गेल्याचे उल्लेख मिळतात; पण तु.दासांनी 'धेनू' शब्द भारगर्भित वापरला आहे. नुकत्याच व्यालेल्या सवत्स गाईला (गोला) धेनू म्हणतात. (अमरे) तिला नवीन वासराचा फार पान्हा येतो. तिचे वासरू म्हणजे धर्म (वृषः) त्याला वृष म्हणतात. तो पळवून नेलेला पाहताच ही धेनू फार व्याकुळ झाली; व आपला तो वत्स पुन्हा कोणी आणून दिला तर पहावे म्हणून जिथे देवमुनी जाऊन लपून बसले होते त्या मेरू पर्वताच्या गुहांत पुष्कळ हिंडली. तेथे सुद्धा रावणाचे गुप्तहेर असतील या भयाने शब्द उच्चारणाचे धाडस होईना, तेव्हा प्रत्येकाजवळ जाऊन अश्रू ढाळू लागली. त्यांना तिच्या रडण्याचा अर्थ समजला, व त्यांनी काही न बोलताच आपली असह्यता दाखविली. 'देव मेरुगिरि गुहा दुडकती' (१८२।६) या गुहांत रावणादिकास प्रवेश करता येत नसे. आता सर्व मिळून आपल्या वरिष्ठाकडे दाव मागण्यास जातात-

हिं.छं. *। सुर मुनि गंधर्बा मिलि करि सर्बा गे बिरंचि के लोका।*
। सँग गोतनुधारी भूमि बिचारी परम बिकल भय सोका।।
। ब्रह्माँ सब जाना मन अनुमाना मोर कछू न बसाई।
।। जा करि तैं दासी सो अबिनासी हमरेउ तोर सहाई।।१।।

सो. *। धरनि धरहि मन धीर कह बिरंचि हरिपद सुमिरु।।*
।। जानत जन की पीर प्रभु भंजिहि दारुन बिपति।।१८४।।

म.छं. *। सुर मुनि गंधर्वहि मिळुनी सर्वहि विरंचिचे गत लोकीं।*
।। सह गोतनु धारी भूमि बिचारी परम विकल भय शोकी।।
। ब्रह्मा सब जाणति मनिं अनुमानति मम आधीन न काहीं।
।। ज्यांची तूं दासी ते अविनाशी तुला सहाय अम्हांही।।१।।

सो. *। धरे धरी धीरास स्मर हरिपद वदले द्रुहिण ।।*
।। जाणति जन दुःखास प्रभु करि दारुण भयहरण।।१८४।।

अर्थ : देव, मुनी आणि (हि) गंधर्व हे सगळेच एकत्र मिळून विरंचीच्या लोकात गेले. भयाने व शोकाने अत्यंत विव्हळ झालेली बिचारी गो (धेनू) रूप धारण केलेली भूमी (हि) त्यांच्याबरोबर गेली. ब्रह्मदेवांनी सर्व काही जाणले व मनात अनुमानाने ठरविले की माझ्या आधीन काही सुद्धा नाही; (व म्हणाले की) तू ज्यांची दासी आहेस ते अविनाशी प्रभू तुला व आम्हाला ही साह्यकर्ते आहेत।।छंद।। (म्हणून) धरे! धीर धर व हरिपदाचे स्मरण कर; ते भक्तांचे (सेवकांचे) दुःख जाणतात; ते प्रभू दारुण भयहरण करतील असे द्रुहिण (ब्रह्मदेव) म्हणाले।।दो.१८४)

टीका छंद (१) धेनु-पृथ्वी फक्त सुरमुनीनांच शरण गेली होती; पण मेरू पर्वतातून विरंचीकडे जाताना गंधर्व सुद्धा सामील झाले. (क) विरंची शब्दाने जाण्यातील हेतू ध्वनित केला

आहे. त्या सर्वांनी मनाशी विचार केला की, रावणाला एवढी सत्ता व शक्ती मिळाली व त्याचा उदय झाला, वृद्धी झाली याचे कारण ब्रह्मा (वृद्धी करणारे) आहेत. त्यानी रावणाच्या विरुद्ध काही तरी उपाय योजना केलीच असेल. विरंची = विरुद्ध रचना करणारे. म्हणून त्यांच्याकडे जाऊन उपाय विचारू, असा विचार करून विरंची लोकास निघाले. (१।१७७।५; ५।४।६ टी. पहा) (२) देवमुनीकडे जाताना धेनू होती पण आता विरंचीकडे गेली तेव्हा गो व भूमी आहे. धेनू धरणी-धरा नाही. भाव हा की देवमुनींनी हात टेकल्यामुळे तिला वाटले की आपला धरा-धरणीपणा गेला व ती गाईसारखी असहाय-दीन झाली. बिचारी = असहाय. (क) भूमी शब्दाने सुचविले की आता काही तरी होईल - भवति (भवतीति भूमिः) असे तिला वाटले म्हणून गो (गच्छति) झाली.

(३) ब्रह्मा शब्दाने सुचविले की रावणाच्या या भरभराटीचे व वृद्धीचे व त्यामुळे धर्मांच्या क्षयाचे कारण आपण दिलेला वर आहे. आपला शब्द कधी खोटा होणे शक्य नसते; इत्यादी विचारांनी अनुमान निघाले की 'मम आधीन न काही'; पण ते बोलून दाखविल्याने आधीच दीन, दुबळी, गाईसारखी झालेली व मोठ्या आशेने माझ्याकडे आलेली ही भूमी निराश होईल हे त्यांनी जाणले.

(४) ज्यांची तू दासी - सुचविले की तू इतर कोणाची दासी नसता इतरांची आशा का करतेस? तुझ्या स्वामींना हे पसंत पडत नाही. तू अनन्य झाल्याशिवाय तुझ्या स्वामींना तुझी दया येणार नाही व ते साह्य सुद्धा करणार नाहीत; म्हणून तू अनन्य हो. पृथ्वी हरिपत्नी आहे. (५) अविनाशी - भाव हा की बाकीचे सर्व विनाशशील असल्याने या कामी मदत करण्यास असमर्थ आहेत. रावणाने मनात आणल्यास बाकी सर्वांचा विनाश तो करू शकेल; पण अविनाशी प्रभूच्यापुढे काही चालणार नाही. मी सुद्धा तुझ्यासारखाच विनाशशील आहे; म्हणून अशी दारोदारी दीन मुद्रेने गमन करू नकोस. मला रावणाचा उपद्रव होत नाही असे तुला वाटते की काय? मला सुद्धा त्या प्रभूंचेच साह्य आहे. ।पडतां जड भारी दासें आठवावा हरि।। हेच आता सांगतात.

सोरठा (१) हे कोमलभावदर्शक वृत्त वापरून सुचविले की विरंचीला गोभूमीची ती दशा पाहून तिची दया आली व तिच्या हातात असलेला एकच एक उपाय सुचविला. उपदेश मिळतो की अशी दैन्यावस्था आली, कोणी त्राता नाही, स्वतामध्ये धमक नाही त्याने दारोदार तोंड वेंगाडीत न बसता हरिस्मरण करावे व अनन्यगतिक व्हावे; म्हणजे तो कृपावारिधर राम खरारी बोळेल व सर्व दुःखदैन्यसंताप शमन करील. कितीही भयंकर दुःखसंकट असो त्याचे हरण करण्यास अविनाशी प्रभू एकटेच समर्थ आहेत म्हणून तर त्यांस हरी म्हणतात.

(२) धरा शब्दाने सुचविले की तूच जर धीर सोडलास तर सर्व प्राण्यांना कोण धारण करील? (क) वाचक म्हणतील की प्रत्येक शब्द असा भावपूर्ण असता विरंचिबद्दल द्रुहिण शब्द का वापरला? 'दुष्टेभ्यां द्रुह्यति इति द्रुहिणः' (अ.व्या.सु.) दुष्टांचा द्रोह करतो तो द्रुहिण. वाचकांनी आता विचार करावा की अर्थगौरव वाढला की कमी झाला? शिवाय द्रुहिण शब्द

हरिकडेही चांगला लागू पडेल. रावणासारख्या दुष्टाशी द्रोह, वैर करण्याचे सामर्थ्य द्रुहिणाला-ब्रह्मदेवाला सुद्धा नाही; ते फक्त हरीलाच आहे. इतरांनी शान्त राहून, धीर न सोडता अनन्यभावाने हरी आठवावा म्हणजे मग तो 'आड घाली सुदर्शन। लागो नेदी एकक्षण'. याप्रमाणे धरणीला धीर दिल्याबरोबर ती हरिस्मरण करू लागली. आता परित्राणाचा विचार एका दोह्यात केला जाईल.

हिं. । बैठे सुर सब करहिं बिचारा। कहँ पाइअ प्रभु करिअ पुकारा ॥१॥
। पुर बैकुंठ जान कह कोई। कोउ कह पयनिधि बस प्रभु सोई ॥२॥
। जा के हृदयँ भगति जसि प्रीती। प्रभु तहँ प्रगट सदा तेहिं रीती ॥३॥
। तेहि समाज गिरिजा मैं रहेउँ। अवसर पाइ बचन एक कहेउँ ॥४॥

म. । करित विचार सकल सुर बसती। प्रार्थाया प्रभु कुठें गवसती ॥१॥
। वैकुण्ठा जावें कुणि वदती। प्रभु पयनिधिं वसती कुणी म्हणती ॥२॥
। प्रीति भक्ति जशि हृदयीं ज्यातें। प्रगट सदा प्रभु तैसे त्यातें ॥३॥
। उमे! सभें त्या होतो बसलो। अवसर पावुनि वच मी वदलो ॥४॥

अर्थ : (ते) सगळे देव तेथे बसले व विचार करू लागले की (दारुण दुःखहर) प्रभूची प्रार्थना करण्यास (यावेळी) ते कुठे सापडतील (गवसती) भेटतील? ॥१॥ कोणी म्हणाले की वैकुंठास जावे (तेथे भेटतील), कोणी म्हणाले की ते प्रभू क्षीरसागरात राहतात (नेहमीच तेथे असतात) ॥२॥ ज्याच्या हृदयात जशी भक्ती व जशी प्रीती-आवड - असेल त्याप्रमाणे प्रभू सदा प्रगट होतात ॥३॥ उमे! मी पण त्या सभेत, समाजात बसलो होतो. तेव्हा योग्य वेळ पाहून मी सुद्धा म्हणालो की — ॥४॥

टीका वि.ल.ठे. - (१) मागे अनेक वेळा दाखविले आहे की मानसात चार कल्पातील चार रामावतार कथांचे मिश्रण आहे व विष्णू, नारायण व ब्रह्म (परमेश्वर) या तिघांचे अवतार आहेत. प्रत्येक कल्पात भूमी अशीच गोरूप धरून देवाकडे जावयाची व त्यांनी ब्रह्मदेवाकडे जावयाचे व तेथे विचार ठरून वैकुण्ठनिवासी विष्णूला, क्षीरसागर निवासी नारायणाला, किंवा परमेश्वर परमात्म ब्रह्माला प्रार्थना करावयाची. तिघांच्या अवतारांची हकीगत एकाच कथेत सांगावयाची असल्याने ती इतकी मार्मिक रीतीने येथे व पुढील अशा ठिकाणी ग्रथित करून ठेविली आहे की असे असेल याची कल्पना सुद्धा येत नाही. येथे, ब्रह्मदेवस्तुतीत (दो.१८६), कौसल्यास्तुतीत व इतर अनेक ठिकाणी ही मजा पहावयास मिळते; पण ती दृष्टी रामकृपेने ज्याला मिळेल त्यालाच दिसते व परमानंद होतो. (क) विष्णूने रामावतार घेतला त्यावेळी देवांनी काय केले हे दुसऱ्या चौपाईतील प्रथम चरणाने दाखविले. ते वैकुण्ठात गेले व प्रार्थना केली, किंवा विष्णू जेथे भेटले तेथे केली. वा.रामायण बा.कां. सर्ग १५।११-२१ यात ब्रह्मादी देवांनी विष्णूची प्रत्यक्ष भेटीत प्रार्थना केली. (ख) दुसऱ्या चरणाने सुचविले की नारदशापानुसार भुशुंडी-कथेच्या वेळी क्षीरसागरात जाऊन प्रार्थना केली. अध्यात्म रामायणात बा.का. सर्ग

२।७ पहा. 'तस्मात् क्षीरसमुद्रतीरम् अगमत् ब्रह्माथ देवैर्वृतः' सर्वदेवासह ब्रह्मदेव क्षीरसमुद्राच्या तीराला गेले व असौषीत्- स्तुती –प्रार्थना केली आहे व तेथे हरी प्रगट झाले आहेत. 'आविरासीत् हरिः प्राच्या दिशां व्यपनयस्तमः' म्हणून तिसरी चौपाई या दुसऱ्या चरणाशी संबंधित घेतली पाहिजे.

(२) येथे मुख्य वक्ते शंकर आहेत हे उमे! (गिरिजा) या संबोधनाने सुचविले आहे; व शंकर ज्या प्रतापभानू रावण - कल्पाची हकीगत पार्वतीला सांगत आहेत त्या कल्पात सर्वव्यापक ब्रह्म परमात्मा यांचा रामावतार आहे. म्हणून पुढीलप्रमाणे कोठे न जाताच प्रार्थना केली जाणार आहे. तथापी या तीन कथांची सांगड इतकी गूढ ठेवून घातली ती भक्तिमार्गांतील एक विशिष्ट सिद्धांत ठरविण्यासाठी; तो सिद्धांत शंकर पुढील चौपायात सांगणार आहेत. विष्णू व नारायण जरी एका विशिष्ट स्थानी रहात असले तरी सर्वांना दिसत नाहीत हा सिद्धांत तिसऱ्या चौपाईत सांगितला आहे, व तेथे व्यापक हा शब्द नाही. या चौपायांतील मर्म समजण्यास इतकी सूचना पुरेल.

चौ. १-२ (१) दारुण दुःख हरण करणारे अविनाशी प्रभू सर्व पीडा हरण करतील हे द्रुहिण वचन ऐकताच देव तेथेच बसले; व विचार करू लागले की अशा प्रभूचे दर्शन कोठे होईल? कोणी म्हणाले की वैकुण्ठपुरात राहणारे भगवान विष्णू हे कार्य करू शकतात म्हणून तिकडे जावे हा सरळ अर्थ झाला. (२) त्याप्रमाणे तिकडे जाण्याचे ठरविले तेव्हा शंका निघाली की वैकुण्ठातून दुसरीकडे गेले असले तर कसे भेटतील व असले तरी दर्शन होईल की नाही कोणास ठाऊक? यावर कोणी जे म्हणाले ते तिसऱ्या चौपाईतले वचन या व दुसऱ्या चरणाशी संबंधित घेतले पाहिजे; कारण विष्णू किंवा नारायण यांचे दर्शन तेथे जाऊन सुद्धा सर्वांस होतेच असे नाही. जयविजयांसारखे द्वारपाल सात ठिकाणी असतात; त्यांनी परवानगी दिली तर आत जाता येते. सनकादिकांना सुद्धा मज्जाव झाला तेथे आपणांस कोण विचारतो? या शंकेवर उत्तर तिसरी चौपाई आहे. (क) जयविजय रावणकुंभकर्ण झाले त्या कल्पामध्ये ब्रह्मदेवासह देव वैकुण्ठास गेले; तेथे ब्रह्मदेवांनी प्रार्थना केली तेव्हा फक्त ब्रह्मदेवांनाच दर्शन झाले व पुढील कार्यभाग साधला. स्कंधपुराणात वर्णिलेली रामावतार कथा विष्णूच्या अवताराची आहे(कल्याणचा स्कं.पु.अंक. पृ. ४७७ पहा) वाल्मीकिरामायणात व पद्मपुराणात वर्णिलेली कथा विष्णूच्या रामावताराचीच आहे. वा.कां. सर्ग १५।१८-२० वरून स्पष्ट दिसते. 'त्वां नियोक्ष्यामहे विष्णो लोकानां हितकाम्यया ॥...विष्णो पुत्रत्वमागच्छ कृत्वात्मानं चतुर्विधम् '॥२०॥

(३) कोणी म्हणाले की ते प्रभू क्षीर सागरात राहतात तेथे जावे. तेथे गेल्यास दर्शन होईल की नाही ही शंका निघणारच. वृंदाशापाने व नारदशापाने जे रामावतार झाले ते क्षीरनिधिनिवासी नारायणाचे झाले हे त्या प्रकरणात साधार दाखविले आहे. त्या त्या कल्पात ब्रह्मदेवादी सर्व क्षीरसागर तीरापर्यंत गेले व ब्रह्मदेवांना प्रभूंनी प्रगट होऊन दर्शन दिले असे वर्णन अध्यात्म रामायणात म्हटले आहे. तेथील एक अवतरण वर वि.ल.ठे. मध्ये दिले आहे. त्यापुढील श्लोक पहा 'कथंचित् दृष्टवान् ब्रह्मा दुर्दर्शमकृतात्मनाम्' ब्रह्मदेवांनासुद्धा मोठ्या प्रयासानेच दर्शन झाले; कारण इंद्रिये स्वाधीन नसणारांना,त्यांचे दर्शन अत्यंत दुर्लभ असते. ब्रह्मा व शंकर यांशिवाय इतर

सर्व देव अकृतात्मेच आहेत.; स्वार्थी भव प्रवाहांत सतत पडलेले आहेत, त्यामुळे ते तेथे असून त्यांना दर्शन झाले नाही. ब्रह्मदेवांना का झाले?

चौ. ३-(१) ज्याच्या ह्रदयात जशी भक्ती असेल व जशी प्रीती असेल तसे प्रभू त्याच्या पुढे प्रगट होतात. ज्यांच्या ह्रदयांत भक्ती नाही ते इंद्रादी देवांसारखे क्षीरसागरापर्यंत जरी गेले व भगवान प्रगट झाले तरी त्यांस दिसत नाहीत. ब्रह्मदेवाच्या ह्रदयात भक्ती होती हे अध्यात्म रामायणात सुद्धा दाखविले आहे. 'अस्तौषीत् श्रुतिसिद्धनिर्मलपदैः स्तोत्रैः पुराणोद्भवैः ॥ भक्त्या गद्गदया गिराऽ तिविमलैरानंदबाष्पैर्वृतः' ॥७॥ (क) या चौपाईत आधीच सगुण साकार रूपाने एकदेशी असलेल्या प्रभूचे प्रगट होणे सांगितले. जसे विष्णू व नारायण ब्रह्मदेवापुढे प्रगट झाले.

(२) ही चौपाई वरीलप्रमाणे मागल्या दोन चरणांकडे न घेतल्यास व शंकरांचे वचन मानल्यास, पुढील 'हरि सर्वां व्यापुनि सम राहति। मी जाणें की प्रेमें प्रगटति॥'(चौ.५) या शंकरांच्याच वचनाने द्विरुक्ती दोष उत्पन्न होतो. शंकरांच्या भाषणाचा उपक्रमच मुळी चौथ्या चौपाईत आहे; म्हणून ही चौपाई शिववचन घेता येत नाही; व मग द्विरुक्ती दोष ही टळतो. येथे एकदेशी प्रभूंचे प्रगटणे सांगितले आहे हे वर दाखविलेच; व पाचव्या चौपाईत सर्वव्यापक निराकार प्रभूच साकार रूपाने प्रगटणे पाचव्या चौपाईत सांगितले आहे. प्रल्हादाने सर्व व्यापक प्रभूलाच प्रगट केला.

चौ. ४ (१) शंकर त्या देवसमाजात कोठून व केव्हा आले हा मतभेदाचा प्रश्न आहे. ब्रह्मदेव वगैरे मंडळी कैलासास गेल्याचा उल्लेख नाही; पण १८७।८ मध्ये इतर देव निघून गेल्याचे वर्णन आहे. 'शीघ्रजाति सुर ह्रदयिं निवाले' व नंतर 'गत विरंचि निजलोकिं तैं' असा ब्रह्मदेव सत्य लोकास गेल्याचा स्पष्ट उल्लेख आहे; म्हणून गोरूपधर भूमी, इतर देव व विरंचि ब्रह्मलोकातून निघून शंकराकडे गेले होते असे मानणे आवश्यक आहे. शंकरांच्या येण्याचा व जाण्याचाही उल्लेख नाही. ब्रह्मादिकांच्या जाण्याचा उल्लेख करून त्याने शंकरांकडे येणे सुचविले आहे. प्रतापभानू रावणाला वर दिला तो ब्रह्मा व शंकर यांनी दिला आहे हे आधीच सांगितले आहे. (१७७।५) त्याच रावणाच्या विरुद्ध उपाययोजना करण्याचा विचार असल्याने ब्रह्मदेवांनी शंकरासारख्या परमश्रेष्ठ रामप्रिय रामभक्ताकडे जाऊन विचार विनिमय करणे योग्य व आवश्यकही होते.

हिं. । हरि ब्यापक सर्वत्र समाना। प्रेम तें प्रगट होहिं मैं जाना ॥५॥
। देस काल दिसि बिदिसिहु माही। कहहु सो कहाँ जहाँ प्रभु नाहीं ॥६॥
। अग जगमय सब रहित बिरागी। प्रेम तें प्रभु प्रगटइ जिमि आगी ॥७॥
। मोर बचन सब के मन माना। साधु साधु करि ब्रह्म बखाना ॥८॥

दो. । सुनि बिरंचि मन हरष तन पुलकि नयन बह नीर ॥
॥ अस्तुति करत जोरि कर सावधान मति धीर ॥१८५॥

म. । हरि सर्वां व्यापुनि सम राहति। मी जाणे की प्रेमे प्रगटति ॥५॥
। देश काल दिग् विदिक् कवण ती। सांगा तरि जेथे प्रभु नसती ॥६॥
। अग-जग-मय निर्लेप अलग तो। प्रेमे पावक तसा प्रगटतो ॥७॥
। मत माझे सकलां आवडलें। साधु साधु तैं ब्रह्मा वदले ॥८॥
दो. । तैं विरंचि मनि हर्ष तनु पुलकित नयनीं नीर ॥
॥ जोडुनि कर करती स्तुती सावधान मति धीर ॥१८५॥

अर्थ : हरी सर्व ठिकाणी सर्वांना सारखे व्यापून राहिले आहेत, व ते प्रेमाने प्रगट होतात हे मी जाणतो (मला माहीत आहे) ॥५॥ असा कोणता देश, काल, दिशा वा उपदिशा आहेत की जेथे प्रभू नाहीत ते सांगा तर खरे! ॥६॥ प्रभू सर्व चराचर (जगअग) मय असून अलिप्त व त्याहून निराळे पण आहेत; पावक (अग्नी) जसा (मंथनाने) उत्पन्न होतो - प्रगट होतो. तसे प्रभू प्रेमाने (प्रेमासाठी) प्रगट होतात ॥७॥ माझे हे मत (म्हणणे) सर्वांना आवडले (मान्य झाले) व साधु साधु (छान, फार छान, उत्तम) असे ब्रह्मदेव म्हणाले ॥८॥ तेव्हा (ते माझे भाषण ऐकून) विरंचीच्या मनात हर्ष झाला, शरीरावर रोमांच उभे राहिले, नेत्रांतून पाणी वाहू लागले व दोन्ही हात जोडून ते धीरबुद्धी सावधानतेने स्तुती करू लागले ॥दो.१८५॥

टीका चौ. ५(१) विष्णू व शेषशायी नारायण हेच परमात्मा असे म्हटल्यास ते एकदेशीय दिसत असल्याने साधारण लोक हे समजू शकत नाहीत की जे सर्व व्यापक सगुण ब्रह्म आहे. तेच विष्णू व तेच शेषशायी नारायण, भक्तांच्या इच्छानुसार साकाररूपे निराळी दिसतात इतकेच (क) कबीरादी केवळ निर्गुणवादी संत, मोगल बादशहा व त्यांचे धर्मगुरू यांच्या प्रचाराने सगुणोपासनेचा नायनाट होत चालला होता; अशावेळी वैदिक धर्माच्या सगुण-निर्गुण उपासनेचे अभेदत्व पटवून देण्याचा प्रभावी प्रयत्न रामचरितमानसाने केला व फारच यशस्वी झाला. त्यासाठीच येथे हाडसून खडसून सांगितले जात आहे की जे सर्वव्यापक निराकार तत्त्व आहे, जे देशकाल वस्तू परिच्छेद रहित आहे, जे एक आहे तेच प्रेमाने प्रगट होते, साकाररूपाने दिसू लागते. शंकर म्हणतात की हे मला स्वानुभवाने माहीत आहे; हे मी प्रत्यक्ष प्रमाणाने जाणतो.

चौ. ६(१)पहिल्या तीन चौपाया सुद्धा या अवताराविषयींच्या चर्चेत उत्तम प्रकारे बसतात. शंकरांना हे माहीत आहे की या कल्पामध्ये विष्णू किंवा नारायण यांचा रामावतार व्हावयाचा नसून स्वायंभुव मनु - शतरूपांना दिलेल्या वरानुसार पूर्णब्रह्माचा अवतार व्हावयाचा आहे; पण ते अवतार रहस्य प्रगट करावयाचे नसल्याने सांगतात की दारुण दुःख हरण करणारे हरी, अविनाशी प्रभू सर्वत्र सदा आहेत. वैकुंठ किंवा क्षीरसागरापर्यंत जाण्याची व वेळ मोडण्याची आवश्यकता नाही. यावेळी त्या दोघांना अवतार नाटक करावयाचे नाही हे शंकर जाणतात. हे देव तिकडे गेले तरी ते दर्शन देणार नाहीत व यांची अत्यंत निराशा होईल. नृसिंहावताराची कथा सर्वांना माहीत आहे. प्रल्हाद कुठे गेला व प्रभू कुठून आले नाहीत; पाषाणाच्या स्तंभातून प्रगट

झाले; म्हणून पुढील चौपाई सूचक प्रश्नासारखी आहे. कोणी आक्षेप घेतला असता तर नृसिंहावताराचे उदाहरण दिले असते.

चौ. ७ (१) सर्वरूप असून, सर्वांत असून सर्वांहून अलग म्हणजे निराळा आहे. निर्लेप (विरागी) आहे म्हणजे ज्यांच्यात ज्या रूपात असेल त्यांच्या त्या रूपाचा परिणामादी विकार, जन्मादी विकार त्यांच्यात नाही. भगवद्गीतेच्या अ९ मधील 'मत्स्थानि सर्व भूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ न च मत्स्थानि भूतानि' या तीन चरणांतील सिद्धांतच येथे ग्रथित केला आहे. (क) प्रेमें पावक तसा प्रगटतो – 'एक दारुगत दिसतो एक। पावकयुगास ब्रह्मविवेक' 'होई मणिमूल्यसा प्रगट तो' (१।२३।४,८) यांवरील टीका पहावी. तेथे 'नामनिरूपण सुयत्न घडतो' हे साधन सांगितले आहे व येथे त्या साधनानेच उत्पन्न झालेले प्रेम हे साधन सांगितले इतकाच फरक. (२) सर्वांच्या आधीच शंकर का बोलले नाहीत? ही एक कैलासावर भरलेली देवमुनी सभा आहे. प्रभूंनी रामावतार घ्यावा एवढ्यासाठी कार्याचा निश्चय करण्यासाठी भरली आहे. सभेचे अध्यक्षस्थान शंकरांनाच देणे योग्य, कारण ते अनुभवी परमश्रेष्ठ तज्ज्ञ आहेत. ही आधुनिक काळांतील भारतांतील सभा नव्हती की शिक्षण विषयक चर्चा करण्याच्या सभेचे अध्यक्षस्थान एखाद्या उत्तम व्यापारी व्यक्तीला किंवा निशाणी डाव्या हाताचा आंगठा लावणाऱ्या एखाद्या उत्तम धनिक शेतकऱ्याला देणे योग्य ठरते! अध्यक्षांनी आपले मत शेवटीच द्यावयाचे असते. (क) शिवाय रामभक्तांना पुढे पुढे करणे, आपलेच तट्टू पुढे दामटणे, आवडत नाही. ते सर्वांच्या मागे राहतात. लंकेत रावणवध झाल्यावर सर्व देव, ब्रह्मदेव व इंद्र स्तुतीकरून परत गेल्यानंतरच शंकर आले व सर्वांच्या शेवटी स्तुती केली आहे. शिवावतार हनुमंताच्या चरित्रात किष्किंधा व सुंदर कांडात हेच दिसते. ४।२३।९; ४।३०।३;

चौ. ८ (१) हे शंकरांचे मत, हा अध्यक्षांनी मांडलेला ठराव सर्व सभासदांनी टाळ्यांच्या प्रचंड गजरात एकमताने पास केला. (रावणाचे हेर कैलासावर नसत!) ब्रह्मदेवांनी अध्यक्षांची प्रशंसा करून आभार मानले. (क) बाकीच्या ठरावांना कोणी अनुमोदनच न दिल्याने त्यांची चर्चाच झाली नाही. अध्यक्षांनी मांडलेल्या ठरावाला अनुमोदनाची जरूर नसते. ठरावाची अम्मलबजावणी करण्याचे काम कार्यकारिणीचे अध्यक्ष किंवा सरचिटणीस यांचे असते. हे दोन्ही अधिकार विरंचि (विशेष रचना करणारे) कडेच होते, म्हणून तो ठराव त्यांनी दप्तरात न ठेवता किंवा फाईलीला न लावता, त्याची अम्मलबजावणी सर्वांच्या देखत तेथेच सुरू केली.

दो. (१) रावणाच्या विरुद्ध रचना त्याच्या जन्माच्या वेळीच त्याच्या कपाळावर खोदून ठेवली होती. ती आता कृतीत उतरली पाहिजे म्हणून त्यांनी प्रभूची स्तुती करण्यास प्रारंभ केला. कशा पद्धतीने प्रारंभ केला हे लक्षात घेऊन अ.रामायणांतील 'भक्त्या, गद्गदया गिरा, अति विमलैः आनंदबाष्पैर्वृतः' या पदांची तुलना करून पहावी. मानसातील ब्रह्मदेव पुलकित झाले आहेत हे वैशिष्ट्य आहे पण गद्गदगिरा नाही. ब्रह्मदेव अकृतात्मा नसून कृतात्मा आहेत हे सावधान व धीरमती या शब्दांनी सुचविले आहे. येथे सुचविले की भक्तिप्रेमाने केलेल्या प्रार्थनेप्रमाणे भगवान कृपा करतील व सर्वांचे कार्य होईल

वि.सू. - पुढील स्तुतीत चार छंद आहेत, व त्यांत चार कल्पांतील स्तुतींची गुप्त सूचना मागील चौपायांप्रमाणेच दिली आहे. दोन छंद शेषशायी नारायणविषयक, एक ब्रह्मविषयक व एक विष्णुविषयक आहे. (क) ही रामचरित मानसातील पहिली स्तुती आहे. भगवंतांनी रामावतार घ्यावा या हेतूने ही ब्रह्मदेवानी केली आहे. प्रत्येक कल्पात याच हेतूने ब्रह्मदेवच स्तुती करतात, म्हणून चारी कल्पांतील स्तुतीचा नमुना येथे आहे. चारी छंद या प्रतापभानू-रावण कल्पातील स्तुतीत सुद्धा घेता येतात. पुढे दोहा १९२ मध्ये कौसल्येने केलेल्या स्तुतीत सुद्धा असेच आहे. श्री हरी गुरुकृपेने यथामती लिहिले जात आहे.

हिं.छं. । जय जय सुरनायक जन सुखदायक प्रनतपाल भगवंता ।।
।। गो द्विज हितकारी जय असुरारी सिंधुसुता प्रिय कंता ।।
। पालन सुर धरनी अद्भुत करनी मरम न जानइ कोई ।
।। जो सहज कृपाला दीनदयाला करउ अनुग्रह सोई ।।१ ।।
" । जय जय अबिनासी सब घटबासी ब्यापक परमानंदा ।
।। अबिगत गोतीतं चरित पुनीतं मायारहित मुकुंदा ।।
। जेहि लागि बिरागी अति अनुरागी बिगतमोह मुनिबृंदा ।
।। निसि बासर ध्यानहिं गुन गन गावहिं जयति सच्चिदानंदा ।।२ ।।
म. । जय जय सुरनायक जनसुखदायक प्रणतपाल भगवंता ।
।। गो-द्विज हितकारी जय असुरारी सिंधुसुता-प्रियकान्ता ।।
। पालन सुर धरणी अद्भुत करणी मर्म कळे न कुणाही ।
।। जो सहज कृपाळू दीन दयाळू करो अनुग्रह तोही ।।१ ।।
" । जय जय अविनाशी सब घटवासी व्यापक परमानंदा ।
।। अविगत गोऽतीता चरित पुनीता मायारहित मुकुंदा ।।
। ज्या लागि विरागी अति अनुरागी विगतमोह मुनिवृंदा ।
।। दिनराती ध्याती गुणगण गाती जयति सच्चिदानंदा ।।२ ।।

अर्थ : हे देवांच्या नायका! दासांना सुख देणाऱ्या! शरणागतांचे पालन करणाऱ्या भगवंता! आपले ऐश्वर्य प्रगट करा (जय) प्रगट करा (जय); गोब्राह्मणांचे हित करणाऱ्या, असुरांचा विनाश करणाऱ्या! सिंधुसुतेच्या (लक्ष्मीच्या) प्रिय कान्ता! आपले ऐश्वर्य प्रगट करा! (जय) सुर व धरणी यांचे पालन करणाऱ्या! ज्याची करणी अद्‌भुत असते व तिचे मर्म कोणालाही कळत नाही असा जो स्वभावताच कृपाळू व दीनांवर दया करणारा आहे तोच आमच्यावर कृपा करो ।।छं१ ।। हे अविनाशी! प्रत्येक देह-पिंड-रूपी घटांत वास करणाऱ्या सर्वव्यापक परमानंदा! आपले ऐश्वर्य प्रगट करा (जय) प्रगट करा (जय) जे विशेष ज्ञानातीत (अविगत), इंद्रियातीत (गोऽतीत) आहेत (पण) ज्यांचे चरित्र पुनीत असते, जे मायारहित आहेत, मुकु (मोक्ष) देणारे आहेत, ज्यांच्या (प्राप्ती)

साठी वैराग्यशील व मोहरहित मुनिवृंद अत्यंत अनुरागाने रात्रंदिवस ध्यान करीत असतात व गुणगण गातात अशा सच्चिदानंद स्वरूप प्रभो! आपले ऐश्वर्य प्रगट करा! (जयति) ॥२॥

टीका. छंद १(१) या छंदातील शब्दांचे नीट निरीक्षण केल्यास स्पष्ट दिसते की यात निर्गुण निराकार स्वरूपाचे प्रतिपादन करणारा एकही शब्द नाही. तेव्हा हा छंद विष्णू किंवा शेषशायी नारायण या दोघांपैकी कोणास लागतो हे ठरविणे राहिले. 'सिंधुसुताप्रियकांता' हे पद विष्णूपेक्षा शेषशायी नारायणाला अधिक लागू आहे. विष्णुसुद्धा 'सिंधुसुताप्रियकान्त' आहेत; पण अवतार हेतुकथनात नारदमोह प्रकरणातच सिंधुसुतेचा संबंध क्षीराब्धिनिवासी श्री नारायणाशी, असा स्पष्ट दाखविला आहे. नारदानेच म्हटले की 'सिंधुमथनिं रूद्रास चकविले' 'सुरांऽसुरांविषशंकरा स्वये रमा मणि चारु। स्वार्थसाधु तुम्हिं कुटिलही कपटि सदा व्यवहारु' (१।१३६) इत्यादी बोलून नारदाने शाप दिला आहे. रमा = सिंधुसुता! या प्रमाणे मानसवचनानीच सिद्ध झाले की येथे 'सिंधुसुता प्रियकान्त' शब्द नारदशापसंबंधी कल्पातील शेषशायीनारायण सूचक आहे. (क) सर्वांत पहिली कथा आपण आमचे पालन - रक्षण करावे (=प्रणतपाल) (क) भगवंता - आपण भगवान असल्यामुळे प्रणतांचे पालन करण्यास लागणारे सर्व प्रकारचे भग = ऐश्वर्यादी आपल्या ठिकाणी आहे ते प्रगट करावे अशी आमची वारंवार विनंती आहे. (ख) जय = उत्कर्षम् आविष्कुरु, असा अर्थ श्रीमद्भागवताच्या श्रीधरी टीकेत दिला आहे. (११।८७।१४ पहा). आपला जय असो असा अर्थ मुलगा बापाला प्रार्थना करीत असता, किंवा सेवक स्वामीस प्रार्थना करीत असता योग्य नव्हे. परमेश्वराला (समोर दृश्य नसलेल्या) आशीर्वाद कोण देणार!

(३) चरण २ रा - तुम्ही शरण कशासाठी आलात व उत्कर्ष कशासाठी प्रगट करावयाचा याचे उत्तर दुसऱ्या चरणात आहे. असुरांनी गो व ब्राह्मण यांचा फार विनाश केला आहे. सर्व देवांची ऐश्वर्यरूपी लक्ष्मी त्यांनी लुबाडून नेली आहे. आपण लक्ष्मीपती असून, असुरारी असून असे घडले आहे. (क) आपण दीनदयाल आहात आणि धेनू, ब्राह्मण व सर्व सुर दीन, हीन झाले आहेत. म्हणून अजूनही आपण आपले ऐश्वर्य प्रगट न केल्यास आपल्या अनेक नावांना बट्टा लागेल. धरणी शब्द तिसऱ्या चरणात असल्याने गो = पृथ्वी असा अर्थ घेण्याची जरूरी नाही.

(४) चरण तिसरा - देव व धरणी यांचा कोणी त्राता उरला नाही. ही धरणी व हे सुर असुरांच्या त्रासाने अती त्रस्त, भयग्रस्त व व्यस्तचित्त झाले आहेत; आपण सुरधरणी पालन करणारे आहात असे वेद म्हणतात. पालन कसे करावे ते तुमचे तुम्हांस ठाऊक. (क) अद्भुत करणी - आपण कोणतीही अद्भुत - अलौकिक, आश्चर्यकारक करणी करून ते करू शकता एवढे खरे. कसे करता व आपल्या करणीतील मर्म काय असते हे मला सुद्धा कळत नाही मग इतर कोण जाणणार?

(५) चरण ४था - आपण स्वभावताच कृपाळू आहात. दीन पाहिला, त्याचे केविलवाणे शब्द ऐकले म्हणजे आपल्या हृदयास पाझर फुटतो. आम्ही सर्व देव, मुनी, ब्राह्मण, गाई व धरणी अगदी दीन झालो आहोत तरी आता आमच्यावर अनुग्रह करावा इतकीच विनंती आहे.(क) या

प्रमाणे या छंदांतील सर्व शब्द कार्यकारण संबंधाने जोडलेले आहेत. सूचना - ही सर्व विशेषणे सगुण निराकार ब्रह्माला सुद्धा लागू आहेत; कारण तेच सगुण साकार बनते. मनुशतरूपाख्यानात हे दाखविलेच आहे. त्रिपाद विभूती महानारायणोपनिषदात वर्णन केल्याप्रमाणे, सातव्या वैकुण्ठांतील प्रभूची स्तुती पुढील छंदात आहे. तीच श्रीमदाचार्य सांप्रदायी वेदानयाच्या दृष्टीने सगुण निराकार ब्रह्माची - परमेश्वराची - स्तुती आहे.

छं. २(१) या छंदात निर्गुण निराकाराचे व सगुण निराकाराचेच वर्णन मुख्यतः आहे हे सहज समजण्यासारखे आहे. मायारहित, अविगत (अज्ञेय-अव्यक्त) इंद्रियातीत, व व्यापक ही विशेषणें मुख्यतः निर्गुण निराकाराला लागतात. (क) सब घटवासी, व्यापक, परमानंद, मुकुंद ही सगुण निराकार जो ईश्वर - परमेश्वर - परमात्मा त्यास लागू आहेत. (ख) अविगत शब्दाचा अर्थाविषयी मानसपंडितांत सुद्धा मतभेद आहेत. काही ठिकाणी अव्यक्त शब्दाचा अपभ्रंश अविगत वापरला आहे. पण येथे अव्यक्तवाचक गोऽतीत = इंद्रियातीत शब्द असल्याने अविगत = अव्यक्त हा अर्थ येथे योग्य नाही. अ-वि-गत, गत = गति, ज्ञान. विगत = विशेष ज्ञान, ज्याचे होऊ शकत नाही तो अविगत, तिर्यक्‌चे रूप त्रिजग असे वापरले आहे व ते संस्कृत व्याकरणाच्या नियमानुसारच हिंदीत बनले आहे. मानसव्याकरण पहावे. तिर्यक्‌चा त्रिजग झाला तसा अव्यक्त = अविकत = अविगत झाला. काही मानसानुवादकांस 'त्रिजगयोनि' यांतील त्रिजग = तिर्यक् हा अर्थ न कळल्याने त्यांनी त्रिजग असाच अनुवाद केला आहे!

(२) चरित पुनीता! चरितं पुनीत यस्य, चरित्र पुनीत आहे ज्याचे = पुनीत चरित गुणगण गाती व तिसरा चरण सगुण साकाराचे वर्णनपर आहेत. (क) विगतमोह = ज्ञानी अनुराग = प्रेम 'ज्ञानी मुनिगण प्रेमाने ज्याचे ध्यान करतात व गुणगण गातात' या वाक्याने ज्ञानोत्तर सगुण प्रेमभक्ती सूचित केली. (ख) 'विरागी मुनिवृंद दिनरात सच्चिदानंद ध्याती' या वाक्याने निर्गुणोपासना = स्वसंवेद्य स्वरूपाचा साक्षात्कार - अपरोक्षानुभूति-मिळविण्यासाठी प्रयत्न करणारे सुचविले. हे दोन्ही प्रकार अ.रामायण २।१७ व १८ यांतील 'सद्योन्त हृदये नित्यं मुनिभिः सात्वतैर्वृतः' (१७) व 'अपरोक्षानुभूत्यर्थं ज्ञानिभि र्हृदिभावितः' (१८) यात वर्णिले आहेत. सात्वत = भक्त, वैष्णव; मुकु = मोक्ष, मुक्ती, मोक्ष देणारा = मुकुंद (गीर्वाण लघुकोष)

(३) या छंदातील स्तुतीचा मुख्य संबंध मनुशतरूपास दिलेल्या वरानुसार, व प्रतापभानू ज्या कल्पात रावण झाला त्या कल्पातील अवताराशी म्हणजे शिवपार्वती संवादाशी आहे. या छंदाची तुलना १।५१।शी करून पहावी व शंकरांनी १।११६।१ पासून ११९।५ पर्यंत रामरूपाचे जे त्रिविध वर्णन करून 'सगुणी अगुणी काहिं न भेदहि' हा सिद्धांत पार्वतीस पटवून दिला तो भाग सटीक पहावा. ही कथा त्या कल्पातील वैशिष्ट्य आहे व त्या कथेचे वक्ते शंकर आहेत. (क) परमानंद शब्द मानसात ज्ञानोत्तर सगुणभक्तीचा द्योतक आहे. मायारहित = निर्गुण निराकार ब्रह्म. याचा अर्थ मायातीत असा घेतला की सगुणाकडे लागेल. या छंदाची तुलना ३।३२ छंद २-४ यांच्याशी करून पहावी. या छंदातील वचनांचाच विस्तार तेथे केलेला आहे. (टीका पहावी).

हिं. छं. । जेहिं सृष्टि उपाई त्रिबिध बनाई संग सहाय न दूजा।
।। सो करउ अघारी चिंत हमारी जानिअ भगति न पूजा।।
। जो भव भय भंजन मुनि मन रंजन गंजन बिपति बरूथा।
।। मन बच क्रम बानी छाडि सयानी सरन सकल सुरजूथा।।३।।
" । सारद श्रुति सेषा रिषय असेषा जा कहुँ कोउ नहिं जाना।
।। जेहि दीन पिआरे बेद पुकारे द्रवउ सो श्रीभगवाना।।
। भव बारिधि मंदर सब बिधि सुंदर गुनमंदिर सुखपुंजा।
।। मुनि सिद्ध सकल सुर परम भयातुर नमत नाथ पदकंजा।।४।।
म. छं. । जो सृष्टि उपजवी त्रिविधा बनवी कोणी साह्य न दूजा।
।। तो देवो अघहर लक्ष अम्हांवर जाणूं भक्ति न पूजा।
।। जो भवभयभंजन मुनिमन रंजन गंजन विपद्‌वरूथां।
।। मन-वाक् कृति वाणा त्यजुनि ज्ञाना शरण सकल सुरयूथा।।३।।
" । वाणी श्रुति शेषां ऋषिंस अशेषां ज्याचें ज्ञान कुणा ना।
।। प्रिय दीन जया श्रुति वदति दया अति ये कीं श्री भगवाना।।
। भववारिधिं मंदर सब विधि सुंदर गुणमंदिर सुखपुंजा।
।। मुनि सिद्ध सकल सुर परम-भयातुर नमिती नाथ पदकंजां।।४।।

अर्थ : दुसरा कोणी साह्य नसता जो त्रिगुणात्मक (त्रिविध) सृष्टी उत्पन्न करून तिची सुंदर रचना करतो तो दुःखपाप विनाशक (अघहर) आमच्याकडे लक्ष देवो (आमची चिंता वाहो); आम्ही भक्ती पूजा वगैरे काही जाणत नाही! जो भवभयाचे भंजन (विनाश) करणारा, मुनींच्या मनाचे रंजन करणारा, व विपत्ती समुदायांचा विनाश (गंजन) करणारा आहे त्याला आम्ही सगळे सुरसमाज कायिक, वाचिक व मानसिक अभिमान आणि ज्ञानाहंकार सोडून शरण आलो आहोत।।३।। शारदा, वेद, शेष व समस्त (अशेष) ऋषी यांपैकी कोणालाही ज्ञान नाही (हे कोणी ज्यास जाणत नाहीत) व ज्याला दीन अती प्रिय आहेत असे वेद म्हणतात, त्या भगवंताला आमची दया येवो की (यो = येवो). भवसागराला मंदराचलाप्रमाणे असणाऱ्या, सर्वप्रकारे सुंदर असणाऱ्या, सर्वगुणांचे मंदिर असणाऱ्या नाथा! मुनी, सिद्ध व सगळे देव अत्यंत भय विव्हळ होऊन आपल्या चरणकमलांना वंदन करीत आहेत.

टीका - छंद ३– हा छंद वरील दुसऱ्या छंदाशी अधिक संबद्ध आहे. (१) पहिल्या चरणात सृष्टीच्या उत्पत्तीचा उल्लेख आहे. निर्गुण निराकार ब्रह्म निष्क्रिय असल्याने हे वचन त्यास लागू नाही, म्हणून सगुण ब्रह्म असा अर्थ घेणेच भाग आहे. जगाची उत्पत्ती विद्यामाया करते पण ती स्वतंत्र नाही ; प्रभूच्या, परमेश्वराच्या प्रेरणेनेच ती सर्व रचना करते. (३।१५।६; २।१२६ छंद व

बा.कां.म.श्लोक ५ टीकेसह पहा) सगुण ब्रह्म = ब्रह्म + माया; म्हणून येथे म्हटले की दुसऱ्या कोणाचे साह्य लागत नाही, व सृष्टीची सुंदर रचना तुम्हीच करता व ती त्रिगुणांची असते. 'दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया' (भ.गी.) ब्रह्मदेवाला निर्माण करणारे, विष्णूचे पालन करणारे व रुद्राचा संहार करणारे जे तेच ईश्वर=सगुण ब्रह्म. केवलाद्वैत सिद्धांताशिवाय इतरांच्या मते माया नित्य आहे व मायेच्या साह्याने जगाची उत्पत्ती जगदीश राम करतात असे मानसातच म्हटले आहे. 'मम माया मायसंभव संसारी' (७।८६।३) असे रामच म्हणाले आहेत. म्हणून 'कोणी साह्य न दूजा' हे वचन खोटे ठरेल की नाही याचा त्रयस्थाच्या भूमिकेवरून विचार करावा.

(२) सृष्टी उत्पन्न करणाऱ्या प्रभूला ब्रह्मदेव प्रार्थना करीत आहेत व दुसरा कोणी साह्यकर्ता त्या प्रभूला नाही; म्हणून भाव हा की आम्हा सर्वांना आपणच निर्माण केले आहेत, आम्ही आपली बालके आहोत व आपणाशिवाय कोणी त्राता नाही. आम्ही आपली भक्ती, पूजा वगैरे काही करीत नसलो तरी आपले आहोत, म्हणून आमच्याकडे जरा लक्ष द्या व आमचे दुःख दैन्य हरण करा. अघ = पाप, अघ = दुःख. असुररूपी दुःख व पाप आमच्या पाठीस लागले आहे त्याचे निवारण करा. (क) भवभयभंजन चा दुसरा अर्थ हा की सर्व संसारालाच (भव) त्या असुरांचे भय वाटत आहे. भवालाभय = भवभय, त्याचा नाश (भंजन) करणारे आपणच आहात; आपणांवाचून कोणी नाही. (ख) घरदार व सर्व विषयसुख सोडून तुमचे चिंतन करणाऱ्या या मुनींच्या मनाला आपण आनंद द्या. असुरांमुळे ज्या विपत्ती येतात व आल्या आहेत त्यांचा विनाश झाल्याशिवाय या दोन गोष्टी होणे शक्य नाही. (ग) बाणा=ब्रीद, स्वाभिमान. आमच्या मनाचा वाणीचा व कर्माचा काही उपयोग नाही व आमचा ज्ञानाचा, शहाणपणाचा, सर्व अभिमान आता पार जिरला आहे. सार हे की आमच्या सर्वप्रकारच्या शक्तींचा, साधनांचा व प्रयत्नांचा मार्ग खुंटला आहे. असे आम्ही सर्व देवगण आपणांस शरण आलो आहोत. तनमनवचन बुद्धी इत्यादी सर्वांचा अभिमान व साधनाहंकार सोडून जे कोणी प्रभूला शरण जातात त्यांच्यावर प्रभू कृपा करतात. 'मनवाक्रमिं चतुरता त्यजतां। करीति कृपा रघुराजा भजतां' (१।२००।६). येथे कार्पण्यभाव-शरणागती सुचविली.

छं.४(१) हा छंद तुलसीदास संवादातील विष्णूच्या अवताराशी संबद्ध आहे व केवळ सगुण वर्णनपर आहे. (क) पहिल्या चरणात निर्गुण ब्रह्माचे वर्णन आहे असे वाटणे शक्य आहे पण ते भ्रमात्मकच ठरेल. 'निर्गुण रूप सुलभ अति सगुण न जाणे कोणि॥ सुगम अगम चरितां श्रवुनि जाति मुनिहि भुलोनि' (७।७३-) सगुणाला कोणीच जाणीत नाही असे या दोह्यात स्पष्ट म्हटले आहे व निर्गुण जाणण्यास अती सुलभ आहे असेही सांगितले आहे. 'अकल अनीह अनाम अरूपहि। अनुभवगम्य अखंड अनूपहि॥'(७।१११।४) निर्गुण ब्रह्म असे जाणता येते. आता श्रीभागवत वचन पहा. 'तथापि भूमन् महिमाऽगुणस्य ते। विबोद्धु मर्हत्यमलांतरा त्मभिः। अविक्रियात् स्वानुभवात्' ते अगुणस्य महिमा विबोद्धुमर्हति - तुझ्या अगुणाचा महिमा जाणता येतो, तो स्वानुभवगम्य आहे; पण 'गुणात्मनस्तेऽपि गुणान् विमातुं हितावतीर्णस्य क ईशिरेऽस्य'

(१०।१४।६-७) सगुणाचे नामरूपगुण कथा यश इत्यादी सर्वच अनंत असल्याने त्याचे ज्ञान होणे कोणालाच शक्य नाही.

(२) दुसऱ्या चरणाचा अन्वय - जया दीन अति प्रिय (असे) श्रुति वदति (तया) श्री भगवाना अति दया यो (येवो) की निर्गुण ब्रह्म निष्क्रिय आहे, एकम् एव अद्वितीय आहे ते दया कोणावर करणार? 'न तस्य कार्यं करणंच विद्यते' (श्रुति) म्हणून हा चरणसुद्धा केवळ सगुणपर आहे. यातील श्री = लक्ष्मी शब्दाने विष्णू सुचविले गेले. पुढील चरणात सुद्धा विष्णुसूचक शब्द रचना आहे.

(३) समुद्रमंथनाचे वेळी स्वतः विष्णूंनी मंदराचल आणून त्याचा मंथनदंड केला आहे, ही कथा बऱ्याच पुराणात प्रसिद्ध आहे. या वारिधी मंदर शब्दाने समुद्रमंथन ध्वनित करून विष्णू सूचित केले आहेत. सुखपुंज = सुखराशी. (क) तिसऱ्या छंदात 'शरण सकल सुरयूथा' याने वाचिक शरणागती सुचविली. येथील चौथ्या चरणात कृतीने शरणागती दाखविली आहे.

(४) याप्रमाणे सर्व मुनी सिद्ध देव तनमन वचनाने अनन्य शरण आले आहेत असे पाहताच प्रणतार्तिहर, दीनदयाकर, दीनवत्सल प्रभूला दया आली व आता आकाशवाणीने सर्वांचे भय निवारण केले जाईल; मात्र भगवान प्रगट होऊन दर्शन देत नाहीत. (क) हे चारी छंद एका वेळच्या स्तुतीतही घेता येतात. सूचना - या चार छंदांतील पुष्कळ शब्दांची पुनरावृत्ती १९२ च्या छंदात केलेली आढळेल. तुलना तेथे पहावी. प्रथम या स्तुतीची नक्षत्रमंडळातील अश्विनी नक्षत्राशी तुलना करून मग आकाशवाणीकडे वळणे बरे.

ब्रह्मस्तुती - अश्विनी नक्षत्र

सूचना – येथपासून मानसात एकंदर २८ स्तुती आहेत व त्यांचे अश्विन्यादी रेवतीपर्यंतच्या २८ नक्षत्रांशी पूर्ण साम्य आहे. हे बा.कां. दो ३२च्या चौपायांच्या टीकेत सारांशरूपाने दाखविले आहे. 'नक्षत्रमंडळा पहा मानसी अद्भुत' हे प्रस्तावनेतील प्रकरण पहावे. प्रत्येक स्तुतिरूपी नक्षत्राचे साम्य दाखविताना खालील सहा गोष्टींचे साम्य दाखविणे जरूर आहे. १. अनुक्रम, २. नाम, ३. तारेसंख्या, ४. रूप-आकार, ५. देवता व ६. फलश्रुती (जी ३२च्या दोह्यात सांगितली आहे ती).

तुलना

१. पहिले नक्षत्र अश्विनी आहे तशी ही पहिली स्तुती आहे.

२. नाम - नक्षत्राचे नाव अश्विनी आहे. अश्विनी = घोडी. संज्ञा नावाच्या सूर्यपत्नीने घोडीचे रूप घेतले होते. अश्वरूप मस्थाः इति अश्विनी; अश्वासारखे रूप असलेली ती अश्विनी. 'अश्नुते व्याप्नोती इति अश्वः' व्यापणारा म्हणून अश्व. या स्तुतीत भगवंताच्या त्रिविध स्वरूपाचे व्यापकत्वाने वर्णन केले आहे. (क) या चारी छंदांतील शब्दांच्या गतीकडे लक्ष दिले म्हणजे कळेल की गती घोड्याच्या दुडकी चालीसारखी असून मुक्कामाजवळ येताना गतीत बदल

झालेला दिसेल. तो बदल वर्णन करून सांगण्यास बराच विस्तार करावा लागेल म्हणून येथे नको. स्वतंत्र लेखात विस्तार केला आहे.

३. तारेसंख्या - अश्विनी नक्षत्रात तीन तारे आहेत. तसे येथे नारायण, सगुण ब्रह्म-परमेश्वर व विष्णू हे तीन तारे आहेत. नक्षत्रांतील तीन तारे एकाच प्रतीचे नसून दुसऱ्या, तिसऱ्या व चौथ्या प्रतीचे असे आहेत. येथे सगुण ब्रह्म दुसऱ्या प्रतीचा तारा आहे; कारण निर्गुण निराकार ब्रह्म पहिली प्रत आहे. शेषशायी नारायण तिसऱ्या प्रतीचा तारा आहे. आणि विष्णू चौथ्या प्रतीचा तारा आहे.

वेदोक्त वर्णनाशी साम्य

सूचना - येथून पुढे जी वेदवचने दिली आहेत ती तैत्तिरीयांच्या 'उदकशान्ति' प्रयोगातील आहेत; पण टीकेत स्वरविरहित, पदे पाडून दिली आहेत.

(१) 'तदश्विनौ अश्वयुजा उपयाताम्' 'अश्वयुज' = अश्विनी नक्षत्र, 'अश्वयुगश्विनी' (अमरे) अश्वं युनक्ति रुपेण अनुकरोति = अश्वयुग्, घोड्याच्यासारखे रूप असलेली = अश्वयुग, अश्विनी, 'अश्विनौ' या नक्षत्राची देवता आहेत. देवतासाम्य व नामरूपसाम्य वर दाखविले आहे. (क) 'यौ देवानां भिषजौ हव्यवाहौ।' विश्वस्य दूतौ अमृतस्य गोपौ' अश्विनी देवांचे वैद्य व हव्य वाहून नेणारे आहेत, विश्वाचे दूत आणि अमृताचे रक्षक आहेत. या स्तुतीत सुर-मुनि-सिद्धांच्या व विश्वाच्यावतीने ब्रह्मदेवाने जो प्रार्थनारूपी संदेश पाठविला, 'स्यात् संदेशहरोदूतः' तो प्रभूला मिळाला आहे. तो ऐकून प्रभूंनी देवांच्या वैद्यांचेच काम केले आहे. देवमुनिसिद्धादिकांना असे औषध दिले की त्यांचे सर्व मानसरोग पळून गेले आहेत. यथा– 'भिऊं नका मुनि सिद्ध सुरेश्वर' (१८७।१) पासून 'करिन सकल भूभार निवारण। निर्भय आतां रहादेवगण' (१८७।७) पर्यंत आकाशवाणीने जे सांगितले तेच अमोघ औषध दिले; ज्याचे कर्णपुटांनी पान करताच 'शीघ्र निघति सुर हृदयें निवुनी'। सर्व मानसरोग साफ बरे झाले. (ख) 'अमृतस्य गोपौ' अमृत = देव, देवगण, 'अमृतंयज्ञशेषे... धन्वन्तरि देवयोः' (मेदिनी) देवाचे गोपौ = संरक्षक, प्रभू झालेच आहेत. (ग) 'नमोऽश्विभ्यां' = 'अश्विनौ' नां नमस्कार! असे मंत्रातील प्रार्थनेच्या अंती म्हटले आहे. येथे स्तुतीच्या अंती सुद्धा 'मुनि सिद्ध सकल सुर परम भयातुर नमिति नाथ पदकंजा' असे म्हटले आहे.

प्रभु अभयदान देतात हे 'बघुनि समय सुर भूमि' याने सुचविले. 'मुनि सिद्ध सकल सुर परम भयातुर', झालेच आहेत व दीन अनन्य शरण आले आहेत आणि प्रेमाने-स्नेहाने-प्रार्थना केली आहे हे मागे (दो.१८५) दाखविले आहे. अनन्य शरणागती व प्रेम यांच्या संयोगानेच शोकसंदेह नाश होतो; हा मुख्य मानससिद्धांत येथे पुन्हा दाखविला. आता आकाशवाणीने प्रथम अभयदान अभयदान कसे दिले ते पहा -

हिं. । जनि डरपहु मुनि सिद्ध सुरेसा। तुम्हहि लागि धरिहउँ नर बेसा॥१॥
। अंसन्ह सहित मनुज अवतारा। लेहउँ दिनकर बंस उदारा॥२॥
। कस्यप अदिति महा तप कीन्हा। तिन्ह कहुँ मैं पूरब बर दीन्हा॥३॥

म. । भिऊं नका मुनि सिद्ध सुरेश्वर। तुमचेस्तव धरूं नरवेषा वर ।।१ ।।
। अंशांसहित मनुज अवतारा। घेइन दिनकर-कुलीं उदारा ।।२ ।।
। करतां कश्यप अदिति तप महा। पूर्वीं त्यां मी दिला वर पहा ।।३ ।।

अर्थ : मुनी, सिद्ध व देवश्रेष्ठ हो! तुम्ही (मुळीच) भिऊ नका; मी तुमच्यासाठी उत्तम (वर) नरवेष (रूप) धारण करीन ।।१ ।। मी माझ्या अं:शांसह उदार (असलेल्या) दिनकर (सूर्य) वंशात मनुज अवतार घेईन ।।२ ।। पूर्वी अदिती कश्यप यानी महातप केले तेव्हा मी त्यास पूर्वीच वर दिला आहे ।।३ ।।

टीका वि.सू.: मागल्या चार छंदांत ज्या अनुक्रमाने प्रार्थना केली आहे, त्याच्या उलट क्रमाने येथे आकाशवाणीत ही तिघांच्या अवतारांचे कथन अत्यंत गूढ रीतीने सुचविले आहे. नारायण, सगुण ब्रह्म व विष्णू असा क्रम मागील छंदात आहे, त्यात विष्णू शेवटी आहेत. तेथून उलट क्रमाने म्हणजे विष्णू, सगुण ब्रह्म व नारायण असा क्रम येथे सयुक्तिकपणे जुळतो व अनेक शंकांचे निरसन होते.

शंका - या व पुढील चौपायांतील आकाशवाणीत असे कोठेच सांगितले नाही की मनुशतरूपांनी तपश्चर्या केली व त्यांना मी वर दिला आहे; ते दशरथ कौसल्या होणार असून मी त्यांचा पुत्र होईन; असे का? एकट्या नारदांच्या शापाचा व कश्यप अदितींचाच उल्लेख का? या शंकेचे समाधान पुढील टीकेच्या अनुषंगानेच करू :-

चौ. १-(१) प्रत्येक रामावतारापूर्वी ब्रह्मदेवाने प्रार्थना केल्यावर जे सर्वसामान्य उत्तर आकाशवाणीने किंवा समक्ष दिले जाते ते येथील 'भिऊं नका मुनि सिद्ध सुरेश्वर सुर' या चरणाने चारी कल्पातील रामावतारापूर्वी दिले गेले. (क) मुनी सिद्ध सकल असा अनुक्रम नमन करताना स्तुतीच्या शेवटी आहे. तोच क्रम येथे आकाशवाणीने मान्य केला. मुनिमनरंजन शब्दावरील टीका पहावी, म्हणजे शेवटी ब्रह्मदेवांनी मुनींचा उल्लेख प्रथम का केला व येथे प्रभूनीही का केला हे समजेल. (ख) हे मुनी कोणत्या प्रकारचे! विगतमोह असून जे अनुरागाने भगवंताचे ध्यान करतात व गुणगण गातात असे स्तुतीत वर्णिले ते मुनी येथे विवक्षित आहेत. ज्ञानी असून प्रेमाने सगुणाची भक्ती करणारे हे मुनी होत. जे केवळ ज्ञानी मुनी आहेत ते सर्व मिथ्या मानणारे असल्याने, 'भ्रमेणाहं भ्रमेणत्वं भ्रमेणोपासका जनाः। भ्रमेणेश्वरभावत्वं भ्रममूलमिदं जगत्' असा त्यांचा निश्चय असल्याने, अवतार घेण्यासाठी प्रार्थना करणाऱ्या ब्रह्मदेवाकडे ते जातील कशाला? देह मिथ्या, ते स्वतः जीवन्मुक्त, जग मिथ्या, ईश्वरभाव मिथ्या, उपासक मिथ्या, रावणाचे अत्याचार मिथ्या, त्यामुळे होणारे दुःख पीडा मिथ्या, व त्या दुःख पीडांशी त्यांचा काहीच संबंध नाही, अशी त्यांची दृढ भावना होऊन ते पूर्ण निर्भय झालेले असतात. हे मुनिगण तर 'परम भयातुर' आहेत. असे ब्रह्मदेव म्हणाले; म्हणून येथील मुनी शब्दाने ज्ञानोत्तर सगुणोपासक प्रेमी भक्तांचाच निर्देश केला. भगवान यांच्यासाठीच मुख्यत्वे करून अवतार घेतात. 'संत समान तुम्हां प्रिय मातें। प्रार्थुनि इतरिं न धरूं देहाते ।।' (५।४८।८) असे रामचंद्रांनीच बिभीषणास सांगितले आहे. 'व्यापक विश्वरूप भगवन्त।' देह धरुनि कृत चरित अनन्त ।। करिति सकल हे भक्तीलागीं। प्रणति कृपाल परम अनुरागी' ।।

(१।१३।४-५) नृसिंहावतारापूर्वी देवांनी पुष्कळ प्रार्थना व विनवण्या केल्या पण अवतार घेतला नाही. प्रल्हादासाठीच अवतार घेतला. 'सहती सुर बहुकाळ दुःख जंव। प्रल्हादें प्रगटित नरहरि तंव' (२।२६५।५).

(२) तुमचे स्तव धरुं नरवेषा वर - हे वचन विष्णूच्या रामावताराच्या वेळच्या आकाशवाणीचे मानणे जरूर आहे. 'नरवेष धारण करूं' याने स्पष्ट होते की बोलणारे नरवेषधारी नाहीत. द्विभुज नाहीत, चतुर्भुज आहेत. जे नेहमी द्विभुजनरवेषात असतील त्यांनी 'नरवेष घेईन' असे म्हणण्याचे कारणच नाही. नारदशापाचा संबंध पुढे आकाशवाणीत वर्णिला आहे; म्हणून हा क्षीरसागर निवासी नारायणाशी आहे हे नारदमोह प्रकरणात स्पष्ट वर्णिले आहे; म्हणून हा चरण वैकुण्ठवासी चतुर्भुज विष्णूच्या अवताराकडेच लावणे योग्य आहे. पुढल्या चौपाईत 'मनुज अवतारा घेइन' असा उल्लेख पुन्हा आहेच. या दोन वचनांतील वैशिष्ट्य - भेद न दाखविल्यास द्विरुक्ती दोष उत्पन्न होईल.

चौ. २(१) मनुज अवतारा घेइन - मनुपासून जन्मलेला असा अवतार घेईन. बाकीच्या गोष्टी मनुशतरूपा वरदानात आधीच स्पष्ट सांगितल्या आहेत. (क) नरवेष घेईन व तो मनुज अवतार रूपाने घेईन असे म्हटले. शिवपार्वती संवादातील चालू मुख्यकथेकडे दोन्ही चौपाया सुसंगत लागतात. सगुणब्रह्म निराकार असल्याने नरवेष घेणे व कोठे घेणे हे सांगणे आवश्यक होते. कोठे घेणार हे मनू शब्दाने ध्वनित केले. शंकर व ब्रह्मदेव यांच्यासारखे जे मर्मज्ञ असतील त्यांस येथील मनुज शब्दांतील मर्म कळेल व बाकीचे मानतील की विष्णू किंवा नारायण अवतरणार! कोणीही रामावतार घेतला तरी देवांचे कार्य साधणारच, म्हणून त्यांच्यासाठी अशी गूढ आकाशवाणी झाली; म्हणून आकाशवाणीला गंभीरा = गूढ असे मागल्या दोह्यात म्हटले आहे. (ख) मनूला जे वरदान दिले त्यात 'तात! धरूनि देहां अंशासह। करिन चरित भक्तांस सुखावह'। व्हाल अयोध्यापाल तुमचा सुत मी होइं तंव' (१।१५१ व पुढील चौपाया पहा) असे म्हटले आहे. 'इच्छामय नरवेषा घेइन' असेही त्यावेळी म्हटले आहे. आता विचार करावा की येथे मनुशतरूपा दशरथ कौसल्या (अयोध्यापाल) यांच्याशी या दोन चौपायांचा संबंध आहे की नाही.

(२) अंशासहित - याच्या अर्थाविषयी टीकाकारात मतामतांचा गल्बला होणे शक्य आहे; कारण कोणते अंश याचा उल्लेख येथे स्पष्ट नाही. सांप्रदायिक मताभिमानाप्रमाणे ज्याने त्याने आपले तुणतुणे वाजवीत गोंधळ घातला आहे. विष्णूचे अंश वेगळे, शेषशायीचे अंश वेगळे व सगुण ब्रह्माचे अंश वेगळे असल्याने, व तिन्ही अवतारांच्या वचनांचा येथे करावयाचा असल्याने अंशांचा स्पष्ट निर्देश न करणेच योग्य आहे.

(क) स्कंदपुराणात विष्णू-रामावताराचा उल्लेख असून शेषाचा अवतार लक्ष्मण व शंख चक्रांचे अवतार भरत शत्रुघ्न असे वर्णन आहे. नामकरणात नामांचा जो अर्थ दिला आहे तो या दृष्टीने व्यवस्थित लागतोच. पद्मपुराणात अगदी असेच वर्णन आहे.

(ख) नारायण-रामावतारात शेष लक्ष्मण झाले होते असे मानसातील अन्तर्गत पुराव्यावरून ठरते. सहस्रशीस अहीश महिधर या अर्थाने उल्लेख लक्ष्मणाविषयी अनेक ठिकाणी आहेत. जलंधराख्यानात शेषालाच लक्ष्मण होण्याचा शाप वृंदेने दिला आहे. जलंधर कथा टीकेत पहावी.

नारायणांशच विष्णू आहेत व ते विश्वभरण पोषण करणारे आहेत म्हणून विष्णूचा अवतार भरत मानता येईल. ब्रह्मदेव गौरवर्ण असले तरी ते शत्रु संहारकर्ते नाहीत म्हणून रुद्रावतार शत्रुघ्न मानता येईल किंवा शेषावतार लक्ष्मण असता शंखचक्रावतार भरत शत्रुघ्न जसे विष्णूच्या रामावतारात तसेच नारायणाच्या अवतारात मानणे अधिक सयुक्तिक ठरेल; कारण विष्णूच नारायण- महाविष्णु-रूपाने क्षीरसागरात राहिल्याचे जलंधर कथेत प.पुराणात स्पष्ट वर्णन आहे.

(ग) सगुणब्रह्म-रामावतारात लक्ष्मण आपल्या पायाने पृथ्वी दाबून शेषाला आज्ञा देत असल्याचा उल्लेख धनुर्भंग प्रकरणात आहे. शेषाला आज्ञा देणारे शेषशायी भगवानच असणे अधिक सयुक्तिक आहे. ते रुद्रापेक्षा अधिक श्रेष्ठ असल्याने जेथे लक्ष्मणाने शंकरांचा तिरस्कार व्यक्त केला आहे तेथे शेषावतार लक्ष्मण मानता येणार नाहीत; म्हणून नारायणावतार लक्ष्मण मानणेच योग्य आहे. विष्णूचा अवतार भरत व रुद्राचा अवतार शत्रुघ्न मानणे योग्य. कारण त्रिदेवच सगुण ब्रह्माचे मुख्य अंश आहेत. विष्णू नारायणांश असल्याने नारायणावतार लक्ष्मणाने भरतास ठार मारण्याची तयारी चित्रकूटाला केली तशी करणे शक्य आहे. अंशी अंशाचा नाश करू शकतो. शत्रूंचा संहार करणारे शत्रुघ्न व रुद्रही संहार कर्तेच, म्हणून रुद्रावतार शत्रुघ्न मानणे योग्य. रुद्राचा संहार शेषशायी नारायण करू शकतील, याने चित्रकूटच्या लक्ष्मणाच्या वचनाला बाध येत नाही.

(घ)अशा रीतीने अंशांचा विचार न केल्यास मानसातील वचनांचा समन्वय होऊ शकत नाही; व कोठे विरोध येतो तर कोठे औचित्यभंग होतो. या तीन अवतारांचा संबंध कसा ओळखावा या विषयी सविस्तार सूचना दो. ३६च्या टीकेत पूर्वी दिल्या आहेत.

(३) दिनकर-कुलीं उदारा - सूर्यवंश उदार व महासामर्थ्य संपन्न असल्याने रामचरितासारखी अद्भुत कृत्ये मनुष्याने केली नाहीत अशी शंका येण्यास जागा रहात नाही. याविषयी सविस्तर विवेचन 'रावण मरण मनुज करिं याची। प्रभु करूं इच्छिति विधिवाक् साची' (१।४९।१) च्या टीकेत केले आहे. तेथे प्रतापभानू रावणासाठी झालेल्या रामावताराचेच वर्णन आहे; व येथील मनुज शब्दच तेथे हेतुपूर्वक वापरला आहे! मूळात (हिंदीत) सुद्धा दोन्ही ठिकाणी मनुज शब्दच आहे.

(४) (१) अंशाचा वरील विचार आधिदैविक दृष्टीने केला. अध्यात्मदृष्टीने अंश कोणते हे स्वतःच्या विचाराने व मानसाधारे दाखवित न बसता श्रुतिवचनच पाहिले म्हणजे झाले. 'अकाराक्षर संभूतः सौमित्रिर्विश्वभावनः। उकाराक्षरसंभूतः शत्रुघ्नः तैजसात्मकः ॥ प्राज्ञात्मकस्तु भरतो मकाराक्षर संभवः॥ अर्धमात्रात्मको रामो ब्रह्मानंदैक विग्रहः ॥२॥' (रा.उ.ता.उ.) लक्ष्मण अकार, विश्व; शत्रुघ्न उकार, तैजस; भरत मकार प्राज्ञ; व राम ब्रह्म अर्धमात्रा (अमात्रः मांडूक्या प्रमाणे) येथे एवढे पुरे. या विषयी मानसाधारांसहित विस्तृत विवेचन १।३२५ छंद ४च्या टीकेत पहावे. मा.पी.मध्ये सारांशरूपाने प्रसिद्ध झाले आहे.

चौ. ३(१) येथून तीन चौपायांत कश्यप अदिती तपाचा संबंध वर्णिला आहे. ते दशरथ कौसल्यारूप झाले असून त्यांच्या घरी अवतार घेतो असे सांगून सहव्या चौपाईत नारदशापाचा संबंध जोडला आहे. नारदशाप प्रकरणात कश्यप अदितींचा उल्लेख केला नव्हता तो येथे केला. मनुशतरूपाख्यानात अयोध्यापाल (अवधभूपाल) व्हाल असा उल्लेख केलेला असल्याने मागील

दोन चौपायांत तो उल्लेख येथे पुन्हा केला नाही. (क) जयविजयांसाठी विष्णूंनी रामावतार घेतला त्यावेळी कश्यप अदिती, दशरथ कौसल्या झाल्याचा उल्लेख १।१२३।३ मध्ये केला आहे, म्हणून विष्णू अवतार कथनात येथे तो उल्लेख पुन्हा केला नाही. (ख) कश्यप अदितीच मनुशतरूपा झाल्याचे किशोर रामायणातील उल्लेख मा.पी.मध्ये दिले आहेत ते - 'मारीचः' कश्यपो नाम मनुश्चापर जन्मनि' (१।३।१८) 'समर्चनं यस्य विधाय कश्यपो ह्यदित्वया सार्धमवाप पितृताम्।। रामस्य एवात्र भवौ मनौ नृपे ह्यवाप्नुवात् पुत्रतनुं परात्परः ।।१।५।१२।।' म्हणून स्पष्ट झाले की कश्यप अदितीच मनुशतरूपा झाले होते व मनुशतरूपा दशरथ कौसल्यारूपाने जन्मले. हा संबंध सुचविण्यासाठी जो मनुजअवतार झाला त्याचा उल्लेख प्रथम करून तो मनूच त्यापूर्वी कश्यप होता व कश्यपाने सुद्धा एका कल्पात दशरथावतार घेतला व तो नारदशापसंबंधित अवताराच्या कल्पांत घेतला होता हे आता पुढे सुचवितात -

हिं. । ते दसरथ कौसल्या रूपा। कोसलपुरीं प्रगट नरभूपा ।।४।।
। तिन्ह कें गृह अवतरिहउँ जाई। रघुकुलतिलक सो चारिउ भाई ।।५ ।।
। नारद बचन सत्य सब करिहउँ। परम सक्ति समेत अवतरिहउँ ।।६ ।।

म. । तीं दशरथ कौसल्या रूप। कोसलपुरीं प्रगट नरभूप ।।४।।
। जाउनि धरूं तद्गृहिं अवतारहि ।रघुकुलतिलक बंधु ते चारहि ।।५ ।।
। नारद-वचन सत्य सब करतो। परम शक्ति समेत अवतर तो ।।६ ।।

अर्थ : तीच कश्यप अदिती दशरथ कौसल्या रूप धारण करून अयोध्यापुरीत नरभूपती रूपाने प्रगट आहेत ।।४।। त्यांच्या घरी जाऊन अवतार घेतो-घेईन तेच रघुकुलतिलक चारी बंधू समजावे ।।५ ।। नारदांचे सर्व वचन सत्य करतो व परशक्तीसह अवतार घेतो.

टीका चौ. ४(१) एका कल्पामध्ये मनुशतरूपाच दशरथकौसल्यारूपाने अयोध्यापती झाले; व एका कल्पात कश्यपअदिती दशरथकौसल्या होऊन अयोध्याभूपती झाले. (क) प्रगट शब्दाने सुचविले की दशरथ अयोध्यापती झाल्यानंतरच ही आकाशवाणी झाली आहे. अवतार होण्यापूर्वी किती आधी ही आकाशवाणी झाली हे समजण्यास साधन नाही.

चौ. ५(१) जाउन धरू तद्गृहिं अवतारहि - असे येथे आकाशवाणीने देवांस सांगितले. हे वचन मनुशतरूपाविषयी आहे. 'नृप तव तनय होइं मी येउनि' (१।१५०।२) व 'प्रगट निकेती तुमच्या होइन' (१५२।१) मनूला वर देताना मनू समोर होते म्हणून म्हणाले की तुमच्या घरी येऊन प्रगट होईन. येथे मनुशतरूपा समोर नाहीत अयोध्येत दशरथ कौसल्यारूपाने प्रगट आहेत; देव कैलासावर आहेत व त्यांना प्रभू सांगत आहेत म्हणून येऊन न म्हणता जाऊन = अयोध्येत जाऊन असे म्हटले (२) ते चारही बंधू—मी व माझे अंश प्रगट होऊ ते चार बंधुरूपाने होऊ. किती अंश ते येथे स्पष्ट सांगितले. अंशी स्वतः व तीन अंश मिळून चार.

चौ. ६(१) नारदशाप न म्हणता नारदवचन म्हणण्यात भाव हा आहे की, नारदशाप जरी एकाच अवतारापुरता होता तरी प्रत्येक रामावतारात प्रभू ती वचनेच कृतीत आणतात. (क)

वृंदेचा शाप अगदी नारदांच्या शापासारखाच आहे. मनुशतरूपांसाठी जो अवतार घेणार आहेत त्याला कोणाचा शाप कारण नाही; पण नारदशापामुळे ज्या गोष्टी कराव्या लागल्या त्या सर्व त्या अवतारातही केल्या आहेत; म्हणून नारदवचन सत्य करतो असे म्हटले. सुचविले की कल्पी कल्पी प्रभू अवतारती व प्रत्येक रामावतारात द्विभुज मानवावतार, दशरथ कौसल्या पितामाता, भरतादी तीन भाऊ, कौसल्यादी तीन माता, जनक-विदेह श्वशुर, जानकी सीता पत्नी, राज्यत्याग, सीताहरण, वानरसाह्य घेणे इत्यादी सर्व गोष्टी असावयाच्याच. घडावयाच्याच.

(२) परमशक्ति समेत अवतरतो - आदि शक्ती जी निर्मि जगा या। ती ही मम अवतरेल माया ॥(१।१५२।४). असे मनुशतरूपास सांगितले आहे. परमशक्ति = आदीशक्ती. तिच्या साह्याशिवाय तुमचे भय निवारण करण्याचे कार्य मला एकट्याला करता येणे शक्य नाही. मनूने फक्त सच्चिदानंद ब्रह्माचेच चर्मचक्षूंनी दर्शन मागितले होते; पण प्रगट होऊन दर्शन दिले सीतेसह, कारण एकट्या शुद्ध ब्रह्माला कांहीच करता येत नाही. कोणाही शक्तिमंताला आपल्या शक्तीच्या मदतीशिवाय काही ही करता येत नाही. हे अविद्यावश जीवांच्या चरित्रांत सुद्धा नेहमी दिसते; कारण आत्मा स्वतः अक्रिय आहे, व त्याचा अंश जीव सुद्धा तत्त्वतः अक्रियच आहे. पण आदिमायेने केलेल्या अवतार चरित्राचा आरोप जसा आदिपुरुषावर अज्ञानाने केला जातो तसाच अविद्येने– प्रकृतीने घडणाऱ्या– केल्या जाणाऱ्या कार्यांचा आरोप अज्ञानाने जीवावर केला जातो.

(३) वि.सू. - वरील सहा चौपायांचे व मागील छंदाचे येथे केलेले विवेचन ज्यास मान्य नसेल त्यांच्यासाठी मा.पीयूषात अनेक मतांचा संग्रह केलेला आहे, त्यातून त्यांनी मानेल ते घ्यावे. अनेक मतांनी बुद्धिभेद होउ नये म्हणून अन्य मते येथे दिली नाहीत.

हिं. । हरिहउँ सकल भूमि गरुआई। निर्भय होहु देव समुदाई ॥७॥
। गगन ब्रह्मबानी सुनि काना। तुरत फिरे सुर हृदय जुडाना ॥८॥
। तब ब्रह्माँ धरनिहि समुझावा। अभय भई भरोस जियँ आवा ॥९॥

म. । करिन सकल भूभार निवारण। निर्भय आतां रहा देवगण ॥७॥
। नभीं ब्रह्मवाणी ती श्रवुनी। शीघ्र निघति सुर हृदयें निवुनी ॥८॥
। तैं ब्रह्मा सांत्विति धरणीला। धरी भरंवसा त्यजि भीतीला ॥९॥

अर्थ : मी सर्व भूभार हरण करीन तरी देवगण हो आता तुम्ही अगदी निर्भय रहा (व्हा) ॥७॥ आकाशात झालेली ती ब्रह्मवाणी कानी पडताच देवाचे हृदय निवले (शीतल झाले) व ते त्वरेने निघाले ॥८॥ तेव्हा ब्रह्मदेवांनी धरणीचे सांत्वन केले (तिला समजावून सांगितले) तेव्हा तिला भरंवसा वाटला व ती निर्भय झाली ॥९॥

टीका चौ. ७ (१) या चौपाईत आकाशवाणीचा उपसंहार आहे. सात चौपायांत ही आकाशवाणी आहे. रामावतार सातवा म्हणून सातव्या चौपाईत नभोवाणीचा उपसंहार होत आहे. असे संकेत मानसात अनेक ठिकाणी आहेत. या टीकेत ते दृष्टोत्पत्तीस आणले आहेत. 'श्रीतुलसी संकेत अद्भुतहि' हे प्रकरण प्रस्तावनेत पहावे. 'भिऊ नका मुनि सिद्ध सुरेश्वर' असा उपक्रम केला

आहे. (२) उपक्रमात किंवा उपसंहारात भूमीचा नामनिर्देश नसल्याने ती अधिक व्याकुळ झाली असेल असे वाटून येथे प्रथम भूभार निवारणाचा उल्लेख केला. (क) उपक्रमात मुनींचा उल्लेख प्रथम व देवांचा शेवटी व उपसंहारांत शेवटी देवांचा उल्लेख करून सुचविले की देवांना निर्भय करणे हे कार्य गौण आहे. मुनी (संत) व भूमी यांच्या कार्यात ते सहज साधणार आहे. (ख) उपक्रमात सुरेश्वर (सुरेसा) व येथे देवगण (देवसमुदाय) म्हटले; हेतू हा की तुमचे जे दिव्यत्व, तेज, प्रकाश इत्यादी नष्ट झाले आहे ते सर्व पुन्हा मिळून तुम्ही पूर्वीसारखे देव बनाल. (आज देव असून गुन्हेगारांप्रमाणे रोज जाऊन रावणापुढे हजेरी द्यावी लागत आहे).

चौ. ८(१) नभीं ब्रह्मवाणी - आकाशात झालेली ब्रह्मवाणी. पार्वती तपश्चर्येच्या वेळी ब्रह्मगिरा शब्दच असून टीकाकारांनी ब्रह्मदेवाची वाणी असा अर्थ केला आहे! गूढार्थचंद्रिकेत रामचंद्राची आकाशवाणी असा अर्थ येथे केला आहे व तोच येथे आहे व मानसात नभोवाणी हे प्रकरण प्रस्तावनेत पहावे. (२) हृदयें निवुनी - चिंता, भय, दैन्य, दुःख, क्षुधा, परतंत्रता, इत्यादींच्यामुळे हृदय जळत होते; ती आग विझल्यासारखी झाली. रावणाच्या व त्याच्या अनुयायांचा विनाश होणार अशी खात्री झाली. (क) येथे 'सुर निवाले' असे सांगून मुनींना संतांना वगळले. धरणीचा उल्लेख आकाशवाणीने केला नाही त्यामुळे तिचे ही समाधान झाले नाही असे ठरते. संतांना वगळून सुचविले की त्यांच्या हृदयास आग लागली नव्हती. वासराला पुढे केल्याशिवाय धेनू जशी पान्हवत नाही तसे भगवंताला इतरांची दया चटकन येत नाही म्हणून देवांनी त्यांचे नाव पुढे करून भक्तवत्सल कामधेनूला पान्हा फोडला व आपला स्वार्थ साधला. 'स्वार्थी देव मलीन मन' 'उच्च निवास नीच कर्तूती' इत्यादी प्रकारे देवांच्या स्वार्थी स्वभावाचे वर्णन मानसात अनेक ठिकाणी आहे. (ख) संत 'लोभामर्ष हर्ष भी त्यागी' 'शीतलता सरलता मइत्री' (३।३८।२,६) 'सम शीतल, ना त्यागिति नीती' (३।४६।२) असे सदा निर्भय व सदा शीतल असतात. त्यांची छाती निवली असे म्हटले असते तर राममुखाने सांगितलेल्या संत लक्षणांस हरताळ लावावा लागला असता. (ग) मग संत देवांच्या बरोबर का गेले? 'पर उपकार वचन मन काया। प्रकृति सहज संता खगराया' 'संत सहति दुख परहित लागी' 'दुःखि दुःख बघतां सुखि सुख पर' (७।३८।१) परदुःख पाहून त्यांस दुःख होते म्हणून देवांच्या बरोबर गेले, व शेवटी नमस्कार ही केला. देवांच्या चर्चेत त्यांनी भाग घेतला नाही व प्रार्थनाही केली नाही. हे भगवद्भक्त नुसते बरोबर गेले. 'सकल कळे प्रभुला न कळवितां' (१।१६२।२) हे त्यांना माहीत असते. गूढभाव सुचविण्याची कला व ग्रंथवचनांचा समन्वय साधण्याची ही सावधानता आश्चर्यकारक नाही काय?

चौ.९(१) धरणीला समजावून सांगून सांत्वन करण्याची पाळी का आली? आकाशवाणी श्रवणानंतर सुद्धा ती विषण्ण, दुःखी व चिंतातुरच दिसली, असे होण्याचे कारण तिला आकाशवाणीचा अर्थ नीट समजला नाही. ब्रह्मदेवांनी केलेल्या स्तुतीत पालनसुरधरणी असे म्हटले असले तरी ती भयभीत झाल्याचा उल्लेख इतरांच्या बरोबर केला नाही. आकाशवाणीने ही 'भिऊ नका मुनि सिद्ध सुरेश्वरा' इतकेच म्हटले, धरेचा उल्लेख केला नाही. उपसंहारात सुद्धा धरणीला अभयदान दिले नाही. 'सकल भूभार निवारण करीन' असे म्हटले असले तरी भू, भूमी शब्दाचे

अनेक अर्थ आहेत म्हणून संशय उत्पन्न होऊन निराश होणे स्वाभाविक आहे. (क) भरंवसा वाटला की माझ्यावरील सर्व परद्रोही दुष्टांचा भार आता नष्ट होणार. (ख) रामावतारात नारदवचन सत्य केले जाणार आहे हे आकाशवाणीने कळल्याने व प्रत्येक रामावताराच्या आधी काय व्यवस्था करावी लागते हे विरंचीना विदित असल्याने आता देवांना सूचना देतात. ब्रह्मदेवाच्या एका वर्षांत ३६० वेळा रामावतार होतात हे लक्षात असावे.

हिं. दो. । निज लोकहि बिरंचि गे देवन्ह इहइ सिखाइ ।।
।। बानर तनु धरि धरि महि हरिपद सेवहु जाइ ।।१८७ ।।

म. दो. । गत विरंचि निज लोकिं तैं अस सांगुनि देवांस।।
। महिवर वानर वपु धरुनि सेवा हरि-पायांस ।।१८७ ।।

अर्थ : विरंचीनी सर्व देवांस सांगितले की तुम्ही पृथ्वीवर (जाऊन) वानर शरीरे धारण करून हरिचरणांची सेवा करा, असे सांगून ते आपल्या लोकास (ब्रह्मलोकास) गेले ।।दो.१८७ ।।

टीका. दो. (१) विरंची शब्दाने विशेष रचना करणारा हा अर्थ सुचविला जातो हे मागे अनेक वेळा दाखविले आहे. रामावताराची पूर्वरचना करण्याचे कार्यच चतुराननांनी येथे केले नाही असे कोण म्हणेल. अ. रामायणात हीच कामगिरी ब्रह्मदेवानी केली आहे. ब्रह्मा = वृद्धी करणारा हा अर्थ येथे उचित की विरंची उचित याचा विचार आता वाचक करू शकतील. देवांना वानरे होण्यास सांगितले यात त्यांना कमीपणा घेण्यास लावले की त्यांची वृद्धी केली?

(२) वाल्मीकिरामायणात ब्रह्मदेवाने जी आज्ञा दिली आहे ती मुद्दाम पाहण्यासारखी आहे. ते सर्व वर्णन पहिल्यास वानरसैन्य वानर वानरीपासून जन्मलेल्या वानरजातीचे होते हा भ्रम नाहीसा होईल. हा भ्रम गेला म्हणजे वानरांचे राज्य कसे, राज्याभिषेकाला मंत्र कोणते, त्यांना माणसांसारखे कसे बोलता येत असे इत्यादी शेकडो शंका निर्मूल होतील. ब्रह्मदेव सांगतात - सत्यसंधस्य वीरस्य सर्वेषां नो हितैषिणः ।। विष्णोः सहायान्बलिनः सृजध्वं कामरूपिणः ।।२ ।। मायाविदश्च शूरांश्च वायुवेगसमाञ्जवे ।। न यज्ञान् बुद्धिसंपन्नान् विष्णुतुल्य पराक्रमान् ।।३ ।। असंहार्यान् उपायज्ञान् सिंहसंहन नान्वितान् ।। सर्वास्त्रगुण संपन्नान् अमृतप्राशनानिव ।।४ ।। अप्सरःसुच मुख्यासु गंधर्वीणां तनूपुच ।। किंनरीणांच गात्रेषु वानरीणां तनूपुच ।।५ ।। यक्षपन्नगकन्यासु ऋषिविद्याधरीषुच ।। सृजध्वं हरिरूपेण पुत्रांस्तुल्यपराक्रमान् ।।६ ।। पूर्वमेव मया सृष्टो जाम्बवान् ऋक्षपुंगवः ।। जृंभमाणस्य सहसा मम वक्त्रादजायत ।।७ ।। पुढे श्लोक २५ पर्यंत कोणते वानर कोणाचे अंश उत्पन्न झाले हे वर्णन आहे; आणि श्लोक २५ पासून ३७ पर्यंत त्यांचे रूप गुण, शक्ती पराक्रम इत्यादींचे वर्णन आहे. 'ऋक्ष गोपुच्छवानरान्' या त्यांतील शब्दांनी सिद्ध होते की ऋक्षांना सुद्धा वानरच म्हटले आहे. मानसात सुद्धा कीश व रीस यांचा उल्लेख वानर किंवा कपि शब्दाने काही ठिकाणी केला आहे. या दोह्यांतील वानर शब्द अस्वले व माकडे या दोघांना अनुलक्षूनच आहे. (वा.रा.बा.कां.स १७ पहा)

(२) विरंची (ब्रह्मदेव) ब्रह्मलोकास कोठून गेले व कोठे आले होते याविषयी १८५।४च्या टीकेत विवेचन केले आहे. ही सभा कैलासावरच झाली. (क) सर्व देव जाण्यास निघाले असता त्यांना काही वेळ थांबण्यास सांगून ही सूचना दिली असे मानणे भाग आहे. विस्तार वाचविण्यासाठी व वाचकांच्या आणि श्रोत्यांच्या बुद्धीला सतर्क, उचित अनुमाने, करण्यास वाव देण्यासाठी मानसात असा संक्षेप पुष्कळ ठिकाणी केला आहे. (ख) शंकर आल्याचे व गेल्याचे वर्णन न करता ब्रह्मदेव व इतर देव गेल्याचे वर्णन करून व १८५।२ मधील वैकुंठ क्षीरसागर गमनाच्या सूचनेला फेटाळून सुचविले की शिवलोकात कैलासावर ही सभा झाली.

विसावा अध्याय जरी देवांस विसावा देऊ शकला नाही, तरी जीवमात्रांचा जो एक (मात्र) विसावा आहे त्याला दीन बनून अनन्य भावाने शरण गेल्याबरोबर तोच एक विसावा देऊ शकतो. त्याने देव व भूमी यांना एक विसावा दिला. विसावा मिळाल्याचे पुढे बाविसावा अध्याय आरंभीच सांगेल.

श्री मानस गूढार्थ चंद्रिका बालकाण्ड अध्याय २१वा समाप्त

अध्याय बाविसावा

हिं. *। गए देव सब निज निज धामा। भूमि सहित मन कहुँ बिश्रामा ॥१॥*
। जो कछु आयसु ब्रह्माँ दीन्हा। हरषे देव बिलंब न कीन्हा ॥२॥
। बनचर देह धरी छिति माहीं।अतुलित बल प्रताप तिन्ह पाहीं ॥३॥
। गिरि तरु नख आयुध सब बीरा। हरि मारग चितवहिं मति धीरा ॥४॥
। गिरि कानन जहँ तहँ भरि पूरी। रहे निज निज अनीक रचि रूरी ॥५॥

म. *। देव सकल गत निज निज धामा। भूसह मनिं पावति विश्रामा ॥१॥*
। जें काहीं विधिचें आज्ञापन। हर्षित करिती विबुध विलंब न ॥२॥
। क्षितिवर वनचर देहां धरती। अतुलित बली प्रतापी बनती ॥३॥
। गिरितरु नख आयुध सब वीर। हरिची वाट बघति मति धीर ॥४॥
। गिरिं काननिं भरपूर निवसुनी। निज निज सेना रुचिर बनवुनी ॥५॥

अर्थ : सर्व देव आपापल्या स्थानी (धामास) गेले; व भूमीसहित त्या सर्वांच्या मनाला विश्राम (विसावा) मिळाला ॥१॥ विधीने (ब्रह्मदेवाने) जी काही आज्ञा दिली ती देवांनी (विबुधांनी) विलंब न लावता हर्षाने अमलात आणली. (तसे केले) ॥२॥ त्यांनी पृथ्वीवर वनचर (ऋक्षवानर) देह धारण केले व ते सर्व अतुल बलवान व प्रतापी बनले-झाले ॥३॥ पर्वत, वृक्ष व नखे ही आयुधे असलेले ते वीर धीरमती हरीची वाट बघत ॥४॥ आपापले सैन्य चांगले (रुचिर) तयार करून पर्वतात व अरण्यात पूर्ण भरून राहिले ॥५॥

टीका चौ. १-२(१) मनाला विश्राम मिळाला. भाव हा की शरीरांना मात्र विश्राम मिळाला नाही; कारण भगवंताचा अवतार होऊन रावणवध होण्यास अद्याप पुष्कळ काळ लागणार आहे. रामावतार रामजन्म झाल्यावरच कमीत कमी ३१।३२ वर्षांनी रावणवध झाला आहे, होणार आहे. तोपर्यंत लंकेत रोज जाऊन रावणाला वंदन करणे व तो सांगेल ती पाणी भरणे, केर काढणे वगैरे कामे करावी लागणारच, देहाने हे ते जाणतात. म्हणून मनी विश्राम पावले असे म्हटले.

(२) जे काही विधिचे आज्ञापन - विरंचीने तर स्पष्टच सांगितले की वानर देह धरून पृथ्वीवर जाऊन हरिचरण सेवा करा. म्हणून 'जें दिधलें विधिनें आज्ञापन' असे म्हणावयास पाहिजे होते. जे कांही (कछु) शब्दांनी सुचविले की वानरदेह कसे कोणत्या प्रकारचे वगैरे सर्व विधी विधाने समजावून सांगितले. वा.रामायण श्लोकात जे सांगितले आहे ते सर्व विस्तारपूर्वक सांगितले होते. त्याप्रमाणे सर्व केले व विलंब केला नाही. (क) मूळात विधी शब्द नसून ब्रह्मा आहे व विबुध नसून देव शब्द आहे हे हिंदी चौपायांवरून दिसेलच. जाणून बुजून केलेला हा बदल किती योग्य ते वाचक व समालोचक ठरवितील. (ख) हर्षित = उत्साहयुक्त, विबुध = (देव) विशेष ज्ञानी, विशेष बुद्धिमान, त्यांनी विचार केला की हे आपलेच कार्य आहे; जेवढे लवकर करू तेवढे चांगले. वानर व

अस्वल देह निंद्य, तुच्छ हे खरे; पण परमात्माच आमच्यासाठी मनुष्य बनणार आहेत म्हणून वानर, अस्वल बनण्यात कमीपणा मानण्याचे कारण नाही. स्वर्गात हरिसेवा भजन घडत नाही ते या निमित्ताने तरी घडेल हे मोठे भाग्यच इत्यादी विचार केला म्हणून विबुध म्हणणे अनुचित ठरेल असे वाटत नाही.

चौ. ३-५; (१) वानर न म्हणता वनचर म्हणून दोन गोष्टी साधल्या. वनात जाऊन राहिले हे उपक्रम रुपाने सुचविले व अस्वले सुद्धा वनचरच असल्याने त्यांचा अंतर्भाव सुचविला. वा = किंचित्, नर = वानर; अस्वले सुद्धा काहीशी माणसासारखी असतातच. (२) अतुलित बली प्रतापी - कसे होते याचे वर्णन वा.रा. १।१७।२५-३७ यात पहावे. थोडे सार येथे देणे बरे, सर्व सर्वास्त्र निष्णात होते; पर्वत श्रेष्ठांस उचलू शकतील, आपल्या वेगाने सागराला प्रक्षुब्ध करतील; पायांनी पृथ्वी विदारण करू शकतील, आपल्या गर्जनेने विहंगांना पाडू शकतील, महासागर उल्लंघन करू शकतील असे आहेत. गरुडाच्या सारखे बलवान आहेत. या सर्व गोष्टी पुढे घडल्याच आहेत. (३) गिरि-तरु-नख-अयुध-नखदंष्ट्रायुधाःसर्वे सर्वे सर्वास्त्रकोविदाः (वा.रा.१।१७।२६) (क) हरिची वाट बघति - देवाश्च सर्वे हरिरूपधारिणः। स्थिताः सहायार्थमितस्ततो हरेः॥ महाबला पर्वत वृक्षयोधिनः प्रतीक्षमाणा भगवन्तमीश्वरम्॥ (अ.रा.१।२।३२) मानसात दोन्ही रामायणातील वचनांचा संयोग केलेला आहे हे अधोरेखांकित शब्दांवरून दिसेल.

(३) गिरिं काननिं भरपूर निवसुनी - सर्व पर्वत व अरण्ये ऋक्षवानरांनी व्यापून राहिली होती. 'तैरियं पृथिवी शूरैः' सपर्वत वनार्णवाकीर्णा विविध संस्थानैः...' (वा.रा. १।१७।३६) 'बभूव भूर्भिमशरीररूपैः समावृता रामसहाय हेतोः' (१।१७।३७). यावरून स्पष्ट दिसते की येथे तु.दासांनी आपल्या पदरचे काहीही लिहिले नसून वा.रा.चा सारांशच दिला आहे. ही सर्व वानर सेना आधिदैविक दृष्टीने सर्व स्वर्गस्थ देवच आहेत. हे सर्व कारणवानर (विशिष्ट कार्य करण्यासाठी वानर बनलेले) होते. हे वानरजाती देह नव्हते. रामावतार समाप्तीपर्यंत यांचे हे देह राहिले. नंतर फक्त ४।५ वानरच शिल्लक होते. त्या रामकालीन वानरांचेच आपण वंशज आहोत वगैरे विद्वत्कल्पना किती सयुक्तिक ते वाचकांनीच ठरवावे. आता या मुख्य प्रकरणाचा उपसंहार करतात -

हिं. । यह सब रुचिर चरित मैं भाषा। अब सो सुनहु जो बीचहिं राखा॥६॥
म. । हे सब रुचिर चरित मी कथिले। ऐका जें मध्येंच राखिलें॥६॥

अर्थ : मी हे सर्व सुंदर चरित्र सांगितले. जे मध्येच सोडून दिले होते ते आता ऐका॥६॥

टीका - (१) नारदमोह प्रकरणात रामावतार व रावणादिकांचा अवतार यांची कारणे एकदमच घडली. मनुराजाला वर देण्याने रामावताराची एक बाजू सिद्ध झाली व नंतर पाच मन्वंतरे गेल्यावर रावणावताराचे कारण घडले; पण हरीच्या हाती मरण तेथेही निश्चित न झाल्याने ब्रह्मदेवाच्या प्रार्थनेपर्यंतचा व तदंगभूत इतिहास सांगावा लागला. मनुशतरूपांना सांगितले होते की 'व्हाल अयोध्यापाल तुमचा सुत मी होइं तंव' (१।१५१) ते मनु अयोध्यापाल केव्हा झाले वगैरे कथा त्या प्रकरणाला जोडूनच सांगणे आवश्यक होते; पण रामावतार हेतुकथन प्रकरण चालू होते म्हणून

रामावतार प्रकरण मधेच घुसडणे ही योग्य नसल्याने ते (दशरथवर्णनादी) बाजूस ठेवावे लागले होते; म्हणून येथे म्हटले की 'जें मध्येंच राखिलें'

(२) हें सब रुचिर चरित मी कथिलें - 'श्रृणु गिरिजे हरिचरित मनोरम' (१।१२१।१) असा रामावतार हेतुकथनाचा उपक्रम केला आहे; त्याचाच उपसंहार या चरणाने केला. येथे रामावतार हेतुकथन हे मुख्य प्रकरण येथे समाप्त झाले. चार कल्पांतील रामावतारांचे विशेष हेतू सांगून पार्वतीच्या पहिल्या प्रश्नाचे उत्तर संक्षेपाने, किंचित विस्ताराने व अगदी सविस्तर दिले गेले. (क) प्रथम विवंचुनि वदा कारणहि। ब्रह्म अगुण कां धरि वपु सगुणहि' (१।११०।४) असा प्रश्न होता. 'प्रभु मग वदा राम अवतारा' हा दुसरा प्रश्न आहे. याचे उत्तर देण्यास आता प्रारंभ करतील. त्या संपूर्ण कथेत दशरथ कौसल्या कोणाचे अवतार हे मुळीच सांगणार नाहीत; कारण ते वर्णन चारी कल्पांतील रामावतारांना लागू पडेल, अशा खुबीनेच केले आहे.

श्री रामावतार हेतुकथन प्रकरण समाप्त.

श्रीरामावतार व बाललीला प्रकरण

हिं. । अवधपुरीं रघुकुलमनि राऊ । बेद बिदित तेहि दसरथ नाऊँ ।।७ ।।
। धरम धुरंधर गुननिधी ग्यानी । हृदयँ भगति मति सारँगपानी ।।८ ।।

दो. । कौसल्यादि नारि प्रिय सब आचरन पुनीत ।।
।। पति अनुकूल प्रेम दृढ हरिपद कमल बिनीत ।।१८८ ।।

म. । रघुकुलमणि जे अयोध्याधिपति । नामें दशरथ विदित वेदिं अति ।।७ ।।
। धर्म धुरंधर गुणधी ज्ञानी । हृदयिं भक्ति मति शारंग्-पाणी ।।८ ।।

दो. । कौसल्यादी स्त्रिया प्रिय सब आचरण पुनीत ।।
।। पति अनुकूला प्रेम दृढ हरिपदकमलिं विनीत ।।१८८ ।।

अर्थ : अयोध्या नगरीचे राजा, रघुकुल शिरोमणी जे दशरथ नावाचे होते ते वेदांमध्ये सुद्धा अती प्रसिद्ध आहेत ।।७ ।। ते धर्म धुरंधर, गुणसागर व ज्ञानी असून त्यांच्या हृदयात धनुष्पाणि (शारंगपाणी) प्रभूची भक्ती होती व बुद्धी शारंगपाणीच्या ठायी (रत) होती ।।८ ।। कौसल्यादी (त्यांच्या) सर्व स्त्रिया त्यांना प्रिय होत्या; त्यांचे सर्वांचे आचरण पवित्र होते, त्या पतीला अनुकूल होत्या, विशेष नम्र होत्या व त्यांचे पतीच्या ठिकाणी व हरिपद कमलांच्या ठिकाणी दृढप्रेम होते.

टीका चौ. ७(१) रघुकुलमणि... नामें दशरथ –रघुकुलात असे पुष्कळ राजे झाले की ज्यांस त्या त्या काळात रघुकुलमणी रघुकुल शिरोमणि म्हणत असत, म्हणून वैशिष्ट्य दाखविण्यासाठी दशरथ नावाचा उल्लेख केला. मनूला वर देताना 'व्हाल अयोध्यापाल' इतकेच म्हटले होते, म्हणून येथे कोसलपती, कोसलपुरी न म्हणता तेथील अयोध्यापाल (अवध-भुआल-भूपाल) = अयोध्याधिपती हा खुणेचा शब्द येथे घालूंन सुचविले की ही कथा मुख्यतः मनु-शतरूपा-दशरथकौसल्या यांची आहे. जे राम सतीला वनात दिसले व तिला मोह झाला त्या रामावताराची कथा महेश पार्वतीला सांगत आहेत, व त्या रामावतारात मनुशतरूपा दशरथ-कौसल्यारूपाने अयोध्याधीश होते.

(२) वेदविदित - दशरथ नाव वेदविदित आहे. रामतापिनी उपनिषदांत दशरथांचे नाव आहे. 'चिन्मयेऽस्मिन् महाविष्णौ जाते दशरथे हरौ' (रा.पू.ता. १।१) सीता– हरणापासून पुढील सर्व रामचरित्र याच उपनिषदांत ४।१७ पासून ३३ पर्यंत वर्णिले आहे.

(३) हे दशरथ अजराजाचे चिरंजीव व दशमुख विश्रवामुनीचे चिरंजीव. दशदिशांना वाटेल तेथे ज्यांचा रथ जाऊ शकतो ते दशरथ हा भौतिकदृष्ट्या अर्थ झाला. विशेषः श्रवः = विश्रवाः = विशेष प्रसिद्ध, त्याचा मुलगा दशमुख. दश शब्द दोन्हीकडे आहे. (क) अध्यात्म दृष्टीने अर्थ - दशरथ = दशयुक्त आहे रथ ज्याचा तो. दहा इन्द्रियेरूपी घोडे ज्यांच्या रथाला आहेत तो = जीव. 'आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।। इंद्रियाणि हयानाहु;' (क.उ. ३।३-४). पंचज्ञानेंद्रिये व

पंचकर्मेंद्रिये मिळून जीवरूपी दशरथाच्या रथाचे घोडे होत. शरीर = रथ - रथाला कुशल सारथी असला तरच तो रथ चांगला उपयोगी पडतो. कुशल सारथी त्या रथासह रथीला पाहिजे तेथे घेऊन जातो. 'बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनःप्रग्रहमेव च' (क.उ.) बुद्धी सारथी आहे व मन लगाम आहेत. 'मनोरथानामगतिर्न विद्यते' जीवाच्या मनोरथांना अगम्य असे काही नाही. त्यांची गती सर्वत्र असते. दशरथाचा रथ दाहीदिशाना वाटे तेथे जात असे हा भौतिक अर्थ अध्यात्मपर अर्थाशी किती तंतोतंत जुळतो आहे तो पहावा! (ख) जीव दशरथ हा अजाचा पुत्र आहे; अज = ब्रह्म = परमेश्वर 'ईश्वर अंश जीव अविनाशी। चेतन अमल सहज सुखराशी' (७।११७।२) 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः' (भ.गी.) 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' (भ.गी) 'जीवो ब्रह्मै व न अपरः'॥ जीवाची सुबुद्धि कौसल्या कामीण। पुत्रावीण शीण वृद्ध झाली.' (वे.सा.अ.रा.७)

(४) दशमुख = दहा इंद्रियेरूपी मुखे आहेत ज्याला तो दशमुख = जीव. 'मुखम् उपाये प्रारम्भे' 'उपाये गेहाद्रिमुखे' (हैमः) इंद्रिये ही देहरूपी घराची द्वारे-मुखे, आहेत. या दहामुखानी च जीव विषयभोग भोगीत असतो. दशमुख विश्रवसूचा पुत्र आहे. श्रवः श्रुतिः— जो श्रुतीमध्ये विशेष श्रवण केला जातो = वेदप्रतिपाद्य = आत्मा. दशमुखाची इंद्रियरूपी दाही मुखे विषयांत दशदिशांना चरत होती हे मागील प्रकरणात दाखविलेच आहे. या प्रमाणे दशमुख हा अत्यंत विषयी जीवाचे प्रतीक आहे, त्याची पत्नी दानवकन्या आहे. दशरथ हा सद्गती प्राप्त करण्यास पात्र असणाऱ्या जीवाचे प्रतीक आहे, हे धर्मधुरंधर, गुणधी, ज्ञानी। हृदयिंभक्ति, मति शारंगपाणी' या पुढल्या चौपाईत दाखविले आहे. मति = बुद्धी = कौसल्या कशी होती हे दोह्यांत दाखविले आहे. बुद्धीच्या मुख्य तीन वृत्ती असतात; त्याच तीन मुख्य राण्या होत. हा विषय वेदान्तसार अभंग रामायणात सर्व रामचरित्रांत दाखविला आहे.

वि.ल.ठे. - हिंदीतील 'नाऊ' (नाम) शब्दावर एका हिंदी साहित्य पंडितांनी मानस काव्य समालोचन लेखात (मा.मणि.) काव्य दोषाचा शिक्का मारला आहे. त्याचा खरपूस समाचार त्याच मासिकात नोव्हेंबर १९५२ च्या अंकात प्रसिद्ध केला आहे. मानसात नाऊ शब्द नाव (नाम) व न्हावी या दोन अर्थांनी वापरला आहे. 'सुरसरिधार नाउ मंदाकिनि' (२।१३२।६) येथे नाउ = नाम, नाव हा अर्थ आहे. 'नाऊ बारी भाटनट' (१।३१९।) यात न्हावी या अर्थाने वापरला आहे. एखादा न्हावी रघुकुलमणी अयोध्याधिपती, त्या काळांत तरी होत नव्हता. हे त्या पंडितमन्यांना समजण्यास पाहिजे होते. अनेकार्थ असलेल्या शब्दांच्या अर्थनिर्णयासाठी साहित्य शास्त्राने बारा साधने सांगितलेली त्यांच्या साहित्य शास्त्रात नसतील किंवा मानसाचे चांगले निरीक्षण त्यांनी केलेले नसावे आणि त्यामुळे त्यांना न्हावी हा एकच अर्थ माहीत असेल! समालोचकाने निर्दोषाच्या ठिकाणी दोष दाखवून लचके तोडले नाहीत तर त्याच्या साहित्यज्ञानाचे प्रदर्शन कसे करता येईल!

चौ. ८(१) धर्मधुरंधर - मनुराजा पण 'धर्मधुरंधर नृपर्षि' होते. (१।१४३।६). धर्माची धुरा जबाबदारी ज्यांनी आपल्या खांद्यावर घेतली असेल ते धर्मधुरंधरः (धुरा= जूं जोखड) (२) ज्ञानी - हा शब्द वाच्यार्थाने घेणे योग्य नाही, कारण की ज्ञानी असते तर अपुत्रत्वामुळे दुःख शोक झाला नसता. मनुराजा ज्ञानी विरागी होते, पण वर मागताना आपले ज्ञान स्तंभित करून घेतले आहे.

प्रतापभानूला परम सुजाण, ज्ञानी, ज्या अर्थाने म्हटले आहे त्याच अर्थाने दशरथांस ज्ञानी म्हटले आहे. वसिष्ठांनी दशरथांच्या केलेल्या प्रशंसेत ज्ञानी हा शब्द सुद्धा नाही; धर्मशील, सुकृती, पुण्यपुरुष असेच म्हटले आहे. ज्ञानी = धर्मकर्ममार्गात सुजाण, सूज्ञ. निष्काम कर्म करून ईश्वरार्पण करणारालाच ज्ञानी म्हटले आहे (१५६।१-२ टी. पहा).

(३) हृदयँ भक्ति - भाव हा की त्यांचे भगवंताच्या ठिकाणी प्रेम होते, पण ते गुप्त होते, दिसत नव्हते. त्यांनी धर्मकर्माचरणांत भक्ती लपविली होती. जनकाची भक्ती ज्ञानयोगात सुप्त होती. (क) शारंगपाणी = शारंगपाणीच्या ठिकाणी, 'शार्ङ्गधन्वा गदाधरः' असे विष्णूला ही म्हटले असले तरी पूर्वजन्मात ज्या धनुर्धारी रूपाचे दर्शन झाले त्याचे संस्कार बुद्धीवर शिल्लक राहिल्यामुळे ते धनुर्धारी भगवंताचेच चिंतन करीत असत. येथे पद शब्द मुद्दाम गाळलेला दिसतो. कौसल्यादिकांच्या वर्णनात 'हरिपद कमलि' असा स्पष्ट उल्लेख आहे. दशरथांच्या वर्णनात तो नाही. या अभावाने सुचविले की त्यांची दास्यभावना नाही. कौसल्या ज्ञानी असून तिची भक्ती दास्यभावाची आहे.

दो. (१) कौसल्यादी स्त्रिया - मानसात कौसल्या, सुमित्रा व कैकयी या तिघींचाच स्पष्ट उल्लेख असला तरी दशरथांस इतर बऱ्याच स्त्रिया होत्या हे मानसात अनेक ठिकाणी सुचविले आहे. 'दशरथांच्या पुष्कळ राण्या होत्या' हा लेख प्रस्तावनेत पहावा. या तिघी सर्व गुणांनी सारख्या होत्या असे येथे ध्वनित केले. त्या पतीला प्रिय होत्या, परस्परांना प्रिय होत्या, त्यांचे पतीवर दृढ प्रेम होते, त्या अतीनम्र, पवित्र, धर्मशील व हरिभक्तिरत होत्या आणि तीघीही दास्यभावाने भक्ती करीत असत. (क) कैकयीला ही विशेषणे कशी लावली, अशी शंका पुष्कळांस येईल, पण त्यांनी विचार करावा की भरतासारखा पुत्र जिला झाला ती भरतजननी वाईट असू शकेल काय? अयोध्याकांडातील मानसातील कैकयीचरित्र लक्ष लावून पाहिल्यास खात्री होईल की कैकयीचे रामावर कौसल्येइतकेच प्रेम होते व दशरथांचा अपमान तिने पूर्वी कधी केला नव्हता इत्यादी. सतीमोह प्रकरणावरील टीका ज्यांनी वाचली असेल त्यांना वरील शंका बहुधा येणार नाही.

(२) अध्यात्मदृष्टीने सुद्धा तिघींचा उल्लेख पुरेसा आहे. बुद्धी ही जीवरूपी दशरथाची राणी आहे. पत्नी गृहस्थाचा सारथी नाही असे कोण म्हणेल? देहरूपी गृहात राहण्यास जीवरूपी गृहस्थ आहे. बुद्धी मुख्यत सात्विक, राजस व तामस अशी तीन प्रकारची असू शकते. परस्परांच्या न्यनाधिक मिश्रणाने बुद्धिवृत्तींचे सहस्रशः भेद होतात. योगशास्त्रात नाड्यांची संख्या ७२ हजार; साडेसातशे, सातशे, चौदा, व शेवटी इडा, पिंगला व सुषुम्ना अशा तीनच वर्णिल्या आहेत. योगशास्त्राचा कोणताही सविस्तर ग्रंथ घ्या, त्यात या तीन नाड्यांचा उल्लेख असावयाचाच. जितक्या नाड्या तितक्या प्रकारच्या बुद्धिवृत्ती असू शकतात; तसेच दशरथाच्या स्त्रियांचे (क) ज्ञानरूपी भक्ती ज्याला पाहिजे असतील त्या जीवदशरथाला मात्र रजोगुणी तमोगुणी स्त्रिया असून भागणार नाही. त्यास सात्विकबुद्धिरूपी पट्टराणी पाहिजेच. तो जीव साधक गृहस्थाश्रमी असेल तर सत्वप्रधान रजोगुणीवृत्ती सुमित्रा पाहिजेच. तो जर क्षत्रिय राजा असेल तर सत्वप्रधान तमोगुणीवृत्ती कैकयी हवीच. अन्यथा राजनीतिपालन व युद्धादी करता येणार नाही. या तीन वृत्ती ज्याच्या हृदयात कधीच उठत नाहीत असा प्राणी मिळणे अशक्य आहे. कधी विरळा का होईना रजोगुणी

तमोगुणी वृत्ती उठणारच. 'न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः। सत्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात् त्रिभिर्गुणैः' (भ.गी.)

(३) विशेष - कौसल्या दक्षिण कोसल देशाच्या भानुमंत राजाची कन्या. ही सर्वात श्रेष्ठ मोठी प्रथम विवाहिता पट्टराणी होती. सुमित्रा मधली; ही मगधदेशाच्या राजाची मुलगी होती. कैकयी धाकटी. ही केकय देशाच्या अश्वपतिराजाची कन्या. कैकयी धाकटी असल्याचे उल्लेख पद्मपुराण व अग्निपुराण यात आहेत. काही ग्रंथात कैकयी मधली असे वर्णन आहे; म्हणून गोस्वामींनी याविषयी काहीच उल्लेख केला नाही. ज्यांचे पुत्र भगवान होणार ह्या दशरथ राजांचे व त्यांच्या राण्यांचे वर्णन चार ओळीत केले. आता रामावताराच्या पूर्वीची थोडी हकीगत सांगतात.

हिं. । एक बार भूपति मन माहीं। भइ गलानि मोरें सुत नाहीं ॥१॥
। गुर गृह गयउ तुरत महिपाला। चरन लागि करि बिनय बिसाला ॥२॥
। निज दुख सुख सब गुरहि सुनायउ। कहि बसिष्ठ बहुबिधि समुझायउ ॥३॥

म. । एक वार भूपाल मना ही। ग्लानि होइ मजला सुत नाहीं ॥१॥
। त्वरें भूप गेले गुरुभवनीं। पायिं पडुनि कृत परम विनवणी ॥२॥
। निज दुख सुख सब गुरुला सांगति। तैं वसिष्ठ विविधा समजावति ॥३॥

अर्थ : एकदा राजाच्या मनात ही ग्लानी उत्पन्न झाली की मला मुलगा नाही. ॥१॥ ते लगेच त्वरेने गुरूच्या घरी गेले व पायां पडून पुष्कळ विनवण्या (विनंती-प्रार्थना) केल्या ॥२॥ व आपले सर्व दुःख सुख गुरूंना सांगितले; तेव्हा (तैं) वसिष्ठांनी नाना प्रकारे त्यांची समजूत घातली. (सांत्वन केले) ॥३॥

टीका चौ.१(१) एकवार - अनेक वेळां जी चिंता उत्पन्न होत असे तशीच एका विशिष्ट दिवशी उत्पन्न झाली. दशरथराजास वयाच्या साठ हजार वर्षानंतर पुत्र झाले आहेत, हे पुढे विश्वामित्रागमनाच्या वेळी त्यांनी विश्वामित्रांस सांगितले आहे. (वा.रा. १।२०।१०) असे असल्यामुळेच शेकडो स्त्रिया करण्याची इच्छा झाली; तरी सुद्धा पुत्र नाही असे पाहून, विशेषतः सार्वभौम राजास अनेक वेळा दुःख शोक होणारच; तसेच एक दिवस अतिशय वाईट वाटले. दशरथास पुत्र नसल्यामुळे ग्लानी झाली; यावरून ठरले की ते आत्मज्ञानी नव्हते. दुःख सुख त्यास सम वाटत नव्हते हे अज्ञानाचेच लक्षण आहे. 'अपुत्रस्य गतिर्नास्ति' असा कर्ममार्गसिद्धान्त आहे. 'नरस्य पुत्रहीनस्य नास्ति वै जन्मतः फलम्॥ अपुत्रस्य गृहं शून्यं दुःखितं हृदयं सदा॥ पितृदेव मनुष्याणां नानृणत्वं सुतं विना॥ तस्मात्सर्व प्रयत्नेन सुतमुत्पादयेन्नरः॥ (ब्रह्मांड पु.) अपुत्राच्या घरचे अन्नसुद्धा वर्ज्य सांगितले आहे. अपुत्र ब्राह्मण श्राद्धादी कार्यांत त्याज्य मानलेला आहे. अपुत्रत्व हे पूर्वार्जित मोठ्या पापांचे फळ असते. ४०।४५ वर्षे वयाची गेली व पुत्र नाही अशांमध्ये कोणी विरळाच असा असेल की ज्यास त्याबद्दल मनातसुद्धा मुळीच दुःख, विषाद, औदासीन्य वाटत नाही. अशा रीतीने जन्मास न आलेला पुत्रसुद्धा दुःखदच ठरतो; मग जन्मास आल्यावर सुख देईल ही आशा फोल ठरते यात नवल काय? निर्भयता व दुःखशोकरहित अवस्था मिळवून देण्यास 'वैराग्यजनकं श्रद्धा कलत्रं ज्ञाननन्दनम्' (श्रुति)च कारण होतात. खरा पुत्र ज्ञान च होय.

'पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते' म्हणून पुत्र म्हणतात. गर्भवासरूपी नर्कयातना चुकविणारा पुत्र ज्ञानच आहे व तोच राम. जोपर्यंत ज्ञानप्राप्ती होत नाही तोपर्यंत दुःख शोक भय इत्यादी उत्पन्न होणारच. 'गुरुविण नोहे ज्ञान कि होइ विराग विण' (७।८९) म्हणूनच दशरथ आता गुरूकडे जातील.

चौ. २(१) स्वतः पुष्कळ प्रयत्न केले असतील पण अन्तर्दाह जात नाही असे जेव्हा झाले तेव्हा सद्गुरूला शरण गेले, त्यांचे पाय धरले. हा अर्थ ऐतिहासिक व अध्यात्मदृष्टीने ही सत्य आहे. मनात विचार आला की साठहजार वर्षे होत आली; आणखी असाच काळ गेला तर माझ्या मागे या भूचे पालन कोण करणार? मी भूपती आहे, पुत्र होऊन मी मरेपर्यंत कर्ता झाला तर प्रजेला व भूमीला सुख होईल, नाहीतर प्रजेचे हालहाल होतील. आता स्वतः विचार करीत बसण्यात अर्थ नाही. 'शुभस्य शीघ्रम्' वसिष्ठांच्यासारखे समर्थ गुरु असता इतके दिवस त्यांच्या जवळ गोष्ट काढली नाही ही चूकच झाली. इत्यादी विचार करून त्वरा केली. 'शिव एव गुरुः साक्षात्, गुरुर्देव शिवःस्वयम्' 'भूपभानुकुळि झाले कितितरी। जे एकाहुनि थोर एक जरि॥ जन्महेतु सकलां पितृमाता। कर्म शुभाशुभम देइ विधाता॥६॥ करि कल्याण दलुनि दुःखांसी। प्रभु! आशीर्वच, विदित जगासि॥७॥ स्वामि! तेचि जे विधिगति बाधिति। निश्चय केल्या कोण किं टाळिति॥८॥ (२।२५५) 'रक्षिति गुरु जरि रुष्ट विधाता' अशा प्रकारे प्रार्थना केली असेल. 'जे गुरुचरण रेणु शिरिं धरिती। ते जणुं सकल विभववश करिती।' असे म्हणून पाया पडून पायधूळ पायधूळ 'शिरिं धरुनि नयनि हृदिं लाविति' असे केले असेल.

चौ. ३(१) निज दुख सुख - सांगति - यावेळी दुःखाचा आवेग इतका बलवान आहे की नेहमीच्या मानवस्वभावानुसार आधी सर्व सुखाचे वर्णन करून 'एवढे सर्व सुख आपल्या पायांच्या कृपेने आहे पण!' असे म्हणून खिन्न होऊन स्वस्थ बसतात; मग श्रोत्याने 'पण काय कमी आहे ते कळू द्या तरी' असे विचारले म्हणजे हळूच दुःख निवेदन करतात; परंतु आज तसे घडले नाही. दुःख आधी सांगितले व म्हणाले असतील की हे एकच दुःख असले तरी बाकी सर्व सुखाची माती करणारे आहे वगैरे वगैरे.

(२) ल.ठे. - वा. रामायणात सुमंत्राला पाठवून गुरूंना व वसिष्ठ पुरोहितांना बोलावून आणले आहेत व 'तदर्थं हयमेधेन यक्ष्यामीति मतिर्मम' पुत्रप्राप्तीसाठी मी अश्वमेध करावा असे माझे मत आहे, मला वाटते असे दशरथ स्वतःच प्रथम सुचवितात. परमोच्च आदर्श कोणता याचा विचार करावा. सचिवाला पाठवून गुरूंना बोलावणे व त्यांनी न विचारताच आपले मत सांगणे हा आदर्श योग्य की गुरूगृही स्वतः जाऊन दीनभावाने पाय धरून प्रार्थना करून दुःख सुख कानावर घालणे अधिक योग्य ते ठरवावे. (क) अनेक गुरूंचा उल्लेख व त्यांना सचिवाला पाठवून बोलावून आणणे या गोष्टी अध्यात्मदृष्ट्या विचारात बसत नाहीत. 'स गुरुमेवोपगच्छेत्' (श्रुति) शिष्याने गुरुकडेच जावे अशी आज्ञा श्रुतिमाउलीची आहे. मानसातील रामचरित अध्यात्मपर अर्थाने अथपासून इतिपर्यंत जितके उत्तम रीतीने लागते व लावता येते तसे तितके इतर कोणतेही रामायणातील चरित्र लागत नाही व लावता येत नाही. सद्गुरूला शरण जाण्याच्या ठिकाणीच वा.रामायणांत अडते. तेथे आडले म्हणले पुढला मार्गच खुंटला. चरित्रदृष्ट्या मानसातील

दशरथाच्या ठिकाणी गुरुनिष्ठा, श्रध्दा, विनय, लीनता इत्यादी गुण आदर्शभूत आहेत हे मान्य करावेच लागेल. दशरथांची ही गुरुभक्ती व नम्रता पुढे अनेक ठिकाणी अशीच दिसून येते.

(३) वसिष्ठांनी विविध प्रकारें समजावलें - हे प्रकार कोणते हे सांगण्यात मतभेद होणारच. या अल्पमतीस असे वाटते की भगवान तुमचे पुत्र होणार आहेत वगैरे सांगितले असे मानणे मानसविरोधी आहे. हे रहस्य विश्वामित्र आल्यानंतर सांगणे भाग पडले असले तरी तेथे सुद्धा उघड सांगितले नाही. ते रहस्य जर या वेळी सांगितले असते तर विश्वमित्रांबरोबर रामचंद्रास पाठविण्यास राजाने नकार मुळीच दिला नसता. (क) ज्याअर्थी तुम्हाला अंधतापसाचा शाप झाला आहे त्याअर्थी चार पुत्र होणार हे निश्चित समजावे; कारण की पुत्र झाले तरच विरहदुःखाची पुढे शक्यता होईल. (ख) 'तुम्हीगुरु विप्र धेनु सुर सेवी। तशि पुनीत कौसल्या देवी॥ (१।२९४।४)' अशा तुमच्यासारख्या पुण्यशीलांना जर पुत्रहीन रहावे लागले तर धर्माचरणावरील लोकांचा विश्वास कसा टिकेल? तुमच्या पुण्याच्या प्रभावाने पुत्र होतील. (ग) काही अडचणी आहेत त्या शास्त्रीय उपायांनी दूर होण्यासारख्या आहेत. (घ) तो उपाय म्हणजे पुत्रकामेष्टियज्ञ केला पाहिजे. तुम्ही काही चिंता करू नका; असे सांगणेच योग्य होते. रामावतार रहस्य वसिष्ठांनी शेवटपर्यंत फोडले नाही. ते बाहेर पडू नये अशी भगवंताची- रघुनाथाची पण इच्छा होती हे सतीमोह प्रकरणात महेशांनी आधीच सांगितले आहे. रामचंद्रानी कौसल्येस सुद्धा बजावले आहे की 'अब गोष्ट कोठे न वदावी.' (१।२०२।८) मनूने जो वर मागितला त्यात ज्ञान नको असेच स्पष्ट सांगितले असता वसिष्ठांसारखे सर्वज्ञ ते रहस्य का सांगतील. वसिष्ठांच्या वचनावर पूर्ण विश्वास असल्याने 'पुत्र होईल' एवढे त्यांच्या मुखातून ऐकल्यावर दशरथाचे समाधान होण्यासारखे असल्याने सांगतात.

हिं. । धरहु धीर होइहहिं सुत चारी। त्रिभुवन विदित भगत भयहारी॥४॥
। सृंगी रिषिहि वसिष्ठ बोलावा। पुत्रकाम सुभ जग्य करावा॥५॥
। भगति सहित मुनि आहुति दीन्हें। प्रगटे अगिनि चरू कर लीन्हें॥६॥

म. । धीर धरा होतिल सुत चारी।त्रिभुवन विदित भक्तभयहारी॥४॥
। श्रृंगी ऋषिला वसिष्ठ अणविति। पुत्रकाम शुभ यज्ञा करविति॥५॥
। भक्तिसहित मुनि आहुति अर्पिति। तदा अग्नि चरुपाणी प्रगटति॥६॥

अर्थ : (वसिष्ठ म्हणाले) जरा धीर धरा. पुत्र होतील व ते चारी त्रिभुवनांत प्रसिद्ध होतील; व आपल्या भक्तांचे भयहरण करणारे होतील॥४॥ मग वसिष्ठांनी श्रृंगी (ऋष्यशृंग) ऋषीला आणवून त्यांच्याकडून पुत्रकामेष्टी हा शुभ यज्ञ करविला॥५॥ मुनींनी भक्तियुक्त चित्ताने आहुती अर्पण केल्या तेव्हा अग्निदेव हातात पायस (चरु) घेऊन प्रगट झाले॥६॥

टीका चौ. ४(१) पुत्र होतील हे मी तुम्हांस खात्रीपूर्वक सांगतो. तुम्ही एकच मागता पण चार होतील, पण थोडी कळ सोसून धीर धरला पाहिजे. साधेसुधे मुलगे नाही होणार तर त्रैलोक्यांत

प्रसिद्ध होतील असे मुलगे होतील. तुम्ही आपल्या भक्तांची दुःखे व भय जसे हरण केलेत तसेच ते करतील. तुम्ही इंद्राचे भय हरण केलेत, शनैश्चराशी युद्ध करून प्रजेला दुर्भिक्षभयातून सोडविलेत, तसेच ते आपल्या भक्तांचे भय हरण करणारे तुमच्या सवाई होतील. (क) गर्ग ऋषींनी भगवान कृष्णाच्या नामकरणाच्या वेळी अशीच द्व्यर्थीभाषा वापरली आहे. त्रिभुवनविदित भक्तभयहारी असणारेच चार पुत्र होतील, चार पुत्रांच्या रूपाने अवतरतील हा गूढभाव आहे. भक्तभयहरण करण्यासाठीच प्रभू अवतरतात हा मानससिद्धांत पुन्हा एकदा येथे सुचविला.

चौ. ५(१) श्रृंगी ऋषि = ऋष्यश्रृंग ऋषी. हे कश्यप पुत्र विभांडक ऋषीचे पुत्र होत. यांच्या मस्तकावर ऋष्य जातीच्या मृगाचे शिंग (शृंग) होते. यांचा जन्म ऋष्य जातीच्या एका मृगीपासून झाला. अंग देशाच्या रोमपाद राजाच्या राज्यात फार मोठे अवर्षण पडले असता वेश्यांकडून भुलवून त्यास आपल्या राज्यात आणले; त्या बरोबर पुष्कळ पाऊस पडला. रोमपाद राजाने त्यास आपल्या महालात आणून आपली मुलगी शांता त्यास दिली. ही शांता दशरथांची, सुमित्रेची मुलगी होती व रोमपाद दशरथांची फार मैत्री होती म्हणून दशरथांनी शांता रोमपादास दत्तक दिली होती असाही उल्लेख सापडतो (स्कंद पु. नागरखंड), कल्पभेदानुसार हे शक्य आहे. या ऋष्य शृंग ऋषींस वसिष्ठांनी आणविले.

(२) वसिष्ठ इतके समर्थ असता यांना का आणविले अशी शंका येणे साहजिक आहे. या प्रश्नांचे समाधानकारक उत्तर या लेखकास सापडले नाही. अध्यात्म रामायणातील तपोधन शब्दाचा आधार तेवढा सापडतो. 'शान्ताभर्तारमानीय ऋष्यशृंगं तपोधनं। अस्माभिः सहितः पुत्रकामेष्टिं शीघ्रमाचर' (१।३-५) असे वसिष्ठांनीच सांगितले आहे. वा.रामायणांत वसिष्ठांनी सांगितल्याचा किंवा आणविल्याचा उल्लेख नाही. सनत्कुमारांनी सांगितलेली कथा सुमंत्राने निवेदन केल्यावर दशरथांनी, वशिष्ठांच्या अनुमतीने, स्वतः जाऊन आणले आहेत; म्हणून वरील प्रश्न तेथे उरत नाही. अध्यात्मपर अर्थ वेदान्तसार अभंग रामायणात पहावा.

(३) पुत्रकाम शुभ यज्ञ करविला - पुत्रकामयज्ञ = पुत्रकामेष्टि. पुत्राच्या कामनेने केलेली इष्टी (यज्ञ). वा.रा. प्रमाणे प्रथम अश्वमेध, उक्थ्य, अतिरात्र, ज्योतिष्टोम, अभिजित्, विश्वजित् व आप्तोर्याम महाक्रतु केल्यानंतर मग पुत्रकामेष्टियज्ञ अथर्ववेद विधानाने ऋष्यशृंगांनी केला आहे. (क) शुभ - शास्त्रीय पशुहिंसारहित असलेला म्हणून शुभ, किंवा पुत्रप्राप्ती करून देणारा व त्यामुळे सर्व अशुभत्व दूर करणारा म्हणून शुभ. हा दुसरा अर्थच या लेखकास संमत आहे. पद्म. पुराणांत विष्णुयाग केल्याचा उल्लेख आहे. बा.कां. परिशिष्ट पहा.

चौ. ६(१) भक्तिसहित मुनि आहुति अर्पति - 'भक्त्याहमेकया लभ्यः श्रद्धयात्मापरःसताम्' (भाग.) येथे हे दाखविले की भगवंताला वश करून घ्यावयाचा असेल 'त्रेतायां यजतो मखैः' तर आहुती देणारे सर्व भक्तिमान पाहिजेत. (२) अग्निदेव प्रगट झाले 'श्रद्धया हूयमानेऽग्नौ तप्त जाम्बूनदप्रदः। पायसं स्वर्णपात्रस्थं गृहीत्वोवाच हव्यवाट्' (अ.रा.१।३।७). हव्यवाट् = अग्नि. वा. रामायणात अग्नी प्रगट झाल्याचा उल्लेख नाही. एक दिव्य भव्य पुरुष दोन्ही हातात सुवर्ण = पायसपात्र घेऊन प्रगट झाल्याचा उल्लेख आहे. मानसातील हा कथाभाग अध्यात्म रामायणाशी बराच जुळता आहे. (क) पद्म पुराणात विष्णुयागात पूर्णाहुतिसमयी विष्णुलक्ष्मीसह प्रगट झाले

आहेत व वर माग म्हणून सांगितले. पुत्र व्हा असे मागितले आहे; तथास्तु म्हणून पायसपात्र दिले आहे.

हिं. । जो बसिष्ठ कछु हृदयँ बिचारा । सकल काजु भा सिद्ध तुम्हारा ।।७ ।।
। यह हबि बाँटि देहु नृप जाई । जथा जोग जेहि भाग बनाई ।।८ ।।
हिं. दो. । तब अदृस्य भए पावक सकल सभहि समुझाइ ।।
।। परमानंद मगन नृप हरष न हृदयँ समाइ ।।१८९ ।।
म. । जें वसिष्ठ! हृदयीं अवधारित । कार्य सकल तें तुमचें साधित ।।७ ।।
। हे हवि वाटुनि दे नृप जाउनि । योग्य जसें ज्यां तसें विभागुनि ।।८ ।।
म. दो. । पावक होति अदृश्य तैं समजाउनि सभ्यांस ।।
।। परमानंदी मग्न नृप पुरे न मन हर्षास ।।१८९ ।।

अर्थ : (अग्निदेव म्हणाले) वसिष्ठा! तुम्ही जे काही मनाशी ठरविले होते ते तुमचे सर्व कार्य साधले. (सिद्ध झाले असे समजा) ।।७ ।। राजा! हे हवि (पायस) तू (घरी) जाऊन ज्यांना जसे योग्य तसे विभागून (वाटून) दे ।।८ ।। (असे सांगून) मग सर्व सभासदांस समजावून (सांगून) पावक (अग्नी) अदृश्य झाले. राजा परमानंदात मग्न झाला व त्याचे मन हर्षाला पुरेना (हर्ष हृदयांत मावे ना) ।।दो.१८९ ।।

टीका चौ. ७(१) सूचना - या चौपाईत तुमचे (तुम्हारा) असे बहुवचन आहे. नृप! हे संबोधन पुढल्या चौपाईत असून देहु– दे हे एकवचन आहे. ही चौपाई राजाला उद्देशून असती तर संबोधन नृप! याच चौपाईत असणे जरूर होते. व हृदयी अवधारित (हृदयँ बिचारा) असे न म्हणता तुला सांगितले असे म्हणावयास पाहिजे होते. दोन्ही चौपाया राजाला उद्देशून घेतल्यास एकदा तुम्हारा (तुमचे) व एकदा देहु-दे. हे एकवचन वापरणे अशी असंबद्धता निर्माण झाली असती; व अग्नीदेवाने वसिष्ठांचा विशेष मान न राखता त्यांना इतर सभासदांच्या पंक्तींत बसविले असे ठरले असते. (या सर्व गोष्टी आज अगदी ऐनवेळी लक्षात आल्या. हे गूढार्थ भगवत्कृपा प्रकाशित करीत नाही तर कोण करते म्हणून म्हणावे!)

(२) चार पुत्र होतील व ते भक्तभयहारी त्रिभुवन विदित होतील असे वसिष्ठांनी मनात ठरविले होते. असे मानणे चूक आहे. कारण ते वसिष्ठांनी राजाला स्पष्टच सांगितले आहे. (क) जे काही-कछु - मनात...ते अशी मोघम भाषा वापरण्यात हेतु हा आहे की अवताररहस्य फक्त वसिष्ठांस कळावे व इतरांस कळू नये. वसिष्ठांनी हृदयात ठरविले होते की भक्तभयहारी भगवान चार रूपांनी दशरथांचे पुत्र होणार आहेत. व आजपर्यंत पौरोहित्य विगर्हितम् ज्या हेतूने केले तो आपला हेतू सफल होऊन, दुर्जनांचा संहार वं धर्मसंस्थापना भगवंताच्या हाती होणार आहे. उत्तर काण्ड ४८।१ पासून ४९ पर्यंत पहा. (ख) वसिष्ठांना उद्देशून सांगितलेल्या वचनाने राजालाही आनंद होणारच कारण कार्य सर्व तुमचे ते साधित, हे वाक्य राजा स्वतःकडेच घेणार व त्या हर्षभरांत तुमचे व 'दे' यांतील व इतर फरक त्याच्या लक्षात येणे अशक्य.

चौ.८(१) 'हे हवि बाटुनि दे नृप! जाउनि' जाउनि शब्दाने सुचविले की राण्या यज्ञमंडपात नव्हत्या. यज्ञामध्ये आरंभी पुण्याहवाचनादी कार्याच्या वेळीच फक्त यजमान पत्नी जवळ असावी लागते. आचार्य ऋत्विजादिकांचे वरण झाल्यानंतर यजमान पत्नीची आवश्यकता पूर्णाहुती, अभिषेक इ. कार्याचे वेळीच लागते. अश्वमेधयज्ञात मधून मधून तिचे कार्य असते. (क) 'राण्या येथे नव्हत्या यावरून यज्ञ दशरथाने केला नाही' असे म्हणणारांनी कधी कोणतेच होम हवन कार्य केले किंवा पाहिले नसावे, व ग्रंथावलोकनही केले नसावे, असेच म्हणावे लागते. (२) भाग कसे किती करावयाचे हे अग्निदेवाने सांगितले नाही. पण चार पुत्र होतील असे वसिष्ठांनी आधीच सांगितलेले सर्वज्ञ सर्वसाक्षी अग्निदेवांना माहीत होते व राजाच्याही स्मरणात होते; म्हणून सांगण्याची आवश्यकता नव्हती. (क) यथायोग्य - शब्दांनी सुचविले की त्यांच्या अधिकारा प्रमाणे दे. 'यथारुचि दे' असे म्हटले नाही. आता या प्रकरणाचा उपसंहार करतात.

दोहा (१) येथे पावक शब्द वापरला. प्रगट झाले तेव्हा अग्नी शब्द आहे. अग्नी शब्द गतिवाचक आहे. 'अपुत्रस्य गतिर्नास्ति' असे राजाला वाटत होते. गती देण्यासाठी प्रगट झाले म्हणून अग्नी म्हटले; सर्व पातकांचा विनाश केला व सर्व सभासदांना आपल्या दर्शनाने पुनीत पावन केले म्हणून पावक म्हटले. (क) आचार्य ऋत्विजादि यज्ञात काम करणारा सर्व विप्रवर्ग = सभासद = सभ्य, (ख) समजाऊनि —त्यांस अवतार रहस्य समजावून सांगितले असे मानणे योग्य वाटत असेल व आतापर्यंत केलेल्या चर्चेशी ते सुसंगत वाटत असेल त्यांनी सुखाने मानावे! त्या सभासदांस सांगितले की तुम्ही सर्व यज्ञकर्म कोठेही न चुकता श्रद्धेने यथाविधी केलेत म्हणून मी तुम्हांस दर्शन दिले. या तुम्ही केलेल्या कार्यामुळे, सर्व प्रजेला, राजाला व देवांना सुद्धा सुखानंद प्राप्ती होईल. होणारे पुत्र तुमच्या या राजापेक्षांही धर्मशील होतील, धर्माचे संरक्षण, प्रजेचे पालन करतील व गोब्राह्मणसेवक असे पुत्र होतील. सर्वच यजमानांची कार्ये अशीच आस्थेने, श्रद्धेने व प्रेमाने करीत जा म्हणजे मी तुमच्यावर सदा प्रसन्न राहीन वगैरे वगैरे परिस्थित्यनुरूपच सांगितले असेल.

(२) हा यज्ञ शरयूचा पलीकडे उत्तरतीरावर झाला असा उल्लेख वा.रामायणात आहे. अयोध्यानगरी शरयूच्या दक्षिण तीरावर आहे व तेथे शरयू पूर्ववाहिनी आहे. मनोरमा नदी व शरयू यांच्या मधील भूमीवर हा यज्ञ झाला. वा.रामायणाप्रमाणे अश्वमेधादी अनेक यज्ञानंतर शेवटी पुत्रकामेष्टी झाला असल्याने सर्व यज्ञसमाप्तीस एक वर्ष लागले आहे. मानसात फक्त पुत्रकामेष्टीच असल्याने एक वर्ष लागले असे म्हणणे वेडेपणा ठरेल. (क) पुत्रकामेष्टीच - श्रौताग्निसाध्य, गृह्याग्निसाध्य व लौकिकाग्नि साध्य असे तीन प्रकार पुत्र कामेष्टीचे असू शकतात. (१) श्रौताग्नि-साध्य पुत्रकामेष्टी यांत इष्टिपूर्वी यजमान, यजमानपत्नी व चार ऋत्विज यानी १२ दिवस प्रायश्चित्तार्थ पयोव्रत करावे लागते व इष्टी (होमकार्य) फक्त दोन दिवसांचेच असते; एकूण १४ दिवसच लागतात. २. गृह्याग्नीवर केल्याजाणाऱ्या इष्टींत फक्त यजमान व पत्नी यानांच १२ दिवस पयोव्रत करावे लागते व इष्टि एक दिवसात पूर्ण होते; एकूण तेरा दिवस लागतात. ३. लौकिकाग्निसाध्य इष्टी कन्याच होत असून पुत्र होत नाही अशांच्यासाठी आहे; व हे कार्य फक्त एक दिवसाचे आहे. दशरथ अग्निहोत्री होते म्हणून त्यांनी पुत्रकामेष्टी श्रौताग्नीवरच केलेली असणार म्हणून पयोव्रतासुद्धा

१४ दिवसाच लागले असतील. (ख) सर्व यज्ञ यागांचा नाश रावण करीत असे; असे असता हा यज्ञ त्याने कसा होऊ दिला? अशी शंका कोणी घेतात. पण ही शंका अंधगजन्यायाची आहे. ज्या छंदाच्या आधारे ही शंका घेतली जाते त्यातील काही शब्दांकडे दुर्लक्ष झाल्यानेच शंका येते. 'जप योग विरागहि तप मखभागहि कानि येत दशशीसा॥ तो धावत येई चालु न देई सब नेई विध्वंसा' (१८३ छंद) यातील 'कान' असलेला हत्तीच्या तोंडचा भाग या शंकेखोरांच्या हातास लागला नाही! रावणाच्या कानांवर गेले तर तो धावत येऊन यज्ञविध्वंस करीत असे. या यज्ञाचा विध्वंस त्याने केला नाही, त्या अर्थी ही बातमी त्याच्या कानांवर गेली नाही हे कवींनीच सहज सुचविले आहे. ईश्वरी इच्छेनेच कळले नाही; ब्रह्मदेवाने तंबी दिली इत्यादी गोष्टी वा.रामायणात गृहीत धराव्या लागतील; कारण तो यज्ञसमारंभ एक वर्षभर चालला व अश्वमेधासारखा जगजाहीर करावा लागणारा यज्ञ प्रथमच केला गेला. मानसनिर्मात्यांनी तसे गृहीत धरण्याची आवश्यकताच ठेवलेली नाही.

(३) परमानंदीं मग्न नृप - या शब्दांत गूढभाव आहे. अग्नीने व वसिष्टांनी जरी अवताररहस्य राजापासून लपवून ठेवण्याचा प्रयत्न केला तरी ते त्यास एका क्षणापुरते तरी कळलेच. मानसात परमानंद शब्द सगुणभक्तिप्रेमाने होणाऱ्या आनंदाचा द्योतक आहे. पुढील अवतरणाशी तुलना करून पहावी म्हणजे खात्री होईल. पुत्र होणार म्हणून ब्रह्मानंद झाला पण परमात्मा पुत्र होणार हे स्मरण होताच परमानंद झाला. 'हृदयिं भक्ति मति शारंगपाणीं' होतीच. 'पुत्रजनन दशरथांस कळलें। ब्रह्मानंद मग्न जणुं झाले ॥३॥' नाम हि शुभद जयाचे स्मरणीं। तो प्रभु आला (येईल) माझे भवनीं॥ परमानंदपूर्ण मन राजे ॥५॥(१।१९३). आला च्या जागी येईल शब्द घातला म्हणजे झाले! (क) एका क्षणापुरते म्हणण्याचे कारण हेच की ती भावना लगेच विसरले म्हणूनच 'पुत्र झाला मला' असे पुढे प्रथम वाटले व नंतर पुन्हा एक क्षणभर येथल्या सारखी स्मृती झाली. याचे कारण त्यांनी पूर्वजन्मात मागून घेतलेला वर 'सुतविषयिक रति असो तवपदीं। मूढ म्हणेना मज कुणि अगदीं!' (१।१५५।५). (ख) पुरे न मन हर्षास - हर्ष इंद्रियद्वारांतून वाहू लागला. वात्सल्यरसाचे अनुभाव (लक्षणे) प्रगट झाले. रोमांच, अश्रू, स्वेद, कंठावरोध व स्तंभ; त्यामुळे पावकाला —अग्निदेवाला नमस्कार करण्याचे सुद्धा भान राहिले नाही. आता अग्निदेवाच्या सूचने- प्रमाणे पायसाची वाटणी करून ते दिले जाईल पण 'जाउनि' नाही.

हिं. । तबहिं रायँ प्रिय नारि बोलाईं। कौसल्यादि तहाँ चलि आईं॥१॥
। अर्ध भाग कौसल्यहि दीन्हा। उभय भाग आधे कर कीन्हा॥२॥
। कैकेई कहँ नृप सो दयऊ। रह्यो सो उभय भाग पुनि भयऊ॥३॥
। कौसल्या कैकई हाथ धरि। दीन्ह सुमित्रहि मन प्रसन्न करि॥४॥

म. । नृप तै प्रिय नारी बोलावत। कौसल्यादी आल्या चालत॥१॥
। कौसल्येला अर्ध अर्पुनी। दोन भाग अर्ध्याचे करुनी॥२॥
। एक कैकयिस नृप दे त्यांतुनि। मग उरलेला द्विधा विभागुनि॥३॥
। कौसल्या-कैकयि-करीं ठेवुनि। खूष सुमित्रा कृता देववुनि॥४॥

अर्थ : तेव्हा (लगेच) राजाने प्रिय नारींना बोलावल्या; कौसल्यादी (तिघी) तिथे चालत आल्या ॥१॥ (तेव्हा राजाने) पायसातील अर्धे कौसल्येला दिले व राहिलेल्या (पुन्हा) दोन भाग केले ॥२॥ त्यांतून एक भाग राजाने कैकईला दिला; व उरलेल्याचे (पुन्हा) दोन भाग करून ॥३॥ ते कौसल्या व कैकयी यांच्या हातावर ठेऊन सुमित्रेला देवविले व तिला खूप –प्रसन्न केली ॥४॥

टीका चौ. १(१) आज्ञा देऊन पावक अदृश्य झाल्याबरोबर दशरथांनी आपल्या कौसल्यादी प्रिय नारींना बोलांवून आणविल्या. अग्नीने सांगितले होते की जाऊन दे. न जाण्याचे कारण इतकेच की असे परम पवित्र पायस नदी ओलांडून घरी नेण्यात ते अशुद्ध होण्याचा व विघ्न होण्याचा संभव होता. जेथे यज्ञ देवतांचे पूजन झाले, जे स्थान अग्नी देवाच्या पावनदृष्टीने परम पवित्र झाले आहे; जेथे वसिष्ठ, ऋष्यशृंग, मार्कंडेय, जाबालादी परम समर्थ ऋषिसमाज बसला आहे, तेथे अग्निनारायणाच्या समोरच ते देणे व त्यांनी भक्षण करणे अधिक चांगले; शिवाय वाटणी करण्यात व देण्यात काही चूक झाली तर गुरु महाराज सूचना देऊन ती सुधारू शकतील असे वाटले. यात अग्निदेवाचा उपमर्द नसून अधिक गौरव असल्याने आज्ञाभंग दोष नाही. (क) वा.रामायणात सातशे राण्या अंतःपुरात असून राजाने ते अंतःपुरात जाऊन तिघीनांच दिले आहे. बिचाऱ्या बाकीच्या ६९७ जीवांस किती वाईट वाटले असेल! एक एक शीत दिले असते तर काय बिघडले असते असे बाकीच्यांस वाटले असेल! येथे मानसात 'दृष्टि आड सृष्टि' व तीन राण्यांचाच स्पष्ट उल्लेख आहे. भक्तिभाव, पावित्र्य, सावधानता, व व्यवहारकौशल्य या दृष्टींनी कोणता आदर्श श्रेष्ठ ते वाचकांनी ठरवावे. (ख) प्रियनारी कोणत्या ते आधीच सांगितले आहे. 'कौसल्यादी स्त्रिया प्रिय सब आचरण पुनीत' त्याच तिघीजणी आल्या. (ग) चालत आल्या यज्ञमंडपांत देवतांची स्थापना झाली आहे, तेथे दर्शनासाठी जावयाचे आहे, व देव दर्शनास जाताना पायी अनवाणी चालत जावे असा नियम आहे म्हणून चालत आल्या. एकाशब्दाने धर्ममर्यादारक्षण सुचविले व आचरण पुनीत याची सत्यता दाखविली. यज्ञमंडप शरयूच्या पलीकडे असून तेथून राजवाडा कमीत कमी एक मैलापेक्षा जास्तच दूर आहे हे ध्यानात घ्यावे म्हणजे सम्राटाच्या धर्मपत्नी असून चालत गेल्या याची खरी किंमत कळेल. आज काय दिसते? राम जन्माच्या वेळी व सायंकाळी, रात्री, देव दर्शनास जाताना पादत्राणांशिवाय जात नाही. वाहने (मोटारी वगैरे) असतील ते वाहनांचा उपयोग करतात; तरी मंदिराच्या आवारात पादत्राण घालूनच जातात!

चौ. २-४; (१) या तीन चौपायांत, पायसाची वाटणी कशी केली ते दाखविले आहे. (क) अग्नीची आज्ञा आहे की यथायोग्य रीतीने वाटून दे. कौसल्या मूर्धाभिषिक्त महिषी, पट्टराणी म्हणून तिचा अधिकार सर्वांत श्रेष्ठ; म्हणून तिच्या अधिकारानुसार तिला इतरांच्यापेक्षा जास्त व प्रथम देणे योग्य होते. एका रुपयाचे चार भाग करून तीन व्यक्तींना द्यावयाचे आहेत व त्यात एका व्यक्तीला अधिक द्यावयाचे आहे म्हणून प्रथम अर्धाभाग आठ आणे कौसल्येला दिले. आठ आण्यांचे तीन भाग करून दोघींना द्यावयाचे आहेत; म्हणून दोन पावल्या केल्या व त्यांतील एक कैकईला दिली, कारण ती जास्त आवडती व युद्धात तिच्यामुळे दशरथांचे प्राण वाचून यश मिळाले होते. म्हणून कौसल्येनंतर तिला देणे योग्य ठरले. राहिली पावली (चार आणे) ती सुमित्राला

दिली असती तर तिनच भाग झाले असते; म्हणून पावलीच्या दोन चवल्या केल्या. १।८, १।८ असे पायसाचे दोन भाग एकदम दिले असते तर तिच्या हातावर एकच भाग झाला असता. एक भाग आधी व एक नंतर दिला असता तर राजाने तिला दोनदा पायस दिले असे कैकईला वाटले असते. (मर्म त्यांना माहीत नव्हते). पावलीच द्यावयाची होती तर एकदाच दिली असती तर काय झाले असते असे तिला वाटले असते. म्हणून युक्ती काढली की दोघींकडून एकेक भाग देववावा; म्हणजे त्यांना मोठेपणा दिला असे ठरले. त्या दोघींचे सुमित्रेवर प्रेम होते. म्हणून १/८ भाग कौसल्येच्या हातावर ठेवला व तो तिच्याकडून सुमित्रेला देवविला. राहिलेला कैकयीच्या हातावर ठेवला व नंतर तिच्याकडून देवविला. राण्या यादृष्टीने तिघी सारख्या म्हणून प्रत्येकीला १/४ भाग मिळाला व पट्टराणीचा मान म्हणून कौसल्येला १/४ जास्त मिळाला. यामुळे कोणासच वाईट वाटण्यास जागा राहिली नाही. (ख) अर्ध्याभागाचे कौसल्यापुत्र राम झाले. नंतर १/४ भाग कैकयीस दिला त्या भागाचे कैकयीतनय भरत झाले. कौसल्येच्या हातून १/८ भाग सुमित्रेस मिळाला त्याचे सौमित्री लक्ष्मण मोठे झाले. कारण तो आधी भक्षण केला. लक्ष्मण कौसल्या तनयानुगामी बनले याचे कारण त्या पायसाचा संबंध कौसल्येशी आला. १/८ कैकयीच्या हातून शेवटी देवविला त्याचे द्वितीय सौमित्री शत्रुघ्न झाले व ते कैकयीतनयानुगामी बनले. कारण तो भाग कैकयीच्या हातून मिळाला होता. ही वाटणी व विभागणी आदर्शभूत नाही असे कोण म्हणेल!

(२) इतर ग्रंथांतील वाटणी व विभागणी इतकी आदर्शभूत नाही हे पुढील विवरणावरून कळेल. (क) वा.रामायणांत कैकयीला $^{१}/_{८}$ च व तोही कौसल्या व सुमित्रा यांच्यानंतर मिळाला आहे. लक्ष्मण रामानुगामी व शत्रुघ्न भरतानुगमी का झाले हे पायस वाटणीत स्पष्ट दिसत नाही. सुमित्रेला $^{१}/_{४}$+$^{१}/_{८}$ =$^{३}/_{८}$ भाग मिळाला आहे. (ख) अध्यात्म रामायणात कौसल्येला व कैकयीला $^{१}/_{२}$, $^{१}/_{२}$ भाग दिले व नंतर सुमित्रा आली म्हणून कौसल्याने आपल्यांतला अर्धाभाग सुमित्रेला दिला. व कैकयीने आपल्यातला अर्धा दिला. हा क्रम योग्य दिसतो पण पट्टराणीला $^{१}/_{४}$ कैकयीला $^{१}/_{४}$ आणि सुमित्रेला $^{१}/_{२}$ अशी प्राप्ती झाली. ही आदर्शभूत आहे का? प.पुराण व रघुवंश यांत सुद्धा अशीच वाटणी केली आहे. या वाटणीत चारी बंधू समान भागाचे झालेले हे साम्य मिळते पण त्यांच्या चरित्रात साम्य नाही. अनुगामित्व पायस वाटणीत सिद्ध होते. (ग) नृसिंहपुराणात $^{१}/_{२}$, $^{१}/_{२}$ दोघींना दिल्यावर सुमित्रा आली व तिला दोघींनी आपल्यांतील थोडा थोडा भाग दिला. (मा.पी.) निष्कर्ष हा की; अ.रा. प.पु; रघुवंश व नृसिंहपुराण यांत राजाची इच्छा चार भाग करण्याची व सुमित्रेला विभाग देण्याची दिसत नाही; कारण त्याने दोन भाग करून दोघींना देऊन टाकलेच होते. यावरून मानसांतील वाटणीची आदर्शता आता सहजमान्य होईल. मानसात सुद्धा साही ठिकाणी सुमित्रेला दोन पुत्र हे साम्य आहे. उपनिषदातही लक्ष्मण शत्रुघ्न सुमित्रातयनच वर्णिले आहेत.

(३) पायस वाटणीच्या दृष्टीने कौसल्येच्या हातून दिलेल्या भागाचे लक्ष्मण असल्याने रामानुज व रामसहोदर ठरतील. तसेच शत्रुघ्न भरतानुज ठरतील. मानसात असे उल्लेख पुढे आहेतही. आनन्दरामायणात भरत, शत्रुघ्न कैकयीतनय आहेत; भावार्थरामायणात तोच आधार घेतलेला दिसतो.

हिं. । एहि बिधि गर्भ सहित सब नारी । भईं हृदयँ हरषित सुख भारी ॥५॥
। जा दिन तें हरि गर्भहिं आए । सकल लोक सुख संपति छाए ॥६॥

म. । यापरिं झाल्या सगर्भ नारी । हर्षित हृदयिं सुखावति भारी ॥५॥
। जैं पासुनि गर्भा हरि आले । लोकिं सकल संपत् सुख झालें ॥६॥

अर्थ : याप्रमाणे तिघी राण्या गर्भवती झाल्या (गर्भार राहिल्या); त्यामुळे त्यांना फार उत्साह (हर्ष) वाटू लागला व त्या हृदयात फार सुखी झाल्या ॥५॥ ज्या वेळी हरी गर्भात आले तेव्हापासून सर्व लोकांत सुख व संपदा यांचा सुकाळ झाला ॥६॥

टीका चौ. ५(१) यापरि म्हणजे पुत्रकामेष्टी यज्ञात अग्निदेव प्रगट होऊन त्यांनी दिलेल्या पायसाचा भाग भक्षण केल्यामुळे. हे पायस अग्निदेवानेच दिलेले भक्षण केल्याने त्या स्त्रिया गरोदर होतील यात काही नवल नाही; पण पुत्रकामेष्टी यज्ञातील ऋषींनी तयार करून ठेवलेले मंत्रपूत जल सूर्यवंशी राजा युवनाश्व न कळत प्यायला तर तो सुद्धा गरोदर राहिला व पुढे योग्य वेळी पोट फाडून पुत्र बाहेर काढला गेला तो राजा मांधाता!

(२) सगर्भ नारी - गर्भारपणाची लक्षणे त्यांस अनुभवास येऊ लागली; तेव्हा आपण गरोदर आहोत व वसिष्ठ गुरूनी सांगितल्याप्रमाणे पुत्र होणार अशी खात्री वाटू लागली. वयाची हजारो वर्षे गेल्यावर, म्हातारपणी सार्वभौम राजाच्या राण्यांना डोहाळे वगैरे लक्षणांवरून वाटू लागले की पुत्रच होणार; मग त्यांच्या हर्षाला व सुखाला काय तोटा! व त्याचे वर्णन कोण करणार! (क) सद्गुणी, पराक्रमी, कर्तृत्ववान, ईश्वरभक्त इत्यादी ज्या प्रकारचे अपत्य जन्मास येणार असेल त्या प्रमाणे त्या गर्भिणीच्या ठिकाणी सुद्धा बदल झालेला दिसतो. दोहदांवरून (डोहाळे) अपत्याची लक्षणे जाणता येतात व गर्भिणीच्या वागणुकीवरून कळतात. पण आज या मुख्य गोष्टीकडे दुर्लक्ष होऊन डोहाळे जेवण म्हणजे श्रीमंत आंधळ्यांचा खेळ झाला आहे. (ख) प्रभू असल्या मायेच्या बलाने नरनाट्य करून सर्वांना यावच्छक्य सुख देऊ इच्छितात. गरोदरपणाचे अनुभव न येताच पुत्र झाले असते तर गरोदरपणातील हर्ष, सुख, समाधान त्या मातांस कसे मिळाले असते व राजकुटुंबातील माणसांना विश्वास कसा वाटला असता की पुत्र-कामेष्टीतील पायस भक्षण केल्याने पुत्र झाले. पुत्रकामेष्टीतील हवि भक्षण केल्याने त्या पूर्वी अनेकांना जे अनुभव आले ते जर या राण्यांना आले नसते तर वसिष्ठवाक्य, यज्ञसंस्था, अग्निवाक्य व शास्त्र यांच्यावरील लोकांचा विश्वास उडाला असता; म्हणून धर्ममार्ग चरित्रेण दाखविणे आवश्यक होते. 'नट इव कपट चरित करी नाना' हे गर्भधारणेपासून अवतारसमाप्तीपर्यंतचे सर्व नरचरित्र अघटित घटना पटीयसी माया करीत असते. म्हणून येथील व पुढील चौपाईतील वर्णनावरून भगवान गर्भात कसे आले वगैरे कुकल्पना व कुशंका करीत बसण्याचे कारण नाही. भगवान जन्माला आले नसून ते कौसल्येपुढे धनुर्बाणधारी रूपाने प्रगट झाले आहेत; पण हे आधिदैविक दृश्य फक्त कौसल्येलाच दाखविले आहे. दशरथराजा व सर्व प्रजा वगैरे इतर सर्व

पुत्र झाला इत्यादी भावनाच करणार व तशा त्यांनी कराव्या म्हणूनच ही गर्भिणी लक्षणे प्रगट करावी लागली.

चौ. ६(१) हरी गर्भांत आले हे म्हणणे लौकिक दृष्टीचे आहे. नव्हते आले म्हणावे तर गर्भिणीच्या ठिकाणी दिसणारे दिव्य तेज, त्यांच्या बदललेल्या वृत्ती, इत्यादींचा अर्थ लागत नाही. गर्भांत आले म्हणावे तर तत्त्वतः ते अशक्य आहे. याचेच नाव हरिमायेची अघटित घटना, अनिर्वचनीयता! या तिघींच्या डोहाळ्यांच्या चिन्हांवरून सुद्धा पुढील असामान्य चरित्र सूचित केले आहे. पण ते वर्णन मानसात किंवा वा.रामायणात नाही. अवतारच्या वेळी प्रथम ज्या रूपात प्रगट झाले ते धनुर्बाणधारी रूप पाहून कौसल्येला पश्चात्ताप झाला आहे की असा हा अनंत कोटी ब्रह्मांड नायक परमात्मा माझ्या गर्भांत होता असे मी म्हणणे उपहासास्पद आहे. यावरून गर्भधारणा, प्रसूती इत्यादी सर्व गोष्टी अवतार नाटकातील मायाकृत दृश्य होते हे विसरू नये म्हणजे झाले. हरि = वायू इत्यादी अर्थ काढून समाधान मानण्याची आवश्यकताच नाही. ज्यांस याबाबतीत विविध मते पाहणे असतील त्यांनी ती मा.पीयूषात पहावी.

(२) सर्व लोकांत सुख संपत्ती इत्यादींचा सुकाळ झाला. हे वर्णन अतिसंक्षिप्त आहे. श्रीकृष्णजन्माख्यानात श्रीभागवतात अधिक विस्तार आहे. असे होणे अगदी स्वाभाविक आहे. एखाद्या खेडेगावाला राष्ट्रपतीसारखे मोठे लोक धावती भेट मोटारीने देणार असले की पूर्वेतिहासात कधी न घडलेल्या सुखसोई तेथे आधीच केल्या जातात. रस्ते नवीन उत्तम करणे, गावाची साफसूफ करणे, गावातील लोकांस पिण्याच्या पाण्याची टंचाई असली तरी आटत चाललेल्या पाण्यातूनच त्या दिवशी रस्ते शिंपणे इत्यादी गोष्टी करून सुंदर रमणीय दृश्य निर्माण केले जाते; मग प्रत्यक्ष परमात्माच जेथे अवतारणार, प्रगट होणार आहेत तेथे सुखसंपत्तीची विपुलता होईल यात नवल काय? पण अशा वेळी पृथिव्यादी स्वर्गलोकांतील सुखाची साधने, अन्न, पाणी, दूध, धन, द्रव्य इत्यादींचे दुर्भिक्ष न पडता या सर्व गोष्टींची कल्पनातीत वृद्धी होते. सर्वसिद्धी आधी पुढे येऊन हे कार्य करतात. पार्वतीजन्माच्या वेळी मात्र सर्वलोकांत सुख संपत्तीचा सुकाळ न होता फक्त हिमालयाच्याच सीमेत ते घडले.

(क) एखादी अनुकूल प्रारब्ध असलेली व्यक्ती, लक्ष्मीकृपान्वित व्यक्ती (स्त्री वा पुरुष) गर्भांत आल्यापासूनच त्या कुळाची ऐहिक भरभराट होते. विवाह संबंधात सुद्धा असेच घडते. उलट एखादा आकाबाईची कृपा असलेला जीव जन्मास यावयाचा असतो तेव्हा त्या कुटुंबात ऐहिक सुखसंपत्तीचा विनाश आपोआप सुरू होतो. प्रत्यक्ष परमात्मा अवतारणार असल्याने सुखसंपत्ती अपार वाढणारच.

हिं. । मंदिर महँ सब राजहिं रानी । सोभा सील तेज की खानी ।।७ ।।
। सुख जुत कछुक काल चलि गयऊ । जेहिं प्रभु प्रगट सो अवसर भयऊ ।।८ ।।

म. । सकल विराजति मंदिरिं राणी । शोभा-शील-तेज-सत्खाणी ।।७ ।।
।कांहिं काल जैं सुखयुत गेला । प्रगटाया प्रभु समय उदेला ।।८ ।।

अर्थ : त्या सर्व राण्या शोभा, शील व तेज यांच्या सुंदर खाणी बघत मंदिरात पूर्ण प्रकाशमान झाल्या (दिसू लागल्या) ॥७॥ असा काही काळ जेव्हा निघून गेला तेव्हा प्रभू प्रगट होण्याचा समय प्राप्त झाला ॥८॥

टीका चौ. ७ (१) ज्या गुणावगुणांनी युक्त जीव जन्माला यावयाचा असेल त्याप्रमाणे त्या गर्भिणीच्या रूप तेजादिकात सुद्धा फरक पडतो. ही स्थिती साहव्या महिन्यानंतर होते. त्या प्रमाणेच या तीन राण्यांचे झाले. 'देवता इव रेजुस्ताः स्वभाना राजमंदिरे' (अ.रा. १।३।१३) हा पडणारा फरक चाणाक्ष माणसाला कसा कळतो पहा. 'सा देवकी सर्वजगन्निवास-निवासभूता नितरां न रेजे। भोजेन्द्र गेहे अग्नि शिखेव रुद्धा' (देवकीची कान्ती एकदम पालटली पण बंदिखान्यात असल्यामुळे जितकी प्रकाशमान दिसावयास पाहिजे होती तितकी दिसला नाही. हे वरील श्लोकाचे सार आहे) तथापी 'तां वीक्ष्य कंसः प्रभया जितान्तरां विरोचयन्ती भुवनं शुचिस्मिताम्। आहैष मे प्राणहरो हरिर्गुहां ध्रुवं श्रितो यन्न पुरेयसी दृशी' (भाग १०।२।१९-२०) आपल्या तेजाने त्या बंदिखान्याला प्रकाशमान करणाऱ्या त्या देवकीला पाहताच कंसाला वाटले की ही पूर्वी इतकी तेजस्वी व सुप्रसन्न नव्हती; त्या अर्थी माझे प्राण हरण करणाऱ्या हरीने (सिंहाने) या गुहेचा आश्रय केला आहे हे निश्चित. हे अवतरण वर केलेल्या विधानाची सत्यता पटविण्यास पुरेसे आहे.

(२) शोभा शील तेज सत्खाणी - शील रूप गुणधामहि चारी। तदपि रास सुखसागर भारी॥ (१।१९८।६). या तीन सुन्दर शुभ खाणीत चार दिव्यरत्ने आहेत; व त्या रत्नांचा प्रकाश गुण शोभा इत्यादी या खाणींत सुद्धा दिसू लागले आहेत. या तीन खाणींत तीन गुणांचे वैशिष्ट्य दिसू लागले आहे. एका खाणीत शोभेचे वैशिष्ट्य दिसत आहे; ती खाण कौसल्या होय. या खाणींत असणाऱ्या रत्नाला चिंतामणी म्हणणे योग्य. धाकटी खाण जी कैकयी तिच्यांत शोभा व तेज नाही असे नाही पण शीलाचे वैशिष्ट्य आहे; ही पुष्कराजाची खाण आहे असे दिसले. तिसरी खाण जी सुमित्रा तिच्यात शोभा, शील व तेज हे तिन्ही गुण दिसत असले तरी मुख्यतः ती तेजाची खाण दिसू लागली. ही माणकांची खाण दिसते. माणिक रवीचे रत्न आहे. रवीचा प्रकाश प्रखर व डोळे दिपविणारा असतो. पुष्कराज गुरूचे रत्न आहे. 'रामचरित चिंतामणि चारू' असे रामचरित्राला चिंतामणी म्हटले आहे. राम, भरत व लक्ष्मण शत्रुघ्न रूपी चिंतामणी, पुष्कराज व माणके धारण करणाऱ्या या तीन खाणी, गर्भातील रत्नांच्या वैशिष्ट्यांप्रमाणे प्रकाशमान होऊन शोभू लागल्या. तिघांचे हे वैशिष्ट्य मानसात अगदी ठळक रीतीने दर्शविले आहे. (क) राम 'शोभाधाम राम तो नामा' (३।२२।८) 'शोभासिंधु खरारि' ज्यांना ज्यांना रामदर्शन झाले ते विदेहीजनक, विश्वामित्र परशुरामसारखे सुद्धा प्रथम रामचंद्रांच्या शोभेनेच स्तंभित झाले आहेत. (ख) भरताच्या वर्णनात शीलाला प्राधान्य दिलेले सर्वत्र आढळते. 'भरतशील सुस्नेहा पाही। होई तदा निषाद विदेही' (२।१९५।४) 'भरत शील गुण विनय महत्ता' (२।२८३।२) 'धन्य भरतजीवन की जगतीं। शीला स्नेहा वानित वळती' (२।१८५।४) वि.ल.ठे - विचार करावा की या व इतर वचनात मूळानुसार शील शब्द प्रथम घातला नसता तर मूळातील भाव अनुवादात प्रगट झाला असता का? अशी अनेकानेक स्थाने आहेत! यावरून मानसाचा अनुवाद करणाऱ्याच्या जबाबदारीची अल्पशी कल्पना येईल. (ग) लक्ष्मण - 'राजन् राम अतुल बल जैसे। लक्ष्मण तेजनिधान हि तैसे' (१।२९४।२)

लक्ष्मण चरित्रात तेजाचे वैशिष्ट्य प्रथम परशुराम प्रसंगात, मग चित्रकूटला, किष्किंधाकाण्डात किष्किंधेच्या दाराशी, अरण्यकाण्डात शूर्पणखा नाक कान कापण्यात, सुंदरकांडात सागरनिग्रहविचाराचेवेळी व रावणास पत्र पाठविण्यात इत्यादी ठिकाणी ठळकपणे दिसते. शत्रुघ्न नामच तेजनिदर्शक आहे. 'लक्ष्मणाचाच धाकटा भाऊ!' असे म्हणून लक्ष्मणांसारखी तेजस्विता सुचविली आहे.

मानसात मंदिर शब्द - गूढार्थ व गूढ भाव प्रगट करण्यासाठी वापरलेल्या बहुविध युक्तीत व कवी संकेतात, मंदिर शब्दाचा उपयोग ही एक युक्ती आहे. या शब्दाचा उपयोग येथे प्रथम केला आहे 'सकल विराजति मंदिरीं राणी' या सुद्धा एकंदर ३५ ठिकाणी मंदिर शब्द सुटा वापरला आहे. 'मानसिं मंदिर सुकवि-भावना' हे प्रकरण प्रस्तावनेत स्वतंत्र असल्याने येथे सारांश देणेच योग्य आहे. (क) हनुमान हरी व हर यांच्या निवासस्थानांनाच फक्त मंदिर शब्द मानसात वापरला आहे. या सिद्धान्ताने अनेक कोडी उलगडतात, अनेक ठिकाणी अर्थ स्पष्ट होतो व द्विरुक्ती दोष टळतो. (ख) येथे त्या अन्तःपुरास मंदिर म्हटले कारण की कौसल्या स्वतःच राममंदिर बनलेली आहे. प्रभू राम तिच्या गर्भात आहेत; म्हणून ते अंतःपुर रामनिवासस्थान झाले आहे.

चौ.८(१) काहिं काल चैं सुखयुत गेला - (क) पायसभक्षण केल्यानंतर गर्भधारणा झाल्याची खात्री होईपर्यंत काही काळ लागला. त्यानंतर तो पुत्र गर्भ आहे हे कळेपर्यंत आणखी काही काळ वाट पहावी लागली; तोपर्यंत सातवा महिना उजाडला. म्हणजे डोहाळ्यांचे कष्ट झाले नसले तरी चिंता होतीच, म्हणून त्या दृष्टीने काही सुखाचा काळ असे म्हटले. (ख) पायस भक्षणानंतर बारा महिन्यांनी प्रसूत झाल्या असे वा.रामायणात म्हटले आहे. दाहव्या महिन्यात झाल्या असे अध्यात्म रामायणात म्हटले आहे. या मतभेदांना पूर्ण वाव मिळावा म्हणून येथे निश्चित उल्लेख केला नाही. (ग) प्रगटाया प्रभु समय उदेला– राणी प्रसूत होण्याचा समय आला असे म्हटले नाही. येथे आधिदैविक दृश्य दाखवीत आहेत. गर्भधारणादिकाने भौतिक दृश्य दाखविले. या दोन्ही दृष्टी – हे दोन्ही डोळे उघडे ठेऊन पुढील रामचरित्र अवलोकन केले तर शंका, घोटाळे, मोह इत्यादी होणार नाहीत.

हिं.दो. । जोग लगन ग्रह बार तिथि सकल भए अनुकूल ।
॥ चर अरु अचर हर्षजुत राम जनम सुखमूल ॥१९०॥

म.दो. । लग्न वार तिथि योग सब ग्रहादीक अनुकूल ॥
॥ सकल चराचर हर्षयुत रामजन्म सुखमूल ॥१९०॥

अर्थ : लग्न, वार, तिथी, योग, ग्रह इत्यादी सर्व गोष्टी अनुकूल होत्या; व सर्व स्थावर जंगम सृष्टी हर्षित झाली; कारण रामजन्म सुखाचे मूळ आहे ॥दो.१९०॥

टीका - (१) लग्न - ज्योतिषशास्त्रदृष्ट्या अर्थ असा आहे – विशिष्ट कार्याचे वेळी पूर्व क्षितिजावर जी राशी (रास, मेषादी) उदय पावली असेल त्या राशीला त्यावेळचे लग्न म्हणतात. जन्मकाळी पूर्व क्षितिजावर कोणती राशी (रास) होती हे दाखविणाऱ्या कुंडलीस जन्मलग्न कुंडली म्हणतात. कोणत्याही कार्याचे वेळी कोणते लग्न होते हे दाखविणारी जी कुंडली ती त्या कार्याची

लग्नकुंडली होय. (क) या लग्नाचे गणित करण्याच्या दोन पद्धती आहेत; एक सायन (सा-अयन) व दुसरी निरयन (निअ रयन) यापेक्षा अधिक माहिती देण्याचे हे स्थान नव्हे.

(२) वार - 'उदयादुदयंवारः' एकासूर्योदयापासून त्यानंतरच्या दुसऱ्या सूर्योदयापर्यंतचा जो वेळ काळ त्यास वार म्हणण्याची पद्धती हल्ली शेकडो वर्षे भारतात रूढ आहे. पण पुरातन काळी एक मध्यरात्र संपल्यापासून त्यापुढील मध्यरात्र संपेपर्यंतच्या काळास वार म्हणत असत हे दोहा ७ म. च्या टीकेत पूर्वी दाखविले आहे. इतर सर्व देशात हीच पद्धती आजही चालू आहे. (क) रविवारादी सात वारांची नावे सूर्य, चंद्र (सोम) मंगळ, बुध, गुरु, शुक्र व शनी या सात ग्रहांच्या नावावरून पडलेली आहेत सर्व जगात सातच वार गणतात व रविसोमादी ग्रहांच्या नावावरूनच ती रूढ झाली आहेत. आणि क्रम सुद्धा सारखाच आहे. (ख) तु.दासानी येथे किंवा पुढे या लग्नादींचा स्पष्ट उल्लेख कुठेच केलेला नाही, फक्त तिथीचा स्पष्ट उल्लेख पुढे आहे. वार मंगळवार होता हे इतर ठिकाणी सुचविले आहे. 'भौमवार नवमी मधुमासीं। येइ अयोध्यें चरित प्रकासीं। रामजन्म दिनिं (१।३४।५-६) यावरून ठरते की भौमवार = मंगळवार होता असे तु.दासांचे मत आहे. रामावताराला अनुकूल असणारा वार होता इतकेच येथे स्पष्ट सांगितले.

(३) तिथि - तिथी पंधरा व अमावास्या ही सोळावी होय. सूर्य व चंद्र यांच्यात शून्य अंशकलादी अंतर झाले; त्यांची पूर्ण युती झाली की अमावास्या तिथी पूर्ण होते. त्यानंतर सूर्य व चंद्र यांत १२ अंश अंतर पडण्यास जो काळ लागतो त्यास एक तिथी म्हणतात चौदा (१४) तिथी पूर्ण झाल्या की पौर्णिमा तिथीचा प्रारंभ होतो, ती पंधरावी तिथी होय. पौर्णिमा पूर्ण झाली की सूर्य चंद्रात १८० अंशांचे अंतर म्हणजे बरोबर सहा राशींचे अंतर असते.

(४) योग - या दोह्यांत पंचागशुद्धीचा, ग्रहांचा व लग्नाचाच विचार असल्याने येथे योग म्हणजे विष्कंभप्रितीरायुष्मान इत्यादी योगांपैकी एक योग होता व तो अनुकूल होता इतकेच सांगितले आहे. तिथी, वार, नक्षत्र, योग व करण यांना पंचांग म्हणतात. ही पाच शुद्ध पाहणे म्हणजे पंचांगशुद्धी पाहणे होय. (क) चंद्रसूर्यांच्या गतींची बेरीज १३ अंश २० कला होण्यास जो काळ लागतो त्याला एक योग म्हणतात.

(५) सब = सर्व, पंचागांपैकी वार, तिथी, व योग या तीन अंगांचा उल्लेख केला आहे. म्हणून सब शब्दाने नक्षत्र व करण यांचे ग्रहण करणे जरूर आहे. वा.रा. व अ.रा. यांतील वर्णना-प्रमाणे पुनर्वसू नक्षत्र होते. मानसात उल्लेख नाही. करण कोणते होते याचा उल्लेख सापडला नाही. तिथीच्या अर्ध्या भागास करण म्हणतात. करणे एकंदर ११ आहेत; बव, बालक, तैतिल वगैरे नांवे आहेत.

(६) ग्रह - रामावतार काळी पाच ग्रह उच्चीचे, कर्क लग्न व चंद्र कर्क राशीत होता असा उल्लेख वा. रामायणात आहे. लग्न कर्क असून व चंद्र कर्क राशीचा असून पाच ग्रह उच्चीचे येऊ शकतील ते रवी, शनी, मंगळ, गुरु व शुक्रच असणार, कारण बुधाचे उच्च स्थान कन्या आहे व बुध रवीपासून फार दूर कधीही असत नाही. तिथी पुढे सांगितली आहे.

(७) सकल चराचर हर्षयुत - हे कसे घडले याचे वर्णन पुढील तिसऱ्या व चौथ्या चौपाईत आहे. कृष्णजन्माच्या वेळचे भागवतातील वर्णन तुलनेसाठी तेथेच देणे बरे. (क) वेळ वगैरे कोणती याचे आता वर्णन करतात.

हिं. । नौमी तिथि मधुमास पुनीता। सुकल पच्छ अभिजित हरिप्रीता ॥१॥
। मध्य दिवस अति सीत न घामा। पावन काल लोक बिश्रामा ॥२॥

म. । नवमी तिथी मधु महिना पावन। शुक्ल पक्ष अभिजित् हरिभावन ॥१॥
। मध्यदिवस अति शीत न घाम। पावन काल लोक विश्राम ॥२॥

अर्थ - नवमी तिथी होती, पवित्र चैत्र (मधु) महिना (मास) होता, पवित्र असा शुक्लपक्ष होता व हरीला आवडणारा अभिजित मुहूर्त होता॥१॥ मध्यान्ह काळ, फार थंडी (शीत) नाही, फार उन्हाळा (घाम) नाही असा लोकांच्या विश्रांतीचा पावन काल होता ॥२॥

टीका चौ १(१) रामचंद्रांचा अवतार चैत्र महिन्यात झाला; हल्ली चांद्रवर्षारंभ चैत्रापासून गणतात म्हणून पावन. सर्व मासांत पावन असे समजण्याचे कारण नाही. भाद्रपद व पौष हे दोन महिने काही कार्यास अपवित्र गणले आहेत. श्रावण, कार्तिक, मार्गशीर्ष, माघ व वैशाख या मासांची स्वतंत्र माहात्म्ये आहेत. तसे चैत्र माहात्म्य अवलोकनात आले नाही. शुक्ल पंचमी पासून कृष्ण पंचमी पर्यंतचे १५ दिवस विशेष पावन गणतात. (क) मधु, माधवादी नामे सौर मासांची आहेत. मधु मास या नामाने सुचविले की त्यावेळी सौरमास गणना होती.

(२) अभिजित - अभिजित नांवाचे नक्षत्र आहे व अभिजित् हा एक मुहूर्त पण असतो. (क) अभिजित नक्षत्राचे तीन तारे असून आकार शिंगाड्यासारखा आहे. आकाशात हे नक्षत्र स्वतंत्र असले तरी हे क्रांतिवृत्ताच्या जवळपास नाही. नित्याच्या व्यवहारात, राशीच्या नक्षत्रांत अभिजित स्वतंत्र गणले जात नाही; म्हणून नक्षत्रे २७ म्हणतात. नक्षत्रमंडळात त्याची गणना असली तरि त्याचे स्वतंत्र अंश नाहीत. उत्तराषाढा नक्षत्राचा शेवटचा चरण व श्रवणाच्या आरंभीचा १/१५ भाग मिळून अभिजित् नक्षत्र गणतात. हे काही कार्यात विचारात घेतात. पंचागातील नक्षत्रांच्या सदरात अभिजित दिलेले नसते. रामजन्मकाळी चंद्र पुनर्वसु नक्षत्रात होता म्हणून त्या दिवशी अभिजित नक्षत्रांत तो असणे शक्य नाही. तसेच रवी मेष राशीत असल्यामुळे अभिजितात रवी असणेही शक्य नाही. म्हणून येथे अभिजित मुहूर्तच मानणे भाग आहे. (ख) अभिजित मुहूर्तावरच भगवान वराहाने हिरण्याक्षाचा वध केला आहे. वराहभगवान व हिरण्याक्ष यांचे युद्ध बराच वेळ चालू असतां ब्रह्मदेवानी सांगितले की या वेळी विजयदायी अभिजित मुहूर्त आहे तरी याचा शीघ्र वध करावा. (श्रीभागवत). एकंदर मुहूर्त १५ असतात. २ घटकांचा एक मुहूर्त असतो. अभिजित हा आठवा मुहूर्त म्हणजे मधला आहे; आणि चैत्र शुक्लपक्षात दिनमान व रात्रिमान यात फारसा फरक नसल्यामुळे मध्यान्ह समयी अभिजित मुहूर्तच असणार.

(क) हरिभावन = हरिप्रिय (हरिप्रीता) असा शब्द असल्याने कोणी प्रीती योग, तर कोणी हरि = सिंहलग्न, कोणी हरि = पुनर्वसु नक्षत्र असे मनास वाटेल ते हास्यास्पद व ज्योतिषशास्त्राला

सोडून, तर्कशास्त्राला फाटा देऊन अनेक विविध अर्थ टीकाकारांनी केले आहेत. चैत्र शुद्ध नवमीला प्रीतीयोग असणेच शक्य नाही. तो फार तर षष्ठी सप्तमीपर्यंतच येऊ शकतो. नवमीला शोभन, अतिगंड, सुकर्मा किंवा धृति यातील एखादा येतो हे २०/२५ वर्षांची पंचांगे पाहिल्याने सहज समजेल. हरी हे नाव श्रवण नक्षत्राचे आहे, पुनर्वसू नक्षत्राचे नाही. पुनर्वसूला अदिती हे नाव आहे. 'ततश्च द्वादशे मासे चैत्रे नावमिके तिथौ ॥८॥ नक्षत्रेऽ दिति दैवत्ये स्वोच्च संस्थेषु पञ्चसु ॥ ग्रहेषु, कर्कटे लग्ने वाक्पताविन्दुना सह ॥९॥ प्रोद्यमाने जगन्नाथं ॥१०॥'(वा.रा. १।१८) 'दशमे मासि कौसल्या सुषुवे पुत्रमद्भुतम् ॥१३॥ मधुमासे सिते पक्षे नवम्यां कर्कटे शुभे ॥ पुनर्वस्वृक्ष सहिते स्वोच्चस्थे ग्रहपंचके ॥१४॥ मेषे पूषणि संप्राप्ते पुष्पवृष्टिसमाकुले ॥ आविरासीज्जगन्नाथः परमात्मा सनातनः' (अ.रा.१।३)

(३) नवमी तिथी, मध्यान्ह, कर्कलग्न, लग्नी उदित गुरुचंद्र पुनर्वसु नक्षत्रात, (कर्केचा गुरु, कर्केचा चंद्र) तूळेला शनी, मकरेला सप्तमात मंगळ, मीनेला शुक्र, मेषेला रवी, अभिजित मुहूर्त, चैत्रमास शुक्लपक्ष असा हा योग होता. कुंडली पुढे दिली आहे. घडलेल्या गोष्टी माहीत असल्यावर कुडमुडे, लुडमुडे ज्योतिषी सुद्धा फलादेश बरोबर सांगू शकतील, म्हणून तो देण्याची आवश्यकता वाटत नाही. परंतू ज्यांचा ज्योतिषशास्त्रावर विश्वास नसेल त्यांनी भगवान श्रीराम व श्रीकृष्ण यांच्या कुंडल्यांची तुलना करून दोघांच्या चरित्रांतील दक्षिणोत्तर भेदासारखा भेद का हे चांगल्या शास्त्रज्ञ, उभयचारित्रांचे अवगाहन केलेला व व्यवहारपटू ज्योतिषाकडून समजावून घेण्यासारखे आहे.

वि.ल.ठे. मानसातील बाविसावी स्तुती अभिजित आहे व ती हरीला अती प्रीय असलेल्या सुग्रीवादी वानरांनी शब्द न उच्चारता केलेली आहे. (७।१७।१-७) हे सेवक प्रभूला किती प्रिय होते याचे वर्णन स्तुतीच्या पूर्वीच्या चौपायांत रघुनाथानेच केले आहे.

त्यावेळची ज्योतिष पद्धती

(चैत्रमास) मेषेला रवि, कर्केला चंद्र, पुनर्वसु नक्षत्र व नवमी तिथी या चार गोष्टी हल्लीच्या पंचांगगणित पद्धतीने (निरयन) एकत्र येणे शक्य नाही. केवळ सायन पद्धतीने ही तीच अडचण येते. कशी ती पहा.

(१) रामजन्माच्या वेळीच रवीने मेष राशीत प्रवेश केला असे मानले तरी, संपूर्ण मेष, वृषभ, व मिथुन या तीन राशी पूर्ण होऊन चंद्र पुनर्वसूच्या चतुर्थ चरणात असला तरच पुनर्वसू नक्षत्र व कर्करास हा योग जमणार. पुनर्वसूच्या शेवटच्या कलेत चंद्र होता असे मानले तरी ३४३० = ९० + ३°.१९' = ९३°.१९' इतकेच अंतर सूर्य व चंद्र यात त्यावेळी जास्तीत जास्त असू शकेल. (९३ अंश १९ कला.) रवी, चंद्र व नक्षत्र यांच्या समन्वयाने इतके ठरले की ९३ अंश १९ कलांचे अंतर रविचंद्र यात जास्तीत जास्त होते.

(२) नवमी तिथी अगदी जन्म काळीच लागली असे मानले तरी ८×१२=९६ अंशाचे अंतर रवी व चंद्र यात असले पाहिजे; रवीच्या पुढे चंद्र ९६ अंश जाईल तेव्हा अष्टमी पूर्ण होणार; पण वर दाखविल्याप्रमाणे रवी चंद्र यात अंतर जास्तीत जास्त ९३ अंश १९ कलाच आहे. म्हणून

वरील तीन गोष्टी सत्य मानल्या तर जन्म अष्टमी तिथीत मानावा लागेल. नवमी मानल्यास पुष्य नक्षत्राच्या प्रथम चरणात तरी चंद्र मानावा लागेल. कारण नक्षत्राचा एक चरण = ३°, २', तीन अंश वीस कला. ९३°.१९ + ३° = ९६°, १९' म्हणजे पुष्य नक्षत्राचे तीन अंश पूर्ण होऊन पुढील कलेत चंद्र मानला तर १९ कला नवमी भुक्त असता जन्म झाला असे ठरेल. पण अष्टमी तिथी किंवा पुष्य नक्षत्र यांचा उल्लेख कोठेच नाही. म्हणून काही टीकाकार मानतात की ग्रह त्यावेळी एकदम पुढे सरले. म्हणजेच रवी मीनेला असेल तो एकदम अतिचर होऊन मेषेत आला. किंवा चंद्राने पुष्य नक्षत्रातून मागे उडी मारली. पण या ग्रहांनी असे करण्याचे कारण काय! भगवंतामुळे आपला खरेपणा सिद्ध करण्यासाठीच जर ग्रहांनी स्थलांतर केले असे मानले तर मग बुधाने आपल्या उच्च स्थानात जाण्यास काय हरकत होती व चंद्र जर वृषभेत गेला असता तर उच्चीचा होऊन शनीच्या वामकेंद्रातून व मंगळाच्या प्रतियोगातून सुटला असता व बुध चंद्र मंगळ यांचा सुंदर त्रिकोण योग आला असता आणि साती ग्रह उच्चीचे झाले असते! याला सोडवणूक एकच आहे ती -

(३) सायन विभागात्मक राशिगणना व तारात्मक नक्षत्रगणना त्यावेळी होती असे मानणे भाग आहे. तपास करता समजले की अशा प्रकारचे पंचांग पूर्वी पुण्यास पेंडसे नावाचे ज्योतिषी काढीत असत. या पद्धतीचा अंगीकार केल्याशिवाय धर्मशास्त्रानुसार धर्मकार्ये व प्रत्यक्ष ज्योतिष शास्त्र या दोन्ही गोष्टी घडणे शक्य नाही व मकरायनं व मकरसंक्रमणं अशी दोन संक्रमणे एकाच पंचागात देण्याची पाळी येत आहे ती बंद पडणार नाही.हे कोडे सोडवा म्हणून काही वर्षापूर्वी केसरीत विनंती जाहीर केली होती पण कोणाकडूनही उत्तर आले नाही!

अध्यात्मदृष्टीने अर्थ (वेदान्तसार अभंग रामायणातून)

२७

। शमादि मुमुक्षा पायस भक्षितां। गुरुकृपें कान्ता वृत्ती तृप्त ।।४।।
। कौसल्यादि तिघी सगर्भ जाहल्या। वेदगर्भ आला पोटीं तया ।।५ ।।
। प्रज्ञा म्हणे आतां प्रगटेल राम। सुखाचा आराम रामचंद्र ।।६ ।।

२८

। राममधुमास शुद्ध नौमीवीण। करी ना ग्रहण अवतारा ।।१ ।।
। सद्गुरुची कृपा जाणाव वसंत। द्रुम पल्लवित विना पाणी ।।२ ।।
। बुद्धिचिया वृत्ति द्रुम लता जाणा। विषय तो म्हणा जळ नाहीं ।।३ ।।
। वृत्ति सुप्रसन्न विषय वारी विण। समान शीतोष्ण मधु मास ।।४ ।।
। मधुमास आला परि नाहीं नौमी। अहंकार उर्मी साधनांची ।।५ ।।
। चित्तशुद्ध झालें तोचि शुद्ध पक्ष। प्रज्ञाना प्रत्यक्ष राम नौमी ।।६ ।।

२९

। नवमी तिथीला नाम आहे रिक्ता। कामनेचा चित्ता गंध नाही ॥१॥
। वासना विहीन बुद्धि झाली रिती। रिक्ता तीच तिथी मर्म जाणा ॥२॥
। चतुर्थीहि तैशा रिक्ता तिथि दुजा। नौमी रघुराजा कां हो पाहे? ॥३॥
। असोनी त्या रित्या म्हणती ना नौमी। ताठा चित्तधामी तेथें आहे ॥४॥
। रिक्ता असोनिया नौमी होय नम्र। सर्वांभूतीं राम जाणोनिया ॥५॥
। प्रज्ञा म्हणे ऐसा नौमीचा विशेष। आणिकही श्लेष ऐका आतां ॥६॥

३०

। नवमी तें चित्त निर्विकार जाण। तोचि अंक पूर्ण निर्विकार ॥१॥
। लाभहानि सिद्धि असिद्धि वा काहीं। घडो तरि राही समाधान ॥२॥
। नवविधा भक्ती माजीं निवेदन। त्रिविध तें जाण नौमी तीच ॥३॥
। सत्वप्रकाशाची इंद्रियांत वृद्धी। शुक्लपक्ष बुद्धी सत्वयुक्त ॥४॥
। बोधसूर्य मध्ये चित्त गगनांत। अज्ञानाचा अंत पूर्ण झाला ॥६॥
। तेव्हा चित्त-सूर्य कुळीं नारायण। राम पुत्र ज्ञान प्रगटला ॥८॥
। रामजन्मोत्सव प्रज्ञाना पहावा। गुरूचा धरावा संग जेव्हा ॥९॥

(१) वरील विवेचनात नवमी, मधुमास, मध्यान्ह व शुक्लपक्ष या चार गोष्टींचाच विचार अध्यात्म दृष्टीने केला आहे. पुनर्वसू नक्षत्राचा वगैरे उल्लेख तु.दासांनी केला नाही. पुनर्वसू जीवाचा पुन्हा आत्मास्वरूपात वास होतो. मायेला (अविद्येला) सर्व बाजूंनी अजितः (अभिजित्) जिंकणारा (जित) हा मुहूर्त आहे; व असा जो असेल तो 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्' 'ज्ञानी प्रभुस विशेषे प्रिय अति (हरिप्रिय) असा जो झाला त्याला 'तिथिवारं च नक्षत्रं योगः करणमेवच। सर्वेग्रहाश्च मासाश्च सानुकूला सदैव हि' असे घडते. एवढ्याचसाठी मानसात बाकीच्यांचा विशेष उल्लेख केला नाही. 'सुखमय तथा सदा सब आशा' (आशा=दिशा)

चौ. २ (१) अति शीत न घाम - घाम - घर्म, उन्हाळा, फार थंडी नाही फार उन्हाळा नाही असा काळ होता. सर्व लोकांना विश्रान्ती दायक म्हणून पावन. अहंकार रावणाच्या अत्याचारामुळे कोणाला विश्राम, समाधान, स्वान्तसुख नव्हते, ते देण्यास निमित्तभूत होणारा असा तो काळ होता. रामजन्म सुखमूल. 'ज्ञानभक्ती शिवाय, लोकांत निरनिराळ्या देहात जन्मण्याच्या श्रमांना हरण करणारा अत्यंत पवित्र काळ कोणता असेल तर ज्यावेळी आत्मारामाचा अपरोक्षानुभव येईल तो. (क) स्वर्गादी सर्व लोकांचे श्रम आता लवकरच नष्ट होणार हे सुचविले. 'शीतोष्ण सुखदुःखेषु समः संगविवर्जितः' असा भक्त होतो.

हिं. । सीतल मंद सुरभि बह बाऊ । हरषित सुर संतन्ह मन चाऊ ॥३॥
। बन कुसुमित गिरिगन मनिआरा । स्रवहिं सकल सरिताऽमृत धारा ॥४॥

म. । शीतल मंद सुगंधि गंधवह । सुरां हर्ष संतां उत्साह ॥३॥
।वन कुसुमित गिरि रत्न विभूषित । सरिता सकल सुधारस पूरित ॥४॥

अर्थ : शीतल मंद व सुगंधी असा वायू (बाऊ - गंधवह) वाहू लागला; देवांना हर्ष झाला व संतांना हर्ष वाटला ॥३॥ वने फुलली, डोंगर पर्वत रत्नांनी विभूषित दिसू लागले व सर्व नद्या अमृतासारख्या जलाने भरून वाहू लागल्या ॥४॥

टीका : 'शीतल मंद सुगंधि गंधवह' व 'वन कुसुमित' ही वसंत ऋतूची लक्षणे दाखविली; वसंत ऋतू होता असे पूर्वी सांगितले नाही. 'शीतल मंद सुगंधि वात, तो । सहज मनोहर सतत वाहतो ॥ नव पल्लव कुसुमित तरु नाना' (३।४०।८,७) असे वसंताचे वर्णन केलेले आहे. या गोष्टी वसंताच्या आगमनाने सहजच होतात; मग प्रभु-आगमनाचे वैशिष्ट्य यात काय दिसले अशी शंका निघेल म्हणूनच फार मार्मिकपणाने याचे उत्तर आधीच देऊन ठेवले आहे. (क) देवांना फार आनंद झाला तो त्यांच्या स्वार्थी स्वभावास धरूनच होणार! रावणादी निशाचरांचा नाश होऊन आपले दैन्य, वनवास, अज्ञातवास इत्यादी संपणार असे वाटल्याने त्यास आनंद झाला हे लं.कां. ११० मधील रावणवधोत्तर स्तुतीवरून स्पष्ट आहे. स्वार्थवश भक्ती विसरलो असे तेच म्हणाले आहेत. (ख) त्रिविध मनोहर वारा 'कामकृशानुस वाढविणारा' (१।१२६।३) असतो व त्यामुळे संतांस उत्साह वाटत नाही, कामी जनांना उत्साह वाटतो; पण या वेळच्या या वायूने संतांना सुद्धा उत्साह वाटू लागला की आता आपल्याला प्रभु-दर्शन सहज सुलभ होईल. भाव हा की त्या वसंतवायूचा सुद्धा स्वभाव बदलला व तो कामाग्नीला वाढविणारा न राहता भक्तिसुधारस वाढविणारा झाला!

(२) वन कुसुमित - 'तरु कुसुमित नाना' असे वसंत वर्णनात आहे. 'तरुराजी भ्राजे कुसुमित नवि' (१।८६।६) हे मदनाने निर्माण केलेल्या वसंताचे सामर्थ्य आहे. 'विविध विटप बहुरंगी फुलती' (१।१२६।२) हे सुद्धा कामदेवाने निर्मिलेल्या वसंताचे बळ आहे. या वेळी तर असे घडले की तरू, विटप दिसत नाहीसेच झाले व जणू वन - अरण्यच फुलले आहे असे दिसू लागले! 'तरु कुसुमित' असे म्हटले असते तर तकाराचा अनुप्रास साधला असता पण वरील सुंदर भाव कसा प्रगट झाला असता? (क) पर्वतांवर रत्ने प्रगट झाली व ते त्या रत्नांनी विभूषित दिसू लागले; हे प्रभू आगमनाचे विशेष लक्षण आहे; वसंतागमनाने असे होत नाही.

(ख) वसंतागमनाबरोबर डोंगरातील नद्या तर शुष्क होतात. प्रवाह खंडित होतात व पाण्याला घाण येऊ लागते. इतर नद्यांचे पाणी सुद्धा पुष्कळ आटते; पण या वेळी उलट झाले. डोंगरातील नद्या सुद्धा अमृतासारख्या जलाने भरून वाहू लागल्या. जणू काय रामरूपी सौंदर्यसुखसागरास भेटण्यासाठी प्रेमरसाने भरून त्या पळत सुटल्या आहेत. 'शील-रूप-गुण-धामहि चारी । तदपि राम सुखसागर भारी' (१।१९८।६) 'छबिसमुद्र हरिरूप विलोकुनि' (१।१४८।५)

(३) त्रिविध वायूंचा कामोद्दीपकपणा नाहीसा होऊन भक्तियुक्त अंतःकरणाने ते सर्व बाजूंनी मंद मंद गतीने हळू हळू अयोध्येकडे वाहू लागले; 'प्रभुदर्शन लालसा' त्यांना सुद्धा उत्पन्न झाली. त्वरेने गेलो तर वावळ होईल, उद्धटपणा दिसेल म्हणून मंदमंद गतीने गेले. काही तरी भेट नेली पाहिजे म्हणून सुगंध वाहून नेला व काही तरी प्रभुसेवा घडावी म्हणून नद्यांच्या पात्रांतून शीतलता नेली. (क) वृक्षांनी विचार केला की आपणास आज तरी प्रभुदर्शन होणे शक्य नाही म्हणून त्यांनी सुगंध ही भेट वायूच्या बरोबर पाठविली. (ख) नद्यांनी पाहिले की हे पाषाणहृदयी पर्वत आम्हाला अयोध्येकडे जाऊ देत नाहीत; तेव्हा त्यांनी आपली शीतलता ही भेट वायूच्या बरोबर पाठविली! त्याने आमचे नाव न सांगितले तरि 'सकल कळे प्रभुला, नकळविता' (१।१६२।२) हा आमची भेट घेऊन जात आहे हेच याचे उपकार आहेत. आमचे अबलांचे नाव न सांगितले तरी चालेल. (ग) डोंगराना मात्र आपली काहीच भेट पाठविता येईना. कामरूप घेऊन पार्वतीविवाहाच्या वेळी गेलो तसे जावे तर अंतःपुरात व प्रसूतिगृहात प्रवेश कसा होणार! धन्य धन्य ! हा वायू! अगदी कोणास न विचारता भेट प्रसूतिगृहात प्रवेश करील व प्रभुवपुस्पर्शाने परम पावन व परम सुखी होईल! शेवटी त्यांनी हिरे, माणके इत्यादी रत्नांच्या भेटी तेथूनच समर्पण केल्या; त्या तेथेच विखुरल्या व त्यामुळे ते सुशोभित दिसू लागले असे नसून ते आनंदाने, प्रसन्नतेने स्मित करू लागले!

ल.ठे. - हे भाव प्रगट होण्यास कारण - अर्थ लिहिल्यावर टीकेस प्रारंभ करताना, पूर्वी कधीच न आलेली जी शंका आली ती प्रथम करताना, दाखविलीच आहे. त्या शंकेला जोडून जे समाधान स्फुरले ते नंतर लिहिले. पुन्हा शंका उठली की सृष्टिवर्णनात सुरांचा उल्लेख मध्येच का? तिचे उत्तर मिळाले की ब्रह्मलोकातील वायू जेव्हा स्वर्गावरून खाली वाहू लागला व नंदनवनातील वारे अमरावतीत प्रवेश न करता पृथ्वीकडे वाहू लागले तेव्हा देवांनी (सुर) जाणले की 'प्रगटाया प्रभु समय उदेला' म्हणून त्यास हर्ष झाला. ते वारे पृथ्वीतला वर येऊन अयोध्येकडे वाहू लागले तेव्हा संतांना समजले. हा भाव मान्य न केल्यास विसंगती दोष मंडूकप्लुतिन्यायाने उत्पन्न होतो. (क) आधी सुगंधी वायूचे वर्णन व नंतर कुसुमित वनांचे वर्णन हा सुद्धा क्रमभंग दोष ठरला असता. फुले असल्याशिवाय वायूला सुगंध कोठून मिळणार? म्हणून आधी फुलांचे वर्णन पाहिजे होते. इतर ठिकाणी मानसात तसाच क्रम आहे. (१) 'तरुराजी भ्राजे कुसुमित नवि' (१।८६।६) असे सांगून नंतर छंदात वर्णन आहे की 'शीतल सुगंधी सुमंद मारुत मित्र मदनानल खरा' (१।८६छं.) (२) विविधविटप बहुरंगी फुलती। कूजति कोकिल भृंग गुंजती ॥२॥ त्रिविध मनोहर वाहे वारा। काम-कृशानुस वाढविणारा ॥३॥ (१।१२६) (३) 'नव पल्लव तरु कुसुमित नाना। चंचरीक-मंडल करि गाना ॥७॥ शीतल सुगंधि वात, तो। सहज मनोहर सतत वाहतो ॥८॥'(३।४०) या प्रमाणेच इतरत्र क्रम आहे. येथे मुद्दाम क्रमभंग निर्माण करून केवढा गूढ भाव भरून ठेवला आहे! या क्षणापर्यंत ही शंका कधीच आली नव्हती व टीकाकारांनाही आलेली नाही! 'बोलविता धनी वेगळा चि' हेच खरे. (ख) नद्यांचा उल्लेख सर्वत्र पर्वतांच्या नंतरच आहे; म्हणजे चौथ्या चौपाईत क्रमभंग नाही. ते या पृथ्वीवरील परिस्थितीचे वर्णन आहे. संत मधला सांधा आहेत; हा ब्रह्मलोक उगमस्थान आहे. या प्रमाणे क्रमभंग दोष नाही. दोषाभास अलंकार आहे! हे वर्णन जसे

ब्रह्मलोकापासून क्रमाने आहे तसे त्याच क्रमाने पुढे वर्णन करतात-

हिं. । सो अवसर बिरंचि जब जाना । चले सकल सुर साजि बिमाना ॥५ ॥
। गगन बिमल संकुल सुर जूथा । गावहिं गुन गंधर्ब बरूथा ॥६ ॥
। बरषहिं सुमन सुअंजलि साजी । गहगहि गगन दुंदुभी बाजी ॥७ ॥
। अस्तुति करहिं नाग मुनि देवा । बहुबिधि लावहिं निज निज सेवा ॥८ ॥

म. । तो अवसर विरंचि जैं जाणे । निघति सकल सुर सजुनि विमानें ॥५ ॥
। गगन विमल संकुल सुरनिवहीं । गुण गाती गंधर्व सर्वही ॥६ ॥
। रचुनि रुचिर सुमनांजलि वर्षति । नभीं दुंदुभी दुम् दुम् गर्जति ॥७ ॥
। अहि मुनि सुर करती स्तवनातें । अर्पिति विविधा निज सेवा ते ॥८ ॥

अर्थ : तो समय विरंचिनी जेव्हा जाणला तेव्हा ते निघाले व सर्व देव (आपापली) विमाने शृंगारून निघाले ॥५॥ आकाश निर्मल आहे व ते सुरसमूहांनी (निवह-जूथ) भरून गेले ॥६॥ व (ही) सगळे गंधर्व (प्रभूचे) गुण गावू लागले ॥६॥ (त्या सर्वांनी) पुष्पांजलींची सुंदर रचना करून त्यांचा वर्षाव केला व आकाशात देवांच्या दुंदुभींचा दुम-दुमाट (सुरू) झाला ॥७॥ नाग (अहि) मुनी व देव स्तुती करून आपली नाना प्रकारची भेट (सेवा) समर्पण करू लागले (केली) ॥८॥

टीका चौ.(५-६)१ - विरंचि = विशेष रचना करणारा. रामजन्मोत्सवाची सर्व विशेष रचना त्यास करावयाची आहे. ब्रह्मदेव सर्वज्ञ म्हणून रामावतारसमय त्यास आधी कळणे अशक्य नाही; पण मागील चौपायांत वर्णिल्याप्रमाणे ब्रह्मलोकापासून मृत्युलोकापर्यंत झालेले स्थित्यंतर जेव्हा पाहिले जेव्हा जाणले की मी घालून दिलेल्या सृष्टिनियमात ज्या अर्थी अभूतपूर्व अनैसर्गिक बदल झाला त्याअर्थी प्रभू प्रगट होण्याची वेळ जवळ आली आहे; उशीर होईल म्हणून निघाले लगबगीने. ब्रह्मदेव विमानाने निघाले की हंसावरून निघाले हे कळण्यास मार्ग नाही. त्यांच्या दोन्ही वाहनांची गती मनासारखी आहे. (क) त्यांना या उत्सवाची रचना (तयारी) करावयाची असल्याने ते क्रमाने निरनिराळ्या लोकांतून चालले. तेथील देव सुद्धा आपापली विमाने सजवून, शृंगारून, तयारीतच होते निघण्याच्या. त्या विविध देवांना बरोबर घेत घेत,, निरनिराळ्या लोकांतील देवांचे निरनिराळे समूह शिस्तीने जमवीत अयोध्येवरील आकाशमंडळात पोचले. तेथे देवांच्या विमानांची चांगलीच दाटी झाली.

(२) ब्रह्मदेवांचा उल्लेख प्रथम व गंधर्वांचा शेवटी करून सुचविले की ब्रह्मलोकापासून गंधर्वलोकापर्यंतचे सर्व देव जमले. गंधर्व हे सर्व देवांमध्ये अगदी खालच्या प्रतीचे आहेत हे तै.उ. ब्रह्मानन्दवल्लीवरून ठरते. पृथ्वीपासून वर वर उत्तरोत्तर श्रेष्ठतेचा क्रम असा आहे - (१) मनुष्यलोक, (२) मनुष्यगंधर्वलोक (३) देवगंधर्वलोक (४) पितृलोक (५) आजानदेवलोक (६) कर्मदेवलोक (७) इंद्राशिवाय इतर सर्व दिक्पालांचे लोक (८) इंद्रलोक (९) बृहस्पतिलोक (१०) व ब्रह्मलोक याच्या उलट क्रमाने देव आले म्हणून ब्रह्मदेवाचा उल्लेख प्रथम व गंधर्वांचा शेवटी केला. पाताळातील

नागांचा नागलोकांचा उल्लेख अद्याप केला नाही. (ख) नाग अजून आले नाहीत या वरून त्यांस बातमी कळली नाही. त्यांना येण्यास अद्याप थोडा वेळ आहे. मुनी सुद्धा आले नाहीत अद्याप, ते नागांच्या नंतर येतीलसे वाटते. (ग) गंधर्वांचे काम गुणगान करण्याचे असल्याने त्यांनी ते सुरू केले. हे लक्षात ठेवले पाहिजे की अद्याप रामावतार, रामजन्म झालेला नाही. अवतार घेणाऱ्या प्रभूंचे गुणगान करू लागले. (घ) विमाने कशी शृंगारली असतील याचे वर्णन करण्यास वेळ नसल्याने ते दिलेले नाही.

चौ. ७(१) सुमनांजलि = पुष्पांजली. निरनिराळ्या रंगाची फुले ओंजळीत सुरम्य रीतीने रचून त्यावर गुलाल, अत्तर, गंध, अक्षता वगैरे घालून त्या पुष्पांजली समर्पण करण्यास प्रारंभ केला. कोणी शंका घेतली की अशी सुंदर रचना केली तरी ती फुले खाली पडताना विस्कळित होऊन पडणार मग फायदा काय? पुष्पांजली समर्पण करणारांच्या दृष्टीला व चित्ताला आल्हाद हाच फायदा – बारशाच्या दिवशी त्या मुलाच्या अंगावर जे दागिने व कपडे घातले जातात ते त्या बालकाच्या सुखासाठी नसून मातापितादिकांच्या सुखासाठी असतात. प्रेताच्या शवाच्या गळ्यात व अंगावर घातले जाणारे हार व उधळले जाणारे धनादिक त्या शवासाठी नसून घालणारांच्या व उधळणारांच्या भावनासाठी असते. (क) आकाशात नगारे खूप वाजू लागले. आता नाग व मुनी येतील.

चौ. ८(१) अहि मुनि सुर करती स्तवनातें - अहि = नाग, व मुनी यांच्या येण्याचे वर्णन न करता येथे सूचित केले. नागांना वेळ लागण्याचे कारण की पाताळातील वारे पृथ्वीला भेदून येऊ शकत नाहीत त्यामुळे त्यांना कळण्यास काही साधन नव्हते. पण जेव्हा नगाऱ्यांचा घडघडाट-धुम्धुमाट सुरू झाला तेव्हा तो काही वेळाने त्यांस ऐकू गेला व त्यांना कारण कळले व ते निघून आले व आकाशांतील देवमंडळात मिसळले. (क) मुनी बिचारे कुठे तरी एकांतात ध्यानस्थ असावयाचे, त्यांच्या कानावर दुंदुभीचा आवाज आदळून आदळून ते वृत्तीवर येण्यास वेळ लागला; म्हणून मुनी सर्वांच्या शेवटी आले; व नंतर सर्वांनी प्रभूची स्तुति-स्तोत्रे गाण्यास प्रारंभ केला.

(२) देवांनी नगारे वाजविले ते मुनींना जागृत करण्यासाठी व सहज फायदा झाला नागांना. ब्रह्मादिदेवांना माहीत आहे की भगवंतानी अवतार घेण्याचे मान्य केले ते मुनींच्या भक्तीला वश होऊनच. ते येण्यापूर्वी स्तुती केली असती तर गरज सरो वैद्य मरो असे आजच दिसले असते. नागांच्यासाठी नाही वाजविले असे म्हणण्याचे कारण की पूर्वी (दो. १८६) स्तुती करण्याचेवेळी नागगंधर्व हजर नव्हते; देव, मुनी व गोरुपधारिणी पृथ्वी होती; ती मधे आहेच. गायन करण्याचे काम गंधर्वांचेच असल्याने त्यांनी येणे जरूरच होते.

(३) अर्पिंति विविधा निज सेवा ते - या चरणाने सुचविले की सर्वांनी आपापल्या परीने प्रभूची सेवा केली. गंधर्वांनी गायनाने, किंनरांनी नृत्याने, देवांनी पुष्पांजलीवृष्टी करून, मुनींनी आपल्या नेत्रांतून गळणाऱ्या पुष्पवृष्टीसह स्तुती करून, व ब्रह्मदेवाने गद्‌गदकंठाने स्तुती करून सेवा समर्पण केली. स्तुती सर्वांनीच केली.

(४) साहव्या चौपाईपर्यंत पंचभूतांची प्रसन्नता पण दाखविली आहे. गगन विमल = आकाशतत्व प्रसन्न; शीतल मंद सुगंधी वायू = वायुतत्व प्रसन्न; मध्य दिवस अती शीत न घाम न

- याने तेजतत्वाची प्रसन्नता 'सरिता सकल सुधारस = पूरित' याने जलतत्वाची प्रसन्नता दाखविली आहे. आता श्रीमद्भगवतातील श्रीकृष्णावतार समयीचे वर्णन पहावे

अथ सर्वगुणोपेतः कालः परमशोभनः ।। यर्ह्येवाजनजन्मर्क्षं शान्तर्क्षग्रहतारकम् ।।१ ।। दिशः प्रसेदुर्गगनं निर्मलोडुगणोदयम् ।। मही मंगल भूयिष्ठपुरग्रामव्रजाकराः ।।२ ।। नद्यः प्रसन्नसलिला ऱ्हदा जलरुहश्रियः ।। द्विजालिकुलसंनादस्तबका वनराजयः ।।३ ।। ववौ वायुः सुखस्पर्शः पुण्यगन्धवहः शुचिः ।। अग्नयश्च द्विजातीनां शान्तास्तत्र समिन्धत ।।४ ।। मनांस्यासन् प्रसन्नानि साधूनामसुरद्रुहाम् ।। जायमानेऽजने तस्मिन्नेदुर्दुन्दुभयो दिवि ।।५ ।। जगुः किन्नरगंधर्वा स्तुष्टुवुः सिद्धचारणाः ।। विद्याधर्यश्च ननृतुरप्सरोभिः समं तदा ।।६ ।। मुमुचु र्मुनयो देवाः सुमनांसि मुदान्विता ः ।। मन्दं मन्दं जलधराजगर्जुरनुसागरम् ।।७ ।। या पुढे भगवान विष्णू प्रगट झाल्याचे वर्णन आणि वसुदेवाने व देवकीने केलेली स्तुती आहे. (भाग १० ।३) मेघांची सागरासारखी मंद मंद गर्जना मात्र रामजन्मासमयी नाही. कृष्णजन्म श्रावणात, भर पावसाळ्यात पण रामजन्म चैत्रारंभी वसंतात म्हणून हा भेद आहे. कंसाच्या पाहरेकऱ्यांच्या भयासारखे भय येथे नाही! बाकी सर्व गोष्टी अगदी थोडक्यात पण अधिक रमणीय भावपूर्ण व नीतिमर्यादागर्भित पद्धतीने येथे वर्णन केल्या आहेत. तुलना करणे रसिकांवर सोपविणे भाग आहे.

संगति - आता प्रथम प्रगट होण्याची तयारी केलेले प्रभू देवांना दिसतील; मग कौसल्ये पुढे प्रगट होतील व नंतर शिशुरूप घेऊन रडू लागतील व रामनवमीला मध्यान्ह समयी रामजन्म होईल.

हिं.दो. । सुर समूह बिनती करि पहुँचे निज निज धाम ।।
।। जगनिवास प्रभु प्रगटे अखिल लोक बिश्राम ।।१९१ ।।

म.दो. । सुरगण विनवुनि पोचले जेथे निज निज धाम ।।
।। जगनिवास प्रभु प्रगटे अखिल लोक विश्राम ।।१९१ ।।

अर्थ : (या प्रमाणे) सुरगणांनी (समूहांनी) प्रार्थना केली व जेथे आपापले धाम (स्थान) होते तेथे ते पोचले व (नंतर) सर्व (ब्रह्मादी) लोकांना विश्राम देणारे जगनिवास (जगन्निवास) प्रभू प्रगट झाले ।।१९१ ।।

टीका - (१) विनवुनि - स्तुती - स्तवन, प्रार्थना करून (२) सुरगण = सुरसमूह, ब्रह्मा विष्णू शिव हा एक गण असतो. इंद्रादी अष्ट दिक्पाल हा त्यांच्यापेक्षा कमी महत्वाचा सुरगण, आदित्यगण, रुद्रगण, वसुगण, दिशागण, पितृगण, गंधर्वगण, नागगण इत्यादी अनेक देवगण सुरसमूह आहेत. त्या सर्वांनी गणशः स्तुती केली. फक्त विष्णू त्यात नाहीत, कारण त्यांना मुख्य किंवा अंशरूपाने अवतार घ्यावयाचा असतो. (३) पहुँचे निज निज धाम - आपापल्या धामी पोचले व नंतर प्रभू प्रगट झाले. असे दोह्यांतील शब्द सांगतात. निघाले (चले) व पोचले असे म्हटले नाही; किंवा निघाले (चले) व गेले असेही म्हटले नाही. मानसात जेथे जेथे पोचल्याचे वर्णन आहे तेथे त्यापूर्वी, निघाल्याचे वर्णन आहे. जेथे पोचल्याचे वर्णन नाही तेथे नुसते निघाल्याचे वर्णन आहे, पण नुसते पोचण्याचे वर्णन देवांचे कुठेच नाही. उदाहरणे - (१)'स्मरत रघुविरा निघति गृहाप्रति' (१ ।५७ ।३) व 'विश्वनाथ पोचति कैलासा' (१ ।५८ ।६(२) 'देति निरोप पुरारि'

सतीला (१।६२) 'पितृभवनीं जैं गता भवानी' (१।६३।१) (३) 'हर्षें चाले उमा तपातें' (७३।७) 'गत वनिं लागे तप - आचरणा' (७४।१) (४) 'मनु नृप हर्षित निघती तेथे' (१४३।३) यदा पोचले गोमति-तीरीं(१४३।५) (५) 'निघति सकल सुर सजुनि विमाने' व 'गगन विमल संकुल सुर निवही' असे या दोह्याच्या चौपायांतच म्हटले आहे. आणखी पुष्कळ उदाहरणे आहेत, पण पाचांमुखी परमेश्वर म्हणून या भागापर्यंतचीच पाच उदाहरणे दिली.

(४) प्रभूचा अवतार होणार म्हणून मोठ्या हर्षाने आलेले देव अवतार प्रगट होण्यापूर्वीच कोठे गेले व का गेले? आपापल्या लोकांस परत गेले असे वरील उदाहरणांवरून म्हणता येत नाही. असा कोण अभागी असेल की ब्रह्मलोकापासून एवढ्या दूर येऊन प्रभू प्रगट होण्याच्या आधीच परत जाईल व अयोध्येतील जन्मोत्सव पाहण्यास थांबणार नाही? (क) पुढे १९६।२ मध्ये 'बघुनि महोत्सव सुरमुनि नागहि। जाति भवनिं वर्णित निज भाग हि' (भाग्य) असे रामजन्मोत्सव पाहून नंतर सुरमुनी, नाग आपल्या घरी गेल्याचे वर्णन आहे; यावरूनही ठरते की ते निज निज लोकी गेले नाहीत, कारण मध्यंतरी पुन्हा आल्याचे वर्णन नाही. मग सुर पोचले कुठे? (ख) निघाले व पोचले असे न म्हणता नुसते पोचल्याचे सांगितले आहे; यावरून तेथल्या तेथेच अगदी जवळ जेथे जेथे ज्याचे धाम होते तेथे तेथे ते पोचले. या विविध सुरगणांची अशी धामे जवळपासच कुठेतरी शोधली पाहिजेत.

(५) भगवान मनुष्यरूपाने प्रगट होणार आहेत. बालक मातृगर्भातून प्रगट दिसू लागण्यापूर्वीच त्याच्या शरीरातील विविध स्थानात विविध देव आधीच प्रविष्ट झालेले असतात. पोचलेले असतात. त्याच प्रमाणे ज्यांच्या रोमरोमांत अनंत ब्रह्मांडे असतात त्या प्रभूच्या लीलाशरीरात या सर्व सुरगणांनी अंशरूपाने आपापल्या स्थानी धामी प्रवेश केला, त्या स्थानी पोचले. चंद्र मनात, आदित्य नेत्रांत; शिव अहंकारात; ब्रह्मा बुद्धीत; इंद्र हातात, वायू त्वचेत, वरुण जिव्हेत, अग्नी वाणीत इत्यादी प्रकारे मुख्य देवता त्या त्या इंद्रियात व बाकीचे देव बाकीच्या शरीरांत जाऊन पोचले. पुढे मंदोदरीने प्रभूच्या रूपाचे वर्णन केले आहे (लं.कां. १४-१५) त्यात हे स्पष्ट सांगितले आहे. (क) श्रीभागवतात असेच वर्णन आहे. 'एषां तु भाग्यमहिमाऽच्युत तावद स्ताम् एकादशैव हि वयं बत भूरिभागाः। एत द्हृषीकचषकैरसकृत्पिबामः शर्वादयोऽङ्‌घ्र्युदजमध्वमृतासवं ते' (१०।१४।३३) श्रीधरी टीका पहावी. 'सर्वदेवमयो हरिः' प्रो. रामदासजी गौड यांनीच फक्त हा अर्थ घेतलेला आहे, पण कारणे दिली नाहीत व मानसातील आधारही दिला नाही. इतर टीकाकारांनी आपले कसे तरी समाधान मानले आहे!

(६) जगनिवास प्रभु प्रगटे - विश्राम - याचा सरळ अर्थ प्रथम दिलाच आहे. मंदोदरीने केलेल्या रामरूपवर्णनावरून येथील गूढार्थ बाहेर पडतो व वरील कोडे सुटण्यासही मोठे साह्य होते. 'लोककल्पाना श्रुति करी प्रत्यंगी ही ज्यांस' (६।१४) 'पदपाताल शीर्ष अजधामहि। अंगि दुजां लोकां विश्राम हि ॥ अहंकार शिव बुद्धी अज, मन शशि, चित्त महा ॥ मनुजवास सचराचर - रूप राम भगवान' (६।१५।१ व दो १५), ज्यांच्या शरीरात सर्व जग वास करते (जगनिवास) व ज्यांच्या पायापासून मस्तकापर्यंतच्या अंगात पाताळ लोकापासून ब्रह्मलोकापर्यंतच्या सर्व लोकांना

विश्राम मिळालेला आहे. (अखिल लोक विश्राम) असे भगवान प्रगट झाले (प्रभु प्रगटे). या अर्थाने देव कोठे पोचले याचा सरळ उलगडा मानसातील वचनाधारेच होतो.

(क) जगनिवास = सचराचर मनुजवास (६।१५) सर्व जगाचा निवास ज्यांच्यांत आहे ते 'प्रगटति विश्ववास भगवान हि' (१।१४६।८) जगात निवास करणारे असा अर्थही होतो; दोन्ही अर्थ घेणे योग्य ठरेल. जे जगात निवास करतात व जग ज्यांच्यात निवास करते व सर्व लोकांचे विश्राम असे प्रभू प्रगट झाले (ख) असे सुंदर विश्रामस्थान अगदी जवळ दिसत असता सर्व सुरगण आपापल्या लोकांस कशाला जातील! त्या शरीरातील लोकांत अंशरूपाने पोचले व मुख्य रूपाने आकाशात विमानात राहिले व जन्ममहोत्सव पूर्ण झाला म्हणजे आपापल्या लोकी जातील. (१।१९६।२)

ल.ठे. - या दोह्यातील तिसऱ्या चरणात वृत्तदोषामुळे छंदोभंग झालेला दिसतो. 'जगनिवास प्रभु प्रगटे' या चरणात अंत्याक्षर दीर्घ असून सुद्धा १३ मात्रां ऐवजी १२ मात्राच आहेत; पण हे नाट्य भावप्रदर्शन आहे. प्रभूच्या प्रगट होणाऱ्या शरीरात प्रवेश करीत असता देव भावमग्न झाले, त्यांची वाणी अडखळू लागली इत्यादी भाव ध्वनित केले आहेत. एक मात्रा मुद्दाम कमी करून गूढ भाव प्रदर्शित करण्याच्या या अद्भुत कलेचा प्रारंभ येथपासून झाला आहे.

वि.ल.ठे. - या दोह्यानंतर एक सुद्धा चौपाई नाही; दोह्यानंतर लगेच छंदाला प्रारंभ झाला आहे व चार छंदानंतर पुन्हा दोहा (१९२) आहे. १८५ व्या दोह्यानंतर पूर्वी असेच झाले आहे; म्हणजे दो. १८६ व १९२ यांच्या अंगभूत एकेक चौपाई सुद्धा नाही. अशी स्थाने मानसात फक्त चौदा आहेत. (१) १।१८५-१८६ ब्रह्मदेवकृत स्तुती; (२) १९१-१९२ कौसल्याकृत स्तुती; (३) २१०-२११ अहल्याकृत स्तुती (४) ३।३-४ अत्रिकृतस्तुती; (५) ३।१९-२० खरदूषणयुद्ध व वध, (६) ६।१००-१०१ रावण वध, (७) ६।११०-१११ ब्रह्मदेवकृत स्तुती, (८) ६।११२।११३) इंद्रकृत स्तुती, (९) ६।११४-११५ शिवकृत स्तुती (१०) ७।१२-१३ वेदकृत स्तुती, (११)७।१३-१४ शिवकृत स्तुती, (१२) ७।५०-५१ नारदकृत स्तुती, (१३)७।१०१-१०२ कलिवर्णन समाप्ती व (१४) ७।१०७-१०८ विप्रकृत महाकाल स्तुती, या चौदा ठिकाणी छंदाच्या पूर्वी एकही चौपाई नाही. बाकी इतरत्र कुठे २१ कुठे ५, ८ वा जास्त चौपायासुद्धा आहेत. वरील १४ स्थानांचे निरीक्षण व तुलना करून सिद्धान्त प्रगट करणे वाचकांकडे सोपविणे भाग आहे.

संगति : आता कौसल्या झालेल्या शतरूपासच प्रगट झालेल्या भगवान रामचंद्राचे दर्शन होईल. विश्ववास भगवान प्रगटले असे (१४६।८) मनुशतरूपांच्या प्रार्थनेनंतर म्हटले आहे व येथे जगनिवास प्रभु प्रगटे असे दोह्यांत म्हटले व ध्वनित केले की ज्या रूपाने मनुशतरूपांच्या पुढे प्रगट झाले त्याच रूपाने येथे सूतिकागृहात कौसल्येच्यापुढे प्रगट झाले. (क) या दोहारूपी कमळाशी पुढील मोठ्या कमळाचा निकटसंबंध आहे हे ध्वनित करण्यासाठी प्रगट झाले या शब्दांची पुनरुक्ती पुढल्या छंदात केलेली आहे. पहिल्या तीन छंदात रामावतार व चौथ्या छंदात रामजन्म वर्णिला आहे.

हिं.छं. *। भए प्रगट कृपाला दीनदयाला कौसल्या हितकारी ।*
।। हरषित महतारी मुनि मन हारी अद्भुत रूप बिचारी ।।
। लोचन अभिरामा तनु घनस्यामा निज आयुध भुज चारी ।
।। भूषन बनमाला नयन बिसाला सोभासिंधु खरारी ।।१ ।।

म.छं. *। ते प्रगट कृपालू दीन दयालू कौसल्या-हितकारी ।*
।। मुद माते भारी मुनि-मन-हारी अद्भुतरूप-विचारीं ।।
। लोचनाभिरामा तनु घनशामा निज आयुध भुज चारी ।
।। भूषण वनमाला नयन विशाला शोभासिंधु खरारी ।।१ ।।

अर्थ : कृपाळू स्वभावानेच व दीनांवर दया करणारे ते (जननिवास) प्रभू कौसल्येचे हित करण्यासाठी प्रगट झाले. मुनींचे मन चोरून घेणाऱ्या त्या अद्भुत रूपाचा विचार येताच मातेला (कौसल्येला) भारी हर्ष (मुद) झाला. नेत्रांना अभिराम असणारे, घनश्याम तनू असलेले (प्रभू) आपली आयुधे हातांनी फिरवीत आहेत, (चारी हातांत आपली आयुधे धारण केली आहेत). अंगावर विविध भूषणे असलेले, वनमाला धारण केलेले, विशाल नयन असलेले व शोभेचे सागर असे ते खरारी (खराचे शत्रू) आहेत.

टीका (१) प्रगट का झाले याची तीन कारणे या चरणात सांगितली. (क) कृपालू शब्दाने सुचविले की अनन्य भक्तांवर कृपा करण्यासाठी प्रगट झाले. दो. १८६-१८७ च्या टीकेत स्पष्ट केले आहे की भगवान मनुष्य देहाने वगैरे अवतार घेतात. तो भक्तांसाठीच, देवांसाठी नव्हे. तेच येथे कृपालू शब्द प्रथम घालून सुचविले. (ख) दीन दयालू याने सुचविले की ब्रह्मादिक सर्व देव व भूमी अगदी दीन झाली आहेत, हे जाणून त्यांच्यावर दया करतील; म्हणजेच रावणाचा विनाश करतील. हे गौण कारण आहे. हे दोन्ही शब्द ब्रह्मस्तुतीत (१८६) पहिल्याच छंदात आहेत. सुचविले की नारायणाचा अवतार असला तरी ते सुद्धा याच मुख्य व गौण हेतूंनी अवतरतात. (ग) कौसल्याहितकारी- ज्ञानी अनन्य भक्तीत प्रथम कौसल्येचे हित केले; तिला द्विभुज धनुर्बाणधारी रामरूपाने दर्शन दिले. जसे तिच्याजवळ येऊन तिला दर्शन दिले. तसेच कौमार्य पूर्ण झाल्यावर इतर अनन्य भक्तांच्या जवळ जाऊन दर्शन देतील. जशी कौसल्येची इच्छा पूर्ण केली तशा सर्व अनन्यभक्तांच्या इच्छा पूर्ण करतील. या एका चरणात जन्म, मुनिमखरक्षण, जनकपुरीतील भक्तांना दर्शन देणे, अरण्यातील मुनींना दर्शन देण्यास वनात जाणे, रावणवध, व देवदैन्यविमोचनापर्यंतचे चरित्र सुचविले. चौथ्या चरणांतील खरारी शब्दाने खरदूषणांसारख्या इतर राक्षसांचा विनाश सुचवून मारीचादिकांचा वध, वालीवध, सागरनिग्रह, मरुदेशातील दुष्टांचा वध इत्यादी सुचविले. 'पुरुषसिंह युगवीर हर्षि निघति मुनिभयहरण ।। कृपासिंधु' (१।२०८) येथे कृपालू शब्दाने सुचविलेला भावच कृपासिंधू शब्दात आहे. 'चरण कमल रज वांछिते कृपा करा रघुवीर' (१।२१०) अहल्येवर कृपा केली. 'सुखनिधान युग बंधुज... करा सुफल जाननेत्र सब सुंदर मुख दावून' (१।२१८) 'निघति लोकलोचन सुखदाते' (२१९।१) येथील लोचनाभिराम शब्द पहावा. 'सकल मुनींनां आश्रमीं दे सुख जा जाऊन' (३।९) ब्रह्मास्तुतीतील मुनी शब्दाचे वैशिष्ट्य पहावे व येथील 'मुनिमनहारी'

शब्द पहावा. आणि भरद्वाज, वाल्मीकी, शरभंग, सुतीक्ष्ण, अत्री, अगस्ती यासर्वांच्या मनाला व लोचनांना चोरून घेतले आहेत की नाहीत हे त्या त्या ठिकाणी पहावे. (घ) हित शब्द मानसात प्रेम, प्रीती या अर्थाने अनेक ठिकाणी वापरला आहे. त्या प्रमाणे अर्थ होतो की व कौसल्येवर व कौसल्येसारख्या अनन्य ज्ञानीभक्तांवर प्रेम करणारे; हा गूढार्थ आहे. १।१४६।८ मध्ये जनवत्सल = भक्तवत्सल शब्द आधी वापरला व लगेच दो. १४६ मध्ये मनुशतरूपांना दर्शन देण्यासाठी प्रगट झाल्याचे वर्णन आहे. 'ज्ञानी (भक्त) प्रभुस विशेष प्रिय अति' (१।२२।७) ज्ञानीभक्तांविषयी हे वचन आहे. हा अर्थ पूर्वसंदर्भाला धरून आहे. यामुळे कौसल्येचे विशेष हित काय केले वगैरे शंका व त्यांचे काल्पनिक समाधान करीत बसण्याची वेळ येत नाही. दशरथापेक्षा कौसल्येला अधिक सुख मिळणार हे न सांगताच समजण्यासारखे आहे कारण पुत्रसौख्य मातेला जितके मिळते तितके व त्याप्रकारचे सुख पित्याला मिळत नाही हे सर्व जाणतात; तेवढ्यासाठी कौसल्याहितकारी म्हणणे म्हणजे पिष्टपेषण व अनावश्यक वर्णन करणे आहे. आणखी अवतरणे देऊन विस्तार नको.

(२) अद्भुत - रूपविचारी - कौसल्येच्या पोटात दुखायला लागून ती सूतिकागृहात (बाळंत खोलीत) गेलेली होती. आपल्याला पुत्र होणार या ९।१० महिन्यांच्या ध्यासाने व आनंदाने पूर्वजन्मातील तिचे ज्ञान मलिन झाले होते, ते पुन्हा विमल व्हावे या हेतूने प्रभूंनी तिला धनुर्बाणधारी रामरूपाने दर्शन दिले; बाळंत झाल्याची सर्व लक्षणे दिसत असता, मूल मात्र नाही व ती मूर्ती समोर उभी, त्यामुळे ती स्तंभित, आश्चर्यचकित होऊन विचार करू लागली की हे काय? मुनी सुद्धा असेच स्तंभित होतात! विश्वामित्र, परशुराम, जनकराजा इत्यादींची दशा पहावी. ती असा विचार करीत असली तरी त्या अद्भुत रूपाच्या दर्शनाने तिला खूप हर्ष होतच होता, नेत्रांना परमसुखप्राप्ती होत होती. विचार करता करता पूर्वजन्म-स्मृती जागृत झाली त्याचा परिणाम काय झाला तो दुसऱ्या छंदात दिसेल.

(३) घनश्याम तनूकडे पहाता पहाता तिच्या नेत्रांस परम सुखलाभ झालाच. ती त्या शोभासिंधूकडे बघतच राहिली. 'छविसमुद्र हरिरूप विलोकुनि। टकमक बघति नयन पट रोखुनि॥ सादर निरखिति अनुपम रूपा। तृप्ति न मानिति...' (१।१४८।५-६) बघति, निरखिती व मानिति या क्रियापदांचा कर्ता 'नयन' घेतला म्हणजे या ओळी अक्षरशः येथे लागतात. मनशतरूपांस दिसलेल्या रूपाची व कौसल्येस दिसलेल्या या रूपाची तुलना पुढे केली आहे. ती या छंदातील शब्दार्थाचा विस्तार करण्यास उपयोगी पडेल. वर दाखविल्याप्रमाणे प्रत्येक ठिकाणी ते ते वचन लावावे म्हणजे अर्थ स्पष्ट होईल. (क) हिंदीतील अभिरामा, स्यामा = अभिराम, श्याम अशी प्रथमा विभक्ती आहे. मराठीत अभिरामा = अभिरामास, लोचनांचा अभिराम असणाऱ्यांस तनू घनश्यामा होती असा अक्षरशः अर्थ आहे, म्हणून व्याकरण दोष नाही.

(४) निज आयुधभुजचारी - नारायण किंवा विष्णू यांचा रामावतार असतो तेव्हा कौसल्येला प्रथमदर्शन चतुर्भुज शंखचक्रगदापद्मधारी भगवंताचे होते. ते अर्थ चारीभुजांत निजआयुधें असणारे असा मिळतो, जेव्हा परमेश्वराचा, सगुण निराकार ब्रह्माचा रामावतार असतो तेव्हा हे दर्शन धनुर्बाणधारी द्विभुजरूपात होते. मनुशतरूपाना असेच दर्शन झाले आहे. 'कटि निषंग शर करिं

कोदंड' धारी रामरूप दिसते; तो अर्थ निज आयुधान् भुजाभ्यां चारयति = आपली आयुधे दोन हातांनी फिरवीत असलेले = निजआयुधभुजचारी. रामचंद्र हर्षित, प्रसन्न असले म्हणजे हातात धनुष्यबाण फिरवीत असत. 'कर कमलीं धनुसायक फिरविति। सस्मित बघतां हृज्वर नुरविति' (२।२३९।८) चित्रकूटला वेदीवर मुनिमंडळात बसले होते तेव्हाचे हे वर्णन आहे. येथे सुद्धा प्रभू लवकरच स्मित करणार आहेत. वरील वर्णन राम प्रसन्न असल्यावेळेचे आहे. उत्साहात असतात तेव्हाही फिरवितात. 'भुजदंडि शर कोदंड फिरविती' (६।१०३।छं) यातील शब्द सुद्धा ओजाने भरले आहेत. वरील अवतरणात माधुर्य आहे व दोन्ही प्रसाद आहेच. खरारी शब्दाच्या संबंधाने ओज उत्साह व कौसल्याहितकारी मुनिमनहारीच्या संबंधाने माधुर्य हे दोन्ही भाव आलटून पालटून दिसत आहेत म्हणून अद्भुत रूप! (क) आयुध शब्द शंख व पद्म यांना कसा लागू पडतो अशी शंका अल्पश्रुत घेतील, पण जेथे समुद्रावरील फेस सुद्धा वज्राचे कार्य करू शकतो तेथे शंख व पद्म याविषयी शंकेला स्थान नाही. पांचजन्याच्या आवाजाने कौरवांची कशी गाळण उडविली ते भ.गी. पहावे. 'स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत्' (१।१९) शंकरांच्या डमरूच्या आवाजाने सर्व जीव कसे पळतात व रामचंद्रांच्या धनुष्याच्या टणत्काराने सुरदुर्जय राक्षस कसे बेशुद्ध होतात हे शुकचरित्रात अमरकथा व अरण्याकाण्डात खरदूषणयुद्ध यात अनुक्रमे पहावे. ज्यांना अडचण भासत असेल त्यांनी पद्माच्या ऐवजी नन्दक खड्ग समजावे म्हणजे त्यांचे समाधान होईल; तथापि विष्णूचे, शंख चक्रगदापद्मधराचे आवाहन करताना 'सायुधं सशक्तिकं' असेच म्हणतात.

(५) भूषण = भूषणे; ही कोणती होती ते १।१४७ च्या चौपायांत 'तिलक ललाट पटलिं' पासून पुढे पहावे. (क) वनमाला - आपादपद्मं या माला वनमालेति सा स्मृता (इति कलिंग, अ.व्या.सु.) पायांपर्यंत लोंबणारी जी माला ती वनमाला. (ख) खरारी - खरा सारख्या असुरांचे अरी, शत्रू, येथे भाविक अलंकार आहे. पुढे होणाऱ्या गोष्टी आधी सुचवून ठेवल्या. येथे वक्ते शंकर आहेत हे विसरू नये. (ग) विचार केल्याने व भगवत्कृपेने कौसल्येला आपली चूक कळली म्हणून ती आता स्तुती करू लागते. तिला कळले की हा आपला पुत्र नसून साक्षात परमात्मा आहे.

हिं.छं.। कह दुइ कर जोरी अस्तुति तोरी केहि बिधि करौं अनंता।
॥ माया गुन ग्यानातीत अमाना बेद पुरान भनंता॥
। करुना सुख सागर सब गुन आगर जेहि गावहिं श्रुति संता।
॥ सो मम हित लागी जन अनुरागी भयउ प्रगट श्रीकंता॥२॥

म.छं.। कर जोडुन वदली, स्तुती आपली करूं अनंता कशि, ती।
॥ गुण-माया-ज्ञानातीत अमानहि वेद पुराणे कथिती॥
। करुणा-सुखसागर सकलगुणागर वदति असें श्रुति संत।
॥ तो मम हितलागीं जन - अनुरागी प्रगट इथें श्रीकान्त॥२॥

अर्थ : ती (कौसल्या) दोन्ही हात जोडून म्हणाली की अनंता! मी आपली स्तुती कशी करू? तुम्ही माया, तिचे त्रिगुण, ज्ञान (ज्ञानेंद्रिये, मन बुद्धी) यांच्या अतीत आहात व मानरहित (अप्रमेय, प्रमाणातीत) आहात असे वेद पुराणे म्हणतात, पण (तेच तुम्ही) करुणासागर व सुखसागर असून सकल गुणांचे आगर आहात असे (ही श्रुती व संत) म्हणतात; आणि (तेच तुम्ही) श्रीकान्त - लक्ष्मीपती-भक्तप्रेमी (जन-अनुरागी) असल्यामुळे माझ्या कल्याणासाठी येथे प्रगट झालात ॥२॥

टीका छंद. २ चरण पहिला - (१) हात जोडणे ही क्षमायाचना मुद्रा असते किंवा काही इतर याचनेची मुद्रा असते. येथे केवळ क्षमायाचना मुद्रा आहे. शिशुरूप धरावे ही इच्छा अद्याप उत्पन्न झालेली नाही; ती पुढील छंदात प्रभू आपल्या मायाशक्तीने करतील. परमात्मा असून मी पुत्र समजले वगैरे येथील भाव तीच पुढील छंदात प्रगट करील. (क) या चरणांतील 'अनंत' शब्दाने सगुण निराकाररूप सुचविले. त्याची पूर्णस्तुती श्रुतिशेषशारदा यांना सुद्धा करता येत नाही. कारण ती अनंत आहे. 'वाणी श्रुतिशेषां ऋषिसं अशेषां ज्याचें ज्ञान कुणा ना' (ब्रह्मस्तुति, टी.प) हे वचन सगुणसाकाराकडे पण लागते. (ख) तुझी स्तुती करणे योग्य आहे, पण मी पडले अबला त्यामुळे मला ती कशी करता येणार! दुसऱ्या चरणात याचे कारण सांगते. (२) चरण दुसरा - गुणातीत, मायातीत, ज्ञानातीत व अमान (अप्रमेय) असे तुमचे तात्त्विक स्वरूप आहे. स्तुती केली जाते ती मायाजनित शब्दांच्या साह्याने म्हणून जे मायातीत आहे त्याची स्तुती मायाजनित शब्दांनी करता येणे शक्य नाही. (क) गुण असतील तर काही गुणांचे वर्णन करता येईल; पण तुम्ही इंद्रियातीत आहात, तुम्हाला इंद्रिये नाहीत (ख) ज्ञानातीत - भेदभावना ज्ञान होऊ शकत नाही, अभेदभावाने होते, पण तेथे स्तुती करणाराच उरत नाही. (ग) कोणतेही द्वैतज्ञान प्रमाणांच्या योगाने होत असते; पण तुमच्या शुद्ध स्वरूपाला कोणतेही प्रमाण लागू पडत नाही म्हणून तुम्हांस अमान = प्रमाणातीत, अप्रमेय असे वेद म्हणतात, तेथे मी स्त्री कशी स्तुती करणार! या प्रमाणे ही वचने निर्गुण निराकाराचे वर्णन येथे करतात. 'अशब्दम स्पर्शम् अरूपम् अव्ययम् । तथारसं नित्यम् अगंधवच्च यत् (श्रुति) इत्यादी अनेक श्रुती वचने आहेत.' 'अप्रमेयमनादिमजमव्यक्तमेक मगोचरम्' (जटायूस्तुती). (घ) ज्ञान = ज्ञानेंद्रिये, मन व बुद्धी असा अर्थ येथे घेणे जरूर आहे. ज्ञान = ज्ञानाची साधने असा अर्थ आहे.

(३) ज्ञानातीत वगैरे शब्द सगुण साकाराला सुद्धा लागतात. सगुणसाकाराचे दर्शन होईल, इंद्रियांनी त्या विशिष्ट रूपाचे ध्यान करता येईल, पण सगुणाचे पूर्णज्ञान कोणालाच होणे शक्य नाही हे ब्रह्मस्तुती टीकेत दाखविलेच आहे. विस्तृत विवेचन उ.कां. दो. ७३ च्या टीकेत व श्रीतरुणेन्दुशेखर तिवारी यांना पाठविलेल्या शंका-समाधानात पहावे; पुढील चरणात सगुणाचेच वर्णन आहे.

(४) तुम्ही असे निर्गुण ब्रह्म असता दासांवर करुणा करण्यासाठी, त्यांना सुखसागरात स्नानपान करविण्यासाठी सर्वगुणांचे सागर बनून सगुणसाकार रूप धारण करता. ही तुमची अपार, अगाध करुणा-कृपा आहे. तिच्यातून मी कशी उत्तीर्ण होऊ! (५) असे तुम्ही असून येथे जे प्रगट

झालात ते माझ्या कल्याणासाठीच! नाही तर मी तुम्हाला पुत्र समजून, माझ्या उदरात राहिला होतात इतकेच जाणले असते व हा घोर अपराध घडला असता; पुत्र समजून 'अवजानन्ति मां मूढा...' असा अपमान केला गेला असता. (क) कौसल्याहितकारी असे जे शंकरांनी पहिल्या छंदात म्हटले त्याचा अर्थ कौसल्येच्या मुखानेच स्पष्ट केला आहे. (ख) तुम्ही 'जन अनुरागी' = सेवकांवर अनुराग, प्रेम, करणारे आहात म्हणून माझे हित करावे असे तुम्हास वाटले. हे दोन्ही अर्थ 'हित' शब्दाने पहिल्या छंदात सुचविले आहेत. (ग) श्रीकान्त - शब्दाने विष्णू व नारायणावतार पण सूचित केले जातात. पण या रामावतारात श्रीकान्त = सीताकान्त, शतरूपा असता राम व सीता या दोघांचेही दर्शन झाले होते, त्याचे स्मरण तिला येथे झाले. 'अगुण अखंड अनादिहि अंत न ज्या चिंतिति परमार्थवादि जन ॥... असा प्रभु हि सेवक वश असतो। भक्तांस्तव लीलातनु धरतो' (१।१४४।४-७) या चार चौपायांशी तुलना करून पहावी. कौसल्येच्या म्हणण्याचे सार हे की हे तुमचे शरीर पंचभूतमय नसून स्वेच्छानिर्मित, चिदानंदमय लीलाविग्रह आहे. आता पुढील छंदात कौसल्या आपली चूक सांगते -

हिं.छं. । ब्रह्मांड निकाया निर्मित माया रोम रोम प्रति बेद कहै।
॥ मम उर सो बासी यह उपहासी सुनत धीर मति थिर न रहै॥
। उपजा जब ग्याना प्रभु मुसुकाना चरित बहुत बिधि कीन्ह चहै।
॥ कहि कथा सुहाई मातु बुझाई जेहि प्रकार सुत प्रेम लहै॥३॥

म.छं. । ब्रह्मांड - निकाया निर्मित माया प्रतिरोमीं ज्या वेद म्हणे।
॥ त्या मदुदर-वास वदत उपहासहि चलित धीरधी श्रवुनि बने॥
। जैं ज्ञान उपजलें प्रभु मृदु हसले चरित विविधविध करुं बघती।
॥ माते समजाविति सुकथे सांगति सुतवात्सल्या जशि धरि ती॥३॥

अर्थ : ज्यास (ज्या) प्रत्येक रोमरोमात मायेने निर्मित अनेक ब्रह्मांडनिकाय (समुदाय) आहेत असे वेद म्हणतात, त्याला माझ्या उदरात (मदुद्र) वास (करावा लागला) असे म्हणताच (हि) उपहास होतो; व हे ऐकून (श्रवुनी) धीरधी (ज्ञानी) सुद्धा भ्रान्त होतील (होईल); असे ज्ञान जेव्हा उपजले तेव्हा प्रभू मृदू हसले (स्मित केले) कारण बहुत प्रकारचे चरित्र करण्याची त्यांची इच्छा आहे, (म्हणून) चांगली कथा (सुकथे) सांगून मातेला अशी समजाविली की तिने पुत्रवात्सल्य धारण करावे ॥३॥

टीका चरण १-२ (१) ब्रह्मांडनिकाय - अनंत ब्रह्मांडांचा समुदाय. निर्मित माया = मायानिर्मित, मायेने निर्माण केलेला येथे प्रभूचे अक्रियत्व सुचविले. प्रतिरोमी = रोमारोमांत हे पुढे कौसल्येला प्रत्यक्षच दाखविले आहे. 'दाखविले मातेस निज अद्भुत रूप अखंड ॥ प्रतिरोमी किती कोटी लागलि हो ब्रह्मांड' (१।२०१) असे वेद म्हणतात 'यंदतराऽण्डनिचया तनु सावरणाः। ख इव रजांसिवान्ति वयसा सह...' (भाग १०।८७।४१) वेदस्तुतीत असे म्हटले आहे की आकाशात परिभ्रमण करणाऱ्या रज:कणांच्या समूहाप्रमाणे ज्यांच्यात ब्रह्माण्डाचे समुदाय एकाचवेळी (सह)

कालगतीने भ्रमण करीत असतात, ज्याच्या एका रोमातून अनेक ब्रह्मांडे भ्रमण करीत असतात तो प्रभू माझ्या उदरांत नऊ महिने राहिला होता हे म्हणणे त्या प्रभूचा उपहास - अपमान - थट्टा करणारे आहे; पण मी आतापर्यंत असेच समजत होते. (क) पण प्रभो पुढे लोक म्हणणारच की कौसल्याऽजनयद्रामम्, कौसल्येने रामास जन्म दिला. अशी तुमची थट्टा होईल. फार काय चांगल्या धीरमती (धीरधी) ज्ञानी लोकांची बुद्धी सुद्धा चळेल; ते तुम्हाला परमात्मा मानणार नाहीत व तुमचा मनुष्य म्हणून उपहास करतील. कौसल्येला वाटू लागले आहे की माझ्यामुळे, माझ्यासाठी, पुत्र व्हा असे मी मागल्या जन्मी मागितले म्हणून प्रभूचा असा अपमान होईल. (सतीने केला, रावणादिकांनी केलाच अपमान) त्याप्रेक्षा असे सांगावे की मला रोज दर्शन देत जा, म्हणजे झाले, नका होऊ माझे पुत्र ! तुमचा अपमान झालेला मला सुखद न वाटता दुःखद होईल इत्यादी. असे भगवंताच्या यथार्थ स्वरूपाचे ज्ञान तिच्या ठिकाणी उपजले. (२) चरण ३-४-(१) कौसल्येच्या ठिकाणी असे ज्ञान उत्पन्न होऊन ती विचार करू लागली तेव्हा भगवंतास वाटले की हिच्या मनातील विचारांप्रमाणे जर हिने मागणे मागितले तर मोठीच पंचाईत होणार! मातेची आज्ञा मोडता येणार नाही. मागल्या जन्मातच तिला माते! म्हणून संबोधिले आहे. मनूला दिलेला वर पुरा करता येणार नाही व ब्रह्मदेवाचे वचन खरे करता येणार नाही इत्यादी; तेव्हा आणी- बाणीचा उपाय योजावा लागला.

(३) प्रभु मृदु हसले - मंद हास्य - स्मित - करून आपल्या मायेला प्रेरणा दिली व कौसल्येच्या चित्तात उत्पन्न झालेले विचार दाबून टाकले. नाना प्रकारचे नरचरित्र करावयाचे असल्याने असे करणे भाग पडले. (क) मातेची समजूत घातली की मी मनुराजांना जो वर दिला आहे तो पुरा नको का करायला? बरे लोकांनी अपमान केला तर तो मला कसा लागेल? तुम्ही म्हणता त्याप्रमाणे माझी स्तुती करणे जर अशक्य तर माझी निंदा तरी कशी होऊ शकेल. ती तरी मायेच्या साह्यानेच ना? मी मायातीत आहे असे तुम्ही जाणताच; म्हणून माझा उपहास होईल असे भय तुम्ही मानू नका व वाईट वाटून घेऊ नका. मला तरी मातृप्रेमाचा अनुभव केव्हा कसा घेता येणार? वृद्धपणी पुत्र झाला म्हणजे मातेला अनुपम सुख होते असे म्हणतात त्याचा अनुभव तुम्हांला येईल. पुत्राला मांडीवर घेऊन खेळविण्यात काय सुख आहे ते आधी कसे कळणार वगैरे भाषणाने तिच्या हृदयात पुत्रवात्सल्य भरले व मायेने ज्ञान दाबून टाकले. 'राम करूं इच्छिति तें घडतें' ते पुढील चौथ्या छंदात सांगतात -

हिं. छं. *। माता पुनि बोली सो मति डोली तजहु तात यह रूपा ।*
।। कीजै सिसुलीला अति प्रियसीला यह सुख परम अनूपा ।।
। सुनि बचन सुजाना रोदन ठाना होइ बालक सुरभूपा ।
।। यह चरित जे गावहिं हरिपद पावहिं ते न परहिं भवकूपा ।।४।।

हिं. दो. *। बिप्र धेनु सुर संत हित लीन्ह मनुज अवतार ।।*
।। निज इच्छा निर्मित तनु माया गुन गो पार ।।१९२।।

म.छं. । मग माता बोले ती मति डोले, त्यजा तात या रूपा । .
॥ करिजे प्रियशीला अति, शिशुलीला अनुपम सुखद अमूपा ॥
। सुरपति करि रुदना ऐकुनि वचना सुज्ञ धरुनि शिशुरूपा ।
॥ या चरिता गाती हरिपदिं जाती ते न पडति भवकूपा ॥४॥

म.दो. । विप्र-धेनु-सुर-संत-हित धरिति मनुज अवतार ।
॥ स्वेच्छेने निर्मित तनू माया-गुण-गो-पार ॥१९२॥

अर्थ : मग मातेची ती बुद्धी ढळली व ती बोलली की हे तात! (विश्वजनका) हे रूप टाकावे व अती प्रियशील अशा अनुपम सुख देणाऱ्या पुष्कळ (अमूप) बाललीला कराव्या. देवांच्या सुज्ञ स्वामींनी ते वचन ऐकून शिशुरूप धरून रडण्यास प्रारंभ केला. (अन्वयः सुज्ञ सुरपति, वचना ऐकुनि, शिशुरूपा धरुनि, रुदना करि). हे चरित्र जे गातील ते हरिपदी जातील; (किंवा) ते भवकूपात पडणार नाहीत (मुक्त होतील) ।।छं.४।। विप्र (ब्राह्मण) गाई, देव व संत यांच्या हितासाठी मनुज अवतार धारण केला. माया, गुण व इंद्रिये (गो) यांच्या पार असलेले व स्वतःच्या इच्छेने निर्माण केलेले असे ते शरीर आहे ।।१९२।।

टीका छंद (१) ती मति डोले - ती बुद्धी, तो विचार स्थिर न राहता चलित झाला. ढळला. ती मति = ज्ञान उपजल्यावर जे विचार मनात आले होते ते टिकले नाहीत. बालक होऊन प्रारंभापासून सर्व नरचरित्र करण्याची भगवंताचीच इच्छा असल्यावर व त्यांनी आपल्या स्मित हास्याने ते ज्ञान दाबून टाकण्यासाठी आपल्या मायेला प्रेरणा दिल्यावर आणि पुत्रवात्सल्य निर्माण करण्यासाठी स्वतः उपदेश केल्यावर ते विचार किती वेळ टिकणार! भगवंताच्या इच्छेने लक्ष्मणाचा निश्चयसुद्धा टळला तेथे इतर जीवांचा पाड काय? 'प्रेरित हरिलक्ष्मण मन ढळले' (३।२८।५) (क) असे झाले तरि पुत्र व्हा असे शब्द तिच्या मुखातून निघाले नाहीत. हे रूप टाकून द्या व शिशुलीला करा असे म्हणाली. परिणामाच्या रूपाने दोन्हींचा अर्थ एकच असला तरी पुत्र व्हा या म्हणण्यात अज्ञान जनित पुत्रभावना, ममता दिसते; व दुसऱ्यात ऐश्वर्यभाव नष्ट न होता माधुर्यभाव प्रतीत होतो. (ख) तात शब्द श्लिष्ट आहे. विश्वजनकाचे हे रूप टाका व तुमचीच इच्छा आहे तर शिशुलीला करा. स्वतःच्या इच्छेने शिशुरूपधारण करा हा भाव यात गर्भित आहेच; पंचभूतमय अविद्याजनित देह ही भावना मुळीच नाही.

(२) प्रियशीला - ज्यात प्रियत्व हा गुण स्वाभाविकपणेच असतो अशा कोणाही बालकाच्या लीला-शिशुलीला- स्वभावताच प्रिय वाटतात याचे कारण 'लीला' या शब्दांतच सापडते. म्हातारलीला असे न म्हणता म्हातारचळ, म्हातारचेष्टा म्हणतात. लीला = निर्हेतुक चरित्र. मानव शिशुलीला त्याच्या मातेला सहज प्रिय वाटतील यात काहीच नवल नाही; पण पशुबालकांच्या क्रिया, त्यांचे रूप इत्यादी मानवांना सुद्धा प्रिय वाटतात; कारण त्यात नैसर्गिक कोमलता व आकर्षकता असते. या प्रत्यक्ष जगत्पित्यानेच करावयाच्या शिशुलीला म्हणून अति प्रियशीला म्हटले. (क) अनुपम सुखद - ज्या सुखाला उपमा नाही असे सुख देणाऱ्या, परब्रह्म परमात्म्याची

माता-जननी-होण्याचे भाग्य इतर कोणास लाभले नाही. कृष्णजननी देवकीला त्या बालकाचे प्रथम रुदन ऐकण्याचे भाग्य सुद्धा लाभले नाही ते यशोदेला लाभले. पण तत्पूर्वीचे परमात्मरूपाचे दर्शन तिला सुद्धा झाले नाही! हे भाग्य अदितीच्या नावावर सापडते. अदितीच शतरूपा व शतरूपच कौसल्या! तेव्हा कोणत्या मातेच्या सुखाची उपमा द्यावी! अमूप = अमाप, पुष्कळ, हे ऐकताच ते सर्वज्ञ - सूज्ञ - असल्याने कौसल्येचा भाव जाणला व :–

(३) सुरपति - सुरभूप, सुरांचे पालन करणारे, सर्वश्रेष्ठ , देवदेव असून सुद्धा बालरूप होऊन नवीन जन्मलेल्या शिशूप्रमाणे रडू लागले. कौसल्येचे पोट दुखू लागल्याची कुणकुण राण्यांना व काही विश्वासांतील दासींना लागलेली असणारच; व त्या सगळ्यांचे कान त्या सूतिकागृहाकडे आतुरतेने लागलेले असणारच; म्हणून त्या रुदनध्वनीचा परिणाम काय झाला हे येथे सांगण्याची आवश्यकता नाही; दोह्याच्या नंतरच्या पहिल्याच चौपाईत तो दिसेल. बाळंत – खोलीत बालकाच्या रुदनाचा कोमल आवाज म्हणजे बाळंत झाल्याचे जाहीर करणारी तुतारीच होय. आता या चरित्राची फलश्रुती सांगून अवतार झाल्याचे जाहीर करतील. येथे रुदन हीच पहिली शिशुलीला सुरू झाली.

(४) या इतक्या लहानशा भागाची फलश्रुती शेवटच्या चरणात सांगितली आहे. इतरत्र इतक्या लहान भागाची फलश्रुती इतक्या स्पष्टपणे सांगितलेली आढळत नाही. ही स्तुती दिसते लहान पण किती व्यापक आहे याचे थोडे दिग्दर्शन पहिल्या छंदाच्या टीकेत नमुन्यादाखल केले आहे. (क) सलोकतादी मुक्ती किंवा कैवल्यमोक्ष हे याचे फळ आहे. या दोन शब्दांत दोन्ही मुक्तींच्या सर्वसाधनांचा सहज अन्तर्भाव होतो; म्हणजेच धर्म, वैराग्य, योग, ज्ञान व भक्ती या सर्वांची प्राप्ती होते हे सुचविले. या स्तुतीतील भाव पूर्ण लक्षात ठेऊन पुढील चरित्र अवलोकन श्रवण केल्यास प्रभूच्या नरनाट्यलीला पाहून मोह उत्पन्न होणार नाही की हे प्रभू नसून मनुष्य आहेत. ऐश्वर्यभाव व माधुर्यभाव यांची जागृती सतत सारखी राहील.

टीका दोहा. (१) विप्र धेनु सुर संत हित - ब्रह्मस्तुतीपासून आतापर्यंत विप्रहिताचा उल्लेख केला नव्हता तो येथे प्रथम केला. 'प्रभु ब्रह्मण्यदेव' आहेत व प्रथम ब्राह्मणांचे हित करतील हे सुचविले. दशरथांस पुत्रदर्शन होण्याच्या आधी वसिष्ठांस रामशिशूचे दर्शन होणार आहे. विपुल दक्षिणेचा लाभ ब्राह्मणांना इतरांच्या आधी होणार आहे. (क) येथे सुद्धा नर अवतार न म्हणता मनुज अवतारच म्हटले. दोहा १८७ च्या चौपायांतील आकाशवाणीत 'मनुज' शब्द आहे 'अंशासहित मनुज अवतारा' तेथे टीकेत गूढार्थ पहावा. (ख) विप्रधेनु सुर संतहित हा अनुक्रम सहेतुक आहे. विप्रधेनू व सुर यांचा परस्परपोषक हितसंबंध आहे हे मागे दाखविलेच आहे. देवांना हविर्भाग विप्रधेनूंच्यामुळे मिळू शकतात व देवांमुळे धनधान्योत्पत्ती होऊन विप्र व धेनू चे हित साधते. पण रावणाने हा संबंधच नष्ट करून टाकला आहे; म्हणून तो यथापूर्व प्रस्थापित करणे हे एक अवतारकार्य आहे. (ग) येथे सांगितलेल्या अवतार हेतूत संतांना शेवटी ठेवले आहेत. एकदा संतांना महत्व दिले व एकदा विप्रांना दिले व प्रभूच्या दृष्टीने दोघांची किंमत सारखी हे दाखविले. 'आता कर न विप्र - अपमान। जाण किं संत अनंत समान' (७।१०९।१२) असे

महेशांनीच त्या शूद्रास सांगितले आहे. येथे सुद्धा वक्ते शंकरच आहेत व दोह्यांतील हा क्रम त्यांनीच उच्चारला आहे.(मा.पी.प.)

(२) स्वेच्छेनें निर्मित तनू - तनु, तनू हे दोन्ही संस्कृत शब्द आहेत. मनूला सांगितले होते की 'इच्छामय नरवेषा घेइन। प्रगट निकेतीं तुमच्या होइन' (१५२।१). ते येथे खरे करून दाखविले. टीकाविस्तार तेथे पहावा. 'सत्य सत्य पण सत्य आमचा' (१५२।५) खरा करून दाखविला. (क) माया-गुण-गो-पार - गुणमायाज्ञानातीत असे कौसल्येने जे स्तुतीत म्हटले त्याकडे बोट दाखवून अवतारकथेचा उपसंहार करीत आहेत. आता जन्मकथा प्रारंभ होईल. उत्सव होईल व पहिला दिवस तीस दिवसांचा होईल.

वि.ल.ठे. - येथे हा विचार करावा की प्रथम जे धनुर्बाणधारी रूप दाखविलेत ते कोठे गेले? त्या शरीरावरील भूषणे, वनमाला, धनुष्यबाण, गंध इत्यादी गेली कोठे? ते सर्व जिन्नस कशाचे बनले होते? नंतर जे शिशुरूप दिसू लागले व इतर शिशुदेहाप्रमाणे वाढणे, कर्णवेध, चौल, उपनयनादी संस्कार ज्या देहाचे झाले तो कशांनी बनला होता? धनुर्बाणधारी देह जसा इच्छामय चिदानंदमय होता व त्यावरील भूषणादी सर्व चिदानंदमय होते तसाच हा शिशुदेह व त्याच्या सर्व क्रिया कर्मादी चिदानंदमयच होत हे विसरू नये म्हणजे पुढील मनुजलीला ऐकताना भ्रम होणार नाही.

(क) अध्यात्म रामायणातील व येथील वर्णनात बरेच साम्य आहे. बालकांड सर्ग २ श्लो १९-३० कौसल्याकृत स्तुती आहे. मातेशी भाषण श्लो. ३१-३३, फलश्रुती ३४ व बालक होऊन रडणे ३५ व्या श्लोकात आहे. येथे इतका विस्तार करणे शक्य नाही. मूळात पाहून तुलना करावी म्हणजे मानसाचे वैशिष्ट्य कळेल.

संगति - पुत्र झाल्याची बातमी आता भराभर पसरेल; कारण तेवढ्यासाठीच मोठमोठ्याने पण परम प्रिय कोमल सुरांत रडण्यास प्रारंभ केला आहे. ल.ठे. मूल रडू लागले म्हणजे त्याचा जन्म झाला, ती वेळ जन्मकाळ, असा समज बराच रूढ झालेला दिसतो, पण तो गैरसमज आहे. त्या जन्मणाऱ्या बालकाच्या मस्तकास बाहेरील वायूचा स्पर्श ज्या वेळी होतो म्हणजेच त्याचे मस्तक दिसू लागते तोच खरा जन्मकाळ गणला पाहिजे. मस्तक दिसू लागल्यापासून बाहेर पडून रडेपर्यंत कित्येक वेळा पुष्कळ काळ जातो; व जन्मकाळ चुकीचा घेतला गेल्याने जन्मकुंडली चुकीची ठरते व मग फळे जमत नाहीत.

कौसल्यकृत स्तुती = भरणी नक्षत्र

१. अनुक्रम - ही दुसरी स्तुती आहे; दुसरे नक्षत्र भरणी आहे.

२. नामसाम्य - नाम भरणी, रामकथा कलिपन्नग भरणी (१।३१।६) या स्तुतीपासूनच रामकथारूपी भरणीचा प्रारंभ होतो म्हणून ही स्तुती भरणी आहे.

३. तारे संख्या - भरणी नक्षत्रांत तीन तारे आहेत. या स्तुतीत १. 'गुणमायाज्ञानातीत अमानहि वेदपुराणे कथिती' २. 'करुणासुखसागर सकल गुणागर वदति असें श्रुति संत'. ३. ब्रह्मांडनिकायां

निर्मित माया प्रतिरोमी ज्या वेद म्हणे' वेद पुराण- श्रुतिसंत यांची ही वचने हे तीन तारे आहेत. भाव हा की रामकथा वेदपुराण श्रुतिसंत यांच्या वचनांकडे दृष्टी ठेवूनच सांगितलेली आहे.

४. नक्षत्राचा आकार – रूप - भरणी नक्षत्राचा आकार योनी सारखा आहे. ∴ तिन्ही तारे चौथ्या प्रतीचेच आहेत. सुचविले की वेदपुराण व संत वचने यांची महती सारखी आहे. योनी = जन्मस्थान, कारण, 'योनिः कारणे भगतोययोः' (हैमः) ही स्तुती अजन्म्याच्या जन्माचे कारण, भगवन्ताचे जन्मस्थान जी कौसल्या तिनेच केली आहे. या स्तुतीमुळेच वेदवेद्य, पुराणवेद्य संतवंद्य प्रभू बालक होऊन मनुजबालकासारखे रुदन करू लागले आहेत.

५ देवतासाम्य - या नक्षत्राची देवता यम आहे. पहिल्या आठ नक्षत्रांच्या देवतांची नावे अश्विनीनक्षत्र तुलनेच्या शेवटी ग्रंथाधारे दिली आहेत. यम हे बारा आदित्यांपैकी एकाचे नाव आहे. 'वरुणः सूर्यवेदांगौ भानुरिन्द्रो रविस्तथा। गभस्तिश्च यमश्चैव स्वर्णरिता दिवाकरः ॥ मित्रो विष्णुरिति प्रोक्ता आदित्या आदितः क्रमात् ॥' (रामार्चन चंद्रिका) प्रत्यक्ष परमात्मारूपी सूर्याची, सर्वांचे यमन (संयम) करणाराचीच ही स्तुती आहे. (क) यम = काळ 'यमो दण्डधरः कालः परमात्मा काळाचेही काळ आहेत.' 'अहमेवाक्षयः कालः' (भ.गी.) 'कालरूप मी त्यांना भ्राता! । शुभ वा अशुभ कर्मफल दाता ॥' (७।४१।५) असे श्रीरामचंद्रानीच म्हटले आहे. दोन्ही अर्थांनी देवतासाम्य आहे. यम = विष्णू अर्थ आहेच.

६. फलश्रुती - या स्तुतीची मानसोक्त फलश्रुती 'दायक मुक्ती धाम धर्म धन' (१।३२।२) धन, धर्म, मुक्ती व भगवद्धाम देणारी ही स्तुती आहे.

वेदोक्त, वर्णनाशी साम्य

(१) 'अपपाप्मानं भरणीर्भरन्तु' मज निष्पापाचे भरणपोषण भरणी करोत अशी प्रार्थना मंत्रांच्या ऋषीने केली आहे. स्तुतिनक्षत्रात श्री कौसल्येने प्रार्थना केली की 'त्यजा तात या रूपा। करिजे... सुखद अमूपा।' (क) यम देवता आहे, 'यमो राजा भगवान्' यम = प्राणिमात्रावर आपली सत्ता गाजविणारा. सर्वांचे नियमन करणारा. सर्व प्राणिमात्रांवर आपली सत्ता चालविणारे जे भगवान त्यांचीच स्तुती केली आहे. त्या यमराजाला रावणादिकावर आपली सत्ता गाजविता येत नव्हती, नाही; पण हे यम भगवान रावणादिकांवर सुद्धा आपली सत्ता गाजविणारे आहेत. (ख) 'लोकस्य राजा महतो महान्' तो यम एकाच लोकाचा राजा आहे. पण हा यम अनंत ब्रह्मांडातील सर्व लोकांचा राजा आहे व याच्या इतका 'महान्' मोठा कोणीच नाही. 'महतो महीयान्' जो आत्मा ब्रह्म तेच प्रत्यक्ष हे यम भगवान आहेत. आकाशापेक्षाही मोठे आहेत. (ग) 'यस्मिन् नक्षत्रे यम एति राजा। सुगंनः पंथाम् अभयं कृणोतु' ज्या नक्षत्रावर यमराजा येतो ते नक्षत्र व यमराजा आमचा मार्ग सुगम व निर्भय करो; सर्वांचे नियमन करणारे भगवान भरणी स्तुतिनक्षत्रावरही प्रगट झाले व नरभूपालक बनले. कशासाठी? 'विप्र धेनु सुर संतहित' विप्रादी सर्वांच्या हिताचा मार्ग सुगम व निर्भय करण्यासाठीच 'धरिति मनुज अवतार'. 'जगनिवास प्रभु प्रगटे अखिल लोक विश्राम्' (१९१)

बा. कां. १९२ तुलना

५	गो- द्विजाहितकारी	१	दोहा	विप्रधेनुसुरसंतहित
६	अद्भुत करणी	१	१	अद्भुतरूप
७	मर्म कळे न कुणाही	१	३	चलित धीरधी श्रुति बने
८	सहज कृपालू दीनदयाळू	१	१	प्रगट कृपालू दीन दयाळू
९	करो अनुग्रह तोही	१	४	करिजे प्रियशीला...सुखद अमूपा
१०	अविनाशी	२	२	अनंता
११	गोऽतीत	२	२	गो पार गुण ज्ञानातीत (छं.२)
१२	मायातीत	२	२	मायातीत, मायापार (दोहा)
१३	परमानंदा	२	४	अनुपम सुखद अमूप
१४	व्यापक	२	२	अमान (अप्रमेय = व्यापक)
१५	चरित पुनीता	२	४	या चरिता गाती हरिपदिं जाती
१६	मुकुंदा (=मोक्षदा)	२	४	न पडति भवकूपा
१७	विगतमोह मुनिवृंदा ...ध्याती	२	१	मुनिमनहारी (सगुणरूप)
१८	अनुरागी	२	२	जनानुरागी
१९	जो सृष्टिउपजवी...दूजा	३	३	ब्रह्मांडनिकाया निर्मितमाया प्रतिरोमीं
२०	भवभयभंजन	३	४	पडति न भव कूपा, हरिपदिं जाती
२१	भगवान	३	३	प्रभु
२२	ज्याचें ज्ञान कुणा ना	४	२	ज्ञानातीत
२३	श्रुति वदती	४	२	वदति असें श्रुति
२४	गुणमंदिर	४	२	सकल गुणागर
२५	सबविधिं सुंदर	४	१	शोभासिंधु
२६	सुखपुंज	४	२	सुखसागर
२७	परिसुनि वच	दो.	४	वचना ऐकुनि

साम्य-विवरण व निर्णय

(१) वरील तुलनेवरून ध्यानी येईल की ब्रह्मस्तुतीतील पहिल्या छंदातील नऊ गोष्टींचे साम्य कौसल्यास्तुतीत चारी छंदात पसरले आहे; म्हणजेच नारायणाचे वर्णन चारी छंदात आहे. (२) सगुण ब्रह्म व निर्गुण ब्रह्म यांचे ब्रह्मस्तुतीतील दुसऱ्या व तिसऱ्या छंदातील वर्णन कौसल्यास्तुतीत चारी छंदात व मुख्यत्वे २,३,४ या छंदात विखुरले आहे. (३) ब्रह्मस्तुतीतील चौथ्या छंदातील वर्णन कौसल्यास्तुतीत मुख्यतः दुसऱ्या छंदात असून पहिल्यात थोडेसे आहे. (क) म्हणजेच ही स्तुती तिघांच्या रामावतारांच्या वर्णनात उपयोगी पडण्यासारखी आहे; व तत्त्वतः सगुण ब्रह्म, शेषशायिनारायण व विष्णू यांत भेद नाही हे निश्चित वर्णनाने सुचविले आहे. (ग) विष्णु, नारायण व सगुण ब्रह्म राम यांच्या अवतारांतील वैशिष्ट्यानुसार अर्थ करता यावा म्हणून पहिल्याच छंदात 'निज आयुध भुज चारी' या वचनात सोय करून ठेवलेली टीकेत पूर्वीच दाखविली आहे.

आता मनुशतरूपांना दाखविलेल्या रूपांतील साम्य येथे पहावे.

अनुक्रम	मनुशतरूपांस दर्शन		कौसल्येस दर्शन
१	प्रगटति विश्ववास भगवान हि १४६।८		जगनिवास प्रभु प्रगटे दो.१९१
२	कृपानिधी प्रभु भक्तवत्सल हि १४६।८		कौसल्या हितकारी, कृपालू
३	सादर निरखति अनुपम रूपा १४८।६		अद्भुतरूप, अनुपम सुखद
४	तृप्ति न मानति मनुशतरूपा	१४८।६	मुद माते भारी
५	नीलनीरधर शाम	दो. १४६	तनु घनश्यामा
६	दृष्टिललित चेतोहर	१४७।३	लोचनाभिराम
७	शर करिं कोदंड	१४७।८	निज आयुधभुज
८	रुचिर वनमाला	१४७।६	वनमाला
९	भूषित मणिजाला	१४७।६	भूषण
१०	नवअंबुज अंबक छबि सुंदर १४७।३		नयन विशाल
११	छबिसमुद्र हरिरूप	१४८।५	शोभा सिंधु
१२	करुणानिधान	१४८।८	करुणासागर
१३	मुनि मन मधुप निवसती	१४८।१	मुनि मन हारी

स्तुतीत त्या शिशुरुदनाने काय केले वगैरे आता वर्णन करतात.

हि. । सुनि सिसु रुदन परम प्रिय बानी । संभ्रम चलि आईं सब रानी ॥१॥
। हरषित जहँ तहँ धाईं दासी । आनँद मगन सकल पुरबासी ॥२॥
। दसरथ पुत्रजन्म सुनि काना । मानहुँ ब्रह्मानंद समाना ॥३॥
। परम प्रेम मन पुलक सरीरा । चाहत उठन करत मति धीरा ॥४॥

म. । प्रिय अति शिशुरुदनाला ऐकत । शीघ्र येति राण्यां सब चालत ॥१॥
। हर्षे धावति चहुं दिशिं दासी । मग्नानंदि सकल पुरवासी ॥२॥
। पुत्रजनन दशरथास कळलें । ब्रह्मानंद मग्न जणुं झाले ॥३॥
। प्रेम परम मनिं पुलक वपूवरि । करुनि धीर मति यघे उठूं तरि ॥४॥

अर्थ :अत्यंत प्रिय असा तो शिशुरुदनाचा आवाज कानी पडताच सर्व राण्या घाई घाईने चालत तेथे आल्या ॥१॥ दासी हर्षाने (नगरात) चारी दिशांस धावत सुटल्या व सगळे नगरवासी लोक आनंदात मग्न झाले (मग्न-आनंदी) ॥२॥ पुत्र जन्मास आला (मुलगा झला) हे दशरथांस कळताच ते जणू ब्रह्मानंदातच बुडाले (मग्न झाले) ॥३॥ मनात अत्यंत प्रेम उत्पन्न झाले, शरीरावर रोमांच उभे राहिले तरी सुद्धा मती धीर करून (धीर धरून) उठण्याचा प्रयत्न करू लागले ॥४॥

टीका - चौ.१-२ (१) प्रिय अति शिशुरुदन - सार्वभौम राजाच्या पट्टराणीला, राजाच्या अगदी वृद्धपणी पुत्र झाला हे कळले म्हणून ते रुदन व तो शिशु अती प्रिय वाटला. त्या रडण्याने राण्यांची खात्री झाली की कौसल्या बाळंत होऊन मुलगा झाला. प्रत्यक्ष अग्निदेवाने व वसिष्ठांनी सांगितले होते त्यामुळे मुलगा होणार यात संशय नव्हता. (क) राण्या धावत का आल्या नाहीत? दासी नगरात सुद्धा धावत जात आहेत! कैकयी व सुमित्रा गरोदर आहेत, दिवस अगदी भरले आहेत, त्यामुळे त्यांनी धावत जाणे योग्य व शक्य नव्हते. तसे लिहिले असते तर कवी व्यवहारशून्य व शास्त्रज्ञानविहीन आणि त्या दोन राण्या मूर्ख ठरल्या असत्या. (ख) मात्र त्या शक्य त्या त्वरेने चालत आल्या. तो कोमल, गोड रडण्याचा ध्वनी कानी पडताच भराभर चालत आल्या. गरोदर स्त्रियांनी धावू नये असा आरोग्यशास्त्राचा नियम आहे. (ग) सब - सर्व. तीनच राण्या होत्या असे मानले तर चालत येण्यास दोघीच असणार, व दोघींच्यासाठी सब = सर्व शब्द वापरणे अनुचित ठरले असते. दुइ, दोउ हे शब्द कवीला वापरता आले असते 'दोउ' शब्दाच्या दोन मात्राच गणल्या जातात. 'कहहु नाथ सुंदर दोउ बालक' यात 'दोउ' च्या दोन मात्राच आहेत. या सब शब्दाने सुचविले कैकयी, सुमित्रा व बाकीच्या सर्व राण्या आल्या; आणि दशरथांस पुष्कळ स्त्रिया होत्या.

(२) राण्या चालत आल्या आणि दासी धावत गेल्या यावरून ध्वनित केले की त्या राण्यांनी तो सुंदर पुत्र पाहिल्याबरोबर आपापल्या मैत्रिणीकडे, नातेवाईकांकडे व परिचयाच्या घरी त्या दासींना पिटाळल्या व धावत जाऊन निरोप सांगण्याची आज्ञा दिली. दासी अशा भर दुपारी धावत जाताना दिसताच प्रत्येकाला कुतूहल उत्पन्न होणार व तर्काने सुद्धा कळणारच. दासीही सांगत सुटल्या असतीलच, त्यामुळे ही परमानंदाची बातमी नगरात पसरण्यास वेळ लागला नाही. ज्याला

कळले तो तो आनंदात मग्न झाला. लोकसुद्धा दिवस मोजीतच होते व ज्यांनी त्यांनी पुढील तयारी आपापल्या घरी करून ठेवली होती तिचे वर्णन पुढे येईल. सकलपुरवासी म्हटले असल्याने पुरुषांना सुद्धा हा समाचार मिळाला असणारच. नगरवासी लोकांना परमानंद का झाला याचे कारण सांगण्याची आवश्यकता नाही. ते आनंदसागरात बुडाले, पोहू लागले. ही जर नगरजनांची दशा तर दशरथांस यापेक्षा अधिक आनंद होणारच.

चौ. (३) दशरथ ब्रह्मानंदात मग्न झाले असे न म्हणता जणू मग्न झाले असे का म्हटले? ब्रह्मानंद निर्विषयानंद असतो व हा आनंद पुत्ररूपी विषयाच्या प्राप्तीची बातमी कळल्यामुळे झाला आहे. याने हे ध्वनित केले की परमात्माच पुत्ररूपाने प्राप्त झाले; ब्रह्मच पुत्ररूपाने आपल्या घरी आले याची स्मृती दशरथांस अद्याप नाही. 'ब्रह्मानंदी' लागली टाळी। कोण देहाते सांभाळी ॥' अशी तटस्थ अवस्था दशरथांस प्राप्त झाली. जणू वृत्तिशून्य स्थितीच प्राप्त झाली. याची लक्षणे पुढील चौपाईत सांगतात.

चौ. ४(१) हृदयात अत्यंत प्रेम-पुत्रवात्सल्य उत्पन्न झाले आहे, अंगावर रोमांच उठले आहेत व उठून पुढील कार्यास लागावे असे वाटत आहे; पण त्या अती आनंदाने व प्रेमाने शरीर व बुद्धी शिथिल झाली आहेत; तथापी बुद्धीला धीर करून धीर देऊन उठण्याचा प्रयत्न करू लागले. सुचविले की प्रयत्न करूनसुद्धा उठवत नाही अशी दशा झाली आहे. (क) पुत्राला केव्हा एकदा डोळे भरून पाहीन असे मनात वाटले असेल, पण पुत्रमुख पाहण्यास जाण्यासाठी उठत होते असे मानणे म्हणजे दशरथांस धर्मज्ञानहीन ठरविणे आहे. (ख) पुत्र झाल्याचे ऐकताच शुभनक्षत्र शुभवेळ इत्यादी पहावे लागते. अशुभनक्षत्रादी असेल (ज्याला शान्तिकर्म नाही ते शुभनक्षत्र व ती शुभवेळ) तर पुत्रमुख दर्शनाचे आधी नदी वगैरेचे स्नान करावे लागते व ते सविधी करावे लागते. अशुभनक्षत्रादी नसेल तर 'कुलदेवता वृद्ध प्रणामपूर्वकं जातमात्रस्य मुखं अवलोक्य नद्यादौ उदङ्मुखः स्नायात्' (धर्मसिंधु). पुत्रमुखदर्शनापूर्वी शुभाशुभ नक्षत्रादी विचार आणि कुलदेवता वृद्ध यांना प्रणाम करावा लागतो. हे करण्यासाठी वसिष्ठांना बोलावणे जरूर होते; म्हणून देवांना नमस्कार करण्यास जाण्यासाठी व वसिष्ठांस बोलावणे पाठविण्यासाठी उठत होते. या शिवाय इतर कोणतेच कारण मानता येत नाही. याच गोष्टी पुढे सांगितल्या जात आहेत. मानसातील वाक्यांचा अर्थ स्पष्ट करताना धर्मशास्त्रावलोकन केले नाही तर कसे अनर्थ होतात व होतील हे यावरून ठरवावे.

हिं. । जाकर नाम सुनत सुभ होई । मोरें गृह आवा प्रभु सोई ॥५ ॥
। परमानंद पूरि मन राजा । कहा बोलाइ बजावहु बाजा ॥६ ॥
। गुर बसिष्ठ कहँ गयउ हँकारा । आए द्विजन सहित नृपद्वारा ॥७ ॥
। अनुपम बालक देखेन्हि जाई । रूप रासि गुन कहि न सिराई ॥८ ॥

म. । नामहि शुभद जयाचें, श्रवणीं । तो प्रभु आला माझें भवनीं ॥५ ॥
। परमानंद-पूर्ण मन राजा । वदे वाजवा विविधा वाजां ॥६ ॥
। बोलवुं वसिष्ठ गुरुला धाडति । द्विजांसहित नृपभवना ठाकति ॥७ ॥
। अनुपम बालक जाउन बघती । रूपराशि गुण वदत न सरती ॥८ ॥

अर्थ : ज्याच्या नामाचे श्रवण सुद्धा कल्याण-मंगल-दायक (शुभद) आहे तो प्रभू माझ्या घरी आला! ॥५॥ (असे स्मरण होताच) दशरथराजांचे मन परमानंदाने पूर्ण भरले; व त्यांनी सांगितले की विविध वाद्ये वाजवा ॥६॥ (नंतर) वसिष्ठ गुरूंना बोलावणे पाठविले. ते ब्राह्मणांना बरोबर घेऊन राजगृही आले ॥७॥ (नंतर त्यांनी) जाऊन त्या अनुपम बालकाचे दर्शन घेतले (ते पाहिले); तो ते केवळ लावण्याची राशीच दिसले व गुणांचे वर्णन करण्याने ते संपणार नाहीत (असे वाटले) ॥८॥

टीका चौ. ५(१) या चौपाईने ध्वनित केले की दशरथांस पूर्वजन्मातील गोष्टींचे स्मरण झाले. 'नृप तव तनय होइ मी येउनि' व 'प्रगट निकेती तुमच्या होइन' वगैरे भगवंताच्या वचनांची आठवण झाली. मला हे ज्ञान नको केवळ पुत्रभावाने परम प्रेम असावे असा वर मागितला असता हे ऐश्वर्यज्ञान कसे झाले? पुत्रजन्म श्रवणाने जी वृत्तिशून्यतेसारखी स्थिती क्षणमात्र झाली, त्या स्थितीत त्यांची चित्तवृत्ती क्षणमात्र अष्टदलात्मक हृदयाच्या बरोबर मध्यभागी स्थिर झाली; व त्यामुळे प्रथम फार आनंद झाला तो प्रथम वर्णन केला आहे. नंतर पूर्वजन्मातील ती विशेष घटना आठवली. ध्यानबिंदूपनिषदांत या दलांवरील चित्तवृत्तिस्थिरतेचे वर्णन आहे. त्यात 'यदा मध्ये तिष्ठति सर्वं जानाति, गायति, नृत्यति, पठति, आनन्दं करोति' (९४) असे वर्णन आहे. यातील दोन दशा दशरथांस अनुभवण्यास मिळाल्या. 'सर्वं जानाति' = सर्व जाणतो यात पूर्वजन्मज्ञानाचा अंतर्भाव झाला व आनन्द झाला. कोणत्या क्रमाने या गोष्टी घडतील व सर्वच सर्वांना होतील असे निश्चित नाही. प्रकृती व परिस्थिती भेदाने भिन्न भिन्न अनुभव येतील. (२) हृदयकमलाच्या कर्णिकेतील अगदी मध्यबिंदूत चित्तवृत्ती स्थिर झाल्याने हे ज्ञान झाले व पुत्र झाला आहे हे माहीत असून 'तो प्रभु' माझ्यागृही येऊन प्रगट झाला अशी खात्री वाटली. त्यामुळे जो आनंद झाला त्याला येथे परमानंद असे म्हणणार आहेत. 'येउनि प्रगट होइन' 'तुमच्यानिकेती' हे श्रीराममुखातलेच शब्द 'आला माझे भवनी' या रूपाने बाहेर पडले, म्हणून 'तो प्रभु' शब्दांतील गूढ भाव हा की ज्यांनी पूर्व जन्मात मला दर्शन दिले आणि वर दिला की 'पुत्ररूपाने तुमच्या घरी येऊन प्रगट होईन! ती त्रिवार सत्य वाचा प्रभूंनी' आज खरी करून दाखविली.

चौ. ६ (१) वरील विचार मनात येताच परमानंद झाला. निर्गुणाच्या प्राप्तीने होणारा तो ब्रह्मानंद व सगुणाच्या प्राप्तीने होणारा तो परमानंद हा भेद येथे स्पष्ट दाखविला. ब्रह्मानंद = परमार्थ; व परमानंद = परम परमार्थ हा भेद अयोध्या ९३।३ ते ९३ पर्यंतच्या भागात लक्ष्मण गीता - टीकेत स्पष्ट केला आहे. (२) सेवकांना बोलावून वाद्यांची गजर करण्याची आज्ञा दिली. पुत्रजन्मानिमित्त, पुत्रमुखदर्शन करण्यापूर्वी घरांतील देवांच्या दर्शनास जावयाचे आहे; ही अपूर्व व पुन्हा कधी न घडणारी गोष्ट असल्याने वाद्यांच्या गजरांत कुलदेवतांचे दर्शनास निघाले.

चौ. ७-८ (१) विचार आला मनात की गुरु महाराजांस बोलावणे पाठवून मग देवदर्शनास जावे म्हणजे जास्त वेळ मोडणार नाही. ते येईपर्यंत देवदर्शन होईल व ते आले म्हणजे शुभाशुभ पाहून आज्ञा देतील त्याप्रमाणे पुत्रमुखदर्शनास जाता येईल. असा विचार करून वसिष्ठांकडे दूत

पाठविले व आपण कुलदेवता दर्शनास गेले. (क) वसिष्ठ सर्वज्ञ, वाटच बघत होते की केव्हा बोलावणे येईल व केव्हा एकदा जाऊन प्रभुदर्शन घेईन! त्यांनी नक्षत्र योग, ग्रहादी पाहून कुंडली सुद्धा तयार करून ठेवली असेल! लौकिक नाटक करावयाचे आहे हे त्यांना माहीत होतेच. (ख) जातकर्म संस्कार करण्यापूर्वीच बालकाची कुंडली तयार करावी व काही ग्रहदोष असल्यास ब्राह्मण जपाला बसवावे असे धर्मशास्त्र स्पष्ट सांगते! पण चांगले ज्योतिषी सुद्धा म्हणतात पुष्कळ वेळा की सव्वा वर्ष झाल्याशिवाय जन्मपत्रिका करू नये! हा केवळ भ्रम आहे, शास्त्रविरोध आहे, समाजाच्या कल्याणाचा विघात आहे! (ग) राजे देवदर्शन करून येतात तो गुरुमहाराज आले सुद्धा. एकटे न येता जरूर तेवढ्या ब्राह्मणांस स्वतःच बोलावून घेऊन आले. जातकर्मांगभूत पुण्याहवाचन, नांदीश्राद्ध वगैरे याच वेळी करावयाचे असते; व त्यास ब्राह्मण लागतात; म्हणून उशीर होऊ नये या हेतूने ब्राह्मणांना बरोबर आणले. जन्मदिनीच जातकर्म संस्कार करणे शक्य असेल तर तो होईपर्यंत मुलाची नाळ कापायची नसते म्हणून घाई करणे भाग होते.

(२) वसिष्ठ, ब्राह्मण व दशरथ यांनी जाऊन ते बालक पाहिले, तो ते उपमारहित वाटले. कुयोग नसेल तर पित्याने पुत्रमुखावलोकन करून मग स्नान करावयाचे असते. सगळे सुयोगच होते हे कवींनी आधीच सांगितले असले तरी पुरोहितांनी सांगितले की काही कुयोग नाही म्हणून प्रथम पुत्रमुखदर्शन करून मग स्नान करावे. (क) उपमारहित म्हणण्याचे कारण रूपराशी वगैरे शब्दांनी सुचविले आहे. लावण्यकान्ती, शोभा, कोमलता इत्यादी सर्व सौंदर्यगुणांनी परिपूर्णपणे विभूषित असे ते बालक वसिष्ठांस दिसले. रूपराशींतील विविध सौंदर्य गुणांचे वर्णन करू लागल्यास ते कधी संपणार नाही. भाव हा की 'रूप अपार मारमदमोचन' रूपसिंधू, शोभासिंधू, छबिसमुद्र इत्यादी शब्द हाच अर्थ सांगतात. येथे गुण शब्दाने सौंदर्यगुण हा अर्थ घेणेच युक्त आहे. बालकाचे गुण म्हणजे लक्षणे दशरथांनी यावेळी विचारली असे मानणे अव्यवहार्य आहे. जातकर्म शक्य तितक्या लवकर उरकले पाहिजे. ते झाल्याशिवाय नालच्छेदन करता येत नाही हे ज्या पित्यास माहीत आहे तो यावेळी पुत्राच्या दोषगुणांचा विचार व त्याविषयी प्रश्न विचारील असे मानणे व्यवहार शून्यतेचे व धर्मशास्त्राच्या अज्ञानाचे लक्षण ठरेल.

(३) वसिष्ठ त्या बालकाच्या दर्शनास का गेले? हा प्रश्न जातकर्मविधीचे पूर्ण अज्ञान असणारांनी विचारावा. (क) पुत्रमुखदर्शन करून पित्याने सचैल स्नान करावयाचे असते; ते केले असे मानणे भाग आहे; कारण पुढील दोह्यांत नान्दीश्राद्ध व जातकर्म केल्याचा उल्लेख आहे. हे स्नान जातकर्मांगभूत असल्याने स्वतंत्र वर्णन केले नाही; या स्नानाला मोठ्या यज्ञांतील अवभृत स्नानाच्या एवढे महत्व आहे. वसिष्ठांसह दशरथांनी त्या सूतिकागृहात जाण्याचा येथील उल्लेख स्नानानंतरचा मानणेच योग्य आहे. या वेळी नाळ न कापलेल्या, स्तनपान न केलेल्या, इतर कोणी स्पर्श न केलेल्या, व मल धुऊन टाकलेल्या त्या नवजात पुत्रास त्याच्या पित्याने आपल्या त्या पत्नीच्या मांडीवर ठेवावयाचा असतो; व तसा ठेवल्यावर आचमनादी करून देशकालादिकांचा उच्चार करून तेथे त्या सूतिकागृहांतच जातकर्माचा संकल्प व विधी करावयाचा

असतो, म्हणून वसिष्ठांनी त्या बाळंतखोलीत जाणे भागच होते. संस्कार लोप होत चालल्याने मोठमोठे पंडित, टीकाकार सुद्धा कशा चुका करतात हे अशा अनेक ठिकाणी पाहण्यास सापडते. पुढील नान्दीश्राद्धादी विधी सुद्धा बाळंतखोलीत (सूतिका गृहात) करावयाचा असल्यानेआवश्यक तेवढ्या ब्राह्मणांनी सुद्धा तेथे जाणे आवश्यक होते. आता नान्दीश्राद्ध व जातकर्म केले जाईल.

हिं.दो. । नंदीमुख सराध करि जातकरम सब कीन्ह ।।
।। हाटक धेनु बसन मनि नृप बिप्रन्ह कहँ दीन्ह ।।१९३ ।।
म.दो. । श्राद्धा नांदीमुख करुनि जातकर्म संपादि ।।
।। नृप विप्रां दे दान मणि धेनु कनक वसनादि ।।१९३ ।।

अर्थ : दशरथराजांनी नान्दीश्राद्ध करून जातकर्म (पुत्रवण) संस्कार केला व विप्रांना रत्ने, गाई, सुवर्ण वस्त्रे इत्यादी दान दिले ।।१९३ ।।

टीका. (१) गर्भाधानादी सोळा संस्कारांपैकी जातकर्म (पुत्रावण) हा एक अती महत्वाचा संस्कार आहे. अनेक संस्कारांत व महत्त्वाच्या अनेक धर्मकृत्यांत प्रारंभी पुण्याहवाचन, मातृकापूजन व नान्दीश्राद्ध या गोष्टी कराव्या लागतात. जातकर्मांगभूत पुण्याहवाचन, मातृकापूजन व नान्दीश्राद्ध करावे लागते. नान्दीश्राद्ध शब्दाने बाकीच्यांचेही ग्रहण करणे भाग आहे. पुत्रजन्मानिमित्त नान्दीश्राद्ध करावे लागतेच. दोन्ही तंत्रेण एकदम करतात. हिंदीत नन्दीमुख सराध म्हटले आहे ते नान्दी श्राद्धाबद्दलच. नान्दीश्राद्ध = नान्दीमुखश्राद्ध, हे एक प्रकारचे श्राद्ध असते; ह्यात प्रत्यक्ष ब्राह्मण भोजनादी नसून तत्प्रीत्यर्थ द्रव्यरूपाने निष्क्रय असतो. यापेक्षा अधिक माहिती येथे नको.

(२) जातकर्म - जन्मास आलेल्याचे पहिले धार्मिक संस्काररूपी कर्म. नान्दीश्राद्ध झाल्यावर विषम प्रमाणात मध व तूप घेऊन त्यात साहणेवर सोने उगाळून चांदीच्या किंवा काशाच्या वाटीत भरून ते सुवर्ण उगाळलेले मध तूप 'प्रते ददामि' या मंत्राने उगाळण्यास घेतलेल्या त्या सोन्यानेच मातेच्या मांडीवर असलेल्या मुलास चाटवावयाचे असते. नंतर ते सोने धुऊन त्या मुलाच्या उजव्या कानांत ठेऊन, बापाने त्या कानाजवळ आपले तोंड नेऊन 'मेधां ते' या मंत्राचा उच्चार वैखरीने करावयाचा असतो. सविता तुला मेधा देवो, सरस्वती तुला मेधा देवो, अश्विनीकुमार तुला मेधा देवोत इत्यादी त्या मंत्राचा अर्थ आहे. नंतर तोच मंत्र तसाच डाव्या कानात जपावयाचा असतो. नंतर 'अश्माभव' या मंत्राने बालकाच्या दोन्ही खांद्यांना एकदम स्पर्श करावयाचा असतो. मंत्राचा अर्थ असा आहे. तुझे शरीर दगडासारखे (काटक, सहनशील इ.) होवो. तुझे तेज परशुसारखे होवो. तुझे शील सोन्यासारखे होवो इत्यादी. आणखी असेच काही मंत्र म्हणून त्या बालकास ऐश्वर्य, पोषण, भरण, धनधान्य इत्यादींनी समृद्ध करण्याबद्दल इन्द्राला प्रार्थना आहेत. शंभरवर्षे आयुष्य त्याला द्यावे अशी प्रार्थना त्यात आहे; व पिता ही आशीर्वाद देतो की 'आत्मा वै पुत्रनामासि सजीव शरदः शतम्' 'वेदःवै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम्' वगैरे आशीर्वाद देऊन पुत्राच्या

मस्तकाचे पित्याने तीन वेळा अवघ्राण करावयाचे असते. नंतर सुवर्णयुक्त जलाने मातेचे स्तन धुववून पुत्राला त्या मातेकडून स्तनपान देवविल्यावर ब्राह्मणांकडून आशीर्वाद देववून, ब्राह्मण पूजन वगैरे करून पुत्रजन्मनिमित्त दाने द्यावीत.

(३) दानें दिलीं - सुवर्ण, भूमी, धेनू, घोडे, रथ, छत्र, मेंढे, पुष्पमाला, मंचक, आसने घरे व सुवर्णासहित तिलपात्रे ही मुख्य दाने यावेळी सांगितली आहेत. दशरथांनी ही सर्व दिली असणारच. काव्यात सर्वांच्या उल्लेख करणे शक्य नसते. दाने दिल्यानंतर नाळ कापावयाची असते. (क) नालच्छेदनापर्यंत जननाशौच (सोहेर) नाही व नालच्छेदनाच्या आधी दान घेणे निषिद्ध नाही, म्हणून येथे दाने दिल्याचा उल्लेख केला आहे.

विशेष सूचना - हा इतका विस्तार करण्यात इतकाच हेतू आहे की हल्ली हे संस्कार नष्ट होत चालले आहेत. पण त्यामुळे जन्माला आलेल्या पुत्राचे किती अकल्याण पालकांकडून केले जाते याचा विचार करावा. मंत्रांच्या अर्थाकडे पाहिले असता व ती वेळ, ते स्थान व त्यावेळची सर्वांची उल्लसित प्रसन्न आनंदी वृत्ती यांच्या योगाने त्या मंत्रांचा, प्रार्थनांचा व आशीर्वादांचा त्या बालकाच्या कोमल हृदयावर, मेंदूवर व शरीरावर कांहीच कल्याणकारक परिणाम होणार नाही काय? याचा विचार करावा.

(२) ख्रिस्ती धर्माच्या बॅप्टिस्मा संस्काराचा त्या संस्कृत व्यक्तीवर, त्याच्या रक्तावर काय सुपरिणाम होतो हे एका शास्त्रज्ञाने नवीन यंत्राच्या साह्याने फ्रान्समध्ये सिद्ध करून दाखविले आहे. (सिद्धान्त हिंदी साप्ताहिकात पहा) आमच्या वेदमंत्रांचा परिणाम होणार नाही असे म्हणण्याचे धारिष्ट्य हिंदू म्हणविन्यांस करवेल काय?

(३) मुलाच्या जन्माच्या वेळी त्याचा पिता हजर नसला किंवा करू शकला नाही तर इतर कोणी जवळच्या नातेवाईक पुरुषाने हा जातकर्म संस्कार केला तरी चालतो; किंवा नामकरणाच्या दिवशी अनुकूल नक्षत्रादी असेल तर किंवा त्यानंतर शुभदिवशी हा संस्कार केला तरी चालतो. मुलींचा सुद्धा जातकर्म संस्कार करावा असे शास्त्र सांगते, फक्त कानांत वगैरे उच्चारावयाचे व इतर वेदमंत्र म्हणावयाचे नसतात. शूद्रकमलाकरांत स्त्री शूद्रांच्या सर्व संस्कारांचे पौराणादी मंत्र व विधी पहावा.

संगती - दशरथ राजांस पुत्रजन्मवार्ता कळण्यापूर्वीच ती नगरात पसरली तेव्हा नगरवासी लोकांनी स्वयंस्फूर्तीने, राजनिष्ठेने कसा उत्सव केला ते आता सांगतात -

हिं. । ध्वज पताक तोरन पुर छावा। कहि न जाइ जेहि भाँति बनावा ॥१॥
। सुमनवृष्टि अकास तें होई। ब्रह्मानंद मगन सब लोई ॥२॥
। बृंद बृंद मिलि चलीं लोगाईं। सहज सिंगार किएँ उठि धाईं ॥३॥
। कनक कलस मंगल भरि थारा। गावत पैठहिं भूप दुआरा ॥४॥
। करि आरति नेवछावरि करहीं। बार बार सिसु चरनन्हि परहीं ॥५॥

म. *। ध्वज केतन तोरणं पुर झाकिति । जाइ न वदले शृंगारित किति ।।१।।*
। सुमनवृष्टि गगनांतुनि सुटती । ब्रह्मानंदिं लोक सब बुडती ।।२।।
। मिळुनि नारि बहु वृंदें निघती । सहज साजयुत उठुनि धावती ।।३।।
।घट हाटक ताटीं शुभ भरती । मंगल गात राजगृहिं शिरती ।।४।।
। आरति करुनि वस्तु ओवाळति । पुनः पुन्हां शिशुचरणां प्रणमति ।।५।।

अर्थ : ध्वजा, पताका (केतन) व तोरणे यांनी सर्व नगरी झाकून टाकली. नगरी अशी शृंगारली गेली की त्याचे वर्णन शब्दांनी करता येणे शक्य नाही ।।१।। आकाशातून वारंवार पुष्पवृष्टी होऊ लागली व सर्व लोक ब्रह्मानंदात मग्न झाले ।।२।। सहजशृंगार केलेल्या स्त्रिया (तशाच) उठून धावत निघाल्या. पुष्कळ जणी एकत्र जमून थव्याथव्यांनी (राजवाड्याकडे) चालल्या ।।३।। सोन्याच्या ताटात सोन्याचे (हाटक = सोने) मंगल कलश ठेऊन व मंगल द्रव्ये भरून मंगल गीते गातगात राजवाड्यात शिरू लागल्या।।४।। (सूतिकागृहाच्या दरवाजाजवळ जाऊन) आरती करून विविध वस्तू ओवाळून टाकून पुनः पुन्हा बालकाच्या चरणांस वंदन करू लागल्या ।।५।।

टीका चौ. १(१) आपल्या अतिवृद्ध महाराजाला पुत्र झाला, आपला भावी महाराजा जन्मास आला असे कळताच ज्यांनी त्यांनी ध्वज उभारले (गुढ्या उभारल्या) घरांसमोरील अंगणांतून व रस्त्यात पताका टांगल्या (केतन = पताका). घराच्या पुढल्या दिंडीदरवाजावर तोरणे लावली, रस्त्यांत तोरणे उभी केली, फुलांच्या माळा लावल्या. मंगलकलश रचना करून दिंडीदरवाजांत ते कनककलश मांडून ठेवले व अशा अनेक प्रकारांनी सर्व लोकानी शहराचे सर्व भाग शृंगारले. (क) राजाला पुत्र होणार हे पुत्रकामेष्टी यज्ञापासून सर्वांना माहीत होते त्यामुळे सर्वांनी आपापल्या घरी, दुकानांत वगैरे सर्व तयारी आधीपासूनच करून ठेवलेली असणारच. तो दिवस व ती वेळ केव्हा येते याची सर्व लोक आतुरतेने वाटच पाहत होते. अशाप्रकारचे सहज अकृत्रिम प्रेम ज्या राज्यात राजावर असते, ते व्यक्तिराज्य चांगले की लोकशाहीच्या नावाखाली काही व्यक्तींची व एखाद्या पक्षाची दडपशाही व पिळवणूक चांगली!

चौ. २(१) आकाशातून पुष्पवृष्टी होत आहे यावरून सुद्धा देव आपापल्या लोकी गेले नसून आकाशातच आहेत हे सिद्ध होते. गीतावलीतील या उत्सवाचे वर्णन पाहण्यासारखे आहे. (क) प्रथम पुरवासी आनंदमग्न झाले; नंतर दशरथराजा जणू ब्रह्मानंदी मग्न झाले व लगेच परमानंदमग्न झाले. येथे लोकांचे ब्रह्मानंदमग्न होणे वर्णन केले आहे पण ते पुष्पवृष्टी झाल्यावर! असे कां? जातकर्माला व दाने घेण्याला आलेले ब्राह्मण आपापल्या घरी गेले. त्यांनी राजपुत्राच्या 'रूप अपार मारमदमोचन'चे तेजाचे वगैरे वर्णन केलेच असणार त्यावरून व 'ना विष्णुः पृथिवीपतिः' हे त्यावेळी सर्वांस माहीत असल्याने जो तर्क करणे तो लोकांनी केला; इतक्यात आकाशातून वारंवार होणाऱ्या पुष्पवृष्टीने तर खात्रीच केली की राजपुत्र कोणातरी मोठ्या देवाचा अवतारच असला पाहिजे; नाहीतर देव पुष्पवृष्टी कशाला करतील? पूर्वीच्या आनंदात फार भर पडली व त्याला ब्रह्मानंदाचे स्वरूप आले. (लोई = लोक, लोगई = स्त्रिया)

चौ. ३(१) सहज साज - सहजशृंगार, साधारण दिवशी सौभाग्यवती स्त्रियांनी जो शृंगार करावयाचा असतो, केलेला असतो तो सहजशृंगार. हळद, कुंकु, काजळ, चोळी, नथ, कानांत कुडी, वेणी, तीत फुले किंवा माळ वगैरेस सहजशृंगार म्हणतात. विस्तार ३२।१ च्या टीकेत 'सहज शृंगार' वरील टीका पहावी. येथे भाव हा की स्त्रियांना इतकी घाई झाली की या उत्सवानिमित्त, बाहेर जावयाचे म्हणून, महाराणीकडे जावयाचे म्हणून काही विशेषशृंगार केला नाही. नवी लुगडी, शालू, पैठण्या, उंची सणावारी घालावयाचे अलंकार (साबू लावून तोंड धुणे, पावडर लावून गोरे होणे इत्यादी आधुनिक विशेषशृंगार आहे) वगैरे घालणे इत्यादी करीत वेळ मोडीत बसल्या नाहीत. बातमी समजताच उठल्या, धावतधावतच घरात हिंडून अगदी आवश्यक ती सर्व तयारी घाईघाईने केली. शेजारीपाजारणीस धावत धावत जाऊन हाका मारल्या व अशा रीतीने थव्या थव्यानी लगबगीने निघाल्या याने राजपुत्रदर्शनाची उत्सुकता, प्रेम व त्यांची हौस यांचे दिग्दर्शन केले. गोपालकृष्णाच्या मुरलीचा ध्वनी कानी पडताच गोपिका जशा ज्या स्थितीत होत्या तसा धावल्या तसेच येथे घडले, फक्त या नगरनारींची भावना निराळी.

चौ. ४(१) या चौपाईतील ओजस्वी शब्दांनी त्या स्त्रियांचा उत्साह दाखविला आहे. हाटक = सुवर्ण, सोने, हा शब्द घट व ताटे या उभयांकडे लागतो. सोन्याच्या तबकांत सोन्याचे कलश सजविले, त्यात जल, कापूर, चंदनादी घातले, त्यावर पाने व नारळ ठेवले. तबकांत हळद, कुंकू, गोरोचन, गुलाल, बुक्का, अक्षता, लाह्या, दूर्वा, विड्याची पाने, सुपाऱ्या, व मुलावरून ओवाळून टाकण्याचे पदार्थ - धन वस्त्रादी, नीरांजन, उदबत्त्या वगैरे सर्व मंगलद्रव्ये घाईघाईने भरली, त्या तबकांवर सुंदर रुमाल घातले व थव्याथव्यांनी, त्या समयाला शोभतील अशी मंगलगीते गात गात रस्त्याने चालू लागल्या. आळीआळींतल्या स्त्रिया निघाल्या व राजवाड्यात, अंतपुरात बाळंतखोलीपर्यंत पोचल्या. तेथे काय केले ते सांगतात -

चौ. ५(१) आरती - नीरांजन - दुरूनच त्या बालकावरून ओवाळले; मग विविध पदार्थ (पैसे वस्त्रे इत्यादी) त्याच्यावरून ओवाळून टाकले व तो महाराजपुत्र भावी महाराजा म्हणून सर्वांनाच वंद्य असल्याने पुन्हा पुन्हा पाया पडू लागल्या.

ल.ठे. - वसिष्ठ व त्यांच्याबरोबर जे ब्राह्मण आले होते त्यांच्या भाग्याचे वर्णन कोण करू शकेल? जन्मकर्मातील, मायागुणेंद्रियातीत असणाराच्या जन्माचे कर्म (जात-कर्म) त्यांनी करविले. ज्यांचे सहजश्वास म्हणजे वेदइतिहासपुराणादी त्या परमात्म्याला वेदमंत्रांनी पुण्याहवाचनाच्या वेळी प्रोक्षण, व त्याला आशीर्वाद! नूतन बालक साक्षात भगवान आहेत हे वसिष्ठ व कौसल्या यांशिवाय इतर कोणास माहीत नाही. (क) अयोध्येतील इतर कोणाही पुरुषांपेक्षा, संतमुनीपेक्षा या नगरनारींचे भाग्य फारच मोठे, कारण की त्यांना प्रभूचे दर्शन व नमस्कारादी करण्याची संधी प्रथम मिळाली. पुढेही पंचमीषष्ठीपूजन, बारसे इत्यादी निमित्तांनी त्यांनाच वारंवार दर्शन घडणार! नगरांतील पुरुषांना दर्शन घडण्यास पुष्कळच काळ जावा लागणार. राजवाड्याच्या बाहेर पडून खेळू लागतील तेव्हा त्यांचे भाग्य उदयास येणार, तोपर्यंत स्त्रियांनी केलेले अनुपम सौंदर्यादिकांचे वर्णन ऐकण्यापलीकडे पुरुषांना काही करता येण्यासारखे नव्हते. या बालरूपाचे दर्शन अयोध्येतील पुरुषांच्या सुद्धा भाग्यातच नाही. ते घडण्यास अयोध्येत

रामावताराच्यावेळी सौभाग्यवती स्त्रींच्या रूपानेच हवार असले पाहिजे. हे भाग्य जसे अयोध्येतील सौभाग्यवती स्त्रियांचेच तसेच रामविवाहत्सोव पाहण्याचे भाग्य फक्त जनकपुरीतील सौभाग्यवती स्त्रियांचेच. (ख) जनकपुरीत माहेर असून अयोध्येत सासर असलेल्या व रामविवाहापूर्वी माहेरी गेलेल्या अशा ज्या कोणी परम भाग्यवंत असतील त्यांनाच दोन्ही उत्सवाचा लाभ मिळणार. (ग) इतक्या स्त्रियांना दर्शन कसे झाले ही शंका घेऊन नाना प्रकारांनी समाधान मानण्याचा निष्फळ प्रयत्न टीकाकारांनी केला आहे. कृष्णावतारातील गोपी श्रुतीचे अवतार होते या विषयी आधार सापडतात; पण रामावतारकालीन अयोध्येतील स्त्रिया भगवत्पार्षदादि असल्याचा आधार मिळाला नाही. टीकाकारांनीही दिलेला नाही. अंगणात जातकर्म संस्कार केला असे कोणी म्हणतात. कोणी म्हणतात प्रभू अनंतरूपानी नटले व त्यामुळे सर्वांना दर्शन झाले इ.इ. कल्पनांचे मनोरे जेवढे उठवावे तेवढे थोडेच. दहा दिवस बाळंतीण सुद्धा त्या खोलीच्या बाहेर येत नाही. म्हातारपणी झालेल्या सार्वभौम राजाच्या ज्येष्ठ पुत्राचे जात कर्म अंगणात! नालच्छेदन ही तेथेच की काय? व तेवढ्या अल्पकाळात अयोध्येतील सर्व स्त्रिया येऊन आरती, ओवाळणी, नमस्कार करून गेल्या किंवा स्त्रिया येण्याच्या बंद होईपर्यंत कौसल्या त्या कोमल शिशूस मांडीवर घेऊन अंगणातच बसून राहिली इत्यादी गोष्टी मानणे योग्य वाटत असेल त्यांनी मानाव्या. सूतिकागृहातच जातकर्म होते व त्या स्थानाच्या दरवाजाजवळ येऊन स्त्रिया भराभर दर्शन घेऊन गेल्या. सायंकाळपर्यंत असे मानण्यात काहीच अडचण नाही. कौसल्या बालकाला जवळ घेऊन पडून राहिली असेल, बालकाला झोपही लागली असेल. आता या उत्सवाचे आणखी वर्णन करतात -

हिं. । मागध सूत बंदिगन गायक । पावन गुन गावहिं रघुनायक ।।६ ।।
। सर्बस दान दीन्ह सब काहू । जेहिं पावा राखा नहिं ताहू ।।७ ।।
। मृगमद चंदन कुंकुम कीचा । मची सकल बीथिन्ह बिच बीचा ।।८ ।।
हिं.दो. । गृह गृह बाज बधाव सुभ प्रगटे सुषमा कंद ।।
।। हरषवंत सब जहँ तहँ नगरनारि नर बृंद ।।१९४ ।।
म. । मागध सूत बंदिगण गायक । गाती पावन गुण रघुनायक ।।६ ।।
। सर्वहि दान देति सर्वस्वहि । जे पावति ते राखिति त्या नहि ।।७ ।।
। मृगमद कुंकुम चंदन चिखलें । भरले मधें मधें पथ सगळे ।।८ ।।
म. दो. । गृहिं गृहिं उत्सव घोष शुभ प्रगटत सुषमाकंद ।।
।। जिथें तिथें सब हर्षयुत नगर-नारि-नर-वृंद ।।१९४ ।।

अर्थ : मागध, सूत, बंदी व गायक यांचे समुदाय रघुनायकाचे पावन गुण गावू लागले. (वर्णन करू लागले)। ।६ ।। सर्वांनीच सर्वस्वाचे दान दिले आणि ज्यांना ते मिळाले त्यांनी सुद्धा ते ठेवले नाही ।।७ ।। कस्तूरी (मृगमद) केशर, व चंदन यांच्या चिखलाने सर्व मार्ग-रस्ते-मधे मधे (बिच बीचा) भरून गेले ।।८ ।। परमशोभेचे (सुषमा) मूलस्थान प्रगट होताच घरोघरी मंगलोत्सवांचा गजर सुरू झाला व नगरांतील स्त्री-पुरुषांचे थवेच्या थवे जिथे तिथे हर्षित झालेले दिसू लागले ।।दोहा ।।

टीका चौ. ६(१) मागध - हे वंशाची कीर्ती तालसुरावर गाऊन दाखविणारे स्तुतिपाठक असत. (क) सूत - श्लोकबद्ध काव्यरूपाने वंशाची कीर्ती गाणारे असत. (ख) बंदी - भाट, हे वंशाचे यश काव्यरूपाने वर्णन करणारे असत. (ग) गायक - राजाच्या गुणांचे वर्णन संगीत गायनाने करणारे नट, विदूषक इत्यादी असत. (३) हे सर्व समुदायांनी (गण) रघुनायकाचे पावन गुण गाऊ लागले. पावन गुण शब्दांनी सुचविले की दशरथ राजाचे सर्वच चरित्र पवित्र आहे. 'विधिहरि हर सुरनाथ दिशापति। दशरथ गुणगाथा सब बानति॥' (२।१७३।७) हे वसिष्ठवचन आहे. दशरथ किती पावन असतील ते यावरून समजावे. जनकपुरीच्या लोकांनी सुद्धा असेच म्हटले आहे. येथे रघुनायक = दशरथ समजणेच योग्य आहे. कारण नुकत्याच जन्मलेल्या बालकाचे गुण हे मागधादी कसे वर्णन करू शकतील? त्यांनी अजून बालक पाहिले सुद्धा नाही.

चौ. ७ (१) सर्बस = सर्वस्व, सर्व -स्व; आपणांजवळ जे असेल ते धनादी सर्व. सर्वांनी सर्वस्व दान दिले व ते ज्यांना मिळाले त्यानी सुद्धा ते जवळ ठेवले नाही. असा या चौपाईचा सरळ अर्थ आहे. या अर्थाविषयी मतभेद नाहीत; पण व्यवहारात हे घडणे कसे शक्य झाले याविषयी शंकासमाधानांच्या डोंगरांच्या रांगा टीकाकारांनी उभ्या केल्या आहेत. (मा.पी.पहा)

(क) दान कोणी दिले, काय दिले, कोणास दिले व घेणाराने ते ठेवले नाही तर मग कोणास दिले व चक्रापत्तिप्रसंग कसा आला नाही या मुख्य शंका आहेत. अशा वेळी अगदी सोपा व बिन - धोक उपाय म्हणजे विशिष्ट शब्दांचा उपयोग मानसात कोणत्या अर्थाने केला आहे हे पाहणे. येथे 'सर्वस्व दान दिले' यात दान देणे हे शब्द आहेत. या शब्दांच्या उपयोगाची उदाहरणे पाहू.

१. विप्रा दे दान मणि धेनु - (१।१९३)

२. देति दान आनंद समेता। जाति बिप्रवर आशिस देतां॥(१।२९५।८)

३. विप्रां राव दशरथ अणवोनी। दान मान परिपूर्ण करोनी। (१।३३९।६)

४. विप्रां दानें विपुल दे (१।३४५).

या चारी उदाहरणांत दान देणे व विप्र यांचा संबंध आहे. विप्रांशिवाय इतरांस दिल्याच्या वर्णनात दान देणे शब्द वापरले नसून बक्षीस देणे, ओवाळणी देणे, देणे असे प्रयोग आहेत. उदा. 'सादर सकल याचकां आणवि॥' भूषण वसन वाजिगज दिधले (१।३४०।१-२) 'दे बक्षीस याचकांवितरी' (वाटले, दिले) (१।३०६।३) 'याचक बोलावुनि दिली ओवाळणी अपार' (१।२९५)

याचक, भिकारी नसतील त्यांस बक्षीस देणे व याचकांस देणे, वाटणे असा क्रियापदांचा उपयोग मानसात केला आहे.

(२) येथील प्रथम चरणात दान दिल्याचे व देणारांचे वर्णन आहे व दुसऱ्यात ज्यांस दान मिळाले त्यांचे वर्णन आहे. दान घेण्याचा अधिकार फक्त ब्राह्मणांचा आहे. यावरून हे ठरले की क्षत्रियादी ब्राह्मणेतरांनी (क्षत्रियवैश्य) सर्वस्वदान ब्राह्मणांना दिले. (क) दुसऱ्या चरणात सर्व शब्द नाही व त्यांनी 'दान दिले' असेही म्हटले नाही. ज्यांना मिळाले त्यांनी ते ठेवले नाही. सर्व

ब्राह्मणांना दान मिळाले असा अर्थही या चरणांतून निघत नाही, व ज्या ब्राह्मणांना दान मिळाले त्यांनी ते दान दिले असेही ठरत नाही. त्यानी ते मागधसूतादिकांस व याचकांस देऊन टाकले, भिकाऱ्यांना वाटले, किंवा राजपुत्रावरून ओवाळून टाकविले असा अर्थ करणे येथील शब्दरचना व मानसातील दोन्ही प्रकारची अवतरणे यांच्या आधारे निश्चितपणे योग्य ठरते. (ख) ब्राह्मणांनी सुद्धा दान द्यावे. त्याप्रमाणे ब्राह्मणांनी सर्वस्वदान इतर ब्राह्मणांस दिले असे मानल्यास घेणाऱ्या ब्राह्मणांनी ते कोणास तरी देऊन टाकले. (ग) सर्वच ब्राह्मण दान घेणारे असतात असे नाही. म्हणून जे दान न घेणारे होते त्यांना दान घेणाऱ्या ब्राह्मणांनी दान न देता नुसतेच देऊन टाकले. दान देणे हे विधियुक्त करावयाचे कर्म आहे, त्यांत संकल्पादी करावे लागते पण नुसते देण्यात तसे करावे लागत नाही. बक्षीस देताना, वाटताना सुद्धा दानासारखा संकल्प वगैरे करावा, सोडावा लागत नाही.

(३) क्षत्रिय वैश्य शूद्रांना दान घेण्याचा अधिकारच नाही व त्रेतायुगातील ते सर्व धर्मशील असल्याने चक्रापत्ति दोष उत्पन्न होत नाही. राजाने जशी ब्राह्मणांना दाने दिली तशी इतरांनी दिली. (क) राजाकडील दाने त्या अल्पावधीत सर्व ब्राह्मणांना मिळणे शक्य नव्हते. नालच्छेदनानंतर दहा दिवसांत दान घेणे निषिद्ध आहे. ज्यांना जननाशौच (सोहेर) नव्हते अशांना दान देण्यास पुष्कळ वेळ होता, म्हणून इतरांनी दान घेणाऱ्या ब्राह्मणांस सर्वस्व दान दिले. काही ब्राह्मणांना राजाने अल्पावधीत जी दाने दिली त्यांची बरोबरी करण्यास इतरांस आपले सर्वस्व दान द्यावे लागले हा गूढभाव सुद्धा यातून निघतो. हे सर्व विवरण ज्यांस मान्य नसेल त्यांनी मानस पीयूषमधील विविधमतांपैकी जे योग्य वाटेल ते घ्यावे; मात्र धर्मशास्त्रनियमांचे उल्लंघन करणारा अर्थ अनर्थ ठरतो हे मात्र विसरू नये.

चौ. ८(१) मृगमद = कस्तूरी, कुंकुम = केशर; व चंदन इत्यादी सुगंधी द्रव्यांनी सर्व रस्त्यांवर लोकांनी खूप सडे शिंपले; व जाणाऱ्या येणाऱ्यांच्या पायांनी रस्त्यांतील काही काही भागात चिखल झाला. उन्हाळ्याचे दिवस असल्याने जलांश सुकत गेला व ती सुगंधीद्रव्ये राहिली. बिचबीचा = मधे मधे, मधून मधून

दोहा (१) घरोघरी उत्सव सुरू झाले. हिंदीतील बधावा शब्दाला मराठीत सुटसुटीत प्रतिशब्द नाही. अभिनंदनोत्सव हा प्रतिशब्द कोषात आढळतो; पण तेवढ्याने बधावा शब्दाचा संपूर्ण अर्थ व्यक्त होत नाही. भेटी, नजराणे, आहेर, वाणे वगैरे वाजत गाजत मिरवीत घेऊन जाणे हा त्या शब्दाचा यथार्थ आहे. या बधाव्यांत मुख्यतः स्त्रियांचेच कार्य असते. बाळंतिणीची ओटी भरण्याची तयारी करून स्त्रिया आता पुन्हा राजवाड्यात वाजत गाजत मिरवीत जातील. (२) सुषमा = परमशोभा (अमरे) सुषमाकंद = परमशोभेचे मूलस्थान, प्रगट होताच स्त्रिया हे उत्सव करू लागल्या. सर्वनारीनरांचे वृंद = समुदाय जिकडे तिकडे हर्षित दिसू लागले. स्त्रियांना अशावेळी विशेष हर्ष होतो व तसा तो सकारण झाला हे 'नारि' शब्दाला प्राधान्य देऊन सुचविले. स्त्रियांच्या तोंडून त्या सुषमेचे रसभरित वर्णन ऐकून पुरुष हर्षित होऊ लागले. भर दुपारी चैत्रात, उन्हातून राजवाड्यापर्यंत जाऊन येण्यात स्त्रियांना कष्ट वगैरे कसे झाले नाहीत याचे उत्तर देण्यापूर्वी आधी कैकयी व सुमित्रा यांना पुत्र झाल्याचे वर्णन आता करतील.

हि. । कैकयसुता सुमित्रा दोऊ । सुंदर सुत जनमत भैं ओऊ ॥१॥
। वह सुख संपति समय समाजा । कहि न सकइ सारद अहिराजा ॥२॥
। अवधपुरी सोहइ एहि भाँती । प्रभुहि मिलन आई जनु राती ॥३॥
। देखि भानु जनु मन सकुचानी । तदपि बनी संध्या अनुमानी ॥४॥

म. । कैकयि एक सुमित्रा तों द्वय । प्रसवे सुत सुंदर ते अतिशय ॥१॥
। त्या सुख संपत् समय समाजा । वर्णु न शकति गिरा अहिराजा ॥२॥
। अशी अयोध्या शोभित झाली । प्रभु - दर्शना निशा जणुं आली ॥३॥
। जणु भानुस पाहुनि संकोचित । परि बनली संध्या किं यथोचित ॥४॥

अर्थ : कैकयी एका पुत्रास प्रसवली व सुमित्रा तर दोन पुत्रांस प्रसवती झाली; व ते (ही) अतिशय सुंदर (आहेत) ॥१॥ त्या वेळचे सुख, संपत्ती, समय व समाज यांचे वर्णन सरस्वती (गिरा) व अहिराजा (शेष) यांना सुद्धा करता येणार नाही ॥२॥ (त्यावेळी) अयोध्या अशी शोभू लागली की जणू प्रभूच्या दर्शनासाठी रात्रच आली आहे (असे वाटले) ॥३॥ तथापी जणू काय भानूला पाहून ती संकोचित झाली (लाजली); पण यथायोग्य प्रकारे संध्या बनली असे वाटले ॥४॥

टीका चौ.१(१) कोणाला किती पुत्र झाले हे येथे कवींनी स्पष्ट सांगितले नाही असे पुष्कळ मानस टीकाकार म्हणतात; पण हे अज्ञानाचे लक्षण आहे. (क) दोऊ = दोन; यमकासाठी 'दोउ' तील 'उ' दीर्घ केला आहे. दोऊ हा शब्द सुमित्रा शब्दाच्या जवळ असल्याने अर्थ होतो की 'कैकय सुता सुत जनमत भईं व सुमित्रा दोऊ सुत जनमत भईं; ओऊ = तेही, सुंदर' (ख) कल्पभेदानुसार 'दोऊ' शब्द कैकयसुताकडे घेण्याची सोय ध्वनित केलेली आहे; पण तसे करताना दूरान्वयदोष पत्करावा लागेलच. मराठीत संशयाला जागा ठेविलेली नाही. (ग) आनंदरामायण व त्याच्या आधारे भावार्थरामायण यात भरत शत्रुघ्न कैकयीचे पुत्र वर्णिले आहेत. पुढे मानसात शत्रुघ्नाला भरतानुज म्हटले आहे तसे लक्ष्मणाला रामानुज अनेक ठिकाणी म्हटले आहे. भरतानुज शब्दाधारे लक्ष्मण रामसहोदर मानावा लागेल. लक्ष्मणाचा धाकटा भाऊ असे सुद्धा शत्रुघ्नविषयी म्हटले आहे. पायसाच्या वाटणीत, मानसात, सुमित्रेलाच दोन अंश मिळाले आहेत. आनंद रामायणात कैकयीला दोन अंश मिळाले असल्याने तेथील उल्लेख सयुक्तिक आहे. (घ) अध्यात्मदृष्टीने लक्ष्मण शत्रुघ्न सहोदर असणेच कसे सयुक्तिक आहे हे १।३२५ छंद ४च्या टीकेत स्पष्ट दाखविले आहे. वाल्मीकिरामायण, अध्यात्मरामायण, रामरहस्य -उपनिषद व पाच पुराणे यांत लक्ष्मण शत्रुघ्न सुमित्रातनयच वर्णिले आहेत.

चौ.२(१) सुख - सर्व प्रजा ब्रह्मानंदात मग्न, दशरथ राजा परमानंदात मग्न, मग त्या पुत्रांच्या मातांचे सुख कोण व कसे वर्णन करणार! (क) संपत् - संपत्ती; संपत्ती कशी उधळली, दाने कोणी कशी दिली या मागल्या वर्णनाने अयोध्येतील संपत्ती सुचविली आहे. (ख) समय - ती वेळ, ती रामजन्माची वेळ की जिची सूचना मिळताच ब्रह्मादिलोकांतील सर्व देव व नागमुनी धावत आले, त्या वेळेचे महत्त्व कोण कसे सांगणार? (ग) तो समाज - प्रत्येक पुत्राच्या जन्मानंतर

जातकर्मादिसंस्कार, स्त्रियांचे थवेच्या थवे जाणे येणे, पुष्पवृष्टी, दाने देणे घेणे, बक्षिसे, ओवाळण्या, नजराणे, भेटी वगैरे देणाऱ्या घेण्याऱ्यांची गर्दी, जा, ये, इत्यादींचे वर्णन शेष व शारदा यांना सुद्धा करता येणार नाही. तेथे कवी म्हणतात की मी ते कसे व किती करणार!

(२) येथे मानसात एवढेच सुचविले आहे की भरताचा जन्म आधी झाला व नंतर सुमित्रासुतांचा झाला. गीतावलीतील वर्णनावरून एकेक दिवसाच्या अंतराने तिघी प्रसूत झाल्या असे ठरते. वा.रामायणात उल्लेख आहे की 'पुष्येजातस्तु भरतो मीन लग्ने प्रसन्नधीः'(१।१८।१३) पुष्य नक्षत्रावर मीनलग्नी भरताचा जन्म झाला, म्हणजेच चैत्र शुक्ल दशमीचे दिवशी सूर्योदयापूर्वी भरताचा जन्म झाला; कारण रामजन्मकाळी सूर्य मेष राशीत आहे. पुष्य नक्षत्र आहे म्हणून चंद्र कर्केचा आहे हे पण ठरलेच. बाकीचे ग्रह तसेच असणे शक्य आहे; म्हणून भरताच्या कुंडलीत सुद्धा पाच ग्रह उच्चीचे स्वगृहींचा चंद्र एकाच कर्कराशीत असणार. मग भरत सम्राट का झाला नाही? याचे उत्तर पाचग्रह उच्चीचे असणारा सम्राट होतो असे म्हणणारांनी दिले पाहिजे. (क) सार्पे जातौ तु सौमित्री कुलीरेऽभ्युदिते रवौ' असे लक्ष्मणशत्रुघ्नांच्या जन्मकाळाचे वर्णन आहे. सार्प = आश्लेषानक्षत्र, कुलीर = कर्क, म्हणजेच दशमी किंवा एकादशीच्या दिवशी आश्लेषा या क्रूर नक्षत्रावर कर्केचाच चंद्र असता लक्ष्मण शत्रुघ्नांचा जन्म झाला. नक्षत्रानुसार यांचा स्वभाव कडक होताच. वा. रा. गोविन्दराजीय टीकेत लक्ष्मण शत्रुघ्नांचा जन्म दशमीला मध्यान्हकाळी झाला असे मत व्यक्त केले आहे; म्हणून तेच मानणे योग्य . पुष्य नक्षत्राचा पूर्ण सौम्यपणा भरताच्या चरित्रात दिसतो. चौघांच्या जन्मलग्न कुंडल्या दिल्या आहेत. आता अयोध्येच्या शोभेचे वर्णन करतात.

ल.ठे. विचार करावा की दोन दिवस लागोपाठ जन्मोत्सव, जातकर्मादी, मधला एक दिवस पंचमी पूजनाच्या तयारीत; तीन दिवस पंचमी षष्ठी पूजनाची धांदल; की बारशाची तयारी, आश्लेषा जननशांतीची तयारी; दोन दिवस बारशाचा उत्सव! किती व कशी सारखी धांदल उडाली असेल व उत्साह वाढला असेल याची कल्पना करणे अशक्य!

चौ.३-४(१) अयोध्येची त्यावेळची शोभा वर्णन करण्यासाठी फारच सुंदर उत्प्रेक्षा केली आहे. सगळ्यांचे जन्म दिवसाच झाले आहेत. रामजन्माच्यावेळी मध्यान्हकाल होता. थोड्या वेळाने उत्सव सुरू झाला असे मानले तरी भरदुपारची १ ॥ वाजण्याची वेळ होती, पण हा उत्सव संध्यासमयीच चालू होता, आहे असे वाटू लागले. आकाश निर्मळ असून भर दुपारची उन्हाची वेळ असून असे कसे झाले? याचे उत्तर देतात की प्रभूचे दर्शन करण्यासाठी रात्र आली की काय कोणास ठाऊक! आली असलीच पाहिजे; पण येता क्षणी जणू काय तिला आकाशात तळपणाऱ्या प्रखर सूर्याचे दर्शन तिला झाले, त्यामुळे ती लाजली व संध्या बनली. रामरूपी पूर्णचारुचंद्राचे दर्शन करण्यासाठी, त्याच्या भेटीसाठी, निशा-रात्र-येत होती. चंद्र = निशापती, रजनीनाथ. आपल्या पतीच्या दर्शनभेटीसाठी जणू धाईधाईने आली; पण काय करते बिचारी, त्या तेजस्वी परपुरुषाची दृष्टी (सूर्याची, भानूची) तिच्यावर पडताच ती महापतिव्रता एकदम लाजली व थबकली. तिने आपले मुख खाली केले व (निशामुख) संध्याराग बनली. तिचे एकदम रूपांतर झाले; जी

काळीकुट्ट होती ती कशी झाली हे पुढे सांगतील. 'प्रगट जिथुनि रघुपति शशि चारू । विश्वसुखद खल कमल तुषारू' (१।१९६।५)

(क) हे मात्र लक्षात ठेवावे की रात्र आली नसून ती आली अशी कल्पना उत्प्रेक्षालंकाराने करून त्या समयीच्या स्थितीचे, दृश्याचे वर्णन करीत आहेत. सूर्य मावळल्याबरोबर व रात्र होण्याच्या आधी काही काळ जी स्थिती असते, जिला 'सांज फुलली' असे म्हणतात. ज्या वेळी पश्चिमादी दिशा लाल, तांबूस वर्णाने व्याप्त असतात, सर्वच लाल तांबूस दिसते, सूर्यकिरण भूमीवर मुळीच दिसत नाहीत व हळू हळू अंधार पडण्याची चिन्हे दिसू लागतात, त्या वेळचे दृश्य नितान्त रमणीय असते; ते चितारी पडद्यावर काढून दाखवू शकेल, पण कवीला त्या दृश्याचे वर्णन अशा असंभवोत्प्रेक्षेशिवाय करताच येणार नाही. त्या वेळचे अयोध्येतील दृश्याचे चित्र श्रोत्यांच्या व वाचकांच्या चक्षूंपुढे उभे करण्यासाठी ही उत्प्रेक्षा आहे. तिसऱ्या प्रहरी कधी रात्र येऊ शकत नाही ती आली असे मानले हे कशाने घडले ते आता सांगतात -

हिं. । अगर धूप बहु जनु अँधिआरी । उड़इ अबीर मनहुँ अरूनारी ।।५ ।।
। मंदिर मनि समूह जनु तारा । नृप गृह कलस सो इंदु उदारा ।।६ ।।
। भवन बेदधुनि अति मृदु बानी । जनु खग मुखर समयँ जनु सानी ।।७ ।।
म. । अगरु धूप बहु जणूं सम तमा । पसरे उडुनि गुलाल लालिमा ।।५ ।।
। मंदिर-मणिगण जणुं ताराअति । नृप-गृह-कळस किं पूर्ण निशापति ।।६ ।।
। वेदपाठ अति मृदु जो भवनीं । जणुं खग-मुखर किं पुरी-उपवनी ।।७ ।।

अर्थ : अगरु व धूप यांचा आकाशात पसरणारा जो धूर तोच जणू रात्रीच्या अंधारा सारखा होय, व जो गुलाल (हिं. अबीर) उडतहोता तोच जणू सायंकाळी पसरणारा लाल, तांबूस वर्ण होय ।।५ ।। मंदिरावर (कौसल्येच्या वाड्यावर) जडलेल्या मण्यांचा जो समूह (गण) तेच जणू मोठाले तारे व राजाच्या घराचा जो कळस तोच जणू पूर्णचंद्र होय ।।६ ।। घरात अती मृदू आवाजाने चालू असलेला जो वेदघोष तोच जणू नगररूपी उपवनात संध्यासमयी पक्ष्यांनी चालविलेला किलबिलाट (मुखर) होय ।।७ ।।

टीका -वि.सू. सातव्या चौपाईतील 'वेदधुनि' = वेदध्वनी - वेदपाठ व संध्या या शब्दांच्या संयोगाने घाबरून जाऊन काही टीकाकार म्हणतात की ही प्रातःसंध्या होती; पण हे केवळ पुढील गोष्टी मुळे अज्ञानामुळे घडले आहे. (१) संध्याकाळ कोणताच झालेला नाही. तिसऱ्या प्रहरची श्रीरामजन्मानंतरची दुपारची वेळ आहे; म्हणून संध्याकाळी वेदपठण वर्ज्य आहे हे म्हणणे येथे लागू पडत नाही. (२) या टीकाकारांनी प्रातःसंध्याकाळ व अशा प्रकारच्या सायंसंध्याकाळाचे निसर्गातील दृश्य न पाहिल्याने दोहोंतील भेद कळला नाही. प्रातःकाळी सूर्योदयापूर्वी असे दृश्य कधीच नसते. (३) प्रातःसंध्यासमय ही रात्र येण्याची वेळ नसून रात्र जाण्याची वेळ असते. (४) अशी सायंसंध्या नेहमीच फुलत नाही. फार क्वचित, पावसाळ्यात किंवा पावसाळ्याच्या आदि-अंती अशी सांज फुललेली दिसते; व ते २-३ दिवसात पाऊस पडण्याचे चिन्ह असते. त्या वेळी

काळोख हळूहळू पसरत असतोच. पूर्वेकडून व सर्व दिशा विदिशा लाल तांबूस झालेल्या असतात. झाडांची पाने, शुभ्रवस्त्रे, घरांच्या भिंती, छपरे इत्यादी सर्व बाह्य वस्तू जणू कुंकुमाने नाहल्या आहेत असे वाटते.

चौ. ५(१) अगरु (अगर) हे अष्टगंधापैकी एक अत्यंत सुगंधी काष्ठ असते; याचा उपयोग यक्षकर्दम नावाच्या सुगंधी द्रव्यातही करतात. याला पीतचंदन म्हटले तरी चालेल. धूप - ऊद, गुग्गुळ, वगैरे जो पूजादिकांचे वेळी अग्नीवर घालतात तो. यांचा धूर सारखा इतका पसरत होता की काळोखच पडत आहे असे वाटू लागले. या धुरामुळे सूर्याचे किरण जमिनीवर दिसत नाहीसे झाले. (२) श्रीरामजन्मानंतर सर्वांनी जिकडे तिकडे घरोघरी, रस्तोरस्ती जो गुलाल उधळला त्याने सर्वत्र लाल तांबूस वर्ण पसरला. यामुळे संध्या फुलल्यासारखे दृश्य दिसू लागले व संध्याकाळ झाली असे वाटू लागले. (क) संध्याकाळी काही मोठे तारे आकाशात दिसू लागतात व चंद्र सुद्धा उगवण्याची शक्यता असते पौर्णिमेला म्हणून आता उत्प्रेक्षेने ते वर्णन करतात. उत्प्रेक्षा करण्याचे कारण दुपारी चंद्र व तारे दिसत नाहीत, पण दिसले असे सांगावयाचे आहे.

चौ. ६(१) मंदिर व नृपगृह हे दोन शब्द या एकाच चौपाईत आहेत. राजवाड्याला गृह (घर) म्हटल्यानंतर मंदिर म्हणण्यासारखे असे घर कोणते? नगरातील इतर कोणत्यातरी घराला किंवा घरांना मंदिर म्हणणे व राजप्रासादाला गृह म्हणणे यात औचित्य भंग होतो की नाही? सहृदय वाचक असेच म्हणतील की असे म्हणणे योग्य नाही. हे मंदिर म्हटलेले स्थान राजवाड्यापेक्षा महत्वाचे असले पाहिजे; म्हणून पूर्वी टीकेत निश्चित केल्याप्रमाणे प्रभू रामचंद्र ज्या महलात आहेत त्यालाच येथे मंदिर म्हटले हे ठरले. त्याच्या भोवती येणाऱ्या जाणाऱ्या स्त्रियांची, ब्राह्मणांची वगैरे दाटी, गर्दी सारखी चालू आहे. ज्या वाड्यात तिघी राण्या प्रसूत झाल्या आहेत तो वाडा, तो महाल राममंदिर बनला. त्याच्यावर जडलेली हिरे माणके वगैरे विविध रत्ने जणू ताऱ्यांसारखी चमकत आहेत. राजप्रासादाचा (राजाच्या घराचा) जो गगनचुंबी उज्वल कळस तो जणू पूर्णचंद्र उगवला आहे.

चौ.७(१) संध्याकाळ झाली की पक्षी वनोपवनांतील आपल्या स्थानी जाऊन किलबिल चिलबिल (मुखर) करू लागतात, तसे येथे ब्राह्मणांनी चालविलेल्या वेदपठणाचे ध्वनी होत. (क) अति मृदु कां? रामजन्मानंतर सूक्तादी पठण करण्यासाठी जे ब्राह्मण बसविले आहेत त्यांच्या वेदपठनाचा हा ध्वनी आहे. तो अती मृदु असण्याचे कारण इतकेच की आता बाळ बाळंतिणीचे स्नान होऊन, कौसल्येचे भोजन होऊन ती आपल्या त्या अमूल्य, अनुपम 'नीलसरोरुह नीलमणि नीलनीरधर शाम, रूपराशीला' कुशीत घेऊन परमानंदात विश्रांती घेत पडली असेल. त्या नवजात शिशूला व त्याच्या मातेला त्रास होऊ नये म्हणून शेजारच्याच भवनात बसलेले ब्राह्मण अगदी हलक्या आवाजांत मंत्रोपचार करीत आहेत. श्रीराम ज्या महालात आहेत ते मंदिर आहे, व हे मंदिर नसून भवन आहे म्हणून त्या वाड्याहून निराळ्या वाड्यात शेजारीच असा अर्थ घेणे जरूर आहे. शिवाय सूतिकागृह असलेल्या वाड्यात स्त्रियांची रीघ लागलेली असणार म्हणून ब्राह्मणांनी तेथे बसणे शक्यच नाही. (ख) पुरी-उपवनी हे शब्द मूळात नाहीत; पण सायंकाळी पक्षी

वनोपवनांतील आपल्या घरट्यांत वगैरे जाऊनच किलबिल करतात त्या अर्थी ते रूपक पूर्ण करण्यास नगरीला उपवन म्हणणे भागच आहे. मूळात जे अध्याहृत होते ते अनुवादात स्पष्ट केले. पुढे (अयो.कां.) नगरीला सफलवनाची उपमा दिलीच आहे. या सर्व परिस्थितीचा रविकुल गुरु रवीवर काय परिणाम झाला ते आता सांगतात.

हिं. । कौतुक देखि पतंग भुलाना । एक मास तेइँ जात न जाना ॥८ ॥

हिं.दो. । मास-दिवस कर दिवस भा मरम न जानइ कोइ ॥

॥ रथ समेत रबि थाकेउ निसा कवन बिधि होइ ॥१९५॥

म. । कौतुक पाहुनि पतंग भुलला । एक मास त्या जात न कळला ॥८ ॥

म.दो. । होत मासदिन-दिवस तो नुमजे मर्म कुणी हि ॥

॥ रथसमेत रवि थबकला होई निशा कशीहि ॥१९५ ॥

अर्थ : ते कौतुक पाहून सूर्य (पतंग) भुलून गेला व एक महिना केव्हा गेला हे त्यास कळले सुद्धा नाही ॥८॥ तो दिवस महिन्याच्या (तीस) दिवसांचा झाला. पण हे मर्म कोणीही जाणले नाही. (तेवढा काळ) सूर्य आपल्या रथासुद्धा थबकून राहिला त्यामुळे रात्र होणार कशी? ॥दो.१९५॥

टीका चौ. ८(१) पतंग=रवी, पत्ल गतौ, पतंगः पक्षिसूर्ययोः (अमरे) सूर्य आपली गतिशीलता भुलला, विसरला. नवमी तिथीचा दिवस एक महिन्याचा झाला. (क) रामजन्मोत्सवाची मजा पहात सूर्य जागच्या जागीच राहिला. मध्यान्हकाळी श्री रामजन्माच्या वेळी आकाशात जेथे होता तेथेच एक महिनाभर राहिला. (ख) दुसरे कौतुक हे की सूर्याने रात्र येताना पाहिली नव्हती कधी; ते आश्चर्य जणू काय त्यास आज पाहण्यास सापडले व तो चकित होऊन त्या संध्या बनलेल्या रात्रीची शोभा, जी त्याने कधी पाहिली नव्हती ती बघत रामजन्मोत्सव पाहण्यात दंग होऊन गेला. मास म्हणजे २९, २७ दिवस, असे विविध मास असतात म्हणून दोह्यांत स्पष्ट सांगतात.

दोहा(१) मासदिन = महिन्याचे दिवस; तीस दिवसांचा महिना, बारा महिने म्हणजे वर्ष हे कोष्टक सर्वमान्य आहे; म्हणून सांगतात की महिन्याचे जितके दिवस गणतात, तितक्या दिवसांचा म्हणजे तीस दिवसाचा तो (पहिला) दिवस झाला. (क) जन्मोत्सवात सर्व नगरवासी इतके दंग झाले आहेत की दुपार आहे का संध्याकाळ आहे का रात्र आहे याचे भान कोणासच राहिले नाही. तीस दिवस सूर्य मावळला नाही व रात्रही झाली नाही. सारखी संध्याकाळच राहिली हे कोणालाच कळले नाही; म्हणून म्हटले की 'नुमजे मर्म कुणिहि'. सूर्य व त्याचा रथ एक महिनाभर, तीस दिवस, थक्क होऊन जागच्याजागी स्थिर राहिल्यामुळे रात्र कशी होणार! तथापी ती पण हट्टीच, ती गेली पण नाही; त्यामुळे तीस दिवस सायंसंध्येसारखी स्थिती राहिली.

(२) वि.ल.ठे. - १९३व्या दोह्याच्या पहिल्या चौपाईत शिशुरुदन प्रगटपणे ऐकू आले तेथून या दोहाअखेर पर्यंत १०+१०+१०=३० ओळीच आहेत. या दोहाअखेर पहिला दिवस

पूर्ण झाला. पुढील दोह्यात ८ चौ. व दोहा मिळून १० ओळी आहेत. १+१०+२=१३ दिवस होतात. तेराव्या दिवशी नामकरणसंस्कार केल्याचे अशा रीतीने सुचविले आले. क्षत्रिय पुत्राचा नामकरण संस्कार तेराव्या दिवशी करावा असे धर्मशास्त्र सांगते.

(३) नुमजे मर्म कुणीहि - कोणालाच मर्म कळले नाही. पुढल्या चौपाईत शंकर पार्वतीस हेच सांगतात. 'हे रहस्य कळले कोणा ना' असे जे गूढ रहस्य ते जाणण्याचा प्रयत्न अनेक टीकाकारांनी अनेक प्रकारे केला आहे! पण त्यातील एकही योग्य व शास्त्रीयदृष्ट्या समाधानकारक वाटत नाही. तीस दिवसांचा एक दिवस झाला इतके शंकरांस कळले; पण तो कसा झाला हे त्यांना सुद्धा कळले नाही तेथे प्रज्ञानानंदास ते रहस्य कसे कळणार! (क) या लेखकास वाटते की हा अतिशयोक्ती अलंकार आहे. सूर्यसुद्धा देहभान विसरला, नित्याचे स्वकर्तव्य विसरला तेथे अयोध्येतील लोकांची काय दशा झाली असेल, धूप किती जळला असेल, गुलाल किती उधळला असेल वगैरेची अंधुक कल्पना या अतिशयोक्तीने करता येईल.

(४) सूर्याची गती थांबल्यामुळे पृथ्वी आदी ग्रहांच्या गती थांबल्या हे प्रो. गौडजींचे म्हणणे घटकाभर मान्य केले तरी ७२० तास सूर्य सतत आकाश मध्यात राहिल्यावर अयोध्येशिवाय जगाचा बाकीचा सर्व भाग सूर्याच्या उष्णतेने व विरुद्ध गोलार्धातील, थंडीमुळे जळून खाक व्हावयास पाहिजे होता. अयोध्येत सतत संध्याकाळची परिस्थिती राहिल्यामुळे अयोध्या जळली नसेल असे फार तर म्हणता येईल. ११ तासांचा दिस झाला तर थंडीने कुडकुडण्याची व १३।१४ तासांचा झाला तर उन्हाळ्याने हाय हाय करण्याची पाळी येते व त्या काळातही सूर्य सतत डोक्यावर नसतो; म्हणून प्रो.गौडजींचे मत मान्य होण्यासारखे नाही. ईश्वराच्या इच्छेने वाटले ते होऊ शकेल हे मान्य आहे, पण ईश्वराला असे करण्याची इच्छा झाली असेल हे शक्य वाटत नाही. सूर्यचंद्रादी व पंचमहाभूते यांना ईश्वराने जे नियम घालून दिलेले आहेत त्यांचे पालन बिनचूकपणे सतत त्यांच्याकडून होत असते; सूर्यचंद्रादी त्या नियमांचे पालन करतात असे सुंदरकाण्डात सागरानेच भगवंतास सांगितले आहे. पाषाण पाण्यात बुडणे हा ईशसृष्ट स्वभाव आहे तो ईश्वराने समुद्रबंधना पुरताच बदलला; पण त्याला सबळ कारण होते; तसे विशेष कारण येथे काही नाही. जन्ममहोत्सव पूर्ण झाल्याचे वर्णन आता करतील.

हि. । यह रहस्य काहूँ नहिं जाना । दिन मनि चले करत गुन गाना ॥१॥
। देखि महोत्सव सुर मुनि नागा । चले भवन बरनत निज भागा ॥२॥
। औरउ एक कहउँ निज चोरी । सुनु गिरिजा अति दृढ मति तोरी ॥३॥
। काकभुसुंडि संग हम दोऊ । मनुज रूप जानइ नहिं कोऊ ॥४॥
। परमानंद प्रेमसुख फूले । बीथिन्ह फिरहिं मगन मन भूले ॥५॥

म. । हें रहस्य कळलें कोणा ना । दिनमणि निघे करत गुणगाना ॥१॥
। बघुनि महोत्सव सुर मुनि नागहि । जाति भवनिं वर्णित निज भागहि ॥२॥
। आणि एक सांगूं निज चोरी । श्रुण गिरिजे तव दृढ मति भारी ॥३॥
। काकभुशुंडी मी दोघे जण । मनुजरूप, कोणि न जाणे पण ॥४॥
। प्रेम-परम-मोदें सुख फुलले । फिरतो मार्गीं मग्न मन भुलले ॥५॥

अर्थ : हे रहस्य कोणालाच कळले नाही; व सूर्य (दिनमणी) प्रभूचे गुणगान करीत (रोजच्या प्रमाणे) जाऊ लागला -गेला ॥१॥ (पहिल्या दिवसाचा) महोत्सव बघून सुर मुनी आणि नाग ही आपापल्या भाग्याचे (भाग = भाग्य) वर्णन - प्रशंसा करीत आपापल्या स्थानास गेले ॥२॥ गिरिजे! ऐक, तुझी मती फार दृढ आहे म्हणून तुला आणखी एक स्वतःचीच गुप्तगोष्ट (चोरी) सांगतो।।३॥ मी व काकभुशुंडी असे दोघे (बरोबरच) मनुष्यरूप बनलो होतो पण आम्हांलाही कोणी ओळखले नाही (व हे कोणालाही कळले नाही) ॥४॥ परमानंदाने (परममोद) प्रेमाने व सुखाने फुलून गेलेले आम्ही (दोघे) अयोध्येच्या रस्त्यात फिरत आहोत व मन मग्न होऊन (मनपणास) भुलून गेले आहे ॥५॥

टीका चौ. १(१-२) हे रहस्य कळले कोणा ना - याने येथे उपसंहार केला; तुमचे मर्म कुणीही याने उपक्रम केला आहे. 'रवि थबकला' याने उत्पत्ती सांगितली. रात्र होणे शक्य राहिले नाही, याने फल - परिणाम सांगितला; म्हणून येथे पुनरुक्तिदोष नाही. (क) दिनमणि = वासरमणि = सूर्य (२) सुरमुनिनाग जन्ममहोत्सव पाहून परत निघाले. देव प्रथम आले होते तसे ते प्रथम गेले मुनी मध्ये मृत्यु लोकांतच राहिले व नाग पाताळात गेले. स्वर्ग, मृत्यू, पाताळ असा वरून खाली क्रम येथे साधला आहे. स्तुती करताना 'अहिमुनिसुर करती स्तवनातें' यात पाताळ, मृत्यू व स्वर्ग असा क्रम आहे. (क) भाग = भाग्य.

वि.सू. या युक्तीने हे दाखविले की स्वर्गातील वा पाताळातील जीवांना भक्तिप्रेमाचा आनंद उपभोगावयाचा असेल तर मृत्युलोकात आल्याशिवाय सुटका नाही. येथील मानवांना मात्र याचे काहीच महत्व वाटत नाही व विषयांतच दंग असतात हे केवढे आश्चर्य!

चौ.३(१) सूर्याने २९॥ दिवस दिवसाढवळ्या चोरल्याची गुप्तगोष्ट (चोरी) म्हणून सांगितली. तशीच आणखी एक चोरून ठेवलेली, लपवून ठेवलेली गोष्ट (चोरी) यावेळी सांगत आहेत. गिरि-जा असल्याने तिची बुद्धी गिरीसारखी सहज दृढ, अचल आहे म्हणून तिला गुप्त रहस्य सांगतात. भाव हा की तू कोणाजवळ उघड करणार नाहीस अशी खात्री वाटते म्हणून सांगतो. जी गोष्ट आता सांगणार आहेत ती सतीपासून लपवून ठेवली होती; तिला न कळू देता अयोध्येत आले होते. प्रथम सूर्याने केलेल्या चोरीची गोष्ट सांगितली. सूर्याने भर दिवसा चोरी केली. पण हे मात्र सूर्य निघून गेल्यावर (रात्री) पूर्वी आपण केलेल्या चोरीची गोष्ट सांगत आहेत! मग चोरी तर अगदी मध्यरात्री केली असेल! भक्तिरसात हास्यरसाचे किती सुंदर मिश्रण केले आहे!

चौ. ४(१) येथे काकभुशुंडीचा उल्लेख करत सुचविले की ही गोष्ट या मनुशतरूपा संबंधित अवताराच्या वेळीच घडली, व काकभुशुंडीला असली सर्व रहस्ये माहित असतात. काकभुशुंडीची कथा उत्तरकाण्डात आहे. 'रामरहस्य ललित विध नाना। गुप्त प्रगट इतिहास - पुराणां॥ कळे श्रमाविण सर्व तुम्हां हो!' (७।११४।२-३) असा त्याला लोमश ऋषींचा आशीर्वादच आहे. त्याला कामरूपत्व सुद्धा लोमशांनीच दिले आहे. 'कामरूप इच्छामरणि' व्हाल (७।११३). (क) यावरून असे दिसते की प्रभू अंगणात खेळू लागण्याच्या वयाचे होईपर्यंत भुशुंडी ब्राह्मणरूपानेच

अयोध्येत रहात असतो; कारण पक्षिरूपाने, काकरूपाने अंतःपुरात व सूतिकागृहात जाणे शक्य नसते व 'अयोध्येत जैं जैं रघुवीरा। धरणें भक्तहिता नृशरीरा॥ तदा रामपुरिं जाउनि वसतो। शिशुलीला पाहुनि सुख लुटतो॥ (७।११४।३)' तिसरी गोष्ट सुचविली की शिव व काकभुशुंडी यांचे परमसख्य आहे. आणखी हेही सुचविले की शिशुलीलांच्या काळात शिव व काकभुशुंडी बरोबरच अयोध्येत राहतात. रामजन्मोत्सवाच्या वेळी दोघांनीही ब्राह्मणरूप घेतले होते. वसिष्ठाबरोबर जातकर्मासाठी गेलेल्या विप्रांमधे यांनी प्रवेश करून घेतलाच असेल! तेवढ्यासाठीच तर ब्राह्मणरूप घेतले.

चौ. ५(१) सुख फुलले = सुखाने फुलून गेलेले. प्रेम = भगवत्प्रेम, हरिप्रीति. परममोद = परमानंद. या दोहोंच्यायोगे मिळणाऱ्या सुखाने ते दोघेही फुलून गेले होते. 'सम मान अमान हि मानुनियां। सब संत सुखी फिरती जगिं या॥ (७।१४।८)' असे शंकरच म्हणाले आहेत. 'प्रेम मग्न फिरती स्वेच्छेने' (१।२५।८) (क) फिरतो मार्गीं - भूत काळातील कथा सांगत असता 'फिरलो मार्गीं' असे न म्हणता 'फिरतो मार्गीं' असा वर्तमान काळ वापरला. त्या दिवसाचे व त्या परमानंदाचे वर्णन करताना ते दृश्य, तो उत्सव, ती घेतलेली विप्ररूपे यांची स्मृती साकार जागृत होऊन जणू आत्ता, यावेळीच, आपण फिरत आहोत अशी वृत्ती तयार झाली, एक प्रकारचा भावावेशच झाला, त्याचा हा परिणाम आहे. किष्किंधाकाण्डांत वानरकटकाचे वर्णन करीत असता असेच झाले आहे. (४।२२।१ टी.पहा). (ख) दुसरा अर्थ हा की प्रत्येक रामावताराचे वेळी आम्ही असेच फिरतो.

(२) मग्न मन भुलले - त्या सुखात मग्न झाल्यामुळे मन आपल्या मनपणास भुलले - विसरले; संकल्प विकल्प करण्याची शक्ती नष्ट झाली. भाव हा की देहभान विसरून अयोध्येच्या रस्त्यांतून हिंडत राहिलो. (क) अंतःपुरात, सूतिकागृहापर्यंत जाऊन दर्शनादी आनंद लुटावयाचा असल्याने ही फार मोठी चोरी करावी लागली. ब्राह्मणांशिवाय इतर पुरुषांना कसा मिळणार? कावळ्याला तेथे कोण शिरू देणार! शंकररूपाने गेले तर अवताररहस्य प्रगट होणार म्हणून ब्राह्मण बनले. पंचमी षष्ठी पूजन, नामकरण इत्यादी निमित्ताने ब्राह्मणांस तेजस्वी, सत्यवादी ब्राह्मणांस प्रवेश मिळणे शक्य होते. तु.दासांनी 'सच्चिदानंद के ज्योतिषी' (बा.कां १।१७) या गीतावलीतील पदात वर्णन केले आहे. शिव-काकभुशुंडी गुरुशिष्य बनले. वृद्ध ब्राह्मण गुरू रस्त्याने जाणारा येणारांचा हात पाहून अचूक सर्व भविष्य सांगू लागले. ही कीर्ती हां हां म्हणता कौसल्येच्या कानांपर्यंत गेली. तिने राजाकडून या ज्योतिषीबुवास बोलावून चारी पुत्रांचे भविष्य विचारले. त्यांनी मुलांचे हात पाहून भविष्य सांगितले ते पद - सच्चिदानन्दाचे ज्योतिषी.

।अवध आजु आगमि-एक आयो॥ करतल निरखि कहत सब गुनगन बहुतन्ह परिचौ पायो॥१॥ बूढो बडो प्रमानिक ब्राह्मन संकर नाम सुहायो। सँग सिसु सिष्य सुनत कौसल्या भीतर भवन बुलायो॥२॥ पायँ पखारि पूजि दियो आसन असन, बसन पहिरायो। मेले चरन चारु चाऱ्यो सुत माथे हाथ दिवायो॥३॥ नखसिख बाल बिलोकि बिप्रतनु पुलक नयन जल छायो। लै लै गोद कमलकर निरखत उर प्रमोद न अमायो॥४॥ जनम प्रसंग कह्यो कौसिक मिस सीय स्वयंबर गायो। राम भरत रिपुदवन लखन को जय सुख सुबस सुनायो॥५॥ तुलसिदास रनिवास रहसबस भयो सबको मन भायो-। सनमान्यौ महिदेव असीसत सानँद सदन सिधायो॥६॥ सूचना

अक्षराखाली - अशी रेषा दिली आहे ते अक्षर अगदी ऱ्हस्व उच्चारावे. हे वर्णन गीतावलीत नामकरणानंतर आहे. एवढी प्रसिद्धी होण्यास १०।१५ दिवस सहज लागणारच!

ल.ठे. ही घटना घडली त्यावेळी दक्षकुमारी सतीला न सांगता शंकर आले होते. त्यावेळी पार्वतीचा जन्म सुद्धा झाला नव्हता; सती जिवंत होती. या रामजन्मानंतर ८७ हजार ४०।४१ वर्षांनी सतीने देहत्याग केला आहे. हा पूर्वसंदर्भ (दो. १०९ व १४१) व सतीमोह प्रकरण इत्यादींचे विस्मरण झाले म्हणजे मोठमोठे टीकाकार सुद्धा कसे भलतेच लिहितात याचे नमुने मा. पी. मधे पहावे.

हिं. । यह सुभ चरित जान पै सोई । कृपा राम कै जापर होई ।।६ ।।
। तेहि अवसर जो जेहि बिधि आवा । दीन्ह भूप जो जेहि मन भावा ।।७ ।।
। गज रथ तुरग हेम गो हीरा । दीन्हें नृप नानाबिधि चीरा ।।८ ।।
म. । हें शुभ चरित तयासच कळतें । ज्यावर रामकृपाजळ गळतें ।।६ ।।
। त्या अवसरिं जो जैसा आला । दिलें नृपें जें रुचलें त्याला ।।७ ।।
। गज रथ तुरग हेम गो हीरे । दिधलीं भूपें विविधा चीरें ।।८ ।।

अर्थ : ज्याच्यावर रामकृपाजलाची वृष्टी होते त्यालाच हे शुभ चरित्र कळते ।।६ ।। त्यावेळी जो जसा आला त्याला राजाने जे त्यास पाहिजे होते दिले ।।७ ।। हत्ती, रथ, घोडे, सुवर्ण, धेनू, भूमी हिरे इत्यादी वस्तू व नाना प्रकारची वस्त्रे राजाने दिली ।।८ ।।

टीका चौ. ६(१) हें शुभचरित - याचा संबंध मागील दोन्ही रहस्यांकडे घेणेच योग्य आहे. सूर्य महिनाभर राहिला हे कोणासच कळले नाही; मग तुम्हाला कसे कळले असे पार्वती कदाचित विचारील म्हणून सुचवले की मला ते रामकृपेने कळले. शंकर व भुशुंडी अयोध्येत पुष्कळ दिवस राहिले व हिंडले हे सुद्धा कोणास कळले नाही याचेही कारण तेच. (क) मूळात कृपा शब्दाला जल म्हटलेले नाही; पण अनुवादात ही अलंकारवृद्धी केली गेली! व सुचविले की पुष्कळ कृपा होईल त्यालाच अवताररहस्य कळावयाचे.

चौ. ७(१) हा रामजन्मापासूनचा आठवा दिवस आहे. लक्ष्मण शत्रुघ्नांच्या षष्ठीपूजनाचा दिवस आहे. पहिला, पाचवा, साहवा व दाहवा या दिवशी दानधर्म करण्यात व त्या वस्तू घेण्यात अशौचदोष नाही (धर्मसिंधू) (क) ल.ठे. येथे दान दिले असे म्हटले नाही व विप्र शब्द सुद्धा नाही. १९४।७च्या टीकेत केलेल्या विधानाशी तुलना करावी. ही दाने ब्राह्मणांना दिलेली नव्हत हे निश्चित ठरले. षष्ठी पंचमी पूजनाची दाने सायंकाळानंतर पूजन झाल्यावर द्यावयाची असतात. ही दाने नसून याचकांना वाटणे देणे आहे. दाने देताना घेणाराच्या इच्छेचा विचार नसतो, देणाऱ्याची इच्छा मुख्य असते. बक्षिसे वगैरे देताना काय पाहिजे ते विचारून त्यांच्या इच्छे प्रमाणे देता येते. येथे विप्र शब्द नाही, दान देणे हे क्रियापद नाही, व घेणाराच्या इच्छेप्रमाणे दिले आहे म्हणून बक्षिसे, ओवाळण्या इत्यादीचे जिन्नस वाटण्याचे हे वर्णन आहे. ही ओळ, जन्मदिवसाकडे सुद्धा लावण्यास हरकत नाही.

चौ.७(१) जो जैसा आला - जो जो आला, जे कोणी आले घेण्यास, असे न म्हणता जैसा म्हणण्यात गूढभाव आहे की मागण्यास किंवा दिलेले घेण्यास आलेली व्यक्ती रूपांतर करून, सोंग घेऊन आली असो किंवा नसो जो कोणी ज्या रूपाने आला तो कोण, कोठला इत्यादी चौकशी न करता ज्याला जे पाहिजे ते तितके दिले. याने ध्वनित केले की देव, यक्ष, गंधर्व, किन्नर वगैरे रामचंद्राच्या ओवाळणीचा प्रसाद मिळावा म्हणून याचक, भिकारी, नट, विदूषक, गायक, वगैरे नाना रूपे घेऊन आले होते. राजाने त्यांस ओळखले सुद्धा असेल, पण काही चौकशी न करता सर्वांस इच्छेप्रमाणे दिले. 'राम निछावरि लैन को हठि होत भिखारी। बहुरि देत तेहि देखिए मानहुँ धनधारी' रामचंद्रांची ओवाळणी, प्रसाद मिळविण्यास वाटेल ते मुद्दाम भिकारी बनून आले व तेच पुन्हा कुबेरासारखे देताना दिसले. (गीतावली १।६।२४) हे नामकरणाच्या वेळचे वर्णन आहे. ते सहावे पद सर्वच (१-२७) वाचून पाहण्यासारखे आहे. काय काय दिले याचा नमुना पुढील चौपाईत दिला आहे.

चौ. ८ (१) ज्याला जे जितके पाहिजे होते ते तितके दिले आहे म्हणून हत्ती व रथ, रथ व घोडे इत्यादी जोड्या किंवा कसे दिले हे सांगण्याची जरूर नाही. (क) हिरे दिले म्हणजे माणके मोती वगैरे दिली नाहीत असा अर्थ नव्हे. उदाहरण म्हणून अत्यंत मूल्यवान वस्तूंचाच उल्लेख केला. वाहने, धन, गोधन, भूमी (गो) सोनेचांदी इत्यादी धातू, वस्त्रे इत्यादी विविध पदार्थ दिले. असे आपले द्रव्यादी भांडार याचकांसाठी खुले करण्यातील राजाचा हेतू दोह्यात ध्वनित केला जात आहे. त्यांतील सकल तनय शब्दांवरून ठरते की चौघांच्या जन्मांनंतर ही खैरात, मुक्तद्वार, धर्मदाय केला आहे. सोहेरांत (जननाशौचात) कोण घेणार या म्हणण्याची किंमत शून्य हे धर्मसिंधूतील वचनाधारे दाखविलेच आहे.

हिं.दो. *। मन संतोषे सबन्हि के जहँ तहँ देहि असीस ।।*
।। सकल तनय चिर जीवहुँ तुलसिदास के ईस ।।१९६ ।।

म.दो. *। सर्वांचे मन तोषवी जो तो दे आशीस ।।*
।। चिर जीवोत हि सकल सुत दास तुलसिचे ईश ।।१९६ ।।

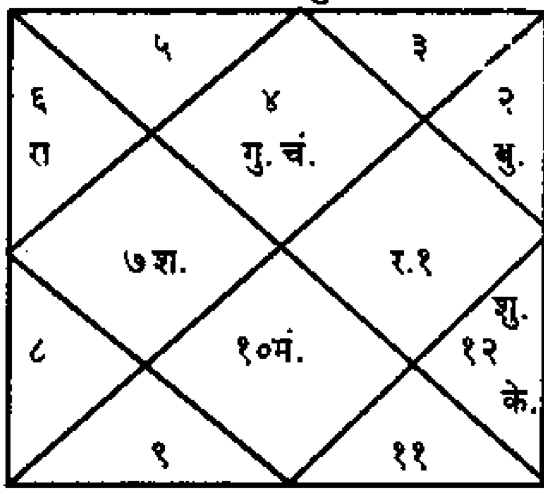
अर्थ : राजाने सर्वांचेच मन संतुष्ट केल्यामुळे जो तो (अंतःकरणपूर्वक) आशीर्वाद देऊ लागला की तुलसीदासांचे ईश (स्वामी, नाथ) हे सगळे राजपुत्र चिरंजीव होवोत ।।१९६ ।।

टीका (१) सर्वांचे असे अंतःकरणपूर्वक आशीर्वाद मिळावेत हीच राजाची इच्छा होती. याचकांचे मन संतुष्ट केले की मनापासून सहजच आशीर्वाद दिले जातात. (क) शंका - त्या त्रेतायुगांतील लोकांना काय माहीत की हे चार पुत्र तुलसीदासांचे ईश आहेत? समाधान - तुलसीदास या वर्णनाशी इतके तादात्म्य पावले आहेत की या सर्व गोष्टी जणू त्यांच्या डोळ्यांसमोर घडत आहेत; ते तेथे हजर आहेत व लोकांनी दिलेले आशीर्वाद त्यांना ऐकू येत आहेत; याचेच नाव भावावेश! पुढे सुद्धा असे पाहण्यास सापडेल (ख) हेही ध्वनित केले की सर्वजण जरी

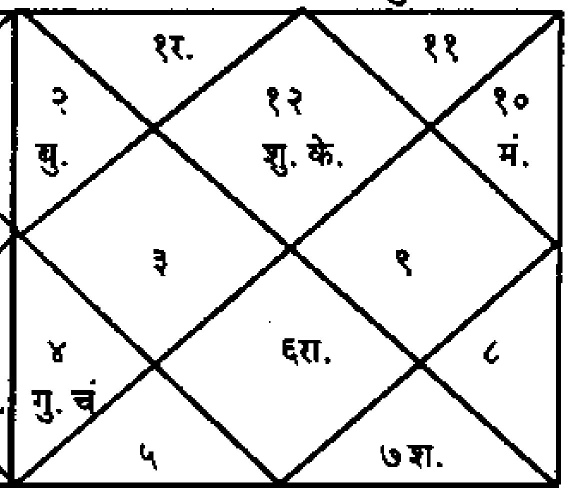
वात्सल्यरसांत मग्न होऊन असे आशीर्वाद देत असले तरी तु.दास सेव्यसेवकभाव विसरले नाहीत. ते चौघे तुलसीदासांचे ईशच आहेत. येथे ११ दिवस पूर्ण झाले आता बारावा दिवस उजाडेल.

चौघा भायांच्या जन्मलग्न कुंडल्या

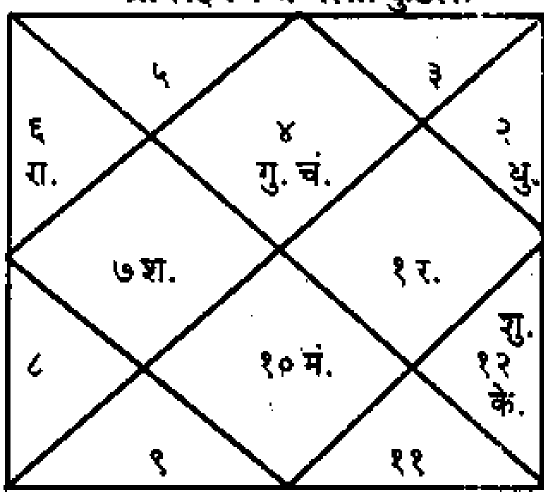
श्रीराम जन्मलग्न कुंडली

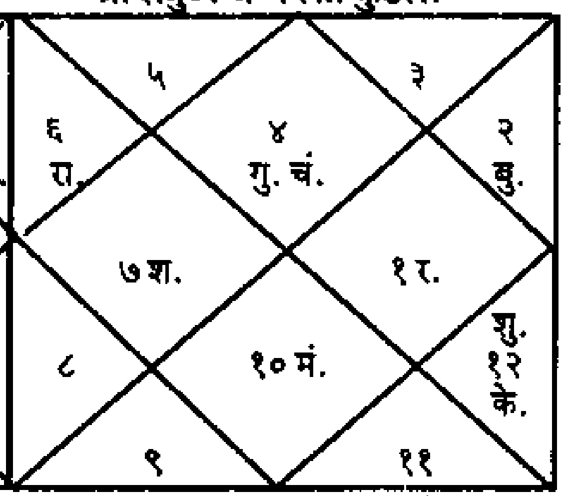
श्री भरत जन्म लग्न कुंडली

श्री लक्ष्मण जन्मलग्न कुंडली

श्री शत्रुघ्न जन्म लग्न कुंडली

हिं. । कछुक दिवस बीते एहि भाँती । जात न जानिअ दिन अरु राती ।।१।।
। नामकरन कर अवसरु जानी । भूप बोलि पठए मुनि ग्यानी ।।२।।
। करि पूजा भूपति अस भाषा । धरिअ नाम जो मुनि गुनि राखा ।।३।।

म. । कांहीं दिन या प्रकारिं पळले । दिवस रात्र जाती ना कळले । ।१।।
। नामकरण - अवसरास जाणुनि । बोलविलें नृपें ज्ञानी मुनि ।।२।।
। पूजुनि भूप म्हणे मुनि - देवा । मनिं निर्धारित नांवे ठेवा ।।३।।

अर्थ : या प्रमाणे काही दिवस केव्हाच निघून गेले; दिवस व रात्री केव्हा आल्या गेल्या हे कोणास कळले सुद्धा नाही ॥१॥ नामकरणाचा समय (योग्य काळ) आहे असे जाणून राजाने ज्ञानी मुनीस (वसिष्ठांस) बोलाविले. (बोलि पठए = बोलावणे धाडले). ॥२॥ (वसिष्ठ मुनींची) पूजा करून राजाधिराज (भूप) म्हणाले, मुनिश्रेष्ठ! आपण मनात ठरविली (निर्धारित) असतील ती नांवे ठेवावीत ॥३॥

टीका चौ.१ (१) काही दिन म्हणजे किती याचा उल्लेख शब्दांनी केलेला नसला तरी ओळींच्या संख्येने सूचित केला आहे व या वेळेपर्यंत क्रमशः टीकेत दाखविला आहे. हा बारावा दिवस उजाडला आहे. दहा दिवसांचे जननाशौच काल सकाळी ११व्या दिवशीच संपले. (क) पळले शब्दाने अनुवादात दाखविले की फार झपाट्याने निघून गेले. (ख) या प्रकारिं - या प्रकाराने; दाने, बक्षिसे, खैरात, जातकर्मे, पंचमीषष्ठी पूजने, त्यांची दाने, लोकांची ये जा, नजराणे,, भेटी इत्यादी प्रकारे पूर्वी वर्णिल्याप्रमाणे. (२) दुसऱ्या चरणात ध्वनित केले की षष्ठी पूजनाचे दिवशी रात्री जागरणे केली; पण ती दोन दिवस लागोपाठ जागरणे सुद्धा आनंदाने केली गेली. त्या दोन तीन रात्री केव्हा गेल्या हे कळले सुद्धा नाही. षष्ठी पूजनाच्या दिवशी सूतिकागृहाजवळ जागरण करीत बसावे असा नियम आहे. श्रीमद्भागवतात एका ब्राह्मणाच्या मुलाची व अर्जुनाची कथा आहे ती या षष्ठीच्या जागरणाचीच आहे. बारा दिवस येथे पूर्ण झाले, आता तेराव्या दिवशी शास्त्र विधियुक्त बारशांना सुरवात होईल. बारशांचा उत्सव सुद्धा लागोपाठ दोन दिवस होणार! क्षत्रियपुत्राचे नामकरण तेराव्या दिवशी. श्रीरामचरित्र मुख्य असल्याने त्या नामकरणाचा उल्लेखच संकेताने केला आहे.

चौ. २(१) नामकरण - नाव ठेवणे; हा जातकर्मानंतरचा संस्कार आहे. विप्रपुत्राचे नामकरण बाराव्या दिवशी विप्रकन्येचे तेराव्या दिवशी करावे; पण क्षत्रियपुत्राचे तेराव्या दिवशी करावे किंवा १६व्या असे शास्त्र आहे. (धर्मसिंधू) (क) याविषयी विविध मते असल्यामुळे गोस्वामींनी कितवा दिवस ते शब्दांनी सांगितले नाही. वा. रामायणात 'अतीत्यैकादशाहं तु नामकर्मऽतथाऽकरोत्' (१।१८।१९) असे वचन आहे. ११व्या किंवा बाराव्या दिवशी ब्राह्मणाचे नामकरण करावे; दहाव्या दिवशी अशौच असताही करावे असे काही ग्रंथकार म्हणतात. क्षत्रियाचे तेराव्या किंवा सोळाव्या दिवशी ; वैश्याचे १६व्या किंवा २०व्या दिवशी व शूद्राचे नामकरण बाविसाव्या दिवशी किंवा महिन्याने करावे. हे मुख्य काळ सांगितले आहेत. तुलसीदासांनी स्वतःचे मत संकेताने कसे दाखविले आहे हे पूर्वी स्पष्ट केले आहे.

(२) नामकरण संस्काराचे वेळी देवतानाम, मासनाम, नाक्षत्रनाम व व्यावहारिक नाम अशी चार नावे ठेवावयाची असतात. यातील नाक्षत्रनाम गुप्त ठेवावयाचे असते. ही माहिती धर्मसिंधूवरून दिली आहे. विस्तार तेथे पहावा. (क) नामकरणाचा योग्य काळ राजाला समजला एवढ्यावरूनच तो धर्मशास्त्रज्ञ होता असे मानणे चुकीचे आहे. जेथे जी रूढी असेल त्याप्रमाणे तो दिवस बायका सुद्धा मोजीत असतात व जाणतात. (ख) ज्ञानी मुनि - असे म्हणण्याचे कारण हेच की यथाविधी संस्कार करणे व कोणती नावे ठेवणे याचे ज्ञान वशिष्ठांस जितके उत्तम असेल तितके इतरांस असणे शक्य नाही. असा दशरथांचा दृढ विश्वास होता. (ग) जे व्यावहारिक नाम

ठेवावयाचे असते त्याचा विचारच फार महत्त्वाचा असतो. देवतानांवे, नक्षत्रनामे व मासनामे शास्त्राने ठरविलीच आहेत. व्यावहारिक नावांमुळे मनुष्याच्या चरित्रावर व जीवनावर कसे परिणाम होतात हे पाश्चात्य शास्त्रज्ञांनी सुद्धा ग्रंथ लिहून प्रकाशित केले आहे. ज्यांना अनुभवाने खात्री करून घेणे असेल त्यांनी न्यूमरल अॅस्ट्रालॉजी हे सुमारे पाचशे पृष्ठांचे इंग्रजी पुस्तक मुद्दाम वाचावे. अशी अनेक आहेत.

चौ. ३(१) मुनि वसिष्ठ आल्याचा व त्यांच्या नावाचा उल्लेख न करता एकदम पूजन केल्याचे सांगून हे दाखविले की वसिष्ठ व राजा यांनी फार त्वरा केली. वसिष्ठांचे नाव पुढे सांगितले असल्याने हे ज्ञानी मुनि = वसिष्ठ हे सहज कळण्यासारखे आहे. शब्दलाघव व अर्थगौरव हे मानसाच्या बहुविध वैशिष्ट्यांपैकी एक आहे. (क) नावे कोणती ठेवावयाची याचा विचार वसिष्ठांनी आधीच केला असेल अशी राजाची खात्री आहे. 'मनि निर्धारित नांवें ठेवा' याने दाखविले. मुलाचे नाव ठेवताना आईबापांच्या आवडी नावडीचा विचार करू नये हा उपदेश येथे केला आहे. आईबापांना किंवा इतरांना आवडणारे नाव त्या मुलाचे कल्याण करणारे ठरेलच असे नाही ते पुष्कळ वेळा अकल्याण करणारे ठरण्याचा संभव असतो हे विसरू नये. जे नाव सुविचाराने ठेवले असेल त्याच नावाने त्या मुलास संबोधावे. त्या नावाचे अपभ्रंश केल्यास भलतेच परिणाम होतात हे त्या इंग्रजी ग्रंथात अनेक उदाहरणांनी दाखविले आहे; व तसे प्रत्यक्ष अनुभवासही येते.

हिं. *। इन्ह के नाम अनेक अनूपा । मैं नृप कहब स्वमति अनुरूपा ।।४।।*
। जो आनंदसिंधु सुखरासी । सीकर तें त्रैलोक सुपासी।।५ ।।
। सो सुख धाम राम अस नामा । अखिल लोक दायक बिश्रामा ।।६ ।।

म. *। यांचीं नांवें अनेक अनुमप । मी वदेन नृप! यथा बुद्धि मम ।।४।।*
। जो आनंदसिंधु सुखरासी । त्रिजगी पावे लवें सुखासी ।।५ ।।
। तो सुखधाम राम तन्नाम । सब लोकां दायक विश्राम ।।६।।

अर्थ : (कौसल्येच्या मांडीवर असलेल्या पुत्राकडे बोट दाखवून वसिष्ठ म्हणाले) राजा! यांची अनेक (अनंत) नामे आहेत व ती सर्व उपमारहित आहेत; (तरीपण) मी आपल्या बुद्धीप्रमाणे (यांचे नाव कोणते) सांगेन (वदेन = कहब) ।।४।। जो आनंदाचा सागर आहे, सुखाची रास आहे व ज्याच्या आनंदाच्या लेशाने (लवे) त्रैलोक्य (त्रिजगी) सुखी होते(सुपासी = सुखी) ।।५।। व जो सर्व सुखाचे माहेरघर असून सर्व लोकांस विश्राम देणारा आहे त्याचे नाव (तत्नाम=तन्नाम) 'राम' असे आहे ।।६ ।।

टीका चौ. ४(१) यांची - हा अनेकवचनी शब्द रामचंद्रांस उद्देशूनच वसिष्ठांच्या मुखातून सहज बाहेर पडला; कारण रामचंद्र भगवान आहेत हे वसिष्ठ जाणतात; पण व्यवहारतः ही आपली चूक झाली हे त्यांच्या चटकन लक्षात आले म्हणून पुढील ओळीत एकवचन वापरून ती चूक सुधारतात. भगवंताची सर्व नांवे सार्थ असल्याने व ते एकम् एव अद्वितीयम् असल्याने त्यांच्या नावांना सुद्धा उपमा नाही. राजाने विनविले की तुम्ही निर्धारले असेल ते नाव ठेवा. अनाम्याच्या अनंत नामांपैकी कोणते ठेवावे हे ठरविणे कठीण म्हणून यांच्या अनुपम अनेक नामांपैकी माझ्या

बुद्धिशक्तीप्रमाणे मी एक नाव ठरविले आहे ते तुला सांगेन, हे ऐश्वर्यसूचक वचन भक्तिभावबलाने वसिष्ठमुखातून निघून गेल्याबरोबर तिकडून योगमायेने किल्ली फिरविली - आता एकवचनाने सांगतात.

चौ. ५-६ (१) आनंदसिंधु, सुखराशी व सुखधाम ही तीन विशेषणे वापरली. आनंद व सुख हे सामान्यपणे समानार्थक शब्द आहेत हे खरे, तथापी 'शोभनानिखानि = इंद्रियाणि अनेन तत्सुखम्' अशी सुख शब्दाची व्याख्या आहे. ज्याच्या योगे इंद्रिये (मन आदी) शोभन - रुचिर - सुंदर होतात ते सुख. हा आनंदाचा परिणाम असतो. राशि शब्दाने समूह व उच्चत्व दाखविले. सागर शब्दाने अगाधता, अपारता, एकरसता, व्यापकता, इत्यादी गुण दाखविले जातात. धाम शब्दाचे 'गृहदेहत्विट्प्रभावाधामानि' (अमरे) 'धाम = शक्तौ प्रभावेच तेजो मंदिर जन्मसु' (विश्वः) असे अर्थ आहेत.येथे सुखधाम = सुखाचा, आनंदाचाच देह आहे ज्यांचा असा. 'चिदानंदमय अपली काया' (२।१२७।५) राशी एकाच द्रव्याची किंवा अनेक द्रव्यांची एकत्र असू शकते; म्हणून सुखराशी शब्दाने विषयानंद सुचविला. विषय अनेक असतात; आनंदसिंधूने ब्रह्मानंद सांगितला; व सुखधाम शब्दाने ध्वनित केले की यांचा दृश्यदेह पंचभूतमय नसून चिदानंदमय स्वेच्छानिर्मित आहे. हे अर्थ धात्वर्थाशी सुसंगत, वेदान्त भक्तिशास्त्रमतानुकूल व पुनरुक्तिदोषरहित आहेत. 'आनंदसिंधु'ने मोक्ष, कैवल्य, सुखराशी शब्दाने ऐहिक व स्वर्गीय विषयसुखांची प्राप्ती, व 'सुखधाम' ने ज्ञानोत्तर सगुणभक्ती (देणारे) असा मानससिद्धान्तानुकूल अर्थ होतो.

(२) त्रिजगी - त्रैलोक्य; किंवा स्थूल सूक्ष्म कारण देहांचा समूह. दोन्ही अर्थ येथे आहेत. त्रैलोक्याला जे सुख होते ते त्या आनंदसागराच्या एका तुषाराने (सीकर) एका लवलेशानेच होते असे श्रुती सुद्धा म्हणतात. 'विज्ञानं आनन्दं ब्रह्म, तस्य एव आनदस्य मात्राम् उपादाय अन्यानि भूतानि उपजीवानि' (श्रुती). 'यदानन्द लेशैः समानन्दि विश्वम्'

(३) लोकविश्रामदायक - हा चरण 'राम' नामाकडे पण लागतो. त्या सुखधामाचे नाम राम आहे व ते सर्व लोकांना विश्राम देणारे आहे असा या सहाव्या चौपाईचा अर्थ होतो. पूर्वी राम व नाम यांची समता व नामाची रामापेक्षा श्रेष्ठताही सिद्ध झाली असल्याने राम हे त्याचे नाम सुखधाम आहे असाही अर्थ होतो. (क) ब्रह्म सर्वांचे अधिष्ठान असल्याने, त्याच्याच सत्तेवर जग आश्रित असल्याने अखिललोकविश्रामदायकत्व सहजच आहे. 'राही हरि - आश्रित जग यापरि' (१।११८।१) ज्याच्या कृपालेशामुळे 'अति मंद तुलसी दासही' पावे परमविश्राम, तो प्रभु राम, सम कोठे नाही७।१३० छं) असे तु.दासच म्हणाले आहेत. 'देव सकल गत निज निज धामा। भूसह मनि पावति विश्रामा' (१८८।१) 'जग निवास प्रभु प्रगटे अखिल लोक विश्राम' (१।१९१). येथे प्रभुनामकरण वर्णनात दोन चौपाया = ६४ मात्रा खर्ची पडल्या आहेत हे लक्षात ठेवावे.

हिं. । बिस्व भरन पोषन कर जोई। ताकर नाम भरत अस होई।।७।।
।। जाके सुमिरन तें रिपु नासा। नाम सत्रुहन बेद प्रकासा।।८।।

हिं. दो. । लच्छन धाम राम प्रिय सकल जगत आधार।।
।। गुर बसिष्ठ तेहि राखा लछिमन नाम उदार।।१९७।।

म. । जो ही विश्व - भरण - पोषण करि । नाम तयाचें भरत जाण तरि ।।७।।
। यत्स्मरणें रिपु नाश पावतो । श्रुति-विश्रुत शत्रुघ्न-नाम तो ।।८।।
म.दो. । लक्षण-धाम राम प्रिय सकल जगा आधार ।।
मा.न्यू ।। त्या गुरु वसिष्ठ ठेवी लक्ष्मण नाम उदार ।।१९७।।

अर्थ : विश्वाचे भरणपोषण जो करतो त्यालाच भरत नाम आहे असे जाणावे (विश्वभरणपोषण करणाऱ्याच्या हाती (करि) जोअसतो त्याचेच भरत नाम आहे) ।।७।। ज्याच्या स्मरणाने रिपुनाश होतो तो वेदविदित (वेदांमध्ये प्रसिद्ध असलेला) शत्रुघ्न नामाचा समजावा. (सुदर्शन चक्र किंवा मृत्युंजय रुद्र) ।।८।। सर्व (शुभ) लक्षणांचे धाम, रामप्रिय असलेला, व सर्व जगाचा आधार असणारा जो त्याचे गुरु वसिष्ठांनी 'लक्ष्मण' (लछिमन) हे उदार नाव ठेवले ।।दो.१९७।।

टीका चौ. ७(१) या एकाच चौपाईत भरताचे नाम ठेवले आहे. (क) विश्वाचे भरण व पोषण करण्याची कामगिरी विष्णूची आहे; म्हणून आधिदैविक दृष्टीने सुचविले की ब्रह्मावतार राम असता विष्णूचा अवतार भरत आहेत. (ख) नारायणावतार किंवा विष्णूचा अवतार राम असता 'जो -विश्वभरण-पोषण-करि' असतो तो नारायणाच्या किंवा विष्णूच्या करी - हातांत असतो तो पांचजन्य शंख, त्याचा अवतार भरत असतात. पांचजन्याच्या आवाजाने 'नभश्च पृथिवी व चैव' (भ.गी.१।१९) भरली व पांडवाच्या उत्साहाचे पोषण झाले; त्याचा स्पर्श ध्रुवबालकाच्या गालाला होताच तो स्तुती करण्यास समर्थ झाला! हे प्रसिद्ध आहे. अध्यात्मदृष्टीने अर्थ पुढे करू.

चौ. ८(१) ज्याच्या स्मरणाने रिपुनाश होतो 'सुदर्शन' हरीचे चक्र 'चक्रं सुदर्शनः' (अमरे) 'सुदर्शन हरश्चक्रे' सुदर्शन = रुद्र किंवा सुदर्शनचक्र. (क) ब्रह्म रामावतारात मृत्युंजय जे हर त्यांचा अवतार शत्रुघ्न असतात; व नारायणावतार किंवा विष्णूचा अवतार राम असता सुदर्शन चक्रावतार शत्रुघ्न असतात. शत्रूपासून मरणादिकांचे भय असते व हर-रुद्र-मृत्युंजय = मृत्यूला जिंकणारे असल्याने त्यांच्या स्मरणाने रिपुनाश होतो. श्रीकृष्णांनी सुदर्शन चक्राचे स्मरण करताच ते आले व त्याने शिशुपालाचा वध केला आहे हे प्रसिद्धच आहे. सुदर्शनचक्र व मृत्युंजयरुद्र हे दोघेही श्रुतिविश्रुत आहेतच. आधिदैविक दृष्टीने हा अर्थ झाला.

दोहा. (१) लक्षणधाम = लक्षणांचे निवासस्थान. (क) रामप्रिय = रामाला प्रिय व रामप्रिय आहेत ज्याला असे दोन्ही अर्थ येथे आहेत. येथे शंका काढणे जरूर होते की भरत शत्रुघ्न रामप्रिय (दोन्ही अर्थांनी) नव्हते काय? पण ही शंका कोणीही टीकाकारानी काढली नाही! शंका काढून समाधान करता येत नसेल अशा अत्यंत महत्वाच्या ठिकाणी टीकाकार मौन स्वीकारतात! संस्कृत टीकाग्रंथांतून सुद्धा हे पाहण्यास सापडते. या शंकेचे समाधान अध्यात्म दृष्टीने अर्थ कळल्याशिवाय करताच येणार नाही; ते पुढे दिलेल्या अध्यात्मपर विवेचनात दिले आहे. भरताला तर राम प्राणापेक्षा प्रिय होते व रामचंद्रास भरतही तितकेच प्रिय होते हे मानसात पदोपदी दिसते; असे असता कवींनी 'रामप्रिय' हा शब्द मुद्दाम घालून दार्शनिक विचारास प्रेरणा देऊन ठेवली असता व पुढे हा विचार मानसातच अधिक स्पष्ट केलेला असता कोणाही टीकाकाराचे लक्ष तिकडे गेले नाही असे म्हणताच

येणार नाही. (ख) ब्रह्मावतार राम असेल त्यावेळी सकल जगा आधार शेषशायी नारायण = लक्ष्मण होत. जगाचे उत्पादक जे ब्रह्मदेव त्यांचा सुद्धा ते नारायणच आधार आहेत. विष्णू किंवा नारायण रामावतारात सर्व जगाचा आधार सहस्रमुखांचा शेष असा अर्थ ठरतो. शेषशायी भगवान व शेष हे लक्षणधाम नाहीत असे कोण म्हणेल? शेष शब्दाला सुद्धा दार्शनिक अध्यात्मपर अर्थ आहे तो पुढे येत आहे. (ग) उदार - विशेषण राम, रामनाम, रामचरित्र व रामयश या सर्वांना लावले आहे तसेच येथे लक्ष्मणाच्या नावाला लावले आहे. भरत शत्रुघ्नांच्या नावाला ते कोठेही नाही! तथापी टीकाकारांनी याचेही कारण दिले नाही. ज्यांनी राम, नाम, चरित्र व यश यांच्या 'उदार'पणाची तुलना (मा.पी.मधे) करून दाखविली त्यांना येथले वैशिष्ट्य दिसले नसेल असे नाही!

(२) या दोह्याच्या तिसऱ्या चरणात तेरा मात्राऐवजी बारा मात्राच मुद्दाम ठेवल्या आहेत अन्त्याक्षर 'खा' दीर्घ असल्याने उच्चारात सुद्धा बारा मात्राच होतात. 'गुर बसिष्ठ तेहि राखेउ' असे सहज म्हणता आले असते. 'तेहि' मधील 'ते'ची एक मात्रा आहे. ८-५ अशा मात्रा पाहिजे असतात. हा दोष जाणून बुजून निर्माण केला आहे. दो. २००, २०१, व २०२ च्या तिसऱ्या चरणात असेच केले आहे. भाव हा आहे की असे या बंधूंचे वर्णन करता करता वसिष्ठांचे हृदय भक्तिप्रेमाने भरून आले व त्यांच्या कंठावरोध होऊन वाणी गद्‌गद् झाली! हे नाट्यमहाकाव्य आहे त्याचे हे प्रतीक पहावे. उच्चार ठेऽवी, राऽखा असा करावा लागतो. कविराज सुद्धा गद्‌गद् झाले! हे वैशिष्ट्य सुद्धा टीकाकारांनी दाखविले नाही.

१. शत्रुघ्नाचे नामकरण लक्ष्मणापूर्वी का?

(१) येथे राम, भरत, शत्रुघ्न व लक्ष्मण या क्रमाने नामकरण केले. विवाहाच्या वेळी राम, भरत, लक्ष्मण व शत्रुघ्न या क्रमाने विवाह झाले आहेत. 'रुष्ट लक्ष्मणानुज तिजपाहुनि' (लखि रिस भरेउ लखनलघुभाई)(२।१६३।३) असे शत्रुघ्नाविषयी म्हटले आहे. (क) पायसाचे अंश देताना सुद्धा कौसल्येच्या हाताने प्रथम दिलेला (लक्ष्मण) आहे. कैकयीच्या हाताने पाठीमागून दिलेला आहे. म्हणजे गर्भ ज्येष्ठत्वही लक्ष्मणाकडेच येते. जन्मतः सुद्धा लक्ष्मण ज्येष्ठ होते हे लक्ष्मणानुज, लक्ष्मणलघुभाई विवाह संस्कारातील क्रम यांवरून सिद्ध होते. जेथे वीर्यापासून जुळे होतात तेथे गर्भज्येष्ठ असतो. तो जन्मकनिष्ठ होतो. पाठीमागून जन्मास येतो. पण येथे पायसाने गर्भधारणा झाल्यामुळे तसे घडले नाही. (ख) जुळ्यांचे संस्कार करताना जन्मज्येष्ठता किंवा गर्भज्येष्ठता कुलरुढी प्रमाणे घ्यावी असे शास्त्र सांगते (संस्कार कौस्तुभ). पण हा शास्त्राधार घेऊन येथे काढता येणार नाही; कारण मग विवाहात हाच क्रम राखणे भाग होते. शिवाय दोन्ही प्रकारांनी लक्ष्मणच ज्येष्ठ आहेत; व त्यांच्या चरित्रात सुद्धा लक्ष्मण ज्येष्ठ या नात्यानेच शत्रुघ्न वागले आहेत. (ग) वसिष्ठांनी असे का केले याचे उत्तर पुढील चौपाईत वसिष्ठवचनानेच दिले आहे; म्हणून इतर कल्पनांचे मनोरे बांधीत बसण्याची जरूर नाही.

(२) 'वेदतत्त्व नृप! तव सुत चारी' असे वसिष्ठ म्हणाले. वसिष्ठांनी जन्मज्येष्ठतादी विचार बाजूस ठेऊन वेदतत्त्व दृष्टीने विचार करून हा क्रम ठेवला. पुढे अध्यात्मपरअर्थ करताना त्याचाच विचार केला जात आहे. (क) गीतावलीतील नामकरणात 'राम' व 'भरत लखन रिपुदवन हूँ धरे

नाम बिचारी' (१।६।१८।व २५) असा क्रम आहे पण शिवजी ज्योतिषी बनून ज्योतिष सांगितले तेथे मात्र 'राम भरत रिपुदवन लखनको जय सुख सुजसु सुनायो' (१।१७।५ गीतावली) रिपुदवन = रिपुदमन = शत्रुघ्न. यात शत्रुघ्न लक्ष्मण असा क्रम आहे. शंकर ज्ञानीभक्त आहेत व हा संवाद ज्ञानघाटाचा आहे, शंकरच पार्वतीस येथे ही कथा सांगत आहेत हे लक्षात असावे. यावरून हे ठरले की नामकरण तात्त्विक दृष्टीने –अध्यात्मदृष्टीने केले आहे.

(३) वेदतत्त्व ब्रह्म एकच आहे. त्याचे वाचक म्हणजे नाम प्रणव आहे. 'ओम् इति एतदक्षरं इदम् सर्वम्' 'सः अयम् आत्मा' (मांडूक्य) 'अयम् आत्मा ब्रह्म' (शु.र.ठ.) प्रत्यगानन्दं ब्रह्म पुरुषं प्रणवस्वरूपम्' (नारायणोपनिषद् प्रथम) 'ओम् इति एकाक्षरं ब्रह्म' (भ.गी.) (क) वेदतत्त्व = ब्रह्म = दशरथराजाचे चारी सुत. ब्रह्माचे नाव प्रणव, ओम् 'अंशांसह मनुज अवतार। घेइन दिनकर कुळीं उदारा (१।१८७।२) 'तात धरुनि देहा अंशासह। करिन चरित भक्तांस सुखावह॥' (१।१५२।२) ब्रह्म = चारीपुत्र, प्रणव ब्रह्माचे नाव = चारी पुत्रांची नावे मिळून होणारे नाव = प्रणक, ओंकार, प्रण वाच्या चार मात्रा = ओम = या चारी पुत्रांची नावे अकार, उकार, मकार व अर्धमात्रा किंवा 'अमात्रः चतुर्थः पादः' 'पादा मात्रा, मात्राःच पादाः' (मांडूक्य) ता अनेकधा समभवत् तद एतद् ओम् इति (नारा.उ.) (ख) अकाराक्षरसंभूतः सौमित्रिर्विश्वभावनः (रा.उ.ता.) अकारमात्रा = विश्वभावनः लक्ष्मण, (विश्वात्मा, जाग्रदवस्थाभिमानी) उकाराक्षरांभूतः शत्रुघ्नः तैजसात्मकः (रा.उ.ता.) उकारमात्रा = तैजसात्मा = शत्रुघ्न (स्वप्नावस्थाभिमानी) 'प्राज्ञात्मकः तु भरतः मकाराक्षरसंभवः' (रा.उ.ता.) मकारमात्रा = प्राज्ञात्मा = भरत (सुषुप्त्यवस्थाभिमानी) 'अर्धमात्रात्मकः राम. ब्रह्मानन्दैक विग्रहः' (रा.उ.ता.) अर्धमात्रा (अमात्र) = राम = ब्रह्म. तात्त्विक दृष्टीने लक्ष्मण, शत्रुघ्न, भरत व राम = अकार, उकार, मकार व अर्धमात्र = विश्व, तैजस, प्राज्ञ, प्रत्यगात्मा - ब्रह्म असा क्रम खालून वर, बाहेरून आत आहे. येथे राम सर्वांत ज्येष्ठ, श्रेष्ठ म्हणून उलट क्रम वरून खाली, आतून बाहेर, असा वर्णन केला आहे. क्रम का बदलला वसिष्ठांनी व अंशाकोणते याचे हे साधार तात्त्विक, शास्त्रीय निरूपण आहे. याच निरूपणात लक्ष्मण रामप्रिय व उदार का याचे उत्तर आहे. ते आता पाहू -

२. लक्ष्मणच रामप्रिय का?

(१) विश्वात्मा, विश्वविभू = लक्ष्मण = जागृती- अवस्थेचा अभिमानी. जागृतीतूनच विषयग्रहणत्याग करून निर्विकल्पसमाधिस्थितीत (राजयोगाच्या) रामाशी = ब्रह्माशी ऐक्य, योग, तादात्म्य साधता-पावता येते. जीवात्मा व परमात्मा यांची समता-ऐक्यदशा प्राप्त करता येते. हे विश्वात्माच करू शकतो. ही स्थिती स्वप्न किंवा गाढ निद्रा या दोन अवस्थांत त्यांचे अभिमानी यांस प्राप्त करता येणे शक्य नसते; म्हणून लक्ष्मण रामप्रिय (दोन्ही अर्थांनी), आणि या दृष्टीने भरत शत्रुघ्न रामप्रिय नाहीत. अधिक विस्तार १।३२५ छंद ४च्या टीकेत पहावा.

३. लक्ष्मण उदार का?

(१) जो सर्वस्वाचा त्याग करील, सर्वस्व दान करील तो उदार. जागृती (विषयग्रहण) स्वप्नी व सुषुप्ती (गाढ निद्रा) या तिन्ही अवस्थांचा जो त्याग करील तोच खरा उदार. बाह्यवस्तूंचा

त्याग करणारा खरा उदार नव्हे. उर्मिला, श्रुतकीर्ती व माण्डवी म्हणजेच या तीन अवस्था (१।३२५ छं.४ पहा) लक्ष्मणाने या तिघींचा त्याग केला. वनात जाताना उर्मिलेला भेटण्यास सुद्धा गेला नाही! बारा वर्षे निद्रा मुळीच घेतली नाही; मग स्वप्नावस्था तरी कुठली? बारा वर्षे आहार घेतला नाही म्हणजेच इंद्रियांनी बाह्यविषय ग्रहण केले नाही, अर्थात् जाग्रदवस्थेचाही त्याग केला. सत्वाने विषयग्रहण नाही; कारण सतत रामाश्रय करून राहिला. 'विषय तो त्याचा झाला नारायण रघुनाथ' 'तीन अवस्था त्रिगुण त्या काढि कापसांतून' (७।११७) पासून 'सोऽहमस्मि ही वृत्ति अखंडा' 'आत्म अनूभव सुख प्रकाश' (७।११८।२) पर्यंत टीका पहावी. (क) विश्वात्माच अवस्थांचा त्याग करून जीवभावाचा त्याग करून, अखिल विश्वाचा त्याग करून आत्मरामाचे दर्शन देऊ शकतो. आत्मानुभूती दाने देतो. हेच खरे औदार्य! तेजस व प्राज्ञ = शत्रुघ्न व भरत हे देऊशकत नाहीत. म्हणून ते असे उदार नाहीत. नाम व नामी यांत अभेद असतो हे लक्षात असेलच. लक्ष्मण व राम यांचे समान विशेषणांनी 'कुन्देन्दीवर सुन्दरौ...' या श्लोकात (४ मं.श्लो.१) वर्णन केले आहे ते याच हेतूने. भरत व राम किंवा शत्रुघ्न व राम यांचे अशा प्रकारे मानसात कोठेच वर्णन नाही! अधिक विस्तार १।३२५ छं. ४च्या टीकेत पहावा.

४. अध्यात्मरामायणातील नामकरण

अध्यात्म रामायणात दिलेल्या वर्णनातून हा अध्यात्मपर अर्थ निघतो का? 'तं गुरुः प्राह रामेति रमणाद्राम इत्यपि ॥' भरणाद्भरतो नाम लक्ष्मणं लक्षणान्वितम् ॥ शत्रुघ्नं शत्रुहन्तारं एवं गुरुरभाषत ॥ (१।३।४०-४१) या नामकरणाच्या क्रमानेच ठरते की यात अध्यात्म, दार्शनिक तत्त्वविचार नाही. अध्यात्मरामायणातील या नामकरणात अध्यात्म आहे की मानस अध्यात्म-रामायण नसून त्यात अध्यात्म आहे हे विचार करून पहावे.

५. या तात्त्विकनामकरणक्रमाने आणखी एक गोष्ट सहज साधली. ही नावे चक्राकार रेषेत प्रदक्षिणाक्रमाने लिहिली की रामलक्ष्मण, भरतशत्रुघ्न अशा जोड्या का याचा उलगडा होतो. लक्ष्मण रामानुगामी होऊन पुढे गेला व शत्रुघ्न भरतानुगामी होऊन मागे गेला. भरत उलट गतीने (पितृवचनाविरुद्ध) रामास भेटण्यास जातो पण त्यास परत यावे लागते. असे आहे म्हणूनच श्रीराममंदिरात लक्ष्मण रामसीता याक्रमाने तीचमूर्ती असतात. भरत शत्रुघ्नाची अशी पूजा होत नाही. पट्टाभिषिक्त राममंदिरातच ते पूजिले जातात; पण तसली राममंदिरे फारच विरळा! लक्ष्मणविरहित राममंदिर कोठेच दिसणार नाही. रामप्रिय म्हटले त्याची ही व्यावहारिक प्रतीती आहे. 'उदारो दातृमहतोः' (मेदिनी) दाता व महान असे उदार शब्दाचे दोन अर्थ आहेत. हे दोन्ही अर्थ वर सिद्ध केले गेले. लक्ष्मण इतके महान (श्रेष्ठ) आहेत की श्रीरामचंद्रांच्या उजव्या हाताला लक्ष्मण! (क) वन्दन प्रकरणात सुद्धा भरतवन्दनात दोन चौपाया तर लक्ष्मणवंदनात चार चौपाया! (ख) येथे नामकरणात सुद्धा भरतनामकरणात एक चौपाई ३२ मात्रा, तर लक्ष्मणनामकरणात दोन ओळी, एक संपूर्ण दोहा. १।१९७।५-८ टीका व प्रस्तावनेत लक्ष्मणचरित्र पहावे.

६. लक्ष्मण शत्रुघ्न सहोदर का?

(१) जागृति = विपरीत ज्ञान - अज्ञान; अभिमानी विश्व = लक्ष्मण. (२) स्वप्न = विपरीतज्ञान +अज्ञान; अभिमानी तैजस = शत्रुघ्न. 'स्वप्ननिद्रायुतौ आद्यौ' आद्यौ = विश्व व तैजस हे स्वप्न = विपरीतज्ञान व निद्रा = अज्ञान यांनी युक्त असतात. (गौडपादकारिका) (३) सुषुप्ति = निद्रा= केवळ अज्ञान, बीजभाव, अभिमानी प्राज्ञ = भरत. 'प्राज्ञस्तु अस्वप्न निद्रया' युतः (गौडपाद कारिका) प्राज्ञ स्वप्नरहित निद्रायुक्त म्हणजे विपरीत ज्ञानरहित अज्ञानाने युक्त असतो. (भरत). (४) जागृतीत अज्ञान असते व मी माझे जग सत्य हे विपरीत ज्ञानही असते. स्वप्नात ही दोन्ही असतातच. म्हणून लक्ष्मण शत्रुघ्न (विश्व तैजस) हे जसे सहोदर, सख्खे भाऊ शोभतात तसे भरत शत्रुघ्न (प्राज्ञ तैजस) शोभणार नाहीत. व जुळेभाऊ तर मुळीच म्हणता येणार नाही. जुळ्या भावांत इतके साम्य असते की लोकांस भेद कळणे कठीण असते. तसेच शत्रुघ्न लक्ष्मणांचे आहे. 'लक्ष्मण रिपुसूदन रूपे सम नखशिखांत सर्वांगें अनुपम' (१।३१०।७) (क) अज्ञान हे तिघांत साधारण आहे म्हणून ते भाऊ आहेत. पण जुळे बंधू लक्ष्मण शत्रुघ्नच असणे अध्यात्मदृष्टीने भाग आहे हे आता मान्य होईल. लक्ष्मण विश्व-इंद्रियांनी-विषयग्रहण करणारा व शत्रुघ्न-तैजस-इंद्रियांचा उपसंहार झालाअसता विषयग्रहण करतो. मी माझे, विषयसत्यत्व, हर्षशोकादी दोघांत समानच असतात. भरताने माण्डवीचा त्याग केला नाही व शत्रुघ्नाने श्रुतकीर्तीचा त्याग केला नाही, पण लक्ष्मणाने उर्मिलेचा, जाग्रदवस्थेचा त्याग केला तेव्हा तो रामप्रिय, उदार बनला. (ख) स्वप्नावस्थेतील तैजसाची लक्षणे व निद्रेतील प्राज्ञाची लक्षणे कोणास दिसत नाहीत. जागृतीतच म्हणजे विश्वाची लक्षणे इतरांस दिसतात म्हणून लक्ष्मण लक्ष्मणधाम हे सुद्धा अध्यात्मदृष्ट्या यथार्थच आहे.

७. सर्व जगा आधार लक्ष्मण कसा?

नभ = देह, पिंड, ब्रह्मांड. त्याला आधार आहे उच्छिष्ट ब्रह्माचा (शेषाचा). पिंडाला आधार उच्छिष्टाचा अंश आहे व ब्रह्माण्डाला आधार उच्छिष्ट ब्रह्माचा आहे. उत् - शिष्ट = शेष राहिलेले. मायायुक्त ब्रह्माने ब्रह्मांडाची उत्पत्ती केल्यावर (उत्) जे शिष्ट (शेष) ते उच्छिष्ट ब्रह्म = शेष. त्याच्याच आश्रयावर सर्व जग-विश्व-ब्रह्मांड व त्यातील प्रत्येक वस्तू आहे असे अथर्ववेद एकादशकाण्ड अनुवाक ७वा यात २७ मंत्रात वर्णन आहे. (स्वाध्यायमंडळ औंध प्रकाशित) नमुन्यासाठी काही मंत्र पहा ॥उच्छिष्टे नामरूपं चोच्छिष्टे लोक आहितः। उच्छिष्ट इंद्रश्चाग्निश्च विश्वमन्त : समाहितम् ॥१॥ उच्छिष्टे द्यावापृथिवी विश्वं भूतं समाहितम्। आपः समुद्र उच्छिष्टे चन्द्रमा वात आहितः ॥२॥ नवभूमीः समुद्रा उच्छिष्टेऽधि श्रिता दिवः। आ सूर्यो भात्युच्छिष्टे अहो रात्रे अपितन्मयि ॥१४॥ इत्यादी. या २७ ऋचांच्या सूक्ताला उच्छिष्ट ब्रह्मसूक्त असे नाव दिलेले आहे. या उच्छिष्ट ब्रह्माचा = शेषाचा अंशच प्रत्येक पिंडाला-देहाला आधार असतो. तो एका 'त' अशा आकारांच्या कुण्डलाकार अतिसूक्ष्म नाडीत असतो. म्हणून त्या शेषाला (त्याच्या अंशाला) कुण्डलाकार नाडीतील प्रभाव = शक्ती = कुण्डलिनी शक्ती असे योगशास्त्रात म्हणतात. पिंडाची रचनाकरून शेष राहिले तो पिंडातील शेष व ब्रह्मांडाची रचना करून शेष राहिले तो

ब्रह्मांडाधार शेष. 'शेष सहस्रशीर्ष जग-कारण। जो अवतारला भूभर दारण ॥'(१।१७।७) असे लक्ष्मणांविषयीच म्हटले आहे.

(क)दशरथ व दशमुख या नावांचे अध्यात्मदृष्टीने जे अर्थ पूर्वी केले आहेत ते या चौघांच्या अध्यात्मपर अर्थाशी सुसंगत आहेत की नाहीत हे पहावे. ज्ञान = पुत्ररामा, प्रत्यगात्मा - ब्रह्म. ब्रह्मांडी ते पिंडी व पिंडी ते ब्रह्मांडी या न्यायाने देव मुनी, तीर्थे, नद्या इत्यादी सर्वांचे अस्तित्व मनुष्य देहात आहे. महायोगविज्ञान ग्रंथ पहावा, येथे आणखी विस्तार नको.

हिं. । धरे नाम गुर हृदयँ बिचारी। बेद तत्त्व नृप तव सुत चारी ॥१॥
। मुनि धन जन सरबस सिव प्राना। बाल केलि रस तेहिं सुख माना ॥२॥
म. । ठेविति नांवे गुरु सुविचारीं। वेद-तत्त्व नृप! तव सुत चारी ॥१॥
। मुनि धन, जन सर्वस्व शंभु-असु। ते सुख मानिति बालकेलि रसु ॥२॥

अर्थ : (या प्रमाणे) गुरूंनी सुविचाराने (मनात विचार करून) नावे ठेविली; (व म्हणाले की) नृपा! तुमचे चारी पुत्र (मिळून) वेदतत्त्व आहे ॥१॥ जे मुनींचे धन, भक्तांचे सेवकांचे सर्वस्व (सरबस) व शिवाचे प्राण (असु) आहेत त्यांनी बाललीला (केलि - क्रीडा) सुख मानले (ते सुख मानू लागले) ॥२॥

टीका चौ.१(१)'मनि निर्धारित नांवें ठेवा' असा नामकरण संस्काराचा उपक्रम केला व येथे 'ठेविति नांवे गुरु' याने उपसंहार केला. नामकरणात सुचविलेले गुह्य राजाला कळेल न कळेल असे वाटून वसिष्ठ महत्त्वाची सूचना देतात. (क) वेदतत्त्व नृप तवसुतचारी' - 'वेद तत्त्व सुत नृप! चारी' असे म्हटले असते तर अनुप्रास गोंडस झाला असता, असे असून नृप! हे संबोधन मधे का घुसडले? वर जो अर्थ दिला आहे तो त्या चरणांतून न निघता असा अर्थ झाला असता की नृपा तुझे चारी पुत्र वेद तत्त्वे आहेत; म्हणजेच वेदवेद्य तत्त्व एकच आहे असे न ठरता चार मुलगे वेदाची चार तत्त्वे आहेत असा अनर्थ झाला असता व चार तत्त्वे स्वतंत्र ठरली असती; पण माझ्या अंशांसहित मी स्वेच्छेने प्रगट होईन असे भगवानच म्हणाले आहेत (१५२।११) व (१८७।२) 'वेदान्तवेद्यं कविमीशितारम्' (रामस्त व राज) 'तत्त्वस्वरूपं पुरुषं पुराणं स्वतेजसा पूरित विश्वम् एकम्' (रामस्तवराज ६२) 'तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये' (भ.गी)'एकम् एव अद्वितीयम्' (श्रुति) 'स एकः' (पा.यो.) या श्रुतिस्मृतिपुराणयोगशास्त्रोक्तीनी वेदतत्त्व एकच प्रतिपादिले आहे. 'शृणु सखि कौतुक मेकं नन्दनिकेतांगणे मया दृष्टं। गोधूलीधूसराङ्ग नृत्यति वेदान्तसिद्धान्तः' (गौरांगप्रभू) (हिंदीत चारी = चार असा अर्थ होतो) इकडला एक शब्द तिकडे घातला की अनर्थ कसा होतो हे लक्षात घेण्यासारखे आहे. 'हे राजन्! तुम्हारे चारों पुत्र वेदके तत्त्व है' असा अर्थ मानसपीयूषात दिला आहे. वेदके हे बहुवचन व है हेही बहुवचन आहे. चारों = चारही. याविषयी भरपूर विवेचन आधीच झाले आहे. (१९७ च्या टीकेत)

चौ. २ (१) प्रथम चरणात मुनी, जन (दास, भक्त) व शिव यांचे उत्तरोत्तर अधिक श्रेष्ठत्व दाखविले आहे. येथील मुनी शब्दाने 'कुठे कुठे नदितीरि उदासी। बसति बोधरत मुनि संन्यासी' (७।२९।५) असे केवळ ज्ञानी सुचविले. 'जन' शब्दाने अनन्यगतिक भक्त सुचविले व शिव सर्व

भक्तांत श्रेष्ठ आहेत हे सुचविले. (क) मानसात केवळ ज्ञानी मुनींचा नुसता उल्लेख आहे. त्यांच्या आश्रमात राम गेले नाहीत; कारण ते भक्तिहीन असल्याने प्रभूला आवडत नाहीत. 'ज्ञान अगम्य हि विघ्ने पार न।... करुनि कष्ट जरि मिळे कुणाला। भक्तिहीन तो प्रिय नहिं मजला' (७।४५।४) असे रामवचनच आहे. भरद्वाजादी सर्व मुनी या सदरात पडत नसून भक्त-दासांच्या सदरांतलेच आहेत. (ख) मुनि धन - धन-पैसा; तो गेला म्हणजे जशी तळमळ लागते किंवा तो मिळविण्यासाठी हाडांचीकाडे धनार्थी करतात तसे देहादिकष्टांची पर्वा न करता अपरोक्षसाक्षात्कारासाठी केवळ ज्ञान मार्गाने प्रयत्न करीत असतात. म्हणूनच म्हटले की 'जन्म जन्म मुनि झिजति साधनीं। अंतीं राम न येत आननीं' (४।१०।३) 'मन पवन जय गो निरस करुनी ध्यान मुनि कधि पावती' (४।१० छं. १) जे ध्यान बिरती ज्ञान योगानेकिं मुनि कधिं पावती' (३।३२।३) ही तिन्ही वचने केवळ ज्ञान्यांच्या विषयी आहेत. मागे वर्णिलेल्या आनंदसिंधु सुखराशी, सुखधामाशी यांचा संबंध नसतो.

(२) जन सर्वस्व - सर्वस्वात धनाचा अंतर्भाव होतोच. देह व प्राण याशिवाय बाकी सर्व मालमत्तेचा अंतर्भाव सर्वस्वात होतो. ज्ञानधन यांच्याजवळ असतेच पण हे सर्व संबंध सगुणभगवन्ताशीच जोडतात. 'माय बाप गुरु बंधु देव पति! सकल मला मानुनि दृढ सेवति ।। वचन कर्ममन मम गति भजन करिति निष्काम्।। हृदय कमलिं त्यांचे सदा करतो मी विश्राम' (३।१६।१० व दो.) या व यांच्या मागील चौ. टीका पहावी. (मा.पी.मधे सारांशरूपाने प्रसिद्ध झाली आहे) या वर्गाचा संबंध नामकरणारील सुखधामाकडे असतो.

(३) शंभु-असु - असु = प्राण, 'प्रिय न तनू प्राणांहुनि कांहीं' (१।२०८।४) शंकरांसारखे जे भक्त असतील ते या वर्गांत पडतात. 'प्रिय शिवसम मजला नहि कोणी' (१।१३८।६) हे नारायण वचन आहे. सर्वस्व देणे सोपे पण भगवंतासाठी प्राण देणे फार कठीण आहे. (४) असे जे परमात्मा ते बाललीला करण्यात सुख मानू लागले हे केवढे आश्चर्य! याने दशरथ व कौसल्या यांच्या भक्ती प्रेमाची सरशी दाखविली. त्यांना सुख देण्यासाठी भगवान बाललीला रसात रंगू लागले! हा भाव पुढे दो १९८ व १९९ मध्ये स्पष्टच सांगितला आहे. हे चौघे भाऊ असून त्यांच्यात संबंध कसे जडले ते सांगतात.

हिं. । बारेहि तें निज हित पति जानी। लछिमन रामचरन रति मानी ।।३ ।।
। भरत सत्रुहन दूनउ भाई। प्रभु सेवक जसि प्रीति बड़ाई ।।४ ।।
। स्याम गौर सुंदर दोउ जोरी। निरखहिं छबि जननीं तृन तोरी ।।५ ।।

म. । जाणुनि निजहित पति आशिशुपण। रामचरण-रत झाले लक्ष्मण ।।५ ।।
। भरत शत्रुहा दोन्ही भ्रात्यां। प्रभुसेवकशी प्रीती स्तुत्या ।।४ ।।
। श्याम गौर सुंदर युग्मे ती। निरखति जननी दृष्ट काढती ।।५ ।।

अर्थ : (राम) आपले हित करणारे स्वामी (पती) आहेत हे जाणून अगदी बालपणापासूनच (आशिशुपण) लक्ष्मण रामचरणरत झाले ।।३ ।। भरत व शत्रुघ्न या

दोघां भावांमध्ये स्वामिसेवकांच्या सारखी स्तुत्य प्रीती उत्पन्न झाली ।।४।। श्याम व गौर वर्णाच्या त्या (दोन) सुंदर जोड्यांकडे (जोडी - युग्म) निरखून पाहिले की माता त्यांची दृष्ट काढीत ।।५।।

टीका चौ. ३-४(१) आशिशुपण - शिशुपणापासून (च). निजहित-पती आपले हितकर्ते स्वामी, पालक, संरक्षक. चरणारती मानली, चरणरत झाले म्हणजेच सेव्यसेवक भावाने प्रेम करू लागले. (क) इतक्या कोवळ्या वयात कसे जाणले वगैरे शंका येण्याचा संभव आहे. 'तेजवंत लघु गणां न राणी!' (१।२५६।६) हे सुनयनेच्या दासीने उत्तर दिले आहे. 'व्यतिषजति पदार्थान् आन्तरः कोऽपि हेतुः। न खलु बहिरु पाधीन् प्रीतयः संश्रयन्ते' (कालिदास) हे मुख्य कारण आहे. घोडी जाईल तिकडे तिचे अगदी लहान शिंगरू का जाते? गाईचे नूतन वत्स जन्मल्याबरोबर टुणकन उठून सड तोंडात धरून दूध पिते पण म्हशीच्या वत्सास ते शिकवावे लागते. तसेच हे घडले असे म्हणावे वाटल्यास. लक्ष्मण लहान असले तरी श्रीनारायणाचे अवतार आहेत. हे विसरू नये म्हणजे अशा शंका येणार नाहीत. हा पायसाच्या वाटणीचा परिणाम आहे. अध्यात्मदृष्टीने असाच संबंध आहे. जो जीव जागृतीत भगवंतास निजहितपती मानून चरणरत होईल तो भवबंधातून सुटेल. (२) भरतशत्रुघ्न यांच्यातसुद्धा रामलक्ष्मणांसारखाच सेव्यसेवक, स्वामिसेवक संबंध सहजच जडला. त्याची प्रीती स्तुत्य = स्तुती प्रशंसा करण्यासारखी होती. (बडाई = स्तुती, प्रशंसा) (क) दुसरा ध्वनी हा निघतो की दोघांचे ही प्रभूवर सेवकभावाने स्तुत्य प्रेम होते. शत्रुघ्न आपणास भरतसेवक, भरतानुगामी मानू लागले व भरत शत्रुघ्न हे दोघेही आपणास प्रभुसेवक मानीत असत.

चौ. ५(१) सुंदर = आदरणीय किंवा चित्ताला द्रव फोडणारे. ज्याच्याकडे पाहिले की चित्त विरघळते ते सुंदर असा धात्वर्थ आहे. राम श्याम, लक्ष्मण गौर, ही एक जोडी, हे एक युग्म भरत श्याम, शत्रुघ्न गौर ही दुसरी जोडी. रामलक्ष्मणांचे व भरतशत्रुघ्नांचे परस्पर प्रेम आदरणीय वाटे व दोन्ही जोड्या अती सुंदर दिसत. त्यांच्या जननींनी स्वतः त्यांच्याकडे निरखून पाहिल्यावर त्यांस वाटे की आपलीच दृष्ट नाही ना लागणार! म्हणून त्या पुनः पुन्हा दृष्ट काढीत. तृण तोडणे - गवताची काडी ओवाळून तोडून फेकून देणे ही एक दृष्ट काढण्याची रीत तिकडे आहे.

(क) कल्याण मासिकाच्या मानसांकात या दोन जोड्या, तीन माता व एक दासी यांचे फारच मनोहर चित्र आहे. थोडावेळ निरखून पाहिले की खरोखरच चित्त पाझरू लागते! मुद्दाम पहावे (बा.कां.पृ.२०५) कल्पनेने काढलेल्या नुसत्या चित्राचा हा प्रभाव! मग ज्यांनी त्या जोड्या प्रत्यक्ष पाहिल्या असतील त्यांचे काय झाले असेल! (ख) अ.रा.श्लोक पहा. 'लक्ष्मणो रामचंद्रेण शत्रुघ्नो भरतेनच ।। द्वंद्वीभूय चरन्तौ तौ पायसांशानुसारतः' (१।३।४२) यात काही काव्य आहे का? 'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्' या श्लोकात मुळीच रस नाही, ही पद्यरचना आहे. मानसातील किती रस भरला आहे! भावाभावांचे प्रेम कसे असावे याचा आदर्श दाखविण्यास येथेच प्रारंभ झाला. पाचव्या चौपाईच्या केवळ एकाच चरणाने त्यांच्या रूपाचे अनिर्वचनीयत्व दाखविले. आता थोडक्यात रूपाचे वर्णन करून कौसल्येची महती गातात :

हिं. । चारिउ सील रूप गुन धामा । तदपि अधिक सुख सागर रामा ।।६ ।।
। हृदयँ अनुग्रह इंदु प्रकासा । सूचत किरन मनोहर हासा ।।७ ।।
। कबहुँ उछंग कबहुँ बर पलना । मातु दुलारइ कहि प्रिय ललना ।।८ ।।

म. । शील-रूप-गुण-धामहि चारी । तदपि राम सुखसागर भारी ।।६ ।।
। इंदु अनुग्रह हृदीं प्रकाशे । सुचविति किरण मनोहर हासें ।।७ ।।
। वर पर्यंकि अंकिं कधिं अंबा । गोंजारी अति छकुल्या! प्रिय बा! ।।८ ।।

अर्थ : चारी भाऊ शील, रूप व गुण यांचे माहेरघर आहेत; तथापी राम भारी (अधिक महा) सुखसागर आहेत ।।६ ।। त्यांच्या हृदयात अनुग्रह (कृपा, प्रसाद) रूपी इन्दु (चंद्र) पूर्ण प्रकाशमान झाला आहे हे मनोहर हास्य (हास) रूपी किरणांनी सुचविले जात आहे ।।७ ।। कौसल्या माता (अंबा) कधी उत्तम पाळण्यात तर कधी मांडीवर ठेऊन लाडुल्या, (प्रिय) छकुल्या, बाळा (बा) इत्यादी म्हणत त्यास आंजारीत गोंजारीत लाड करू लागली ।।८ ।।

टीका चौ. ६ (१) चौघेही शील रूप व गुण यांचे धाम असले तरी राम सुखाचे महासागर आहेत. भाव हा की बाकीच्या तिघांच्या शीलरूपगुणांच्या योगाने पाहणाराचे चित्त सुखधामात प्रवेश करते; पण रामाकडे पाहिल्याबरोबर चित्त सुखसागरात निमग्न होते. सुचविले की रामचंद्राचे रूप इतरांपेक्षा अधिक मनोहर व अधिक सुखदायक आहे. (क) शोभा, शील व तेज असा क्रम (१९० ।७) पूर्वी या चौघांच्या वैशिष्ट्याचा सुचविला आहे. शोभा - राम, शील-भरत व तेज-लक्ष्मण शत्रुघ्न असा ध्वनी तेथे प्रगट केला आहे. येथे शील रूप गुण असा क्रम बदलला आहे तो सहेतुक आहे. व त्याचे कारण ३, ४, ५ या चौपायांत आधीच सुचविले आहे. भरताचे शील व लक्ष्मण शत्रुघ्नांचे तेजादी गुण (लक्षणे) त्या एकाच रूपावर प्रेम करतात व त्या रूपाच्या संबंधानेच ते शील व ते गुण दिसतात. हे रूप शब्द दोहोंच्या मधे घालून सूचित केले.

चौ.७(१) सागराला भरती येण्यास कारण चंद्रोदय असतो. तसाच रामाच्या हृदयात अनुग्रह-प्रसाद-कृपा-रूपीपूर्णचंद्र प्रकाशमान झाला आहे. त्याच्या किरणांचा स्पर्श झाला की सुखाला सागरासारखी भरती येते. चंद्र न म्हणता इन्दु म्हणणे सहेतुक आहे. उनत्ति, उन्दी क्लेदने, भिजवितो तो इन्दु. कृपारूपी अमृताचा आपल्या मनोहर हास्यरूपीकिरणांनी वर्षाव करून पाहणाराच्या हृदयाला प्रेमामृतारसाने भिजवितात. मनाला चोरून, संकल्पविकल्पांना नाहीसे करून त्या मनाला त्या प्रेम-सुख-सागरात बुडविणारे ते हास्य असते. येथे रामचंद्रांच्या हास्याला कृपाकिरण म्हटले. 'माया हास' (६।१५।५) असेही म्हटले आहे. याने हे ठरले की भगवंताची कृपासुद्धा त्यांच्या मायेच्या योगानेच कार्य करते.

चौ. ८ (१) पर्यंक = पाळणा; पर्यंकारोहण म्हणजे पाळण्यात घालणे हा एक विधी आहे. यालाच आपल्या इकडे बारसे म्हणतात; व त्याचवेळी नामकरणसंस्कार न करता नुसते नाव हल्ली ठेवतात. हा विधी मुलांचा १२।१३व्या दिवशी व मुलींचा १३ व्या दिवशी करावा असे धर्मशास्त्र म्हणते. नामकरणाच्या दिवशीच हा झाला असल्याने अनुवादात त्याचा उल्लेख प्रथम केला. (क)

नामकरण तेराव्या दिवशी झाले असे पूर्वी ठरविले आहे. 'नामकरण अवसरास जाणुनि' (१९७।२) ही चौपाई तेरावा दिवस आहे. जन्मानंतर येणाऱ्या जन्मनक्षत्री म्हणजे २८व्या दिवशी, किंवा ३१व्या दिवशी, गोदुग्धप्राशन हा विधी करावयाचा असतो. ही ओळ २८ वी आहे. येथे कौसल्येने मुलास मांडीवर घेतल्याचा उल्लेख आहे. मातेने आपल्या मांडीवर मुलाला घेऊन शंखाने गाईचे दूध पाजावयाचे असते. मातृसुखद, बाललीला करण्यातच सुख मानीत असल्याने बालराम ते दूध फुरफुऱ्या काढून टाकून द्यायला लागले असतील, स्तन्य दे हे गोंडस कोमल हस्त स्पर्शाने सुचविले असेल व ते देत नाही असे वाटताच रडायला लागून नील जलदासारखे व नीलकमलासारखे कोमल हात पाय झाडू लागले असतील तेव्हा मग अंबा कौसल्या प्रेमाने पोटावर गोंजारीत, मुखचंद्राकडे पहात छकुल्या! का रडतोस, दोन घोट पी रे लाडक्या! मग घेते अंगावर; बाळा तान्हुल्या! रोज नाही काही हे पाजायचे, आजचा दिवस! या वेळेलाच! वगैरे प्रेमाने गद्गद् होऊन म्हणाली असेल तेव्हा दोन घोट फुसकन मंदस्मित करून घेतले असतील. दुसऱ्या दिवशी भरत, लक्ष्मण शत्रुघ्नांचे दुग्धप्राशनविधी. (ख) दुलारद, दुलारै हे एकवचनी क्रियापद असल्याने ही चौपाई राममातेकडेच लावली पाहिजे. सहाव्या चौपाईपासून फक्त रामचंद्रांचेच वर्णन आहे. जे जे संस्कार वा विधी रामाचे झाले, केले, ते ते सर्व बाकीच्यांचेही यथासमय यथाविधी झाले असे नामकरणावरून समजावयाचे आहे. 'सर्व बरोबर कृत उत्साहां' (२।१०।६) असे पुढे रघुनायक रामच म्हणले आहेत. 'दुलारहिं' असे रूप असते तर ही चौपाई तिन्ही जननीकडे घेता आली असती. आता कौसल्येच्या शुद्ध भक्तिप्रेमाचा प्रभाव किती अगाध आहे ते सांगतात.

हिं. दो. । ब्यापक ब्रह्म निरंजन निर्गुन बिगत बिनोद ॥
॥ सो अज प्रेम भगति बस कौसल्या कें गोद ॥१९८॥

म. दो. । ब्रह्म निरंजन अगुण अज व्यापक विगत विनोद ॥
॥ तो कौसल्ये अंकिं दे प्रेमभक्ति –वश मोद ॥१९८॥

अर्थ : जे ब्रह्म, जो परमात्मा, व्यापक, मायादिमलरहित (निरंजन) गुणातीत (अगुण, निर्गुण) जन्मरहित, व चेष्टा-क्रिया-क्रीडा (विनोद) विरहित आहे. तोच प्रेमभक्तीला वश होऊन कौसल्येच्या मांडीवर तिला मोद (सुख, आनंद) देत आहे! ॥१९८॥

टीका (१) 'ब्रह्म निरीह विरज अज व्यापक अकल अभेद ॥ ते किं धरुनि तनु होइ नर जाणति ना ज्या वेद' (१।५०) अशी शंका सतीला आली होती; तिची छाया गिरिजेत पण होतीच. त्या दोह्यांतील सर्व शब्द किंवा त्यांचे पर्याय येथे आहेत. ब्रह्म = ब्रह्म निरंजन = विरज, अज = अज, अगुण = अभेद, (भेद हा एक गुण आहे; गुण आहेत तेथे भेद असणारच) विगत विनोद = अनीह, चेष्टारहित. अशा ब्रह्माला कौसल्येने आपल्या मांडीवर (गोद, अंक) खेळावयास लावले. ही असंभव घटना कशाने घडली याचे उत्तर प्रेमभक्तिवश शब्दाने सांगितले. ज्या बालरूपाला एकदा मांडीवर घेण्यासाठी महेश्वरांना चोरी करावी लागली तेच रूप कौसल्येच्या मांडीवर सुखाने, प्रेमाने खेळत तिला सुख देत आहे! 'शंभु असु' म्हणण्यात जो ध्वनी होता तो येथे स्पष्ट केला. येथे

पुन्हा माधुर्य व ऐश्वर्य यांचे मधुर संमीलन करून आधिदैविक व नाट्यदृश्य स्पष्ट करून श्रोत्यांस जागृत करून ठेवले आहेत. कौसल्येच्या मांडीवर लोळणाऱ्या त्या प्रभूच्या बालरूपाचे व पुढील बाललीलांचे वर्णन करतील.

वि.सू. (१) १९३।१ या चौपाईत रामजन्म झाला व येथे १९८ वा दोहा पूर्ण झाला; म्हणजे च सहा दोहे पूर्ण झाले. ६ × १० = ६० ओळी पूर्ण झाल्या. पहिला एक दिवस तीस दिवसांचा झाला आहे; त्यामुळे येथपर्यंत ३० = १ +३० = ३१ दिवस पूर्ण झाले. पुढील रूपवर्णनात १२ चौपाया आहेत; पण त्यात नेत्रांचे वर्णन नाही असे टीकाकार म्हणतात; पण आहेच आहे. दुग्धप्राशनानंतरचा विधी म्हणजे एक महिना पूर्ण होताच त्या मातेने जलपूजन करण्याचा असतो; त्यात बालकाचा काही संबंध नसतो. त्याच्या पुढील विधी बालकाला सूर्यदर्शन करविण्याचा असतो त्यास 'सूर्यावलोकन' म्हणतात. हा विधी तिसऱ्या महिन्यात करावा असे शास्त्र आहे. टीकाकार म्हणतात की हे बारा चौपायांतील सर्व वर्णन सूर्यावलोकन विधीच्या वेळचे आहे; म्हणून नेत्र मिटले गेले असल्याने नेत्रांचे वर्णन नाही. (क) हे टीकाकारांचे विधान धर्मशास्त्रज्ञ महाराष्ट्रीयांच्या चिकित्सक बुद्धीस हास्यास्पद वाटेल. पुढील वर्णनात खालीवर दोन दोन दशन (दात) असल्याचे, व रांगण्याचे वर्णन आहे. तिसऱ्या महिन्यात दात येत नाहीत व तीन महिने पूर्ण न झालेली मुले रांगू लागत नाहीत. ईश्वर म्हणून तसे झाले असे कोणी म्हणतील; मग ईश्वरास संस्कार व विधी कशाला? म्हणून हे सर्व वर्णन कोणत्याही एका विशिष्ट विधीच्या समयींचे आहे असे म्हणता येत नाही. तिसऱ्या महिन्यात करावयाच्या सूर्यावलोकन विधीच्या वेळचेही नाही. (ख) सूर्यावलोकनादी विधी अन्नप्राशन संस्काराचे वेळी एकदम करता येतात हे खरे; पण तसा काललोप वसिष्ठासारखे पुरोहित, व दशरथसम्राट यजमान व फार वृद्धपणी झालेला पहिला मुलगा व त्रेतायुग असे सुयोग असता झाला, केला हे मानणे चुकीचे. सूर्यावलोकनानंतर म्हणजे चौथ्या महिन्यात निष्क्रमण संस्कार असतो. पाचव्यात भूम्युवेशन (जमिनीवर ठेवणे) विधी असतो. सहा, आठ, दहा किंवा बाराव्या महिन्यात किंवा वर्ष पूर्ण झाले म्हणजे अन्नप्राशन संस्कार असतो. साहव्या महिन्यात मुलांना (मुलींना नव्हे) क्वचितच दात येतात व आले तरी खाली दोन व वर दोन असे चार दात येत नाहीत. सहाव्या महिन्यात काही मुलगे रांगू लागतात. सार हे की पुढील सर्व वर्णन मध्यंतरीच्या कोणत्याही एका संस्काराच्या वेळचे नाही. बारा महिने पूर्ण होईपर्यंतच्या विविध विधीचे व लीलांचे वर्णन त्या बारा चौपायांच्या समूहात आहे. नेत्रांचे वर्णन कसे कुठे आहे ते योग्य ठिकाणी पाहू. (ग) सर्व वर्णन कौसल्येच्या मांडीवर असलेल्याचेही नाही; कारण मांडीवर असणे व रांगणे या दोन गोष्टी एकत्र असू शकत नाहीत. जे ब्रह्म व्यापक निरंजनादी असून कौसल्यानंदवर्धन बालरूप झाले त्यांच्या बालरूपाचे पुढील वर्णन आहे.

श्री मानसगूढार्थ चंद्रिका बालकाण्ड अध्याय २२ वा समाप्त

अध्याय २३ वा

हिं । काम कोटि छबि स्याम सरीरा । नील कंज बारिद गंभीरा ॥१॥
। अरुन चरन पंकज नख जोती । कमल दलन्हि बैठे जनु मोती ॥२॥
। रेख कुलिस ध्वज अंकुस सोहे । नुपुर धुनि सुनि मुनि मन मोहे ॥३॥

म. । कामकोटि-छबि शाम शरीर । नीलकंज वारिद गंभीर ॥१॥
। अरुण चरण पंकज नख जोती । कमलदलीं बसलीं जणुं मोतीं ॥२॥
। ध्वज रेखांकुश कुलिश तळपती । मुनिमन नूपुर-नादिं मोहती ॥३॥

अर्थ : नीलकमलासारखे व जलदेणाऱ्या मेघाप्रमाणे गंभीर अशा श्यामवर्णाचे शरीर असून शोभा (छबि) कोटिकामदेवांसारखी आहे ॥१॥ पायांचे तळवे लाल कमळासारखे असून नखांची कान्ती (जोती-तेज) जणू कमळाच्या पाकळ्यांवर बसलेल्या (ठेवलेल्या) मोत्यांसारखी आहे ॥२॥ ध्वज, ऊर्ध्वरेषा, अंकुश व वज्र (चिन्हे) तळपायावर तळपत आहेत; व नुपुरांच्या नादाने मुनींची मने मोहित होत आहेत ॥३॥

टीका चौ. १(१) कामकोटि छबि - 'लाजति तनुशोभा बघुनि कोटि कोटिशत काम' (१।१४६) हाच अर्थ येथे थोडक्यात सांगितला. 'तदापि राम सुखसागर भारी' याची प्रतीती येथे सुद्धा प्रथम दिली. त्या नीलरूपाकडे पाहिले म्हणजे प्रथम शरीरसौंदर्यच मोहित करते. 'निलसरोरुह नीलमणि नील नीरधर शाम' (१।१४६) मधे म्हटले. येथे नीलमणी नाहीसे दिसते; व 'नीरधर' चे जागी 'वारिद' आहे आणि सरोरुहबद्दल कंज आहे. या भेदामुळे काही भावभेद केला की काय पाहू या. (क) तलावातून पाण्याच्या वर आलेले ते सरोरुह. कंज = जलांत जन्मलेले. सुचविले की ते प्रगट झाले होते अजन्मा होते ते जन्मास आले. कशासाठी? (ख) नीरधर - जलधारण करणारा ढग होता तो आता वारी देणारा (वारीद) ढग झाला. वारयति इति वारि; ताप, तृष्णादी निवारण करणारे ते वारी; व ते देणारा तो वारिद. नीरधन नीर देतोच असे नाही; पण हा वारी देऊ लागला आहे. माता, पिता पुरवासी व भक्त यांचे त्रिताप व भवतृष्णा निवारण करणारे कृपा, अनुग्रहरूपी वारी (जल) वर्षण्यासाठी अजन्मा असून जन्म घेतला व त्याप्रमाणे कृपावारी वर्षाव करण्यास प्रारंभ केला आहे. (ग) जलधर असतात ते वारिद, जलद बनले म्हणजे भूमीला स्पर्श करतात, भूमीवर येतात. 'वारिद वर्षति, भूवर लोंबुनि'. 'कृपावारिधर राम खरारी' (६।७०।४) वारिदासारखेच भूमीवर आले आहेत. (घ) कंज - शब्दांतील कं=जल शब्दाने जलपूजन विधी जो ३१व्या दिवशी, महिना पूर्ण झाल्यावर, मातेने करावयाचा असतो तो सुचविला असे म्हणण्यास हरकत नाही. कंज = कमल, पाण्यात जन्माला येऊन पाण्याच्या बाहेर येते तसे हे आता सूतिका गृहाच्या बाहेर आलेले आहेत. (ङ) 'नील कंज' शब्द सुटे आहेत. म्हणून नील व नील कंज असा अन्वय केला की नील = नीलमणी ही तिसरी उपमा येथे आहे. मण्याचा विशेष गुण जे काठिन्य ते येथे नाही असे पण धनुर्बाणधारी सारखे प्रकट नाही, गुप्त आहे म्हणूनच ही उपमा अशी गुप्त ठेवली आहे. काठिण्याची प्रतीती थोड्याच काळाने मातेलाच भयचकित करून विश्वरूप दाखवून देणार

आहेत. सख्या माधुर्यभाव प्रगट आहे. या तिन्ही उपमांनी सुचविलेले प्रत्येकी ९।९ गुण दो. १४६ च्या टीकेत पहावे. (च) कंज शब्दाने निष्क्रमण व वारिद शब्दाने भूम्युपवेशन विधी क्रमशः सूचित केले आहेत असे म्हणता येईल; त्या पूर्वीचा सूर्यावलोकन विधी अद्याप सापडला नाही. पुढील चौपाईतील अरुण शब्दाने सूर्यावलोकन घेता येते पण क्रमभंगदोष होतो म्हणून कंज व वारिद वावरून निषक्रमण व भूम्युपवेशन घेता येत नाही.

चौ. २(१) दो. १४६ मध्ये शरीराच्या नीलवर्णाचे वर्णन केल्यानंतर मुखापासून चरणांपर्यंत वर्णन केले आहे. येथे शरीराच्या वर्णाच्या वर्णनानंतर चरणांपासून वर्णन करीत आहेत व मुखापर्यंत पुढे क्रमशः केले आहे. याने सुचविले की कौसल्या ऐश्वर्यभाव व दास्यभावाने भक्ती विसरली आहे. ती आपल्या पुत्राचे पायांपासून निरीक्षण करीत त्याच्या मुखलावण्याने वात्सल्य मग्न होऊन त्या मुखारविन्दाकडे बघत राहील. सेवक, दास 'चरणिं स्थिरावलें मन' असे होतात, येथे वात्सल्य रसात शृंगाररसाचे मिश्रण आहे.

(२) अरुण - 'अरुणो भास्करेऽपिस्यात्' (अमरे) 'अरुणोऽव्यक्तरागेऽर्के' (मेदिनी) या श्लेषयुक्त अर्थाने येथे सूर्यावलोकन विधी ध्वनित केला आहे. 'चरण अरुणपंकज' असे म्हणणे अर्थक्रमानुसार अधिक सयुक्तिक होते; कारण चरण अरुण (लाल) आहेत व ते अरुणपंकजासारखे आहेत, असा अर्थ असल्याने शब्दक्रम तसाच असणे योग्य होते. पण चरण शब्दाने जे ध्वनित करावयाचे आहे ते सूर्यावलोकनानंतरचे आहे; म्हणून गूढ ध्वनितार्थासाठी अर्थक्रमभंग करणे हा दोष नसून विशेष सौंदर्यजनक काव्यगुण आहे. ध्वनी हा काव्याचा आत्मा आहे.

(३) चरण = भ्रमण = निष्क्रमण संस्कार जो चौथ्या महिन्यात करतात तो येथे ध्वनित केला. हा हेतु नसता तर वर दर्शविल्याप्रमाणे अर्थक्रममहत्त्वामुळे 'चरण अरुणपंकज' असे सरळ म्हणून प्रसादगुण अधिक साधला असता. 'चरणोऽस्त्री...।' भ्रमणे भक्षणे चापि नपुंसकम् (मेदिनी) मराठीतील चरणे = खात सुटणे या चरण पासूनच झाला असावा. 'नवराजीव अरुण मृदु चरण हि' (७।७६।६) यांत अरुण शब्द राजीव (कमल) व चरण यांच्यामध्ये आहे तसाच येथे पाहिजे होता पण ध्वनितार्थासाठी बदलला क्रम. ल.ठे. या चरणात पायाच्या तळव्यांचे वर्णन आहे.

(क) ज्या वेळी दोन्ही पायांचे संपूर्ण तळवे दिसतील त्याच वेळी पायाच्या बोटांची नखे व त्यांची कान्ती दिसणार नाही; एखाद दुसरे फार तर दिसेल. ज्यावेळी जमिनीवर असलेले मूल पूर्ण उपडे वळेल त्यावेळी पायांचे दोन्ही तळवे दिसतील व ते पुन्हा उताणे वळले म्हणजे नखे दिसतील. असेच वर्णन येथे आहे. अरुण चरणपंकज, नख जोती या वर्णनाने भूम्युपवेशन व उपडे वळणे सूचित केले. भूम्युपवेशन विधी पाचव्या महिन्यात करावयाचा असतो.

(४) कमलदली बसलीं जणुं मोतीं - जणू म्हणण्याचे कारण की कमलाच्या पाकळ्यावर मोत्ये स्थिर राहू शकणार नाहीत असे असून ती स्थिर राहिलीं अशी कल्पना करावयाची आहे म्हणून उत्प्रेक्षा करावी लागली. कमळाच्या पाकळ्यांसारखे पायांची बोटे आहेत हे यात सुचविले आहे.

चौ. ३(१) 'ध्वजरेखांकुश कुलिश तळपती' - यांत पायांच्या तळव्यांवर असलेली चार सामुद्रिक चिन्हे वर्णन केली. 'वज्रांकुशध्वजसरोरुहलांच्छनाढ्यं' असे भागवतात म्हटले आहे. येथे कमल नसून रेखा = ऊर्ध्वरेषा वर्णिली आहे. पायाच्या तळव्याच्या मध्यभागी, खोटेच्या पुढल्या भागापासून मधल्या बोटापर्यंत अगदी सरळ उभी रेषा हे भगवदवतारी पुरुषांचे एक सामुद्रिक लक्षण आहे. उर्ध्व रेषा फार क्वचित आढळते व ती सुद्धा अगदी सरळ असलेली आजपर्यंत पाहण्यास मिळाली नाही. इतरांच्या पायावर असणारी उर्ध्व रेषा सरळ नसली तरी जर संपूर्ण असेल तर ते पारमार्थिक श्रेष्ठ लाभाचे लक्षण आहे असे निःसंशय समजावे. येथे ध्वज, वज्र अंकुश व ऊर्ध्व रेषा ही चार चिन्हे वर्णिली ही भगवंताच्या चरणांवरील चिन्हे असतात. पुढे 'ध्वज कुलिश अंकुश कंज युत बनि फिरत कंटक किण लही' (७।१३ छं.४) ही चार वर्णिली आहेत. एकूण मानसात चरणांवरील पाच चिन्हांचाच उल्लेख आहे. 'ललित अंक कुलिशादिक चारी' (७।७६।७) हे बालरूपाच्या वर्णनातच आहे.

(२) मागल्या चौपाईत प्रथम पायांच्या तळव्यांचे व नंतर पायाच्या नखांचे वर्णन केले. येथे पुन्हा पायाच्या तळव्यांचे दर्शन करविले. याने वारंवार, वरचेवर, उपडे उताणे वळण्याची क्रिया सुचविली नाही असे कोण म्हणेल. (क) असे उपडे उताणे वळताना पायांतील नुपुरांचा, वाळ्यांचा जो ध्वनी-नाद होतो त्याचे वर्णन दुसऱ्या चरणात केले आहे. तो इतका चित्ताकर्षक आहे की ध्यानस्थ मुनींचे मन सुद्धा त्या नादाने आकर्षिले जाते. ही अतिशयोक्ती वाटण्याचा संभव आहे; पण भक्तिप्रधान मुनींना सुख देणे हा एक अवतारहेतू ब्रह्मस्तुतीच्या (१८६) व नंतरच्या आकाशवाणीच्या टीकेत सिद्ध झाला आहे. प्रभूची इच्छा त्या नादाबरोबर असणार हे विसरून चालणार नाही.

हिं. । कटि किंकिनी उदर त्रय रेखा । नाभि गभीर जान जेहिं देखा ।।४ ।।
। भुज बिसाल भूषन जुत भूरी । हियँ हरिनख अति सोभा रूरी ।।५ ।।
। उर मनिहार पदिक की सोभा । बिप्र चरन देखत मन लोभा ।।६ ।।
म. । कटीं किंकिणी उदरीं त्रिवली । नाभि गभीर कळे ज्या दिसली ।।४ ।।
। भुज विशाल बहु भूषणयुत वर । हृदिं हरि नख शोभा अति सुंदर ।।५ ।।
। उरिं मणिहार पदक अति शोभे । विप्रचरण देखत मन लोभे ।।६ ।।

अर्थ : कमरेला घागऱ्यांचा करगोटा (साखळी) असून उदरावर तीन वली (रेषा) आहेत; व नाभी (बेंबी) इतकी खोल आहे की ज्याने पाहिली आहे तोच जाणे. (त्यालाच कळणे शक्य आहे) ।।४।। बाहू विशाल (दीर्घ, आजानु) असून अनेक उत्तम (वर) भूषणांनी युक्त आहेत; व हृदयावर वाघनख फारच सुंदर शोभत आहे. (भूरि = पुष्कळ, बहु; रूरी = चांगली, सुंदर) ।।५।। छातीवर मण्यांचा हार व पदक अती शोभत असून विप्र चरणांकडे बघत असलेले पाहून मनलुब्ध होते ।।६ ।।

टीका चौ. ४(१) किंकिणी– मागील चौपाईत पायांतील नूपुरनाद वर्णन केला. येथे कमरेला घातलेल्या घागऱ्यांचा आवाज किंकिणी शब्दाने सुचविला. किम् = किंचित् किण करोति =

किंकिणी = क्षुद्रघंटा = घागऱ्या; म्हणून लक्षणेने घागऱ्या लावलेला सोन्याचा करगोटा, साखळी इत्यादी कमरेचे अलंकार. किंकिणी = कंकणी असाही शब्द आहे. कंही सुखं कणति इति कंकणी. कंकण हातांतील. पुढल्याच चौपाईत बाहूंचे वर्णन असल्याने आवाज करणारे तीन ठिकाणचे अलंकार सूचित केले जातात. १।२३०।१ पहा (२) उदरी त्रिवली (हिं.टी.पहा) 'त्रिवलीवर उदरास' (१।१४७) यावरील टीका पहावी. (गीतावली १।२५।३ पहा).

(३) नाभि गभीर कळे ज्या दिसली - भगवंताची बेंबी किती खोल आहे हे फक्त एकालाच. चतुरानन ब्रह्मदेवालाच अनुभवास आले. अनेक वर्षे शोध घेतला तरी ठाव लागला नाहीच. (भाग ३।८ पहा) नारायणाच्या नाभिकमलात ब्रह्मदेवाची उत्पत्ती झाल्यावर त्या कमळाच्या दांड्यातून आत जाऊन आपल्या जन्मस्थानाचा पत्ता लावण्याचा प्रयत्न पुष्कळ काळ केला तरी सुद्धा पत्ता लागला नाही. 'नाभी मनोहर हरि छबि जी यमुना भवऱ्यास' (१।१४७)

चौ. ५(१) विशालभुज – दीर्घ बाहू, आजानु बाहू आहेत. वर = श्रेष्ठ उत्तम. (क) हरि = सिंह असा सामान्य अर्थ आहे; पण सिंहाची नखे लहान मुलांच्या भूषणांत वापरीत नाहीत. वाघांची वापरतात म्हणून हरिनख = वाघनख नावाचा अलंकार. सोन्याच्या किंवा चांदीच्या पेटीत तीन वाघनखे, बाहेर दिसतील अशी बसविलेली असतात. अशा आकाराचा तो दागिना महाराष्ट्रात सुद्धा पूर्वी हमखास वापरीत असत. अद्याप मराठे वगैरे मंडळीत खेड्यात वापरतात. याने दृष्टिदोष वगैरे लागत नाही असा समज रूढ आहे. आरोग्यशास्त्रदृष्ट्या महत्त्व काय हे ठरविणे संशोधकांवर सोपविणे जरूर आहे. तु.दासांनी गीतावलीत 'वाघनख'च म्हटले आहे. गीतावली १।३९ मानसात केहरि = केसरी शब्द सुद्धा अनेक ठिकाणी व्याघ्र अर्थाने वापरला आहे. 'केहरि छाला = व्याघ्राजिन'

चौ. ६(१) मणिहार पदक - 'पदिक हार भूषित मणिजालां' (१।१४७।६) टीका पहावी. येथे कोणत्या रत्नांचा हार हे स्पष्ट नसल्याने नवरत्नांचा हार व पदक असा अर्थ घेण्यास हरकत नाही. मोत्यांना पण मानसात मणी म्हटले आहे. म्हणून मोत्यांचा हार वगैरे अनेक हार मानता येतील; पण ८।१० महिन्यांच्या बालकास भार होणार नाही या दृष्टीने एकच हार मानणे योग्य ठरते.

(२) विप्रचरण - भृगुलता चिन्ह. भृगु ऋषींनी लाथ मारली होती त्याची खूण १४७ व्या दोह्यांतील वर्णनात विप्रचरणाचा उल्लेख नसून 'श्रीवत्स' चिन्हाचा आहे व वनमालेचा आहे. ती दोन्ही येथे नसून विप्रचरण आहे. हे विष्णूच्या वक्षःस्थलावरील चिन्ह आहे. म्हणून विष्णूचा अवतारसूचक आहे. येथेच नव्हे तर 'सुरवरविलसद्विप्रपादाब्ज चिन्हम्' (उ.कां.श्लो.१) 'उरिं धरासुर पद लसे' (६।८६।छं.) इत्यादी ठिकाणी पण आहे. येथे ब्रह्म परमात्मा, विष्णू व नारायण यांच्या क्षमाशीलतेची अक्रोधतेची अभेदता दर्शविली. शिवाय सर्वच अंगांचे व भूषणादिकांचे वर्णन प्रत्येक ठिकाणी केलेच पाहिजे असे नाही.

(३) विप्रचरण देखत - बालराम टक लाऊन विप्रचरण चिन्हाकडे बघत आहेत असा अर्थ होत नाही काय? असे वर्णन येथे असता नेत्रांचे वर्णन नाहीअसे कसे म्हणावे? दृष्टीचे वर्णन आहे. विप्रचरणाचे वर्णन करणारी कौसल्या विप्रपादचिन्हापर्यंत निरीक्षण करीत आली तो प्रभूची दृष्टी

तिकडे लागलेली दिसली. ते अती प्रेमाने त्या चिन्हाकडे दृष्टी लाऊन पाहणे कौसल्येच्या दृष्टीस पडताच तिचे मन लुब्ध झाले. १४७ क्यांत नेत्र व दृष्टीया दोहोंचे वर्णन आहे. 'नव अंबुज अंबक छबिसुंदर दृष्टि ललित पडता चेतोहर ॥' (१।१४७।३) असे दृष्टीचे वर्णन आधारास असता नेत्रांचे वर्णन नाही असे कोण म्हणेल? दृष्टीचे वर्णन करून (१४७।३ मधील) नेत्रांचे वर्णन सुचविले आहे. साम्यदर्शक चेतोहर = (भावती जी की) 'मन लोभे' हे शब्द दृष्टीला लावले आहेत (क) अशी शंका येईल की कंठ व हनुवटी यांचे वर्णन पुढे असून मधेच नेत्रांचे वर्णन का? नेत्रांचे वर्णन स्पष्ट नाही, दृष्टीचे वर्णन आहे. नेत्रांसारखी दृष्टी स्थानबद्ध नाही. ती जिथे लागली असेल तेथेच त्यावेळी ती असते; म्हणून क्रमभंग दोष नाही. शिवाय येथे हेही सुचविले की बालराम आता बसायला लागले आहेत. मान खाली करून त्या चिन्हांकडे प्रेमाने बघत आहेत; गोंडस बाळशामुळे हनुवटी छातीत रूतली आहे व कंठ दिसत नाही. मान जरा वर केली म्हणजे दोन्ही दिसतील. कंठ व हनुवटी यांचे वर्णन करतील. कौसल्येचे लक्ष तिकडे जाईल. खाली व वर दोन दोन दात आले असल्याचे वर्णन, पुढे येतच आहे. चार दात येईपर्यंत मुले चांगली बसू लागतात व मग रांगू लागतात. कोणी आधी रांगू लागतात व मग बसू लागतात. येथे रांगण्याचे वर्णन बरेच पुढे आहे. या विविध क्रिया जर या वर्णनात दाखविता आल्या नाहीत तर नरबाललीला व नरबालनाट्य ते काय दाखविले? या प्रत्येक प्रगतिपर क्रियेने मातेला फार आनंद होत असतो. बाललीला मुख्यतः मातेसाठी करीत आहेत. हे पुढेही दिसेल. चार दात येईपर्यंत मूल कमीत कमी ८ महिन्यांचे तरी होते.

हिं. । कंबु कंठ अति चिबुक सुहाई। आनन अमित मदन छबि छाई ॥७॥
। दुइ दुइ दसन अधर अरुनारे। नासा तिलक को बरनै पारे ॥८॥
। सुंदर श्रवन सुचारु कपोला। अति प्रिय मधुर तोतरे बोला ॥९॥

म. । कंबुकंठ अति चिबुकहि सुन्दर। अमित मदन छबि वसे मुखावर ॥७॥
। दो दो दशन नि अधर अरुण धर। वर्णिल नासा तिलक कोण वरं ॥८॥
। सुंदर कर्ण सुचारु कपोल। प्रिय अति मधुर तोतरे बोल ॥९॥

अर्थ : कंठ शंखासारखा अति सुन्दर असून चिबुकही अती सुन्दर आहे आणि मुखावर अनंत मदनांचे सौंदर्य-शोभा वास करीत आहे ॥७॥ दोन दोन दशन (दात) आहेत आणि ओठ लाल व सुंदर आहेत. नाक व तिलक (गंध टिळा) यांचे रूप कोण बरे वर्णन करू शकेल ॥८॥ कान सुंदर असून गाल अती रम्य आहेत; आणि तोतरे मधुर बोलणे तर फारच प्रिय वाटते ॥९॥

टीका चौ. ७(१) कंबुकंठ, कंबु = शंख, कंठ शंखासारखा निमुळता, भरदार व तीन रेषा असलेला अतिसुंदर आहे. कंबुकंठ, दरग्रीवा हे वर्णन पुष्कळ ठिकाणी आहे. (२) चिबुक = खालच्या ओठाखालचा भाग, व हनु = हनुवटी, दोन गालांच्या मधला खालचा भाग असे या

दोन शब्दांचे भिन्न अर्थ संस्कृतकोषात आहेत; पण मराठीत व हिंदीत सुद्धा दोन्ही एकच (हनुवटी= टोढी) समजतात. सुहाई = सुंदर, टोढी स्त्रीलिंगी आहे. चिबुक संस्कृतात नपुंसकलिंगी आहे. (३) अमित मदन छबि वसे मुखावर येथे आरंभीच 'कामकोटि छबि शाम शरीर' म्हटले व या चौपाईत मुखावर अनंत मदनांची शोभा पसरली आहे असे म्हटले. भाव हा की मुखाची शोभा पाहून मदन मदन असा (हतगर्व) झाला.

चौ.८(१) दो दो दशन - या दोह्यांतील पहिली चौपाई आपण दुसऱ्या महिन्याचा आरंभ म्हणून दाखविली आहे. दुसऱ्या चौपाईत सूर्यावलोकन व निष्क्रमण हे तिसऱ्या व चौथ्या महिन्यातले संस्कार पाहिले. दुसरी तिसरीत भूम्युपवेशन विधी व उघडे वळणे पाहिले. हा विधी पाचव्या महिन्यातला असतो. सहाव्या चौपाईत बसू लागल्याचे दिसले. पुढील संस्कार अन्नप्राशन (उष्टवण) हा असतो. तो ६, ८, १०, १२ व्या महिन्यात किंवा वर्ष पूर्ण होताच करावा असे धर्मसिंधू म्हणतो. (क) खाली व वर दोन दोन दात पुत्रांना येण्याच्या काळ ८ ते १० महिन्यांपर्यंत किंवा पुढे असतो. येथे दशन = ज्याने चावलेजाते तो 'दश्यते अनेन इति दशनः' दंत शब्दाने किंवा रदन, रद, यातून 'चावणारा' हा अर्थ निघाला नसता. या दशन (चावणारे) शब्दाने येथे अन्नप्राशन संस्कार सुचविला. आठव्या कार्तिकमासात हा केला असे या अल्पमतीस वाटते. सहावा भाद्रपद व दहावा पौष हे अशुभ मास म्हणून योग्य नव्हेत. कार्तिकमास अगदी शुभ म्हणून त्याच महिन्यात उष्टावण केले असे मानणे योग्य! बाराव्या महिन्यापर्यंत निष्कारण वाट पाहण्याची आवश्यकता काय? सर्व माता वगैरेना केवढी लालसा उत्पन्न झाली असेल की केव्हा एकदा उष्टावण करू! (ख) हातात सोने घेऊन कौसल्येने बालकाच्या मुखात खीर घालताच मुलगा लागला त्या दोन दोन दशनांनी चावायला. तेव्हा कौसल्येला आश्चर्य व आनंद वाटला व ती उद्गारली की बघा तर खरा कसा मोठ्या माणसासारखा चावून चावून (दशन) मिटक्या मारीत खातो आहे!

(ग) तिलक —येथे तिलकाच्या उल्लेखाने 'भालिं विशाल हि तिलक झळकतो। कच निरखुनि अलिसंघ लाजतो' (१।२४३।६). यांतील विशाल भाल हा अर्थ सुचविला. कपाळाच्या दोन बाजूकडे दोन कान म्हणून त्यांचे वर्णन पुढे करतात.

चौ. ९(१) 'सुंदर कर्ण सुचारु कपोल' - कानांच्या वरच्या बाजूस असलेल्या केसांचे वर्णन न करता, वर्णन खाली गालाकडे व नंतर तोंडाकडे का गेले? वरील (१।२४३।६) अवतरणात तिलक वर्णनानंतर लगेच केसांचे वर्णन आहे. १।२१९ मध्ये प्रथम तिलक मग टोपी मग केस असा क्रम आहे. उ.कां.७७ मध्ये भाल तिलक भ्रुकुटी श्रवण (कान) व मेचक केस (कच) असा क्रम आहे व ते वर्णन सुद्धा २।२ दशन असणाऱ्या बालक रामरूपाचेच आहे. येथे भाव हा आहे की कौसल्या ते मुखारविंद प्रेमाने कुरवाळीत आहे. ओठांवरून, नाकावरून, कपाळावरून कुरवाळीत डाव्या कानापर्यंत हात जाऊन लगेलच त्या लुसलुशीत नीलारुण गालावरून तोंडावरून उजव्या गालावरून वर केसांकडे जाईल तेव्हा वर्णन केले जाईल.

(२) सुचारु कपोल - अति सुंदर गाल. 'अरुण गाल जणु गुलाल। मरकतमणिकमल सुदलि' विरल फेकिला' (बालरूपराम अभि रामा.) (क) बोबडे, लहान मुलांचे बोबडे बोल सर्वांनाच प्रिय वाटतात. मांजरीची, कुत्रींची पिले, बकरीची, गाईची, वत्से यांचे बोल सुद्धा कानास गोड वाटतात; मग मातेला सुखविण्यासाठी मनुज बालक बनून बालनाट्य करण्याच्या भगवंताचे बोल कौसल्येला किती प्रिय वाटले असतील याची कल्पनाही इतरांस करता येणार नही. 'बोल बोबडे बालक बोलति। माता पिता मुदित मन ऐकति' (१।८।९) या वेळी कौसल्येने, मधुन मधून, गोड गोड बोल बोलणाराच्या गालांचे पटापट मुकेसुद्धा घेतले असतील. आता जावळाचे वर्णन करतील.

हिं. । चिक्कन कच कुंचित गभुआरे। बहु प्रकार रचि मातु सँवारे ॥१०॥
। पीत झगुलिया तनु पहिराई। जानु पानि बिचरनि मोहि भाई ॥११॥
। रूप सकहिं नहिं कहि श्रुति सेषा। सो जानइ सपनेहुँ जेहिं देखा ॥१२॥

म. । चिक्कण काळे कुरळे जावळ। मातें रचित करुनि विविधा कळ ॥१०॥
। वपुवरि पिवळे पातळ झबले । रांगत दुडु दुडु प्रिय मज गमले ॥११॥
। छवि न वर्णवे श्रुति शेषां ही। तो जाणे स्वप्निं हि जो पाही ॥१२॥

अर्थ : तुळतुळीत, काळे व कुरळे जावळ मातेने विविध युक्ती (कळ) करून सुंदर शृंगारले आहेत ॥१०॥ अंगांत पिवळे विरविरीत (तनु) तलम - झबले घातले आहे व दुडु दुडु रांगत आहेत; (हे तर) मला फारच प्रिय वाटले (असे शंकर पार्वतीस सांगत आहेत) ॥११॥ श्रुती व शेष यांनासुद्धा या रूपाचे वर्णन शब्दांनी सांगता येणार नाही; ज्याने कोणी स्वप्नातही पाहिले असेल तो ते (फक्त) जाणू शकेल, (वर्णन करता येणार नाहीच) ॥१२॥

टीका चौ.१०(१) जावळ - गभुआरे कच = गर्भातील केस. येथे पुत्रवती पूर्वपरंपरा परिचित माताना शंका येईल की जावळ करण्यापूर्वीच केशरचना कशी केली? जावळ करीपर्यंत त्या केसांत फणी लावायची नसते. नियमाला शास्त्राने व रुढीने अपवाद असतातच. राजपुत्रांच्या व राजांच्या मस्तकास वस्तरा लावीत नसत व त्यांचे केस कापीत नसत. ही प्रथा इंग्लंडमध्येही होती असे जुन्या राजांच्या चित्रांतील केसांवरून तर्क होतो. मानसात सुद्धा आधार आहेत. राज्यत्याग करून शृंगवेरपुरास गेल्यावर वडाच्या चिकाने रामलक्ष्मणांनी जटा बनविल्या आहेत; त्या पूर्वी म्हणजे १५ वे वर्ष असता विश्वामित्रांबरोबर गेले तेव्हा मुनिबालकांसारखे दिसत होते म्हणजे लांबलांब केस जटांसारखेच होते. 'बांधि जटा शिरिं कटिं कसि भाता' (२।२३०।२) असा लक्ष्मणाने चित्रकूटास गेल्यावर (भरतागमनाचा समाचार मिळाल्यावर म्हणजे) सुमारे दीड महिन्याने जटा बांधल्याचा स्पष्ट उल्लेख आहे. त्यावेळी जटा बांधण्याइतक्या लांबलचक होत्या हे ठरले. राज्याभिषेकापूर्वी भरतादिकांच्या जटा रघुनाथाने सोडविल्या पण स्वतःच्या जटा स्वतःच सोडविल्या आहेत. यावरून राजाच्या मस्तकास इतरांनी हात सुद्धा न लावण्याची प्रथा तुलसीदासांच्या काळात रूढ होती असे दिसते; कारण वाल्मीकिरामायणात न्हाव्याकडून जटा सोडविण्याचा उल्लेख आहे. गभुआरे शब्द नसता तर तत्कालीन रूढीचा बोध झाला नसता. (क)

लहान मुलांचे केस डोळ्यांवर येऊन दृष्टिदोष उत्पन्न होऊ नये म्हणून पूर्वी लहान मुलांच्या पुत्रांच्या वेण्या विविध प्रकारांनी घालण्याची चाल महाराष्ट्रात होती. सोंडवेणी, गोंडवेणी इत्यादी नावे त्यांना होती. या नेत्रांनी असल्या वेण्या पाहिल्या होत्या. गरीब माता सुद्धा त्या वेण्यात फुले गुंफीत असत. सार्वभौम राजपुत्राच्या केसांचा शृंगार कसा केला असेल हे सांगणारा आज कोणी भेटेलसे वाटत नाही! दशरथांचे ऐश्वर्य व कौसल्यचे वात्सल्य यांचा संयोग होणेच सध्या शक्य नाही.

चौ. ११(१) वपुवरि पिवळे पातळ झबले. हिन्दीतील तनु शब्द क्लिष्ट आहे. तनु = तनुं = अंगावर, अंगात हा एक अर्थ उघड आहे. तनु = विरल, विरविरित, पातळ, तलम. 'तनुः काये... विरलेऽल्पे कृशे (हैमः)' 'तनुः काये त्रिष्कल्पे विरले कृशे (विश्वमेदिन्यौ)' याच बालरूपाचे भुशुंडीने पुढे वर्णन केले आहे त्यात 'पीत झीनि झँगुली तन सोही' (७।७७।७) 'अंगी तलम रुचि पिवळे झबले'. पिवळ्या विरळ तलम झबल्याचा उल्लेख आहे म्हणून तेथे न म्हणता तन म्हटले आहे. याप्रमाणे एक वर्षाचे होतात न होतात तोंच प्रभू पीताम्बरधारी बनले. (क) पिवळ्या पातळ झबल्याच्या उल्लेखाने हा पहिल्या रंगपंचमीचा सण साजरा केल्याची सूचना येथे दिसते. इतक्या नवसासायासांनी, फार वृद्धपणी झालेल्या एकुलत्या एक, अती कोमल, परमसुंदर पुत्राच्या अंगात, कार्तिकापासून माघ अखेरपर्यंतच्या थंडीच्या दिवसांत अयोध्येत, कौसल्येसारखी माता पातळ, विरविरित झबले घालील हे शक्य नाही. केशरी रंग दिलेले झबले घालून रंगपंचमीचा सण, शीतळशिमगा साजरा केला असला पाहिजे.

(२) रांगत दुडु दुडु - जानु = गुडघे व पानि = पाणि = हात यांनी विचरनि = धावणे = 'जानुपानि - बिचरनि' = रांगत धावणे. (क) कोणी टीकाकार येथले रांगण्याचे वर्णन भूम्युपवेशन संस्कार मानतात; पण तो पाचव्या महिन्यात करावयाचा असतो; म्हणजे श्रावणात झाला असला पाहिजे. भूमीवर मुलाला उताणा ठेवल्यावर लगेच तो रांगू लागला की काय? उपडे वळणे, मागे सरणे, पुढे सरणे, एका हाताने पुढे सरणे, घोडा करणे या रांगण्यापूर्वीच्या बाललीला पाळण्यात किंवा मातेच्या मांडीवरच केल्या की काय? व टीकाकार म्हणतात की हा कुआर = आश्विन महिना होता. आश्विनात विरविरित झबले कौसल्या कशी घालील, फाल्गुनात घालणे सुद्धा तिला जडच वाटले असेल; कारण अयोध्येत फाल्गुनात थंडी असतेच; पण पहिला शीतळ शिमगा थाटाने साजरा करावयाचा व त्यात पिवळे वस्त्र घालावे लागते व ते विरळ असलेले घालण्याची रूढी म्हणूनच घातले असेल!

(३) प्रिय मज गमलें - दुड दुडा रांगत धावणे कोणाला प्रिय वाटले? येथे काकभुशुंडी वक्ता नाही. त्याने उत्तरकाण्डात याच बाललीलांचे वर्णन केले आहे त्यात 'रांगत दुडु दुड ये मज धरणा' इत्यादी वर्णन आहे. येथे वक्ते शंकर आहेत. 'अशी भवानी! प्रगट तयांगति' या पुढल्या दोह्यांतील उल्लेखाने शंकरच वक्ते ठरतात. हे रांगणे शंकरांनी केव्हा पाहिले? सुचविले की भुशुंडी बालकाक बनून या बाललीला पाहण्यास गेला तेव्हा त्याच्याबरोबर पक्षिरूपाने कावळ्याचे रूप घेऊन शंकर गेले होते. 'ज्या सौख्यार्थ पुरारि अशुभवेष कृत शिव सुखद। कोसलपुरनारि त्या सुखि संतत मग्न अति' (७।८८रा). या उल्लेखाने निश्चितपणे ठरते की अशुभवेष कावळ्याचा वेषच घेऊन शंकर काकभुशुंडी बरोबर अयोध्येत राहून या बाललीला पहात होते. पुढील चौपाईशी या वरील दोह्याची

तुलना करावी 'यापरि रामजगत्पितृमाता। कोसलपुर - लोकां सुखदाता'

चौ. १२(१) येथे या रूपवर्णनाचा उपसंहार करीत आहेत. शंकर सांगतात की असे रूपाचे वर्णन केले तरी ते संपण्यासारखे नाही; कारण ज्याने प्रत्यक्ष वा स्वप्नात पाहिले असेल तो पाहणार डोळ्यांनी व वर्णन करण्याचे काम वाणीचे; तिला कसे सांगता येणार? 'श्यामल गौर कवण वाखाणी। गिरा अनयन, नयन विणवाणी॥ (१।२२९।२)' (क) येथील रूप वर्णनात कानांतील कुंडले किंवा इतर कर्णभूषणे, भुकुटी, हात, श्रीवत्स, वनमाला, विशाल छाती यांचे वर्णन नाही. कर्णवेध = कान टोचणे बारशाच्या दिवशी करतात, तो विधी केला नसावा असे वाटते. म्हणूनच कर्णभूषणांचे वर्णन नाही. याच रूपाच्या (उत्तरकाण्डातील) भुशुंडीने केलेल्या वर्णनात भुकुटी, उर आयत, हात, हातांची नखे यांचे वर्णन आहे, पण तेथेही कुंडलांचे वर्णन नाही; याने सुद्धा वरील विधानास पुष्टी मिळते. कान टोचण्याचा काळ १०, १२, १६ व्या दिवशी, किंवा ६, ७, ८, १२व्या महिन्यात किंवा तिसऱ्या वर्षी असा आहे. कर्णवेध विधी केला होता हे पुढील रामवचनाने सिद्ध आहे. 'कर्णवेध, उपवीत विवाहां। सर्व बरोबर कृत उत्साहा' (२।१०।६) (ख) पुढे या कांडातच चूडाकरण (चौल) उपनयन व विवाह यांचे वर्णन आहे. यावरून कर्णवेध विधी चूडाकरणाच्या (चौलाच्या) वेळी, तिसऱ्या वर्षी केला असावा. कर्णवेधाला दुसरे वर्ष निषिद्ध आहे.

वि.सू. - या बारा चौपायांत दुसऱ्या महिन्यापासून एक वर्षापर्यंतचे सर्व विधी व विविध बाललीला यांचे वर्णन आहे. 'सत पंच चौपाई मनोहर' (७।१३० छं.) यात ७।५ अशा ज्या चौपायांचा उल्लेख केला त्या बारा चौपाया याच होत. बारा चौपायांत रामरूपाचे वर्णन मानसात इतर कुठेच नाही.

हिं.दो. । सुखसंदोह मोहपर ग्यान गिरा गोतीत ॥

॥ दंपति परम प्रेम बस कर सिसु चरित पुनित ॥१९९॥

म.दो. । सुख-संदोह मोह-पर ज्ञान - गिरा - गोऽतीत ॥

॥ दम्पति - परम - प्रेम -वश करि शिशुचरित पुनीत ॥१९९॥

अर्थ : केवळ सुखाचा समूह (सुखघन, आनंदघन), मोहातीत, मनबुद्धी (ज्ञान) वाचातीत व इन्द्रियातीत असलेले (प्रभू) दांपत्याच्या परम प्रेमाला वश होऊन पावन बाललीला करीत आहेत.

टीका (१) सुखसंदोह - गोतीत - असे जे परब्रह्म ते शिशुलीला करू लागले! हा केवळ परम प्रेमाचा प्रभाव आहे. 'प्रेमचि केवळ रामा प्यारें' मागील (१९८) दोह्यांत कौसल्येच्याच भाग्याचे वर्णन केले; येथे दम्पती शब्दाने सुचविले की ते सुख आता दशरथास ही मिळू लागले. चांगले रांगू लागले तेव्हा ते सुद्धा मांडीवर, कडेवर, खांद्यावर घेऊन खेळवू लागणारच. कश्यपअदिती, मनुशतरूपा यांच्या प्रेमाचा हा अलौकिक प्रभाव आहे. आता हळू हळू दासदासी, परिवार, पुरजन इत्यादिकांना सुद्धा या रूपामृतमाधुरी पानाचा परम दुर्लभ लाभ सहज होऊ लागणार.

(२) पुनीत शिशुलीला - येथे जणू काय मागील रूपवर्णनाच्या श्रवणादिकांची फलश्रुतीच सांगून ठेवली. इतर बालकांप्रमाणे माती खाणे, घाणीत लोळत राहणे, घाण चिवडणे इत्यादी अपवित्र लीलांचे अनुकरण केले नाही. मर्यादाभंग केला नाही. या लीलांचे दर्शन तर त्या परम भाग्यवंत प्रेक्षकांना पावन करणारे असणारच, पण त्यांचे श्रवण, कथन मननादी सुद्धा पावन करणारे आहे. 'सगुण चरित्रें परम पवित्रें हरिचीं वर्णावीं' ती एवढ्याच साठी. या काळातील बाललीलांचे व रूपाचे वर्णन करणारी कवितावलीतील बालकाण्डांतील पहिली चार पदे व गीतावलीतील ७ पासून ३५ पर्यंतची सर्व पदे मुद्दाम पाहिल्याशिवाय राहू नये. सर्वच हृदयस्पर्शी परम मधुर असल्याने येथे कोणती व किती देणार!

हिं. । एहि बिधि राम जगत पितु माता । कोसलपुर बासिन्ह सुखदाता ।।१ ।।
। जिन्ह रघुनाथ चरन रति मानी । तिन्ह की यह गति प्रगट भवानी ।।२ ।।
। रघुपति बिमुख जतन कर कोरी । कवन सकइ भव बंधन छोरी ।।३ ।।
। जीव चराचर बस कै राखे । सो माया प्रभु सों भय भाखे ।।४ ।।

म. । यापरिं राम जगत्पितृमाता । कोसलपुर - लोकां सुखदाता ।।१ ।।
। जे मानिति रघुनाथ पदां रति । अशी भवानी! प्रगट तयां गति ।।२ ।।
। रघुपति - विमुख यत्न करि कोडी । शक्त कवण भवबंधन सोडी ।।३ ।।
। जी वश जीव चराचर करते । ती माया प्रभुचें भय धरते ।।४ ।।

अर्थ : जगाचे मातापिता असलेले राम यापरी (वर वर्णिल्याप्रमाणे) कोसलपुरीतील लोकांना (शिशुलीलांनी) सुखदाते झाले ।।१ ।। जे रघुनाथाच्या पदांच्या ठिकाणी रती मानतात (परम प्रेम करतात), त्यांना, हे भवानी ही अशी (दुर्लभ) गती (स्थिती) प्राप्त होते हे प्रगट उघड झाले ।।२ ।। रघुपती विमुख राहून कोणी कोट्यवधी (हवे तितके) प्रयत्न केले तरी असा कोण समर्थ (शक्त) आहे की जो भवबंधन सोडील? (कोणी नाही) ।।३ ।। जी चराचर जीवांना वश करते (वश केले आहेत) ती माया प्रभूला घाबरत असते ।।४ ।।

टीका . चौ. १-२(१) यापरि राम जगत्पितृमाता - जगाची माता व पिता एकटे राम असे येथे सांगितले; 'जो सृष्टि उपजवी त्रिविधा बनवी कोणी साह्य न दूजा' (१।१८६।३) याचाच सारांश येथे एका चरणात सांगून राम शब्दाने आणखी सुचविले की सर्वांना रमविणारा, सुख देणारा, हृदयनिवासी असलेला जो प्रभू तो पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे नृपपुत्र बनून शिशुलीला करू लागला. येथे पुन्हा अभिन्ननिमित्तोपादनत्व सुचविले. (क) ज्याने जगाची उत्पत्ती केली त्याने प्रथम पित्याला वर दिला व मग मातेला दिला; पण आधी सुख मातेला दिले, मग पित्याला दिले, नंतर अयोध्यावासी लोकांना दिले व शेवटी जगाला देतील. 'पुन्हा प्रणमतो पुर नारीनर। प्रभु ममता थोडी ना ज्यांवर' (१।१६।२) 'प्रिय अति मज येथले निवासी' (७।४।७) असे प्रभूच म्हणतात. सुख देण्यात उलट क्रम का याचे कारण पुढील चौपाईत सांगतात.

(२) ज्याचे जसे रघुनाथावर प्रेम असेल तसे त्याला कमी अधिक प्रमाणात भगवान सुख देतात. 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्' (भ.गी.) भगवान कोणावर कोणत्या क्रमाने प्रेम करतात याचा सिद्धांत श्रीमुखानेच सांगितलेला 'निजसिद्धान्त सांगतो तुजला'(७।८६।२) पासून 'हे जाणुनि कर भजन मम' (७।८७ अखेर) पर्यंत पहावा. 'प्रीति भक्ति जशि ह्रदयी ज्यातें। प्रगट सदा प्रभु तैसे त्यातें ॥' (१।१८५।३) हा सिद्धान्तच येथे उदाहरणांनी स्पष्ट करून दाखविला आहे. (क) ज्यांनी अनंत जन्मी अनन्य भक्ति केली असेल तेच अपूर्व भाग्यवंत जीव रामावतार समयी अयोध्येत असावयाचे, कौसल्येच्या प्रियदासीचे भाग्य दशरथापेक्षा फार मोठेच म्हणावे लागणार. राम दर्शन, स्पर्श, खेळविणे इत्यादी लाभ तिला वारंवार व दशरथांच्या आधीच झालेला असणार! बालरामदर्शन, स्पर्श व्हावा म्हणून शंकरांस वृद्ध ब्राह्मण ज्योतिषी बोवा बनावे लागले व बाललीला अवलोकन करण्यासाठी कावळा व्हावे लागते; तरी थोडा वेळच लाभ झाला; पण तेच भाग्य तीच परमानंददशा अयोध्यावासी लोकांना उघड उघड, प्रगटपणे लाभली व लाभत आहे. येथे शंकर भवानीस सुचतीत आहेत की आपणां दोघांपेक्षा या अयोध्यावासी लोकांचे भाग्य फार मोठे आहे. त्यावेळी आपण जर अयोध्यावासी असतो तर किती आनंद व सुख झाले असते याचा विचार कर.

(ख) पार्वती, गिरिजा इत्यादी न म्हणता भवानी म्हणून सतीजन्मातील तिच्या मोहाची आठवण करून दिली. तू भवानी (भवपत्नी) असून तुझे रामावर प्रेम नव्हते, रामविमुख होतीस म्हणून तुझी तशी दशा झाली व या सर्वांचे प्रेम होते म्हणून यांची ही अशी सुस्थिती! ल.ठे. १।१९६।३ मधील गिरिजे! शब्द व येथील भवानी! शब्द स्पष्ट सांगतात की या सर्व कथाभागाचे वक्ते शिव आहेत. (१९९।११ टी. पहा). (ग) पुढील चौपाईने सुचविले आहे की हे सर्व अयोध्यावासी भवबंधातून सहज सुटणार आहेत. त्यांस भवबंधातून सोडविण्यासाठीच प्रभू अवतरले आहेत. याच्या उलट असेल तेथे त्यांची गती काय होते पहा.

चौ. ३-४ (१) 'जे हरि विमुख' न म्हणतां 'रघुपतिविमुख' म्हणण्याने सुचविले की सगुणसाकाराची भक्ती न करता जे ज्ञान, योग, तप, मख इत्यादी अनंत साधने करीत बसतील त्यांचे भवबंधन सुटणे शक्य नाही. असा कोणीही असणे शक्य नाही की जो रघुपती कृपेशिवाय स्वतःच स्वताचे भवबंधन सोडू शकेल. ज्याचे दोन्ही हात पाठीकडे लोखंडाच्या बेड्यांनी जखडून टाकले आहेत त्याला स्वतःला ते बंधन सोडता, तोडता येत नाही. पण मोकळे असल्याने पर्वतशिखरावर चढला तरि हात सोडण्यास दुसरा कोणी पाहिजेच. प्रभू रघुनाथावाचून ते बंधन सोडणारा किंवा सोडविणारा कोणी नाही. हे दाखविण्यासाठीच सतीमोह, नारदमोह व प्रतापभानू कथा आरंभी देऊन ठेवल्या आहेत; व अंती गरुडमोह कथा आहे. असे का याचे उत्तर चौथ्यां चौपाईत देतात.

(२) सर्व चराचर जीव मायेच्या पाशानी बांधले गेले आहेत. ज्ञान वैराग्य हे दोन्ही हात निकामी झाले आहेत; ज्ञानाची बडबड व वैराग्याचे सोंग आणून पुष्कळ भटकले तरी ते बंधन सैल न होता अधिकाधिक घट्ट होते. (७।११७।५-६ पहा) ज्ञानाहंकाराची गाठ तर फारच भयंकर! असाध्य कॅन्सरच तो! ती माया जीवांच्या ताब्यात नसून जीव तिच्या ताब्यात आहेत 'मायाविवश

जीव अभिमानी' 'यन्मायावशवर्ति विश्वमखिलं' येथे अविद्या मायेचे वर्णन आहे; ती प्रभूशिवाय इतर कोणासच भीत नाही; महेश म्हणतात ती माया प्रभूला चळचळा भिते. रामभक्तीने हे मायाबंधन आपोआप गळून पडते पण ती 'रामकृपें कुणि एका मिळते' (७।१२६।८) ज्ञानदीप, भक्तिचिंतामणी व अरण्यकांडातील रामगीता ही प्रकरणे सटीक पहावी.

हिं. । भृकुटि बिलास नचावइ ताही ।अस प्रभु छाडि भजिअ कहु काही ।।५ ।।
। मन क्रम बचन छाड़ि चतुराई । भजत कृपा करिहहिं रघुराई ।।६ ।।
। एहि बिधि सिसु बिनोद प्रभु कीन्हा । सकल नगर बासिन्ह सुख दीन्हा ।।७ ।।
। लै उछंग कबहुँक हलरावै । कबहुँ पालने घालि झुलावै ।।८ ।।
म. । तिला नाचवी भृकुटि - विलासें । भजणें कोणा त्यजुनि प्रभु असे ।।५ ।।
। मन-कृति-वचनिं चतुरता त्यजतां । करिति कृपा रघुराजा भजतां ।।६ ।।
। अशापरीं प्रभु शिशु लीलांसी । करुनि सुखवि सब नगरनिवासी ।।७ ।।
। घेउनि उत्संगी कधिं डोलवि । पाळण्यांत कधिं घालुनि हालवि ।।८ ।।

अर्थ : (अशा) त्या मायेला आपल्या भृकुटिविलासाने जो नाचवतो त्या प्रभूला सोडून इतर कोणाचे भजन करावे (सांग बरे?) ।।५ ।। मनाने, कृतीने व वाणीने शहाणपणा सोडला (सोडून, टाकून) भजन केले म्हणजे रघुराज कृपा करतात ।।६ ।। अशाप्रकारे शिशुलीला करून प्रभूंनी सकल अयोध्या (नगर) निवासी लोकांस सुखी केले ।।७ ।। कौसल्यामाता बालरामाला कधी मांडीवर घेऊन डोलवीत बसते, तर कधी पाळण्यात घालून झोके देत बसते ।।८ ।।

टीका चौ.५(१) सर्व जीवांना स्वर्गनर्कादिकांत भ्रमण करविणारी, अतिशय प्रबला प्रभूची माया आहे. तिला केवळ आपल्या भिवयांच्या इशाऱ्याने नाचण्यास लावणारे कोणी प्रभू जर असतील तर रामचंद्र 'माया खलु नर्तकी बिचारी' (७।११६।४) कोणी म्हणतील की विधि विष्णू शिव सुद्धा मायाबंधन तोडू शकतात; तर ऐका 'विश्व दृश्य आपण बघणारे। विधि हरि शंभुसि नाचविणारे।।' (२।१२७।१). असे रघुनाथाविषयी म्हटले आहे. 'रघुवीराची दासिती जरि मिथ्या ज्ञानास ।। रामकृपेविण ना सुटे वदु करूनि पणास (७।७१), नाचवि जगताला। जिचे चरित्र न कळे कुणाला ।। प्रभु भुवईने ती खगराजा। नाचे नटिसम सहित समाजा' (७।७२।१-२) इतर सर्व राममायेला तरी वश होणारे आहेत. राम मायापती, मायाप्रेरक आहेत; असे असता अशा समर्थ पण भक्तप्रेमवश होणाऱ्या प्रभूला सोडून इतरांचे भजन करून काय होणार? (क) भाव हा की निर्गुण निराकार ब्रह्म निष्क्रिय आहे. ते कोणावर कृपा अवकृपा करू शकत नाही; माया बंधक, दुष्ट आहे. तिचे भजन करणाराला ती अधिकाधिक जखडते. इतर देव राममायावश होणारे आहेत; म्हणून मायाबंधनातून मुक्त होण्यास रघुपती कृपेशिवाय दुसरे साधन नाही. रघुपती रघुराज कृपा केव्हा करतात हे सांगणे क्रमप्राप्त आहे.

चौ. ६(१) भजन - भक्ती केल्याने रघुराज कृपा करतात, म्हणजे मायेला पळवून लावतात; परंतु एक पथ्य पालन केले. कुपथ्य टाकले तरच ते भजन, ती भक्ती भगवंताच्या हृदयास द्रव फोडते. (क) ते कुपथ्य म्हणजेच चतुरता; त्याचा त्याग करणे म्हणजेच पथ्य पालन करणे. चतुरता = शहाणपणा, कर्तृत्वाभिमान, साधनाभिमान, भजनाभिमान, मी मोठा इत्यादी सर्व प्रकारचा अभिमान यांचा मनाने, कृतीने व वाचेनेही त्याग केला पाहिजे. नुसत्या वाचेने त्याग करणारे आमच्यासारखे पुष्कळ आहेत. 'न जानामि योगं जपं नैव पूजां। नतोऽहं सदासर्वदा राम तुभ्यम्' 'पापोहं पाप कर्मात्मा पापात्मा पापसंभवः' त्वमेव माताच पितात्वमेव' इत्यादी प्रार्थना आम्ही वाचेने करतो, पण कृती मात्र अहंकारहीन नसते; मनातही वाटते की मी अमक्यापेक्षा अधिक भजन करतो, मी भक्त आहे इत्यादी, 'नम्र झाला भूता तेणे कोंडिले अनंता' यांत हेच तत्त्व आहे.मी कर्ता, मी भजन, साधन करतो, भजनाने मी मायामुक्त होतो इत्यादीप्रकारे मनाने अन्य साधनांचा भरवसा धरणे ही मानसिक चतुरता आहे. सर्वत्र भगवान जाणून सर्वांशी नम्रतेने, निरहंकारपणे वागणे हा कृतीने चतुरतेचा त्याग आहे. त्रिविधप्रकारे चतुरता त्यागणे म्हणजेच भगवंताचा बालकसुतसम अमानी दास बनणे. याचे उत्तम उदाहरण श्री तुलसीदास व मानसात सुतीक्ष्ण व लक्ष्मण आहेत. ब्रह्मदेवाने स्तुती करताना 'मन वाक् कृति बाणा, त्यजुनी ज्ञाना, शरण सकल सुरयूथी' अशी प्रार्थना केल्यावरच कृपा करून आकाशवाणीने आश्वासन दिले आहे. (ख) भजन करणे म्हणजे आश्रय करणे, शरण जाणे. रघुराज शब्दाने सगुणसाकार कौसल्यानन्दवर्धन, दशरथनंदन, भक्तहृच्चंदन रामाचाच उल्लेख केला आहे.

चौ. ७(१) अशापरीं प्रभु शिशुलीलांसी– नगरनिवासी नगरवासी जनांना सुखविण्यासाठी केलेल्या शिशुलीलांचा उपसंहार येथे करीत आहेत. (क) अयोध्येत या मनुजशिशुलीला करण्यातील हेतू नगरनिवासी नारीनरांस सुखी करणे हा आहे; याचे कारण ते सर्व चतुरता सोडून, भगवंताच्याच भरवशावर राहून, अनन्यगतिक बनून भगवद्भजन करणारे आहेत. त्यासर्वांस, भवबंधनांतून सोडवून परमसुखी करण्याचे शिशुलीला हे बाह्य निमित्त, साधन आहे. आपल्याकृपेनेच प्रभूंनी सर्व अयोध्यावासी जनांस सुखी केले. (ख) पुढील चौपाईपासून निराळ्या प्रकरणाची प्रस्तावना केली जात आहे. माया भगवंताला कशी भिते व भगवान आपल्या अनन्यगतिक भक्तांस तिच्या बंधनांतून कसे सोडवितात याचे प्रात्यक्षिक कौसल्येला निमित्त करून बाललीला करतानाच दाखवावयाचे आहे. ते पुढील दोन दोह्यांत दिसेल. प्रथम जिला सुखी केली तिच्या प्रेमानंदाचे वर्णन आधी करतात.

चौ. ८(१) येथे कोण डोलवि व हालवि याविषयी उल्लेख नसला तरी पुढील दोह्यांतच 'प्रेममग्न कौसल्या' असा उल्लेख आहे म्हणून येथे तिचाच संबंध आहे. (क) येथे मुख्यतः कौसल्येचेच वर्णन असले तरी ते तिन्ही मातांस व चारी पुत्रांस लागू आहे. कधी कैकयी व कधी सुमित्राही रामाला रमवीत असत. एकमेकींच्या मुलांना आळीपाळीने व मुलांच्या कलाने तिघीजणी खेळवीत असत हे गीतावलीतील बाललीला वर्णनावरून सिद्ध आहे. एकदा सुमित्रेने चौघांनाही जवळ घेतल्याचे वर्णन आहे. (पद ९) एकदा दशरथाजवळ राम, कौसल्येच्या मांडीवर लक्ष्मण, सुमित्रेच्या

भरत व कैकयीच्या शत्रुघ्न असे वर्णन आहे (पद ११). गीतावलीत मातृहृदयाच्या याबाबतीतील भावनाचे सजीव, हृदयस्पर्शी चित्रण केले आहे.

हिं.दो. । प्रेम मगन कौसल्या निसि दिन जात न जान ॥
॥ सुत सनेह बस माता बालचरित कर गान ॥२०० ॥

म.दो. । प्रेममग्न कौसल्या निशिदिन जाति न भान ॥
॥ सुतस्नेहवश माता बालचरित करि गान ॥२०० ॥

अर्थ : कौसल्या रामप्रेमात इतकी मग्न होऊ लागली की रात्र केव्हा सरली व दिवस केव्हा उजाडला व गेला याचे भान तिला रहात नाहीसे झाले; व पुत्रस्नेहाला वश होऊन ती बालचरित्राचे (रामबाललीलांचे) गान करू लागली ॥दो.२०० ॥

टीका दो. (१) ल.ठे. या दोह्यांतील पहिल्या व तिसऱ्या चरणात १।१ मात्रा मुद्दाम कमी केलेली आहे. १३।१३ मात्रां ऐवजी १२।१२ मात्राच आहेत. अंत्याक्षरे 'ल्या' व 'ता' ही दीर्घच असल्याने उच्चारात सुद्धा १२।१२ मात्राच राहतात. कौसल्येच्या प्रेममग्न दशेचे निदर्शन या नाट्यकलायुक्तीने केले आहे. ती रात्रंदिवस सात्विक भावापन्न दशेत राही. रोमांच, अश्रू, हृदयभरून येणे, स्पष्ट न बोलवणे, वाणी गद्गद् होणे या गोष्टी पुनःपुन्हा वारंवार घडू लागल्या हे दोन चरणात मात्रान्यून करून दर्शविले. १९१ , १९७, २०१ यांच्या तिसऱ्या चरणात १।१ मात्रा कमी आहे. तेथे सात्विकभाव वारंवार प्रगट झालेले नाहीत. २०२ मध्ये पुन्हा पहिल्या तिसऱ्या चरणात १।१ मात्रा कमी करून येथल्यासारखीच दशा दर्शविली आहे. दोह्याच्या दोन चरणांत असा छंदोभंग व लयभंग करून समग्र मानसांत फक्त कौसल्येचीच अशी प्रेममग्न दशा दोन वेळा दाखविली आहे. अरण्यकाण्डापासून पुढे असा छंदोभंग दोह्यात सुद्धा केला असला तरी दोन चरणांत कुठेच नाही. या युक्तीने हेच सुचविले की कौसल्येसारखे शुद्ध अगाध, अनन्य रामप्रेम इतर कोणाचेही नाही.

(क) बालचरित गान करताना सुद्धा ती पुत्रस्नेहाला वश होऊन अशीच गद्गद् कंठाने गात असे. पुत्रस्नेहवश होणे यात ध्वनी आहे की ऐश्वर्यभावाचे विस्मरण या शिशुलीलांमुळे कौसल्येला ही झाले आहे. राम परमात्मा आहेत हे ती सुद्धा विसरली आहे. येथे पुढील गुप्त ऐश्वर्यलीलेचे कारण सुचविले आहे. तिचा ऐश्वर्यभाव जागृत करण्यासाठी प्रभू आता विचित्र बाललीला करतील. कृष्णावतारात माती खाण्याची लीला करण्यास सवड होती; पण येथे माती मिळणेही अशक्य! माती खाणे ही बालकृतीच्या दृष्टीने इतकी पावन लीला नाही. नैवेद्यभक्षण करणेही लीलाकृतीच्या दृष्टीने सुद्धा पावन नाही असे कोण म्हणेल? कृष्णाच्या बाललीलांचे त्याच्या गान बालपणीच करण्याचे भाग्य देवकीजननीचे नव्हते. ते यशोदामातेला लाभले. कृष्णदयार्णवांनी हरिवरदा ग्रंथात (दशमावरील ओवीबद्ध टीका) फार बहारीचे वर्णन सुमारे १०८ कडव्यांत केला आहे.

हिं. । एक बार जननीं अन्हवाए । करि सिंगार पलनाँ पौढ़ाए ॥१॥
। निज कुल इष्टदेव भगवाना । पूजा हेतु कीन्ह अस्नाना ॥२॥
। करि पूजा नैवेद्य चढ़ावा । आपु गईं जहँ पाक बनावा ॥३॥
। बहुरि मातु तहवाँ चलि आई । भोजन करत देख सुत जाई ॥४॥
। गै जननी सिसु पहिं भयभीता । देखा बाल तहाँ पुनि सूता ॥५॥

म. । एकवेळ जननिनें न्हाणिला । शृंगारुनि पर्यंकि निजविला ॥१॥
। निजकुल इष्टदेव भगवाना । पूजायास्तव करुनी स्नाना ॥२॥
। पूजन करि नैवेद्य समर्पी । स्वयें पाकगृहिं पदांस अर्पी ॥३॥
। पुनरपि आली देवघरासी । खात दिसे सुत नैवेद्यासी ॥४॥
। सभय पाळण्यापाशिं पळाली । सुप्त तिथें सुत बघती झाली ॥५॥

अर्थ : (नेहमी प्रमाणेच) एकदा कौसल्या मातेने रामास न्हाऊ घातला व विविध शृंगार करून पाळण्यात निजविला ॥१॥ मग आपल्या कुळातील इष्टदेव भगवंतांची पूजा करण्यासाठी तिने स्वतः स्नान केले ॥२॥ (नंतर) पूजा करून नैवेद्य समर्पण केला व स्वतः पाकशाळेत (पाकगृही स्वयंपाक झाला की नाही इत्यादी पाहण्यास) गेली ॥३॥ पुन्हा देवघराशी येऊन बघते तो आपला मुलगाच नैवेद्य खात बसला आहे असे दिसले ॥४॥ (तेव्हा) घाबरून जाऊन पाळण्याजवळ पळतच आली व पाहते तो मुलगा तिथे झोपलेलाच दिसला ॥५॥

टीका चौ. १(१) येथे कौसल्येचे पुत्रप्रेम निराळ्या तऱ्हेने दाखविले आहे. स्वतः मोठी सम्राज्ञी; पट्टराणी, असून मुलाला स्वतः न्हाऊ घालीत आहे असे हे दाखविले. इतरांनी न्हाऊ घातल्यास तोंडात तेलपाणी जाईल, खोकला होईल; इतरांचे खरखरीत राकट हात त्या कोमलाला लागले तर दुःख होईल, इत्यादी अनेक हेतूस्तव कौसल्या स्वतः न्हाऊ घालीत असे. तेल, उटणे, हळद इत्यादींनी अंग चोपडून, चोळून मग गरम पाण्याने न्हाऊ घातले 'चुपरि उबटि अन्हवाईकै (गीतावली पद १० पहा)'

(२) शृंगारुनि पर्यंकि निजविला - सगळा शृंगार करून पाळण्यात नेऊन ठेवला, थोडे झोके दिले तोच झोप लागली बाळाला, आज स्वारी काही रडली नाही. अंगावर सर्व अलंकार घातले, अंगात भरजरी पिवळे झबले घातले, तळपायाला व गालावर गालबोटे लावली; भ्रूमध्यात तीट लावली व पाळण्यातील मऊ मऊ शय्येवर झोपविला. 'नयन आँजे। चिर रुचि तिलक गोरोचन को कियो है। भ्रूपर अनूप मसिबिंदु ॥१॥' (गीतावली १।१०) आपल्या इकडे तळपायाला व डाव्या गालावर काजळाचे गालबोट लावतात. व भ्रूमध्यांत तुरीच्या डाळीची केलेली काळी चिकट तीट लावतात. वेण्या निजून उठल्यावर घालतात.

चौ. २(१) निज कुल इष्टदेव (भगवान) = रघुकुळातील कुल देव. भगवान शब्दाने इतकाच अर्थ निश्चित झाला की कुलदेवता भगवतीदेवी नाही, हे भगवान कोण याचा निश्चय मानसांतील

वचनांधारेच केल्यास ठरते की भगवान शिव दशरथाचे कुलइष्टदेव होते. प्रस्तावनेत 'रघुकुल इष्टदेव शिव' हे प्रकरण पहावे. पुढे रामविवाह प्रकरणात, या टीकेत हे सप्रमाण सिद्ध केले आहे. (क) भगवान = विष्णु, जगन्नाथ, राम असाच करणे किती योग्य ते वाचकांनीच ठरवावे. 'तुम्हिं माया भगवान शिव सकल जगत पितृ माय' (१।८१) असे सप्तर्षींनीच म्हटले आहे. कोणी टीकाकार जगन्नाथ, कोणी वासुदेव, कोणी विष्णु तर कोणी रामच मानतात. सांप्रदायिक अभिमान सोडून ठरविणे असेल व मानसातील अनेक वचने अमान्य करावयाची नसतील तर शंकर शिवच रघुकुल इष्टदेव ठरतात. येथे हा विचार महत्त्वाचा नाही; कुलदेवाची पूजा करण्यासाठी स्नान केले ही बाब महत्त्वाची आहे. (ख) मातांची पद्धतीच असते की मुलाला चोपडून न्हाऊ घालून , टाळू भरून निजवावयाचे व मग स्नान करावयाचे. हेतू हा असतो की मुलाच्या अंगाला लावताना मातेचे पाय, पोटऱ्या, मांड्या वगैरेंना तेल हळद उटणे वगैरे लागते. स्नान केल्यानंतर हे अंगाला लागले असता सोवळ्याने स्वयंपाक करणे, पूजा करणे, तुळशीला पाणी घालणे वगैरे करणे निषिद्ध आहे. तेवढ्यासाठी पुन्हा स्नान करावयास नको म्हणून पारोशानेच मुलास न्हाऊ घालतात. 'स्नानानुलिप्त होणे अशुची आहे. स्नान केल्यावर केसांना, अंगाला तेल वगैरे लावणे अपवित्र मानले आहे. पण आज जपपूजा करणारे सुद्धा स्नान झाल्यावर केसांना तेल लावून संध्या पूजादी करतात! कौसल्येच्या या पद्धतीने हे दाखविले की रामपरमात्मा आहेत हे ती विसरली आहे; नाहीतर आधी स्नान करून न्हाऊ घातल्यावर, पूजेसाठी पुन्हा स्नान केले असते.

चौ. ३-५(१) नैवेद्य समर्पण केल्यावर स्वयंपाक घरात कशाला गेली हा प्रश्न टीकाकारांना भेडसावीत आहे. अन्नप्राशन विधी (उष्टावण) पूर्वीच झाला असल्याने स्वयंपाक घरांत जाण्यातील एक हेतू सहज ध्यानी येण्यासारखा आहे. मुलगा उठला म्हणजे त्यास खाऊ घालण्यासाठी कोणते जिन्नस करावयाचे हे सांगण्यासाठी गेली; किंवा ते होण्यास किती अवकाश आहे हे पाहण्यास गेली. लहान मुलांचा भात, खीर वैगरे पदार्थ निराळेच करावे लागतात. (क) नैवेद्य समर्पण केला पण तो महानैवेद्य असे म्हटलेले नाही. देवघराचा दरवाजा उघडा ठेऊन गेली होती. यावरून नैवेद्य समर्पणानंतर प्रार्थना नमस्कारादी करून पूजा संपवून, महानैवेद्याची तयारी झाली असल्यास तो आणून समर्पण करावा व मग देवघर बंद करून ओवळे व्हावे या हेतूने स्वयंपाक घरात गेली असे मानणे सयुक्तिक आहे. सर्वपूजा पूर्ण करून गेली असली पाहिजे कारण पूजा करताना मधे उठू नये, आसन सोडू नये असा नियम आहे; फक्त गुरु आल्यासच त्यांस नमस्कार करण्यास उठावे, व शेषपूजा त्यांच्या अनुज्ञेने पूर्ण करावी.

(२) महानैवेद्याला अवकाश-वेळ-आहे असे पाहताच देवघराचा दरवाजा लावण्यासाठी देवघराजवळ आली, असे न मानल्यास पुन्हा देवघराजवळ जाण्याचे कारण शोधावे लागेल. येऊन पाहते तो राम त्या नैवेद्यातील लाडू, वड्या वगैरे खात बसलेला दिसला! मूळात देवघरापाशी शब्द नसून तहवो = तेथे, म्हणजे जेथे नैवेद्य होता तेथे. नैवेद्य देवघरातच असणार; म्हणून अनुवादात अर्थ स्पष्ट केला. (क) पाळण्यांत झोपलेल्या माझ्या बाळाला खाली काढला कोणी, इथे कोणी आणून ठेवला, कसा आला व ही कधी न घडलेली गोष्ट, शंकराचा नैवेद्य हा खात बसला आहे हे कसे? इत्यादी प्रश्न विद्युद्वेगाने मनात खळबळ उडवू लागले. मुलगा चालू लागला असला तरी

पाळण्यातून उतरून येणे शक्य नाही; इतर कोणी काढून आणून ठेवील हे शक्य नाही; मग आला कसा? मनात शंका आली काही तरी बाहेरच्या चेष्टेची, त्यामुळे घाबरली. (ख) काय आहे याची खात्री व्हावी म्हणून धावत पळतच पाळण्याजवळ आली; तो दुसरा चमत्कार! पाळण्यात मुलगा अगदी स्वस्थ झोपलेला! एकाचे दोन झाले कसे? यावेळी त्या जननीच्या हृदयाची काय दशा झाली असेल! आपला मुलगा परमात्मा आहे हे ती विसरल्यामुळे घाबरली!

हिं. । बहुरि आई देखा सुत सोई । हृदयँ कंप मन धीर न होई ।।६ ।।
। इहाँ उहाँ दुइ बालक देखा । मति भ्रम मोर कि आन बिसेषा ।।७ ।।
। देखि रामजननी अकुलानी । प्रभु हँसि दीन्ह मधुर मुसुकानी ।।८ ।।

म. । येइ फिरुनि, सुत दिसला तो ही । हृदयिं कंप मनिं धीर न राही ।।६ ।।
। इथें तिथें दो बालक पाही । भ्रम मम मतिचा, दुजें किं कांहीं ।।७ ।।
। जननी व्याकुळ राम निरखती । मधुर सुस्मिता प्रभु तैं करती ।।८ ।।

अर्थ : पुन्हा परतून (देवघरात) आली तो तिथे तोच पुत्र दिसला; तेव्हा मात्र छाती धडधडू लागली व मनाचा धीर सुटला ।।६ ।। इथे (देवघरात) व तिथे (पाळण्यात) असे दोन मुलगे दिसले! हा माझ्या बुद्धीलाच भ्रम झाला आहे की काही तरी दुसरे आहे? (भुताटकी, करणी इत्यादी) (असी चिंता उत्पन्न झाली) ।।७ ।। जननी भयचिंता व्याकुळ झाली आहे असे रामास दिसताच प्रभूंनी चटकन मधुर मनोहर स्मित (मंद हास्य) केले ।।८ ।।

टीका चौ. ६-७ (१) सुत दिसला तोही - जो मुलगा पाळण्यात दिसला तसाच तोच देवघरात प्रथम जसा दिसला तसाच, खात असलेला दिसला. एकाचे दोन मुलगे झाले हे पाहताच छातीत धस्स झाले. थरकाप सुटला. धीरमती असून सुद्धा त्या अद्भुत चमत्काराने धीर सुटला. येथे भयानक रसाचे अनुभाव (लक्षणे) प्रगट झाले.

(२) दोन्ही ठिकाणच्या बालकांत जरा सुद्धा फरक नाही. इथे देवघरात आहे हा खरा की पाळण्यात झोपला आहे तो खरा? का दोन्ही खरे? हे अद्भुत दृश्य मला कसे दिसू लागले? माझ्या डोळ्यांना भुरळ पडली की माझ्या बुद्धीला भ्रम झाला की आणखीच काहीतरी भलतेच घडले? वगैरे प्रश्न भराभर मनात गोंधळ घालू लागले. ही येथील कौसल्येची दशा कोणत्याही प्रेमळ मातेच्या ठिकाणी पाहण्यास सापडली असती. ही स्वभावोक्ती आहे. पिशाच लीला, भुताटकी वगैरे अनिष्ट शब्द मनात उच्चारण्यास सुद्धा धीर होत नाही म्हणून 'दुजें किं कांही' (आन बिसेषा) असे म्हटले.

चौ. ८(१) कौसल्या सध्या आपली जननी आहे; ती चिंतेने व भीतीने व्याकुळ झाली आहे; अशा दशेत तिला फार वेळ ठेवणे हे पुत्र नात्याने बरे नाही असे रामांनी ठरविले. जननीचे मनोरंजन करणे जरूर आहे असेही ठरविले; मग वेळ तो किती! प्रभूच ते! केले सुंदर स्मित (क) या हास्यात दोन हेतू आहेत, मातेची भीती त्या मनोहर हास्याने नष्ट करणे हा एक आहे. असली लहान बालके मातेकडे पाहून एकदा हसली की तिचे सर्व विकार सर्व क्षोभ, कष्ट, भय, चिंता इत्यादी

वात्सल्यरसात विरघळून जातात. 'माया हास' (६।१९५।५) असल्यामुळे त्या हास्याने आपल्या मायेला (विद्यामायेला) प्रेरणा दिली आता प्रभुत्व प्रगट करणार हे प्रभू शब्दाने सुचविले. ही सर्व खटपट शतरूपेला पूर्वी दिलेला वर खरा करण्यासाठी आहे. आपणच तिला स्वमायेने मोहित करून तिच्या ठिकाणी पुत्रवात्सल्य भाव निर्माण केला; म्हणून आता आपले ऐश्वर्य प्रगट करून तिचे दाबून ठेवलेले ज्ञान पुन्हा जागृत करतात.

हिं.दो. । देखरावा मातहि निज अद्भुत रूप अखंड ॥
॥ रोम रोम प्रति लागे कोटि कोटि ब्रह्मांड ॥२०१॥

म.दो. । दाखविले मातेसि निज अद्भुतरूप अखंड ॥
॥ प्रतिरोमीं किति कोटी लागलिं हो ब्रह्मांड ॥२०१॥

अर्थ : आपल्या मातेला आपले अद्भुत अखंडरूप (विश्वरूप, विराटरूप) दाखविले; प्रत्येक रोमारोमांत कितीक कोटी ब्रह्माण्डे लागलेली आहेत ॥२०१॥ (हे आश्चर्य दर्शक आहे)

टीका . दो. (१) अखंड रूप - निर्गुण निराकार ब्रह्म सुद्धा सदा अखंड एकरस आहे. पण ते इंद्रियादिकांनी जाणण्यासारखे, चर्मचक्षूंनी पाहण्यासारखे, दाखविण्यासारखे नाही. ते स्वसंवेद्य, स्वानुभवगम्य आहे. येथे अखंडरूप = विराटरूप, विश्वरूप असा अर्थ घेतला पाहिजे. (क) 'ब्रह्मांड निकायां निर्मित माया प्रतिरोमीं ज्या वेद म्हणे' (१९२ छं.३) असे कौसल्येनेच अवतारकाळी म्हटले आहे व आधार वेदांचा दिला आहे. ते तसलेच रूप येथे तिलाच दाखविले. व व्यंगोक्तीने सुचविले की असे म्हणणारी तूच आणि एवढ्यात ते अगदी साफ विसरलीस व मला प्राकृत शिशु समजलीस! या असल्या विराटस्वरूपाचे वेदादी शास्त्राधारे वसिष्ठांनी केलेले वर्णन तिने ऐकलेच होते म्हणून त्या प्रकारचेच दाखविले. काकभुशुंडीला राम रांगणारे असताच त्यांनी आपल्या उदरात कोट्यावधी ब्रह्मांडे दाखविली. यशोदेला गोपालकृष्णाने आपल्या मुखात दाखविली; अर्जुनास भयानक अद्भुतरूप भगवंताच्या शरीरावरच दाखविले, सतीला रघुवीरानेच शान्त, भक्ती-उपासना-पूजात्मक दाखविले. याचा अर्थ हा की प्रभूचे विराटरूप अखंड अनंत आहे. ते सर्वच्या सर्व दाखविता किंवा पाहता येणे शक्य नाही. म्हणून त्या प्रत्येक व्यक्तीला निरनिराळा थोडासा अंश दाखविला. सागराच्या जलाचे बिंदू कोणी मोजावे? कौसल्येला काय काय दिसले आणखी ते सांगतात.

हिं. । अगनित रबिससि सिव चतुरानन । बहुगिरि सरित सिंधु महि कानन ॥१॥
। काल कर्म गुन दोष सुभाऊ । सोउ देखा जो सुना न काऊ ॥२॥
। देखी माया सब बिधि गाढी । अति सभीत जोरें कर ठाढी ॥३॥
। देखा जीव नचावइ जाही । देखी भगति जो छोरइ ताही ॥४॥
। तनु पुलकित मुख बचन न आवा । नयन मूदि चरननि सिरु नावा ॥५॥

म. । अगणित रवि शशि शिव चतुरानन। बहु गिरि सरित सिंधु महि कानन ॥१॥
। काल कर्म गुण दोष स्वभावहि। बघे ते हिं जें कानीं कधिं नहि ॥२॥
। माया विविधा प्रबल पाहिली। सभय जुळुनि कर उभी राहिली ॥३॥
। पाहि जीव, नाचविती ज्याला। दिसे भक्ति सोडी जी त्याला ॥४॥
। तनु पुलकित मुखिं शब्द न आला। मिटी नयन पदिं ठेवि शिराला ॥५॥

अर्थ : अगणित सूर्य, चंद्र, शंकर, ब्रह्मदेव, पुष्कळ पर्वत, सरिता, सागर, पृथ्वी व अरण्ये (तिला दिसली) ॥१॥ काल, कर्म, गुण, दोष, स्वभाव इत्यादी दिसले व जे कधी कानांवर सुद्धा आले नव्हते तेही पाहिले ॥२॥ सर्व प्रकारे अती प्रबल अशी माया भयाने हात जोडून उभी असलेली पाहिली ॥३॥ ती ज्याला नाचविते जीव (स्वतःचा) पाहिला व त्याच जीवाला जी सोडविते – मुक्त करते ती भक्ती सुद्धा तिला दिसली ॥४॥ (हे सर्व पाहिल्या मुळे) तिच्या अंगावर रोमांच उभे राहिले व तोंडातून शब्द निघेना; (तेव्हा) डोळे मिटले व पायांवर मस्तक ठेवले ॥५॥

टीका चौ. १(१) अगणित रवि शशि - प्रत्येक ब्रह्मांडात एक सूर्य एक चंद्र याप्रमाणे अगणित ब्रह्मांडात अगणित पाहिले. (क) सूर्य व चंद्र एकाच वेळी कसे दिसले हे म्हणणे अज्ञान आहे. दिवसा शशी दिसत नाही असे नाही; पण निस्तेज दिसतो. 'नभि मध्यान्हि जसा शशि भासत' (६।३५।४) (२) बहुगिरि ... कानन - यात टीकाकार दाखवितात की डोंगरापासून नद्या व सागरापासून पृथ्वी व पृथ्वीपासून कानन झाले म्हणून कार्यकारण संबंध दाखविला आहे; मग सरित व सिंधू यांचा कारणकार्य संबंध का दाखविला नाही! सिंधू शब्दाचा संबध का दाखविला नाही? तो त्या पद्धतीने जुळत नाही म्हणून सोडून देऊन डोळ्यांत धूळफेक केली असेच म्हणावे लागते.

चौ. २(१) कालकर्म गुण दोष स्वभाव - काही ठिकाणी गुणध्यान सुभाऊ असा पाठ आहे; पण उत्तरकांडात 'काल कर्म गुनदोष सुभाऊ' हा चरण आहे. (७।११४।१) कालादिक दुःखजनक आहे; ज्ञान दुःखनाशक आहे; म्हणून दुःखोत्पादकांच्या यादीत दुःखनाशक बसविणे शक्य नाही. दोष दुःखोत्पादक असतात. व मानसातच वर दिलेला आधार असल्याने काही टीकाकारांनी 'दोष सुभाऊ' असा घेतलेला पाठ योग्य वाटला म्हणून येथे घेतला. (क) उत्तरकाण्डातील संपूर्ण चरणाची येथे पुनरुक्ती करून तेथील दुसऱ्या चरणाचा अध्याहार येथे सुचविला आहे. 'काल कर्म गुण दोष स्वभावहि। बनित दुःख कधि कांहि तुम्हां नहि ॥' (७।११४।१) 'काल कर्म गुण दोष स्वभावहि। बघे ते हि जे कानीं कधिं नहि ॥ ही येथील चौ. आहे.

ल.ठे. सुचविले की कौसल्येला या कालादिकांपासून होणारे दुःख कधी झाले नव्हते. अशा प्रकारची सहेतुक पुनरुक्ती मानसात पुष्कळ ठिकाणी आहे. 'चौपायांची व चरणांची पुनरुक्ती' हा प्रस्तावनेतील लेख पहावा.

चौ. ३(१) माया...सभय जुळुनि कर - जी वश जीव चराचर करते। ती माया प्रभुचें भय धरते ॥ तिला नाचवी भ्रुकुटि विलासे (२००।४-५) असे जे नुकतेच शंकरांनी सांगितले ते प्रभूंनी

येथे प्रत्यक्ष प्रमाणाने सिद्ध करून दाखविले की अशी जी अती प्रबल माया ती प्रभूला दोन्ही हात जोडून भयभीत होऊन उभी आहे. (क) अनेक शंकर ब्रह्मदेव तिला दिसले पण माया त्यांना हात जोडून उभी राहिलेली दिसली नाही. त्यांनाही मुळीच घाबरत नाही. मग इतर देव देवतांचा व मानवांचा पाड काय! (ख) लक्षात ठेवले पाहिजे की या विश्वरूपात विष्णू दिसले नाहीत. याने सुचविले की विष्णू व राम यात भेद मानू नये. 'जी कितिदां नाचवी मला पण' (७।६०।४) असे ब्रह्मदेवाने म्हटले आहे. हरिमायेचे पुढे महेशांची ईशनशक्ती निरुपयोगी ठरली हे सतीमोहात आपण पाहिले आहे. येथे तात्त्विक अभेद दाखविला (१।५४।७ व ७।८१।९ पहा)

चौ. ४(१) पाहि जीव नाचवि ती ज्याला - माया तर सर्वच चराचर जीवांना नाचवते; 'जी माया नाचवि जगताला। जिचे चरित्र न कळे कुणाला' (७।७२।१) पण जो भक्तिमान असेल त्यालाच 'दिसे भक्तिजी सोडी (त्याला) असा अनन्य भक्त एखादा, क्वचित असतो. 'जशि मम भक्ति एक कुणि जोडी' (४।१६।१०)' हे श्रीरामवचन आहे. म्हणून येथे पहिल्या चरणात बहुवचन व दुसऱ्या चरणात एकवचन पाहिजे होते. म्हणजे मानसातील सिद्धान्ताशी समन्वय झाला असता; पण येथे 'देखा जीव जाही ताही' असे एकवचन दोन्ही चरणांत का? पहिला जीव शब्द सर्वजीववाचक घेतला तर पुढील चरणांतील ताही = त्याला हा शब्द सुद्धा त्याच अर्थाने घेणे जरूर आहे पण असा तो घेणे सिद्धान्तविरोधी आहे, म्हणून प्रथमचरणातील जीव शब्द एक जीव या अर्थानेच घेणे जरूर आहे; पण असे मानणेही सिद्धान्तविरोधी आहे. या पेचात वाचकांस टाकून सुचविले की हे वचन केवळ कौसल्येविषयी आहे. आपल्या जीवाला माया नाचवीत आहे; पण भक्ती त्याला सोडीत आहे असे कौसल्येला दिसले. कौसल्येला दाखविले की तू मायेच्या तंत्राने नाचू लागली होतीस पण तू माझी भक्ती करतेस म्हणून मी तुला तिच्या कचाटातून सोडविली आहे. त्या अक्षम्य अपराधाबद्दल माया हात जोडून माझी क्षमा मागत आहे. जो कोणी भक्तिमान जीव असेल त्याला प्रभू असेच मायेच्या बंधातून सोडवितात हे येथे प्रत्यक्ष दाखविले. भगवन्ताची आपल्यावरील अपार अनुकम्पा पाहून परमहर्ष झाला कौसल्येला म्हणून –

चौ. ५(१) 'तनु पुलकित मुखिं शब्द न आला' - रोमांचादी सात्त्विक भाव उत्पन्न झाले; कंठावरोध झाल्याने बोलवत नाही तथापी कृतज्ञता प्रगट करण्याची व स्तुती करण्याची इच्छा आहे. म्हणून 'पदिं ठेवि शिराला' - पायांवर मस्तक ठेवले. (क) मिटी नयन - डोळे का मिटले? त्या मायेकडे पुन्हा पाहणे नको म्हणून डोळे मिटले. या अद्भुत दर्शनाने रामजननीला भीती वाटली नाही; उलट प्रभूंनी मायेतून सोडविली म्हणून परमानंद झाला. भय पुढे उत्पन्न होत आहे पण त्याचे कारण हे अद्भुत रूप नसून निराळे आहे.

वि.ल.ठे. – मायेचे येथील हात जोडणे हे दाखविते की कौसल्येच्या ठिकाणी पुत्रवात्सल्य निर्माण होईल इतकेच कार्य करण्यास मायेला सांगितले असता, मायेने तिला अधिक मोहित करून तिचे ज्ञानही नष्ट करून टाकले, म्हणून प्रभूंनी आपल्या भक्तीला आज्ञा देऊन तिच्याकडून कौसल्येला सोडविली. आज्ञेचे अतिक्रमण केल्याबद्दल शिक्षा होऊ नये म्हणून क्षमायाचना करून विनवीत आहे की मी आपल्या भक्तांच्या वाटेस जाणार नाही. 'सानकूल भक्तिस रघुराया। म्हणून धावरे तिज अति माया ॥५॥' म्हणून 'निरुपम निरुपाधिक हरिभक्ती। सदा अबाधित हृदिं

करिवरती ॥६॥ बघुनि तथा माया संकुचते । प्रभुला कार्य न निज करू शकते ॥७॥' (७।११६) माया अशी भक्तीला भिते मग 'प्रभुचे भय धरते' यात नवल काय? (क) ज्या कार्यासाठी हे रूप दाखविले ते कार्य झाले; माता खिन्न, विषण्ण झाली असे दिसताच प्रभूंनी काय केले पहा -

हिं. । बिसमयवंत देखि महतारी । भए बहुरि सिसुरूप खरारी ॥६॥
। अस्तुति करि न जाइ भय माना । जगतपिता मैं सुत करि जाना ॥७॥
। हरि जननी बहुबिधि समुझाई । यह जनि कतहुँ कहसि सुनु माई ॥८॥

म. । पाहुनी माते विषण्ण भारी । होति पुन्हां शिशुरूप खरारी ॥६॥
। स्तुति करवे ना, मानि भयाला । जगत्पिता मी पुत्र मानला ॥७॥
। बहुपरिं हरि जननिस समजावी । अंब! गोष्ट ही कोठें न वदावी ॥८॥

अर्थ : मातेला फार विषादयुक्त (विषण्ण, खिन्न) झालेली पाहून खरारी पुन्हा शिशुरूप (असते) झाले ॥६॥ कौसल्येला स्तुती करता येईना व मी जगत्पित्यास पुत्र मानला असे वाटून तिला भीती वाटली ॥७॥ हरीने जननीची नाना परींनी समजूत घातली व म्हणाले की आई! ही गोष्ट कुठेही कोणालाही सांगू नको हं! ॥८॥

टीका चौ.६(१) विषण्ण (विस्मयवंत), विस्मित मानसात विस्मय शब्द अनेक ठिकाणी विषाद, शोक या अर्थानीही वापरला आहे; भय भीती या अर्थाने मात्र मुळीच वापरलेला नाही. 'बिसमय हरष रहित रघु राऊ (२।१२-३). हर्ष विषाद = हर्ष विस्मय 'विस्मय हरष न हृदयँ कछु' (२।१६५) हर्ष शोक = हर्ष विस्मय, अद्याप कौसल्या घाबरलेली नाही. (मा.पी.पहा) पुढील चौपाईत ती भय मानणार आहे. येथे प्रथम विषाद, खेद वाटला की मी हे काय केले! आपल्या चुकीबद्दल वाईट वाटले. (क) खरारी = खरारि, खर - अरि = खरारि; खर = कठोर, परुष, भाव हा की मातेशी अधिक कठोरपणे वागणे बरे नाही, तिला वाईट वाटत आहे, असा विचार प्रभूंनी केला व पुन्हा पूर्ववत बालक बनले. हीच कठोरता 'नील' शब्दाने १९९।१ मध्ये सूचित केली होती. ही कठोरतेची नीलमणिस्वभावाची लीला अगदी गुप्तपणेच केली आहे हे पुढील चौपाई सांगेल.

चौ. ७(१) हृदय प्रेमाने, कृतज्ञताभावाने भरून आले आहे हे पाचव्या चौपाईत सांगितले. शब्दच उमटत नाही. मी चुकले, तुम्हांला पुत्र समजले, क्षमा करा वगैरे प्रार्थना व स्तुती करावी असे फार वाटत आहे (कौसल्येचे डोळे मिटलेले आहेत हे विसरू नये) पण बोलवत नाही त्यामुळे त्या विषादाचे रूपांतर आता भयात झाले म्हणून म्हटले 'स्तुति करवे ना, मानि भयाला' (क) परमेश्वराला मी माझा पुत्र समजले! आता माझे कसे होईल ही भीती उत्पन्न झाली. ही तिच्या अंतःकरणाची दशा प्रभूंनी जाणली म्हणून -

चौ. ८(१) 'हरि जननिस बहुधा समजावी' - आई! यात तुझी काही चूक झाली नाही; या दुष्ट मायेने तुला विनाकारण त्रास दिला; तिनेच तुझी बुद्धी मोहित केली म्हणून तुझी तशी भावना झाली. ब्रह्मा, महेश, सुद्धा मोहित होतात; मग तुला मोह झाला यात तुझा काय दोष? इत्यादी प्रकारे तिची समजूत घातली व आपल्या मायेचे बळही वर्णन केले. (क) तू आज जे काही पाहिलेस

व जी अद्‌भुत घटना घडली, दोन बालके दिसली वगैरे कोणतीही गोष्ट कोणाही जवळ केव्हाही सांगू नको मात्र. मी तुमचा मुलगा, माझ्यापासून भय कसे उत्पन्न होईल? कौसल्येचे डोळे मिटलेले होते व समजूत घातली ती परमात्माभावानेच, त्यामुळे तिला वाटत होते की विश्वरूपच समोर असेल. शिशुरूप झालेले तिने पाहिले नाहीच म्हणून समजूत घातल्यावर पुढील सूचना देण्यापूर्वी मुद्दाम अंबा!आई अशी नित्याच्या आवाजाने हाक मारली प्रेमाने; तेव्हा तिचे भय गेले. नंतर पुढील सूचना दिली; तेव्हा तिचे डोळे उघडले व कशीतरी अडखळत विनंती करते -

हिं. दो. । बार बार कौसल्या बिनय करइ कर जोरि ॥
॥ अब जनि कबहूँ ब्यापै प्रभु मोहि माया तोरि ॥२०२॥

म.दो. । पुनः पुन्हां कौसल्या विनवी जोडि करांहि हि ॥
॥ प्रभु न अतां कधिं लागो तव माया मजला हि ॥२०२॥

अर्थ : कौसल्या पुनः पुन्हा (वारंवार) हात जोडते आहे आणि (हि) विनवीत आहे की प्रभो! आता तुझी माया मला कधीही लागू देऊ नको ॥२०२॥

टीका दो. (१) कौसल्या प्रार्थना करीत आहे त्यावेळी ते विराट रूप तिच्यापुढे नाही; बाल रामरूपच आहे हे तिला दिसत आहे; तथापी हा आपला पुत्र नसून परमात्मा आहे, मायाप्रेरक, मायानियता आहे, याच्या मायेपासून दूर राहण्यास आपला स्वतःचा प्रयत्न निरुपयोगी आहे. प्रभूंनी कृपा करून मायेला दूर ठेवली तरच परमकल्याण होईल हे जाणून बालरूप रामाला ती प्रभू म्हणाली. तुझ्या मायेला आकर्षून घेण्यास तूच समर्थ आहेस. मी ही गोष्ट कोणाजवळ सांगणार नाही; पण तुझ्या मायेने मला मोह पाडला व मी कोणाजवळ बोलले तर मग माझा काय दोष? 'देवा प्रबला अति तव माया। सुटे, करां तुम्हि राम जर दया' (४।२१।२) म्हणून पुनः पुन्हा हात जोडून विनवते की तुझी माया मला पुन्हा कधीही लागू नये. (क) यावर प्रभूंनी तथास्तु म्हटले नसले तरी यानंतर कौसल्येचे ज्ञान कधीही नष्ट झाले नाही म्हणून प्रभूंनी मनाने तो वर दिला असे ठरते. पुत्ररूपात असल्याने मुलाने मातेला वर देण्याने मर्यादाभंग झाला असता. अयोध्याकाण्ड समाप्तीपर्यंत कोठेही कोणालाही वर दिला नाही, तथास्तु, एवमस्तु, म्हटले नाही. जन्मापासून अयोध्याकाण्ड समाप्तीपर्यंत माधुर्यलीला प्रगट आहे. येथील ऐश्वर्यलीला गुप्त ठेवण्यास सांगण्यात हाच हेतू आहे. जनकराजा, अत्री, अगस्ती यांनी वर मागितले पण तथास्तु न म्हणताच त्यांच्या इच्छा पुरविल्या आहेत. (ख) राम रांगणारे असताच ही लीला केली आहे. 'येथे काही चाड नाही वयाची!' रांगणाऱ्या बालकाच्या लीलांचा उपसंहार पुढील चौपाईत करून मग चालणाऱ्या बालकाच्या लीलाचे वर्णन करतील -

हिं. ।बालचरित हरि बहुबिधि कीन्हा। अति अनंद दासन्ह कहँ दीन्हा ॥१॥
।कछुक काल बीते सब भाई। बड़े भए परिजन सुखदाई ॥२॥
।चूडाकरन कीन्ह गुर जाई। बिप्रन्ह पुनि दछिना बहु पाई ॥३॥
।परम मनोहर चरित अपारा। करत फिरत चारिउ सुकुमारा ॥४॥

म. । हरि करि विविध बालचरितांला । परमानंद दिला दासांला ॥१॥
। कांहिं काळ लोटत ते भ्राते । वाढति ही परिजन - सुखदाते ॥२॥
। जाउनि गुरुकृत चूडाकरणा । विप्र पुन्हां बहु लभति दक्षिणा ॥३॥
। परम मनोहर चरित अपार । करत फिरति चारिहि सुकुमार ॥४॥

अर्थ : (याप्रमाणे) भगवंताने (हरि, राम) विविध प्रकारच्या बाललीला केल्या व दासांना (भक्तांना मातापितादिकांना) परमानंद दिला ॥१॥ असा काही काळ गेल्यावर ते (चौघे) बंधू परिजनांना सुख देण्याइतके मोठे झाले (वाढले =बड़े भए) ॥२॥ (नंतर) गुरु वसिष्ठांनी (राजवाड्यात) जाऊन चूडाकरण (चौल संस्कार) केले व विप्रांना पुन्हा पुष्कळ दक्षिणा मिळाली ॥३॥ परम मनोहर अशा अपार चरित्रलीला करीत ते चौघेही अती सुकुमार राजपुत्र हिंडू फिरू लागले ॥४॥

टीका चौ. १-२(१) परमानंद दिला दासाला - येथे दास शब्दाने मुख्यतः सर्व माता, पिता, अगदी निकटचे संबंधी व राण्यांच्या प्रिय दासी, सचिव सुमंत यांची गणना करणे जरूर आहे. परिजन शब्द पुढल्या चौपाईत आहे. (क) कांहि काळ - सुमारे २।२॥ वर्षांचे होईपर्यंतचा काळ; कारण की मुलगे १॥ ते २॥ वर्षांच्या वयात चालू लागतात. बुद्धिवान मुलांना चालू लागण्यास वेळ लागतो. मेंदूची चांगली वाढ झाल्याशिवाय मुले चालू लागत नाहीत. मुली १ वर्षांपासून १॥/१॥। वर्षापर्यंत चालू लागतात. मुलींची वाढ मुलांपेक्षा प्रत्येक शारीरिक बाबतीत लवकर होते. (ख) परिजन = दूरचे नातेवाईक, कुटुंबीजन

चौ. ३(१) जाउनि गुरु, कृत चूडाकरणा - चूडाकरण = चौलकर्म; हा सोळा संस्कारांपैकी एक आवश्यक वैदिक संस्कार आहे. यावेळी चूडा म्हणजे शेंडी ठेवतात. लहान मुलांना पूर्वी तीन शेंड्या ठेवीत असत. 'बालानां तु शिरः कार्यं विशिष्टं मुण्डमेव वा' (अ.व्या.सु) चौलाच्या वेळी मुख्य शेंडीच ठेवली जाते. चूडाकरणाविषयी थोडी चर्चा पूर्वी केली आहे. तिसऱ्या पाचव्या वर्षापर्यंत करता येते; पण सम वर्ष २।४ वर्ज आहेत. वर्षाच्या आत सममासामध्येही करता येते. ज्येष्ठ महिना ज्येष्ठ पुत्राच्या चौलाला वर्ज आहे. (ध.सिं) माघ, फाल्गुन, चैत्रच तिसऱ्या वर्षी चालतात; म्हणून दोन्ही एका दिवशी करण्यास फाल्गुन मासच शिल्लक राहतो. कर्णवेध व चौल एकाच दिवशी केले असे मानण्यास येथे पुढील चरणातील 'पुनि = पुन्हा हा शब्द भरपूर आधार आहे. (क) जाऊनि म्हटले; येऊन का म्हटले नाही अशी शंका सहज येईल. पण घराच्या बाहेर कुठल्या तरी मंदिरात जाऊन इत्यादी कल्पाना करण्यापेक्षा पुढील भाव अधिक सयुक्तिक वाटेल. राजाकडून आमंत्रण सूचना वगैरे नसता वसिष्ठ स्वतःच राजगृही गेले. मुलांच्या बाललीलांच्या प्रेममग्नतेत, आनंदात राजाला स्मरण नसेल की हा तिसऱ्या वर्षाचा शेवटचा महिना आहे; यात चौलकर्म न केले तर आणखी एक वर्ष घालवावे लागेल, म्हणून उत्तम मुहूर्त पाहून ब्राह्मणांना बरोबर घेऊन वसिष्ठ गेले राजवाड्यात. आयत्यावेळी तयारी कशी होईल ही चिंता नव्हतीच. (ख) येथे गुरुचाच उल्लेख आहे. आईबापांचा नाही म्हणून कोणी म्हणतील की या कर्मात गुरूच मुख्य म्हणून त्यांचा उल्लेख केला (काही टीकाकार असेच म्हणाले आहेत). चौलकर्माचा विधी

ज्यांना माहीत नसेल तेच असे म्हणतील. पुण्याहवाचनादी सर्व कार्यात मातापिता लागतातच; मातापित्यांनीच संकल्प करावयाचा असतो. पिता नसेल तर कोणी योग्य पालक. प्रत्येक वैदिक संस्काराचे वेळी पुरोहित पाहिजेच असतो.

(२) विप्र पुन्हां बहु लभति दक्षिणा - विप्रांना पुन्हा दक्षिणा मिळाली यातील पुन्हा (पुनि) या शब्दाने सुचविले की प्रथम कर्णवेध विधी त्याच दिवशी केला; त्याच्या समाप्तीच्यावेळी त्या कर्माच्या अंगभूत दक्षिणा एकदा मिळाली; व चौलाच्यावेळी पुन्हा मिळाली. कर्णवेध विधी राहिला होता हे पूर्वी सप्रमाण सिद्ध केले आहे; पण ही गोष्ट ज्यांच्या ध्यानी आली नाही त्यांना 'पुनि' शब्दाने चांगलेच भ्रमविले आहेत (मा.पी.पहा.)

चौ.४(१) आता तीन वर्षाचे झाले तेव्हा, घरात, अंगणात सर्व मातांच्या महालात, हिंडू लागले; सर्वांचेच रूप सहजमनोहर, अतिकोमल; त्यांत बाललीला सहजमनोहर, त्यामुळे यांच्या बाललीला परममनोहर झाल्या. जो कोणी पाहील त्याचे मन चोरून घेत आहेत. पडणे, उठणे, रडणे, मुठीनी डोळे चोळणे, हट्ट करणे, रुसणे, मातीत जाऊन खेळणे, आपलीच छाया पाहून नाचणे, तिला पकडण्यासाठी जाणे; पक्षी दिसले की त्यांना पकडण्यास जाणे, त्यांना हातांनी बोलावणे, जवळ आले म्हणजे किंचाळत पळणे, पाणी सापडले की सांडणे, उडवणे, एकमेकांच्या अंगावर उडवणे इत्यादी लीला करून सर्वांनाच सुखी करू लागले. बाललीलांचे विस्तृतवर्णन गीतावलीत भरपूर आहे. ती हृदयाद्रव फोडणारी व नेत्रांतून तो द्रव वहावणारी ती पदे मुद्दाम पहावीत. (क) चारिहि सुकुमार - चौघेही शरीराने कोमल आहेत असे सर्वांस यावेळी वाटले तर नवल नाही. वनगमनाच्यावेळी १८ वे वर्ष रामचंद्राचे चालू असताही दशरथांस रामलक्ष्मण जनकसुतेपेक्षा अधिक कोमल वाटले. 'अतिसुकुमार कुमार ते जनक सुता सुकुमारि' ३०।३१ वर्षांचे राम असता किष्किंधेत हनुमंताला सुद्धा दोघे 'कोमलपदगामीच' दिसले - वाटले.

हिं. । मन क्रम बचन अगोचर जोई। दसरथ अजिर बिचर प्रभु सोई ।।५ ।।
। भोजन करत बोल जब राजा। नहिं आवत तजि बाल समाजा ।।६ ।।
। कौसल्या जब बोलन जाई। ठुमुकु ठुमुकु प्रभु चलहिं पराई ।।७ ।।
। निगम नेति सिव अंत न पावा। ताहि धरै जननी हठि धावा ।।८ ।।
। धूसर धूरि भरें तनु आए। भूपति बिहसि गोद बैठाए ।।९ ।।

म. । मनतनवचन-अगोचर जो ही। दशरथ अजिरिं फिरे प्रभु तोही ।।५ ।।
। बोलावति जेवत जैं राजा। त्यजुनि येत ना बाल - समाजा ।।६ ।।
। कौसल्या बोलावुं जात जैं। ठुमुक ठुमुक प्रभु जाति पळत तैं ।।७ ।।
। निगम नेति शिव अंत न पावे। जननि हटें त्या धरण्या धावें ।।८ ।।
। धूलि धूसरित-तनु तैं आले। हसुनि अंकिं नृप घेते झाले ।।९ ।।

अर्थ : जो प्रभू मन तनू व वाणी यांनी अगोचर आहे तो दशरथराजाच्या अंगणात फिरत (खेळत) आहे ॥७॥ दशरथ राजा जेवत असता जेव्हा रामास बोलवीत तेव्हा आपल्या बालसमाजाला सोडून प्रभू येण्यास तयार नसत (येत नसत) ॥६॥ मग कौसल्या बोलावण्यास गेली म्हणजे ठुमुक ठुमुक करीत प्रभू पळू लागत ॥७॥ (याज्ञवल्क्य म्हणतात) वेद ज्याचे नेति नेति म्हणून वर्णन करतात व शिवाला सुद्धा ज्याचा अंत लागत नाही, त्या प्रभूला धरण्यासाठी कौसल्या जननी हट्टाने धावत गेली ॥८॥ तेव्हा मग धुळीने अंग धूसर झालेले प्रभू आले; (त्यांस पाहून) दशरथांस हसू आले व त्यांनी (रामास) मांडीवर घेतले ॥९॥

टीका चौ. ५(१) अजिर - अंगण 'श्रुणु सखि कौतुकमेकं नन्दनि केतांगणे मया दृष्टम्। गो-धूलि धूसरांगो नृत्यति वेदान्तसिद्धातः (गौरांग प्रभु)' 'मंगलभवन अमंगलहारी। तो द्रवुं दशरथ-अजिर-बिहारी' (१।११२।४) (क) आतापर्यंत कौसल्येचा प्रेमभक्तीचे वैशिष्ट्य दाखविले. येथे दशरथांच्या भक्तीची महती वर्णिली. 'वेदवचन मुनिमन अगम' असा प्रभू दशरथांच्या भक्तीला वश होऊन प्राकृत नृपबालकाप्रमाणे अंगणात धुळीत खेळत आहे.

चौ. ६(१) बोलावति जेवत जैं राजा - आपल्या हाताने मुलास चार घास भरवावे असे एकुलत्या एक मुलाच्या बापास सहजच वाटते; तसेच दशरथांस वाटले, वाटे; पण आता हा बाळ बालसवंगड्यांस सोडून जाण्यास तयार नाही. (क) पाच सहा वर्षांच्या बालकांची खेळण्याची आवड किती मोठी असते हे येथे दाखविले आहे. ल.ठे. राम परमात्मा आहेत हे दशरथ पूर्णपणे विसरले आहेत. कौसल्येचे ते ज्ञान तिला पुन्हा मिळाले आहे. दशरथांनी पूर्वजन्मात तसा वरच मागितला होता; नाहीतर त्यांचा मोहसुद्धा प्रभूंनी सहज दूर केला असता.

चौ. ७(१) कौसल्या बोलवुं जाइ - यावरून सिद्ध होते की दशरथांच्या भोजनसमयी कौसल्या तेथे हजर असे. कितीही नोकर चाकर असले तरी पतिभोजनाच्यावेळी पत्नीने हजर राहून मातेप्रमाणे प्रेमाने भोजनाची व्यवस्था, वाढणे वगैरे केले पाहिजे. पत्नी 'भोजेषु माता' असावी. (क) रामाला दोन घास भरवल्याशिवाय दशरथांचा घास त्यांच्या घशाखाली जात नसेल म्हणून कौसल्या गेली बोलावून आणण्यास. पण हे विश्वनाटकसूत्रधार बालक नुसते बोलावून थोडेच येते. आई नेणार असे वाटताच लागले पळायला. प्रभू काय नुसत्या बोलावण्याने येणार आहेत! पळताना पायातील, हातांतील व कमरेच्या अलंकारांचा आवाज, ते ठुमकत ठुमकत धावणे, मधेच वळून आईकडे बघून पुन्हा पळणे इत्यादी हे सर्व नाटक आईला सुखविण्यासाठी!

चौ.८(१) निगम नेति, शिव अंत न पावे- धावे. येथे शिव अंत न पावे असा उल्लेख असल्याने वक्ते याज्ञवल्क्य आहेत असे समजणे जरूर आहे; हे वचन शंकरांचे असणे शक्य नाही. 'अंत न जेहिं राम भगवाना। तथा कथा कीर्तीस गुणांनां' (१।११४।४) असे शिववचन आहे. येथेही विष्णूचा उल्लेख नाही म्हणून हे याज्ञवल्क्य संवादाचे वैशिष्ट्य आहे. (क) हाक मारून बोलावून येत नाही आणि मला पाहताच पळत चालला असा विचार करून लागली कौसल्या धरण्यासाठी पाठोपाठ पळायला, पण ज्याचा अंत शंकरांस लागत नाही तो काय सहजासहजी आईच्या हाती

लागणार? तो प्रयत्नांना वश नाही. जेव्हा तिने काकुळतीस येऊन विनविले असेल की बाबा! असे काय करतोस, मी किती धावू तुझ्या पाठीशी, दमल्ये की रे रामा! तुझे वडील तुझ्यासाठी थांबले आहेत, त्यांना घास गिळवत नाही. चल रे रामा! इत्यादी, तेव्हा आपण स्वतःच तिच्याजवळ आले! भाव हा की मी कोणाच्या प्रयत्नांनी हाती लागणार नाही; जी व्यक्ती माझ्या हृदयाला द्रव फोडील तिलाच व तेव्हाच वश होतो. 'वेगें जिनें द्रवें मी भाई! ती मम भक्तिभक्तसुखदाई ॥' (३।१६।२) मग गेले कौसल्येबरोबर.

चौ. ९(१) धूलि धूसरित-तनु - हसुनि झाले . धुळीने भरलेले 'नीलाम्बुजश्यामल कोमलांग' पाहून दशरथांस खूप हसू आले; शिवाय मी बोलावला तेव्हा नाही आलास नी आता हिने (आईने) पकडून आणला तेव्हा आलास काय! हा आहे हसण्यातील एक भाव. सुंदर लहान मुले अशी धुळीने भरलेली पाहिली की मोठ्या माणसांस सहजच हसू येते. कृष्ण बाललीलातसुद्धा यशोदेचे धरण्यास धावणे वगैरे वर्णिले आहेच. अ.रामायणात किंचित फरकाने असेच वर्णन आहे. 'भोक्ष्यमाणो दशरथो राममेहीति चासकृत् ॥ आव्हयत्यति हर्षेण प्रेम्णा, नायाति लीलया ॥४७॥ आनयेति च कौसल्यां माह सा सस्मिता सुतम् ॥ धावत्यपि न शक्नोति स्प्रष्टुं योगिमनोगतिम् ॥४८॥ प्रहसन्स्वयमायाति कर्दमांकितपाणिना ॥ किंचिद्गृहीत्वा कवलं पुनरेव पलायते ॥४९॥' अधिक रमणीय काव्य कोणते ते रसिकांनी ठरवावे.

ल.ठे. १९३ व्या दोह्यापासून बहुतेक दोह्यांपूर्वी ८।८ चौपाया आहेत. १९९ व्यात बारा आहेत, त्यांनी पहिल्या बारा महिन्यापर्यंतचे विधी व लीला ध्वनित केल्या आहेत. या (२०३) दोह्यात नऊ (९) चौपाया आहेत. याने सुचविले की अशा नवनव (नवीन) लीला नित्य चालू आहेत व सर्व मुलगे हळू हळू नऊ वर्षांचे होत आले आहेत; कारण पुढील दोह्याच्या चौपाईतच उपनयन संस्काराचे (मुंजीचे) वर्णन आहे. क्षत्रियपुत्रांचा व्रतबंध गर्भातील नऊ महिने धरून ११व्या वर्षी करावा असे 'गर्भादेकादशे राज्ञः' मनुस्मृती सांगते. ज्येष्ठ पुत्राला ज्येष्ठ मास, आणि सर्वांनाच जन्ममास वर्ज्य आहे. मुंजीचा काळ माघादी मासेषु असतो. मीनेचा किंवा मेषेचा रवी असता मुंजीला उत्तम काळ मानला आहे. चैत्रात जन्मदिवशी मेषराशीला नुकताच रवी गेला होता. चैत्र जन्ममास म्हणून निषिद्ध असल्याने फाल्गुनात मीनेचा रवी असता उपनयन झाले असावे. मीनेचा रवी, गुरु (उच्चीचा) व कुंभेचा शनी बाराव्या वर्षी असता झाले असावे. ११व्या वर्षी ८वा गुरु कुंभेचा असता उपनयन कसे करतील. आता बाललीलेचे एक सुंदर उदाहरण देऊन नंतर बाललीलांचा उपसंहार करतील.

हिं.दो. । भोजन करत चपल चित इत उत अवसरु पाइ ॥
॥ भाजि चले किलकत मुख दधि ओदन लपटाइ ॥२०३॥

म.दो. । जेवत चंचल मन इथे तिथे सुसंधि बघून ॥
॥ पळति हर्षरव करत मुखि दहीभात लावून ॥२०३॥

अर्थ : जेवीत असता मन (चित = चित्त) अगदी चंचल आहे; इकडे तिकडे बघून सुसंधी सापडताच (आपल्या) मुखाला दहीभात लावून हर्षाने ओरडत पळाले ॥२०३॥

टीका दो.(१) आईने विनवण्याकरून बोलावून आणले म्हणून आले जेवावला; पण मन आहे खेळात, इकडे बापाकडे व तिकडे आईकडे व आजूबाजूला सारखे बघत आहेत की सर्वांचा डोळा चुकवून केव्हा निसटता येईल. दशरथांनी डाव्या मांडीवर घेऊन डाव्या हातात पकडून धरलेले असतील; कधी राम आपल्या हातांनी जेवले असतील तर कधी दशरथांनी घास भरवले असतील. राजाने पाणी पिण्यासाठी हात वर केला असेल व कौसल्या वाढीत असेल अशी संधी पाहिली नि दहीभाताचा हातातला घास कोंबला कसातरी चटकन नि पळाली स्वारी आनंदाने आरोळी मारीत. बाहेर वाट पाहत असण्याऱ्या मित्रांना सूचना दिली व आईबापांना कळविले जणू की तुमची कोंडी फोडून शेवटी पळालोच की नाही? (क) घाई घाईने दहीभात तोंडात कोंबताना तो लागला ओठांच्या वरखाली; शिवाय तो हात फिरवला नाकाच्या खालच्या तोंडाच्या भागावरून नी पळाले. दशरथांच्या तोंडास फासला असे म्हणणे बरे नाही. शिवाय त्यामुळे बालसमाजांत व प्रेक्षकांत हास्यरसाला महापूर आला नसता. तोंड धुण्यासाठी माता पुन्हा पाठीस लागणार; या सर्व नाट्यात जी मजा आहे ती दशरथांना दाढीमिशांना लावण्याने कशी येणार व तो थोडासा भात त्या दाढीमिशाना किती लागणार! शिवाय तसे करण्यात अविनय व पकडला जाण्याची भीती वाटणारच. अध्यात्मरामायणातील 'किञ्चित् गृहीत्वा कवलं,' थोडासा घास घेऊन पळाले व वरील वर्णन यांची तुलना करावी.

(ख) येथे एक शंका येईल की ८।९ वर्षांचा मुलगा अशी लीला कशी करील? ७/८ वर्षांचा मुलगा गोपीवस्त्रहरण व रासलीला जशी करू शकतो तशीच. हा ब्राह्मणाचा मुलगा नाही; क्षत्रिय सम्राटाचा आहे. मुंजीला ३।३॥ वर्षे अवकाश आहे, अत्यंत आवडता, फार म्हातारपणी झालेला, त्यांतून अती चपळ, बुद्धिवान व खोडकर! नव्या नव्या युक्त्या सुचायच्याच. मुंजीपर्यंत एकत्रभोजन वर्ज्य नाही. मातृभोजन हे असल्या मांडीवर बसून जेवण्यांतील शेवटचे असते. पुढील दोन चौपायांत बाललीलांचा उपसंहार करतात. पुढे कुमारलीलांना प्रारंभ होईल.

हिं ।बालचरित अति सरल सुहाए। सारद सेष संभु श्रुति गाए॥१॥
।जिन्ह कर मन इन्ह सन नहिं राता। ते जन बंचित किए बिधाता॥२॥
।भए कुमार जबहिं सब भ्राता। दीन्ह जनेऊ गुरु पितु माता॥३॥
।गुरगृहँ गए पढ़न रघुराई। अलप काल बिद्या सब आई॥४॥
म. ।बालचरित अति सरल मनोहर। शेष गिरा श्रुति सुगीत शंकर॥१॥
।यांत नव्हे ज्यांचे मनरंजन। केलें त्यांचें विधिने वंचन॥२॥
।यदा चारि ते कुमार बनती। गुरु पितरौ व्रतबंधा करती॥३॥
।गत गुरुगृहिं रघुराव पढाया। अल्प कालिं विद्या सब आल्या॥४॥

अर्थ : रामचंद्रांचे बालचरित्र अती सरळ (साधे सुधे) व मनोहर असून ते शेष शारदा (गिरा) श्रुति (वेद) व शंकर यांनी चांगले गाईले आहे ॥१॥ ज्यांचे मन यात रमत नाही (नहिं राता) त्यांना (त्यांच्या) दैवाने (विधी) फसविले (म्हणून समजावे) ॥२॥ ते चौघे (बंधू) जेव्हा कुमार झाले गुरु व आईबाप यांनी त्यांची मुंज केली. (व्रतबंध, उपनयन,

मुंज, जनेऊ देणे = मुंज करणे, जनेऊ = जानवे ।।३।। रघुराव (राम) पढण्यासाठी (भावांसह) गुरुगृही गेले (जाऊन राहिले वसिष्ठाश्रमात) व अल्पकाळातच त्यांना सर्व विद्या आल्या ।।४।।

टीका चौ. १(१) अति सरल - या लीलामध्ये श्रीकृष्णलीलांसारखा अलौकिकता, आश्चर्य, चमत्कार, अतिमानुषकार्ये इत्यादी काही नाही. बुद्धिवान, अती चपळ व किंचित खोडकर नव बालक सहज जशा लीला करतात तशाच या आहेत. मातेला दाखविलेली अलौकिक लीला अती गुप्त ठेवण्यासाठीच केली होती. 'श्रीराम व श्रीकृष्ण' हे प्रस्तावनेतील प्रकरण पहावे. अध्यात्म दृष्टीने उभयचरित्रात साम्य आहे व काही इतर चरित्रांत ही साम्य आहे. रावण व कंसादिकांच्या वृत्तीत जसे महदंतर तसे त्यांच्या प्रतिपक्षीयांच्या व्यावहारिक वृत्तीत महदंतर आहे.

(२) श्रुति सुगीत - वेदांनी चांगले भारलेले 'वेदांमधील रामचरित्र' पं.रामकुमारदास रामायणी, मणिपर्वत, अयोध्या यांनी प्रकाशित केलेले पहावे. शिवरामायणादी अनेक रामायणांत आहे. रामायणे किती या विषयी माहिती प्रस्तावनेत दिली आहे. शेषरामायणाचा उल्लेख आनन्द रामायणात आहे. सार हे की याज्ञवल्क्य व तुलसीदास यांनी जे थोडेसे बालचरित्र वर्णन केले ते कपोलकल्पित नाही.

चौ.२ (१) विधि = दैव, 'विधिर्विधाने दैवेऽपि' (अमरे) दैवाने वंचित केले = भाव हा की ईशकृपेने ज्या हेतूस्तव नरदेह दिला गेला त्याचे फळ त्यांच्या पदरात त्यांचे दैव पडू देत नाही व पशूंहून सुद्धा नीच अशा देहाचे फळ त्यांच्या पदरात त्यांचे दैव टाकते. (क) ब्रह्मदेव = विधी असा अर्थ घेतल्यास वैषम्य नैर्घृण्यदोष ब्रह्मदेवाच्या माथी मारला जाईल.

चौ. ३(१) कुमार झाले - या शब्दांनी वयाची निश्चित कल्पना करता येत नाही. मानसात रामलक्ष्मण वनात जाताना सुद्धा 'अतिसुकुमार कुमार ते' (२।८१) आहेत.कवीने पंचवटीत दोघांनाही कुमार म्हटले आहे. ११व्या वर्षी मुंज झाल्याचा उल्लेख कुठे कुठे मिळतो. धर्मसिंधूतील वचनाप्रमाणे ११।१२ हा क्षत्रियांच्या मुंजीचा काळ आहे. 'गर्भाष्टमेष्टे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनं। गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः' (म.स्मृ.) ब्राह्मण, क्षत्रिय , वैश्य यांच्यासाठी असाधारण बुद्धिवंतादिकांस ५।६।८ असा विशेष काळ सांगितला आहे. अशी भिन्न मते असल्याने तु.दासांनी मोघम उल्लेख सर्वमत समन्वयासाठी केला. कुमार = मुंजीला योग्य झालेला असा अर्थ येथे घेणे योग्य.

(क) येथे कोणी शंका घेतील की चार भावांच्या मुंजी एकाच दिवशी कशा झाल्या? राम व भरत सहोदर नसल्याने एकाच दिवशी समान संस्कार करणे निषिद्ध नाही; व लक्ष्मण शत्रुघ्न सहोदर असले तरी जुळे असल्याने समान संस्कार एकाच दिवशी करणे निषिद्ध नाही (संस्कार कौस्तुभ पहा)

चौ. ४(१) मुंज झालेल्या बटूने गुरुगृही राहून, ब्रह्मचर्याश्रमांच्या नियमांचे पालन करून विद्याध्ययन वेदाध्ययनादी गुरुमुखाने श्रवण करून करावे असा नियम आहे. त्याप्रमाणे या चौघांनी केले. (क) रघुराव = राम मुख्य असल्याने त्यांचा उल्लेख केला. उप-नयन म्हणजेच गुरूच्या

समीप जाणे. या रघुराव (रघुराई) शब्दातच भाव आहे की रघुवंशातील राजाने ज्या विद्या शिकणे जरूर आहे त्यांचे पठण करण्यासाठी गेले. वेदाध्ययनाचा अंतर्भाव यांत होतोच. धनुर्विद्या, अस्त्रविद्या, राजनीती यांचे अध्ययन राजपुत्रांना करावे लागते. (ख) विद्या सब आल्या - विद्या शिकले असे न म्हणता विद्या आल्या (आई हिं = आली) असे म्हणण्यात भाव हा की त्यांना पठणाचे परिश्रम करावे लागले नाहीत; विद्याच त्यांना शोधीत त्यांच्याकडे आल्या. 'छडीवाजे छम् छम्। विद्या येई घम् घम्।' अशी म्हण ३०।४० वर्षांपूर्वी प्रचलित होती. छडी बंद झाली की विद्या स्वतः येत नाही तिला आणावी लागते जणू!

हिं. । जाकी सहज स्वास श्रुति चारी । सो हरि पढ़ यह कौतुक भारी ॥५ ॥
। बिद्याबिनय निपुन गुन सीला । खेलहिं खेल सकल नृप-लीला ॥६ ॥
। करतल बान धनुष अति सोहा । देखत रूप चराचर मोहा ॥७ ॥
। जिन्ह बीथिन्ह बिहरहिं सब भाई । थकित होहिं सब लोग लुगाई ॥८ ॥

म. । श्वास सहज ज्याचा श्रुति चारी । हरि तो पढतो कौतुक भारी ॥५ ॥
। विद्या विनय निपुण गुण शीलां । रुचती खेळ सकल नृपलीला ॥६ ॥
। चापबाण करतलिं अति शोभति । देखत रूप चराचर मोहति ॥७ ॥
। ज्या पथिं विहरति भाऊ चवघे । थक्क होति नर नारी अवघे ॥८ ॥

अर्थ : ज्याचा सहज श्वास म्हणजेच चारी वेद तो हरी वेदादिक पठण करतो ही एक मोठी आश्चर्यदायक लीला (कौतुक) आहे ॥५ ॥ विद्या, नम्रता, गुण व शील यांत निपुण झालेल्या त्या चौघांना राजांच्या लीलांचेच खेळ आवडू लागले. (व खेळू लागले) ॥६ ॥ हातात धनुष्यबाण अती शोभू लागले व ते रूप पाहून सर्व चराचर मोहित होऊ लागले. ॥७ ॥ ते चौघे भाऊ ज्या ज्या रस्त्यात विहार करीत जातात त्या त्या रस्त्यांतील सर्व नर नारी थक्क (चकित) होतात ॥८ ॥

टीका चौ. ५(१) श्वास सहज ज्याचा श्रुति चारी- ज्याचा सहज श्वास चारी श्रुती आहेत. 'अरे अस्य महतः भूतस्य निःश्वसितम् एतद् यद ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः, अथर्वांगिरसः, इतिहासं पुराणं, विद्या, उपनिषदः श्लोकाः सूत्राणि, अनुव्याख्यानाणि, व्याख्यानानि अस्यैव एतानि सर्वाणि निःश्वासितानि' (ब्रह्म. उप. २।४।१०) स्वतः श्रुती माउलीच सांगते की ऋग्वेदादी चार वेद, इतिहास, पुराण, विद्या, उपनिषदे, श्लोक, सूत्र इत्यादी सर्व परमात्म्याचे निःश्वास आहेत. भ.गी. थोडक्यात तसेच सांगते 'ब्रह्माक्षर समुद्भवम्' (भ.गी. ३।१५) ब्रह्म = वेद अक्षर जो परमात्मा त्याच्यापासून उद्भवले आहेत. पुराणवचनांची आता आवश्यकता नाही. असे वेदांचे अपौरुषेयत्व सर्वच प्रतिपादितात. (क) असा जो परमात्मा, पुरुषोत्तम तो गुरुगृही जाऊन राहिला व वेदादी समस्त विद्या, कला, शास्त्रे, त्यांची अंगे, उपांगे यांचे पठण करू लागला हे मोठेच कौतुक आहे. नवकोटी नारायणाने नाटकांत भिकाऱ्याचे सोंग घेतले की भीक मागण्यासाठी फुटकी करवंटी हातात, अंगावर फाटके तुटके मळके कपडे, व दैन्ययुक्त भाषा यांचा उपयोग केलाच पाहिजे. 'सोंगा योग्य किं नटें नाचणें' (२।१२७।८)

चौ. ६(१) विद्या विनय निपुण गुण शीलां - विद्याविनयगुण व शीलात निपुण असणाऱ्यांना 'विद्या विनयेन शोभते' विद्या व विनय (लीनता, नम्रता) यांचा एकत्र निवास क्वचितच आढळतो. येथे विद्या शब्दाने पूर्वी सुचविलेले वेदादी सर्वांचे ज्ञान असा अर्थ घेणे जरूर आहे. असे सर्व विद्याविभूषित असून अत्यंत नम्र, सर्वसद्गुणसंपन्न व उत्तम शीलसंपन्न या सर्व गोष्टी भगवंताच्या अवतारांशिवाय इतरांच्या ठिकाणी असणे शक्य नाही. असे म्हटले तरी चालेल. 'जसे नमतिबुध विद्या पावुनि' (४।१४।३) परउपकारी जसे नर विभवलाभिं नमतात'(३।४०) 'विनयशील करुणागुणसागर' (१।२८५।३) असे परशुरामांनी रामलक्ष्मणांविषयी म्हटले आहे. रामलक्ष्मणांना गुणसागर गुणनिधी, गुणनिधान इत्यादी विशेषणे मानसात विविध ठिकाणी आहेत. भरतास अयोध्याकाण्डात आहेत. (क) शील - 'श्रवुनि शीलनिधि गुरु आगमना' (२।२४३।१) 'तुलसी कुठे न रामसे स्वामी शील निधान' (१।२९) असे आणखी पुष्कळ उल्लेख आहेत. 'बुधसेवेविण शील किं मिळतें ' (७।९०।६) म्हणून ठरते की या चौघांनी गुरुसेवा उत्तम प्रकारे केली. गुरुसेवा कशी करावी हे पुढे विश्वामित्रसंगतीत प्रभू दाखवतील. भरताच्या शीलाची उदाहरणे १९८।६ च्या टीकेत दिली आहेत. शत्रुघ्न भरताची छायाच असल्यामुळे जे भरताविषयी तेच शत्रुघ्नाविषयी.

(२) नृपलीला खेळ म्हणून करू लागले. पुढे यांचे थोडेसे वर्णन आहेच. राजा बनणे, मंत्री, सचिव बनणे, दरबार भरविणे, सैन्य जमविणे, व त्याला शिक्षण देणे, न्यायनिवाडा करणे, लढाया करणे, गोब्राह्मण संरक्षण करणे, दुर्जनांस दंड देणे, साधूंची सेवा, स्वागतादी करणे, साम दाम दंड भेद यांचा उपयोग करणे, शिकारीस जाणे इत्यादी खेळ खेळू लागले. भाव हा की एवढे सर्वविद्यागुणादी विभूषित झाले तरी खेळाडूवृत्ती गेली नाही. वयोमानाप्रमाणे खेळाचे प्रकार बदलले इतकेच. गीतावलीत बालकांड पद ४० पासून ४६ या पदांत विविध खेळांचे सुंदर वर्णत आहे. त्यांत पद ४५ मध्ये हल्लीच्या पोलोसारख्या खेळाचे, घोड्यावर बसून शरयूतीरी चेंडूच्या खेळाचे सुंदर वर्णन आहे ते पहावे. (क) मुलांच्या खेळावरून त्यांच्या पुढील चरित्राची व कुलपरंपरेच्या संस्कारांची कल्पना व्यवहारदक्ष माणसे करू शकतात.

चौ. ७(१) चापबाण ...मोहति - आता वियेचे तेजही चढले आहे; त्यांतही धनुष्यबाण हातात धारण केलेले त्यामुळे नैसर्गिक शृंगाररसात वीररसाची भर पडली व त्यात भक्तवात्सल्य मिसळले आहे. करुणासागर आहेतच. याप्रमाणे शृंगार, वीर, करुणा व हास्य या चार रसांचा अपूर्व संगम ज्यांच्यात झाला आहे त्यांना पाहिल्याबरोबर चराचर मोहित होतील यात नवल काय? शान्त व भक्तिरसाचे तर हे उगमस्थान! ज्याना करुणा हा शब्दसुद्धा माहीत नाही असे राक्षस खरदूषण सुद्धा ज्यांच्या रूपाला पाहून द्रवले, परशुरामासारखे क्षत्रियकुलविध्वंसक थक्क झाले; जनकराजासारखे ब्रह्मनिष्ठ विदेह वैराग्य विसरले, त्यांच्या रूपाने चराचर मोहित न झाले तरच नवल! (क) पशु, पक्षी, वृक्ष कसे मोहित होत असत याचे वर्णन कवितावलीत अयोध्याकाण्ड पद ३७ पहावे.

चौ.८(१) ज्या पथिं विहरति... अवघे - मित्रमंडळीला बरोबर घेऊन चौघे भाऊ रस्त्याने जाऊ लागले म्हणजे स्त्रीपुरुषांची दाटी दोन्ही बाजूंच्या घरांच्या सौधावर कशी होत असेल याची

कल्पना सहज करता येण्यासारखी आहे. येत आहेत हे कळताच जेथून दिसू लागतील तेथपासून ते दृष्टिआड होईपर्यंत लोकांचे लोचनभृंग कसे प्रवास करीत, विहार करीत असतील याची कल्पना करावी. एका नील पंकजांतून दुसऱ्यावर, पुन्हा श्वेतपीत पंकजावर याप्रमाणे उड्या मारीत रूपमधु पान करीत दंग होत असतील. कवितावली बालकांड पद ६, ७ पहावी. (क) आता अयोध्या व शरयू तीर विहारलीलांचा उपसंहार करून मग मृगयालीलांचे वर्णन करतील.

हिं.दो. । कोसलपुरबासी नर नारि बृद्ध अरु बाल ।।
।। प्रानहुँ ते प्रिय लागत सब कहुँ राम कृपाल ।।२०४।।

म.दो. । कोसलपुरवासी नर नारि वृद्ध आबाल ।।
।। प्रियसर्वां प्राणांहुनिहि वाटति राम कृपाल ।।२०४।।

अर्थ : अयोध्यापुरीत राहणारे पुरुष व स्त्रिया आबाल वृद्ध (कोणी असोत) सर्वांना कृपालु राम प्राणांपेक्षांही प्रिय वाटू लागले ।।२०४।।

टीका दो. (१) कृपालु रामचंद्रांचा रूप- आमोद (सुगंध) प्रथम बाळंत खोलीत, मग राण्यांच्या महालांत, राजवाड्यात, अंगणात, राजवाड्याच्या आजूबाजूस पसरता पसरतां अयोध्येतील सर्व रस्त्यांतून आळीपाळीने करुणासमीरणाने पसरला. त्याच्या आस्वादनाने बालकांपासून अगदी जख्खड म्हातारे - म्हाताऱ्यांसुद्धा सर्व अयोध्याउपवनविहारीभृंग इतके संतृप्त झाले की सर्वांना राम प्राणापेक्षाही प्रिय वाटू लागले. (क) प्राणांपेक्षा प्रिय अशी वस्तू जगात फक्त एकच आहे, ती म्हणजे आत्मा. आत्मा व परमात्मा तत्त्वतः एकच असल्याने व तो परमात्मा प्रत्यक्ष इंद्रियगोचर झाल्याने असे होणे स्वाभाविक आहे. भाग. स्कंध. १०अ. १३ पहा. (ख) आता कृपेचा ओघ अयोध्येच्या पलीकडे रानावनांत जाऊन पशुपक्षी तृणकाष्ठादिकांना पावन व सुखी करणार.

हिं. । बंधु सखा सँग लेहिं बोलाई । बन मृगया नित खेलहिं जाई ।।१।।
। पावन मृग मारहिं जियँ जानी ।दिन प्रति नृपहि देखावहिं आनी ।।२।।
। जे मृग राम बान के मारे । ते तनु तजि सुरलोक सिधारे ।।३।।
। अनुज सखा सँग भोजन करहीं । मातु पिता अग्या अनुसरहीं ।।४।।
। जेहि बिधि सुखी होहिं पुर लोगा । करहिं कृपानिधि सोइ संजोगा ।।५।।

म. । घेति सर्वे मित्रां भावांला । जाति नित्य मृगयेस वनाला ।।१।।
। पावन मृग मारिति जिविं जाणुनि । नित्य दाखविति भूपा आणुनि ।।२।।
। रामशरांनी मृग जे वधले । तनू त्यजुनि सुरलोकीं वसले ।।३।।
। भोजन सानुज समित्र करती । ताताम्बा आज्ञां अनुसरती ।।४।।
। जेणे पुरजन सुखां पावती । असे कृपाकर योग आणती ।।५।।

अर्थ : भावांना व मित्रांना बरोबर घेऊन (राम) शिकारीसाठी नित्य वनात जाऊ लागले ।।१।। मृग (पशु, शिकारीचे प्राणी) पावन आहेत असे मनात जाणून राम त्यांना

मारीत असत; व नियमाने राजाला ते आणून दाखवीत ॥२॥ रामचंद्रांच्या बाणांनी जे मृग (वनपशू) मारले गेले ते देहत्याग करून सुरलोकात जाऊन राहिले ॥३॥ भावांना व मित्रांना बरोबर (पंक्तीला) घेऊन रामचंद्र भोजन करीत; व आईबापांच्या आज्ञांचे पालन करीत असत ॥४॥ जेणे पुरवासी लोक सुखी होतील अशा प्रकारचे सुयोग कृपासागर जुळवून आणू लागले ॥५॥

टीका चौ. १-३; (१) सूचना - रामचंद्रांनी जन्मापासून या वेळेपर्यंत ज्या लीला, क्रीडा केल्या त्यांतील हेतू टीकेत स्पष्ट केलेला लक्षात घेतला म्हणजे या तीन चौपायांचा वाच्यार्थ व गूढार्थ ध्यानात येण्यास वेळ लागणार नाही. (क) प्रतापभानूचरित्रात दाखविले आहे की राजांनी -क्षत्रियांनी शिकार करणे ही हिंसा नाही; तो राजधर्मांपैकी एक आहे. ही शास्त्रीय हिंसा असल्याने अहिंसा आहे. 'परम धर्म वेदोक्त अहिंसा' (७।१२१।२२). अन्यथा वेदोक्ती यज्ञयाग, शाकाहार इत्यादीसुद्धा हिंसेतच गणावे लागतील! (ख) रामलक्ष्मणच मृगयेस जात असे अ.रा. सांगते. येथील मित्र, सखे या शब्दांवरून ठरते की रामादिकांचे मित्र क्षत्रियच होते. ब्राह्मण व वैश्यादिक यांनी शिकार करणे हा अधर्म आहे. नित्यनियमाने शिकारीस जाणे हे राजपुत्रांचे कर्तव्यच आहे व तेच राम करू लागले.

चौ. २(१) पावन मृग - शिकार करण्यास योग्य असे शास्त्राने ठरविलेले पशू, हरणे, डुकरे, सांबरे, ससे, वाघ, सिंह, हत्ती गवा (गवे), शल्यक (साळू) इत्यादी, हा वाच्यार्थ झाला. (क) ते मृग दिसत असले तरी खरोखर कोण आहेत हे मनात जाणून त्यांना मारून पशुयोनीतून सोडवीत. मृगरूपात असलेल्या निशाचरांना मारीत असत असा उल्लेख कुठे असला तरी तो भाव येथे घेणे संदर्भाशी विसंगत आहे. रामबाण लागल्यावर कपटवेष शिल्लक रहात नाही हे पुढे मानसात स्पष्टच आहे. येथे तर मारलेल्या सर्व पशूंचे देह आणून दशरथ राजास दाखवित असत असा उल्लेख आहे. शापांमुळे किंवा चुकून घडलेल्या पापादिकांमुळे जे कोणी पावन-पुण्यवंत जीव पशुयोनीत जन्मले होते . त्यांना शापमुक्त, पापमुक्त करण्यासाठी हे मृगयेचे निमित्त पुढे केले जात असे.

(२) दाखवितिभूपा आणुनि - पित्याला न म्हणता भूपा = भूपास म्हणण्यात भाव हा आहे की राज्यातील शिकारीविषयक कायद्याचे उल्लंघन केले गेले की काय याची राजाने प्रत्यक्ष खातरी करून घ्यावी. हा हेतू नसता तर 'पित्यास' असे मराठीत व 'नृपहि'च्या ऐवजी पितही (पित्याला) असे सहज म्हणता आले असते. राम लक्ष्मणांनीच शिकारीस जाणे हा उत्तम आदर्श की बंधुसखे यांना बरोबर घेऊन जाणे हा उत्तम आदर्श हे वाचकांनी ठरवावे.

चौ. ३(१) तनू त्यजुनि सुरलोकीं वसले - रामबाणांनी जे मारले गेले त्या सर्वांना त्यांच्या त्यांच्या अधिकाराप्रमाणे सद्गती मिळाली आहे. 'रघुवीर शरतीर्थीं त्यजुनी तनु पावतिल गति निश्चितीं' (५।३छं. ४) युद्धात मेल्यामुळे ज्यांना स्वर्ग मिळाला असता त्यांना राक्षसांना सुद्धा मोक्ष मिळाला. शिकारीत मारले गेले त्यांना स्वर्ग मिळाला. सुरलोक शब्दाने ब्रह्मलोकापासून इन्द्रलोकापर्यंतच्या व इतर देवलोकांचा बोध होतो.

चौ. ४(१) भोजन सानुज समित्र करती - कधी एकटे जेवीत नाहीसे झाले. सर्वांना बरोबर घेऊन जेवीत असत. येथे या निमित्ताने रामचंद्रांची दिनचर्या क्रमशः वर्णन केली जात आहे.

सकाळी नित्यकर्म उरकून गुरू वगैरेंना वंदन करून सखे वगैरेना बरोबर घेऊन शिकारीकरता वनात जात व शिकार दरबारात हजर करून भाऊ व मित्र यांना बरोबर घेऊन भोजन उरकीत असत. (क) दशरथ राजांच्या घरात मांसभक्षणाची प्रथा होती असे म्हणण्यास मानसात काडीमात्र आधार नाही व भक्षण करीत नव्हते असा उल्लेखही नाही. हा विषय विवाद्य असल्याने मानसात कोणताही उल्लेख नाही हेच योग्य आहे. (ख) येथे बंधुप्रेम, मित्रप्रेम व सत्ता ऐश्वर्यमदाचा अभाव या गुणांचे दिग्दर्शन केले. (ग) आईबापांची आज्ञा पालन करणारा मुलगा मूर्ख असला तरी इतर सद्गुणी मुलांपेक्षा तो अधिक प्रिय वाटतो. 'कुणि पितृभक्त वचन मनकर्मी। स्वप्निंहि नेणे दुसऱ्या धर्मा ॥ प्रिय तो सुत बापा प्राणापरि। मूर्ख सर्वपरि तो असला जरि ॥' (७।८७।४-५) असे श्रीरामवचनच आहे. हे तर सर्वगुण संपन्न, रूपशीलनिधान व त्यात आज्ञाधारक मग काय पहावयाचे! आईबापांना त्यांची आज्ञा पालन करून, मित्रांशी व भावांशी बरोबरीच्या नात्याने वागून, पुरजनांना दर्शनादिकाने आनंद देऊन सुखी करू लागले.

चौ. ५ (१) जेणें पुरजन सुखा पावती - आणती - या प्रमाणे सर्वांना सुख देण्यासाठी त्यांच्या त्यांच्या योग्यतेप्रमाणे नव्या नव्या काही तरी युक्त्या, साधन, कार्य काढून प्रयत्न करीत असत. (क) प्रातः काळापासून मध्यान्हानंतर भोजनापर्यंतची दिनचर्या येथवर सुचविली. अपरान्हकाळानंतरची आता पुढे सांगतील.

हिं. । बेद पुरान सुनहिं मन लाई। आपु कहहिं अनुजन्ह समुझाई ॥६॥
। प्रातकाल उठि कै रघुनाथा। मातु पिता गुरु नावहिं माथा ॥७॥
। आयसु मागि करहिं पुर काजा। देखि चरित हरषइ मन राजा ॥८॥

म. । श्रुति पुराण ऐकति मन लाउनि। स्वयें कथिति अनुजां समजाउनि ॥६॥
। उष:कालिं रघुनायक उठती। माय पिता गुरु यां शिर नमती ॥७॥
। आज्ञा घेति करिति पुरकाजा। बघुनि चरित हर्षित मनिं राजा ॥८॥

अर्थ : वेद इतिहास पुराण इत्यादींचे मन लावून श्रवण करतात व नंतर तेच भावांना समजावून सांगतात ॥६॥ रघुनाथ (राम) पहाटेस उठून आई (माता) पिता व गुरु यांना वंदन करतात ॥७॥ राजांची आज्ञा घेऊन नगराची कामे असतील ती उरकतात. असे हे सर्व चरित्र पाहून दशरथराजांना मनात फार हर्ष होऊ लागला ॥८॥

टीका चौ. ६(१) भोजन झाल्यानंतर विश्रांती घेत असत हे येथे न सांगता पुढे दो. २१७ मधे सांगितले आहे. 'ऋषिसमेत रघुवंशमणि कृत भोजन विश्राम' भोजन व विश्रांती होईपर्यंत तिसरा प्रहर उलटत असे त्याच दोह्यांत सुचविले आहे. (२) श्रुतिपुराण ऐकति मन लाउनि - वेदांचे श्रवण सकाळी स्नानसंध्यादी नि प्रातःकाळचे कर्म उरकल्यानंतर चालत असे व इतिहासपुराण श्रवण भोजनोत्तर विश्रांतीनंतर चालत असे असे मानसांतील इतर वचनांवरून ठरते. प्रस्तावनेत 'वेद इतिहास पुराणकथा श्रवण' हे १२।६ प्रकरण पहावे. प्रातःकाळी इतिहास पुराण श्रवण कथनास हरकत नाही पण वेदश्रवण भोजनानंतर करू नये. 'वेदपुराणा वसिष्ठ वर्णिति। ऐकति राम सकल जरि जाणति। (७।२६।२)' वेदांचा अर्थच इतिहास पुराणांत स्पष्ट केलेला असतो म्हणूनच म्हटले

आहे. 'अन्तर्गतोऽपिवेदांना सर्व शास्त्रार्थवेद्यपि। पुमानश्रुतपौराणो न सम्यग्गतिमाप्नुयात्' (प.पु. शिवराघव संवाद. रा.चं.) यासाठीच मानसात श्रुतिपुराण, वेदपुराण, निगमागम असे उल्लेख वारंवार आढळतात. पुराण हा एकच ग्रंथ आहे व तो अपौरुषेय आहे हे 'पुराण' या बृहदारण्यकोपनिषदांतील ४।२।१० या पूर्वी दिलेल्या अवतरणानेस्पष्ट होते. (क) मनलाउनि - मन लावून, सादर श्रवण करण्याविषयींचे उल्लेख आतापर्यंत पुष्कळ वेळा येऊन गेले आहेत.

(२) स्वयं कथिति अनुजां समजाउनि - स्वतःश्रवण करीत त्यावेळी तिथे बंधू तेथे असतच तथापि, नंतर त्यांना समजावून सांगतात. काय सांगतात? वेदपुराण श्रवणाचे महत्त्व, वसिष्ठगुरूंचे उपकार, श्रवण केलेल्यांतील महत्त्वाच्या व कठीण भागांचे विस्तृत विवेचन इत्यादी गोष्टी समजावून सांगतात असे म्हटले म्हणजे मतभेदांस जागा राहणार नाही. 'वेदपुराण उदधि घन साधू' (१।३६।३) वसिष्ठ मेघांचेच कार्य करीत असल्याने वसिष्ठाचे महत्त्व सांगणे योग्यच होईल. 'ब्रह्मपयोनिधी, मंदर ज्ञान, जाण सुर संत। काढिति मथुनि कथा सुधा भक्तिमाधुरीमंत॥ वाल विरति, असि बोध, रिपु मदमोहादि वधून। जय मिळतो हरि भक्ति ती...' (७।१२०) याप्रमाणे वेदपुराण व वेदपुराण वक्ते वसिष्ठ यांचे महत्त्व सांगतात. (क) श्रवण केलेल्याचे मनन चांगले व्हावे म्हणून तो विषय कोणास तरी समजाऊन सांगणे फार महत्त्वाचे असते. स्वतःस समजणे किंवा समजले असे श्रवण करताना वाटणे सोपे असते; परंतु स्वतःस समजले की नाही याची प्रतीती दुसऱ्यांस समजावून सांगताना स्वतःला खरीखुरी येते. 'श्रवणं तु गुरोः पूर्वं मननं तदनन्तरम्॥ निदिध्यासनमित्येतत् शुद्धबोधस्य लक्षणम्॥' (शु.र.उप.) (ख) राममुखाने श्रवण करण्याची लालसा बंधूंना असेच. 'ऐकुं इच्छिती प्रभुमुखवाणी। होइ सकल जर्णे भ्रमहानी' (७।३६।३) येथेही 'सोंगा योग्य किं नटें नाचणें' (२।१२७।८) हाच हेतू आहे. 'धर्ममार्गं चरित्रेण' दाखवितात अशी रामतापिनी श्रुती आहे.

चौ. ७(१) उषःकालिं रघुनायक उठती। मायपितागुरु यां शिर नमती॥ असे येथे म्हटले दो. ३५८।७ मधे म्हटले आहे की 'नमुनि विप्र सुर गुरु पितृ माते। आशिस मिळुनि मुदित ते भ्राते' येथे आशीर्वाद मिळाल्याचा उल्लेख नाही; म्हणून हे नमन प्रातःकाळी उठल्याबरोबर प्रातःस्मरणांगभूत आहे असे मानले पाहिजे. प्रत्यक्ष नमन केल्यानंतर सर्व ठिकाणी आशीर्वाद मिळाल्याचे वर्णन आहे. शिवाय रामचंद्र मातापिता व गुरु यांना नमन करताना शास्त्राने सांगितल्या प्रमाणे पायांवर मस्तक ठेऊन नमन करीत असत. यास अपवाद दशरथांच्या बाबतीत फक्त एकदाच (१।३०८।३) आहे, त्याचे कारण तेथे टीकेत दिले आहे. येथे पायावर मस्तक ठेवल्याचा व आशीर्वाद मिळाल्याचा उल्लेख नाही; म्हणून हे वाचिक व मानसिक नमन आहे असेच मानणे सयुक्तिक आहे. (क) ३५८।७ मध्ये पायांचा उल्लेख नसण्याचे कारण तेथील नमन एकाच प्रकारचे नाही. विप्रसुरगुरु यांना वाचिक मानसिक आहे व मातापिता यांस प्रत्यक्ष आहे. पद शब्द तेथे घातला असता तर काही टीकाकारांनी अनर्थ केला आहे तसा सर्वांना करावा लागला असता. तेथे नमनाचा क्रम उलटा घेण्यात सुद्धा एक महत्त्वाचे कारण आहे. प्रत्यक्ष नमन पिता व माता यांना असून आशीर्वाद त्यांनीच दिले आहेत; म्हणून ते शब्द (पितामाता) दुसऱ्या चरणाजवळ आणावे लागले व कोणत्याही बाजूने क्रमभंग होऊ नये म्हणून उलट क्रम लिहावा लागला. पुत्राने नमन करण्याचा

क्रम माता, पिता (विद्या) गुरु सुर विप्र असा उतरता आहे, असला पाहिजे. 'मातृदेवः भव, पितृदेवःभव, आचार्यदेवःभव' अशा क्रमानेच उपनयनाचे वेळी आज्ञा दिलेली असते. त्याच क्रमाने येथे मानसिक व अप्रत्यक्ष वंदन आहे. (माय, पिता, गुरु) म्हणून पद शब्द नाही व आशीर्वाद नाही. येथील गुरु मोक्षगुरु नसून विद्यागुरु - 'उपाध्ययात् दशाचार्यः आचार्याणां शतं पिता॥ सहस्रं तु पितृन् माता गौरवेणाऽतिरिच्यते' (मनु २।१४५) 'पितुर्दशगुणा माता' या वचनात दश शब्द अनंतवाची आहे जसा 'तो कणवात्मा दशांगुळें उरला' किंवा 'अत्यतिष्ठत् दश अंगुलम्' (ऋग्वेद) यात आहे.

(ख) उठल्यानंतर प्रातःस्मरणपूर्वक मानसिक वंदन केल्याचा उल्लेख करून एकदम दूर उडी मारली. शौचस्नानसंध्यादिकांचा उल्लेख पुढे ३५८ मध्ये केला असल्याने येथे केला नाही. ही मानसनिर्मात्यांची लेखनरीती सर्वत्र लक्षात ठेऊन एकाच विषयाचे अनेक ठिकाणी भागशः (अंशतः) केलेले वर्णन एकत्र करून ते प्रत्येक ठिकाणी गृहीत धरावे. येथे प्रातःकाळी उठल्यापासूनचा दिनचर्याक्रम सांगत आहेत. हाच विषय जेथे वर्णिला असेल तेथील वचने भरीस घालणे जरूर आहे. शिकार करणे हा नित्य आवश्यक विधी-कर्म नसून नैमित्तिक आहे म्हणून तो पूर्वीच्या विषयक्रमाने आधी वर्णन केला; त्यांत सांगता येईल तेवढा दिनचर्याक्रम सांगितला. प्रातःकाळापासून वर्णन करीत मधे शिकारीचे वर्णन केले असते तर ते नित्याचे आवश्यक शास्त्रीय कर्म ठरले असते. किती सावधानता राखली आहे याचा विचार करावा. (मा.पी.मधील येथील व ३५८ मधील विवरण पहावे.)

(ग) मातेचा (जननीचा) अधिकार व महती इतकी आहे की संन्यासी झालेल्या पुत्राला संन्यासी नसलेल्या जनकाने वंदन केले पाहिजे; पण संन्यासी पुत्राने जननीला आपल्या सद्गुरूप्रमाणे सदंड विधिपूर्वक नमन केले पाहिजे. जे जे मातृभक्त होते ते ते सर्व मोठे, प्रतिष्ठित, कीर्तिमान झाल्याची साक्ष भारताचा इतिहासच नव्हे तर यूरोपचा कालपर्यंतचा इतिहास देतो. नेपोलिअन, लेनिन, मुसोलिनी, हिटलर वगैरे सर्व प्रसिद्ध पुरुष निवृत्त मांस व मातृभक्त होते. ज्या देशांत, ज्या कुटुंबात मातांचा मान राखला जात नाही तो देश, ते कुटुंब, त्या व्यक्ती शेवटी अपमानार्ह, दुःखी, कष्टी, संकटग्रस्त होतात. म्हणूनच 'न मातुः परदैवतम्' असे शास्त्र सांगते. आजमात्र मातापितारां पुत्र शिकविती सोळा दूणे आठ म्हणा। साठ जाहली वर्षे नाही हॅट शिरावर मूर्खपणा॥ (हिंदीचा अनुवाद) असे उलटे झाले आहे! त्याचे फळ प्रत्यक्ष भोगावयास मिळत आहे, तरि डोळे उघडत नाहीत.

चौ. ८(१) आज्ञा घेति करिति पुरकाजा - स्वतः राजाने अयोध्यापुरीची जी कार्ये - कामे पहावयाची असत ती दशरथराजांची आज्ञा घेऊन स्वतः रघुनाथ पाहू लागले. हेतू हा की अयोध्यावासी लोकांना सर्व प्रकारे सुखी करावे, वडील वृद्ध झाले असल्याने त्यांच्यावरील कार्यभार कामाचा बोजा हलका करावा, शिकलेल्या राजनीती शास्त्राचा प्रत्यक्ष अनुभव घ्यावा, इत्यादी हेतूंनी ही उमेदवारी, हा स्वयंसेवकपणा सुरू केला.

(२) बघुनि चरित हर्षित मनिं राज - सुविद्य धन मेळवी वचन आयके, आवरी। प्रपंचभर घे शिरीं करि कृपा पिता त्यावरी (कैकाः) आपल्या डोळ्यां देखत १३।१४ वर्षांच्या पुत्राने राज्यकारभार

उत्तम रीतीने चालविलेला पाहून कोणत्या धर्मशील, प्रजावत्सल राजाला हर्ष होणार नाही! दशरथांस तर फार वृद्धपणी पुत्र झाला असल्याने किती हर्ष झाला असेल याची कल्पना कोणासही येणे आज शक्य नाही. शिवबांच्या जिजामातेला मात्र स्वानुभवाने ही कल्पना करता आली असेल! (क) हर्षितमनिं - एवढा हर्ष झाला तरी तो बाहेर दाखविला मात्र नाही हे या शब्दानी सुचविले. ल.ठे. येथे मुलांच्या पालकांनी राखावयाच्या दक्षतेचे दिग्दर्शन केले. आपल्या आचरणाने, गुणांमुळे, मातापिता आपल्यावर प्रसन्न आहेत, आपल्या आचरणाने त्यांस हर्ष होतो हे मुला मुलीस कळल्यास त्यांच्या ठिकाणी अहंकार उत्पन्न होतो व तो मानसिक कॅन्सर, महारोग शेवटी त्यांचे अकल्याण करतो व पालकांस दुःखद, पश्चात्तापाचे कारण ठरतो. शिष्य, पत्नी, नोकर यांविषयी असेच समजावे. या बाबतीत पालकादिकांनी फार सावध राहिले पाहिजे. (ख) आता या भौतिक दृश्यनाट्यरसांचे पर्यवसान महाकाव्याप्रमाणे एका भक्तिरसात करून, ही कृपेची लाट अयोध्येपासून दूरवर वहात गेलेली दाखवतील.

हिं.दो. । ब्यापक अकल अनीह अज निर्गुन नाम न रूप ॥
॥ भगत हेतु नाना बिधि करत चरित्र अनूप ॥२०५ ॥

म.दो. । व्यापक अकल अनीह अज निर्गुण नाम न रूप ॥
॥ भक्तांस्तव विविधा चरित अनुपम करत अमूप ॥२०५ ॥

अर्थ : जे (ब्रह्म) व्यापक, पूर्ण (अकल, निरंश) निष्क्रिय (अनीह), जन्मादिरहित, निर्गुण, नामरहित व रूपरहित आहे तेच भक्तांसाठी (मनुष्य बनून) नानाप्रकारचे अनुपम व अपार (अमूप-अमाप) चरित्र करीत आहे ॥२०५॥ (सती-पार्वती=भवानी, व भरद्वाज यांच्या शंका वातावर हे पुनः पुन्हा हेमगर्भ मात्रांचे वळसे चाटवले जात आहेत.

टीका : या दोह्यांतील बहुतेक विशेषणे दो. १९८ मध्ये वापरून कौसल्येच्या भक्तीची महती दाखविली. दो. १९९ मध्ये तसेच करून त्या दाम्पत्याच्या (कौसल्यादशरथ) परमप्रेमाचा प्रभाव दाखविला व येथे भक्तांच्या प्रेमाचा महिमा वर्णिला आहे. भगवान भक्तांसाठी अवतार घेतात हा शिवजींचा व मानसातील मुख्य सिद्धांत या प्रकरणात वरचेवर त्रिवार दाखविला. अधिक विस्ताराची आवश्यकता नाही.

बाललीला प्रकरण येथे समाप्त झाले. आता ही भक्तवात्सल्याभागीरथी अयोध्येतून निघून सिद्धाश्रमांत जाईल व तेथून बरीच पुष्ट झालेली जनकपुरीत जाईल व तेथे तर तिला महापूर येईल.

श्रीमानसगूढार्थ- चंद्रिका बालकाण्ड अध्याय तेविसावा समाप्त.

श्री रघुवीर विवाह प्रकरण - पार्वतीच्या चौथ्या प्रश्नाचे उत्तर

अध्याय २४वा

विश्वामित्रयज्ञ संरक्षण व अहल्योद्धार प्रकरण (२०६।१-२११)

हिं. । यह सब चरित कहा मैं गाई। आगिलि कथा सुनहु मन लाई ॥१॥
। बिस्वामित्र महामुनि ग्यानी। बसहिं बिपिन आश्रम शुभ जानी ॥२॥

म. । हे सब चरित कथित मी गाउनि। पुढिल कथा ऐका मन लाउनि ॥१॥
। ज्ञानी विश्वामित्र महामुनि। विपिनिं वसति आश्रम शुभ जाणुनि ॥२॥

अर्थ : हे सर्व चरित्र विस्तारपूर्वक (गाई-गाउनि) सांगितले; आता पुढील कथा मन लावून श्रवण करा ॥१॥ ज्ञानी विश्वामित्र महामुनी शुभ आश्रम आहे हे जाणून अरण्यात रहात असतात ॥२॥

टीका चौ.१(१) निर्गुण ब्रह्म सगुणदेहधारी का होते; प्रभु मग वदा राम-अवतारा; आणि पुढे बालचरिताहि उदारा' हे पार्वतीचे पहिले तीन प्रश्न होते. यातील तिसऱ्या प्रश्नाचे उत्तर रामचंद्रांच्या बाललीला = बालचरित्र वर्णन करून मागल्या दोह्यापर्यंत दिले; त्याविषयी उपसंहार रूपाने महेश येथे म्हणाले की 'हे सब चरित कथित मी गाऊनि. (क) पार्वतीचा चौथा प्रश्न 'वदा जानकिस कशी विवाही' आहे, म्हणून बालचरित्र समाप्त झाल्यानंतर या चौथ्या प्रश्नाचे उत्तर देण्यास आता प्रारंभ करणार आहेत. म्हणून या मुख्य प्रकरणास श्री रघुवीर विवाह प्रकरण हे नाव देणे भाग आहे. म्हणून (ख) पुढिल कथा = श्री रघुवीरांनी जानकीशी विवाह जसा केला ती कथा. श्रीरघुवीरविवाह कथा. विश्वामित्रयज्ञरक्षण, अहल्योद्धार, पुष्पवाटिकाप्रसंग, भवचापभंग इत्यादी कथा श्रीरघुवीर-विवाहांगभूतच आहेत. (ग) येथे सुद्धा मनलाउनि श्रवण करण्यास सांगितले आहेच.

वि.सू. या चौथ्या प्रश्नाच्या उत्तराची कथा सांगण्याची ग्रंथप्रतिज्ञा १।१३।९ मध्ये केली आहे. त्यापूर्वील प्रतिज्ञा १।१२।९ मधे आहे. या दोन प्रतिज्ञांत अंतर १४ ओळींचे आहे. याने ध्वनित केले आहे की श्रीरामचंद्र (१४ वर्षांचे) चौदावे वर्ष चालू असलेले असता विवाह झाला. 'ग्रंथप्रतिज्ञा, प्रश्न व उत्तरें' हे प्रकरण प्रस्तावनेत पहावे.

चौ.२(१) विश्वामित्र महामुनि ज्ञानी - विश्वामित्र गाधिराजाचे पुत्र म्हणून त्यांस क्षत्रिय म्हटले गेले. त्यांची उत्पत्ती क्षत्रियवीर्यापासून किंवा ब्राह्मणवीर्यापासून ही झाली नव्हती. रामादिकांचा जन्म जसा याज्ञियपायसापासून झाला तसाच विश्वामित्रांचा झाला. ज्या पायसांत मंत्रशक्तीने ब्रह्मतेज निर्माण केलेले होते तो पायसभाग विश्वामित्रांच्यापेक्षा मोठ्या बहिणीने - सत्यवतीने भक्षण करण्यासाठी सत्यवतीच्या पतीने ऋचीक ऋषीने तयार केला होता. ऋचीक ऋषी ब्राह्मण होते, व ज्या पायसभागात क्षात्रतेज निर्माण केले होते, तो सत्यवतीच्या मातेने खाण्यासाठी ठेवला होता (तिलाही पुत्र नव्हता.) तो सत्यवतीने भक्षण केला व जो सत्यवती

साठी ठेवला होता तो तिच्या मातेने भक्षण केला. हे दोन्ही पायस भाग कोणी कोणता घ्यावयाचा हे सांगून ऋचीकाने सत्यवतीला दिले होते. सत्यवतीच्या आईला वाटले की स्वतःस अधिक गुणवान मुलगा व्हावा असे वाटेल हे स्वाभाविक आहे. तितका गुणवान पुत्र पत्नीच्या मातेस व्हावा असे वाटणे शक्य नाही. म्हणून तिने सत्यवतीचा भाग तिच्या जवळून घेतला व आपला भाग तिला भक्षण करण्यास सांगितले. पायसाच्या या अदलाबदलीमुळे ब्रह्मतेजयुक्त पुत्र विश्वामित्र गाधि राजाला झाला व क्षात्रतेजयुक्त पुत्र सत्यवतीला ऋचीकाला झाला. (ऋचिकाने आशीर्वाद दिल्यामुळे पहिला न होता दुसरा झाला इतकेच). विश्वामित्रांविषयी आणखी इतिहास पाहिजे असेल तर वा.रा.बा.कां.सर्ग ५१ ते ६५ त १।३३-३४ पहावे. भागवत स्कंध ९।१५ व विष्णुपुराण ४।७ पाहणे.

(२) त्यावेळी बहुतेक सर्वच मुनींचे आश्रम विपिनांत-वनांत-असत. या आश्रमाचे नाव सिद्धाश्रम असे वा.रा. सांगते. हल्ली ज्याला बक्सर - बक्सार म्हणतात त्याच्या आसपास हे स्थान होते. मोठ्या मुनींचे आश्रम पावन, परमपावन व रमणीय असत. तसाच हा सुद्धा होता. शीघ्र सिद्धिदायक होता म्हणून सिद्धाश्रम म्हणत. येथे त्यापूर्वी कश्यप व अदितीनी तपश्चर्या केली होती व वामनावतार येथेच झाला होता. या त्या स्थानाच्या वैशिष्ट्यामुळे विश्वामित्र तेथे येऊन राहिले होते. त्यापूर्वी ते कौशिकी नदीच्या काठी रहात असत. ल.ठे. — येथे विश्वामित्र महामुनी आहेत; पण आता क्रमशः ते मुनिवर, मुनी व शेवटी दशरथाच्या भेटीत विप्र बनतीलच हे सकारण घडेल.

हिं. । जहँ जप जग्य जोग मुनि करहीं। अति मारीच सुबाहुहि डरहीं ॥३॥
। देखत जग्य निसाचर धावहिं। करहिं उपद्रव मुनि दुख पावहिं ॥४॥
। गाधितनय मन चिंता ब्यापी। हरि बिनु मरहिं न निसिचर पापी ॥५॥
म. । तिथं जप यज्ञ योग मुनि करती। अति मारीच-सुबाहुसि डरती ॥३॥
। देखत यज्ञ निशाचर धावति। त्रास देति मुनि दुःखा पावति ॥४॥
। गाधिज-चित्ता चिंता व्यापि। हरिविण मरति न निशिचर पापी ॥५॥

अर्थ : तिथे (त्या सिद्धाश्रमांत) जप, यज्ञ, योग (इत्यादी साधने) करीत असत पण त्यांना मारीच व सुबाहू यांचे अती भय वाटत असे ॥३॥ यज्ञ दृष्टीस पडताच (यज्ञाचा धूर दिसताच) ते निशाचर धावून येत व त्रास देत असत व मुनींना पुष्कळ दुःख होत असे ॥४॥ गाधिपुत्र विश्वामित्राच्या चित्ताला चिंता लागली की हे पापी राक्षस हरीशिवाय (इतराकडून) मरणार नाहीत (तरी काय करावे) ॥५॥

टीका चौ.३(१) तिथ = तिथे; मूळात जहँ = जिथे आहे पण त्याचा संबंध हिंदी भाषानुसार मागल्या चौपाईशी असल्याने मराठीत तिथे असा अर्थ होतो. (क) त्या सिद्धाश्रमात पुष्कळ मुनिगण होते हे पुढील वचनावरून स्पष्ट आहे. 'राहुनि करिति दया विप्रांवर' (२१०।७) 'सहमुनिवृंद सहर्ष निघाले' (२१२।४) विप्र = मुनि हा अर्थ मानसात अनेक ठिकाणी आहे. (ख) जप शब्दाने उपासना, यज्ञ शब्दाने कर्म व योग शब्दाने ज्ञानमार्ग सुचविला. 'योग दे ज्ञाना' (३।१६।१). जप

व योग यांच्यामध्ये यज्ञ शब्द घालून सुचविले की हे यज्ञ उपासनांगभूत होते. (ग) महामुनी ज्ञानी असून सुद्धा भक्तिमार्गाचा अवलंब त्यानी केला होता इतकेच नव्हे तर भक्तीचे प्राधान्य होते हे जप यज्ञ शब्दांस प्राधान्य देऊन सुचविले आहे. या भावाची पुष्टी 'हरिबिनु मरति न' या त्यांच्या भावनेने केली आहे. वामनावताराने परम पुनीत झालेल्या स्थानी येऊन राहिले. यानेही भक्तिभावनाच दर्शविली जाते. (२) मारीच सुबाहु - हे ताडकेचे मुलगे. १।२४।४-६ च्या टीकेत माहिती दिली आहे.

चौ. ४(१) देखत यज्ञ – हे शब्द भावगर्भित आहेत; पुढे 'ऐकत यज्ञ' म्हटले आहे. येथे राहणारे मुनिवृंद या राक्षसांना इतके भीत असत की मंत्रांचा उच्चार वैखरीने न करता, चकार शब्द सुद्धा न बोलता यज्ञाला प्रारंभ करीत; पण अग्निस्थापना होऊन तो धूर वर आकाशात जाताना दिसणारच; तो दिसला म्हणजे त्या पाळतीवर असणाऱ्या राक्षसांना कळे की यज्ञ सुरू झाला आहे. मग ते येऊन यज्ञ विध्वंस करण्यासाठी, यज्ञ बंद पाडण्यासाठी नानाप्रकारे त्रास देत. हाडे, रक्त इत्यादी यज्ञमंडपात टाकणे, ध्वजा पताका फाडणे मोडणे साधारण मुनी सापडले तर पकडून खाऊन टाकणे इत्यादीप्रकारे त्रास देत असत व त्यामुळे विश्वामित्रांसारख्यांना सुद्धा दुःख होत असे. 'परदुःखेन दुःखिता विरलाः' अशा विरलांतले विश्वामित्र हरिभक्त होते.

चौ. ५(१) गाधिज चित्ता चिंता व्यापी - महाज्ञानी, महामुनी असून नुसते दुःखीत नव्हे तर चिंताकुल कसे झाले अशी शंका कोणी भक्तिविमुख, परदुःखशीतल, परोपकारविमुख ज्ञानी घेतील हे जाणूनच दुःख चिंता यांची सांगड गाधिज (गाधितनय) शब्दाशी घालून ठेवली आहे. येथे गाधिज शब्दाने सुचविले की क्षत्रिय कुलावतंस गाधि महाराजांचे पुत्र होते विश्वामित्र; मुनींना विप्रांना होत असलेली पीडा निवारण करून गो. ब्राह्मण प्रतिपालन करणे हा त्यांचा स्वभाव धर्म होता. ते सर्व शास्त्रविद्यापारंगत होते व त्या निशाचरांचा नाश करणे त्यांच्या हाताचा मळ होता. पण ब्रह्मर्षी झाले असल्याने शस्त्रास्त्रधारण करणे हा अधर्म होता. ब्रह्मतेजाने शाप देऊन मारावे तर क्रोधाचा आश्रय केल्याशिवाय ते घडणे अशक्य! क्रोधानेही धर्माचा नाश होतो 'क्रोध -- धर्माला पळवित' (४।१५।४) शिवाय परदुःखाने दुःखी होणे, चिंतातुर होणे हा दोष नसून ते खऱ्या हरिभक्तांचे लक्षण आहे. 'दुःखि दुःख बघतां सुखि सुख पर (७।३८।१) हे संत लक्षण भगवंतानीच सांगितले आहे. ही सर्व कारणे बाह्य आहेत; चिंतेचे मुख्य कारण 'हरिबिनु मरति न निशिचर पापी' या पुढल्या चरणात ध्वनित आहे.

(२) हरिबिनु मरति न निशिचर पापी - दशरथासारखे देवशत्रूंचा स्वर्गात जाऊन संहार करणारे महावीरक्षत्रिय, व परशुरामासारखा भगवद्‌वतार विद्यमान असता असे का? जरी कदाचित दशरथाने मारीच सुबाहूंस मारले असते तरी त्यांची माता ताडका स्त्री असल्याने दशरथाने तिचा वध करणे अधर्म घोरपाप ठरले असते. परशुराम भगवदवतार असले तरि त्यानी निशाचर वध कधीच केला नाही; शिवाय परशुराम प्रवेशावतार होते; त्यांच्या हातून हे मरावयाचे नाहीत हे विश्वामित्रांनी जाणले. त्यांचा विनाश श्रीहरीच्या हाताने व्हावयाचा आहे हे त्रिकालज्ञ सर्वज्ञ महामुनींनी जाणले. (क) निशिचर पापी – 'दिसती भीमरूप सब पापी... ॥ जेणें होइ धर्म निर्मूलन श्रुतिविरोधि ते करिती भूल न ॥' (१।१८३।५) हे रावणाने धर्मविध्वंस करण्याची आज्ञा दिलेल्या

राक्षसांचे वर्णन आहे. मारीच रावणाचा एक मामाच होता. रावणाने ठिकठिकाणी या असल्या धर्म विध्वंसक असुरांची ठाणी, नाकी निर्माण केली होती. येथे मारीच, सुबाहु, ताडका व त्यांचे सैन्य; दण्डकारण्यात जनस्थानात शूर्पणखा खरदूषण व त्यांचे सैन्य; किष्किंधेत वाली व त्याचे सैन्य (मित्र-बनवून); दक्षिण सागरात सिंहिका व लंकेच्या मुख्य द्वाराशी लंकानगरीची देवता लंकिनी. या प्रकारे सर्व पृथ्वीतलावर जिकडे तिकडे राजनैतिकदृष्ट्या उत्तम बंदोबस्त करून ठेवला होता. हे राक्षस आपणांस मारता येणार नाहीत असे दशरथासारख्यास सुद्धा वाटत होते हे पुढे लवकरच दिसेल. या सर्व पापी निशाचरांचा विनाश हरिशिवाय होणार नाही हे जाणून विश्वामित्र चिंता = विचार करू लागले. चिन्तन करू लागले. चिन्ता = स्मृती, आध्यान, 'स्याच्चिन्ता स्मृतिराध्यानम्' 'त्रीणि स्मरणस्य' (अ.व्या.सु.) चिन्तनात काय निष्कर्ष निघाला तो पुढल्या चौपाईत पहा.

हिं. । तब मुनिवर मन कीन्ह बिचारा । प्रभु अवतरेउ हरन महिभारा ॥६॥
। एहूँ मिस देखौं पद जाई । करि बिनती आनौं दोउ भाई ॥७॥
। ग्यान बिराग सकल गुन अयना । सो प्रभु मैं देखब भरि नयना ॥८॥
हिं.दो. । बहु बिधि करत मनोरथ जात लागि नहिं बार ॥
॥ करि मज्जन सरऊ जल गए भूप दरबार ॥२०६॥
म. । तैं मनिं मुनिवर करिति विचारा । प्रभु अवतीर्ण हरण महिभारा ॥६॥
। याच्यमिषें जाउन पद बघतो । विनति करून दो बंधु आणतो ॥७॥
। ज्ञान-विराग-सकल-गुण अयना। प्रभुस बघेन भरून मी नयनां ॥८॥
म.दो. । बहुविध करत मनोरथां जातां न लगे वार ॥
॥ करुनी सरयू-स्नान गत जेथें राजद्वार ॥२०६॥

अर्थ : तेव्हा मुनिवर विश्वामित्राने मनात विचार केला की महिभारास हरण करणारे प्रभू अवतरले आहेत ॥६॥ याच निमित्ताने जाऊन (प्रभूचे) पाय पाहतो आणि (राजा जवळ) विनंती करून दोन्ही बंधूंना घेऊन येतो ॥७॥ ज्ञान, विराग व सकल गुण यांचे निवासस्थान असणाऱ्या प्रभूला मी डोळे भरून पाहीन ॥८॥ (असे) नाना प्रकारचे मनोरथ करीत चालले (त्यामुळे) पोचण्यास वेळ लागला नाही. शरयूचे (जलात) स्नान करून (मग) राजद्वाराजवळ गेले. (दरबार = द्वार, दार) ॥दो.२०६॥

टीका चौ. ६(१) तैं मुनिवर मनि करिति विचारा – तैं = हरीच्या हातून निशाचरांचे मरण आहे इतके ठरल्यावर; (क) विचार करू लागले - पुन्हां चिंतन - ध्यान सुरू केले की हरीची भेट कशी होणार? ते या पृथ्वीतलावर केव्हा येणार? आणि या व इतर पापी निशाचरांचा विनाश केव्हा होणार? (ख) तेव्हा अंतर्ज्ञानाने दिसले की भूभार हरण करण्यासाठी प्रभू आधीच अंशासह अवतरलेले आहेत. (ग) प्रभू - शब्दाने सुचविले की यावेळी ते वयाने लहान असले तरी प्रभू आहेत, सर्वसमर्थ आहेत. त्याना अशक्य काय आहे!

(२) ल.ठे.– यापूर्वी महामुनी म्हटले आहे येथे मुनिवर म्हटले याचे कारण पुढील चौपाईत ध्वनित करतात की दशरथराजाबवळ याचना करण्याचा विचार मनाने निश्चित केला. त्याबरोबर महामुनित्व गेले. महामुनीने क्षत्रियराजाकडे जाऊन याचना (कसली का असेना) करण्याचे नुसते मनाने ठरविणे सुद्धा किती कमीपणा आणणारे आहे हे लक्षात ठेवावे. आता लवकरच मुनी होतील. ही याचना व्यावहारिकदृष्ट्या ऐहिक याचनाच आहे; कारण रामचंद्र परमात्मा आहेत हे रहस्य आता फक्त कौसल्या, वसिष्ठ व विश्वामित्र यांनाच माहीत आहे. पारमार्थिक दृष्टीने निर्दोष असली तरी लौकिक दृष्टीने ही याचना महामुनीला कमीपणा आणणारच; कारण 'तृणादपि लघुस्तूलः तूलादपिच याचकः ॥ वायुना किं न नीतोऽसौ, मामयं याचमेदिति' (सु.र.)

चौ. ७(१) याच मिषे जाऊनि पद बघतो (क) याच मिषें– या मारीच सुबाहूंचा वध करण्याच्या निमित्ताने. असली फार मोठी याचना करण्यास तसेच काही तरी सबळ कारण हवे. हे कारण भरपूर आहे. (ख) जाऊन पद बघतो. - पाहीन, बघेन (देखब) न म्हणता वर्तमानकाळच वापरला. आनव (भविष्यकाळ) न वापरता पुढील चरणातही आनौं= आणतो (आता आणतो) असेच म्हटले. याने विश्वामित्रांची भाववशता दिसून आली. रामलक्ष्मण व दशरथ अगदी थोड्या अंतरावर दिसत आहेत म्हणून म्हटले की जाऊन बघतो व आणतो. (ग) पद शब्दाने दास्यभक्ती सुचविली. (२) विनति = (हिं. बिनय) प्रार्थना, विनंती, याचना. ब्राह्मणाने क्षत्रियाचा, राजाचा आश्रित बनू नये; त्याने स्वसंरक्षणार्थ वाटल्यास अभिचार कर्म सुद्धा करावे पण राजाकडे याचना करू नये.

चौ. ८(१) भाववशतेतून वृत्तीवर येऊन डोळे उघडून पाहतात तो रामलक्ष्मण दशरथ जिथे दिसले होते तिथे जवळपास नाहीत; तेव्हा वाटले की आता अयोध्येत गेल्याशिवाय गत्यंतर नाही; म्हणून येथे 'प्रभूस बघेन' असा भविष्यकाळ वापरला. (देखब=पाहीन, बघेन) (क) अयना = अयनास; अयन = स्थान, निवास स्थान, घर. (ख) नयनां भरुनि = डोळे भरून. डोळे भरून पाहिन' याने सुचविले की विश्वामित्र ज्ञानी महामुनी असले तरी सगुणरूपाच्या दर्शनासाठी त्यांचे नेत्र तृषित झालेले आहेत. म्हणजेच ते सगुण साकाराचे भक्त आहेत; दास्यभाव पूर्वीच पद शब्दाने सुचविला आहे. हा इतकाच मनोरथ आहे असे नाही. पुष्कळ मनोरथ आहेत हे दोह्यात सांगतात.

दोहा (१) बहुविध करत मनोरथां - विश्वामित्र त्रिकालज्ञ, सर्वज्ञ महामुनी आहेत हे लक्षात असले तर त्यांनी विविध मनोरथ कोणते केले असतील हे सहज कळेल. प्रभू सर्वज्ञ सर्व शक्तिमान असले तरी नररूप राजकुमार झाले असल्याने मी त्यांना सर्व अस्त्रविद्या शिकवीन, आदिशक्ती जगज्जननी जनक कन्यका रूपाने अवतरली आहे तिकडे त्यांना घेऊन जाईन, भवचाप भंगाची लीला पाहीन, सीतारघुवीर विवाहोत्सव या डोळ्यांनी पाहीन; पुष्कळ दिवस प्रभूच्या संगतीत राहण्याचा, त्यांच्या दर्शन स्पर्शादिकांचा लाभ मला होईल व मी धन्य धन्य होईन. माझ्यासारखा भाग्यवान कोणी नाही! 'हर-उर-सर-सरसिज पद जे ही; अहोभाग्य मी पाहिन तेही' (५।४२।८)

(२) जातां न लगे वार - जाता जाता मनोरथ करीत गेल्यामुळे वार = फार वेळ लागला नाही. लवकरच पोचले. गीतावलीतील पदांत हे वर्णन आहे. 'करत मनोरथ जात पुलकि, प्रगटत आनंद नयो ॥ तुलसी प्रभु अनुराग उमगि मग मंगलमूल भयो' (पद ४७।४; राग. सारंग) पुढले ४८ वे पद सुद्धा या विषयींच आहे. 'प्रेमें यापरीं करित विचारा। येइ शीघ्र या सागर-पारा ॥' (बिभीषण ५।४३।१) (क) काही लोक वार शब्द मानसांत वार = दिवस असा करतात पण या अर्थाने कोठेच वापरलेला नाही; फक्त दो १९० मध्ये वार ३ वार एकदा आहे. वेळ या अर्थानेच २३० ठिकाणी तरी वापरला आहे - (बार, बारहि व बारा मिळून)

(३) करुनी सरयू - स्नान (गत) प्रातःकाळीच पोचले, स्नानसंध्येच्या वेळी पोचले असे यावरून मानण्याचे कारण नाही. तीर्थाच्या ठिकाणी दिवसा केव्हाही गेल्यावर तीर्थस्नान करणे जरूर असते. (४) गत जेथे राजद्वार - (गए भूप दरबार) दरबार = द्वार हा अर्थ ध्यानी न आल्याने टीकाकारांनी विविध अर्थ केले आहेत; पण दरबार शब्द मानसात द्वार या अर्थानेच अनेक ठिकाणी वापरला आहे. 'एक प्रबिसहिं एक निर्गमहिं भीर (गर्दी) भूपदरबार' (२।२३). दरबार चालू असता तेथे अतिशय गर्दी व कोणी शिरताहेत कोणी बाहेर पडताहेत असे होणे शक्य नाही; म्हणून भूपदरबार = भूपद्वार राजद्वार 'गयउसभा - दरबार तब सुमिरि रामपदकंज' (अंगद ६।१८) 'भइ बडि भीर भूप दरबारा। बरनि न जाइ बिषादु अपारा॥' (२।७६।६) वनगमनाच्यावेळी राम कौसल्येचा निरोप घेऊन दशरथांना वंदन करून वनात जाण्यासाठी कैकयीच्या वाड्यात जात असता नगरलोकांच्या दुःखविषादाच्या वर्णनात वरील चौपाई आहे. त्यावेळी दरबार भरलेला नव्हता व शक्य नव्हते. मानसात या चार ठिकाणीच हा शब्द आहे. पुढील चौपाईवरून हाच अर्थ निःसंदेह सिद्ध होतो. 'अभ्यागच्छन्महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ स राज्ञो दर्शनाकांक्षी द्वाराध्यक्षानुवाच ह ॥ शीघ्रमाख्यात मां प्राप्तं कौशिकं गाधिनःसुतम्' (वा.रा. १।१८।३७-३८) देवडी-द्वारा-जवळ आल्यावर विश्वामित्राने निरोप पाठविला आहे. तसेच येथेही घडले आहे हे पुढील चौपाई सुचविते. (क) नीतिमर्यादा आहे की राजाला किंवा अशा मोठ्या व्यक्तींना भेटावयाचे असल्यास द्वारपालाबरोबर निरोप पाठवून अनुज्ञा मिळाल्यावर मग त्यांस भेटण्यास जावे. हल्ली व्हिजिट कार्ड पाठवितात.

हिं. । मुनि आगमन सुना जब राजा। मिलन गयउ लै बिप्र समाजा ॥१॥
। करि दंडवत मुनिहि सनमानी। निज आसन बैठारेन्हि आनी ॥२॥
। चरन पखारि कीन्हि अति पूजा। मो सम आजु धन्य नहिं दूजा ॥३॥
। बिबिध भाँति भोजन करवावा। मुनिबर हृदयँ हरष अति पावा ॥४॥

म. । मुनि आगमन कळे जैं राजा। भेटूं जाति सह विप्र-समाजा ॥१॥
। करुनि दण्डवत सन्मानें मुनि। निज आसनिं बसवीले आणुनि ॥२॥
। प्रक्षालुनि पद कृत अति पूजा। मजसा धन्य आज नहिं दूजा ॥३॥
। भोजन नानाविधा घातलें। मुनिवर मनिं अति हर्ष पावले ॥४॥

अर्थ : (विश्वामित्र) मुनी आले आहेत असे कळताच (दशरथ) राजा आपल्या बरोबर विप्रसमाजास बरोबर घेऊन भेटण्यास गेले ॥१॥ दण्डवत प्रणाम करून मुनींस सन्मानाने आपल्या सिंहासनावर बसविले ॥२॥ त्यांचे पाय धुऊन अत्यंत (प्रेमादराने) त्यांची पूजा केली; (व म्हणाले की) आज माझ्यासारखा धन्य दुसरा कोणी नाही ॥३॥ (नंतर) नाना प्रकारांचे भोजन घातले (तेव्हा) मुनिवर मनात अतिशय हर्ष पावले (हर्षित झाले) ॥४॥

टीका. चौ. १(१) भेटुं जाति सह विप्र समाजा - जनकराजा विश्वामित्रांना भेटण्यास गेले तेव्हा कसे गेले हे पाहिले म्हणजे अर्थ अधिक स्पष्ट होईल. 'विश्वामित्र महामुनि आले। मिथिलापतिला वृत्त मिळाले॥ सहित सचिव शुचि भूरि भट भूसुखर गुरु जाति। मुदित असे मुनिनायका नृपा भेटाया जाति॥'(१।२१४) दशरथराजा दरबारात होते असे कोणी मानल्यास वसिष्ठादी विप्र सचिव व भट इत्यादिकांना घेऊन गेले असे मानणे योग्य ठरेल. ते घरी होते असे मानल्यास वसिष्ठादि विप्रमंडळीसह गेले असे मानणे सयुक्तिक होईल. हा दुसरा पक्षच या अल्प मतीस योग्य वाटतो; कारण पाय धुणे, पूजा करणे, व विशेषतः भोजन घालणे या गोष्टी घरीच घडणे सयुक्तिक व्यवहार्य आहे. विश्वामित्रांचे पूजन दरबारात शक्य आहे असे कदाचित मानले तरी भोजनासाठी दरबारातून बाहेर जाणे भाग आहे; व दरबार विसर्जन केल्याचा उल्लेख येथे नाही. (क) राजाच्या घरीच ही भेट झाली व तेथे विश्वामित्र येण्याच्या वेळी रामचंद्रादिकांच्या विवाहाविषयींची चर्चा चालली होती व वसिष्ठ हजर होते असे वा.रा. सांगते (१।१८।३६). येथे सुद्धा वसिष्ठ आहेतच हे पुढील २०८।८ या चौपाई वरून स्पष्ट आहे. मंत्रीसुद्धा हजर होते (वा.रा. १।१८।३७)

(२) विश्वामित्र देवडीजवळ न थांबता व निरोप न पाठविता दरबारात गेले असते तर राजाने विप्रसमाजास बरोबर घेऊन भेटण्यास जाण्याची आवश्यकताच नव्हती. तसेच देवडीपाशी जाऊन स्वागत करून दरबारात आणले असते तर बाकींच्या सर्व सभासदांनी अभ्युत्थानाने सन्मान केल्याचे वर्णन असते जसे अंगद दरबारात शिरल्याबरोबर रावणाशिवाय इतर सर्वांनी उठून सन्मान केल्याचे वर्णन आहे म्हणून घरीं जी वसिष्ठादी मंडळी जमली होती त्यांच्यासह जाऊन आणले असेच मानणे योग्य आहे.

चौ. २(१) दण्डवत नमस्कार करणे हेच सन्मानाचे एक मोठे लक्षण आहे. नंतर पाद्य व अर्घ्य समर्पण करून घरात आणणे हे दुसरे लक्षण होय 'सादर अर्घ्य देति गृहिं आणिति। षोडशपरिं पूजुनि सन्मानिति' (२।९।३) असे रामचंद्रांनी वसिष्ठांचे स्वागत केले आहे. 'प्रहृष्टवदनो राजा ततोऽर्घ्यमुपहारयत्' (वा.रा. १।१८।४२)

चौ. ३(१) कृत अति पूजा - आणले हे आवाहन, सिंहासनावर बसविले हे आसन, पाय धुतले हे पाद्य, व भोजन म्हणजे महानैवेद्य या चार प्रकारांचा उल्लेख स्पष्टच आहे. म्हणून षोडशोपचार पूजा केली असे मानणेच योग्य. (क) अति = अति प्रेमाने व आदराने.

(२) मजसा धन्य आजनहि दूजा - विश्वामित्रासारखे अत्यंत निस्पृह, तपोमूर्ति, महाज्ञानी भगवद्भक्त ब्रह्मर्षी बोलावून सुद्धा कधी कोणाकडे येणे दुर्लभ; असे असता ते मी न बोलावताच

आले व दर्शन दिले हे भाग्य माझ्याशिवाय इतर कोणास लाभलेले नाही व मलासुद्धा सर्व आयुष्यात आजच लाभले; म्हणून माझ्यासारखा धन्य, भाग्यवान, कृतकृत्य कोणी नाही. 'आज धन्य मी पहा मुनीश्वर। आपले दर्शन अघराशीहर ॥ बहुभाग्यें सत्संग लाभतो। विनाश्रमहि भव भंग पावतो ॥' (७।३३।७-८) 'सत्संगति दुर्लभ संसारा। निमिष, घडीभर, एकहि वारां' (७।१२३।६) वा.रा. सर्ग १८ श्लो. ४९ ते ५४ पाहण्यासारखे आहेत. 'कृतार्थोऽस्मिन्मुनीन्द्राहं त्वदागमन कारणात् ॥ त्वद्विधा यद्गृहं यान्ति तत्र चायान्ति संपदः' (अ.रा.)

चौ. ४(१) भोजन नाना विधा घातलें - भक्ष्य, भोज्य, चौष्य, लेह्य, षड्रसयुक्त व विविध पक्वान्नादिकांनी भोजन घातले. (क) मनात हर्ष झाला - बोलून किंवा मुखावर सुद्धा दाखविला नाही; याचे कारण या वेळी विश्वामित्र याचना करण्यास आले आहेत; प्रसन्न होऊन वर देण्यासाठी आलेले नाहीत. राजाचे परमधार्मिक, श्रद्धाभक्ती समन्वित आचरण अनुभवास आल्याने आनंद झाला व आपण मागू ते राजा देईल असे वाटले म्हणून हर्ष झाला. याप्रमाणे अतिथी रूपाने आलेल्या मुनिवरांचे पूजन भोजनादिक उरकल्यावर मगच व्यावहारिक चौकशी करतील. येथे अतिथी सत्काराचा विधी दाखविला. वाल्मीकींनी अतिथिभावाने रघुवीराचा असाच सन्मान केला आहे.

हिं. । पुनि चरननि मेले सुत चारी। राम देखि मुनि देह बिसारी ॥५ ॥
। भए मगन देखत मुख सोभा। जनु चकोर पूरन ससि लोभा ॥६ ॥
। तब मन हरषि बचन कह राऊ। मुनि अस कृपा न कीन्हिहु काऊ ॥७ ॥
। केहि कारन आगमन तुम्हारा। कहहु सो करत न लावउँ बारा ॥८ ॥

म. । तनय चारि घालिति मग पायां। राम वपुनि मुनि विस्मृत काया ॥५ ॥
। मग्न होति देखत मुख शोभे। जणुं चकोर राकाशशि लोभे ॥६ ॥
। नृप हर्षित मनिं, वदले वचना। मुनि अशि केली कृपा न कवणा ॥७ ॥
। कवण आपणां येण्या कारण। वदणें, करण्या लाविन वार न ॥८ ॥

अर्थ : (मुनींचे भोजन झाल्यावर) मग राजाने चारी पुत्रांस (मुनींच्या) पायांवर घातले. रामचंद्रांस पाहताच मुनी देहभाव विसरले ॥५॥ पौर्णिमेच्या चंद्रावर चकोराने लुब्ध व्हावे तसेच जणू विश्वामित्रमुनी मुखशोभा पाहताच (प्रेम) मग्न झाले ॥५॥ (ते पाहून) राजाला मनात हर्ष झाला; व म्हणाले की मुने, अशी कृपा आपण कोणावरही केली नाही ॥७॥ आपल्या येण्याचे जे कारण असेल ते सांगावे; ते करण्यास मी वेळ (विलंब) लावणार नाही ॥८॥

टीका चौ. ५(१) मग चारीतनय पायाँ घालिति - विश्वामित्रांचे जेवण झाल्यावर रामलक्ष्मण, भरतशत्रुघ्न यांना आणवून त्यांच्याकडून मुनींना नमस्कार करविला. मुनी प्रसन्न आहेत हे जाणून मुलांना आणून नमस्कार करविण्यात हेतू हाच की अशा महामुनींचा आशीर्वाद मिळेल व मुलांचे कल्याण होईल. (क) प्रथम रामचंद्रच नमन करणारे, त्यांच्याकडे पाहताच मुनींचे देहभान हरपले. भाव हा की आशीर्वाद देणे वगैरे व्यवहार घडू शकले नाहीत. ऐश्वर्यभाव जागृत झालेलाच होता;

कुशल विचारणे इत्यादी गोष्टी घडू शकल्या नाहीत. तु.दासांच्या जानकीमंगल ग्रंथात देहभान विसरल्याचे वर्णन नाही म्हणून तेथे हृदयाशी धरणे, मस्तकावर हात ठेवणे वगैरे माधुर्यभावाचा व्यवहार घडला आहे.

चौ. ६(१) चकोरपक्षी पूर्ण चंद्रकिरणांतील अमृताच्या लोभाने चंद्रबिंबावर लुब्ध होतो, टक लावून बघत राहतो. 'तसे रामचंद्र मुखचंद्र-छवि लोचन चारु चकोर', पान करीत तटस्थ राहिले; रूपामृत पान करण्यात दंग झाले. डोळे भरून रामचंद्रांना पाहण्याचा मुनिवरांचा मनोरथ पूर्ण झाला.

चौ. ७(१) 'नृपहर्षित मनिं' रामचंद्रांच्या दर्शनाने मुनींची जी दशा झाली ती पाहून दशरथांना हर्ष झाला. मुनिवरांचे अपार प्रेमच राजाच्या हर्षाचे कारण झाले. विश्वामित्र आपण होऊन आले व त्यांचे आपल्या पुत्रांवर अपार प्रेम आहे हे दिसल्याने दशरथ म्हणाले की (क) मुनि अशि केली कृपा न कवणा - अशी कृपा आपण कोणावर ही केली नाहीत, आज माझ्यावर केलीत. मी आपल्या अशा कृपेला पात्र झालो हे माझे महाभाग्य!

चौ. ८(१) आपण येण्याकारण कवण, वदणे - विश्वामित्र यापूर्वी कधी आले नव्हते; ते परम समर्थ आहेत, अती निःस्पृह आहेत. असे असता न बोलावता आले आहेत त्या अर्थी येण्यात काहीतरी हेतू असला पाहिजे हे व्यवहारकुशल व राजनीतिनिपुण दशरथांस कळण्यास वेळ लागला नाही; म्हणून येण्यातील हेतू विचारताच वेळ न लावतां आपला हेत पुरवितो असे म्हणाले. वा.रामायणांत असेच म्हटले आहे.

'यदर्थमागतोऽसित्वं ब्रूहि, सत्यं करोमि तत्' (अ.रा. १।४।४). आता विश्वामित्र सांगतात.

हिं. । असुर-समूह सतावहिं मोही । मैं जांचन आयउँ नृप तोही ॥९ ॥
। अनुज समेत देहु रघुनाथा । निसिचर बध मैं होब सनाथा ॥१० ॥
हिं.दो. । देहु भूप मन हरषित तजहु मोह अग्यान ॥
॥ धर्म सुजस प्रभु तुम्ह कौं इन्ह कहँ अति कल्यान ॥२०७ ॥
म. । असुर-समूह सतावित मजसी । आलों याचाया नृप तुजसी ॥९ ॥
। मज सानुज रघुनाथा द्यावें । निशिचर वध मी सनाथ व्हावें ॥१० ॥
म.दो. । भूपति! द्या मनिं हर्षुनी त्यजा मोह अज्ञान ।
॥ धर्म सुयश ही प्रभु तुम्हां यांचें अति कल्याण ॥२०७ ॥

अर्थ : हे राजा! असुरांचे समूह मला सतावीत असतात म्हणून मी तुझ्याजवळ याचना करण्यासाठी आलो आहे ॥९ ॥ अनुजांसह रघुनाथ मला द्यावे; म्हणजे निशाचरांचा वध होईल व मी सनाथ होईन ॥१० ॥ अहो भूपती! तुम्ही हर्षित मनाने द्या, मोह व अज्ञान सोडा; त्यामुळे प्रभो! तुम्हाला धर्म घडेल व सुयश मिळेल व यांचेही अती कल्याण होईल ॥दो.२०७ ॥

टीका चौ. ९-१०(१) निशाचरांच्या समूहांनी विश्वामित्रांना कसे सतावून सोडले होते याचे वर्णन २०६।३-५ मध्ये केले आहे. (क) नृप - तू नृप आहेस, निशाचरांपासून आमचे रक्षण करणे तुझा धर्म आहे; आणि 'याचक कधिहि न ऐकति 'नाही' (१।२३१।८) अशी तुमच्या कुळाची कीर्ती आहे म्हणून तुझ्यापाशी (तोही) याचना करण्यास आलो आहे. (२) रघुनाथ - रामचंद्र व अनुज = लक्ष्मण या दोघांनाच दे म्हणजे झाले, चौघांना मी मागत नाही; लहान असले तरी हे निशाचरांचा वध करतील व मी सनाथ होईन. आज मी अनाथासारखा आहे. माझे दैन्य अनाथता दूर करण्यास दुसरा उपाय नाही. (क) ही याचना कानी पडताच दशरथांचा चेहरा एकदम उतरला; ते खिन्न अप्रसन्न झालेले दिसू लागले; तेव्हा विश्वामित्र त्यांस म्हणाले.

दो. (१) भूपति! द्या मनिं हर्षुनी - नवव्या चौपाईत विश्वामित्राने तोही, तुजसी असे एकवचन वापरले; पण त्यामुळे राजा कदाचित अप्रसन्न होईल असे वाटून पुढल्या चौपाईत 'देहु' हे बहुवचन वापरले, व या दोह्यांतही देहु, तजहु (द्या, त्यजा) असे आदरार्थी बहुवचनच वापरले, एवढेच नव्हे तर उत्तरार्धांत प्रभू असेही राजाला संबोधिले. याचना करणारांनी दात्याला प्रसन्न ठेवण्याचा प्रयत्न किती व कसा करावा लागतो पहा! जगाच्या कल्याणासाठी याचना व विश्वामित्रांसारखे महामुनी ब्रह्मर्षी! पण त्यांना ही हे करावे लागले मग इतरांचे काय सांगावे! (क) भूपति = तुम्ही पृथ्वीचे स्वामी व पालक आहात (भूप) याचा विचार करा. असे खिन्न होऊ नका, हर्षाने, उत्साहाने व आनंदाने द्या दोघाना. (२) त्यजा मोह - रामचंद्र - राम माझा पुत्र आहे. तो लहान आहे वयाने, फार कोमल आहे. त्याच्याने हे परमदुष्कर कार्य कसे होईल. भलतेच काहीतरी होईल इत्यादी मोह =भ्रम सोडा, कोणत्याही प्रकारची चिंता, भीती नाही. (क) त्यजा अज्ञान् - रघुनाथ कोण आहेत याचा विचार करा, त्यांना मनुष्य मानू नका. यापेक्षा मी अधिक काय व कसे सांगू! (ख) ते लहान असले तरी राक्षसांचा वध लीलेने करतील, त्यांची कीर्ती होईल, तुम्हासही सुयश मिळेल. तुमचेही नाव दाता, सत्यावादी, ब्राह्मणसंरक्षक, धर्मसंरक्षक इत्यादी प्रकारे कीर्ती जगात पसरेल हे जाणून हर्षाने द्या. देतो म्हणून न देणे किंवा नाखुषीने देणे हे धर्मशीलांना, रघुवंशाला कलंक लागणारे ठरेल! (ग) यांचे अति कल्याण - कल्याणं मंगलं शुभं यांचे शुभमंगल होईल विवाह होतील, हा गूढार्थ आहे. पण राजाची मनःस्थिती गूढार्थग्रहण करण्यासारखी नाही. यांचे सर्वप्रकारे कल्याण होईल. ध्वनित केले की न देशील तर अकल्याण होईल.

(३) प्रभु - येथील प्रभू शब्दाचा अर्थ प्रभुता, ऐश्वर्य असा टीकाकारांनी घेतला आहे. तसा अर्थ करणे म्हणजे निष्कारण ओढताण करणे आहे; व तसे करण्याची आवश्यकताही नाही. प्रभु = पती, रक्षणकर्ता, पा रक्षणे (अ.व्या.सु) स्वामीत्वीश्वरः पतिरीशिता। अभिभूर्नायको नेता प्रभुः परिवृढोऽधिपः (अमरे) म्हणूनच वर रक्षण कर्ता असा अर्थ घेतला आहे. भाव हा की आम्ही मुनी, ब्राह्मण आहोत, व तुम्ही क्षत्रिय सम्राट आहात, आमचे संरक्षक = पती आहात; ते करणे तुमचे कर्तव्य आहे व करणे तुमच्या हाती आहे. या दोन पुत्रांना माझ्याबरोबर देऊन आमचे रक्षण करण्यास तुम्ही समर्थ आहात. (क) याचना श्रवण केल्याबरोबरच दशरथांची चर्या उतरली; आता विश्वामित्राची आज्ञा ऐकून काय दशा झाली ती पहा -

हिं. । सुनि राजा अति अप्रिय बानी । हृदयँ कंप मुख दुति कुमुलानि ॥१॥
। चौथेंपन पायउँ सुत चारी । बिप्र बचन नहिं कहेहु बिचारी ॥२॥
। मागहु भूमि धेनु धन कोसा । सर्बस देउँ आजु सहरोसा ॥३॥
। देह प्रान तें प्रिय कछु नाही । सोउ मुनि देउँ निमिष एक माहीं ॥४॥

म. । अति अप्रिय वच नृपें परिसलें । हृदयिं कंप मुख तेज हरपलें ॥१॥
। वृद्धपणीं सुत झाले चारी । विप्र वचन वदलां न विचारीं ॥२॥
। मागा भूमि धेनु धन कोषा । देउं आज सर्वस्व सहर्षा ॥३॥
। प्रिय न तनू प्राणांहुनि कांहीं । ते मुनि देउं निमिषिं एकाही ॥४॥

अर्थ : राजाने ते अती अप्रिय भाषण ऐकले व त्याच्या हृदयाचा थरकाप झाला, मुखकान्ती नाहीशी झाली (कोमेजली = कुमुलानी) ॥१॥ (राजा म्हणाला) हे चारी मुलगे मला अगदी म्हातारपणी झाले आहेत (हे जाणून सुद्धा) हे विप्र! तुम्ही विचारपूर्वक बोलला नाहीत! (याचना विचार करून केली नाहीत) ॥२॥ भूमी, धेनू, धन, खजिना, इत्यादी हवे ते मागा मी आजच्या आज सर्वस्व सहर्ष देतो (पण मुलांना मागू नका) ॥३॥ देह व प्राण यांपेक्षा अधिक प्रिय असे (जगात) काही नाही; (तरीसुद्धा) हे मुनी! ते सुद्धा एका निमिषात देऊन टाकीन ॥४॥

टीका चौ. १(१) म्हातारपणी झालेले पुत्र मागितले म्हणून ती वाणी, ते भाषण अप्रिय; व राम मागितला म्हणून अती अप्रिय वाटले दशरथांना राम फार प्रिय आहेत हे सुचविले. (क) दशरथांची छाती धडधडू लागली व तोंड अगदी निस्तेज झाले, कोमजले.

चौ. २(१) वि.ल.ठे. प्रथम महामुनी होते पण राजाकडे जाऊन याचना करण्याचे मनाने ठरविले तेव्हा मुनिवर झाले. हे मागे २०६।१ च्या टीकेत दाखविले आहे. याचना करण्यासाठी राजाच्या घरीं जाताच मुनी बनले. 'मुनि आगमन कळे जैं राजा' (२०७।१) 'मुनि! अशि केली कृपा न कवणा' (२०७।७). याचना करताच नुसते विप्र राहिले व ते सुद्धा विचारहीन, अविचारी विप्र! ठरले. 'विप्र! वचन वदलां न विचारी' असे स्पष्टच म्हणाले भूपती! महामुनीने क्षत्रियाजवळ, राजाजवळ याचना केल्याबरोबर विश्वामित्रांचीसुद्धा इतकी मानखंडना, मानहानी झाली! ही गोष्ट विशेष काही न सांगता केवळ शब्दांत बदल करून मोठ्या कौशल्याने क्रमशः ध्वनित केलेली उमगली म्हणजे गोस्वामींच्या भावनिदर्शन कला कौशल्याचे कौतुक करावें तितके थोडे असे वाटते.

(२) वृद्धपणी सुत झाले चारी - म्हातारपणी झालेल्या पुत्रांवर मातापित्यांचे फार प्रेम असते हे सर्व जाणतात. वृद्धपणापर्यंत संततिविहीन असणारांना अगदी म्हातारपणी मुलगा झाला म्हणजे तर तो प्राणासारखा प्रिय असतो, व त्याचा क्षणभर वियोग सुद्धा आई-बापांना दुःसह असतो ही गोष्ट विचारात घेऊन याचना केली नाही हे दशरथांच्या म्हणण्याचे सार आहे. अशा पुत्रांना मागून नेल्याने व तेही राक्षसवधासाठी अरण्यात नेल्याने आईबापांच्या हृदयास असह्य क्लेश होतील हे

विप्राच्या कोमल हृदयास कळणे जरूर होते. 'ब्राह्मणस्य हृदयं नवनीत' (सु.र.) 'कृपाविप्रउरिं फार असावी' (१।२८२।४). यावरून हे दर्शविले की तुम्ही तपश्चर्या करून ब्रह्मर्षी झाला असलात तरी तुमचे हृदय अद्याप विप्रासारखे कोमल झाले नसून ते क्षत्रिय हृदयासारखे निर्दय कठोरच आहे. दात्याच्या हृदयाला क्लेश होतील अशी याचना करणे म्हणजे हिंसा करणे होय व हिंसा करणे हा अधर्म आहे. (क) म्हणण्यातील भाव हा की वाटेल ते मागा असे दात्याने म्हटले तरी याचकाने देशकालपरिस्थिति इत्यादी गोष्टींचा विचार करून मागणे धर्म्य व योग्य ठरेल. 'सद्गुरु सोयरा झाला म्हणुन काय बाइल मागावी'॥ ऊस गोड लागला तरी काय मुळासगट खावा ॥ दशरथ सुचवितात की अशा अविचाराने केलेल्या याचनेची पूर्ती केली नाही तर तो दात्याचा दोष नाही. पण हे राजाचे मत ममतावश झालेल्या, आर्त बनलेल्या जीवाचे असल्याने सिद्धान्तभूत नाही.

चौ. ३(१) मागा भूमि धेनु धन कोषा... दशरथ सुचवितात की पितृहृदयाचा जरा तरी विचार करा व आपल्या मागणींत बदल करा. भूमी वगैरे पाहिजे ते मागा किंवा माझे सर्वस्व मागा. ज्याच्यावर माझी मालकी आहे असे इतर सर्व पाहिजे तर मागा पण रामलक्ष्मणांस मागू नका, एवढी माझ्यावर कृपा करा. पुत्रांशिवाय बाकी सर्वस्व याच क्षणी मोठ्या आनंदाने व सहर्ष (स.हरोसा) उत्साहाने देईन.

चौ.४(१) प्रिय न तनू प्राणांहुनि काहीं - देण्यासारख्या वस्तूंत प्राण ही शेवटची आहे. प्राणापेक्षा प्रिय, प्राणापलीकडे असलेली वस्तू म्हणजे आत्मा होय; तो कोणास देता घेता येत नाही. देह व प्राण सर्वच प्राण्यांना प्रिय असतात. 'सर्वांप्रियतनु परमा स्वामी' (५।२२।५) देह देणे म्हणजे गुलाम, दास बनणे. भाव हा की माझा हा देह सजीव, विना मोबदला ताब्यात घ्या; किंवा माझे मस्तक हवे तर स्वतः या हातांनी याच क्षणी कापून देतो पण पुत्र मागू नका. वा.रा.त दशरथाने म्हटले आहे की मी ससैन्य येऊन त्या राक्षसांपासून यज्ञाचे रक्षण करण्याचा प्रयत्न करीन; पण अजून १६ वर्षांपेक्षां लहान असलेल्या (ऊन षोडशवर्षः) रामाला तुम्ही मागू नका. त्याला तुम्ही नेणे योग्य नाही. २०वा सर्ग संपूर्ण वाचनीय आहे. या चौथ्या चौपाईत त्या सर्व सर्गाचे सार भरून ठेवले आहे अशी खात्री होईल.

हिं. । सब सुत प्रिय मोहि प्रान कि नाईं। राम देत नहिं बनइ गोसाईं ॥५॥
। कहँ निसिचर अति घोर कठोरा। कहँ सुंदर सुत परम किसोरा ॥६॥
। सुनि नृपगिरा प्रेम रस सानी। हृदयँ हरष माना मुनि ग्यानी ॥७॥

म. । प्रिय मज सुत सगळे प्राणासम। स्वामि! न देणे घडे राम मम ॥५॥
। कुठे घोर अति कठोर निशिचर। कुठें किशोर परम सुत सुंदर ॥६॥
। प्रेमरसाळा परिसुनि वाणी। ज्ञानी मुनि मनिं मोदा मानी ॥७॥

अर्थ : सगळे पुत्र मला प्राणासारखे प्रिय आहेत; तरी पण स्वामी! माझ्या रामाला देणे माझ्याने होणार नाही ॥५॥ ते अती घोर व कठोर (हृदयाचेही) निशाचर राक्षस कुठे व माझा परम सुंदर व अती किशोर वयाचा मुलगा कुठे? ॥६॥ दशरथाची ही प्रेमरसाने

भरलेली वाणी ऐकून ज्ञानी मुनींनी मनात आनंद (मोद = हर्ष) मानला (त्यांना आनंद झाला) ॥७॥

टीका चौ. ५(१) प्रिय सुत सगळे...राम मम – या चौपाईत सुचविले की बाकी सगळे पुत्र प्राणासारखे प्रिय आहेत; माझे प्राण दिले तरी त्यांचा तुम्हाला काही उपयोग होणार नाही. तिघे पुत्र माझे प्राण आहेत; त्या माझ्या प्राणांना नेल्याने तुमचे कार्य होण्यासारखे असेल तर मी त्यांना देऊन निष्प्राण (मूर्छित) होऊन राहीन. (क) पण राम, प्राणाहून प्रिय असलेला माझा आत्माच आहे. जीव आहे. तो कसा देता येईल? तो देणे माझ्या हातात नाही. जीव असेल तर प्राण परत येण्याची शक्यता आहे. जीव आत्मा देयवस्तू नाही व तो निघून गेला की परत येण्याची शक्यता नसते. आता राम व ते निशाचर यांची तुलना करून सिद्ध करतात की अशा निशाचरांचा वध रामाच्याने होण्यासारख्या नाही; मग व्यर्थ घेऊन जाण्याचा काय उपयोग?

चौ. ६(१) रामचंद्र या वेळी सुमारे चौदा वर्षांचे आहेत दशरथांनी त्यांस परत किशोर म्हटले यात काही नवल नाही. परशुराम कठोर हृदयाने व वाणीने बोलत असता त्यांनीही लक्ष्मणास भूपकिशोर! म्हटले आहे. 'मायबाप शोकांबुधी लोटन भूपकिशोर!' (१।२७२). दशरथांनी सुचविले की हे अद्याप बालक आहेत. फार सुकुमार आहेत. (जनकपुरीतील स्त्रिया सीतेच्या सखी, शिवजी व कवी) इत्यादिकांनी रामलक्ष्मणांस यानंतरही किशोर म्हटले आहे. २००, २२१।७; २२९।१,२३२।१, २३२।३; २४२।१; २९०;इत्यादी पहा. किशोर = बाल (अमरे) त्या क्रूर, भयंकर, कठोर, राकट, राक्षसांस पाहूनच ते भितील इतके कोमल आहेत! येथे दशरथांचे वात्सल्य प्रेम प्रभावी झाले. प्रियपुत्र कितीही मोठा झाला तरी मातापितरांस तो बालकच वाटतो. (क) भाव हा की या अत्यंत विषमतेचा विचार तुम्ही केला नाहीत. अजून यांनी कधी युद्ध पाहिले नाही. केले नाही. 'बालो ह्यकृत विद्यश्च न च वेत्ति बलाबलम्। न चास्त्रबलसंयुक्तो नच युद्ध विशारदः॥' नचाऽसौ रक्षसां योग्यः कूटयुद्धाहिते ध्रुवम् (वा.रा. १।२०।७-९) असे दशरथ म्हणालेच आहेत.

चौ. ७(१) ज्ञानी - याने सुचविले की राम परमात्मा आहेत हे विश्वामित्रांस माहीत आहे; त्यामुळे रामप्रभूवर दशरथांचे ते अपार प्रेम पाहून आनंद झाला. पण बाहेर दाखविला नाही. (क) वा.रामायणांतील विश्वामित्रांस इतका क्रोध आला आहे की 'च चाल वसुधा कृत्स्ना विवेश च भयं सुरान्॥ त्रस्तरूपं जगत्सर्वम्(१।२१।४-६) अधिक श्रेष्ठ आदर्श कोणता ते वाचकांनी ठरवावे. ते विश्वामित्र भगवद्भक्तासारखे वागले नाहीत व ज्ञानी महामुनींच्या ठिकाणी विश्वाला संत्रस्त करणारा, पृथ्वीला कंपायमान करणारा क्रोधरूपी चांडाल असणे उचित वाटते का ते ठरवावे.

हिं. । तब बसिष्ठ बहुबिधि समुझावा। नृप संदेह नास कहँ पावा ॥८॥
। अति आदर दोउ तनय बोलाए। हृदयँ लाइ बहु भाँति सिखाए ॥९॥
। मेरे प्रान नाथ सुत दोऊ। तुम्ह मुनि पिता आन नहि कोऊ ॥१०॥

म. । तैं वसिष्ठ विविधा समजावति। नृप–संदेह विनाशा पावति ॥८॥
। आणवि अति सादर दो तनयां। शिकवी विविधा धरुनी हृदया ॥९॥
। माझे प्राण नाथ सुत दोनी। तुम्हिं मुनि पिता आन नहिं कोणी ॥१०॥

अर्थ : (राम देणे घडणार नाही असे राजाने सांगितले) तेव्हा वसिष्ठांनी नाना प्रकारे राजाची समजूत घातली तेव्हा त्यांचे सर्व संदेह नाश पावले ।।८ ।। (मग राजाने) दोन्ही पुत्रांना अत्यंत आदराने (बोलावून) आणविले व त्यांना आपल्या हृदयाशी धरून विविध प्रकारे शिकविले (उपदेश केला) ।।९ ।। (मग विश्वामित्रास म्हणाले) हे नाथ! हे दोन्ही मुलगे माझे प्राण आहेत; मुने! तुम्हीच (आता) यांचे पिता आहात इतर कोणी (यांचा पिता) नाही ।।१० ।।

टीका चौ. ८(१) विविधा समजावति – (क) देतो असे कबूल करून मागितलेले न देणे म्हणजे मिथ्याप्रतिज्ञ होणे हे अत्यंत अकीर्तिकर आहे; व्यक्तिधर्माच्या दृष्टीने समजावले (ख) रघुकुळातील कोणीहि राजे कधीही मिथ्याभाषी झाले नाहीत 'रघुकुलरीतिस कदा खंडना। जावो प्राणहि वचन भंग ना ।।' (२।२८।४) न देण्याने कुलकीर्ती कलंकित होईल; इत्यादी कुलपरंपरा टिकविण्याच्या दृष्टीने सांगितले. (ग) विश्वामित्राचे तपोबल सांगून स्पष्ट केले की विश्वामित्रासारखे प्रतिसृष्टिकर्ते संरक्षक असल्यावर मुलांच्या विषयी कोणतीही चिंता करण्याचे कारण नाही. (घ) राम जरी अस्त्रविद्यापारंगत नसले तरी कौशिकासारखा अस्त्रविद्या पारंगत पूर्वी कोणी झाला नाही. दुसरा आज कोणी नाही व पुढे होणार नाही. ते ज्याच्यावर कृपा करतील त्याच्या ठिकाणी सर्व अस्त्रविद्या एका क्षणात निवास करील. (क) ते स्वतःच त्या राक्षसांचा वध करण्यास सहज समर्थ आहेत; पण तुमच्या पुत्रांचे कल्याण व्हावे, त्यांची व तुमची कीर्ती जगात पसरावी या हेतूने ते याचना करण्यास आले आहेत. रामलक्ष्मणांनी फक्त निमित्त बनावयाचे आहे राक्षसवधाचे. बाकी सर्व कार्य विश्वामित्रांची संकल्पशक्तीच करील. या पाच प्रकारांनी समजूत घातली. (२) राम परमात्मा आहेत हे गुप्त सांगितले वगैरे मानणे अनावश्यक व मानससंदर्भ विरोधी आहे. वा.रा. सर्ग २१।६-२१ यात हे विविध प्रकार वर्णिले आहेत. 'न रामगमने राजन् संशयं गन्तुमर्हसि' 'तवपुत्र हितार्थाय त्वामुपेत्याभियाचते' (श्लो. २०।२१)

चौ. ९(१) अति सादर - हे शब्द आणवी आणि शिकवी या दोन्हीकडे लावणे अधिक चांगले. 'भूपति द्या मनिं हर्षुनि' असे जे विश्वामित्रांने सांगितले होते त्याची पूर्णता 'आणवि अति सादर दो तनया' या वाक्याने दर्शविली. रामलक्ष्मणांस अती आदराने बोलावण्याने दाखविले की पुत्रप्रदान करण्यात राजाला संशय, भीती, उद्वेग इत्यादी झाले नाहीतच पण अती श्रद्धेने (सादर) हर्षाने व उत्साहाने देऊ बघत आहेत. (२) ते आल्यावर त्यांच्या मस्तकाचे अवघ्राण केले व हृदयाशी धरून प्रेमाने उपदेश केला. मुख्य म्हणजे ऋषींना मातापितागुरू मानून त्यांच्या आज्ञा पालन करीत जा बरं! त्यांची पूर्ण कृपा सेवा करून संपादन करा; या तपोमूर्ती महामुनींच्या प्रभावाने तुमचे सर्व प्रकारे कल्याण होईल. तेही तुमच्यावर मातेप्रमाणे प्रेम करतील; तुम्हाला मुळीच दुःख होऊ देणार नाहीत. तुम्ही सुशील आहातच, रघुकुल कीर्ती वाढवा; पण प्रकृतीला जपून रहा. संकोचाने मुनींपासून काही सुद्धा लपवून न ठेवणेच हिताचे होईल. इकडील काळजी मुळीच करू नका. मुनींच्या कृपेने तुम्ही विजयी होऊन रघुवंशविभूषण बनाल, व तुमची कीर्ती त्रैलोक्यांत पसरेल इत्यादी.

चौ. १०(१) माझे प्राण नाथ! सुत दोनी' हे सुंदर नाट्य आहे. माझे प्राण हे शब्द उच्चारल्यावर बोलवेना; थोड्यावेळाने नाथ! असे अत्यंत गहिंवरून म्हणाले. पुन्हा वाणी रुद्ध झाली; मग सुत दोनी असे म्हणून त्यांना मुनींच्या जवळ हातास धरून नेले. (क) हे माझे पुत्र नसून माझे प्राण आहेत; माझ्या प्राणांना मी आपल्या हवाली करीत आहे. सुचविले की यांच्या वियोगाने मला प्राणवियोगासारखे दुःख सोसावे लागेल हे खरे असले तरी पुत्रांच्या कल्याणासाठी मी ते सोसणे कर्तव्य आहे. जनकपुरीत दशरथ गेल्यावर रामलक्ष्मण येऊन भेटतात तेव्हा 'सुत हियँ धरत विषम दुख फिटले! जणुं मृत देहा प्राण भेटले' (१।३०८।४)

(२) तुम्हिं मुनि पिता आज नहि कोणी - 'जनिता चोपनेताश्च यस्य विद्यां प्रयच्छति। अन्नदाता भयत्राता पञ्चैते पितरः स्मृताः' जन्मदाता व उपनयन संस्कार करणारा हे दोन प्रकार विश्वामित्राकडे सोपविता येणे शक्य नाही. बाकी राहिलेले तीन प्रकारे पितृत्व (विद्यादान, अन्नदान व भयत्राण करणारा) विश्वामित्राकडे सोपविले. आपले पितृत्व निवृत्त करण्यसाठी सांगितले की 'आन पिता नहि कोणी' व विश्वामित्राचे पितृत्व प्रस्थापित करण्यासाठी म्हणाले की 'मुनि! तुम्हि पिता' आहात यांचे. जणू हा पुत्रप्रदान विधी यथासांग उरकला. आपली मालकी नाहीशी करून दुसऱ्याची मालकी मोबदल्यावाचून प्रस्थापित करणे हे दानातील मुख्य ध्येय असते. (क) हा आपला संकल्प सत्य करण्यासाठी दशरथ सम्राट असून सेवक, धन, दौलत, इत्यादी काही सुद्धा दिले नाही; एवढेच नव्हे तर प्राणप्रिय पुत्रांचे कुशल वरचेवर कळावे यासाठी दशरथांनी कोणत्याही प्रकारचा प्रयत्न केला किंवा करविला नाही. याला म्हणावे सत्य संधता!

(३) अध्यात्मपर अर्थ - राम = ज्ञान, आत्मानुभव; लक्ष्मण – वैराग्य, विश्वामित्र-सत्संग; त्यांचा यज्ञ = ब्रह्मसत्र, ज्ञानसत्र; ताडका- देहबुद्धी, मारीच-लिंगदेह, सुबाहु = कारणदेह, अहल्या = सात्विक श्रद्धा, भवचाप – संसृति, जानकी - प्रेमभक्ती ज्ञानाने सत्संगादी करून अज्ञान नाशादी केले तरी ज्ञानोत्तर भक्ती प्राप्त झाल्याशिवाय पूर्ण समाधान व निर्भयता नाही.

(४) ऐतिहासिक - सामाजिक दृष्टीने - विश्वामित्र म्हणजे अपार , अगाध अशी परमशक्ती, ब्रह्मतेज. याला विश्वाचे कल्याण करण्याची इच्छा व सामर्थ्य आहे पण तपोगुणाचा आश्रय न करता विश्वकल्याण साधले जावे म्हणून ते ब्रह्मतेज रामलक्ष्मणरूपी परमदुर्धर अशा क्षात्र तेजाचे साह्य घेऊ इच्छिते; पण रामलक्ष्मण राजपुत्र असल्याने त्यांच्या जनकाकडे जाऊन, त्या ब्रह्मतेजाने कमीपणा पत्करून, मानहानी करून घेऊन सुद्धा याचना केली! त्या तरुणांचे मन परस्पर वळवून, आईबापांना न विचारताच कायदेभंग करण्याचे प्रोत्साहन त्यांस दिले नाही. ब्रह्मतेज व क्षात्रतेज यांची पूर्ण एकी – शास्त्र, धर्म, नीती, न्याय इत्यादींचे उल्लंघन न करता झाली तर रामराज्य कसे होते व सर्व विश्व परस्परांशी मित्रत्वाने कसे वागते हे पुढे उत्तरकाण्डात सांगितले आहे. हीच गोष्ट श्रीसमर्थ रामदास स्वामी व शिवबा यांच्या संयोगाने कशी साधली हे इतिहासप्रसिद्ध आहे. आज कित्येक दशके ब्रह्मतेज व क्षात्रतेज यांची फारकत करण्याचे शिस्तशीर प्रयत्न चालू आहेत. त्यामुळे श्रीसमर्थ शिवबांच्या महाराष्ट्राची कशी पायमल्ली व दुर्दशा झाली आहे हे स्पष्ट करून सांगण्याची आवश्यकता नाही.

वि.ल.ठे. मागील दोहा २०७ या दोह्यांत (२०८) आठ आठ चौपायांऐवजी १०।१० चौपाया आहेत. याचे कारण दिसते ते मागील दोह्याच्या चौपायांत विश्वामित्राने रामासाठी याचना केली. राम हा पूर्णांक (१) एक आहे. तो अंक न मिळता इतर पुष्कळ गोष्टी मिळाल्या किंवा माझ्या जवळ असल्या तरी त्या सर्वांची किंमत '०' शून्य आहे. राम या पूर्णांकाची प्राप्ती झाली की माझ्या जवळ असलेली साधनेरूपी शून्ये त्याच्या आश्रयावर दिवसेंदिवस दसपट किंमत वाढवतील; व ती अनंत होईल असे विश्वामित्राचे हृद्गत आहे.

(२) दो. दो. २०८ मधील १० चौपायांनी या अंकाने दशरथांची भावना दर्शविली आहे की, रामही माझ्या जीविताचा पूर्णांक १ हा आहे. तो मजजवळ असेल तर माझे सुख दिवसेंदिवस १०।१० पट वाढत जाईल. त्याला नेलात तर माझा देह, प्राण, सत्ता, ऐश्वर्य इत्यादी सर्व गोष्टी '०' शून्यवत होणार! (क) असे असून सुद्धा दशरथराजाने पुत्रहितार्थ, आपली प्रतिज्ञा आपले वचन सत्य करण्यासाठी, रघुकुलरीती अखंड राहण्यासाठी, विप्रकाम्या पूर्ण करण्यासाठी, आपले प्राणाहून प्रिय, अल्पवयाचे कुमार जे अती कोमल, दुःख कानांनी सुद्धा न ऐकलेले; आईबापांपासून एक दिवससुद्धा दूर न राहिलेले सर्वोत्तम सुखोपभोगांत वाढलेले, शुचिसुशील सुमति सेवकांनी व सन्मित्रांनी नेहमी युक्त असणारे दोन पुत्र अनवाणी, चालत, धनहीन, सेवकहीन,, सन्मित्र विरहित, अशा स्थितीत एका महामुनीबरोबर दिले व तेही घोरराक्षसांशी, घोर अरण्यात युद्ध करून मुनिमखरक्षण करण्यासाठी! अशाप्रकारचा अनुपम, अपूर्व त्याग कोणी केलेला इतर धर्माच्या इतिहासात व संस्कृतीत कुठे दिसतो का याचा शोध व विचार करावा!

(३) ज्या विश्वामित्राने वसिष्ठांचे शंभर मुलगे मारले होते त्या विश्वामित्रांबरोबर रामलक्ष्मणांसारख्या पुत्रांना पाठवून विश्वामित्रांची इच्छा पूर्ण करण्यासाठी दशरथराजांचे मन वसिष्ठांनी वळविले व विश्वामित्राच्या गुणांची, सामर्थ्याची, तपश्चर्येची प्रशंसा दशरथाजवळ केली; या गोष्टीवरून आम्ही आजच्या भारतीयांनी व विशेषतः महाराष्ट्रीयांनी आवश्यक तो धडा न गिरविल्यास हे प्रकरण वाचणे, ऐकणे, पठन करणे इत्यादी गोष्टी केल्या न केल्या तरी सारख्याच. 'अपिचेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक्। साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग् व्यवसितोहि सः॥' असा, सज्जन झाला असला तरी महाराष्ट्रीयांस अशी सवय लागली आहे की त्या व्यक्तीच्या पूर्वद्वेषाचा कोळसा उगाळून उगाळूनआपले स्वतःचे अन्तःकरण काळेकुट्ट बनविल्याशिवाय आम्हास राहवत नाही! हे धर्माचरणाचे, समाज या राष्ट्रहिताचे किंवा धर्मरक्षणाचे अथवा परमार्थाचे लक्षण नसून या सर्वांच्या विघाताचे लक्षण आहे.

हिं. दो. *। सौंपे भूप रिषिहि सुत बहुबिधि देइ असीस ॥*
॥ जननी भवन गए प्रभु चले नाइ पद सीस ॥२०८रा॥

हिं. सो. *॥ पुरुषसिंह दोउ बीर हरषि चले मुनिभय हरन ॥*
॥ कृपासिंधु मतिधीर अखिल बिस्व कारन करन ॥२०८म॥

म. दो. *। नृप सोपवि सुत मुनिकरीं देउनि बहु आशीस ॥*
॥ जननि भवनिं गेले प्रभु निघति नमुनि पदिं शीस ॥२०८रा॥

म. सो. ।पुरुषसिंह युगवीर हर्षि निघति मुनिभयहरण ।।
।।कृपासिंधु मतिधीर अखिल विश्व कारण करण ।।२०८म ।।

अर्थ : पुष्कळ आशीर्वाद देऊन नृपाने पुत्रांना मुनीच्या (ऋषीच्या) हाती सोपविले. (मग) प्रभू (आपल्या) आईच्या (जननी) महालात गेले व पायांवर मस्तक ठेऊन निघाले. ।।दो.रा ।। दोघे पुरुषसिंहवीर मुनिभयहरण करण्यासाठी हर्षाने (उत्साहाने) निघाले; कारण ते कृपसिंधू धीरमती व सर्व विश्वाचे कारण व करण आहेत ।।सोरठा म . ।।

टीका दोहा- (१) देउनि बहु आशीस - तुमचे आरोग्य चांगले राहो! मुनींची कृपा तुमच्यावर होवो; तुम्ही यशस्वी व्हा; तुमची कीर्ती जगात पसरो; तुमचे कल्याण होवो इत्यादी (क) या दोह्यांत रामलक्ष्मणांनी दशरथांस नमन केल्याचा व सोरठ्यात कौसल्येने आशीर्वाद दिल्याचा उल्लेख नाही; तथापी आशीर्वाद देणे व नमन करणे या दोन्ही गोष्टींचा उल्लेख या दोह्यातच आहे. विस्तार वाचविण्याची कवीची ही प्रशंसनीय कला आहे. नमन केल्यावर आशीर्वाद देतात म्हणून पूर्वार्धात नमनाचा उल्लेख नाही; व उत्तरार्धात मातेला नमन केल्यानंतर आशीर्वाद देणे तिचे कर्तव्य पूर्वार्धाने सुचविले आहे. पित्याने आशीर्वाद दिले आणि माता देणार नाही हे शक्यच नाही. (२) प्रभु सोरठा (१) पुरुषसिंह - येथे रामलक्ष्मणांना प्रथमच पुरुषसिंह म्हटले. सिंहाची निर्भयता, स्वतंत्रता, प्रताप, पुरुषार्थ, धिम्मेपणा इत्यादी अनेक गुणांची प्रतीती आता येऊ लागेल. हिंदी टीका पाहा. (क) शंका - राम हर्षविषादरहित आहेत असे देवांनी व कौसल्येने अयो. कां. म्हटले आहेत यात हर्ष = आनंद हा मुख्य अर्थ आहे. रामचंद्रांस येथे झालेला हर्ष (उत्साह) स्वतःच्या व्यक्तिविषयक कार्यासाठी नाही हे मुनिभयहरण, कृपासिंधू व अखिल विश्व-कारण या शब्दांनी सुचविले आहे. भक्तांचे भयहरण करण्यात विश्वाचे हित करण्यात व अवतार कार्यास निघताना प्रभू रामचंद्रांना हर्ष झालेला आहे; इतर समयी नाही हे 'रामजी को हर्ष' या लेखात फेब्रु. १९५३ मानसमणि - अंकात प्रकाशित केले आहे. मुख्यतः कृपावीरता (कृपासिंधूने) त्यागवीरता (सर्वांचा त्याग करून हर्षाने निघाले) धर्मवीरता (मुनिभयहरणार्थ निघाले) व युद्धवीरता (पुरुषसिंहने) यांची प्रतीती येईल हे येथे सुचविले. दोघांना किंवा रामचंद्रांना यापूर्वी वीर म्हटलेले नाही!

(२) विश्वकारण करण - रामचंद्र हे अखिल विश्वाचे कारण आहेत व लक्ष्मण सर्व विश्वाचे करण - साधन आहेत. 'रघुपति-कीर्तिपताके विमले' । ज्यांचे यश दण्डासम बनले (१।१९७।६) लक्ष्मण = शेष = उच्छिष्ट ब्रह्म हे पूर्वीच स्पष्ट केले आहे. (१९७ टीका) (क) येथे सोरठा हे कोमल वृत्त वापरून मुख्यतः हे दाखविले की प्रभू आपल्या कोमल कृपाळू स्वभावामुळेच मुनींच्या बरोबर जाण्यास निघाले. येथून पुढे विवाह प्रकरणापर्यंत पुरुषसिंहाचे दर्शन होईल. आता लवकरच ताडका वनात प्रवेश करावयाचा आहे. निशाचर मृग आहेत व रामलक्ष्मण पुरुषसिंह आहेत हे लक्षात घेतले म्हणजे पुढे काय होणार याची कल्पना करता येईल. (ख) दशरथ कौसल्यादिकांस, सर्व ऐश्वर्यास सोडून मुनिबालकाच्या वृत्तीने जाण्यास निघाले तरी जरासुद्धा विषाद न वाटता उत्साहाने निघाले हे धीरोदात्ताचे एक (महासत्व) लक्षण दिसले. आता मुनिबरोबर जाणाऱ्या या पुरुषसिंहांच्या रूपाचे थोडक्यात वर्णन करतात.

हिं. । अरुन नयन उर बाहु बिसाला । नील जलज तनु स्याम तमाला ॥१॥
। कटि पट पीत कसे बर भाथा । रुचिर चाप सायक दुहुँ हाथा ॥२॥
। स्याम गौर सुंदर दोउ भाई । बिस्वामित्र महानिधि पाई ॥३॥
। प्रभु ब्रह्मन्य-देव मैं जाना । मोहि निति पिता तजेउ भगवाना ॥४॥
म. । अरुण नयन उर भुजा विशाला । नील जलज-तनु शाम तमाला ॥१॥
। कटिं पटपीत कसित वर भाता । रुचिर चाप सायक दो हातां ॥२॥
। श्याम गौर सुंदर दोघे अति । विश्वामित्र महानिधि पावति ॥३॥
। प्रभु ब्रह्मण्यदेव मी जाणें । त्यक्त मदर्थ पिता भगवानें ॥४॥

अर्थ : रामचंद्रांचे) नेत्र तांबूस असून छाती व बाहू विशाल आहेत; शरीर नील कमलासारखे व श्याम तमालवृक्षासारखे श्याम वर्णाचे आहे ॥१॥ (त्यांनी) कमरेला पीतांबर परिधान केला असून; (दोघांच्याही) दोन्ही हातांत धनुष्य बाण आहेत ॥२॥ श्याम व गौर वर्णाचे हे अति सुंदर भाऊ विश्वामित्राला महानिधीच मिळाले ॥३॥ (विश्वामित्र मनात म्हणाले की) प्रभू ब्रह्मण्यदेव आहेत हे मी जाणले, कारण त्यांनी माझ्या (ब्राह्मणाच्या) हितासाठी पित्याचा (सुद्धा) त्याग केला ॥४॥

टीका चौ. १-२(१) या चौपायांतील पहिल्या तीन चरणांत 'कटिपटपीत' पर्यंत श्रीरामरूपाचे वर्णन आहे. शेष वर्णन दोघांना लागू आहे. नेत्रांपासून म्हणजेच मुखापासून कमरेपर्यंतचे व आजानुबाहूंचेच वर्णन आहे. हे वीररस प्रधान वर्णन आहे. (क) अरुणनयन बुब्बुळांच्या भोवतालचा डोळ्यांचा भाग लाल वा तांबूस वर्णाचा असणे हे वीररसाचे वा शृंगाररसाचे द्योतक असते. येथे शृंगाररस नाही; कारण वर्णन मुखापासून कमरेपर्यंतच आहे. शृंगाररसाच्या वर्णनात पायांपासून मुखापर्यंत वर्णन असते. असावे. शृंगारप्रधानवीररसात कमरेपासून मुखापर्यंत असते. पुष्पवाटिका प्रकरणात दिसेल. (ख) विशाल भुजा - आजानुभुज, गुडघ्यांपर्यंत हात सहज पोचतात. हे असामान्य पराक्रमाचे, वा अवतारी पुरुषांचे लक्षण आहे. (ग) उरविशाल-विशाल वक्षःस्थल सुद्धा वीररसाचे, शौर्य, वीर्यादिकांचे लक्षण आहे.

(२) नील कमल तनु शामतमाला - नीलकमलाने सुचित केलेले नऊ गुण दो. १४६ च्या टीकेत पहावे. तमालवृक्ष नील वर्णाचा दुर्मिळ असतो पण उंच सरळ, व भव्य दिसतो तसे ते श्याम शरीर दिसले.

(२) ३(१) एक श्यामवर्ण व एक गौरवर्ण - येथील श्याम शब्दाने रामरूपवर्णनाचा उपसंहार केला. दोघांत फरक फक्त वर्णाचाच आहे. (क) महानिधि पावति - यांची प्राप्ती अशी सहज झाली म्हणजेच रंकाला निधी मिळाले असता जसा परमानंद होतो व जन्मदारिद्र नष्ट होते. त्याप्रमाणे तसा परमानंद विश्वामित्राला झाला. त्यांच्या यज्ञाचे रक्षण होणार हे सुचविले.

(२) महानिधि - पद्मोऽस्त्रियां महापद्मः शङ्खो मकर कच्छपौ । मुकुन्द कुन्द नीलाश्च खर्वश्च निधयो नव ॥ (इति शब्दार्णवे). हे निधी जड नश्वर आहेत; पण रामलक्ष्मण नित्य, चेतन इ.इ.

आहेत म्हणून महानिधी म्हटले खर्व, निखर्व, पद्म, महापद्म, शंख, जलधी, अन्त्य, मध्य, परार्ध असा या नवनिधींतील वित्तगणनेचा क्रम आहे. १००कोटी = अब्ज, १० अब्ज=खर्व, याप्रमाणे उत्तरोत्तर दसपट संख्या वाढते. येथे राम नीलनिधी व लक्ष्मण शंखनिधी समजणे योग्य. कारण शंख गौरवर्ण असतो. राम 'मुनिधन, जन सर्वस्व शंभु असु' (१।१९८।२) असे आहेतच. (क) हे नवनिधि दशरथासारख्या सार्वभौम धर्मशील राजाजवळच असू शकतात. तसेच रामलक्ष्मणरूपी (नीलशंखनिधी) मुनींचे धन दशरथाजवळ होते ते त्याने विश्वामित्रांस दिले म्हणून मिळाले. पण हे महानिधी चेतन असल्याने कोणाकडे जाणे न जाणे त्यांच्या इच्छेवर अवलंबून असते. म्हणून पुढील चौपाईत सांगतात-

चौ. ४(१) प्रभु ब्रह्मण्यदेव आहेत म्हणूनच विश्वामित्राबरोबर गेले. 'ब्रह्मणि साधुः; ब्राह्मण-दास = ब्रह्मण्यः; ब्रह्मण्यश्च असौ देवश्च ब्रह्मण्यदेवः' आपणांस ब्राह्मणदास मानणारा देव म्हणून ब्रह्मण्यदेव. 'नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च' असे श्रीकृष्णाविषयीही म्हटले आहे. भाव हा की, या वयाचे दुसरे कोणी राजकुमार हे करण्यास प्रवृत्त झाले नसते. ब्राह्मणांचे हित व्हावे व ब्राह्मणांचे रक्षण व्हावे या हेतूनेच प्रभू रामचंद्र आईबापांस सोडून आले. कारण ब्राह्मण्यरक्षणानेच वैदिक सनातन धर्माचे रक्षण होते व त्यायोगे सर्व विश्व सुखी होते. (क) विश्वामित्राकडे पितृत्व सोपविल्याकारणाने धन, सेवकादी देणे म्हणजे त्या पितृत्वाचा अनादर करणे ठरले असते. व विश्वामित्रांच्या सामर्थ्याबद्दल अविश्वास असल्याचे प्रगट झाले असते. पिता अनवाणी चालत असता पुत्राने वाहनांतून किंवा पायांत पादत्राण घालून जाणे हा अधर्म आहे म्हणून रामलक्ष्मण अनवाणी चालत गेले. हा आदर्श पुत्रशिष्यादिकांनी गिरवणे जरूर आहे. (ख) प्रभू शब्दाने सुचविले की हे सर्व समर्थ आहेत तरी 'धर्ममार्गं चरित्रेण' (रा.ल.ता.उ.) आचरण करून दाखविण्यासाठी व आपली विप्रप्रीती कृतीत उतरविण्यासाठी मुनीबरोबर गेले. 'गोविप्रवृन्दप्रियौ' (४मं.श्लो१) असे मानसातच रामलक्ष्मणाविषयी म्हटले आहे.

(२) रामलक्ष्मण अनवाणी चालत गेले व बरोबर सेवक नव्हते हे गीतावलीवरून ठरते. पद १०१ 'बिनु पानही गमन, फलभोजन, भूमिसयन तरु छाहीं। सरसरिता जल पान, सिसुन के संग सुसेवक नाहीं ॥२॥ कौसिक परम कृपालु परमहित समरथ सुखद सुचाली। बालक सुठि (=अति) सुकुमार सकोची समुझि सोच मोहि आली ॥३॥ असे सुमित्रा म्हणाली आहे. कौसल्येची चिंता पद ९९ मध्ये पहा। ९९।१०० व १०१ ही गीतावली बा.कां. पदे सुंदर आहेत. (क) विश्वामित्र रामलक्ष्मणांना किती जपत होते याचे वर्णन पहा. 'पैठत सरवि, सिलनि चढि चितवत खग मृग बन रुचिराई॥ सादर सभय सप्रेम पुलकि मुनि पुनि पुनिलेत बोलाई॥५॥' (५२ गीतावली) तलावात शिरले, उंच खडकावर चढून पशुपक्षी व वनसौंदर्य पाहू लागले म्हणजे विश्वामित्र आदराने, भीतीने व प्रेमाने पुलकित होऊन त्या बंधूंना वारंवार बोलावीत असत. ४९ पासून ५२ ही पदे विश्वामित्रगमनापासून अहल्योद्धारापर्यंतचे सुंदर वर्णन आहे.

हिं. । चले जात मुनि दीन्हि देखाई । सुनि ताडका क्रोध करि धाई ॥५ ॥
। एकहिं बान प्रान हरि लीन्हा । दीन जानि तेहि निजपद दीन्हा ॥६ ॥
। तब रिषि निज नाथहि जियँ चीन्ही । बिद्यानिधि कहुँ बिद्या दीन्ही ॥७ ॥
। जाते लाग न छुधा पिपासा । अतुलित बल तनु तेज प्रकासा ॥८ ॥

म. । पथिं जातां ताडके दावि मुनि । रोषें धावत आली ऐकुनि ॥५ ॥
। एकचि बाणें प्राण हरण करि । निज-पद दिधलें दीन बघुनि तरि ॥६ ॥
। कै ऋषि हृदिं निज नाथ ओळखिति । विद्यानिधिला विद्या अर्पिति ॥७ ॥
। तिनें न लागे क्षुधा तृषाही । तनुबल अतुल देइ तेजाही ॥८ ॥

अर्थ: मार्गांने जात असता मुनींनी रामचंद्रास ताडका दाखविली; (शब्द) ऐकून ती रोषाने धावतच आली ॥५ ॥ एकाच बाणाने (त्या पुरुषसिंहाने) तिचा प्राण घेतला. (ठार मारली); तरीपण ती दीन आहे असे जाणून तिला निजपद (निर्वाण) दिले ॥६ ॥ तेव्हा ऋषींनी आपल्या मनांत (हृदि) खूणगाठ बांधली की हे आपले नाथ आहेत (मला सनाथ करतील) व त्या विद्यानिधीला (बलातिबला) विद्या अर्पण केली (दिली. दीन्ही) ॥७ ॥ तिच्यामुळे भूक व तहान सुद्धा (ही) लागत नाही व अतुलित शारीरबल व तेज ती देते (प्राप्त होते) ॥८ ॥

टीका. चौ. ५(१) ताडका - ही ज्या अरण्यात रहात होती तो प्रदेश पूर्वी धनधान्य संपन्न असा करूपदेश होता. ताडका (ताटका) येथे राहू लागल्यानंतर तिने अनेक विप्र, मुनी इत्यादिकांना भक्षण करण्याचा सपाटा लावला; त्यामुळे तो देश ओसाड पडून तेथे घोर अरण्य माजले इत्यादी हकीगत त्या ताडकावनात प्रवेश करताना रघुनाथाच्या प्रश्नावरून विश्वामित्रांनी सांगितली आहे. वा.रा. प्रमाणे ताडकेचा वध करण्याची आज्ञा विश्वामित्रांनी देताच धनुष्याची दोरी चढवून त्या वनात प्रवेश केला आणि धनुष्याचा टणत्कार केला. तो भयंकर ध्वनी ऐकताच ती धावत आली तेव्हा हीच ती ताडका असे म्हणून विश्वामित्रांनी दाखविली तेव्हा एकाच बाणाने वध केला आहे. परंतु येथे क्रम उलटा आहे. आधी ताडका दाखविली गेली, तिने शब्द ऐकला, ती धावत आली व मग एकाच बाणाने मारली; म्हणून वा.रा.चा आधार येथे घेणे योग्य नाही. त्या वनाचे व ताडकेचे वर्णन विश्वामित्र जाता जाता करीत होते. या वनातच ती राहते. फार दूर नाही; इत्यादी सांगत जात असता ते शब्द तिच्या कानी पडले व मुनीला व त्यांच्या बरोबर येणाऱ्याला खाण्यासाठी ती धावतच आली, असा अर्थ घेणे योग्य ठरेल. कोणीही मनुष्य, वीर, महावीर, रथी, अतिरथी त्या अरण्यातून जात नसत, त्यामुळे त्या वनात माणसांचा शब्द ऐकताच तिने धावत येणे स्वाभाविकच होते. ज्या वनावर तिने आपली मालकी प्रस्थापित केली होती त्या वनात मनुष्य प्राणी शिरल्याने तिला फार क्रोध आला.

(२) अध्यात्मपर- ज्ञानरूपी राम संतसमागमात जात असता देहबुद्धिरूपी ताडकाच प्रथम आड येते. स्त्रीवध, स्त्रीहत्या शास्त्राने निषिद्ध मानली असली तरी श्रीराम व श्रीकृष्ण यांनी आपल्या

अवतारकार्यांचे पुण्याहवाचनच जणू ताडका व पुतना यांच्या वधाने केले आहे. ज्ञानाशिवाय इतर कोणासही हे कार्य करवत नाही. नरशरीर व सर्व प्रपंच या वनावर अहंकार रावणाच्या आज्ञेने देहबुद्धी ताडकेची मालकी प्रस्थापित झालेली असते. स्थूलदेहाचा अहंकार, त्याच्या ठिकाणी अहंबुद्धी हीच माणुसकीचा विनाश करणारी ताडका आहे. हिच्यापासूनच सूक्ष्म देह (लिंगभेद) व कारणदेह यांचा अहंकार बळावतो. सोऽहमसि, ब्रह्माहमास्मिवृत्तीरूपी एकाच बाणाने या निशाचरीचा विनाश होऊ शकतो. देहबुद्धी इतकी आत्मबुद्धी दृढ होणे म्हणजेच ताडकेचा वध व तिला मोक्षपद देणे आहे.

(३) रामबाणाने मरणारास सद्गती, मोक्ष मिळतो. ती जरी दुष्ट होती, घोर पातकांची रास होती तरी तिला सुद्धा मोक्ष दिला हा ज्ञानरामाचा प्रभाव आहे. (क) मानसात स्त्रीवध कसा करू? अशी शंका किंवा तिला मारण्याची आज्ञा दिल्याचे वर्णन नाही. ब्राह्मणाला भक्षण करण्यास येणाऱ्या आततायीचा वध करणे हे क्षत्रियाचे कर्तव्यच आहे. विश्वामित्र तर आता पितृरूपही आहेत म्हणून वाटेल ते करून त्यांचे रक्षण करणे कर्तव्य होते ते केले.

चौ. ७(१) तैं ऋषि निज नाथ ओळखिति - 'प्रभु अवतीर्ण हरण महिभारा' (२०६।६) व 'प्रभुब्रह्मण्यदेव मी जाणें' असे आधीच कळले असता येथे 'निजनाथ ओळखिति' असे का म्हटले? ही कोणाही वाचकांस येणारी शंका काढून टीकाकारांनी नाना प्रकारे समाधान करण्याचा प्रयत्न केला आहे. परंतु एक महत्वाचे आधारभूत वचन उपयोगात न आणल्याने त्यांनी केलेल्या समाधानाने कोणाही निःपक्षपाती व विचारवंत वाचकाचे समाधान होणे शक्य नाही. 'मज सानुज रघुनाथा द्यावे। निशिचर वध मी सनाथ व्हावें॥' (२०७।१०) असे महामुनी म्हणाले आहेत. येथे एकाच बाणाने निशाचर जननीचा वध झालेला पाहताच खात्री झाली की मी आता सनाथ झालो यात शंका नाही. यांच्या आश्रयाने यज्ञ निर्विघ्नपणे पार पडेल अशी सप्रतीत खात्री झाली; त्याविषयी तिळमात्र शंका राहिली नाही. दुंदुभि-अस्थि, व ताड उडविल्यावर वालिवधाविषयी सुग्रीवाची जशी खात्री झाली; तसाच ताडकावधाने पूर्णविश्वास उत्पन्न झाला की आपण आता सनाथ झालोच असे म्हणण्यास हरकत नाही.

(२) राम प्रभू, भगवान, सर्व विद्यांचे उगमस्थान आहेत हे माहीत असून सुद्धा 'सोंग योग्य कि नटे नाचणे' या न्यायाने बलातिबला (बला+अतिबला) विद्या रामचंद्रांस दिली. बला व अतिबला अशी दोन नावे असली तरी मंत्र एकच आहे; त्यांत बला व अतिबला या देवतांची नांवे आहेत म्हणून बलातिबला विद्या म्हणतात. एका व्यक्तीने सद्गुरूंच्या आज्ञेने या मंत्राचे १/४ अनुष्ठान केल्यावर त्या व्यक्तीला प्रत्यक्ष अनुभव आला की तीन संपूर्ण अहोरात्र पाण्यावर राहून शरीराची शक्ति, तेज, बल, उत्साह, कार्यक्षमता काडी मात्र कमी झाली नाहीत किंवा अन्नावाचून राहिल्याचे कोणतेही लक्षण चौथे दिवशी कोणास दिसले नाही. (क) बला व अतिबला वनस्पतीही आहेत, महाराष्ट्रात आहेत. उपनिषदात बलातिबला मंत्र आहे पण तेथे वनस्पतींचा उल्लेख नाही. विश्वामित्रांसारखे विद्यादाते व रामलक्ष्मणांसारखे शिष्य व त्रेतायुग असा अपूर्व योग जुळल्यावर या विद्येचे तेज तत्काळ अनुभवास येईल याविषयी, कलियुगांतील व्यक्तीच्या अल्पशा अनुभवावरून, तिळमात्र शंका वाटत नाही. (ख) वा.रा. सर्ग २२।१२-२० यांत बलातिबला

विद्येचे सुंदर वर्णन आहे. मंत्रग्रामं गृहाणत्वं बलामतिबलांतथाजपासून 'प्रति जग्राह ते विद्ये महर्षेर्भावितात्मनः' पर्यंत पहावे. येथे व वा.रा. रामायणात व अ.रा.मध्ये एकट्या रामचंद्रासच विद्या दिल्याचा उल्लेख आहे.

चौ. ८(१) 'या विद्यांच्या योगाने भूक तहान लागत नाही; शरीराचे बल व तेज-पराक्रम यांची अपार वृद्धी होते.' 'नचसुप्तं प्रमत्तं वा धर्षयिष्यन्ति नैर्ऋताः। बलाचातिबला चैव सर्वज्ञानस्य मातरौ॥ विद्याद्वयमधीयाने यशधात्यतुलंत्त्वयि'. वा.रा. त प्रथम या विद्या दिल्या आहेत व नंतर ताटकावनप्रवेश व ताटकावध झाला आहे. येथे मानसात या विद्या मिळण्यापूर्वीच ताडकावध केला आहे. आदर्श कोणता ते ठरवावे.

हि.दो. । आयुध सर्व समर्पि कै प्रभु निज आश्रम आनि॥
॥ कंदमूल फल भोजन दीन्ह भगति हित जानि॥२०९॥

म.दो. । प्रभुस समर्पुनि आयुधें निजाश्रमीं आणून॥
। देति कंद फल भोजना भक्तिप्रिय जाणून॥२०९॥

अर्थ : प्रभूला सर्व आयुधे समर्पण करून, आपल्या आश्रमात आणून, प्रभू भक्तिप्रिय आहेत. हे जाणून कंद (मूल) फळे भोजनास दिली।।दो.२०९॥

टीका. दो. (१) प्रभुस समर्पुनि आयुधें - राम प्रभू आहेत, सर्वज्ञ, सर्व शस्त्रास्त्रविद्याविशारद आहेत हे जाणून सुद्धा व्यावहारिक दृष्टीने योग्य तेच करणे आवश्यक असल्याने, त्यांना सर्व आयुधे समर्पण केली. त्यांचे मंत्रादी सर्व दिले. (क) आयुधप्रहार करण्याचे साधन; यांत शस्त्रे व अस्त्रे यांचा अंतर्भाव होतो. 'आयुधं तु प्रहरणम्, शस्त्रमस्त्रम् (अमरे). वा. रा. १।२७ 'अस्त्रसामप्रदानम्' यांत शस्त्रास्त्रे = आयुधे समर्पिली आहेत. दण्डचक्र, धर्मचक्र, ऐंद्रास्त्र, वज्रास्त्र, शैवशूल, ब्रह्मशिरोऽस्त्र, ऐषीकास्त्र, ब्रह्मास्त्र, मोदकी व शिखारी नावाच्या गदा, धर्मपाश, कालपाश, वरुणपाशस्त्र, शुष्कशनी, आर्द्राशनी, पैनाकास्त्र, नारायणास्त्र, आग्नेयास्त्र, वायव्यास्त्र, हयशिरोस्त्र, वैद्याधरास्त्र, नन्दन खड्ग, गान्धर्वास्त्र, मानवास्त्र, प्रस्वायन, प्रशमन, सौर, वर्षण, शोषण, संतापन, वितापन, मादन, कन्दर्पदयित, पैशाच, मोहन, तामस, सौमन, संवर्त, मौसल, सत्य, मायाख्य, सौरं, शिशिर, त्वाष्ट्र आणि शीतेषु इत्यादी अस्त्रे दिली. ही सर्व शस्त्रे व अस्त्रे कामरूप आहेत; या सर्वांचे मंत्र दिले. या सर्वांचे संग्रहण देवांना सुद्धा दुर्लभ होते. ही सर्व शस्त्रास्त्रे रामापुढे हात जोडून उभी राहिली. व आम्ही आपले किंकर आहोत तरी काय ती आज्ञा द्यावी अशी प्रार्थना त्यांनी केली. माझ्या मनात रहा असे सांगितल्यावर ती सर्व अदृश्य झाली. नंतर रामचंद्रांच्या विनंतीवरून अस्त्रसंहार सुद्धा समर्पण केले आहे.; त्याचे वर्णन सर्ग २८त आहे. (ख) अयोध्येतून निघाल्यावर पहिली वस्ती शरयूच्या पलीकडे शरयूतीराला झाली आहे. दुसरी कामाश्रमात, तिसरी ताटकावनात झाली व चौथ्या दिवशी सिद्धाश्रमात पोचले.

(२) भक्तिप्रिय जाणून - रामलक्ष्मण सम्राटपुत्र असून त्यांच्या योग्यतेप्रमाणे त्यांचा सत्कार का केला नाही याचे कारण भक्तिप्रिय शब्दाने सांगितले आहे. विश्वामित्र पायी अनवाणी चालत आले म्हणून रामलक्ष्मण तसेच आले. विश्वामित्रादी सर्वमुनी कन्दमूल फलाहारी होते त्यामुळे

राजविलासी भोजन करण्यास ते तयार झाले नसते. हे जाणून व 'यदन्नाः पुरुषा राजन्! तदन्नास्तस्य देवताः' या नियमानुसार व भगवान भक्तिप्रिय आहेत हे जाणून कंदमूलफलादी भोजनास दिले. 'पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति तदहं भक्त्युपहृतम् अश्नामि प्रयतात्मनः' (भ.गी.) 'प्रिय रघुवीरा भक्तिच भारी' (क) याप्रमाणे भक्तवत्सल, दीन बंधू, भगवान रामचंद्र विश्वामित्र-यज्ञ-रक्षणाच्या निमित्ताने अयोध्येच्या पलीकडील देश पावन करीत सिद्धाश्रमापर्यंत आले.

(३) हा महिना कोणता व विश्वामित्राचा यज्ञ केव्हा झाला? मार्गशीर्ष महिन्यात श्रीरघुवीर विवाह झाल्याचा स्पष्ट उल्लेख पुढे मानसातच आहे. दशरथ राजा वऱ्हाडासह जनकपुरीत आले ते लग्नतिथीच्या पुष्कळ दिवस आधी आले असेही म्हटले आहे. वा.रा. १।१९ मध्ये दशरात्रंहि यज्ञस्य (१८) असा दहा दिवस चालणाऱ्या यज्ञाचा उल्लेख आहे. तेव्हा मानसातील उल्लेखानुसार हा आश्विनशुक्ल प्रतिपदेपासून दसऱ्यापर्यंत दहा दिवस चालणारा यज्ञ होता असे मानणे योग्य आहे. तदनुसार भाद्रपद कृष्ण अमावस्येला रामसिद्धाश्रमांत पोचले असे ठरते कारण उठल्यावर प्रातःकाळी यज्ञाला प्रारंभ करण्याची विनंती रघुनाथाने केली आहे. भाद्रपदकृष्ण १२ला अयोध्येतून निघाले असेही ठरते.

हिं. । प्रात कहा मुनि सन रघुराई । निर्भय जग्य करहु तुम्ह जाई ।।१ ।।
। होम करन लागे मुनि झारी । आपु रहे मख की रखवारी ।।२ ।।
। सुनि मारीच निसाचर क्रोही । लै सहाय धावा मुनिद्रोही ।।३ ।।
। बिनु फर बान राम तेहि मारा । सत जोजन गा सागर पारा ।।४ ।।
। पावक सर सुबाहु पुनि मारा । अनुज निसाचर कटकु सँघारा ।।५ ।।

म. । रघुपति वदले सकाळिं, कीं मुनि! । यज्ञ करावा निर्भय जाउनि ।।१ ।।
। मुनिसमूह होमा करुं लागति । आपण मखसंरक्षक राहति ।।२ ।।
। क्रोधी मारीचासुर ऐकत । मुनिद्रोहि ये ससैन्य धावत ।।३ ।।
। तया राम फलविण शर मारिति । शत योजन सागरतटिं टाकिती ।।४ ।।
। पावक शरें सुबाहुस मारी । निशिचर कटक अनुज संहारी ।।५ ।।

अर्थ : सकाळी (प्रातःकाळी) रघुपती (रघुराई) विश्वामित्रमुनीस म्हणाले की आपण जाऊन निर्भयपणे यज्ञ करावा ।।१ ।। मुनींचे समुदाय होम करू लागले व राम स्वतः यज्ञसंरक्षणासाठी (उभे) राहिले (यज्ञसंरक्षक म्हणून उभे राहिले) ।।२ ।। यज्ञ सुरू झाल्याचा ध्वनी ऐकताच मारीच नावाचा क्रोधी (कोही क्रोधी, मारीच असुर = मारीचासुर) राक्षस जो मुनिद्रोही होता तो आपल्या सैन्यासह चाल करून आला ।।३ ।। रामचंद्रांनी त्याला अणकुची (फल) नसलेला (बोथट) बाण मारून शंभरयोजने दूर असलेल्या सागराच्या तीरावर टाकला (उडविला) ।।४ ।। (मग) पावक बाणाने सुबाहूला (ठार) मारला; व लक्ष्मणाने सर्व निशाचर कटकाचा संहार केला ।।५ ।।

टीका चौ. १(१) रघुपति बदले - जाउनि - (क) स्वामीचे कार्य स्वामीची इच्छा जाणून करणे हे उत्तम सेवकाचे लक्षण आहे; म्हणून मुनींच्या आज्ञेची वाट न पाहता रघुपतीनीच सांगितले की निर्भयपणे यज्ञ सुरू करावा. मी यज्ञाचे रक्षण करतो असे मात्र म्हणाले नाही. याने निरहंकार वृत्ती व नम्रता दिसून आली. (ख) जाऊन शब्दाने स्पष्ट होते की यज्ञशाळा निवासस्थळापासून दूर होती. (ग) निर्भय करावा - हे सांगण्यात भाव हा आहे की पूर्वीसारखे मनातल्या मनात मंत्र न म्हणता, अगदी निःसंकोचवृत्तीने यज्ञकार्य करावे; कोणाचेही भय मानण्याचे कारण नाही. या सूचनेप्रमाणे –

चौ २(१) मुनिसमूह (मुनिझारी, मुनिवृंद) होम हे यज्ञांतील मुख्य कार्य असल्याने त्याचा उल्लेख केला. होमाच्या पूर्वीची सर्व कर्मे उरकून हवनास प्रारंभ केला. हवनास पुष्कळच मुनी होते हे झारी – समूह शब्दाने सुचविले. (२) मखसंरक्षक राहति - स्वतः लक्ष्मणासह जाऊन यज्ञसंरक्षण करण्यास धनुष्यावर बाण लावून उभे राहिले. होमाच्या वेळी आज स्वाहाकाराचा ध्वनी मोठ्याने होणार व तो ऐकताच राक्षस धावत येणार हे ठरल्यासारखेच होते व स्वतः जाऊन उभे राहिल्याशिवाय मुनींचे भय नष्ट होणार नाही, हे जाणून राम रक्षणार्थ उभे राहिले. 'मुनिभयहरण' असे दो २०८ मधे म्हटले त्याची प्रतीती दिली.

चौ. ३(१) क्रोधी मारीचासुर... ये धावत –मारीच सुबाहु हे ताटकेचे दोन मुलगे होत. मातेचा वध नुकताच झाला असल्याकारणाने सूड घेण्याची इच्छा होणे स्वाभाविक आहे. मारीच स्वभावतःच क्रोधी व मुनींचा द्रोह करणारा. ताटकेचा वध ज्यांनी एक बाणाने केला ते स्वतः यज्ञसंरक्षणासाठी उभे असल्याने मुनींनी आज निर्भयपणे मंत्रघोष व स्वाहाकार सुरू केला हे ऐकत शब्दाने सुचविले. पूर्वी निशाचर 'देखत यज्ञ' धावत असत. कधी ऐकू न येणारा ध्वनी ऐकून मारीचास कळले की कोणीतरी वीर रक्षक आणला असावा व त्यानेच मातेचा वध त्या अरण्यात केला असावा, म्हणून आज तो स्वतः सैन्यासह आला. (क) पूर्वी 'असुरसमूह'सतावीत असत (२०७।९) यावरून सुबाहु मारीच स्वतः जात नसत असे अनुमान करणे अयोग्य नाही.

चौ. ४(१) फलविण बाण मारला - बाणाच्या पुढल्या अणकुचीदार टोकाला फल म्हणतात. नुसता बाण मारला असता तर मारीच मेला असता पण मारीचाला मारण्याची ही वेळ नव्हती; कारण सीताहरणाच्या जाळ्यात रावणास पकडून मारण्यास दुसरे साधन उरले नसते. मारीच फारच मायावी, कपटी होता. सीतेला प्रलोभित करण्याचे काम करण्यास तो एकटाच समर्थ होता. रावणवधनाटकातील एक अत्यंत महत्त्वाचे काम त्याच्याकडून करून घ्यावयाचे असल्याने त्यास आज जिवंत ठेवणे जरूर होते म्हणून टोक नसलेला, बोथट, बाण मारून त्याला खूप दूर उडवून दिला. तो शंभर योजने दूर असलेल्या सागराच्या तीरावर जाऊन पडला. मलयपर्वताच्या पायथ्याशी असलेल्या सागराच्या काठी पडला. या सिद्धाश्रमापासून बक्सर आज सुद्धा मलयपर्वत बाणाच्या रेषेत ८०० मैलच दूर आहे. यांत हेतू हा की ही मारीचाची दुर्दशा रावणाच्या कानी जाणे सुकर व्हावे व सीताहरण कार्यात मदत घेण्यासाठी मारीचाकडे जाणे रावणास सुलभ व्हावे, या सर्व गोष्टी पुढे घडल्या आहेत.

(२) अध्यात्मपर अर्थ - अध्यात्मदृष्टीने मारीच = लिंगदेह. त्याचा विनाश देह प्रारब्ध क्षयापर्यंत करता येणे शक्य नाही. त्याला निर्वासन, ब्रह्माकार करून ठेवणेच आवश्यक असते. अशीच दशा मारीचाची झाली हे त्याने स्वतःच रावणास सांगितले आहे. 'मुनि-मख-रक्षणि कुमार ठाकति। फलविण शर मज रघुपति मारति॥ आलो शतयोजनें क्षणामधिं। वैर बरें ना त्यांच्याशी कधिं॥ कीटभृंगसम मग गति मातें। जिथें तिथें दिसती दो भ्राते॥' ३।२५।५-७) 'ब्रह्मराम चिन्मय अविनाशी' (१।१२०।६) लक्ष्मण = उच्छिष्ट ब्रह्म हे दो १९७ च्या टीकेत साधार सिद्ध केले आहे. लिंगदेहाला सर्वत्र ब्रह्मानुभव येणे याचेच नाव अन्वय बोध – अन्वयज्ञान. (क) इतर रामायणांत मारीचास सर्व रामरूप दिसू लागल्याचे व कीटभृंगवत दशा झाल्याचे वर्णन नाही; त्यामुळे मारीच = लिंगदेह हे सिद्ध करण्यास त्यांचा उपयोग होत नाही! लिंगदेह रामाकार – ब्रह्माकार करून ठेवणेच मुख्य आहे. बुद्धिवृत्ती ब्रह्माकार होऊन तादात्म्य पावल्यानंतरच कारणदेहाचा विनाश होत असतो म्हणून सुबाहूचा वध पुढील चौपाईत वर्णन करतात.

चौ. ५(१) पावक शरें सुबाहुस मारी - 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते' 'ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितम्' (भ.गी.) ज्ञानाने अज्ञानाचा नाश होतो. लिंगदेहाची वर वर्णन केल्यासारखी दशा होणे म्हणजेच ज्ञानाग्नी उत्पन्न होणे. 'नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रम् इह विद्यते' पावक = पवित्र करणारा, व अग्नी-ज्ञानासारखे पवित्र व पवित्र करणारे दुसरे काही नाही. (क) सु.बाहु. सु= अती अतीव; अज्ञानरूपी कारणदेहाचे बाहू इतके मोठे आहेत की त्यांच्या पकडीतून सुटलेला असा कोणी प्राणी मातृगर्भातून जन्मलेल्यात दिसणार नाही. याला मात्र जाळूनच टाकावा लागतो. तो पावक बाणाशिवाय, ज्ञानाग्नीशिवाय इतर कशानेही मारला जाणे अशक्य असते. वा.रा.त सुबाहूला अग्न्यस्त्राने मारल्याचे वर्णन आहे. पावक शब्दात जे वैशिष्ट्य आहे ते अग्नी शब्दात नाही.

(२) भौतिकदृष्ट्या पावक (वन्ही, अग्नी) बाणाने न मारता साध्या बाणाने मारला असता तर ती यज्ञभूमी राक्षसाच्या रुधिराने अपवित्र झाली असती; म्हणून ती भूमी पावन राहील अशापद्धतीने मारणेच इष्ट होते. वा.रा. प्रमाणे सर्व सैन्याचा नाश सुद्धा रघुनाथानेच केला आहे; लक्ष्मणाने कोणालाच मारला नाही. सहा अहोरात्र रामलक्ष्मण पहाऱ्यावर होते. सातव्यादिवशी राक्षसांनी हल्ला केल्यावर रघुपतीनेच सर्वांचा संहार केला आहे.

(क) ज्ञानरूपी रामाने तिन्ही देहरूपी राक्षसांची अशी वाट लावल्यावर, वैराग्यरूपी लक्ष्मणाकडून अज्ञान व विपरीत ज्ञानांच्या सैन्याचा म्हणजे कामक्रोधादी सर्व रिपूंचा नाश होणे सयुक्तिक आहे; म्हणून लक्ष्मणाने सर्व सैन्याचा संहार केला हे मानसातील वर्णनच योग्य वाटेल. आता मुनिमखरक्षण वर्णनाचा उपसंहार करतात.

हिं. । मारि असुर द्विज निर्भयकारी। अस्तुति करहिं देव मुनि झारी॥६॥
। तहँ पुनि कछुक दिवस रघुराया। रहे कीन्ह बिप्रन्ह पर दाया॥७॥
। भगति हेतु बहु कथा पुराना। कहे बिप्र जद्यपि प्रभु जाना॥८॥
। तब मुनि सादर कहा बुझाई। चरित एक प्रभु देखिअ जाई॥९॥
। धनुष जग्य सुनि रघुकुलनाथा। हरषि चले मुनिबर के साथा॥१०॥

म. । असुरवधें द्विज निर्भयकारा । स्तवी देव मुनि समाज सारा ।।६ ।।
। तेथे रघुराया दिन काहीं । राहति करिति दया विप्रां ही ।।७ ।।
। भक्ति हेतु बहु कथा पुराणें । कथिलीं विप्रें प्रभु जरि जाणें ।।८ ।।
। वदति आदरें मुनि समजाउनि । चरित एक बघणें प्रभु जाउनि ।।९ ।।
। कळत धनुर्मख रघुकुलनाथा । निघती हर्षित मुनिवर साथां ।।१० ।।

अर्थ : असुरांचा वध करून ब्राह्मणांना निर्भय करणारास सर्व देवमुनी समाज स्तवू लागला (त्यांची स्तुती करू लागला)।।६ ।। रघुराया काही दिवस तेथे राहिले. आणि (ही) विप्रांवर दया केली ।।७ ।। भक्तीमुळे विश्वामित्राने (विप्रे) पुष्कळ कथा व पुराण सांगितले व प्रभू सर्व जाणत असून सुद्धा (त्यांनी श्रवण केले) ।।८ ।। मग मुनीने आदराने समजावून, सांगितले की, प्रभो! जाऊन एक चरित्र पहावे ।।९ ।। धनुष्य यज्ञाची हकीगत रघुकुलनाथास कळतांच ते हर्षाने (उत्साहाने) मुनिवरांच्या बरोबर (साथा-साथा) निघाले ।।१० ।।

टीका चौ. ६(१) द्विज निर्भयकारा - ब्राह्मणांना निर्भय करणे हाच या असुरवधात हेतू होता; असे असता देवांनी स्तुती का केली? व त्यांच्या उल्लेख प्रथम का? 'विबुध संघ निज वैरी सगळे' (१।१८१।५) असे रावणाने म्हटले आहे (विबुध = देव). रावणानेच ठिकठिकाणी असे अतिघोर व सुरदुर्जय निशाचर ठेऊन यज्ञयागादिकांचा विनाश, देवांना क्षुधाक्षीण व बलहीन करण्यासाठी चालू ठेवला होता. अती दीर्घकाळानंतर देवांना आपापले यज्ञभाग मिळाले, म्हणून त्यांस आनंद झाला व वैऱ्याचे महाबलवान वीर मारले गेले म्हणून त्यांस संतोष वाटला; आणि ते स्वार्थी व विकारी असल्याने सर्वांच्या आधी येऊन स्तुती केली; मुनींनी यज्ञसमाप्तीनंतर केली. ल.ठे. देवांनी येथे स्तुती केली पण पुष्पवृष्टी केली नाही.

चौ. ७(१) काही दिवस रघुराया राहिले व दया केली विप्रांवर - मारीच, सुबाहु व त्यांचे सैन्य जरी मारले गेले (मारीचाचे राक्षसत्व नष्ट केल्याने मारीच राक्षस मारला गेलाच.) असले तरी लढताना पळून गेलेले किंवा मागे राहिलेले निशाचर परत येऊन कदाचित पुन्हा त्रास देतील अशी भीती विप्रांना वाटत होती हे हृदयस्थ प्रभूंना कळले म्हणून काही दिवस राहिले. (क) सर्व मुनिसमाज यज्ञकार्यात गुंतलेला व राम यज्ञरक्षणात पाहरेकरी उभे राहिलेले; त्यामुळे रामरूप दर्शनानंद लुटण्याची भरपूर संधी त्यांस मिळाली नव्हती. ती त्यांची इच्छा पूर्ण व्हावी म्हणून राहिले. येथे विप्र शब्द मुनींसाठी वापरला आहे. (ख) ब्राह्मणांचे मनोरथ पूर्ण करणे ही रघुवंशातील राजांची रीती होती हे दर्शविण्यासाठी रघुराया शब्द वापरला आहे. 'मानसिं रघुराया अति अद्भुत' हे प्रकरण प्रस्तावनेत पहावे.

चौ. ८(१) 'भक्तिहेतु बहु कथापुराणें - जाणें - अद्याप रामप्रभुत्व गुप्त आहे. ते दशरथनंदन म्हणूनच वागत आहेत; त्यामुळे ऐश्वर्य प्रगट करता येत नाही हे विश्वामित्रांस माहीत आहे; पण भगवंताचे कृपालुत्व, भक्तवात्सल्य, ब्रह्मण्यदेवत्व इत्यादींचे वर्णन स्तुतिरूपाने करावे असे मनात आहे; म्हणून पौराणिक व वैदिक कथांच्या आधारे ते त्यांच्या कानांवर घालावे या हेतूने भक्तिकथा

सांगितल्या. प्रभूला भक्ती प्रिय आहे हे विश्वामित्र जाणत होते. विश्वामित्राच्या मनात राम भज्य व आपण भजक ही भावना आहे, पण व्यवहारात विश्वामित्र सेव्य व राम सेवक असे दृश्य दाखविणे भाग असल्याने कथापुराणाच्या निमित्ताने मानसिक व व्यावहारिक अशा दोन्ही भूमिकांचे कार्य त्यांनी केले.

ल.ठे. – कथिर्ली विप्रें - अद्याप विश्वामित्र रघुरायाच्या–दशरथांच्या उपकारांच्या दडपणाखाली असल्याने शंकर व याज्ञवल्क्य हे वक्ते त्यांस विप्रच म्हणत आहेत. दशरथाने विप्र! म्हणून संबोधिले; ते विप्रत्व अजून कायम आहे. यज्ञरक्षण हा विषय संपला म्हणजे क्रमशः मुनी, मुनिवर व जनकपुरीच्या जवळ जाताच महामुनी म्हणतील. (क) प्रभुजरि जाणे - राम जरी प्रभू, सर्वज्ञ होते तरि जे 'सोंगा योग्य कि नटें नाचणें' कर्तव्य असल्याने लक्षपूर्वक श्रवण करीत असत. येथे यज्ञरक्षण कार्याची समाप्ती झाली. आता अहल्योद्धार व भवचापभंग कथांची प्रस्तावना केली जाईल.

चौ. ९-१०(१) आदराने समजावून सांगितले. जनकपुरींतील धनुर्यज्ञाविषयीची सर्व हकीगत – विश्वामित्रांनी रघुनाथास समजावून सांगितली व ती आदराने सांगितली. हेतू हा की रामचंद्रांनी स्वखुषीने धनुर्यज्ञास जाण्यास सिद्ध व्हावे. (क) चरित एक–एक अपूर्व घटना, एक अद्भुत गोष्ट, जाऊन पाहण्यासारखी आहे. या चौपाईत त्या गोष्टीचा उल्लेख न करण्यात हा हेतू आहे की उभय बंधूंच्या ठिकाणी कुतूहल उत्पन्न व्हावे. (ख) प्रभू शब्दाने सुचविले की त्या कार्यात यश मिळविण्यास तुम्ही समर्थ आहात.

(२) धनुर्मख आहे हे कळतांच - रघुकुलनाथ तयार झाले. रघुकुलाची कीर्ती, वाढविण्याचा प्रयत्न करण्याच्या हेतूने निघाले. (क) ल.ठे. रघुकुलनाथा – हे विशेषण रामचंद्रास फक्त येथेच वापरले आहे. 'रघुकुलनाथ' सुद्धा यापूर्वी वापरलेले नाही. येथे वापरण्यात भाव हा की रघुकुल, रघुवंश परम पराक्रमी सर्वोत्कृष्ट असून त्या कुळातील वीराला जर धनुर्भंग करता आला नाही तर त्या बाबतीत रघुकुल अनाथ झाले असे ठरेल. म्हणून सुचविले की धनुर्भंग रामहस्ते होऊन रघुकुल सनाथ असल्याचे दिसेल व रामच रघुकुलनाथ होतील. (ख) मुनिबर साथा - धनुर्यज्ञाविषयींची माहिती सांगण्यास प्रारंभ केला तेव्हा विश्वामित्र विप्रच न राहता 'मुनी' झाले; आता रामलक्ष्मणांस घेऊन त्या कार्यासाठी निघाले तेव्हा मुनिवर झाले व जनकपुरीच्या समीप पोचताच पुन्हा महामुनी होतील! दशरथाकडे जाताना ज्या क्रमाने फरक पडत गेला त्याच्या उलट क्रमाने हा फरक पडलेला आहे. पहिल्या कार्यात प्रतिष्ठा, महती उत्तरोत्तर कमी झाली व या दुसऱ्या कार्याचे वेळी उत्तरोत्तर वाढलेली दिसली; पहिल्यावेळी व्यक्तिकार्य व याचना यांनी महत्व घटत गेले; व दुसऱ्या वेळी परहित, परोपकार हेच कर्तव्य असल्याने महत्व वाढले. (ग) निघती हर्षित - प्रयाणाचे वेळी हर्ष-उत्साह वाटणे हे कार्यसिद्धिसुचक शुभचिन्ह आहे. सर्वज्ञ असल्याने, अहल्येवर कृपाकरून तिचा आता उद्धार करता येईल असे वाटून कृपासिंधूला भरती आली. (घ) जनकाकडील आमंत्रण विश्वामित्रांस दूतांच्या बरोबर आले असे सत्योपाख्यान (रामायण) मध्ये वर्णन आहे. (मानस पीयूष व टीका)

(३) शंका - येथे एक शंका घेतली जाते की जनकाने धनुर्यज्ञाचे आमंत्रण दशरथराजांस का पाठविले नाही? ही शंकाच बिनबुडाची आहे. जनकाने इतर राजांस आमंत्रण पाठविल्याचा उल्लेख कुठेही नाही; शंकेखोरांनी तो पुरावा दिलेला नाही. उलट जनकाने सर्वत्र दवंडी पिटविल्याचे मानसावरून स्पष्ट दिसते. जनकराजा म्हणतात 'द्वीपाद्वीपाचे नृपती गण अमले। परिसुनि कृत जो मी पण॥ सुर-दानव मानववपुधारी। आले वीर धीर रणि भारी॥' (१।२५१।७-८) जनकाने केलेला पण ऐकून राजे वगैरे सर्व आले; निमंत्रणाने आले नाहीत. दशरथ राजानीही हा पण ऐकला असेलच पण ते स्वतः फार वृद्ध व मुलगे लहान वयाचे; त्यांच्या विवाहाचा विचार चालू असता स्वतः नूतन पत्नी परिग्रहण करणे हास्यास्पद ठरले असते व आवश्यकताही नाही. राम लक्ष्मणांना पाठविले तर ते अती कोमल असल्याने त्यांच्याकडून धनुर्भंग होणे अशक्य वाटले; व पुत्रवियोग दुःसह म्हणून त्यांस पाठविले नाहीत. वरील शंका केवळ कुतर्क आहे.

(४) या दोह्यांत बारा चौपाया का? दहा दिवस दसऱ्यापर्यंत यज्ञाचेच होते. ते दिवस पहिल्या दहा चौपायांनी सुचविले, नंतर दोन दिवसांनी म्हणजे बाराव्या दिवशी म्हणजे आश्विन शुक्ल द्वादशीला निघाले, हे बारा या संख्येने सुचविले आहे. पुढील जनकपुरीतील वर्णन या गणनेला पूर्ण अनुकूल असल्याचे पुढे टीकेत दिसेलच.

हिं. । आश्रम एक दीख मग माहीं। खग मृग जीव जंतु तहँ नाही॥११॥
। पूछा मुनिहि सिला प्रभु देखी। सकल कथा मुनि कहा बिसेषी॥१२॥
हिं.दो. । गौतम नारि श्राप बस उपल देह धरि धीर॥
॥चरन कमल रज चाहति कृपा करहु रघुबीर॥२१०॥
म. । आश्रम एक दिसे मार्गी ही! खग मृग जीव जंतु तिथ नाहीं॥११॥
। बघुनि शिला प्रभु मुनिस विचारति। कथा विशेष सकल मुनि सांगति॥१२॥
म.दो. । गौतमनारी शाप वश धरुनि उपल-वपु, धीर!॥
॥ चरण-कमल-रज वांछिते कृपा करा रघुवीर॥२१०॥

अर्थ : (विश्वामित्रांबरोबर जात असता) मार्गात (मार्गी) एक (सुंदर परम पावन) आश्रम दिसला; पण आश्चर्य हे की (ही!) तेथे पशु, पक्षी किंवा इतर कोणतेच जीव जंतू तिथे (दिसले) नाहीत ॥११॥ (त्याच आश्रमात) एक शिळा दिसली; तेव्हा प्रभूंनी मुनीस विचारले; व मुनीने ती विशेष कथा सविस्तर (सगळी-सकल) सांगितली ॥१२॥ (व म्हणाले की) गौतमपत्नी (अहल्या) शापामुळे शिला देह धारण करून राहिली असून, हे धीर! रघुवीर! ती आपल्या चरणकमलरजाची इच्छा करीत आहे; तरी तिच्यावर कृपा करा।दोहा॥

टीका चौ. ११-१२; (१) आश्रम एक दिसे - हा गौतम ऋषींचा परम पावन परम रमणीय असा आश्रम होय. जनकपुरीस जात असता वाटेत हा आश्रम दिसला. वाल्मीकींच्या आश्रमाचे वर्णन अयो.कां. १२४ मध्ये पहावे. 'मिथिलोपवने तत्र आश्रमं दृश्य राघवः॥ पुराणं निर्जनं रम्यं

पप्रच्छ मुनिपुंगवम्॥' (वा.रा. १।४८।११) यावरून ठरते की तो आश्रम रमणीय, पुरातन पण निर्जन असा दिसला. हा आश्रम जनकपुरीच्या वाटेवरच होता की विश्वामित्र मुद्दाम त्या वाटेने गेले हे वरील मिथिलोपवन शब्द पाहूनसुद्धा ठरविणे कठीण. मिथिलापुरीच्या उपवनात होता इतकेच वरील वचनाने ठरते. (क) रमणीय व पुरातन असून पशुपक्षी-जीवजंतुसुद्धा असू नयेत हे केव्हाही आश्चर्यजनकच असल्याने या वैषम्याचे कारण विचारण्याची इच्छा सहजच होणार. गुरुशिष्यसंबंधाचे नाट्य यथाविधी करावयाचे असल्याने प्रभू सर्वज्ञ सर्वदर्शी असून सुद्धा विचारणे जरूर होते; शिवाय अहल्येवर कृपा करण्याची इच्छा असल्याने त्याविषयास तोंड फोडण्यासाठीही विचारले. की हा आश्रम कोणाचा, असा निर्जन, जीवजंतू, पशुपक्षीविहीन का व ही शिळामधेच कशी व का ठेवली आहे, व कोणी ठेवली आहे?(ख) ते तपोवन गौतमशापानेच पशू पक्षी, जीवजंतु विहीन झाले होते - 'नानाजन्तु विहीनोऽयमाश्रमो मे भविष्यति' (आ.रा. १।५।२९) असा शाप गौतमाने दिला होता. (ख) वा.रा.प्रमाणे गौतमाश्रम मिथिलेच्या उपवनांत म्हणजे गंगेच्या पलीकडे होता असे ठरले तरी अ.रा. व या मानसातील वर्णन स्पष्ट सांगते की तो गंगेच्या अलीकडे होता. 'इत्युक्त्वा मुनिभिस्ताभ्यां ययौ गंगासमीपगम्। गौतमस्याश्रमं पुण्यं यत्राहल्या स्थिता तपः' (अ.रा. १।६।२) येथेही अहल्योद्धारानंतर गंगेच्या समीप जाणे व गंगा उतरून जाणे दो २१२ मध्ये वर्णिले आहे. एकाच मुनीचे आश्रम अनेक ठिकाणी असू शकतात; शिवाय कल्पभेदानुसार भेद असू शकतो.

(२) अहल्या

(क) अहल्या ही ब्रह्मदेवाने निर्माण केलेली त्रैलोक्यसुंदरी कन्या होती. इंद्रादी देवसुद्धा तिच्या रूपाने मोहित होऊन तिच्या प्राप्तीसाठी प्रयत्न करीत होते. तेव्हा ब्रह्मदेवाने पण केला की जो कोणी त्रैलोक्याची प्रदक्षिणा करून प्रथम येईल त्याला दिली जाईल. गौतमऋषींनी आपल्या पूजेतील शालिग्रामाला प्रदक्षिणा घातली व ते ब्रह्मदेवाकडे सर्वांच्या आधी गेले. सर्व देवादिकांना गौतम आपल्यापुढे असल्याचे अनुभवासही आले व त्यामुळे अहल्या गौतमास दिली गेली. (ख) दुसरी कथा अशी आहे. ब्रह्मदेवांनी ठेव म्हणून अहल्येला ठेविली. ती गौतमाची सेवा उत्तम प्रकारे करीत राहिली. पुष्कळ काळ निघून गेल्यावर ब्रह्मदेव गौतमाकडे जाऊन पाहतात तो आपण ठेवलेली कन्यारूपी ठेव गौतमाने पूर्ण निर्विकार वृत्तीने सांभाळलेली दिसली. ते परम वैराग्य व नैष्ठिक ब्रह्मचर्य पाहून ब्रह्मदेवाने गौतमाला पत्नी म्हणून दिली. पुढील कथा सुप्रसिद्ध असल्याने येथे देण्याची आवश्यकता नाही.

(ग) अहल्या शिळा झाली होती हे सर्वांस माहित आहे. अ.रा. प्रमाणे 'दुष्टेत्वंतिष्ठ दुर्वृत्ते शिलायामाश्रमे मम ॥ यदा त्वदाश्रयशिलां पादाभ्यामाक्रमिष्यति ॥ तदैव धूतपापा त्वं रामं संपूज्य भक्तितः ॥ परिक्रम्य नमस्कृत्य स्तुत्वा शापाद्विमोक्ष्यसे ॥' (१।५।२७-३२) असा शाप दिला गेला आहे. ती शिला झाली नव्हती, पण एका मोठ्या शिळेत राहिली होती. लोकांस अहल्या न दिसता शिळाच दिसल्याने अहल्या शिळा झाली असे म्हटले जाऊ लागले. वा.रामायणाप्रमाणे शिळा शब्दाचा संबंधसुद्धा अहल्येशीं नाही. 'इह वर्षसहस्राणि बहुनि त्वं निवत्स्यसि ॥३ ॥ वायुभक्षा निराहारातप्यन्ती भस्मशायिनी ॥ अदृश्या सर्वभूतानां आश्रमेऽस्मिन् निवत्स्यसि ॥ यदा चैतद्वनं घोरं

रामो दशरथात्मजः ।। आगमिष्यति दुर्धर्षस्तदा पूता भविष्यसि ।। तस्यातिथ्येन दुर्वृत्ते लोभ मोह विवर्जिता ।। मत्सकाशेमुदा युक्ता स्वं वपुर्धारयिष्यसि ।।' (१।४८) 'स्वं वपुर्धारयिष्यसि' या वाक्याने इतके ठरते की ती शापानंतर तिच्या पूर्वीच्या देहाने तेथे नव्हती. इन्द्राला व अहल्येला शाप देऊन गौतमऋषी हिमालयाच्या एका रम्य शिखरावर तप करण्यास गेले. (वा.रा. १।४८।३४) 'अहल्या शिळा राघवे मुक्त केली' असे श्रीसमर्थ म्हणाले आहेत. (घ) वेदांमध्ये व पुराणांमध्येही अहल्येचे वर्णन आहे. पं.सातोळेकरानी प्रकाशिलेल्या वा.रा. च्या ब्रह्मकाण्डाच्या उपसंहारांत अशा अनेक मंत्रांचा व पौराणिक कथांचा विचार केला आहे. अहल्या म्हणजे रात्र व इन्द्र = सूर्य हा त्यातील सारांश आहे. (३) अध्यात्म दृष्टीने विचार करता अहल्या = सात्विक श्रद्धा, तिच्या ठिकाणी रजोगुणाचे प्राबल्य झाल्याने तिला शाप मिळाला व ती शिळेप्रमाणे जड, तमोगुणी होऊन राहिली होती.

दोहा. (१) प्रथम आश्रमाचे वर्णन यापूर्वी केले व नंतर शिलेविषयी सांगितले. गौतमाच्या शापाविषयी अवतरणे पूर्वी दिली आहेत. त्यांत म्हटले आहे की रामचंद्रांचा चरणस्पर्श झाला म्हणजे तू पुनीत होऊन माझ्या जवळ येऊन राहशील (आ.रा.) त्याप्रमाणे त्या चरण स्पर्शाची वाट पहात, घोर तप करीत, अदृश्य होऊन राहिली आहे. तिच्यावर कृपा करावी. (क) चरणकमलरज वांछिते असे म्हणण्यात हेतू हा आहे की परस्त्रीस्पर्श कसा करू, विप्र स्त्रीला पाय कसा लावू अशी शंका रघुनाथास येऊ नये. पुढील छंदात 'स्पर्शत पद पावन' असे म्हटलेच आहे. पण पदरजस्पर्शाने पाषाणाची मुनिनारी झाली असा उल्लेखही मानसातच आहे. चार कल्पांतील कथांचा संयोग मानसात असल्याने दोन्ही प्रकारचे उल्लेख कल्पभेदाने उचित आहेत. (ख) धीर हा शब्द अहल्या व राम या दोघांकडे घेण्यास हरकत नाही. धीर बनून (धैर्याने) वाट पहात आहे असा अर्थ होईल. तुम्ही धीर आहात तरी तिचा धीर सुटणार नाही असे करावे. (ग) रघुवीर - अयोध्येतून निघाले तेव्हा राम व लक्ष्मण हे दोघेही वीर होते. आता विश्वामित्रांनी रघुवीर ही पदवी रघुनाथास प्रथम दिली. रामावतार वर्णनापासून (दो. १८६ पासून) येथपर्यंतच्या रामचरित्रात रघुवीर शब्द वापरलेला नाही. येथे कृपावीरता सुचविली आहे हे कृपा करा या शब्दानी स्पष्ट होते. मानसात ६ प्रकारची वीरता रघुविराच्या ठिकाणी वर्णिलेले पूर्वी (१।१३।७) टीकेत दाखविली आहे. 'रघुवीर वीरता' हा लेख प्रस्तावनेत पहावा.

हिं.छं. *। परसत पद पावन सोक नसावन प्रगट भई तपपुंज सही ।*
।। देखत रघुनायक जनसुखदायक सनमुख होइ कर जोरि रही ।।
। अति प्रेम अधीरा पुलक सरीरा मुख नहिं आवइ बचन कही ।
।। अतिसय बड़भागी चरनन्हि लागी जुगल नयन जल धार बही ।।१।।

म.छं. *। स्पर्शत पद पावन शोक-विनाशन ती प्रगटे तपपुंज खरी ।*
।। देखत रघुनायक जनसुखदायक राहि पुढें कर जुळूनि; परी ।।
। सुप्रेमाऽधीरा पुलक-शरीरा शब्द निघे ना मुखीं वळें ।
।। अति महाभागिनी पडली चरणीं युगल नेत्रिं जलधार गळे ।।१।।

अर्थ : शोकविनाश करणाऱ्या पावन पायाचा स्पर्श होताच ती (अहल्या) खरोखर तपोराशीच प्रगट झाली. भक्तजनांना सुख देणाऱ्या रघुनायकाला पाहताच हात जोडून पुढे उभी राहिली; परंतु (=परि) अति प्रेमाने अधीर झालेल्या व शरीररोमांचित झालेल्या तिच्या मुखातून प्रयत्न करून सुद्धा (बळे) शब्द बाहेर पडेना; (तेव्हा) ती अती महाभाग्याची (अहिल्या) (प्रभूच्या) पाया पडली व तिच्या दोन्ही नेत्रांतून अश्रूधारा वाहू लागल्या ।।छं१ ।।

टीका. छंद -(१) पद पावन शोकविनाशन - रघुवीराच्या चरणस्पर्शात अनंत गुण असले तरी येथे पावन करणे व शोकविनाश करणे हे दोन गुण प्रामुख्याने तत्काळ प्रतीतीस आले. दोन्ही कार्यें एकाच निमिषात झाली; पण लेखनात एक आधी व दुसरे लिहिण्याशिवाय गत्यन्तर नव्हते. तथापी पावन करणे हे पूर्वकार्य आहे. पावन झाली म्हणून शोकाचा विनाश झाला. ज्यांच्या पायापासून जन्मलेली गंगा सुद्धा पापविनाश करते, तेच पाय आपल्या स्पर्शाने पुनीत करतील यात नवल काय? हजारो वर्षें पतिविरहशोकाने व्याकुळ होऊन काढली. त्या शोकाचा व त्या विरहाचा आता अंत होणार हे सुचविले. शेवटच्या छंदात सांगितले आहे की ती आनंदपूर्ण होऊन पतिलोकाला गेली.

(क) तपराशि खरी प्रगटे - तपाची खरी = प्रत्यक्ष मूर्तीच प्रगट व्हावी तशी प्रगट झाली. या क्षणापर्यंत ती गुप्त होती. अदृश्य होती; पण प्रभुपादस्पर्शाने पाप-शाप-मुक्त झाल्याने प्रगट दिसू लागली. प्रत्यक्ष तपश्चर्याच प्रगट झाली असे वाटू लागले. गीतावली पद ५७ व ५८ पहावे. तपपुंज = गौतम ऋषी असा एक टीकाकार अर्थ करतात तो अव्यापारेषु व्यापार व अनर्थ आहे.

चरण २रा (१) देखत रघुनायक जनसुखदायक - प्रगट होऊन आजूबाजूला पाहते तो रघुनायकाचे दर्शन झाले; तेव्हा तिला अपार सुख झाले. हे जनसुखदायक शब्दाने ध्वनित केले. तिला वाटले की मला परमसुखी करण्यासाठीच रघुनायक येथे आले, नाही तर या निर्जन आश्रमात ते कशाला येतील! 'जन्म जन्म मुनि झिजति साधनीं। अंतीं राम न येत आननीं ॥ तो नयन-गोचर बहुणां श्रुति नेति नित्य हि वानती ॥' (४।१०) इत्यादी विचार तिच्या मनात आले. रूपामृत-पान करण्यासाठी प्रभूकडे तोंड करून उभी राहिली व स्तुती करण्याच्या इच्छेने दोन्ही हात जोडले. टक लावून चकोरीप्रमाणे त्या चारुमुखचंद्राकडे बघत राहिली. परंतु तिच्याने स्तुती करवेना; कारण –

चरण तिसरा (१) सुप्रेमा धीरा पुलकशरीरा - हृदयात अत्यंत प्रेम उत्पन्न झाले व त्याने ती अधीर झाली; तो प्रेमाचा आवेग आवरण्याइतके धैर्य राहिले नाही व शरीर फार पुलकित झाले; बळेच बोलण्याचा प्रयत्न करीत आहे पण तोंडातून शब्दच उमटत नाही अशी दशा प्रेमाने झाली.

चरण चौथा - (१) ही तिची अनावर प्रेमावस्था पाहून वक्ते म्हणतात की ती अतिशय महाभाग्यवान आहे. (अती महाभागिनी) ज्यांना रामप्रेमप्राप्ती झाली आहे. त्यांना त्यांना मानसात बडभागी = महाभाग्यवान म्हटले आहेत. अहल्या अती पापी असून तिला अनायासे प्रभुदर्शन घडले व रामप्रेमाच्या पुरांत ती बुडाली आहे म्हणून अति महाभागिनी म्हटले. साती काण्डांत

प्रभुपदानुरागीजनांना 'महाभाग्यवान' म्हटले आहे. 'भाग्यवंत व अभागी' हे प्रकरण प्रस्तावनेत पहावे. (क) स्तुती करवत नाही असे ठरताच तिने रामचरणांवर मस्तक ठेवले व डोळ्यांतून वाहणाऱ्या प्रेमाश्रूंनी प्रभूचरणांना स्नान घातले. जनकाने प्राकृतिक जलाने पाय धुतले तर त्यांना लोकांनी भाग्यभाजन म्हटले व त्यांच्या नावाचा जय जयकार केला. अहल्या पापीण होती तरी तिने आपल्या नेत्रजलधारांनी रामचरण क्षालन केले तेव्हा तिच्या भाग्याला कोणाची उपमा द्यावी!

हिं. ।धीरजु मन कीन्हा प्रभु कहुँ चीन्हा रघुपति कृपाँ भगति पाई।
।।अति निर्मल बानीं अस्तुति ठानी ग्यानगम्य जय रघुराई।।
।मैं नारि अपावन प्रभु जग पावन रावन रिपु जन सुखदाई।
।।राजीव बिलोचन भव भय मोचन पाहि पाहि सरनहिं आई।।२।।

म.छं. ।मनिं धीरा धरुनी प्रभु ओळखुनी भक्तिलाभ रघुपति कृपया।
।।अति निर्मल वाणीं स्तवनें वानी ज्ञानगम्य जय रघुवर्या।।
।मी नारि अपावन प्रभु जगपावन रावणरिपु जनसुखदा ही।
।।राजीव विलोचन भवभयमोचन पाहि शरण मीं प्रभु पाही।।२।।

अर्थ : तिने मनात धीर धरला, प्रभूला ओळखले, व रघुपतीच्या कृपेने (कृपया) तिला प्रेमभक्तीचा लाभ झाला. (भक्ती मिळाली). (नंतर) अती निर्मल वाणीने ती स्तवन (स्तुती) करू लागली की ज्ञानानेच जाणल्या जाणाऱ्या रघुवरा! आपला जय असो. मी अपवित्र स्त्री आहे आणि आपण जगाला पावन करणारे प्रभू आहात आणि (ही) रावणाचे शत्रू असून आपल्या सेवकांना (जन) सुख देणारे आहात. हे राजीव नेत्रा! भवभयातून सोडविणाऱ्या प्रभो! मी आपल्याला शरण आले आहे तरी माझे (भवभयापासून) रक्षण करा. रक्षण करा ।छं.२।।

टीका-छं. २ चरण पहिला (१) मनिं धीरा धरुनी - प्रेमामुळे धीर राहिला नव्हता पण प्रभुचरणांना नयनजलाने स्नान घालून हृदयातील प्रेमाचा पूर जरा ओसरला. प्रभुदर्शनाने पुष्कळांची अशीच दशा झाली आहे. जनकराजा परमविरागी विदेह असून सुद्धा 'मूर्तिस मधुर मनोहर देखे। होइ विदेह विदेह विशेखें।। प्रेममग्न मन बघुनि नृप सुविवेके धरि धीर।। (१।२१५) हनुमन्ताची स्थिती पहा 'पुलकित तनु ये वचन न वदना। बघुनि रुचिर वेषाची रचना।। स्तुती करी मग सुधीर धरुनी। हर्षहृदयिं निज नाथ जाणुनी।।' (४।३।६-७) (क) प्रभूला ओळखण्याचे साधन गौतमाचे वचन असले तरी 'तो जाणे ज्या जाणूं देता' (२।१२७।३- असा सिद्धान्त असल्याने प्रभूच्या कृपेनेच तिने प्रभूला ओळखले. 'तुमच्या कृपे तुम्हां रघुनन्दन। जाणति भक्त भक्त उर चंदन।।' (२।१२७।४) यावरून ठरले की अहल्या रामभक्त होती. अहल्येला ज्ञान झाले तसेच सुग्रीवाला प्रभुदर्शनानेच ज्ञान झाले. पण त्याला प्रेमभक्ती तत्काळ लाभली नाही. (ख)भक्तिलाभ रघुपति-कृपया—अहल्येला ज्ञान झाल्याबरोबर प्रेमभक्ती मिळाली तीही रघुपतीच्या कृपेनेच. 'कृपाकरा रघुवीर' असे विश्वामित्रांनी सांगितलेच होते. येथे सुचविले की ज्ञानाशिवाय भक्तिलाभ होत नाही व ज्ञानोत्तरभक्ती रघुपतिकृपेने मिळते. 'श्रुति गीता रघुनाथभक्ति ते। रामकृपें कुणि एका मिळते।।'

(७।१२६।८) हे शंकरवचन आहे. 'सकल सुफल हरिभक्ति सुशोभन। संत कृपेविण कुणाहि लाभ न(७।१२०।१८)' विश्वामित्ररूपी संताची कृपाच येथे मूळ कारण आहे.

चरण दुसरा १(१) अति निर्मल वाणी - प्रेमभक्तिजलाने हृदय निर्मल झाले. 'प्रेमभक्तिजलविण रघुवर तो। अभ्यंतर-मल कधी न जातो॥' (७।४९।६ वसिष्ठवचन). हृदय निर्मल झाले म्हणून वाणी निर्मल झाली; आणि निर्मलवाणीने रामगुणगान करू लागल्याने ती अती निर्मल झाली. 'करण्यास पावन निज गिरेला रामयश तुलसी वदे' (१।३६१ छं.) (क) ज्ञानगम्य रघुवर्या - आपण ज्ञानानेच जाणले जाणारे असून रघुवर्यकृपाने या नेत्रांना दिसलात हे माझे परमभाग्य होय. आपले दर्शन व्हावे अशी माझी पात्रता नसता दर्शन दिलेत ही अहैतुकी कृपा आहे!

चरण तिसरा (१) मी नारि अपावन - एकतर मी स्त्री, 'नारि सहज जड अज्ञ' अशी स्वभावताच अज्ञानी जडबुद्धी! त्यातही मी अपवित्र! पण (क) प्रभु जगपावन-- प्रभू जगाला पावन करण्यासाठीच अवतरले आहेत आणि सेवकांना सुख देण्यासाठी ही अवतरले आहेत; म्हणून माझ्यावर कृपा केली, म्हणूनच मला ओळख पटली व मी पापमुक्त झाले. (ख) रावणरिपु - हे म्हणण्याने भविष्यकाळी घडणारी गोष्ट सुचविली, हा भाविक नावाचा अलंकार आहे. हे भविष्य ज्ञान गौतमऋषींच्या भाषणाने झाले असणे अधिक संभवनीय आहे.

चरण चौथा - (१) राजीव विलोचन - मानसपीयूषात म्हणतात की 'जेथे कृपा करण्याचे वर्णन असेल तेथेच कमल शब्द नेत्रांना लावला आहे' पण अर्धसत्य आहे, सिद्धांत नाही, हे ठरविण्यास एक उदाहरण पुरेल 'बहुविधि शोचति शोचविमोचन। स्रवति सलिल राजिव दल लोचन' (६।६१।१७) रघुनाथ लक्ष्मणासाठी शोकविलाप करतात त्यातील हे वचन आहे. कोणावर कृपा करण्यासाठी प्रभू शोक करीत नव्हते. राजीव शब्द १८वेळा रामनेत्रांना लावला आहे. रामनेत्रांचा मानसात ६१वेळा उल्लेख आहे. त्यातील ४ ठिकाणी कमल किंवा त्या अर्थाचा शब्द वापरला आहे. विशाल अरुणवर्णनेत्रांना राजीवाची उपमा देतात. 'राजीवायतलोचनं', राजीव = मोठे लालकमल, पुष्कर. (२) भवभय मोचन -- आपण आपल्या कृपादृष्टीने सेवकांचे भवभयनष्ट करता. 'मामव लोकय पंकज लोचन। कृपाविलोकनि शोचविमोचन' (७।५१।१) मला भवभयांतून मुक्त करा, मी आपल्या चरणी शरण आले आहे. येणे, आले या शब्दांची कीस काढण्याची जरूर नाही. शरण येणे म्हणजे आश्रय करणे. अहल्येने प्रभुचरणांवर मस्तक कोणत्या भावनेने ठेवले हे येथे शरण आले (सरनहि आई) या शब्दांनी स्पष्ट केले. 'प्रपन्नार्तिहरण, प्रपन्नार्तिहर, शरणागतभयहारी, हे प्रभूचे ब्रीद आहे.' 'शरणागत भय हारी मम पण' असे प्रभुवचनच आहे. (क) दक्षकन्या सती पतिव्रता असून, रामभक्ताग्रणी शिव पती असून, तिला रामदर्शन झाल्यावर तिने साधा नमस्कारही केला नाही व विश्वरूपदर्शन दिल्यावर शरणही गेली नाही! अहल्या अति पापी व शापित असून ती शरण गेली व निष्कलंक, ज्ञानी, प्रेमभक्तीसंपन्न झाली. अधिक भाग्यवंत कोण हे वाचकांनी ठरवावे. अनुवादात 'आले' अध्याहृत आहे.

हिं.छं. । मुनिश्राप जो दीन्हा अति भल कीन्हा परम अनुग्रह मैं माना ।
।। देखेउँ भरि लोचन हरि भवमोचन इहइ लाभ संकर जाना ।।
। बिनती प्रभु मोरी मैं मति भोरी नाथ न मागउँ बर आना ।
।। पद कमल परागा रस अनुरागा मम मन मधुप करै पाना ।।३ ।।

मं.छं. । मुनि शापा वदले उत्तम घडलें परम अनुग्रह गमे मला ।
।। दिसले भर लोचन हरि भवमोचन हाच लाभ शंकर रुचला ।।
। विनती प्रभुजवळीं बुद्धि बावळी मी न वरा मागें आना ।
।। पदकमल परागां रस-अनुरागा मम मन मधुप करो पाना ।।३ ।।

अर्थ : मुनींनी शाप दिला हे उत्तम झाले (केले); मी त्या शापाला महान अनुग्रह समजते. (कारण त्यामुळे) भवभयांतून मुक्त करणारे हरी मला डोळे भरून पाहण्यास सापडले. हाच लाभ शंकरास रुचला (शंकरांना आवडणारा हाच लाभ आहे). प्रभो! मी बुद्धीने बावळी आहे, पण आपल्याजवळ एक विनंती करते की मला दुसरा कोणताही वर नको असून एवढेच पाहिजे की माझ्या मन रूपी मधुपाने आपल्या पदकमलांतील परागांत (रजांत) असलेला अनुरागरूपी रस (सतत) पान करीत असावे ।।३ ।।

टीका छं.३ चरण १-२ (१) मुनिशापा वदले उत्तम घडलें ... मला आपल्या पायांवर मस्तक ठेऊन प्रपन्न होण्याचा विचार करू लागले तेव्हा मला जे वाटले ते सांगते. महामुनींनी (गौतम) जो शाप दिला तो त्यावेळी दुःखद वाटला; पण आज असे वाटले की त्यांनी शाप दिला हे फारच चांगले केले, माझ्यावर अनंत उपकार केले. तो शाप नव्हे तर माझ्यावर परमश्रेष्ठ अनुपम अनुग्रहच केला. येथे हे दाखविले की आज दुःखद, अती तापदायक वाटणाऱ्या घटना भविष्यकाळी परमसुखद ठरू शकतात. शाप दिला नसता तर प्रभूचे दर्शन ज्ञान व आपली कृपा या गोष्टी मला-एका स्त्रीला कशा लाभल्या असत्या! (क) हरि भवमोचन दिसले – आपले दर्शन भवभयांतून मुक्त करणारे असल्याने हा लाभ परमश्रेष्ठ आहे, याच्यासारखा लाभ दुसरा नाही; म्हणून मी त्या शापाला परमअनुग्रह समजते. (ख) हाच लाभ शंकर रुचला - आपल्या दर्शनाचा लाभ हाच खरा लाभ असे मीच म्हणते असे नाही; भगवान शंकरसुद्धा यालाच लाभ म्हणतात; व तोच त्यांनाही आवडतो. रामप्रभूचे दर्शन घडावे म्हणून शंकरांनी नाना प्रयत्न केल्याचे वर्णन मानसात अनेक ठिकाणी आहे. रामावतार, रामजन्म, झाल्याबरोबर महेश वृद्ध ब्राह्मण ज्योतिषी बनले; नंतर पक्षी बनून काकभुशुंडीबरोबर अयोध्येत राहिले. विवाहाच्या वेळी सर्व देवांच्या पुढे यांनी आपला नन्दी चालविलाच. वनवासी प्रभूचे दर्शन घडावे म्हणून कैलासाहून निघून अगस्त्याश्रमात येऊन राहिले त्यावेळी दर्शनासाठी किती तळमळत होते ते दो १।४८-४९।३ पर्यंत पहावे. एकीकडे समाधिस्थ असता लंकेत रामरावणयुद्ध पाहण्यास आकाशात हजर होतेच. रावणावधानंतर समीप जाऊन स्तुती केली व राज्यारोहण्याच्यावेळी दरबारांत येऊन स्तुती केली. (घ) पदसरोज मनोज अरिउरसरि सदैव विराजती असे असून सुद्धा शंकर प्रत्यक्ष दर्शनासाठी तळमळत असतातच. (ग) हाच लाभ शं-कर असल्याने मला रुचला असा अर्थही होऊ शकेल. भाव हा की याच्यासारखा कल्याणकारक लाभ दुसरा नाही असे शंकरांस सुद्धा वाटते.

चरण तिसरा व चौथा - (१) मी न वरा मागें आता - मी इतर वरास (वर) मागू इच्छित नाही. प्रभूचे दर्शन अमोघ असते; त्यामुळे सेवकाला जे पाहिजे ते प्रभू देऊ शकतात. 'जनां अदेय नसे मम काही' (३।४२।५), पण 'प्रिय अति मजला भक्ति याचिता' (७।८५।५). असे श्रीमुख वचनच आहे म्हणून अहल्या आपल्याकडे मूर्खपणा घेऊन जे मागणे मागते ती केवळ प्रेमभक्ती होय. इतर काही न घेता, न मागता भक्तिवरदान मागणाराला प्रभूंनीच सहज शहाणा म्हटले आहे. भक्तीशिवाय इतर काही भगवंताजवळ मागणे हा शहाणपणा नव्हे. (क) गौतम ऋषींच्या शापानुग्रहाने व या महामुनींच्या व आपल्या कृपेने आपले दर्शन घडले; आपण कृपा करून ज्ञान व भक्ती दिलीत तरीपण काहीच न मागणे म्हणजे आपला अपमान करण्यासारखे आहे. मला इतर काहीही मागवयाचे नाही, मला दुसरे काही नको; फक्त आपल्या चरणकमलपरागांत बसून माझ्या मन रूपी मधुपाने (भुंग्याने) प्रेम - अनुराग - रूपी रस (मकरंद) पिण्यात सर्वदा दंग असावे एवढीच माझी इच्छा आहे; ती पुरवावी म्हणजे झाले.

ल.ठे. अहल्या अशी सहज शहाणी असून स्वतःस मतिमंद, बावळट, भोळ्या बुद्धीची समजत आहे; व आम्ही सागरात खसखस यासारखे थोडेसे साधन करू लागलो की जणू काय स्वतःस बृहस्पतीपेक्षा अधिक शहाणे मानू लागतो! हा मायेचा व कलीचा विचित्र प्रभाव आहे.

हिं.छं. । जेहिं पद सुरसरिता परम पुनीता प्रगट भई सिव सीस धरी ।
।। सोई पद पंकज जेहि पूजत अज मम सिर धरेउ कृपाल हरी ।।
। एहि भाँति सिधारी गौतम नारी बार बार प्रभु चरण परी ।
।। जो अति मन भावा सो बरु पावा गै पतिलोक अनंद भरी ।।४।।

म.छं. । ज्या पदिं सुरसरिता परम पुनीता प्रगट होइ शिव शिरीं धरी ।
।। ते हे पद-पंकज जे पूजिति अज धृत मम शिरीं कृपाल हरी! ।।
। अशि गौतमजाया निघतां जाया पुनःपुन्हां प्रभु पायिं पडे ।
।। जो मनिं अति भावे तो वर पावे मुदित गमन पतिलोकिं घडे ।।४।।

अर्थ : ज्या पायांपासून परम पावन अशी सुरसरिता (गंगा) प्रगट झाली व तिला शिवाने आपल्या शिरावर धारण केली व ज्या पदकमलांचे ब्रह्मदेव पूजन करतात तो हा पाय हे हरी! तुम्ही कृपालूपणे माझ्या मस्तकावर ठेवलात! अशा प्रकारे गौतम जाया (जाया = पत्नी) जावयास निघाली असता (निघतां जाया) पुनः पुन्हा (वारंवार) पाया पडली; तिच्या मनाला जो वर अत्यंत रुचला (आवडला) होता तो तिला मिळाला व तिने पतिलोकास गमन केले (घडले; जिकडे पती आहे तिकडे गेली) ।।४।।

टीका छं. ४ - ज्या पदकमलांच्या ठिकाणी अनन्य नित्य प्रेम वर मागितला त्या चरणांची महती वर्णन करून आपल्या भाग्याची अलौकिकता ध्वनित करीत आहे. (१) प्रभू चरणांचे प्रक्षालन केलेले जल म्हणजेच देवगणांना पावन करणारी गंगासुरनदी होय. ती दक्षिणपादांगुष्ठापासून जन्मलेली सुर नदी इतकी पुनीत आहे की स्वतः शिव = कल्याण स्वरूप असणारे जे महेश त्यांनी तिला आपल्या मस्तकावर धारण केली. ब्रह्मदेवाने ज्या चरणांचे प्रक्षालन व पूजन केले त्या चरणांचे पावनत्व व महिमा कोण वर्णन करणार! असा जो आपला पाय तो आपण माझ्या मस्तकावर

ठेवलात (धृत) तेव्हा माझ्या भाग्याचे वर्णन तरी कोण व कसे करणार. प्रभुपादस्पर्श शंकरांच्या मस्तकाला लाभला नाही; त्या पायापासून उद्भवलेल्या गंगेलाच लाभला. ब्रह्मदेवाला हातांनीच त्या पायांस स्पर्श करता आला पण माझ्या मस्तकास पादस्पर्श झाला. शिवचतुराननांपेक्षाही मी अधिक भाग्यवान हे ध्वनित केले. शिलारूपात अहल्या पडून राहिली होती; त्या शिलेच्या वरच्या भागावर प्रभूंनी पाय ठेवला हे येथे स्पष्ट दिसते.

(२) अशि - अशाप्रकारे कृतार्थ, कृतकृत्य झालेली गौतमपत्नी अहल्या जाण्यास निघाली तेव्हा मनात आले की प्रभूच्या उपकारांची फेड करता येणे अशक्य आहे. म्हणून वारंवार प्रभूच्या पाया पडली. 'मच करवेना प्रत्युपकारा। पायां पडतो वारंवारा॥' (७।१२५।४) असे भुशुंडींचा निरोप घेताना गरुड म्हणाले आहेत. (क) वारंवार पाया पडण्यात आणखी हा हेतू आहे की मागितलेला वर अद्याप मिळाला नाही; व तो मिळाल्याची अनुभूती तिला आलेली नाही. पाया पडतापडताच एकदा तिला ती प्रतिती आली. भगवंताची मूर्ती हृदयसिंहासनावर विराजमान झालेली तिला दिसू लागली व तिचे मन त्या भगवंताच्या पदकमलांत आसक्त आहे. म्हणून म्हटले की 'जो मनि अतिभावे तो वर पावे.' (ख) पतिलोकास निघून गेली, म्हणजे जेथे गौतमऋषी रहात होते तिकडे गेली. जाताना ती परमानंदपूर्ण मनाने गेली. शापमुक्त झाली; प्रभूचे साक्षात् दर्शन झाले, चरणस्पर्शाचा दुर्लभ लाभ झाला. आनंद होण्यास आणखी काय पाहिजे! तिच्या आनंदाची कल्पना इतरांस येणे शक्य नाही.

आता तुलसीदास या अहल्योद्धार प्रकरणाचा उपसंहार दोह्यात करतात. या दोह्याच्या अंगभूत एकही चौपाई नाही व छंद चार आहेत.

हिं. दो. । अस प्रभु दीन बंधु हरि कारन रहित दयाल॥
॥ तुलसिदास सठ तेहिं भजु छाडि कपट जंजाल॥२११॥

म. दो. । दीनबंधु हरि असे प्रभु कारणरहित दयाळ॥
॥ तुलसिदास शठ भज तयां त्यजुनि कपट जंजाळ॥२११॥

अर्थ : प्रभू रामचंद्र – हरी असे दीनबंधु कारणरहित दयाळू आहेत; म्हणून तुलसीदास सांगतात की हे (मना!) सर्वप्रकारचे कपट व जंजाळ सोडून त्यांना भजा॥२११॥

टीका दो. (१) अपावन, पतिपरित्यक्त, जड पाषाणवत झालेली, मुनीने शापित, सर्वसाधनहीन अशा अहल्येच्या उद्धार करण्यात रघुवीराचा स्वतःचा कोणताही स्वार्थ नव्हता किंवा इतर कोणताच हेतू नव्हता. अहल्येवर दया करणे हाच एक हेतू होता. म्हणून कारणरहित दयाल म्हटले. 'हेतुरहित जगि जुग उपकारी। तुम्हि तुमचे सेवक असुरारी॥' (७।४७।५). मात्र जे दीन झाले असतील त्यांचीच दया भगवंतास येते हे लक्षात ठेवणे जरूर आहे. ताटकेला सुद्धा दीन जाणून निजपद दिले आहे. (क) अहल्येचा शाप, तिचे पाप, क्लेश व भवभय हरण केले म्हणून हरी म्हटले. ही स्तुती चारी कल्पांतील कथांस जोडता यावी म्हणूनही हरी असे म्हटले. ल.ठे. – वरील चार छंदात व या दोह्यात राम शब्द अहल्येने एकदाही वापरला नाही; हरी, प्रभू, रघुवर्य, रघुनायक रघुपती या शब्दांचाच उपयोग केला आहे. यांतही हेतू आहे की सगुण साकाराचेच ग्रहण करता यावे.

(२) शठ शब्द तुलसीदासांनी आपल्या मनास व स्वतःसही अनेक ठिकाणी वापरला आहे. 'शठदासाच्या कृपानिधि राखीप्रीति रुचीस' (१।२८) 'कलि कालिं तुलसी सम शठां कुणि रामसंमुख करत कीं' (२।३२६ छं.) 'गा त्यजुनि आशा भरवसा सब ऐक संतत शठ मना' (५।६० छं.)

(३) त्यजुनि कपट जंजाळ - श्रीरघुनाथास कपट मुळीच आवडत नाही हे यापूर्वी अनेक वेळा दाखविले आहे. (क) जंजाळ 'गुरुकार्यें किती अति जंजाळहि' (१।३८।८) असे जे कोणी छलकपटहीन व अनन्यगतिक होऊन भजन करीत दीन झाले असतील त्यांच्यावरच दीनबंधू भगवान हेतुरहित कृपा करतात.

अहल्याकृत स्तुती = कृत्तिका नक्षत्र

(१) अनुक्रमसाम्य - अहल्याकृत स्तुती तिसरी आहे; तिसरे नक्षत्र कृत्तिका आहे.

(२) नामसाम्य - कृत्यते इति कृतिः कृती छेदने; छेदन करणारी ती कृत्तिका. ही स्तुती सर्व पाप, ताप, शाप, शोक व भव छेदन करणारी झाली नाही असे कोण म्हणेल!

(३) तारेसंख्या - साम्य - 'खुराभं (क्षुराभं) षङ्क्तिः (रत्नमाला) पं. रघुनाथशास्त्री प्रकाशित नकाशात सात तारे या नक्षत्राचे दाखविले आहेत; पण सहा तारेच डोळ्यांना स्पष्ट दिसतात व रत्नमाला ग्रंथात सहा तारेच सांगितले आहेत. या स्तुतीतः प्रभु, रघुनायक रघुपती, रघुवर्य, हे चार व हरिभवमोचन, कृपाल हरी आणि हरिपाय हे सात तारे आहेत.

(४) आकार साम्य - आकार खुराभ = घोड्याच्या खुरासारखा (टापे सारखा) आहे. त्याला वरची व खालची अशा दोन बाजू असून, खालच्या भागात एक मध्यभाग निराळा दिसतो. तसा प्रभू = मध्यभाग; हरिभवमोचन, कृपाल हरी व हरिपाय हे खालच्या बाजूचे तारे आहेत. घोड्याच्या खुराचा जमिनीला टेकणारा भाग फारसा दिसत नाही. वरचा भाग सर्वांना दिसतो. स्तुतीत वरच्या भागात रघुनायक, रघुपती व रघुवर्य हे शब्द आहेत; तेच वरच्या बाजूचे तीन तारे आहेत. हरिभवमोचन, कृपालहरि व हरिपाय (हरिचरण) हे तीन शब्द स्तुतीच्या खालच्या भागातच आहेत. हरिपाय (हरिचरण) = घोड्याचा पाय (खुर असा अर्थ होतोच; कारण हरि = घोडा (अमर कोष).

(५) वेदोक्त वर्णनाशी साम्य

(१) 'अग्निर्नः पातुकृत्तिकाः' अग्नि देवता आहे. नामसाम्य व देवतासाम्य वर दाखविले आहेच. (क) 'पातु' स्तुतींत 'पाहिपाहि' आहेच. (ख) 'मुखं वा एतद् नक्षत्राणाम्' = वेदकाळी नक्षत्रगणना 'कृत्तिका' नक्षत्रापासून होत असे. 'मुखं उपाये प्रारम्भे...' (हैमः) श्रीरघुवीराच्या कीर्तीचा प्रारंभ या स्तुतिनक्षत्रापासूनच झाला. नक्षदते =जे हिंसा करीत नाही ते= नक्षत्र रघुवीराच्या हिंसा रहित चरितांचा, लीलांचा प्रारंभ येथूनच झाला.

सहजासहजी लिहिले जाणे शक्य आहे काय याचा विचार वाचकांनी करावा.

मुनिमखरक्षण व अहल्योद्धार– प्रकरण टीका येथे समाप्त.

श्री मानस– गूढार्थ चंद्रिका बालकाण्ड अध्याय २४वा समाप्त

श्रीरघुवीर चरणकमलार्पितमस्तु.

श्रीरघुवीर-विवाहान्तर्गत जनकपुरीगमन; नगरदर्शन प्रकरण

अध्याय २५ वा

हिं. */ चले राम लछिमन मुनि संगा / गए जहाँ जग पावनि गंगा //१ //*
/ गाधिसूनु सब कथा सुनाई / जेहि प्रकार सुरसरि महि आई //२ //
/ तब प्रभु रिषिन्ह समेत नहाए / बिबिध दान महिदेवन्हि पाए //३ //
/ हरषि चले मुनि बृंद सहाया / बेगि बिदेह नगर निअराया //४ //

म. */ निघति राम-लक्ष्मण मुनिसंगें / प्राप्त सकल जग-पावन गंगे //१ //*
/ गाधिज वदले सकल कथेला / सुरसरिता जशि येइ धरेला //२ //
/ प्रभु ऋषिंसह तैं स्नाना करती / विविध दान महिदेव पावती //३ //
/ सह मुनिवृंद सहर्ष निघाले / उपविदेहपुर सुशीघ्र आले //४ //

अर्थ : (मग) रामलक्ष्मण विश्वामित्रमुनीबरोबर निघाले आणि सर्वजण जगाला पावन करणाऱ्या गंगेजवळ आले ॥१ ॥ सुरनदी ज्या प्रकारे या पृथ्वीवर (धरा = पृथ्वी) आली ती सर्व कथा गाधिपुत्र विश्वामित्राने सांगितली ॥२ ॥ तेव्हा रामलक्ष्मणांनी ऋषींसह स्नान केले व ब्राह्मणांना विविध प्रकारची दाने मिळाली ॥३ ॥ (नंतर गंगेपलीकडे जाऊन) मुनिवृंदांसह राम हर्षाने (उत्साहाने) निघाले व अती त्वरेने (सुशीघ्र) विदेहनगराच्या जवळ (उप = समीप) येऊन पोचले ॥४ ॥

टीका . चौ. १ अहल्येचा उद्धार करून विश्वामित्रांबरोबर निघताना हर्ष झाल्याचे वर्णन का नाही? ज्या ज्या वेळी भक्तानुग्रह करण्यासाठी किंवा अवतारकार्यासाठी रघुवीर निघाले आहेत त्या त्या वेळी हर्षाने निघाल्याचे वर्णन आहे. येथेही धनुर्मखाकरता प्रयाण करीत आहेत व त्यात भक्तानुग्रह व अवतारकार्य हे दोन्ही हेतू साधावयाचे असता हर्ष झाला नाही. येथे हर्ष न होण्याचे कारण की गौतमनारीच्या मस्तकावर पाय ठेवला, हे क्षत्रिय वीरोचित घडले नाही म्हणून वाईट वाटत आहे. मुनीची आज्ञा म्हणून स्पर्श करावा लागला असला तरी मनात हुरहूर आहेच. ऋषिपत्नीच्या शरीराला पायाने स्पर्श केला म्हणून हर्ष न होता, पश्चात्ताप होत आहे असे वर्णन विनयपत्रिकापद १०० (सुनि सीतापति सील सुभाऊ) यात 'चरन छुए को पछिताऊ' (१०० ।४) = 'चरण स्पर्श केल्याचा पश्चात्ताप' (क) या दोषातून गंगेच्या दर्शनाने व स्नानाने मुक्त होतील तेव्हा निघताना हर्ष होईल.

चौ. २(१) गाधिज - गाधिसूनु - गाधिराजाचा पुत्र विश्वामित्र, (क) सुरसरिता देवनदी या पृथ्वीतलावर कशी आली व का आली असा प्रश्न रामचंद्रांनी विचारला व मुनींनी गंगावतरणाची सर्व कथा सांगितली. ही कथा बहुधा सर्वांस माहीत आहेच. फार विस्तृत असल्याने येथे देता येत नाही. 'मानसिं गंगा कथा अद्भुतहि' या प्रस्तावनेतील प्रकरणात साररूपाने सहज वर्णन आले

आहे ते पहावे. वा.रा. १।४०-४३ हे चार सर्ग पहावे. दुसरी कथा श्रीमद्भागवतात५।१७।२-१० यात आहे. गोस्वामींनी याच कथेचा पुरस्कार केला आहे हे विनयपत्रिका पद १७-२० गंगास्तुतीवरून स्पष्ट आहे. तिसरी कथा पद्मपुराण सृष्टिखंडात आहे. अशा विविध कथा कल्पभेदानुसार आहेत. या कथांचा सारांश मा.पी. टीकेत दिलेला आहे. (ख) गीतावलीत (१।५५।७) उल्लेख आहे की 'बूझत प्रभु सुरसरिप्रसंग कहि निजकुल कथा सुनाई' वा.रा. त ही असाच उल्लेख आहे; म्हणून कोणी न विचारताच विश्वामित्राने कथा सांगितली असे म्हणणे योग्य नाही. (२) ज्या तीर्थात, क्षेत्रात स्नान, श्राद्ध, दानादी तीर्थक्षेत्रविधी करावयाचा असेल त्या तीर्थादिकांचा महिमा इत्यादी आधी श्रवण करावा व मग स्नानादी कर्मे तदनुसार करावी असा शास्त्रनियम आहे. त्या प्रमाणेच रामलक्ष्मणांनी येथे व अनेक स्थळी केले आहे. आज मात्र याच्या उलट चालते! आधी तीर्थयात्रा व मग निघताना महात्म्याची पुस्तके विकत घेणे व न वाचताच घरी आणणे व शेवटी केरात उकिरड्यात ती जाणे असा क्रम दृष्टीस पडतो! तीर्थ क्षेत्रांचा इतिहास व महिमा आधी कळला म्हणजे कर्म यथासांग यथाक्रम करण्याची श्रद्धा व प्रीती उत्पन्न होऊन योग्य संस्कार घडू शकतात, अन्यथा 'जेथे तेथे धोंडापाणी' यापेक्षा व देशाटनापेक्षा अधिक लाभ होत नाही. रेल्वे, मोटारी, क्षेत्रस्थ पंडे, भिक्षुक, दुकानदार यांना धनलाभ होतो हे मात्र खरे.

चौ. ३(२) विविध दान महिदेव पावहीं– विप्रांना दान दिले असे न म्हणता, त्यांस मिळाले असे म्हटले आहे. रामलक्ष्मणांबरोबर धनवस्त्रादी, संपत्ती, धेनू, हयगजादी काहीच नव्हते, म्हणून त्यांनी दान दिले असे म्हटले नाही. (क) विश्वामित्राने आपल्या सामर्थ्याने निर्माण केले असे मानल्यास दान दिले असेच म्हणणे आवश्यक होते. इतके मानणे सयुक्तिक ठरेल की रामलक्ष्मणांनी दानांचे संकल्प केल्याबरोबर (सोडल्यावर) विश्वामित्रांच्या सामर्थ्याने म्हणा किंवा सिद्धींनी ते ते पदार्थ निर्माण केल्यामुळे म्हणा ब्राह्मणांना दाने मिळाली. सिद्धींनी निर्माण केलेले पदार्थ विश्वामित्रांच्या सामर्थ्याने झाले असा समज सहज पसरणे शक्य असल्याने प्रभूंचे ऐश्वर्य प्रगट होण्याचा संभव नव्हता. (ख) नुसता संकल्प सोडला व मग अयोध्येत येऊन घेऊन जा असे सांगितले; असे मानणे उचित नाही. राजेलोक आजअसे करीत असले तरी ते धर्म्य नाही. 'शुभस्य शीघ्रं' 'धर्मस्य त्वरिता गतिः' 'श्वःकार्यम् अद्यकुर्वीत...' नहि प्रतीक्षते मृत्युःकृतमस्य न वा कृतम्' आज दानाचा संकल्प शास्त्रोक्त केला व दाता घरी जाण्यापूर्वी किंवा संकल्पित दान ब्राह्मणांस मिळण्यापूर्वी मेला अथवा निर्धन झाला तर ते धर्म ऋण फेडण्यासाठी पुन्हा कोणत्या योनींत जन्मावे लागेल हे कोणी सांगावे! (ग) प्रभूंनी शृंगवेरपुरास गंगास्नान केले व प्रयागास स्नान तीर्थ देवतापूजन केले; परंतु तेथे दान दिल्याचा किंवा विप्रांस मिळाल्याचाही उल्लेख नाही. लंकेतून परत येताना त्रिवेणीस्नान केल्यावर दाने दिल्याचा उल्लेख आहे; कारण तेव्हा द्रव्यजवळ होते.

चौ. ४(१) सह मुनिवृंद निघाले - आतापर्यंत मुनिवृंदांचा उल्लेख केला नव्हता तो येथे करून सुचविले की सिद्धाश्रमांत राहणारे व विश्वामित्रांच्या यज्ञासाठी जमलेले सर्व मुनिसमूह जनकपुरीला जाण्यास निघाले आहेत. (क) गंगा उतरून पलीकडे गेल्याचा उल्लेख येथे नाही; पण

गंगेच्या तीरापर्यंत येऊन पुढे गेल्याचा उल्लेख आहे व गंगा ओलांडल्याशिवाय जनकपुरीस जाता येत नाही अशी वस्तुस्थिती आहे; म्हणून मानणे भाग आहे की अलीकडील तीरावर स्नान करून नावेतून परतीराला जाऊन पुढील मार्ग चालू लागले. (ख)सहर्ष निघाले - येथे मात्र हर्षाने निघाले असे वर्णिले. गंगेच्या दर्शनाने व स्नानपानाने विप्रपत्नीला पाय लावल्याचे पाप नष्ट झाले असे वाटल्याने निघताना हर्ष झाला.

(२) उपविदेहपुर - उप = समीप, जवळ, विदेहपुर = विदेहनगर; हा शब्द भावगर्भित आहे. ज्या नगराचा राजा विदेह आहे, ज्याचे स्वतःच्या देहावर सुद्धा प्रेम नाही, ममत्व नाही, त्याचे नगर सुंदर, रमणीय, दर्शनीय नसणारच! अशाच व्यंगार्थाने दशरथानेही विदेह शब्द २९१/८ मध्ये वापरला आहे. या शब्दाने निर्माण केलेले तर्क व अपेक्षा खोटी ठरल्याचे व त्याविरुद्ध वस्तुस्थिती असल्याचे वर्णन पुढे आहे. असा विरोध पुढे आहे. असा विरोध का निर्माण केला हे पुढे टीकेत दाखविले आहे. (क) हिंदीत 'निअराया' हे निअर या इंग्रजी शब्दाचे क्रियापद करून जवळले, जवळ केले असा अर्थ प्रदर्शित केला आहे. सर्व हिंदुस्थानच्या व कैलास मानसाच्या यात्रेत १४ वर्षांत कोणी आंग्ल भाषा बोलणारे भेटले नसतील असे म्हणता येत नाही. (ख) पुढील चौपाईपासून दुरून, पण जवळ जवळ जात असता, दिसणारे विदेह नगरीचे रमणीयत्व वर्णन केले आहे.

हिं. । पुर रम्यता राम जब देखी । हरषे अनुज समेत बिसेषी ।।५ ।।
। बापी कूप सरित सर नाना । सलिल सुधासम मनि सोपाना ।।६ ।।
। गुंजत मंजु मत्त रस भृंगा । कूजत कल बहुबरन बिहंगा ।।७ ।।
। बरन बरन बिकसे बनजाता । त्रिबिध समीर सदा सुखदाता ।।८ ।।

म. । पुररम्यता राम जैं पाहति । सानुज हर्षा विशेष पावति ।।५ ।।
। कूप सरित सर वापी नाना । सलिल सुधासम मणि सोपाना ।।६ ।।
। भृंग मंजु रसमत्त गुंजती । विविधवर्णि कल विहग कूजती ।।७ ।।
। वर्णवर्ण विकसित वनजातें । त्रिविध पवन दे सदा सुखातें ।।८ ।।

अर्थ : रामचंद्रांनी जेव्हा विदेहनगराची रम्यता पाहिली तेव्हा त्यांस व लक्ष्मणांस विशेष हर्ष झाला ।।५।। आड (कूप) नद्या, तलाव, विहिरी (बाव=वापी) इत्यादी जलाशय मण्यांचे घाट व पायऱ्यांनी युक्त असून त्यांचे पाणी सुधेसारखे आहे ।।६ ।। पुष्परसाने मत्त झालेले सुंदर भृंग मंजुल गुंजारव करीत आहेत व विविध वर्णांचे सुंदर विहंग (पक्षी-विहग) मधुर (कल-सुंदर) कूजन करीत आहेत ।।७ ।। विविध वर्णांची (रंगांची) कमळे (वनजाते, वन = जल त्यांत जात = जन्मलेली = कमले) फुलली असून शीतल मंद सुगंधी (त्रिविध) वायू सतत सुखदायक वाहतो आहे ।।८ ।।

टीका. चौ. ५(१) विदेहनगरी दुरून दिसताच ती रामलक्ष्मणांस कशी वाटली हे या चौपाईत सांगून त्यांस पुढे जाता जाता काय दिसले ते क्रमशः पुढील चौपायांत सांगतात. (क) विदेहाची

नगरी असून व राम सकल आनंदनिधान, सुखसागर, शोभाधाम असून, ती नगरी दृष्टीस पडताच त्यांना सुद्धा हर्ष झाला, व तो विशेष झाला. हर्ष = आनंद, नगरी रमणीय आहे म्हणून विशेष आनंद झाला. लक्ष्मण रामचंद्रांच्या छायेसारखे असल्याने त्यांनाही विशेष आनंद झाला. येथील राम शब्द हेतुपूर्वक वापरला नाही असे कोण म्हणेल! (ख) विशेष हर्ष होणे हे विशेष कार्यसिद्धीचे पूर्व लक्षण आहे. 'प्रयाणसमयी वा कार्यारंभी हर्ष' हे प्रकरण प्रस्तावनेत पहावे. भवचाप भंग करून जानकी तर मिळविणारच पण त्याहून काही विशेष कार्य घडणार, हे सुचविले. परशुराम-गर्व-हरण व बाकीच्या बंधूंचे विवाह ही कार्ये घडलीच आहेत.

(२) रामलक्ष्मणांच्या बरोबर विश्वामित्र व इतर मुनिसमूह आहेत. इतर ठिकाणी सर्वांचे वर्णन बरोबर केले; पण नगरी दिसताच हर्ष या दोघांनाच झाला; असे का? असे जागोजागी केल्यामुळेच गोस्वामींच्या आदर्श चरित्र चित्रणाची प्रतीती ठायी ठायी मिळते. हे मुनी आमच्यासारखे कलियुगीन शब्दज्ञानी नसून पूर्ण विरागी खरे ज्ञानी होते. नगरशोभा पाहून त्यांना हर्ष कसा होणार! अयोध्येसारख्या परमरमणीय नगरात राहणाऱ्या सम्राटकुमारांना १५।२० दिवसांत मोठे शहर म्हणजे कृत्रिम रम्यतेचे स्थान दिसलेच नाही; त्यामुळे या नगरीच्या दर्शनाने त्यांना विशेष हर्ष होणे स्वाभाविक आहे. नगरदर्शनाने विश्वामित्रादी मुनींना हर्ष झाला असे म्हटले असते तर ते सर्वमुनी रजोगुणी, विषयी ठरले असते. वाचकांनी विचार करावा की आदर्श निर्माण करण्यासाठी इतकी दक्षता कोणत्या कवीने घेतली आहे!

चौ. ६-८(१) सलिल सुधासम - सुधा = अमृत; अमृताच्या ठिकाणचे मुख्य दोन गुण आहेत; 'स्वादतोष सम...सुधेचे' (१।२०।७). तोष देणारे पाणी स्वच्छ मधुर व शीतल असावेच लागते. मलीन, गरम किंवा फार थंड असेल तर तोष (समाधान) होणार नाही. (क) रत्नांच्या पायऱ्या व घाट सर्वजलाशयांना बांधलेले दिसले. हे वर्णन बाहेरून नगराकडे जाताना क्रमशः दिसणाऱ्या गोष्टींचे आहे हे विसरू नये. प्रथम कूप, वापी, सरिता तलाव दिसले; हे सर्व जलाशय नाना प्रकारचे व अनेक दिसले. शंका:- नगराच्या बाहेर नद्याही अनेक होत्या की काय? पुराण जलाशयांचा सर्वत्र संहार झाला असता व होत असता आज सुद्धा रत्नसागर, विहारकुहर, अग्निकुंड इत्यादी तलाव आहेत व कमला, विमला, दूधमती, लक्ष्मणा, रासो इत्यादी लहान लहान नद्या विद्यमान असून पूर्वैतिहासाची थोडी साक्ष देत आहेत. (ही नावे मानसपीयूष मधून घेतली आहेत)

टीका दो. (१) सुमनवाटिका, बाग व वन आणि पुष्पित, सफल, सुपल्लवित यात यथासंख्य अलंकार आहे. (क) येथील वन शब्द उपवन = कृत्रिम वन या अर्थानेच घेणे जरूर आहे.

(२) नद्या तलाव इत्यादीच्या वर्णनात तलावादिकांतील कमळांचे वर्णन करून मग भृंगविहंगाचे वर्णन पाहिजे होते; पण तसे न करता येथे प्रथम भृंगाच्या गुंजारवाचे वर्णन केले तेच योग्य आहे; कारण दुरून दृष्टीला जे दिसले ते प्रथम वर्णिले; पुढे जाताना भृंगांचा गुंजारव कमी आला व ते इकडून तिकडे उडताना दिसले; पण कमळे जलाशयांतील पाण्यात, खोल भागात असल्यामुळे दुरून ओळखण्यासारखी नव्हती. असेच वर्णन ५।६-७ मध्ये आहे ते पहावे. प्रथम भृंगाचा गुंजारव मग फुले व मग पक्षी व पशू दिसले. (क) आणखी पुढे जातात तो पक्ष्यांचे कूजन ऐकू आले व आकाशात उडत असलेले (विहग-विहंग) पक्षी दिसले.

(३) आणखी पुढे चालतात तो तलावादिकांतील कमळे दिसली. कमळांचे = फुलांचे वर्णन केल्यानंतर त्रिविध वायूचे वर्णन केले आहे व नंतर पुढे सुमनवाटिकांचे वर्णन आहे; यावरून हा शीतल मंद सुगंधी वायू नगरीच्या बाजूने वहात येते होता हे ठरले. हा वायू सदा असाच वाहणारा आहे; या पुरींत वसंतऋतूसारखी परिस्थिती सदा असते हे याने सुचविले. नगराच्या बाहेरची रचना कशी असावी हे येथे दाखविले जात आहे. अयोध्येचे वर्णन आतून बाहेरचे ७।२९।१ पासून २९ पर्यंत पहावे.

हिं.दो. । सुमन वाटिका बाग बन बिपुल बिहंग निवास ।।
।। फूलत फलत सुपल्लवत सोहत पुर चहुँ पास ।।२१२।।
म.दो. । सुमन वाटिका बाग वन विपुल विहंग निवास ।।
।। पुष्पित सफल सुपल्लवित शोभति पुर चौपास ।।२१२।।

अर्थ : पुष्पवाटिका (फुलांचे बगीचे) बागा (उद्याने) व उपवने असून त्यांत पक्षांची विपुल निवासस्थाने आहेत; फुलबागा फुलल्या आहेत; फळबागांतील वृक्षांना फळे आली आहेत व उपवनातील (वन) वृक्षांना सुंदर पालवी फुटली आहे. ही अशी शोभा विदेहपुरीच्या चारी बाजूस (चौपास) आहे. 'वन बाग उपवन वाटिका' अशा चार प्रकारचे वर्णन येथे नसून तिघांचेच आहे. नैसर्गिक वन = अरण्य, विपिन राजधानीच्या नगराला लागून चारी बाजूंस असणे शक्य नाही व योग्यही नाही. जनकपुरी डोंगरात असल्यामुळे बाहेरून येणाराचे चित्त आकर्षण्यास बाहेरून आत असाच क्रम उपयुक्त आहे. आधी उपवन (वन) असते तर त्याच्या मागील पुष्पवाटिका दिसू शकल्या नसत्या. पुढील चौपाईच्या वर्णनांचा उपसंहार करून नगराच्या आतील भागाची रम्यता वर्णनाचा उपक्रम केला जात आहे. रामलक्ष्मण अजून बाहेरून नगराकडे चालत येत आहेत.

हिं. । बनइ न बरनत नगर निकाई । जहाँ जाइ मन तहँइँ लोभाई ।।१ ।।
। चारु बजारु बिचित्र अँबारी । मनिमय बिधि जनु स्वकर सँवारी ।।२ ।।
। धनिक बनिक बर धनद समाना । बैठे सकल बस्तु लै नाना ।।३ ।।
। चौहट सुंदर गलीं सुहाई । संतत रहहिं सुगंध सिंचाई ।।४ ।।
म. । न घडे नगर रुचिरता वर्णन । जेथें जाई तिथें लुब्ध मन ।।१ ।।
। सुंदर हाट विचित्रित सज्जे । मणिमय निजकरिं रचित जगुं अजें ।।२ ।।
। धनिक वणिकवर धनद समानहि । स्थित होउनि सब वस्तू विविधहि ।।३ ।।
। चारु चव्हाटे उपपथ सुंदर । सतत सुगंधें सिक्त मनोहर ।।४ ।।

अर्थ : नगराच्या सौंदर्याचे वर्णन करता येणे शक्य नाही; कारण जेथे मन जाते तेथेच ते लुब्ध होऊन राहते ।।१ ।। बाजार (हाट) सुंदर असून तेथील सज्जे मणिमय (रत्नमय) असून इतके चित्रविचित्र बनविले आहेत की जणू ब्रह्मदेवानेच आपल्या हातांनी त्यांची रचना केली आहे ।।२ ।। धनवान वणिज (व्यापारी) श्रेष्ठ कुबेरासारखेच आहेत; व ते

नाना प्रकारचे पदार्थ दुकानांत मांडून (घेऊन) बसले आहेत ॥३॥ चव्हाटे सुंदर आहेतच पण बोळ, लहान रस्ते सुद्धा सुंदर आहेत व मनोहर सुगंधी द्रव्यांचे सडे सदा सर्वकाळ शिंपलेले असतात ॥४॥

टीका (१) येथून नगराचे वर्णन सुरू होते; पण नगराबाहेर दूर उपवाटिकेत असणाऱ्या रामलक्ष्मणांना नगरांतील राजमार्ग, बोळ, दुकाने व त्यांत बसलेले व्यापारी वगैरे दिसणे शक्य नाही; शिवाय नगराभोवती तटबंदी आहेच; म्हणून असे मानणे भाग घडते की पुढे नगरदर्शनाला जाताना जे दृश्य दिसणार आहे ते येथे आधीच दाखवून ठेवीत आहेत. यात हेतू हा की हे बंधू राजरस्त्याने जाऊ लागले म्हणजे त्यांच्या रूपलावण्याने मोहित झालेल्या पुरनर नारींच्या भावनांचे वर्णन करावयाचे की नगराचे वर्णन करावयाचे? दोन्ही बरोबरच वर्णिल्यास रसहानी होईल व आधीच पुरनरनारींच्या भावनांचे वर्णन करणे अप्रयोजकपणाचे ठरेल, म्हणून नगराचे आधी वर्णन केले जाते. पुढे नगरदर्शन वर्णनात पार्श्वभूमीसारखे उपयोगी पडेल.

चौ.१(१) न घडे नगर रुचिरता वर्णन - नगराची रुचिरता साकल्याने वर्णन करता येणे शक्य नाही; कारण मन जेथे जाते तेथेच ते लुब्ध होऊन राहते. एकाविषयाच्या सौंदर्यात मन मग्न, लुब्ध झाले की त्या विषयाचे वर्णन व इतर विषयांचे दर्शन कसे घडेल! पुढे अंशतः केलेल्या वर्णनात सर्वत्र सुंदर, चारु, विचित्र, मनोहर, या शब्दांचा उपयोग केला आहे. सुंदरतेला सुंदर करणारी आदिशक्ती जानकी छविनिधी जगमूला जेथे सदेह निवास करीत आहे, त्या नगरीचे सौंदर्य कोण कसे व किती वर्णन करणार! अनंताचे वर्णन अशक्य असले तरी कोणीही सुकवी ते वर्णन करण्याचा यथाशक्ती प्रयत्न करतोच; त्या प्रमाणे मानस कवी तुलसी ही थोडे वर्णन करतात. या नगरीला रुचिरता नगरी म्हणणे वावगे ठरणार नाही.

सूचना : दो. २१२ च्या मा.पी.टीकेत श्री राजाराम शरणजींनी प्रगट केलेले विचार आधुनिक आंग्लविद्यापदवीधरांनी अवश्य वाचण्यासारखे आहेत. (क) येथील नगरवर्णन व पुढील विवाहमण्डपवर्णन वाचले म्हणजे कांही वाचकांस वाटण्याचा संभव आहे की आग्र्याचा ताजमहाल व दिल्लीचे सुंदर राजमहाल पाहून गोस्वामीनी हे वर्णन केले आहे. असावे. परंतु हे लक्षात ठेवले पाहिजे की मानसाची निर्मिती शहाजहान बादशहाच्या पूर्वीची आहे. यामुळे वरील कल्पनेचा मनोरा रसातळाला गेला आहे. उलट रहीमखाँ व खानखाना इत्यादी ताजमहालाच्या कारागिरांचा मानसनिर्मितीनंतरच संबंध आल्याने तुलसीदासांच्या कलाविज्ञानाचा परिणामच ताजमहालच्या कारागिरीत दिसतो असे इतिहास संशोधक तज्ञ पदवीधरांचे मत आहे.

चौ. २-४ (१) जणुं निजकरिं रचित अजें (अज = ब्रह्मदेव) हे म्हणणे सर्व जनकपुरीविषयी नसून बाजारातील व्यापाऱ्यांच्या घरांचे (दुकानांचे) सज्जे कसे होते हे सांगण्यापुरतेच आहे. ब्रह्मदेवाने सर्व पदार्थ संकल्पानेच निर्माण केलेले असतात. पण हे सज्जे असे दिसत होते की ब्रह्मदेवाने संकल्पाने निर्माण केलेल्यात असे कोठे आढळले नाहीत. ब्रह्मदेव आपल्या हातांनी कांहीच निर्माण करीत नाहीत; म्हणून उत्प्रेक्षा करावी लागली. भाव हा की मानवांनी व इन्द्रादिकांनी निर्माण केलेल्यांत अशी अलौकिक रचना कुठेच दिसली नाही. (क) मूळात अँबारी शब्द आहे. तो फारसी अरबी भाषेतील असून त्या भाषेतील त्याचा अर्थ सज्जे असा आहे. टीकाकारांनी

विविध अर्थ केले आहेत. मूळभाषेतला अर्थ घेणे अधिक योग्य कारण तु.दास फारसी भाषेत चांगले पारंगत होते.

(२) बाजार, त्यातील मुख्य रस्ते व इमारती यांचे वर्णन करून चौ. ३ मध्ये बाजारातील व्यापाऱ्यांच्या संपत्तीचे वर्णन करतात. प्रत्येक्ष शहरात अशी एक पेठ एक मुख्य रस्ता असतो की त्याच्या दुतर्फा त्या शहरातील अती श्रीमंत व्यापाऱ्यांची दुकाने असतात. जेथील प्रत्येक व्यापारी कुबेरासारखा धनवान आहे त्या नगरीच्या राजाच्या संपत्तीचे वर्णन कोण व कसे करणार! हे ...ीच सुचवून ठेवले आहे. दशरथांस घातलेल्या पायघड्या पाहून धनदाला लाज वाटल्याचे वर्णन पुढे आहे. अशा धनवान मांडलिक राजाचे व्याही सम्राट दशरथ! त्यांचे धनादी ऐश्वर्य ऐकून धनद लाजला आहे! बाजारपेठेचे वर्णन करून -

(३) चौथ्या चौपाईत चव्हाट्यांचे, चार बाजारपेठांचे रस्ते जेथे एकत्र मिळतात त्यांचे वर्णन केले आहे. हे चव्हाटे, चौक, व इतर सर्व रस्ते सुगंधी द्रव्यांच्या सड्यांनी सदासर्वकाळ ओले ठेवले जातात. प्रत्येक दुकानदाराने आपल्या दुकानापुढील व आजूबाजूचे रस्ते शिंपले म्हणजे ते काम करण्यास गाड्या वगैरे ठेवण्याची आवश्यकता नाही. केशर, कस्तुरी, कंकोळ, अंबर, चंदन, कापूर इत्यादींचे सडे शिंपलेले असत! आज पाणी शिंपण्याची सुद्धा पंचाईत! पुण्यपयोनिधिराजा व त्रेतायुग आणि निधर्मी राजसत्ता व कलियुग यातील फरकाचा हा परिणाम आहे!

हिं. । मंगलमय मंदिर सब केरे । चित्रित जनु रतिनाथ चितेरे ।।५ ।।
। पुर नर नारि सुभग सुचि संता । धरमसील ग्यानी गुनवंता ।।६ ।।
। अति अनूप जहँ जनक निवासू । बिथकहिं बिबुध बिलोकि बिलासू ।।७ ।।
। होत चकित चित कोट बिलोकी । सकल भुवन सोभा जनु रोकी ।।८ ।।

म. । मंगलमय मंदिर सब भासत । जणुं रतिनाथ चितारी चित्रित ।।५ ।।
। पुर-नर-नारि सुभग शुचि संत हि। ज्ञानी धर्मशील गुणवंतहि ।।६ ।।
। अतिशय अनुपम जनक-निवासा । बघुनि विबुध थकीत विलासा ।।७ ।।
। चित्त चकित जैं कोट विलोकित । सकल-भुवन-शोभा जणुं रोखित ।।८ ।।

अर्थ : सर्वांची हृदये प्रभूची मंदिरे आहेत; व सर्वांची घरे मंगलमय असून जणू रतिपती मदनाने चितारी बनून ती शृंगारली (चित्रित केली) आहेत ।।५ ।। नगरातील पुरुष व स्त्रिया सुंदर, पवित्र, संत, धर्मशील, ज्ञानी व गुणवंत आहेत ।।६ ।। अत्यंत अनुपम अशा जनकनिवासस्थानाला व तेथील भोग विलासांना पाहून स्वर्गातील देव (विबुध) सुद्धा चकित होतात ।।७ ।। (जनकाच्या राजवाड्या भोवतालचा) कोट (तटबंदी) पाहून चित्त चकित होऊन जाते व (त्या कोटाने) जणू सर्व भुवनांची शोभा रोखून धरली (अडकावून ठेवली) आहे (असे वाटते) ।।८ ।।

टीका चौ. ५(१) मंगलमय - मंगलकारक वस्तूंनी भरलेली; तोरण, ध्वजा, पताका, मंगलकारक इत्यादी अनेक वस्तू मंगलकारक आहेत. 'कांचन कलश विचित्र सजवले । घरोघरी दारांत मांडले ।।१ ।।तोरण रुचिर पताका केतू । लोकीं विरचितमंगल हेतू ।।२१ ।८७ ।९) हळद पत्र

दधि दूर्वा फूलं। पान पूगफल मंगलमूल।। रोह अक्षता लाजा रोचन। मंजल मंजरि तुलसी शोभन' ॥१।३४६।४५) सर्वांची घरे अशा वस्तूंनी सुशोभित केली आहेत.

ल.ठे. सर्व घरांना मंदिर म्हणण्यात हेतू हाच की त्या सर्व घरांत राहणाऱ्या सर्व व्यक्ती हरिभक्त आहेत. हरिभक्तांच्या मनाला, हृदयाला मंदिर शब्द अयो.दो.१२९ व १३० मध्ये वापरलेला आहे. मानसातील मंदिर शब्दाचे वैशिष्ट्य १।१९०।७च्या टीकेत सोदाहरण सिद्ध केले आहे. सर्व लोक हरिभक्त आहेत. सर्वांच्या हृदयांत हरिनिवास आहे हे पुढील चौपाईवरून स्पष्ट दिसते. शुचि धर्मशील, ज्ञानी, गुणवंत ज्ञानी संत अशी सर्व प्रजा आहे. ज्ञानी संत = भगवद्भक्त हा मानस सिद्धांत आहे. हरिनिवास असलेली सर्व स्थाने मंदिरे होत; म्हणून जनकपुरीतील सर्व घरे मंदिरे आहेत असे ठरले. (२) जणुं रतिनाथ -चित्रित-सर्व घरी मंगलवस्तूंची इतकी सुंदर मोहक व मनोहर रचना केली आहे. की अशी रचना मानवांना किंवा इतर देवांना करता येणे शक्य नाही. अतिकोमल, अतिसुंदर, विश्वमोहक, सर्वदेवमनोहर असा जो मदन, कामदेव, त्यानेच चितारी बनून नगरातील सर्व घरे जणू शृंगारली असावीत असे वाटते.

चौ. ६(१) पुरनरनारि...गुणवंत - सर्व स्त्रिया व पुरुष सुंदर, शुचि (पवित्र, पावन) धर्मशील, ज्ञानी गुणवंत, संत आहेत. (क) शुचि धर्मशील शब्दांनी निष्काम, ईश्वरार्पित व कर्तृत्वाहंकार रहित धर्माचरण, कर्माचरण सुचविले. (ख) संत गुणवंत शब्दांनी साधूंच्या सर्व गुणांनी युक्त असे हरिभक्त सुचविले व ज्ञानी शब्दाने आत्मज्ञानी सुचविले. अरण्या कां.४५-४६व उत्तर ३७/६ पासून ३८ अखेर साधू, संत, लक्षणे दिली आहेत ती पहावी; लक्षणे = गुण, धर्मशील ज्ञानीभक्त असून सुंदरही आहेत. रामराज्यातील अयोध्येतील प्रजेचे वर्णन उ.कां. २१।१-२१ अखेरपर्यंत आहे ते तुलनेस घ्यावे. या एका चौपाईतच तेथे विस्तार केला आहे.

(२) येथे वर्णांचा व आश्रमांचा उल्लेख केला नाही व सुचविले की सर्व वर्णांचे व आश्रमांचे लोक वर्णाश्रमांचे यथाविधी पालन करीत असत. जेथील प्रजा अशी आहे तेथील राजा कसा असेल हे न सांगताच सहज समजण्यासारखे आहे. राजा विदेह असून त्याची राजधानीची नगरी अशी त्रैलोक्यसुंदर, सुखी, समाधानी, अत्यंत सात्त्विक, वेदधर्मानुसारी, धर्मनिष्ठ इत्यादी प्रकारची आहे! आता नगरीच्या राजाच्या निवासस्थानाचे वर्णन दोन चौपायांत करतात.

चौ. ७-८ (१) सातव्या चौपाईतील 'बघुनी' शब्द देहलीदीपाप्रमाणे दोन्ही चरणांकडे लागतो हे अर्थावरून कळले असेलच. (क) अतिशय अनुपम जनकनिवासा बघुनी - नगरातील बाजारपेठा अनुपम आहेत असे आधी सुचविले असल्याने (चौ.२) जनकनिवासाचे वर्णन करताना अतिशय (अति अनूप) अनुपम म्हणणे आवश्यकच होते. बाजारपेठेतील घरे जणू ब्रह्मदेवाने स्वकरे रचिली आहेत असे म्हटल्यानंतर जनकनिवास अति अनुपम म्हणणे क्रमप्राप्तच झाले. (२) विलासा बघुनी विबुध थकित होतात - जनकनिवासांतील भोगविलासांचे वर्णन उपमा देऊन करणे अशक्य झाले आहे; कारण सर्व व्यापारी जेथे 'वर धनद' आहेत तेथे त्यांच्या राजाच्या संपत्तीला कोणती उपमा देणार! म्हणून म्हटले की ते भोगविलस पाहून सर्वदेव स्तंभित (थकित) होतात; आश्चर्याने थक्क होतात की असे ऐश्वर्यादिक येथे कसे व कोठून आले! ही कल्पना जनकाच्या राजवाड्याभोवतालची तटबंदी पाहून होते. मग त्या कोटाच्या आत किती ऐश्वर्य असेल कोणास

ठाऊक! (क) येथील वर्णनावरून अनुमान निघते की जनकपुरीच्या सभोवती तटबंदी नाही; पण नगराच्या मध्यभागी, मध्यबिंदूप्रमाणे असणाऱ्या जनकनिवासा सभोवती उंच, अति मजबूत व रत्नकांचन खचित कोट आहे. (ख) सकलभुवन शोभा जणु रोखित- चौदा भुवनांतील सर्व शोभा कोटाच्या आत कोंडून ठेवली आहे व तिला बाहेर पडता येत नाही. भाव हा की जनकनिवासाची शोभा पाहिली म्हणजे सर्व ब्रह्मांड शोभाहीन झाल्यासारखे वाटते. (ग) येथे असे वाटण्याचा संभव आहे की अयोध्या व दशरथनिवास यापेक्षा जनकपुरी व जनकनिवास अधिक रमणीय व ऐश्वर्य संपन्न आहेत; पण हा केवळ कविकला कुशलतेने निर्माण केलेला आभास आहे; हे पुढे केलेल्या तुलनेवरून स्पष्ट दिसेल. जनकपुरीपेक्षा अयोध्या, रामपुरी -प्रत्येक बाबतीत श्रेष्ठ आहे हे गोस्वामींनी परम कुशल चितान्याप्रमाणे किंचित फरकाने स्पष्टपणे दाखविले आहे. (१।२८९।७-८ टी. पहा. हा भाव मानसपीयूषात घेतला आहे). वर्णनाच्या प्रवाहाच्या धारेत श्रोते व वाचक व क्वचित टीकाकारही वहात गेले तरी कविकुलमणिसम्राट गोस्वामी सदा सावध आहेत; कोठेहि मर्यादाभंग किंवा अनौचित्य नाही. टीकाकार स्वतःच वहात गेला तर तो मात्र इतरांना बुडविणारा ठरतो.

हिं.दो. । धवल धाम मनि पुरट पट सुघटित नाना भाँति ।।
।। सिय निवास सुंदर सदन सोभा किमि कहि जाति ।।२१३ ।।

म.दो. । धवलधाम मणि-पुरट-पट नानापरिं सुघटीत ।।
।। सियनिवास सुंदर सदन शोभा अकथ अमीत ।।२१३ ।।

अर्थ : शब्दार्थ -धवल = उज्वल; पुरटपट = दरवाजांच्या सोन्याच्या फळ्या व भरजरी पडदे; पट = वस्त्र, पटल, पडदा, पट = आच्छादन, बंद करण्याचे साधन, 'छदि आच्छादने'

अर्थ : उज्वल महालांना रत्नजडित सुवर्णाची दारे व भरजरी रत्नजडित पडदे यांनी विभूषित केले असून नानाप्रकारांनी सुंदर रचना केली (सुघटित) आहे. सीतेचे निवासस्थान असलेल्या सुंदर महालाची शोभा अपार व अकथनीय (अकथ) आहे (कशी सांगता येईल?) ।।२१३।।

टीका (१) हे वर्णन बाहेरून पाहणारांनी केलेले असल्याने पट = तक्तपोशी हा अर्थ येथे घेता येत नाही. पट = दाराच्या फळ्या हा अर्थ घेण्यास (अ.व्या.सु.) आधार वर दिला आहे. येथे खिडक्यांची दारे असा अर्थ घेतल्याने पुढील चौपाईने द्विरुक्ती होत नाही. हे पूर्वार्धातील वर्णन मागील चौपायांशी संबद्ध म्हणजे राजवाड्याचे आहे. उत्तरार्धात सीतानिवासाचे म्हणजे सीता मातेच्या महालाचे वर्णन आहे. या वेळी सीता सहा वर्षाची आहे. ती मातेपासून दूर स्वतंत्र महालात राहते असे मानण्यास ही अल्पमती तयार नाही. (क) सीतेच्या महालाचे नाव सुंदरसदन होते असे कोणी मानसव्यास, रामायणी, प्रवचनात खुलवून सांगतात. असे करणे हा अनर्थ आहे. हे नीती व औचित्यभंग करणारे आहे. मानसात कौसल्या, दशरथ, राम, जनक, जनकपट्टराणी, पार्वतीचा पिता, पार्वती माता, दक्षप्रजापती, पार्वती, सती इत्यादी कोणाच्याही निवासस्थानाला

विशेष नाव दिलेले नसता फक्त सीतेच्या महालाचे नाव 'सुंदरसदन' मानणे मानसविरोधी आहे. शिवाय विश्वामित्र, रामलक्ष्मण व मुनिवृंद यांना ज्या वाड्यात जागा दिली त्यालाही 'सुखद सर्वदा सुंदर सदनीं। नेइ, निवासा देई नृपमणी ॥ (२१७।७)' असे सुंदरसदनच पुढे म्हटले आहे. म्हणून सुंदर सदन हे विशेष नाम मानल्यास अर्थ सिद्ध होतो की ज्या महालात ६ वर्षांची सीता रहात होती त्याच महालात रामलक्ष्मण विश्वामित्र व मुनिसमूह यास राहण्यास जागा दिली. हा अर्थ आधुनिक प्रेमविवाह प्रिय प्रचारकांना कदाचित मान्य होण्यासारखा असला तरी त्रेतायुगातील धर्मशील ब्रह्मनिष्ठ जनक राजाने हे केले असेल असे मानणे सर्वसाधारण वाचकांस सुद्धा मान्य होणार नाही. (ख) सुंदरतेला सुंदर करणारी सीता ज्या नगरीत राहते त्या नगरीची शोभा वर्णनातीत आहे; मग सीता ज्या राजमहालात राहते त्याच्या शोभेचे वर्णन कोण कसे करू शकणार! 'लक्ष्मि वसे ज्या नगरिं कृत -कपट नारि वर वेष ॥ त्या पुरिची शोभा वदत गिरा सुंकुचित शेष॥' (१।२८९।) 'शोभा दशरथ भवनिंची कवि कुणि वर्णि किं पार ॥ जिथें सकल-सुर-शिरोमणी रामें धृत अवतार ॥' (१।२९७।) जनकाच्या राजवाड्याचे वर्णन करता आले; परंतु दशरथांच्या राजवाड्याचे करता येणे कोणासही शक्य नाही. यावरून अधिक श्रेष्ठ वैभव कोणाचे ते ठरवावे. जेथे दशरथाचा राजवाडा वर्णनातीत तेथे दशरथाचे अंतःपुर किती सुंदर असेल व ते जनकाच्या अंतःपुरापेक्षा श्रेष्ठ की बरोबरीचे हे वाचकांनीच ठरवावे.

हिं. । सुभग द्वार सब कुलिस कपाटा। भूप भीर नट मागध भाटा ॥१॥
। बनी बिसाल बाजि गज साला। हय गय रथ संकुल सब काला ॥२॥
। सूर सचिव सेनप बहुतेरे। नृप गृह सरिस सदन सब केरे ॥३॥
। पुर बाहेर सर सरित समीपा। उतरे जहँ तहँ बिपुल महीपा ॥४॥

म. । द्वार सुभग सब कुलिश-कपाटी। भूप-भाट-नट-मागध दाटी ॥१॥
। तुरग-नाग-शाला सुविशाला। हय-गज-रथ-संकुला त्रिकाला ॥२॥
। शूर सचिव सेनप बहु वसती। नृप-गृह-सम सम सदनें असती ॥३॥
। पुरा-बाह्य सर समीप सरिते। विविध उतरले नृप कितीतरि ते ॥४॥

अर्थ : सगळी द्वारे (दारे —दरवाजे) सुंदर असून त्यांना वज्रा (हिरे) ची कपाटे (दाराच्या फळ्या) आहेत. राजे आणि भाट, नट, मागध, यांची गर्दी झाली आहे ॥१॥ अश्वशाळा व गजशाळा सुविशाल असून त्या घोडे, हत्ती व रथ यांनी त्रिकाळी (सर्वकाळ) अगदी भरून गेलेल्या असतात ॥२॥ शूरवीर, सचिव व सेनापती (सेनप) यांची पुष्कळ वस्ती असून त्या सर्वांची घरे राजमहालासारखी आहेत ॥३॥ नगरीच्या बाहेर तलावांच्या व नद्यांच्या काठी, विविध (देशांतील) कितीतरी राजे उतरले आहेत ॥४॥

टीका चौ. १(१) राजमहालाजवळच असलेल्या अंतःपुराची (सीतानिवासस्थानाची) अवर्णनीयता सांगून पुन्हा राजप्रसादाचे वर्णन करतात. पूर्वी राजवाड्याच्या खिडक्यांच्या दारांचे वर्णन केले; राजवाड्याच्या प्रवेशद्वारादी विविध दरवाजांचे वर्णन येथे केले आहे. सुभग = सुन्दर, कलिशकपाटी = कुलिशांची हिऱ्यांची कवाडे असलेली. (क) राजद्वारी राजांची व भाट

वगैरेंची दाटी झाली आहे. राजेलोक नजराणे घेऊन जनकराजास भेटीस जात आहेत व काही भेटून परत येत आहेत. स्तुतिपाठक भाट, मागध नट इत्यादी राजाला प्रसन्न करून बक्षिसे मिळविण्यासाठी जमले आहेत.

चौ.२-३ (१) या दोन चौपायांत राजाचे सैनिकी सामर्थ्य –वैभव दाखविले आहे. (संकुल = भरलेल्या, गजबजलेल्या) राजवाड्याच्या सभोवार शूरवीर मंत्री व सेनापती यांची निवासस्थाने घरे आहेत. (क) सचिव शब्द शूर सेनप (सेनापती) यांच्या मधे घालून सुचविले की सचिवांचे घरे शूरवीर व सेनापतींच्या मधे मधे आहेत. सचिवांचे चांगले रक्षण व्हावे व शूरवीरादिकांचा चांगला परीचय व्हावा एवढ्यासाठी ही खबरदारी घेतली आहे. (ख) या सर्वांची सदने राजवाड्यासारखी एवढ्याच साठी केली आहेत की शत्रूने आक्रमण केल्यास राजवाडा कोणता या विषयी भ्रम उत्पन्न व्हावा.

चौ.४(१) धनुर्भंगाकरता येणारे व आलेले विविध देशांतील व वेषांतील राजे नगराबाहेरच्या विविध जलाशयांच्या काठी उतरले आहेत. यांतील राजांचीच राजद्वाराशी दाटी झाल्याचे नुकतेच सांगितले आहे. 'मज पितृवैभव विलास दिसले। नृपकिरीटपदपीठिं लागले॥' (२।९८।१) असे सीतेनेच म्हटले आहे. (क) येथे जनकपुरीचे वर्णन संपले. प्रापंचिक व्यवहारकुशल व्यक्तीप्रमाणे जेथे व्यवहार केले असतील तेथे 'जनक' शब्द वापरला; व जेथे ज्ञानी, परमविरागी दृष्टीने घडले असेल तेथे 'विदेह' आहे. वर दिलेले जनकपुरीचे वर्णन धनुर्यज्ञ समारंभासाठी शृंगारलेल्या नगरीचे आहे. मा.पी. मधे तुलनेस घेतलेले वर्णन रामपुरीच्या सार्वकालिक निसर्गरमणीयतेचे आहे. दशरथपुरी व रामपुरी या दोन प्रकारांनी अयोध्येचे वर्णन मानसात आहे. रामराज्यापूर्वीची अयोध्या व रामराज्यातील अयोध्या हा भेद लक्षात घेणे जरूर आहे. वरवर पाहणारास अयोध्या व जनकपुरी यांचे पूर्ण साम्य दिसले तरी तो भास आहे, सत्य नव्हे. जनकपुरीपेक्षा अयोध्या सर्वप्रकारे श्रेष्ठ आहे हे सूक्ष्मदृष्टीने पाहणारास अनुभवास येईल. रेल्वेच्या शतसांवत्सरिक उत्सवासाठी शृंगारलेली मुंबई व सामान्य दिवसांतील तसेच एखादे शहर यांची तुलना करणे कसे योग्य होईल? असे असताही दशरथभवन व जनकभवन यांच्या तुलनेत नुकतेच दाखविले आहे की दशरथभवन श्रेष्ठ आहे. खाली काही बाबींची तुलना करून अयोध्येचे श्रेष्ठत्व स्पष्ट दाखविले आहे.

जनकपुरी व अयोध्या यांची तुलना

(१) १५।२० दिवस खेड्यापाड्यात, निर्जन अरण्यात काढलेल्या १४ वर्षांच्या सम्राटकुमारांनी धनुर्यज्ञासाठी शृंगारलेली जनकपुरी पाहिली व त्यांना हर्ष झाला. पण जनकपुरीतील कुशल दूतांनी रामवियोगाकुल अयोध्या (राम विश्वामित्रांच्या बरोबर गेल्याने) पाहिल्यावर त्यांना हर्ष झाला आहे. तेव्हा अधिक रम्य अयोध्या की दोन्हींचे साम्य!

(२) जनकपुरीच्या बाहेरील वापी कूपसरितादि पाहिल्यावर विश्वामित्र व मुनिवृंद यांना हर्ष सुद्धा झाला नाही; परंतु 'निरुपम तडाग सुवापि कूप मनोहरायत शोभती। सोपान सुंदर नीर निर्मल बघुनि सुरमुनि मोहती॥ (७।२९ छंद)' असे असता जनकपुरी व अयोध्या समान कशा ठरतील? अयोध्याच श्रेष्ठ!

(३) 'सुमनवाटिका बाग वन... पुष्पित सफल सुपल्लवित (१।२१२)' यात लोकांनी लावल्याचा, वसंतऋतू सदा निवास करीत असल्याचा किंवा वसंताप्रमाणे सदा पुष्पफलसमन्वित असल्याचा उल्लेख नाही. अयोध्येत 'सुमनवाटिका सगळे लाविति... सदा वसंता समान फुलती' (७।२८।१-२) जनकपुरीतील राजाच्या खास पुष्पवाटिकेतच वसंत सदा लुब्ध होऊन राहिला आहे; पण अयोध्येत लोकांनी लाविलेल्या पुष्पवाटिकांत सुद्धा वसंत सदा फुलला आहे. यातही अयोध्याच श्रेष्ठ ठरते; समान नाही.

(४) जनकपुरीतील वनोपवने व बागा (आरामातील) यातील पक्षी नुसतेच कूजन करीत आहेत; पण अयोध्येतील 'आराम रम्य पिकादिखग रव पांथिका जणुं बाहती' (७।२९ छं.) बागा व त्यातील पक्षिकूजन पांथिकांस जणू बोलावीत आहेत. यात साम्य आहे की अयोध्येचे श्रेष्ठत्व!

(५) 'न घडे नगररुचिरतावर्णन' तरिही जनकपुरीचे वर्णन थोडेसे केलेच आहे! पण अयोध्येत 'पुरशोभा ये जरा न वदतां। नगरा बाह्यहि परम रुचिरता॥' असे म्हटले व अयोध्येचे वर्णन नंतर जरासुद्धा केले नाही. जनकपुरीचा बाहेरील भाग परमरुचिर नाही. या प्रमाणे अयोध्या अंतर्बाह्य श्रेष्ठ आहे.

(६) 'सुंदरहाट विचित्रित सज्जे। मणिमय निजकरिं रचित जणुं अजें' असे जनकपुरीतील बाजारांचे वर्णन करता आले आहे. अयोध्येतील 'बाजार सुंदर वर्णवेना, वस्तु फुकटहि मिळतसे' (७।२८ छं.) जिन्नस फुकट सुद्धा मिळतात हे एक वैशिष्ट्य व वर्णनातीत ही दुसरी श्रेष्ठता.

(७) जनकपुरीतील व्यापारी धनदासारखे आहेत; पण अयोध्येतील व्यापाऱ्यांना कुबेरासारखे म्हणण्यात व्यापाऱ्यांना कमीपणा देणारे वाटले म्हणून कवींना उत्प्रेक्षा करावी लागली. 'अनेक जाणों धनद ते' (७।२८छं.)

(८) जनकपुरीतील सर्व सदने मंगलमय बनविण्यास जणू रतिनाथचिताऱ्यास यावे लागले पण अयोध्येत 'मंगलमय निज निज भवन करिति लोक सजवून' (१।२९६).

(९) जनकपुरीतील चव्हाट्यांवर रांगोळ्या काढलेल्या नाहीत. अयोध्येत 'गंधें शिंपुनि विथी सब रांगोळ्या घालून' (१।२९६). राम नगरीत नसता ही स्थिती आहे!

(१०) जनकपुरीत जनक, जानकी किंवा राम यांच्या चरित्रांच्या चित्रशाळा मुळीच नाहीत. अयोध्येत रामपुरीत 'चारु चित्रशाला गृहीं लिखित सजवून॥ रामचरित तें बघत मुनि-मनां घेइ चोरून' (७।२७) जनकपुरीतील रस्ते असे आहेत काय?

(११) 'अतिशय अनुपम जनकनिवासा। बघुनि विबुध थकीत विलासा' (२१३।७) अयोध्येतील 'भूपभवन ते समयिं सुशोभित। रचना बघुनि मदनमन मोहित' (१।३४५।१) 'भूपभवन कस जाइ वर्णिलें।' (१।२९७।४) शिवब्रह्मादींच्या मनाला मोहित करणारा मदनसुद्धा दशरथभवनशोभा पाहून मोहित झाला. जनकनिवास पाहून फक्त विबुध थकित झाले. येथे अयोध्या फारच श्रेष्ठ ठरली.

(१२) अयोध्येतील 'महि बहुरंगी-रत्नीं विरचित। नाचति मुनिस मनहि विलोकित' (७।२७।६) जनकपुरीतील रस्त्यांचा पृष्ठभाग असा मुनिमनमोहक नाही.

(१३) जनकपुरीतील धवलधाम गगनचुंबी नाहीत. अयोध्येत 'धवलधाम शिखरे नभ चुंबिति। कळस जणूं रविशशिभा निन्दिति' (७।२७।७) हे जनकपुरीत नाही.

(१४) जनकनिवासाचे वर्णन कवीला करता आले आहे; पण 'शोभा दशरथभवनिंची कवि कुणि वर्णि किं पार'(१।२९७)

(१५) जनकाच्या राजद्वाराजवळ नुसती 'भूप भाट नट मागध-दाटी' आहे; पण त्रैलोक्य प्रकाशक विमल यश गाइले जात नाही. 'मागध सूत बंदि नट नागर। गाजति यशा त्रैलोक्य विभाकर' (१।३४८।१) १।१९४।६ पहा. अशी स्थिती अयोध्येत दशरथांची आहे.

(१६) अयोध्येतील घोडे टाप न बुडता पाण्यावर चालणारे व वेगाने पवनाला जिंकणारे आहेत; तसे जनकपुरीतील घोडे नाहीत.

(१७) जनकपुरीतील 'शूर सचिव व सेनापति यांची घरे जनकभवनासारखी आहेत; व जनकभवन वर्णनीय आहे; पण 'पुरी अयोध्यावासि जन सुख संपदा समाज॥ शेष सहस्र न वंदु शकति' (७।२६)

(१८) या शिवाय अयोध्येचे पुष्कळ वैशिष्ट्य आहे. २८९।७-८ व २९७।३ च्या टीकेत दाखविलेले पहावे.

येथे मानसपीयूषने दाखविलेले साम्य जसे भ्रामक आहे तसेच २९७।३, च्या टीकेत दाखविलेले भ्रामकच आहे. दोन्ही ठिकाणी गूढार्थ चंद्रिकेचे भाव मा.पी.मध्ये छापले आहेत.

विश्वामित्र रामलक्ष्मणादिकांच्या आगमनाची कथा आता चालू होते.

हिं । *देखि अनूप एक अँवराई। सब सुपास सब भाँति सुहाई॥५॥*
। कौसिक कहेउ मोर मनु माना। इहाँ रहिअ रघुबीर सुजाना॥६॥
। भलेहिं नाथ कहि कृपानिकेता। उतरे तहँ मुनिबृंद समेता॥७॥
। बिस्वामित्र महामुनि आए। समाचार मिथिलापति पाए॥८॥

म. *। बघुनि एक अनुपम अमराई। रुचिर सर्वपरिं सब सुखदाई॥५॥*
। कौशिक वदले रुचे मम मना। इथे उतरूं रघुवीर सुजाणा॥६॥
। बरे नाथ! तैं कृपाब्धि वदले। मुनिवृंदासह तिथें उतरले॥७॥
। विश्वामित्र महामुनि आले। मिथिलापतिला वृत्त मिळालें॥८॥

अर्थ : सर्वप्रकारे सुंदर (रुचिर) व सर्व सुखदायक अशी एक अनुपम आमराई पाहून ॥५॥ कौशिकमुनी म्हणाले की सुजाण रघुवीरा! माझ्या मनाला रुचते (वाटते) की येथे आपण उतरावे ॥६॥ तेव्हा कृपासागर (रघुवीर) म्हणाले की नाथ! बरे आहे; आणि मुनी समूहासह तेथे उतरले ॥७॥ विश्वामित्र महामुनी आले (आहेत) असा समाचार (वृत्त) मिथिलापती (जनक राजाला) मिळाला ॥८॥

टीका चौ. ५(१) अमराई = आमराई, आंब्यांची बाग, हा आश्विन शुक्लपक्ष हे मागील विवेचनावरून लक्षात आले असेलच. द्वादशीच्या दिवशी सिद्धाश्रमातून प्रयाण केले. पुढील

वचने लक्षात घेतली म्हणजे ठरते की हा आश्विन शुक्लचतुर्दशीचा दिवस असावा; व मध्यान्हापूर्वीच या आमराईत आले; कारण नगरात जाऊन भोजन व विश्रांती झाल्यावर एक प्रहर (याम) दिवस राहिल्याचा उल्लेख आहे(२१७) मात्र आज रात्री कोजागिरी पौर्णिमा आहे हे पुढे स्पष्ट दाखविले आहे. (क) सब सुखदाई - फार थंडी किंवा उन्हाळा नाही; म्हणून वटवृक्षाची आवश्यकता नाही. आंब्यांना अजून मोहोर नसल्याने पक्षी झाडांवर नाहीत व त्यामुळे मानसपूजाही करण्यास शांतता आहे. पाणी, फुले, एकान्त समभूमी, भरपूर छाया, स्वच्छता वगैरे मुनींना अनुकूल असणाऱ्या सर्व सोयी व राजकुमारांचे मनोरंजन करण्यास निसर्ग रम्यता, मृगखग गण, फुलबागा, फळबागा, इत्यादी सोई जवळच आहेत. व्यवहारदृष्टीने हे ठिकाण उतरण्यास योग्य आहे; परंतु येथे उतरण्यात हा मुख्य हेतू नाही; गुप्त हेतू निराळा आहे; व तो पुढील चौपाईत कौशिक, रघुवीर व सुजाण या शब्दांनी ध्वनित केला आहे.

चौ. ६(१) कौशिक - या शब्दाने प्रसिद्ध क्षत्रिय राजवंशाशी विश्वामित्राचा संबंध सुचविला. (क) रघुवीर शब्दाने सुचविले की रघुवंशांतील श्रेष्ठवीर रामचंद्र यांना घेऊन जनकासारख्या राजाच्या नगरीत जाणे आहे; अशा सम्राटकुमाराला घेऊन जनकपुरीत शिरणे योग्य नव्हे. दशरथाने आपले पितृत्व विश्वामित्राकडे सोपविल्याने या शिष्यरूप पुत्राचा रघुवीरोचित सन्मान केला जाईल असे वागणे कर्तव्य आहे. स्वतः महामुनी व अत्यंत निःस्पृह असल्याने काही मागावयाचे नसल्याने स्वतः निरोप पाठवून भेटीस जाण्याचीही जरूर नाही; म्हणून योग्य समय येईपर्यंत नगरात प्रवेश न करणेच इष्ट आहे असे ठरवून विश्वामित्र रामचंद्रांस म्हणाले की येथे उतरावे असे माझ्या मनाला वाटते. (ख) रघुवीर सुजाणा! याने सुचविले की तुम्ही 'विद्यावीरो विचक्षणः' आहात म्हणून येथे का उतरावे याचे मर्म तुम्हाला सांगण्याची आवश्यकता नाही; तुम्ही जाणताच, पुढील चौपाईने कृपावीरता व धर्मवीरताही ध्वनित होतात. रघुवीर शब्द - पदवी–प्रथम दो २१० मध्ये विश्वामित्रांनीच दिली आहे; तेथे मुनिवृंदांशिवाय इतर कोणी नव्हते; त्यामुळे ती लोकांत प्रसिद्ध होणे कठिण होते; येथे आजूबाजूच्या लोकांच्या कानी हे शब्द जावे व 'रघुवीर' नांवाने राम प्रसिद्ध व्हावेत म्हणून पुन्हा विश्वामित्रांनीच 'रघुवीर!' म्हटले.

चौ. ७(१) गुरूच्या इच्छेला मान दिला; यात धर्मवीरता व गुरूंचा मानसन्मान येथील राजाने येऊन केल्यावरच नगरात जाणे योग्य हे ठरविण्यात कृपावीरता आहे व ती कृपाब्धी शब्दाने सुचविली आहे. उपदेश - शिष्य कितीही विनीत असला तरी त्याला त्याच्या वंशश्रेष्ठतादिकानुसार जे मानसन्मान समाजात मिळणे जरूर आहे तो मिळवून देण्याचा प्रयत्न गुरूने केला पाहिजे. व शिष्याने सद्गुरूची प्रतिष्ठा राखण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. 'परस्परं भावयन्तः श्रेयः परम वाप्स्यथ' (भ.गी.)

चौ. ८(१) ल.ठे.-- यज्ञाला जाण्याचे ठरविले तेव्हा विप्र न राहता मुनी झाले; नंतर मुनिवर झाले व आता जनकाबाला विश्वामित्र महामुनी झाले. याचना करण्यास आले नाहीत; व बोलवण्याने आले आहेत. (क) विश्वामित्र सर्वप्रसिद्ध असल्याने त्यांच्या आगमनाची बातमी राजाच्या कानापर्यंत जाण्यास वेळ लागला नाही. ज्यांनी ही बातमी कळविली त्यांनी रामलक्ष्मणांस मुनीजवळ पाहिले नसावेत. पाहिले असते तर मुनीबरोबर दोन फार सुंदर कुमार आहेत असे

कळविले असते. रामलक्ष्मण फुलबाग बघण्यास गेल्यावर किंवा विश्वामित्राने पाठविल्यानंतर कोणीतरी विश्वामित्रांस ओळखले असावे. (ख) मिथिलापती – यावरून ठरते की राजाच्या नोकरांपैकी कोणी तरी बातमी दिली. नगरसंरक्षकांकडूनच हा समाचार कळला असावा. मिथिला नगरीचे पति = रक्षणकर्ते = मिथिलापति. हे गुप्त संरक्षक (हेर सी.आय्.डी.) होते की साधे संरक्षक होते हे कळण्यास मार्ग नाही. मिथिलापती या नात्याने ज्या पद्धतीने विश्वामित्रांस सामोरे जाणे जरूर आहे त्या पद्धतीने जनकराजा सर्व सरंजाम घेऊन जातील; ते भेटीचे प्रकरण फारच गोड व ज्ञान, वैराग्य व भक्ती यांत श्रेष्ठ कोण याचे मूल्यमापन करणारे आहे.

हिं.दो. *। संग सचिव सुचि भूरि भट भूसुर बर गुर ग्याति ।।*
।। चले मिलन मुनिनायकहि मुदित राउ एहि भाँति ।।२१४।।
म.दो. *। सर्वे सचिव शुचि भूरि भट भूसुर वर गुरु जाति ।।*
।। मुदित असे मुनिनायका नृप भेटाया जाति ।।२१४।।

अर्थ : राजाने आपल्या बरोबर पवित्र सचिव, इमानी असलेले पुष्कळ (भूरि) योद्धे श्रेष्ठ (=वर, उत्तमवेदपाठी तेजस्वी) ब्राह्मण (भूसुर-भूदेव), गुरू शतानंद व आपल्या ज्ञाती (जाती) चे (अनुभवी वृद्ध) लोक घेतले व अशा प्रकारे (असे = एहिभाँति) आनंदित मनाने मुनिनायकास भेटण्यासाठी जाण्यास निघाले ।।दो. २१४।।

टीका दो. (१) मिथिला - मिथिला प्रदेशाला सध्या तिरहुत म्हणतात 'तिरहुति' असे मानसात म्हटले आहेच. सध्या बिहार प्रांतातील मुजफ्फरपूर व दरभंगा हे दोन जिल्हे मिळून मिथिला तिरहुत प्रदेश आहे. याची राजधानी जनकपुर होती. ते हल्ली नेपाळ राज्याच्या हद्दीत गणले जाते. सीतामढीपासून सुमारे ६-७ कोसांवर आहे. (मा.पी. मधून) (क) या जनक राजाचे नाव सीरध्वज व धाकट्याभावाचे नाव कुशध्वज होते. (२) पुष्कळ राजांनी सीतेला मागणी घातली असता जनकाने कोणालाच ती दिली नाही व धनुष्यभंगाचा पण केला; त्यामुळे पुष्कळ राजे शत्रू बनलेले आहेत. सुधन्वा राजाबरोबर या पूर्वी एक वर्षभर लढाई झालेली आहे. विश्वामित्रास भेटण्यास नगराच्या बाहेर जावयाचे असल्याने केव्हा कोणता प्रसंग ओढवेल याचा नेम नसल्याने सावधानगिरी बाळगणे जरूर होते; कारण नगराबाहेर पुष्कळ राजे उतरलेले आहेत; यामुळे शुचि सचिव व शुचिभूरि भट बरोबर घ्यावे लागले. विश्वामित्र ब्रह्मर्षी, महामुनी असल्याने शतानंदगुरू (पुरोहित) व ब्राह्मणसमाज घेतला; व संतदर्शनास जाताना आपल्या जातीच्या वृद्धांना नातेवाईकांना बरोबर घेतले. (क) मुदित - विश्वामित्रासारख्या त्रैलोक्यविदित, अलौकिक, महापुरुषाचे दर्शन होणार म्हणून आनंद झाला. (ख) रामलक्ष्मण मुनींबरोबर आले असल्याचा समाचार जनकराजास मिळालेला नाही. त्यांस पाहिल्यानंतर ते क्षत्रियकुमार की मुनिकुमार हे सुद्धा जनकांस कळले नाही; म्हणून टीकाकारांनी दाखविलेला त्यांचा संबंध विसंगत व अदूरदृष्टीचा आहे.

हिं. । कीन्ह प्रनामु चरन धरि माथा। दीन्हि असीस मुदित मुनिनाथा ॥१॥
। बिप्रबृंद सब सादर बंदे। जानि भाग्य बड़ राउ अनंदे ॥२॥
। कुसल प्रश्न करि बारहिं बारा। बिस्वामित्र नृपहि बैठारा ॥३॥
। तेहि अवसर आए दोउ भाई। गए रहे देखन फुलवाई ॥४॥

म. । प्रणमति नृप शिर ठेवुनि पायां। देति मुदित आशिस मुनिराया ॥१॥
। विप्रवृंद सब सादर वंदति। महाभाग्य जाणुनि आनंदति ॥२॥
। वारंवार पुसुनि कुशलाला। बसविति विश्वामित्र नृपाला ॥३॥
। आले बंधूद्वय समया या। गेलेले फुलबाग बघाया ॥४॥

अर्थ : (मिथिलापती) राजाने मुनींच्या पायांवर मस्तक ठेवून प्रणाम केला; (तेव्हा) मुनिश्रेष्ठाने आनंदाने आशीर्वाद दिला ॥१॥ (राजाने) सर्व विप्रसमूहांना आदराने वंदन केले व आपले महाभाग्य (उदयास आले) जाणून राजाला आनंद झाला ॥२॥ वारंवार कुशल विचारून विश्वामित्राने राजाला बसावयास सांगितले (बसविला) ॥३॥ फुलबाग बघण्यास गेलेले दोघे भाऊ याच वेळी (परत) आले ॥४॥

टीका चौ. १(१) शिर ठेवुनि पायां - पायांवर मस्तक ठेवून नमस्कार करण्यास सद्गुरू, माता, पिता व आचार्य गुरू अधिकारी आहेत. तसा नमस्कार करून सुचविले की आपण सद्गुरू, माता, पिता यांच्या स्थानी आहात. उजव्या पायावर उजवा हात व डाव्या पायावर डावा हात ठेऊन मस्तक ठेवावे असा विधी आहे. (क) जो सदा विदेह दशेत मग्न असणारा, ज्याच्या वृत्तीला विश्व हे 'ख' पुष्पासारखे कधी झालेच नाही व 'कस्याप्यहो नमस्कुर्याम् अहमेको निरञ्जनः' (अव.गी) असा ज्याचा विश्वास असतो अशा विदेहाने अत्यंत नम्रतापूर्वक अत्यंत आदराने नमस्कार केला; हे पाहून विश्वामित्रांस आनंद झाला. राजाच्या ठिकाणी ज्ञानाहंकार लेशमात्र नसून अत्यंत पराकोटीची विप्रपदप्रीती दिसली; त्यामुळे राजा भगवद्भक्त आहे हे महामुनीने ओळखले, म्हणून ही आनंद झाला. स्वतःला मान मिळाला म्हणून आनंद झाला असे नव्हे. 'रामभक्त वाटती प्रिय जया। वसा ससीता त्याचे हृदयां॥'(२।१३१।४) असे विश्वामित्र आहेत. 'मानद सर्वां स्वये अमानी;' 'विप्रपदिं परमा प्रीति। स्वकर्मीं निरती श्रुतिरीती' (३।१६।६) ही भक्तीची मुख्य लक्षणे दिसली. (ख) आशिस देति लहानांनी मोठ्यांस वंदन केल्यावर मोठ्यांनी आशीर्वाद देणे हा त्यांचा धर्म आहे; न दिल्यास न देणाराचे आयुष्य व तेज क्षीण होते; मात्र तो नमस्कार रावणाने मारीचास केला तसा नसावा. नमस्कार 'प्रेमें व सुवाणीं' असला पाहिजे. (१।२।४) विश्वामित्राने आनंदाने व प्रेमाने आशीर्वाद दिला.

चौ. २(१) विश्वामित्र महामुनी, मुनिनाथ, मुनिराव, मुनिनायक आहेत व मुनिवृंद केवळ मुनी आहेत हे लक्षात घेतले व 'जसा देव तसे समुचित पूजन' (२।२१३।७) हा मानस सिद्धांत ध्यानात असला तर या चौपाईचा अर्थ करताना मतभेद होणार नाहीत. मिथिलापती म्हणतात की 'धर्मि नृपनयीं ब्रह्मविचारीं। यथामती मी प्रवेशकारी' (२।२८८।४) म्हणून सर्व विप्रसमूहांच्या पायांवर डोके ठेवून नमस्कार केला असा 'सादर वंदति' याच अर्थ करणे योग्य नाही. इतर सर्व

विप्रांना राजाने हात जोडून, मान वाकवून, श्रद्धेने (सादर) मनापासून नमस्कार केला असे मानणे उचित ठरते. वंदन करण्यात अशा प्रकारचा यथाधिकार व्यावहारिक भेद रामचंद्रांनीच करून दाखविला आहे. 'मग बंधुद्वय करिति दण्डवत' दशरथाला. मग ते वसिष्ठपदिं शिर नमती; 'विप्रगणां युग बंधु वंदती'(१।३०८।३,५,६) (क) ब्राह्मणांनी आशीर्वाद दिल्याचा उल्लेख नाही; याचे कारण सर्व मुनिवृंदांस विश्वामित्र गुरुस्थानी आहेत; व गुरुसमीप असता 'निग्रहानुग्रहादि' करणे हा अपराध आहे. (रा.चं.) म्हणून त्यांनी वैखरीने आशीर्वाद न देणेच धर्म्यआहे; मनांतल्या मनात देणेच योग्य आहे. २।२४२।५ सीतेचे उदा. अहल्येने वर मागितला व तो तिला मिळाला; पण रघुवीराने वर दिला असा उल्लेख नाही(२११ छं.४) याचेही हेच कारण.

(२) महाभाग्य जाणुनि आनंदति - विश्वामित्रासारख्या महाविभूतीचे दर्शन घेण्यास निघतानाच राजाला आनंद झाला होता. निर्विघ्नपणे दर्शन घडले व प्रतिसृष्टिकर्त्या ब्रह्मर्षींचा प्रेमाचा अमोघ आशीर्वाद मिळाला म्हणून राजाला फार आनंद झाला. असा महापुरुषाचे दर्शन व आशिर्वाद आपल्या महाभाग्यानेच लाभला असे जनक विदेहास वाटले! आजच्या जीवन्मुक्तबुवांच्या वृत्तीशी विदेहाच्या या वृत्तीची तुलना करून कोणती अधिक श्रेयस्कर हे ठरवून त्याप्रमाणे वागावे; विदेहाच्या येथील वृत्तीचे अनुकरण करणे इहपर-कल्याणकारी आहे असे या अल्पमतीस वाटते. 'बहुभाग्ये सत्संग लाभतो। विना श्रमहि भव भंग पावतो' (७।३३।८) हे श्रीरामवचन आहे! 'आज धन्य अति धन्य मी, सर्वपरीं जरि हीन॥ संतसमागम (राम) ईश दे जाणुनि निज जन दीन' (७।१२३।) असे मिथिलापतीला वाटले.

चौ. ३(१) वारंवार कुशल विचारले - वा. रामायणात विश्वामित्र एकदम यज्ञमंडपातच गेले आहेत म्हणून तेथील वर्णन येथे तुलनेस घेता येत नाही. मानसातील विश्वामित्र अक्रोध आहेत, भगवद्भक्त आहेत हे दशरथभेटींत दाखवले आहे. येथे अधिक नीतिनिपुणता व व्यवहारपटुता दिसली. 'पुरे कोषे जनपदे बांधवेषु सुहृत्सुच' (वा.रा. १।१८।४४) कुशल विचारले. नगर, खजिना, देश, बंधुवर्ग, इष्टमित्र यांचेही कुशल विचारले. राजाला किती प्रकारचे कुशल विचारावे व काय चौकशी करावी याचा सर्वसंग्रह रामभरत भेटीत (वा.रा. २।१००) कच्चित्सर्गांत पहावा. सातव्या श्लोकापासून ७५ पर्यंत 'असे आहे का?' व 'असे नाही ना?' अशा प्रकारचे प्रश्नच आहेत. त्या प्रश्नांवरूनच राजाच्या कर्तव्याकर्तव्यांचा उत्तम बोध होण्यासारखा आहे. सुमारे ६८ मुख्य प्रश्न व अनेक उपप्रश्न विचारले आहेत. (२) बसविति विश्वामित्र नृपाला - याचा अर्थ हात धरून आदराने बसविले किंवा बसण्यास सांगितले असे दोन प्रकारे करता येईल; पण रामचंद्रानी अनेकांस हात धरून बसविल्याचे उल्लेख अगदी स्पष्ट आहेत; तसा येथे नाही; म्हणून बसण्यास सांगितले अर्थ करणे योग्य आहे. राजाला आसन दिल्याचा उल्लेख नाही; सेवकाने सेव्याच्या समोर आसनावर बसणे धर्म्य नाही; शिवाय शतानंदादी विप्रांना आसन प्रवासी मुनीबरोबर असणे शक्यच नाही; म्हणून कोणालाच आसन न देणे हा आदर्श मार्ग मानसात स्वीकारला आहे. वा.रा. उल्लेख तेथील परिस्थितीस योग्यच आहे.

चौ. ४(१) ल.ठे. याप्रमाणे भेटणे, कुशल प्रश्न वगैरे व्यवहार उरकून सर्व मंडळी बसतात न बसतात तोच रामलक्ष्मणांचा तेथे प्रवेश करविण्यांत कवीच्या मर्यादापालन निदर्शन - कलेचे

कौतुक करावे, की त्यांच्या भक्तिभावाची वाहवा करावी, की अनुपम नाट्य महाकाव्यकलेची प्रशंसा करावी हे ठरविणे कठीण आहे; तथापि या सर्व गुणांचे येथे सम्मीलन झालेले दिसते. (२) आपला व आपल्या कुळाचा अपमान होईल, जनकराजा आल्यावर सम्राटपुत्राला उठून उभे रहावे लागेल; न रहावे तर मर्यादाभंग व उद्धटपणा दिसेल इत्यादी विचाराने राम फुलबाग बघण्यास गेले होते असे मानणे अनुचित आहे. या सर्व गोष्टींचा विचार करून विश्वामित्रांनीच त्यांना पाठविले असे मानणेच पूर्वसंदर्भानुसार उचित आहे. (क) जनकराजा आल्यावर अनन्य दीन, लीन सेवकास असह्य वाटल्यामुळेच ही युक्ति कवीनी काढली! जनकराजा आमराईत येत आहेत हे फुलबागेतून पाहताच सर्वज्ञ प्रभु निघाले व अगदी योग्य वेळी उपस्थित झाले. तुलसीदासांचा हेतु व भावना आता कशा सुफलित होतात हे पाहणे फार आनंददायी आहे. (क) हे सर्व प्रकरणच सुंदर मनोहर नाट्य आहे. येथून पुढे उत्तरोत्तर नाट्यकलेचा उत्कर्ष होताना दिसेल. ही फुलबाग नगराबाहेरची आहे व सार्वजनिक आहे. उद्या अश्विन शुद्ध पौर्णिमायुक्त प्रतिपदेला ज्या फुलबागेत (पुष्पवाटिकेत) जाणार आहेत. ती नगरात असून जनकाची खाजगी आहे हे विसरू नये.

हिं. । स्याम गौर मृदु बयस किसोरा। लोचन सुखद बिस्व चित चोरा ॥५॥
। उठे सकल जब रघुपति आए। बिस्वामित्र निकट बैठाए ॥६॥
। भए सब सुखी देखि दोउ भ्राता। बारि बिलोचन पुलकित गाता ॥७॥
। मूरति मधुर मनोहर देखी। भयउ बिदेहु बिदेहु बिसेषी ॥८॥

म. । श्याम-गौर मृदु वये किशोर। नयन-सुखद जग-चित्ता चोर ॥५॥
। येतां रघुपति सर्वहि उठले। विश्वामित्रें निकट बसवले ॥६॥
। सकल सुखी दोघांस निरखितां। वारि विलोचनिं वपू पुलकिता ॥७॥
। मूर्तिस मधुर मनोहर देखे। होइ विदेह विदेह विशेखें ॥८॥

अर्थ : (राम) श्याम वर्णाचे व (लक्ष्मण) गौर वर्णाचे; दोघेही कोमल व किशोर वयाचे असून नेत्रांना सुख देणारे व जगाच्या चित्ताचे चोर आहेत ॥५॥ (असे) रघुपति येताच सर्वजण (ताडकन) उठून उभे राहिले; (मग) विश्वामित्राने दोघांना आपल्याजवळ बसविले ॥६॥ दोघांना निरखून सगळे सुखी झाले; सर्वांच्या डोळ्यांस अश्रु आले व देह रोमांचित झाले ॥७॥ त्या मधुर व मनहरण करणाऱ्या मूर्तीस पाहून विदेह (राजा तर) विशेषच विदेह झाले ॥८॥

टीका चौ. ५(१) श्यामगौर... चोर - या मनोहर जोडीचे अनेकांनी, अनेक ठिकाणी असेच वर्णन केले आहे. (१) श्याम गौर सुंदर दोघे अति। विश्वामित्र महनिधि पावति' (२०९।३); (२) 'जोडी श्यामल गौर मनोहर' (२१९।४); (३) वय किशोर सुंदर सर्वांगे ॥१॥ श्यामल गौर कवण वाखाणी। गिरा अनयन नयन विण वाणी ॥२॥ (२२९) (४) शोभा शीव सुभग युग वीर। नील-पीत-जलजाभ शरीर॥' (२३३।१) (५) 'बंधु सहज सुंदर युग पाहुनि। सुखी होति लोचन फल पावुनि' (२२०।३) अशी पुष्कळ वचने आहेत; फार काय 'कुन्देन्दीवर सुन्दरौ' (कि.कां.मं. १) या श्लोकांतील सर्व विशेषणें दोघांना लावलेली आहेत; व १।२८५ मधील परशुरामस्तुतीतील

बहुतेक वर्णन दोघांचे आहे. दोघेही शोभेची सीमा, सहज सुंदर, नयन सुखद व चित्तचोर आहेत. एक श्याम व एक गौर इतकाच फरक ! (२) हे दोघे जनकपुरवासी ज्ञानी भक्तजनांचे चित्त चोरतील यांत काहींच नवल नाही; पण वनवासी, रानटी, तमोगुणी, पापी, भिल्लकोळ्यांचे चित्त सुद्धा हे चोरतात! 'प्रिय वचने फिरवुनि तयां चित्त सर्वे नेतात' (२।११८) चोरलेली वस्तु कोणास कळू न देता चोर आपल्याबरोबर नेतात तसेच यांनी केले आहे. हे मनुष्यांचे चित्त चोरतात एवढेच नव्हे तर 'मग्न विहग मृग रूप बिलोकुनि। राम पथिक ने चित्ता चोरुनि' (२।१२३।८) असे खगमृगांचे चित्त सुद्धा या पांथिकानी चोरले आहे; म्हणून येथील 'जगचित्ता चोर' हे शब्द किती यथार्थ आहेत ते पहावे! असे अट्टल चोर आहेत की इतर कोणास चोरून न नेता येणारी वस्तू जे चित्त ते हे कायमचे चोरतात व चोरताना वृत्ती एकीकडे लुब्ध करून ठेवतात! भाव हा की या श्यामगौर बंधूंचे ज्यांना एकदा दर्शन घडले त्यांचे चित्त त्या रूपापासून कधी दूर जाऊ शकत नाही. म्हणूनच म्हणतात की 'प्रियपांथिक सीते सहित दिसले दोन्हि जयांस ॥ भवपथ दुर्गम मुदित तिहि अश्रम नीत लयास (२।१२३।-) फार काय 'ज्या स्वप्नि हि कधि आज मनी जर। पथिक बंधु सीता वसती तर ॥१॥ राम धाम पथ तयास फावे। जो कोणी मुनि विरळा पावे ॥' (२।१२४।१-२)

चौ. ६-७(१) येता रघुपति - हे वर्णन रामलक्ष्मणांना लागू असल्याने रघुपति = रामलक्ष्मण हाच अर्थ योग्य आहे. दोघांस 'रघुवरौ' असे कि.कां. मंगलाचरणांत म्हटलेच आहे. (क) १४ वर्षे वयाचे दोन अज्ञात बालक जनकासारखे विदेह व शतानंदासारखे ब्रह्मनिष्ठ, सर्वज्ञ गौतम पुत्र, राजपुरोहित एकदम उठून उभे राहतात हा कशाचा परिणाम! 'येथे काही चाड नाही वयाची' कारण 'तेजस्वी जे वृत्ति ऐशी तयांची' 'तेजवंत लघु गणां न...'' '' (१।२५६।६); हा त्या दिव्य तेजाचा व व्यक्तिमत्वाचा परिणाम आहे. अशावेळी कोणी काही न सांगताही प्राणशक्तीलाच अंतरांतून अशी गती मिळते, की, ती व्यक्ती कोण काय इत्यादी माहीत नसताही ती गती शरीरास खाडकन उभे राहण्यास लावते. अशी प्रेरणा आतून होत असता अहंकाराने उभे न राहणे व त्या गतीला दाबून टाकणे हे आत्मघातकीपणाचे लक्षण समजावे. प्रभु रघुवीर आल्यावर जनकादिक उभे राहिले व न ओळखताही अभ्युत्थान देऊन त्यांचा सन्मान केला यात विशेष नवल नाही; पण एक वानर-अंगद- प्रभुप्रतापाचे चिंतन करीत रावणाच्या दरबारात निर्भयपणे शिरताच रावणाशिवाय बाकीचे सर्व दुष्ट घोर राक्षस सभासदसुद्धा उठून उभे राहिले! 'बघुनि कपीस सभासद उठले। रावण हृदयीं विशेष खवळे ॥' (६।१९।८). आध्यात्मिक तेज, वीर्य, प्रताप इत्यादी सर्व गुण त्या आलेल्या सर्व मंडळीपेक्षा श्रेष्ठतर आहेत हे या त्यांच्या उठण्यानेच सुचविले गेले. जनकाबरोबर वयोवृद्ध, तपोवृद्ध, ज्ञानवृद्ध, शूरवीर, प्रामाणिक उत्तम सचिव इत्यादी सर्व प्रकारची मंडळी आहेत; ब्राह्मणही आहेतच. ब्रह्मतेजही श्रेष्ठतर होते हे सिद्ध झाले.

(२) विश्वामित्राने निकट बसवले - जवळ बसविण्यांत वात्सल्य दिसलेच पण हे दोघे कुमार विश्वामित्रांच्या बरोबर आलेले असून त्यांचे अत्यंत लाडके आहेत हे न सांगता सहज सांगितले गेले. ज्याला उत्थान दिले ती व्यक्ती बसल्यावर उत्थान देणारांनी बसावे अशी नीतिमर्यादा असल्याने उत्थान देणारे बसल्याचे निराळे सांगण्याची जरूर नाही.

(३) सर्व लोक बसल्यावर प्रत्येकाच्या हृदयांत जिज्ञासा उत्पन्न होणारच की हे दोन अद्भुत कुमार कोण, कोठले, कोणाचे? सूर्याचा प्रताप व चंद्राची सुधामय शीतलता एकत्र निवास करणाऱ्या त्या दोन अलौकिक बिंबाकडे सर्वजण निरखून पाहू लागले. तोच त्या चित्तचोरांनी त्या सर्वांचे चित्त चोरले. त्यांच्या चित्ताने इतर व्यावहारिक चिंतन सोडून ते सच्चिदानंदाकार, सुखाकार बनले. याचा पुरावा (क) बारि बिलोचनि सपू पुलकिता—सर्वांच्या डोळ्यांतून परमानंदजनित वारिधारा वाहू लागल्या व सर्वांगावर रोमांच उभे राहिले. ही झाली सर्व लोकांची दशा. (ख) कुमार क्षत्रिय आहेत की मुनिकुमार आहेत हे जनकांसारख्यास सुद्धा कळू शकले नाही, त्या अपरिचित बालकांना पाहून असा परमानंद का व्हावा व सात्विक भाव का प्रगट व्हावे व त्यांच्याविषयी प्रेम का वाटावे असे प्रत्येकाच्या मनास वाटू लागले; पण विचारण्याचे धाडस कोणास झाले नाही. सर्वांची उत्कट जिज्ञासा एक महान शक्ती बनली व ती जनकमुखाने बाहेर पडेल. जनकपुरनिवासी सर्व प्रजा धर्मशील, ज्ञानी, हरिभक्त-संत आहेत म्हणून सर्वांची अशी समान दशा झाली आहे. 'यथा राजा तथा प्रजाः' हा सिद्धान्त आता अनेक वेळा सत्यसृष्टींत उतरलेला दिसेल. जनक विदेही म्हणून प्रसिद्ध असल्याने त्यांची कशी दशा झाली हे निराळे सांगतात.

चौ. ८(१) मूर्तिस मधुर...देखे - मधुर = रसाळ, शोभामय व प्रिय (आ.व्या.सु.) जणू सौंदर्याचीच साक्षातमूर्ती विदेह राजा देख-९पाहे० बघते झाले. मनोहर शब्द येथे धात्वर्थानेच घेतला पाहिजे. त्या मूर्तीनी त्यांचे मन चोरून घेतले म्हणून मनोहर म्हटले. ते स्वतःच आता उघड-उघडपणे कबूल करणार आहेत की या दोन कुमारांच्या अलौकिक रूपाने त्यांचे मन त्यांच्या प्रयत्नाना न जुमानता, ब्रह्मानंदांतून बाहेर ओढून आणले इत्यादी. (क) विदेह विशेष विदेह झाले त्यांची विदेहता नष्ट होऊन त्यांचे मन रामलक्ष्मणांच्या देहाच्या रूपावर आसक्त झाले. सर्व रूप-विषयांवर अत्यंत विगतरागी असलेले रामरूपावर विशेष रागी झाले (ख) मधूर, सुंदर, रसयुक्त, व प्रिय हे सर्व अर्थ येथे अभिप्रेत आहेत. 'मधुरौ स्वादुशोभज्ञौ' (व्याडिः) 'स्वादुप्रियौ च मधुरौ' (अमरे) ते रूप प्रिय वाटू लागले, त्या रूपाविषयी प्रेम उत्पन्न झाले. मन अनावर झाले; इंद्रिये ताब्यात राहिली नाहीत. रूपामृतपान करण्यात नेत्र दंग झाले; व प्रत्याहार, धारणा, ध्यान, समाधी इत्यादी साधने निरुपयोगी ठरली. ही कधी न घडणारी गोष्ट कशाने घडली हेही सुचेना तेव्हां उपाय योजला.

हिं. दो. । प्रेम मगन मनु जानि नृपु करि बिबेकु धरि धीर ॥
॥ बोलेउ मुनिपद नाइ सिरु गदगद गिरा गभीर ॥२१५॥

म. दो. । प्रेममग्न मन बघुनि नृप धरुनि विवेकें धीर ॥
॥ शिर मुनिपदिं वंदुनि वदे गद्‌गद गिरा गभीर ॥२१५॥

अर्थ : (आपले) मन प्रेममग्न झाले आहे असे पाहून (जाणून) राजाने विवेकाने धीर धरून विश्वामित्र मुनींच्या पायांना मस्तक नमवून गद्‌गद व गंभीर वाणीने म्हणाले (की) ॥२१५॥

टीका (१) प्रेममग्न मन बघुनि - 'भ्रमेणाहं भ्रमेण त्वं भ्रमेणोपासका जनाः ।। भ्रमेणेश्वरभावत्वं भ्रममूल मिदं जगत् ।। (बो.वा.)' असा ज्या मनाचा नित्य अनुभव, जे सदा सर्वदा ब्रह्मानंदात मग्न असावयाचे, ज्या मनाचे ईश्वरापासून तृणान्त वस्तूंवर कोठेही केव्हाही प्रेम नव्हते, तेआपले मन या दोन कुमारांच्या प्रेमात आसक्त-विमग्न-झालेले पाहून—जाणून-राजाला आश्चर्य वाटले, मन एका विषयात पूर्णपणे मग्न असता देहवाणी वगैरेंच्या क्रिया घडत नाहीत; अहल्येच्या स्थितीशी तुलना करावी. 'कुणि न कांहि वदले ना पुसले । प्रेमभरे मन गतिस विसरले ।।'(२।२४२।७) (२) धरुनि विवेके धीर - मन कसेतरी प्रयत्नाने जरा आवरून, आत्मविवेक करून (विवेक करि;हिं.) दृश्य मिथ्या आहे असे असता बा मना! तू या रूपावर का मोहित झालास इत्यादी प्रकारे मनाला समजावले, धीर धरला. (हिंदीत धरि-धरून, करि = करून) मन विवेकारूढ केले, मस्तक मुनीच्या पायांवर ठेवले (कर्म देहक्रिया)गदगद बोलले (वाचित कर्म). गभीर = गंभीर अर्थाने भरलेले; इतका प्रयत्न केला तरी अजून मन प्रेमसागरांतून बाहेर पडले नाही. हे गद्‌गद वाणीने सुचविले. बुडी मारली होती ते वर येऊन पृष्ठ भागावर तरंगू लागले; पण पुन्हा बुडी मारण्याच्या प्रयत्नात आहे. (क) मुनीला नमन करून बोलले. लहानांनी मोठ्यांना प्रश्न, शंका विचारावयाची असेल तेव्हा नम्रतापूर्वक करणे ही शिष्टांची रीती आहे. तसे न करता विचारणे ही उद्धटांची, अविनीतांची पद्धती आहे. भरद्वाज, पार्वती गरुड यांच्या चरितांत ही नम्रता पहावी. 'नमन करुनि मुनिमंडळा गद्‌गद्-रव वदतात' (२।२१० भरत) 'स्नाति जाति गुरुकडे रघुपती । नमुनि चरणि कल पाहुन वदती' (२।२९०।३) अशा प्रकारे नमन करून बोलणे, प्रश्न शंकादी विचारण्याबद्दल विनंती करून अनुज्ञेनंतर विचारावे ही शिष्टरीति आहे. या पद्धतीची उदाहरणे कमी नाहीत. २१८।४च्या टीकेत पहावी -

हिं. । कहहु नाथ सुंदर दोउ बालक । मुनिकुलतिलक कि नृपकुलपालक ।।१ ।।
। ब्रह्म जो निगम नेति कहि गावा । उभय बेष धरि की सोइ आवा ।।२ ।।
। सहज बिराग रूप मनु मोरा । थकित होत जिमि चंद चकोरा ।।३ ।।
। तातें प्रभु पूछउँ सतिभाऊ । कहहु नाथ जनि करहु दुराऊ ।।४ ।।

म. । नाथ! वदा द्वय सुंदर बालक । मुनिकुलतिलक किं नृप कुलपालक ।।१ ।।
। ब्रह्म नेति जें निगमिं गाइलें । उभय-वेष कीं धरुनि पावलें ।।२ ।।
। सहज विरागरूप मम चित्तहि । चंद्रिं चकोरासम अति थकहि।।३ ।।
। पुसतो प्रभु! यास्तव सद्भावें । वदा नाथ! कांहि न लपवावें ।।४ ।।

अर्थ : (विदेह राज विचारतात) नाथ! हे दोघे सुंदर बालक मुनिकुलटिळक आहेत की नृपकुलपालक आहेत. हे कृपा करून सांगावे ।।१ ।। नेति नेति म्हणून वेद (निगम) ज्याचे वर्णन करतात ते ब्रह्मच ही दोन रूपें धारण करून आले आहे की काय? ।।२ ।। (कारण) स्वभावतःच विरागरूप असणारे माझे चित्त (यांना पाहून) चंद्रास पाहून चकोर जसे थक्क-स्तंभित-होतात तसे झाले आहे ।।३ ।। यासाठी हे प्रभो! मी सद्भावनेने

(मनापासून, खरोखर) विचारीत आहे (तरि) नाथ! आपण ते सांगावे, काही सुद्धा गुप्त ठेऊ नये (अशी माझी विनती आहे) ।।४।।

टीका चौ.१(१) रामलक्ष्मणांना फुलबागेत पाठविण्यात व आल्यावर आपल्याजवळ बसवून घेण्यांत विश्वामित्राचा जो एक हेतू होता तो सफल झाला. धनुर्भंगाच्या पूर्वीच दोघांची कीर्ती जनकपुरींत पसरावी, सम्राटकुमारांस योग्य असा त्यांचा सन्मान व्हावा अशी प्रेमळ पित्यासारखी इच्छा होती. (क) नाथ! हा शब्द सुचवितो की विदेह अनाथासारखे झाले आहेत त्यांच्यामनाचा एकमेव आश्रय जे ब्रह्म त्याला त्यांच्या मनाने सोडले आहे; व ते मन पुन्हा त्या ब्रह्मानंदाचा आस्वाद घेण्यास तयार नाही. या बालकांच्या सौंदर्याचा आश्रय त्या मनाने केला आहे; पण बुद्धी अद्याप साशंक आहे. साशंक दशा दुःखद असते. या दशेतून सोडविण्यास विश्वामित्राशिवाय कोणी समर्थ आधार नाही हे उपसंहारांतील प्रभु व नाथ या शब्दांनीही ध्वनित केले आहे.

(२) या दोघांना पाहिल्यावर आपले मन त्यांच्यावर आसक्त का झाले याचा शोध करता करता जी जी शक्यता वाटली ती तीन शब्दांनी ध्वनित केली जात आहे. (क) किष्किंधाकाण्डात हनुमान व रामलक्ष्मण यांशिवाय तेथे कोणी नसल्याने हनुमन्ताने तीन शंका स्पष्टच विचारल्या आहेत. त्रिदेवांपैकी कोणी दोन आहात काय? नरनारायण आहात का? का अखिलभुवनपती आहात? हेच तीन प्रश्न येथे विचारले आहेत; पण क्रम निराळा आहे. मुनिकुलतिलक = नर नारायण (ख) नृपकुलपालक - त्रेतायुगात एक अवतार ब्रह्मकुळात होतो तो परशुरामावतार होऊन नृपकुळांचा विध्वंस केला गेला आहे. आता क्षत्रियकुळात अवतार होऊन नृपकुळांचे पालन केले जाण्याचा काळ समीप आला आहे हे धर्मनीतिज्ञ, योगी जनक विदेहास माहीत आहे; म्हणून नृपकुलपालक - क्षत्रियकुलपालक असा जो (विष्णु व शंकरांचा) अवतार तेच हे दोघे आहेत काय? (तीन देवांपैकी कोणी दोन हा हनुमंताचा प्रश्न) विदेह जसे विज्ञानधाम आहेत तसेच हनुमानसुद्धा आहेत 'विशुद्धविज्ञानौ' (१म.च.४) 'ज्ञानिनामग्रगण्यम्' (सुं.कां.मं.३.) हा दैवी दृष्टीने अर्थ झाला.

(३) रामलक्ष्मण फुलबाग बघण्यास अपरिचित ठिकाणच्या बागेत गेले होते. फुले आणण्यास गेले नव्हते; तेव्हां धनुर्बाणधारीच होते आहेत हे मानलेच पाहीजे. वेष, वस्त्रे मुनींसारखी पण चाल, चिन्हे, धनुर्बाण, आजानुभुज, अरुणनेत्र इत्यादी लक्षणे चक्रवर्तिपुत्रांसारखी दिसली; मुनींच्या जवळ आदबीने बसले त्यामुळे निश्चय होईना. विचारण्याची इच्छा होती का 'मुनिकुलपालक नृपकुल तिलक आहेत का? कारण एवढ्या थोरल्या मुनिसमाजात दोनच वीर्य, शौर्यधैर्यसंपन्न विनीत सुंदर बालक आहेत व ते विश्वामित्रांचे लाडके दिसतात; तेव्हा एखाद्या महाभाग्यवंत राजाने या मुनिसमाजाचे पालन, रक्षण करण्यासाठी विश्वामित्राबरोबर पाठविले असावेत. मुनिकुलपालक नृपकुलतिलक असे म्हटले न जाता 'मुनिकुलतिलक किं नृपकुलपालक' असे म्हटले गेले; वाणी अजून गद्‌गद असल्याने हा प्रमादसा घडला! परंतु त्यामुळे व्यावहारिक, भौतिक अर्थ हा निघाला की हे मुनिकुमार आहेत की क्षत्रियकुमार आहेत? सर्वांची हीच जिज्ञासा होती; तीच मुखातून बाहेर निघाली. प्रेमवश झाल्याने शब्द व अर्थ यांचा विचार उच्चारताना राहिला नाही. गंभीर-गूढ आधिदैविक अर्थ प्रगट करण्यासाठी वाग्देवीने सुद्धा ही करामत केली

असेल! ईश्वरभाव भ्रम हा स्वतःच्या बुद्धीचा दृढविश्वास असल्याने जनकाचे समाधान या दोन प्रश्नांनी झाले नाही. 'ब्रह्मसत्यं जगन्मिथ्या' हा निश्चय स्वस्थ बसू देईना, म्हणून पुन्हा विचारतात -

चौ.२-३; (१) निर्गुण निराकार ब्रह्मच दोन सगुण साकार रूपानी प्रगट होऊन येथे आले असावे असा अनुकूल तर्क बुद्धीने केला म्हणून हा तिसरा प्रश्न विचारला गेला; कारण की ब्रह्माव्यतिरिक्त अन्य वस्तूची सत्ता त्यांच्या मनाला कधी शिवलीसुद्धा नाही असा स्वानुभूतियुक्त आत्मविश्वास बुद्धीला आहे; म्हणून हे दृश्यरूपात आलेले अदृश्य, अज्ञेय, अतर्क्य इत्यादी प्रकारे वेदांनी वर्णिलेले ब्रह्मच असावे असे वाटले. याचे कारण सांगतात –

(२) सहज विरागरूप मन - अन्वय बोधाच्या परिपक्व भूमिकेत विज्ञानलीनता = ब्रह्मलीनता व परमविराग ही एकरूपच झालेली असतात. मनाचे संकल्प विकल्पात्मक रूप नष्ट होऊन ते ज्ञान विरागमय, ब्रह्ममयच झालेले असते. असे मन या रूपावर आसक्त झाले त्या अर्थी हे रूप पांच भौतिक, प्रातिभासिक, मिथ्या नसून अविनाशी सत्य ब्रह्ममय, सच्चिदानन्दमय असले पाहिजे, असे मला वाटते हा आपला तर्क जनकाने प्रगट केला. (३) चंद्रिं चकोरासम अति थक्कहि' हि-कारण. चंद्र जातीचा कोण, गुणी का दुर्गुणी, कोणाचा मुलगा इत्यादी काही सुद्धा न जाणता, त्यातील अमृतास्वादन करण्यात चकोर जसा देहभान भुलून तटस्थ होतो तसे माझे मन रुपामृताचं पान करण्यांत दंग झाले; हे कोण, कोणाचे, प्रताप, पुरुषार्थ, शील, कुल, गुण इत्यादी काहीही माहीत नसता हे घडले. (क) सगुण साकार ब्रह्माच्या प्रेमीभक्तांना मानसात अनेक ठिकाणी चकोर, चकोरी, इत्यादी म्हटले आहे. (१) शरदशशिस जणु चकोरि पाहे. (२३२।५-६) नयन बघत रघुपति छबि थकित। मिटण्याचे पापण्याही सोडित स्नेह अधिक वपुभान न राहे॥ (२३२।५-६) अशीच येथे विदेहाची दशा झाली. (२) लक्ष्मण रामा निरखिति केवी विधुस चकोर किशोरक जेवी' (२६३।७) (३) विधुस चकोर कदम्बक पाहुनि। निरखती हरिजन इव हरि पावुनि॥' (४।१७।७) (४) 'मुनि समूहि' बसलेले प्रभू सर्वांस समोर॥ विलोकितीशरदेन्दुला जणू निकाय चकोर' (३।१२) इत्यादी अनेक उदाहरणे आहेत. 'सीतामुखशशि नयन चकोर'(२३०।३) असे राम ही चकोर बनले आहेत! जनक विदेहाची अशी स्थिती झाली; परशुरामासारख्या क्षत्रियकुलविध्वंसकाची सुद्धा अशीच दशा झाली आहे 'हेति बघत रामा स्थिर लोचन। रूप अपार मारमदमोचन' (ख) आता आपल्या विनंतीचा दीन, आर्त होऊन उपसंहार करतात. 'वदा नाथ' असा उपक्रम पहिल्या चौपाईत केला. 'वदा नाथ' (चौ.४) उपसंहार केला. ब्रह्मलीन विरागरूप मन यांच्यावर आसक्त झाले. याने अपूर्वता सांगितली. चकोराप्रमाणे प्रेममग्न झाले हे फल सुचविले. ब्रह्माशिवाय इतरावर माझे मन आसक्त होणे शक्य नाही ही उपपत्ति (हेतु) सांगितली. चंद्रचकोर दृष्टान्त दिला. हे साकार ब्रह्म आहेत हा सिद्धान्त ध्वनित केला. चारच ओळीत या सर्व गोष्टी भरून ठेवल्या आहेत.

चौ. ४(१) सद्भावे - असे म्हणण्याचे कारण की जनक विदेह आहेत, सगुण साकार ब्रह्म न मानणारे आहेत; व तेच अशी भाषा अनाथवत बनून बोलले त्यामुळे परीक्षा पाहण्यासाठी किंवा विनोदाने बोलले असतील, असे वाटण्याचा संभव होता म्हणून म्हणतात की मी सत्य सत्य

विचारतो, जिज्ञासुवृत्तीनें दीन, आर्त बनून विचारतो, जनक विदेहाची अशी दशा होईल हे कोणास खरे वाटण्यासारखे नव्हते. (क) कांहिं न लपवावे—म्हणण्याचे कारण कीं जनकाचें भाषण ऐकत असता रामलक्ष्मण अत्यंत संकोचित होऊन, खाली मान घालून जमिनीकडे बघत राहिलेले जनकांस दिसले. त्यांना अधिक संकोच वाटेल म्हणून विश्वामित्र वरवर उत्तर देऊन रहस्य गुप्त ठेवतील असे जनकास वाटले. प्रभु = समर्थ, कारणाचा उच्चार पुन्हा एकदा करून जनकराजा आपल्या सिद्धान्ताचा उल्लेख आता करतील; व विश्वामित्र फारच खुबीदार उत्तर देऊन राजाचा संशय दूर करतील; परंतु प्रभू आपल्या-अघटीत घटनापटीयसी मायेकडून किल्ली फिरवून पारमार्थिक सत्तेतून विश्वामित्रांना बाहेर काढून व्यावहारीक सत्तेतील भाषा बोलावयास लावून इतरे जनांच्या बुद्धीवर आधिदैविक ज्ञानाचा चढू पाहणारा रंग बदलून आधिभौतिक ज्ञानाच्या रंगात त्यांस दंग करवितील; अवताररहस्यस्फोट होऊ देणार नाहीत.

हिं. । इन्हहि बिलोकत अति अनुरागा । बरबस ब्रह्मसुखहि मन त्यागा ।।५ ।।
। कह मुनि बिहसि कहेहु नृप नीका । बचन तुम्हार न होइ अलीका ।।६ ।।
। ए प्रिय सबहि जहाँ लगि प्रानी । मन मुसुकाहिं राम सुनि बानी ।।७ ।।
। रघुकुलमनि दसरथ के जाए । मम हित लागि नरेस पठाए ।।८ ।।

म. । यांस विलोकत अति अनुरागी । ब्रह्मसुखा मन जबरीं त्यागी ।।५।।
। वदति हसुनि मुनि, वदलां ठीक । नृप! तुमचें वच नव्हें अलीक ।।६ ।।
। हे प्रिय सर्वां जितके प्राणी । श्रवुनि राम सस्मित मनिं, वाणी ।।७ ।।
। हे रघुकुलमणि दशरथ-आत्मज । धाडि भूप ममहिता सर्वे मज ।।८ ।।

अर्थ : यांचे दर्शन घडताच मन यांच्यावर अतिशय अनुरक्त झाले व त्याने जबरीने ब्रह्मसुखाचा त्याग केला (ब्रह्मसुखहि (हिं.) = ब्रह्मसुखाला त्यागले) ।।५ ।। मुनि हसून म्हणाले की राजा! तुमचे म्हणणे योग्य आहे; तुमचे वचन कधी असत्य नसते ।।६ ।। जितके म्हणून प्राणी आहेत, त्या सर्वांना हे प्रिय आहेत. ही वाणी ऐकून (श्रवुनि) रामचंद्रांनी मनांत स्मित केले ।।७ ।। हे (दोघे) रघुकुलमणि दशरथाचे पुत्र असून राजाने (नरेश) माझ्या हितासाठी माझ्या बरोबर धाडले. (पठाए. पाठविले) ।।८ ।।

टीका चौ. ५(१) यांस विलोकत...त्यागी - कोणत्याहि विषयावर कधी आसक्त अनुरक्त न होणारे माझे विरागरूप मन यांच्यावर अत्यंत आसक्त झाले; यांच्याविषयीं परमप्रेम (अनुराग) माझ्या मनात इतके उत्पन्न झाले की मी आवरीत असता, त्याला ब्रह्मानंदातच बुडवून ठेवण्याचा आटोकाट प्रयत्न करीत असता, माझ्या सर्व प्रयासास धाब्यावर बसवून, माझे मन अनुपम ब्रह्मसुखाला सोडून यांच्या रूपरसात व प्रेमात मुग्ध झाले. येथे हे दाखविले की ब्रह्मसुखावर अनुरक्त असणारे मन सगुणसाकार रूप माधुर्यावर अति अनुरक्त झाले. त्याला ब्रह्मानंदापेक्षा अधिक श्रेष्ठ प्रतीचा आनंद मिळाला म्हणूनच हे घडले हे सार आहे. 'कमल फुलुनि सर कसे खुलतसे। ब्रह्म अगुण जैं सगुण होतसे ।।' (४।१७।२) कमळे न फुलेलेली निर्मल जलाने भरलेली दोन विशाल सरोवरे मन बघत आहेत; इतक्यात एकामधे असलेली कमले फुलली तर फुललेल्या

कमळानी भरलेल्या सरोवरावर मन अधिक अनुरक्त होईल; कारण ते अधिक रमणीय व सुखद वाटते. तसेच हे दोघे सगुण साकार ब्रह्म असले पाहिजेत. म्हणून माझ्या मनाला येथे अधिक अनुराग वाटला, म्हणूनच ब्रह्मानंदापेक्षा परमानंद अधिक श्रेष्ठ व सुखकारक हा मानस सिद्धान्त आहे.

चौ. ६(१) वदति हसुनि मुनि, वदलां ठीक - भाव हा की तुम्ही जे दोन तर्क केलेत ते सत्य आहेत. (क) हे दोघे नरवेषधारी ब्रह्म आहेत आणि सगुणसाकार ब्रह्म निर्गुण ब्रह्मापेक्षा अधिक सुखदायक असते; हे तुमचे म्हणणे योग्यच आहे असे मुनीने सुचविले (ख) तुमचे वच नव्हे अलीक - तुमच्यासारख्या सर्वब्रह्म या भावनेवर सतत आरूढ झालेल्यांची अंतःकरण प्रवृत्ती कधी असत्य नसते; तुमच्यासारख्यांचे अनुमान असत्य ठरत नाही. 'सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाण मन्तःकरणप्रवृत्तयः' अलीक = असत्य, खोटे (ग) मुनि का हसले? हे हास्य प्रसन्नता सूचक आहे. राजाचे परमदृढ वैराग्य व परमदृढ स्वरूपास्थिती आणि भगवंताच्या सगुणरूपाची मनो-हरता यांची खरी प्रतीती मिळाली. हे दोघे विश्वचित्त चोरतील यात काहीच नवल नाही. पण त्यांनी चोरी करण्याचे मनात आणल्यास (कृपा केल्यास) अशा विदेहाचे मन सुद्धा चोरतात हे पाहून आश्चर्यही वाटले. व या सर्वांवर व विदेहावर प्रभूंनी कृपा केली म्हणूनच यांची ही प्रेमदशा पाहण्यास व ऐकण्यास सापडली 'श्रुतिगीता रघुनाथ-भक्ति ते! रामकृपें कुणि एका मिळते' (७।१२६।८) प्रेमभक्तीची पूर्णप्राप्ती आज एका विदेहासच झाली हे पाहून मन प्रसन्न झाले.

(घ) नृप! तुमचे वच नव्हे अलीक - यात गूढ आशीर्वाद आहे की तुम्ही केलेला पण खोटा होणार नाही. भक्त-काम-कल्पद्रुम प्रभू आले असल्याने काही चिंता करण्यास नको. हे उत्तर जनकास मर्म समजण्याइतके स्पष्ट आहे; याने प्रभूचे ऐश्वर्य प्रगट केले असले तरी इतरांना समजण्या इतके स्पष्ट नाही; व कदाचित कोणास कळले असल्यास पुढील अती गूढ वचनाने आणखी सारवण घालतात -

चौ. ७(१) हे प्रिय सर्वां जितके प्राण - बाह्य भाव हा की हे दोघे तुम्हांलाच प्रिय वाटतात असे नाही. सर्व प्राणिमात्राला प्रिय वाटतात; यांचे सौंदर्यच अलौकिक आहे. (क) आत्मनः तु कामाय सर्वं प्रियं भवति' (बृह. श्रुति.) 'पुत्र! परम तुम्हिं प्रिय सर्वांचे। प्राणांप्राणहि जीव जिवाचे' (२।५६।७) 'जीवन जीवा प्राणां प्रिय ही॥ सकल सखा निस्वार्थि रामही॥ पूजनीय जे प्रिय अति जितके। मान्य रामनात्यानें तितके॥' (२।७४।६-७) 'प्राणांप्राणहि जिवा जिव सुखासि सुख तुम्हिं राम' (२।२९०।-) हे वसिष्ठवचन आहे. याने सुचविले की सर्वव्यापक, सर्वान्तरात्माच राम आहेत. हा अत्यंत गूढ भाव आहे. १।११७।८ टी.प. (२) श्रवुनि राम सस्मित मनिं वाणी - (ही) वाणी श्रवुनि राम मनिं सस्मित (झाले). हे भाषण ऐकताच प्रभूला वाटले की जनकप्रेमवश होऊन विश्वामित्र सर्व अवतार-रहस्याचा स्फोट करणार, हे बरे नाही; कारण त्यामुळे अवतार नाटक नीरस होईल. विश्वामित्रांची भावना ऐश्वर्यांतून माधुर्यात, पारमार्थिक सत्तेतून व्यावहारिक सत्तेत आणण्यासाठी आपल्या मायेला प्रेरणा देण्याच्या निमित्ताने मनात मंद हास्य केले. 'माया हास' (६।१५।५) याचा अमोघ परिणाम जादूची कांडी फिरविल्याप्रमाणे होऊन अध्यात्मदृष्टीवर भौतिक पडदा सोडला जाऊन निराळ्या नाट्यप्रवेशालाच प्रारंभ होतो तो पहा :-

चौ.८(१) हे रघुकुलमणि दशरथ - आत्मज' - 'मुनिकुलतिलक किं नृपकुलपालक हे सुंदर बालक कोण?' या प्रश्नांचे उत्तम देण्यास जणू आताच प्रारंभ होत आहे असे येथे वाटले. दशरथाचा प्रताप, त्यांच्या रथाची गती इत्यादी लोकविश्रुत गोष्टी रघुकुलमणी दशरथ या शब्दांनी सुचविल्या. रघुकुलमणि = रघुवंशशिरोमणी. शिरोमणी एकच असतो म्हणून 'रघुकुलमणि' शब्द 'हे' कडे घेता येत नाही. नृपकुलटिळक आहेत हे सांगितले. (क)' धाडि भूप मम हिता सबें मज' याने सुचविले की हे मुनिकुलपालक आहेत. आपले हित कशात होते व ते या दशरथात्मजांनी कसे साधले हे आता दोह्यांत सांगतील :-

हिं. दो. *। रामुलखनु दोउ बंधुबर रूप सील बल धाम ।।*
।। मख राखेउ सब साखि जगु जिते असुर संग्राम ।।२१६ ।।

म.दो. *। राम नि लक्ष्मण बंधुवर रूप-शील-बल-धाम ।।*
।। मख रक्षित जग साक्षि; रणिं जिंकुनि असुरग्राम ।।२१६ ।।

अर्थ : राम आणि लक्ष्मण (नावाचे) हे दोघे श्रेष्ठ भाऊ रूप, शील व बल यांचे निवासस्थान आहेत; व यांनी रणात (युद्धात) असुरसमूहाला जिंकून (माझ्या) यज्ञाचे रक्षण केले. याची साक्ष सर्व जग देत आहे. (हे विश्वप्रसिद्ध आहे). असुरग्राम = असुरसमूह; साखि = साक्षी.

टीका दो. (१) बंधु बर - बर = श्रेष्ठ, उत्तम. यांचे परस्परांवर अकृत्रिम, निःस्वार्थ सहज प्रेम आहे. 'उत्सवे व्यसने चैव दुर्भिक्षे शत्रुविग्रहे ।। राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बांधवः' हे एकमेकांच्या जीवास जीव देणारे आहेत. (क) सर्व बंधूत श्रेष्ठ आहेत असा अर्थ जरी निघू शकला व तो श्रोत्यांच्या कानास गोड वाटला तरी तो मानसविरोधी व भरताच्या चरित्रास कमीपणा आणणारा ठरेल ! (ख) बर - याचा दुसरा अर्थ हा की यांचे विवाह व्हावयाचे आहेत; व तुमच्या मुलीस योग्य वर आहेत. बर - रूपधाम - शब्दाने सुचविले की यांच्यासारखे रूपसंपन्न कोणी नाहीत. यांना पाहणारे प्रथम यांच्या रूपानेच मोहीत होतात. रूप शब्द प्रथम घालून वरील गूढार्थ सुचविला. 'राम बधुनि मुनि बिस्मृत काया' (२०७/५) मी प्रथम यांच्या रूपानेच स्तंभीत झालो; तुम्हां सर्वांची तीच दशा झाली. (ग) शीलधाम - इतके अल्पवयी असून सम्राटसुत असून पित्याच्या आज्ञेचे पालन करण्यासाठी व विप्रांचे रक्षण करण्यासाठी आई, बाप, ऐश्वर्य, सर्व सुखोपभोग इत्यादींचा हर्षाने त्याग करून या वेषाने माझ्याबरोबर धर्मशीलतेने रहात आहेत. (घ) बलधाम - इतके सुंदर, कोमल, अल्पवयी असून अत्यंत घोर दुर्जय राक्षसांचा यांनी सहज लीलेने पराभव केला; यावरून शौर्य, धैर्य, वीर्य, निर्भयता, इत्यादी बलांची कल्पना कोणीही करू शकेल. (ङ) रणिं जिंकुनि - समोरासमोर धर्मयुद्ध करून जिंकले. कूटनीतीने, कपटयुद्ध करून, अनीतीने असुरांना मारले नाहीत. याने धर्मशीलता, बाहुबल, धैर्य, युद्धकौशल्य, अस्त्रशस्त्रविद्यापारंगतता इत्यादी गुणांचे अस्तित्व सुचविले. मख रक्षित - याने धर्मपालन व विप्रप्रतिपालन सुचविले.

(२) जनक व विश्वामित्र यांमधील प्रश्नोत्तरांचे वर्णन करणारी तीन सुंदर गोड गोड पदे गीतावलीत आहेत ती खाली दिली आहेत.

पद ६४ -(राग तोडी) चा अनुवाद . सूचना - अशी रेघ खाली असलेले अक्षर पूर्ण दीर्घ वाचावे. अशी खूण खाली असलेले अक्षर अगदी ह्रस्व वाचावे - हैं =आहेत.

पूसती जनक नाथ! बाळ दोन कोण हैं ॥ तरुण तमाल चारु चंपक सुगौर तनु ॥ कोण महाभाग पुण्य-फल परिपाक हैं ॥१ ॥ सौख्यनीधानास ठेवि हृदय पिधान लावि ॥ प्रेमाची किं लाटि मूर्खि प्रेममधुमत्त हैं ! ॥ स्वार्थहीन परमार्थि म्हण मात्र राहि हे ॥ स्नेह वश होउनी विदेहताहि जात है ॥२ ॥ शील पीयुष अगार सूषमेचा पारावार ॥ पावती न पर पार पोहतां हि श्रांत हैं ॥ लोचनां लालूच लागे मन फार अनुरागे ॥ एकरसरूप चित्त सकल शुभेचे हैं ॥३ ॥ नाते जोडतात निज निज राम लक्ष्मणांसि ॥ भावनानुसार लोक बेवि ज्याचे चित्ति हैं ॥ प्रीतिला प्रतीतिला सुसेना चिंतनाविका ॥ शरणार्थ गहणाचे तूलसिहि दास हैं ॥४ ॥

पद ६५ चा अनुवाद - हे कोण कुठोनी आले ॥

नील-पीत -पाथोज वर्ण मन-हरण सुरूप स्वभावें ॥१ ॥ मुनिसुत की हि नृपति बालक कीं ब्रह्मजीव जगिं ज्याले (जन्मले) ॥ रूपजलधिचे मणी सुछवि-वधु-नयन बाल शुभ झाले ॥२ ॥ कीं रवितनय, मदन ऋतुपति कीं हरिहर तनुधर झाले ॥ कीं आपलें सुकृत सुरतरु-फल सुंदर तुम्हां मिळाले ॥३ ॥ होति विदेह विदेह स्नेहवशा भुलवीले ॥ पुलक गात्रिं हृदिं राहि हर्ष ना, लोचन वरीं बुडाले ॥४ ॥ जनक वचन मृदु मंजु मधुर, युत भक्तिरसे मुनि धालें ॥ तुलसी अति आनंदपूर उरिं राम अनुज गुण गाले ॥५ ॥ (गाले = गाईले)

पद ६६चा अर्थ : कृपालु कौशिकाची काया सुद्धा पुलकित झाली. प्रेमाला भरती येऊन त्यांनी सभेच्या भाग्याची प्रशंसा केली व जनकाची प्रेमदशा पाहून सांगण्याची इच्छा झाली ॥१ ॥ जे प्रीतीला पात्र नाहीत व शाप दिला तर मोठे पाप लागते अशांच्या (राक्षसांच्या)मुळे यज्ञाच्या निमित्ताने माझे अयोध्येस गमन झाले. प्राणांहून सुद्धा प्रिय असे पुत्र मी मागितले व सत्यसंध दशरथाने विरह शोक सहन करून मला पुत्र दिले; व त्यांचे घर सुने सुने बनले ॥२ ॥ मस्तकावर काकपक्ष धारण करणारे व खेळांतील धनुकल्या बाण व भाती धारण करणारे असून त्यांचा खेळ म्हणजे यातु धान (राक्षस) समूहाबरोबर युद्ध झाले. विदेहाने प्रेम व आश्चर्यमग्न होऊन विचारले की ऋषीराजांचा यज्ञ सिद्धीस गेला की काय! (मुनी म्हणाले) महाराज! आपण स्वतःच अनुभव घेऊन पहा म्हणजे झाले ॥३ ॥ ब्राह्मण क्षत्रियवैश्य परस्परास म्हणतात की शिवधनुष्य कल्पतरूच ठरले. राजाची रीती ऐकून तुलसीच्या हृदयात प्रीती व प्रतीती उत्पन्न झाली! तुलसीचे महाभाग्य की अशा स्वामीचे सेवकत्व लाभले (दास झाला) ॥४ ॥

विश्वामित्रांने दिलेले उत्तर ऐकून जनकराजा म्हणतात :-

हिं. । मुनि तव चरन देखि कह राऊ । कहि न सकउँ निज पुन्य प्रभाऊ ॥१ ॥
। सुंदर स्याम गौर दोउ भ्राता । आनंदहू के आनँद दाता ॥२ ॥
। इन्ह कै प्रीति परसपर पावनि । कहि न जाइ मन भाव सुहावनि ॥३ ॥
। सुनहु नाथ कह मुदित बिदेहू । ब्रह्म जीव इव सहज सनेहू ॥४ ॥

म. *। राव वदति मुनि! तव पद बघुनहि। पुण्यप्रभाव निज वदवत नहिं ॥१॥*
। श्याम गौर सुंदर हे भ्राते। आनंदा आनंद हि दाते ॥२॥
। यांची प्रीति परस्पर पावन। वदवेना, शोभन मनभावन ॥३॥
। मुदित विदेह वदे श्रुणु मुनिवर। ब्रह्म जीवसे स्नेहि सहज वर ॥४॥

अर्थ : राजा (जनक) म्हणाले की मुनी, आपल्या पायांचे दर्शन घडल्यानेच मला माझ्या पुण्याचा प्रभाव वर्णन करता येत नाही! ॥१॥ श्याम व गौर वर्णाचे हे दोघे भाऊ आनंदाला ही आनंद देणारे आहेत ॥२॥ यांची परस्परांची पवित्र प्रीती सांगता येण्यासारखी नाही, परंतु सुंदर असून मनात गोड वाटणारी आहे ॥३॥ विदेहराजा आनंदाने म्हणाले की मुनिवर! असे पहा की (श्रुणु) हे ब्रह्मजीवांसारखे उत्तम सहज स्नेही आहेत ॥४॥

टीका चौ. १(१) राव वदति मुनि!... वदवत नहि- 'पुण्यपुंजविण भेट न संता' 'बहु भाग्ये सत्संग लाभतो' विश्वामित्रासारखे अद्वितीय संत आपल्या पायांनी चालून आले व त्यांचे दर्शन घडले हा तशाच अद्वितीय भाग्याचा फलपरिपाक आहे. यात शंका नाही. 'फळे सुकृत जस सुसमयिं शोभन' (४।१६।६). माझ्या पुण्याचा प्रभाव अवर्णनीय आहे या म्हणण्याने सिद्ध झाले की विश्वामित्राचा प्रभाव अवर्णनीय आहे. मनवाणी इंद्रियांना अगोचर असे जे ब्रह्म ते त्यांनी आज या चर्मचक्षूंना गोचर केले.

चौ.२(१) आनंदा हि आनंद दाते - जे मन ब्रह्मानंदात सदा मग्न असे त्याला तो आनंद फिका वाटू लागला. ब्रह्मानंदालाच जणू आनंद झाला व तो या दोन मूर्तींच्या दर्शनाने झाला. 'जो आनंदसिंधु सुखरासी' तो दृष्टिगोचर झाल्याने अगोचर ब्रह्मानंद नीरस वाटू लागला हा मुख्य भाव आहे. माझी वृत्ती सदा आनंदमय आहे तिला हे दोघे यापुढे सर्व प्रकारचा आनंद देतील. जानकी चिदानन्द लहरी. हे तिला आनंद देतील हा गूढभाव आहे. माझा पण पूर्ण करून मला कृतकृत्यतेचा आनंद हे देतील व त्याला मूळ कारण मुनिनाथ! आपण आहात.

चौ. ३(१) पावन प्रीति = प्रीति दोष छल वर्जित साची. (१।१५३।७) प्रीतीत मुख्य दोष म्हणजे स्वार्थ. प्रीतीसाठी प्रीती हेच पावन प्रीतीचे लक्षण आहे. लपवालपवी, कपट, स्वार्थ, सकामता, अन्याश्रय, अन्यांचा भरवसा हे सर्व प्रीतीला अपवित्रता आणणारे दोष आहेत. 'प्रीति वाढलि अंतर अणु नुरलें' (४।५।१) चारपुरुषार्थांची इच्छा हाही प्रीतीतील दोष आहे. अशी प्रीती या भावांची आहे. ती किती पावन आहे हे शब्दांनी वर्णन करणे शक्य नाही. फक्त ती मनाला रुचते. (क) यांच्या परस्पर प्रीतीचे येथे वर्णन करण्यात भाव आहे की धनुर्भंग करण्याचे सामर्थ्य दोघांतही आहे. एका भावाने धनुर्भंग करून सीता-जानकी मिळविली तरी त्याबद्दल दुसऱ्याला दोष, मत्सर, अप्रसन्नता इत्यादी वाटणार नाही. उलट फार आनंदच होईल. प्रीती किती सरळ निष्कपट आहे याचे एकच उदाहरण पुरेल. पुष्पवाटिकेत सीतेचे दर्शन झाल्यावर रामचंद्रांच्या मनाची जी अपूर्व दशा झाली ती 'पाहुनि जिचे अलौकिक शोभे। सहज विमल मन माझे क्षोभे' इत्यादी शब्दांनी लक्ष्मणाला तेथेच सांगितली आहे. (१।२३०-२३१ पहा) लक्ष्मणासाठी लंकेत

केलेला शोक पहा. जनकाने रघुपतीचा अपमान केला असे वाटताच लक्ष्मणाने केलेले सडेतोड भाषण पहावे म्हणजे पावन प्रीतीची रीती ध्यानी येईल. या दोघांपैकी सीतापती कोण होणे इष्ट आहे याचा विचार भूपती करू लागले तो एकविचार मनात आला, त्यामुळे विदेह असून सुद्धा व्यावहारिक विचाराने मोद झाला.

चौ. ४(१) ब्रह्म जीवसे सहज स्नेही - राम ब्रह्म व लक्ष्मण शुद्ध पावन जीव असा यांचा संबंध व प्रेम आहे हे ध्यानी आले. 'ईश्वर-अंश जीव अविनाशी। चेतन अमल सहज सुखराशी' (७।११७।२) असा अंशी-अंश भाव ब्रह्मजीवाप्रमाणे रामलक्ष्मणात आहे. अंशी-सेव्य – विद्यमान असता अंश-सेवक-आपल्याकडे मोठेपणा घेणार नाही अशी खात्री वाटली व त्यामुळे विदेह असून मुदित झाले. हा सीतारामप्रेमाचा प्रभाव आहे! दृढविश्वास उत्पन्न झाला की साकार झालेले साक्षात्परब्रह्म 'श्यामल सुंदर कोमल वीर। भक्तकृपाल महा रणधीर ॥ विश्वविदित रघुवंशविभूषण। सकल गुणाकर विहीन दूषण ॥ सीतेला अनुरूप राम वर। मिळणार चि जगनेत्र-मनोहर ॥' (तात्कालिक, प्रज्ञानानंद) वरील हेतू मान्य न केल्यास परस्परांच्या पावन प्रीतीचे व विशिष्ट स्नेहसंबंधाचे विवेचन जनकराजाने करण्याची आवश्यकता नव्हती. 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्व जाते' (श्रुति) यातील एका पक्ष्याने जनकवंशवृक्षाच्या फांदीचा आश्रय केला की मग दुसरा जीवपक्षी सुद्धा दुसऱ्या फांदीचा आश्रय करीलच, उर्मिला लक्ष्मणास देता येईल ही मनोभावना आहे.

हिं. । पुनि पुनि प्रभुहि चितव नरनाहू । पुलक गात उर अधिक उछाहू ॥५ ॥
। मुनिही प्रसंसि नाइ पद सीसू । चलेउ लवाइ नगर अवनीसू ॥६ ॥
। सुंदर सदनु सुखद सब काला । तहाँ बासु लै दीन्ह भुआला ॥७ ॥
। करि पूजा सब बिधि सेवकाई । गयउ राउ गृह बिदा कराई ॥८ ॥

म. । प्रभुसि बघति बहुदां नरनाहो । पुलक गात्रिं मनिं अति उत्साहो ॥५ ॥
। स्तवुनि मुनिस शिर पदीं ठेउनी । निघति नगरिं अवनीश घेउनी ॥६ ॥
। सुखद सर्वदा सुंदर सदनीं । नेइ, निवासा देइ नृपमणी ॥७ ॥
। बहुविध सेवा पूजन केलें । आज्ञा घेऊन नृप घरिं गेले ॥८ ॥

अर्थ : [बहुदा = वारंवार, नरनाहो = नरनाथ (नरनाहु); उत्साहो = उत्साह (उत्साहू)] नरनाथ (जनकराजा) पुनःपुन्हा प्रभूकडे पाहू लागले (तो तो) त्यांच्या अंगावर पुनःपुन्हा रोमांच उभे रहात आहेत व हृदयात अत्यंत उत्साह (वाढत) आहे ॥५॥ मुनीची प्रशंसा (स्तुती) करून व पायांवर मस्तक ठेऊन अवनिपती (महीपति) त्यांना नगरात घेऊन गेले ॥६॥ सर्वदा सुखदायक अशा एका सुंदर सदनात नेऊन नृपश्रेष्ठाने त्यांना निवासास जागा दिली ॥७॥ नाना प्रकारे सेवा व पूजन करून आज्ञा (निरोप) घेऊन जनकराजा आपल्या घरी गेले ॥८॥

टीका - चौ. ५(१) प्रभुसि बघति बहुदां नरनाहो - पुनःपुन्हा रामाकडे पाहिले असे न म्हणता प्रभूकडे पाहिले असे म्हणण्याने सेव्य-सेवकभाव दाखविला. आतापर्यंत ब्रह्म राम हीच

भावना होती; पण ब्रह्म जीवांप्रमाणे सहज स्नेही आहेत असे म्हणताच ईश्वर भावना जागृत झाली आणि दास्य – वात्सल्य भावाने रघुवीराकडे वारंवार पाहू लागले. 'सादर निरखिति अनुपम रूपा। तृप्ति न मानिति मनुशतरूपा॥' (१४८।६). अशीच जनकाची दशा झाली! (क) आणखी भाव हा की आता थोड्या वेळाने हे रूप आणि आपले नेत्र व चित्त यांचा वियोग होणारच; म्हणून आपल्या हृदय भित्तीवर वात्सल्य कुंच्याने (ब्रश) प्रेमरंगानी यांचे अविनाशी चित्र काढून ठेवावे असे वाटले; परंतु सगुण साकार ध्यानाची मनास सवय नसल्याने वारंवार प्रयत्न करावा लागला. राम व सीता यांना एकमेकांच्या मूर्तीस हृदयांत ठेवण्यास वेळ लागला नाही. 'रामरूप नखशिख सुभग निरखत वारंवार॥ पुररिपु पुलकति उमेसह सवल विलोचन फार' (१।३१५) अशीच विदेहाची दशा झाली आहे. (ख) प्रभू शब्दाने आणखी हे सुचविले की पण (धनुर्भंगाचा) पूर्ण करण्यास हे समर्थ आहेत. त्यामुळे वात्सल्य प्रेमाने व मुनीच्या कृपेच्या स्मरणाने वारंवार सत्वभावापन्न होऊ लागले! (ग) मनिं अति उत्साहो -पुढील कार्यासाठी उत्साह अनंतपटीने वाढला; पण तो शक्य तेवढा हृदयातच दाबून ठेवला. 'भ्रमेणोपासका जनाः भ्रमेणेश्वरभावत्वं' वगैरे ज्ञानविचारांचे मनोरे पार धुळीत मिळाले. पारमार्थिक सत्तेत सदा वावरणारे सगुणासंबंधी उत्साहात रममाण झाले! सगुण साकार दर्शनाच्या अद्भुत प्रभावाची परमोच्च महती येथे दाखविली. (घ) मानसातील जनकराजाला लेशमात्र संशय नाही व पूर्ण खात्री आहे की प्रभू राम हरकोदण्डखंडन करून इक्ष्वाकुवंश कीर्तीस मंडन करतील. ही जनकाची भूमिका नीट ध्यानी ठेवावी म्हणजे जनक व कौसल्या यांच्या भावनांचे आणि दशरथ व सुनयनादिकांच्या भावनांचे साम्य ध्यानात येण्यास व स्मरणात राहण्यास वेळ लागणार नाही. जानकी मंगल वगैरे ग्रंथात रामरायाच्या वयाकडे व कोमल शरीराकडे पाहून जनक राजा साशंक झाले असून आपला पण सोडून देऊन सीता रामचंद्राला समर्पण करावी या माधुर्यभावाच्या भूमिकेवर आले आहेत; पण मानस आदर्शनीती, धर्म, चरित्र-चित्रण करीत असल्याने प्रतिज्ञाभंग करण्याची कल्पना सुद्धा मानसातील जनकास असह्य आहे हे पुढे धनुर्भंग प्रकरणात स्पष्ट दिसेल. गीतावलीतील जनक व मानसातील जनक यांच्या वृत्तीत या अल्पमतीस भेद दिसत नाही. मा.पी.मधे दिलेले पदांचे अंक गीताप्रेस गोरखपूर प्रतीतील पदांकाशी जुळत नाहीत.

चौ. ६-७(१) जनकाने आपल्या हृदयात रघुनाथाशी विशिष्ट नाते जोडले असल्याने ममत्व उत्पन्न झाले. ओठ पिळला तर दूध निघेल असे, परमैश्वर्यात वाढलेले या आमराईत उघड्यावर कसे राहू शकतील व सम्राटकुमारांना असे राहू देणे योग्य नव्हे अशी टोचणी हृदयास लागली; विश्वामित्रादी सर्व मुनी सहज राहतील असेही वाटले. राजकुमार धर्मनिष्ठ असून गुरुसेवक बनले असल्याने मुनिवरास सोडून नगरवासी होणार नाहीत म्हणून वात्सल्यरसाला वश होऊन विश्वामित्रादिकांसह कुमारयुगलांस सर्वसुखदस्थानी नेऊन ठेवण्याचा सफल प्रयत्न विधिपूर्वक करतात. (२) स्तवुनि मुनिस - प्रशंसा केली की आपण कृपा केलीत म्हणून या बालकांचे येथे आगमन होऊन आम्हा सर्वांस दर्शन झाले; अशीच आणखी कृपा करून आपण सर्वांनी नगरात वस्तीस चलावे व नगर व निवासस्थान पायधुळीने पावन करावे. माझ्या पाठीशी राज्योपाधी असल्याने येथपर्यंत बाहेर येऊन आपल्या सेवेचा मनसोक्त लाभ मला घेता येणार नाही. आपणांस

सन काय व राजप्रासाद काय सारखेच; पण माझ्यासाठी म्हणून नगरात चलावे; इत्यादी प्रकारे प्रार्थना केली. सार्वभौमराजपुत्रांस योग्य असा सन्मान रामलक्ष्मणांचा व्हावा अशी विश्वामित्राची इच्छा आहेच म्हणून त्यांनी हो म्हटले व जनकराजा सर्वांना घेऊन नगरात गेले व मुनीस दाखवून त्या सर्वांस राहण्यास योग्य असा राजवाडा निवासासाठी दिला. ते स्थान सदा सर्वकाळी सुखदायक आहे व त्रैलोक्यसुंदर सार्वभौमराजतनयांस राहण्यास योग्य असे सुन्दर आहे. (क) ल.ठेवले पाहिजे की राजाने आपल्या राहत्या घरी किंवा अंत:पुरात जागा दिलेली नाही; कारण राजा आपल्या घरी गेल्याचा उल्लेख स्वतंत्र पुढे आहे. 'सुंदर सुदन' (दो. २१३) टीका मुद्दाम पहावी. गीतावलीत सुद्धा पूजन करून राजा स्वत:च्या घरी गेल्याचा उल्लेख आहे. (पद ६९). (ख) सर्वदा सुखद - प्रात:काल, मध्यान्ह काळ, अपरान्ह काळ इत्यादी सर्व काळी सुखदायक, वारा, उन्ह, उष्णता यांचा त्रास नसलेले, नोकर-चाकर, दास-दासी, विविध उत्तम भोगैश्वर्यांनी संपन्न असलेले स्थान (सदन, महाल) राहण्यास दिले.

चौ. ८(१) विश्वामित्र महामुनी अतिथीसारखे असल्याने व इतर मुनी अतिथी असल्याने विश्वामित्रांची पूजा करून, पूजा होमहवन, भोजन, विश्रांती इत्यादी सर्व गोष्टींची व्यवस्था लावणे ही सेवा केली व विश्वामित्रांचा निरोप घेऊन निघाले व आपल्या घरी गेले. (क) येणाऱ्या अतिथीने, पाहुण्याने सुद्धा यजमानाचा निरोप घेऊन जावे; व यजमान दुसऱ्या ठिकाणच्या घरात जात असेल तर त्याने अतिथींचा निरोपच घेऊन जावे हा भारतीय शिष्टाचाराचा आदर्श आहे. (१।४८।६; १२७।२; ३।३।३; ३।६।२ पहा).

हिं.दो. *। रिषय संग रघुबंस मनि करि भोजनु बिश्रामु ॥*
॥ बैठे प्रभु भ्राता सहित दिवस रहा भरि जामु ॥२१७॥

म.दो. *। ऋषिं समेत रघुवंशमणि कृत भोजन विश्राम ॥*
॥ प्रभु सानुज बसले तदा एक उरे दिन याम ॥२१७॥

अर्थ : रघुवंशमणी रामलक्ष्मणांनी ऋषींच्या बरोबर भोजन केले व विश्रांती घेतली व प्रभू बंधूसह बसले तेव्हा एक प्रहर दिवस उरला होता ॥२१७॥

टीका दो. (१) ऋषिं समेत कृतभोजन - सार्वभौम राजाचे प्राणप्रिय पुत्र असून ऋषींच्या बरोबरच व तेच भोजन केले. राजपुत्र म्हणून निराळा थाट केला नाही. अंत:पुरात भोजन केले असे म्हणण्यास येथे मुळीच आधार नाही, व ते मानसाची आदर्शनीती व औचित्य यांच्या विरुद्ध आहे. (क) कृत विश्राम - जेवण झाल्यानंतर विश्रांती म्हणजे वामकुक्षी करावी असा आरोग्य शास्त्राचा नियम आहे; पण वामकुक्षी म्हणजे झोप घेणे नव्हे. जेवल्याबरोबर लगेच झोप घेणे रात्री सुद्धा आरोग्यविघातक आहे; मग दिवसा किती विघातक असेल याचा विचार करावा. वामकुक्षीच्या पूर्वी शतपावली म्हणजे शनैः शनैः सावकाश थोडेसे हिंडणे व त्यापूर्वी अग्निप्रदीपक वस्तू चर्वण करणे वा गोष्टी करणे हितावह, अन्न जिरण्यास मदत करणारे आहे. मुखशुद्धी, शतपावली, वामकुक्षी व नंतर जलपान अशाक्रमाने या चार गोष्टी कराव्या. 'अगस्त्यं कुंभकर्णंच शनिं च वडवानलं' या श्लोक चरणात उलट क्रमाने या चार गोष्टीच सुचविल्या आहेत. (ख)

वामकुक्षीचा शास्त्रोक्त विधी असा आहे - उजव्या कुशीवर पाय लांब करून पडून आठ दीर्घश्वास घ्यावे; नंतर उताण्याने १६वेळा दीर्घश्वसन करावे व मग डाव्या कुशीवर पडून राहून ३२वेळा दीर्घश्वसन करावे म्हणजे अन्नपचनास आवश्यक तेवढी विश्रांती होते. (ख) रिषय शब्दाने व्याकरण शास्त्राचा निर्देश केला हे म्हणणे हास्यास्पद आहे. ऋषयः किंवा रिषयः असे शुद्ध रूप वापरलेले असते तरी सुद्धा तेवढ्याने व्याकरण शास्त्राचा निर्देश केला असे कोणीही विचारवंत महाराष्ट्रीय म्हणणार नाही. तसे म्हटल्यास संस्कृत व्याकरण- शुद्ध नसलेले रूप न वापरलेली एकही ओळ मिळणे कठीण आहे! बंधू सहितप्रभू बसले एवढ्याच वरून नगरदर्शनाचा विचार ठरला हा भाव व 'एक याम दिवस राहिला' याने ज्योतिषशास्त्राचा निर्देश केला हे म्हणणे किती योग्य याचा विचार वाचकांनीच करावा.

(२) प्रभु सानुज बसले - सकाळपासून मुनिगणांच्या संगतीत व जनकराजांचे आगमन संभाषणादिकात वेळ गेला; नंतर मुनींच्याच संगतीत भोजन विश्रांतीत काळ गेला; त्यामुळे दोघा भावांना एकांतात बसून मोकळ्या मनाने बोलण्यास वेळ मिळाला नव्हता, म्हणून बसले (क) तदा एक उरे दिनयाम - जेव्हा बसले तेव्हा तीनप्रहर (याम) दिवस संपत आला आहे व एक प्रहर दिवस राहिला आहे. (ख) प्रभू शब्दाने सुचविले की राम सर्वज्ञ सर्वसमर्थ आहेत; व लक्ष्मण सेवक भावाने जवळ बसला आहे. जवळ बसल्यानंतर राम प्रभू असल्याने त्यांनी लक्ष्मणाच्या मनात चाललेले विचार जाणले इतके पुढील संदर्भावरून म्हणता येईल; व लक्ष्मण सेवकभावाने वागत असल्याने, मनातील इच्छा बोलून दाखविली नाही इतके फार तर म्हणता येईल.

नगर-दर्शन प्रकरण

हिं. *। लखन हृदयँ लालसा बिसेषी । जाइ जनकपुर आइअ देखी ॥१॥*
। प्रभु भय बहुरि मुनिहि सकुचाहीं । प्रगट न कहहिं मनहिं मुसुकाहीं ॥२॥
। राम अनुज मन की गति जानी । भगत बछलता हियँ हुलसानी ॥३॥
। परम बिनीत सकुचि मुसुकाई ।बोले गुर अनुसासन पाई ॥४॥

म. *। हौस लक्ष्मणा मनीं आगळी । येउं जनकपुरि पाहुन सगळी ॥१॥*
। प्रभु-भय मुनि-संकोचहि वाटे । सस्मित मनिं न निघे मुख वाटें ॥२॥
। अनुज-मनो-गति रामा कळली । हृदयिं भक्तवत्सलता उपली ॥३॥
। अति विनयें, लाजतां, स्मितानन । वदले पावुनि गुरु-अनुशासन ॥४॥

अर्थ : लक्ष्मणाच्या मनात विशेष हौस (लालसा) उत्पन्न झाली आहे की (जाऊन) सगळी जनकपुरी पाहून यावे ॥१॥ (परंतु) प्रभूचे भय व मुनींच्यामुळे संकोच वाटत असल्याने मनातल्या मनात (लक्ष्मण) हसले पण मुखावाटे (तोंडाने) काही निघेना ॥२॥ (तथापी) भावाच्या मनात काय आहे ते रामचंद्रांना कळले व भक्तवात्सल्य रसाला हृदयात पाझर फुटला ॥३॥ गुरूची अनुज्ञा घेऊन, अत्यंत नम्रतेने, लाजत लाजत (संकोचाने) व सस्मित मुखाने म्हणाले की ॥४॥

टीका चौ. १-२; (१) हौस लक्ष्मणा मनीं आगळी - आगळी = विशेष; लक्ष्मणाच्या मनात विशेष आहे म्हणजेच रघुवीराच्या मनात सामान्य आहे असे अनुमान काढण्याची जरूर नाही. नगराच्या बाहेरचे सौंदर्य पाहून दोघांना विशेष हर्ष झाल्याचे पूर्वी सांगितले आहे. येथे नाट्य व महाकाव्य यांचे मधुर मीलन आहे तसे नगरीचा बाह्य विभाग पाहण्यात नाही. येथे ऐश्वर्यभाव प्रदर्शन तिसऱ्या चौपाईत आहे म्हणून वरील अनुमान काढणे अयोग्य आहे. बाह्यरम्यतेपेक्षा नगराच्या आतील रम्यता विशेष हर्ष झाल्याचे पूर्वी सांगितले आहे. बाह्यरम्यतेपेक्षा नगराच्या आतील रम्यता विशेष असणारच असे वाटल्याने विशेष हौस (लालसा) उत्पन्न झाली. (क) प्रभू-भय वाटण्याचे कारण इतकेच की स्वामीला इच्छा नाही असे असता सेवकाला ती होणे हा उत्तम सेवकाचा धर्म नाही. आपल्याकडून सेवकधर्माचा विघात झाला याबद्दल भय वाटत आहे. (ख) मुनिसंकोच- मुनींचा – संकोच वाटण्याचे कारण, जेवण व विश्रांती झाल्यावर कथापुराण श्रवण कथनाची वेळ असते; अशा वेळी आपण गेलो तर ते मुनींना बरे वाटणार नाही. म्हणून जाण्यास व त्याविषयी विचारण्यास संकोच वाटू लागला. (ग) मनांत स्मित केले - 'राम सदा सेवक रुचि रखिति' याची आठवण झाली व मनात प्रसन्नतेचे हास्य केले; आनंद झाला; व भीती नष्ट झाली.

चौ. ३(१) अनुज मनोगति रामा कळली - येथे प्रभू न म्हणता राम म्हटले व सेवकजन, दास न म्हणता अनुज म्हटले. भाव हा की लक्ष्मणाच्या मनात जरी सेव्यसेवकभाव असला तरी राम लक्ष्मणाशी ज्येष्ठ लघुबंधुभावनेनेच वागत आहेत. हा सिद्धान्त समग्र मानसातच आहे. भरताशी सुद्धा राम बंधुभावनेनेच वागले आहेत. 'ज्येष्ठो भ्राता पितुः समः' या भावनेनेही राम वागले आहेत. मुलांच्या मनात काय चालले आहे व त्यांना काय पाहिजे आहे ते प्रेमळ व चतुर आईबापांना सहज कळते. शिवाय हृदयातील विचारांचे, विकारांचे प्रतिबिंब मुखदर्पणातही चांगले दिसते. तसे रामास दिसले. (२) हृदयिं भक्तवत्सलता स्रवली – याचा संबंध लक्ष्मणाशी जोडल्यास अनर्थ घडेल. राम आपणास भज्य व लक्ष्मणास आपला भजक समजतात असा अर्थ निघेल, पण तो वस्तुस्थितीला सोडून आहे. भ्रातृवत्सलता म्हटले असते तर लक्ष्मणाकडे हे वचन लावता आले असते. जनकपुरीतील आपल्या अनेक भक्तांस दर्शन देण्यास जाण्यासाठी ही संधी चांगली आहे. लक्ष्मणाचे निमित्त करून भक्तांची लालसा पुरविता येईल म्हणून उत्साह वाढला. प्रभूच्या चित्तांतील ही भावना विश्वामित्रांनी जाणली हे त्यांच्या भाषणावरून स्पष्ट दिसते (दो. २१८)

चौ.४(१) गुरु-अनुशासन पावुनि वदले - नाथ! काही विचारावेसे वाटते, विचारू का? अशी सविनय पृच्छा केल्यावर आज्ञा–परवानगी मिळाली तेव्हा विचारले. (क) स्मितानन - हास्ययुक्त मुखाने विचारले. हे हास्य परवानगी मिळाल्याबद्दल –प्रसन्नता दर्शक आहे. संकोच लाजत लाजत विचारण्याचे कारण, ही वेळ आहे, कथापुराण श्रवणाची; तेव्हा बाहेर जाण्याची गोष्ट कशी काढावी असे वाटत आहे लक्ष्मणाचे नाव व आपले गाव असे तर मुनींना वाटणार नाहीना, म्हणून विचारण्यास चटकन धीर होत नाही. पण भक्तवत्सलेचा उत्साह स्वस्थ बसू देईना म्हणून अत्यंत नम्रतेने विचारण्याचे धाडस केले. गुरूशी शिष्याने, लहान भावाशी मोठ्या भावाने व मोठ्या भावाशी धाकट्याने कसे वागावे याचे प्रत्यक्ष शिक्षण दिले जात आहे. लहानाने

सेवकभावाने वागावे; पण मोठ्या भावाने पुत्रवात्सल्याने वागावे हे मागे दाखविले आहे. घराच्या बाहेर चालणाऱ्या सत्तेचा, अधिकाराचा, संबंध मोठ्यांनी घराच्या मर्यादेत आणू नये.

हिं. । नाथ लखनु पुरु देखन चहहीं । प्रभु सकोच डर प्रगट न कहहीं ।।५ ।।
। जौं राउर आयसु मैं पावौं । नगर देखाइ तुरत लै आवौं ।।६ ।।
। सुनि मुनीसु कह बचन सप्रीती । कस न राम तुम्ह राखहु नीती ।।७ ।।
। धरम सेतु पालक तुम्ह ताता । प्रेम बिबस सेवक सुख दाता ।।८ ।।

म. । नाथ! नगर लक्ष्मण बंधु इच्छति । प्रभु संकोच भये ना प्रगटति ।।५ ।।
। आज्ञा आपली मिळेल मज जर । नगर दाखवुनि आणिन सत्वर ।।६ ।।
। तैं मुनीश वदले सप्रीती । राम तुम्हिं न कशि राखा नीती ।।७ ।।
। धर्मसेतु पालक तुम्हिं ताता । प्रेमबिवश सेवक सुख दाता ।।८ ।।

अर्थ : नाथ! नगर पहावे अशी लक्ष्मणाची इच्छा आहे; पण आपल्या संकोचाने व भयाने प्रगट करून सांगत नाहीत ।।५ ।। आपली आज्ञा (अनुज्ञा) जर मला मिळाली तर नगर दाखवून चटकन घेऊन येईन ।।६।। तेव्हा (हे ऐकून) मुनीश प्रीतीने म्हणाले की राम! तुम्ही नीतीचे रक्षण (पालन) कसे बरे करणार नाही? (करणारच) ।।७ ।। तात! तुम्ही धर्म मर्यादा (सेतू) पालक असून प्रेमाला विशेष वश होणारे व सेवकांना सुख देणारे आहात ।।८ ।।

टीका चौ. ५(१) नाथ! शब्दाने सुचविले की आपणच आमचे आश्रय आहात; आपण नाही म्हटलेत तर दुसरा इलाज नाही. रामाच्या मनात नगर पहाण्याचे असते तर प्राकृत बालकांप्रमाणे लक्ष्मणाचे नाव पुढे करून आपली इच्छा त्यांनी लपवून ठेवली नसती. 'सहज सरल छल शिवतहि नाहीं' (२३७।२) राम शीलधाम आहेत असे मुनीनेच जनकास सांगितले आहे. (क) राम आपणास लक्ष्मणाचे प्रभू, स्वामी मानीत नसल्याने व विश्वामित्रांस आपले प्रभू (स्वामी, सेव्य) मानीत असल्याने प्रभू-संकोच असे म्हणाले. लक्ष्मणास 'मुनिसंकोच' वाटला व प्रभुभय वाटले आहे. लक्ष्मणास भय कोणाचे हे रघुनाथाने स्पष्ट केले नाही. संकोच व भय एकाचेच वाटले असा अर्थ घेण्यास जागा असली तरी तसा अर्थ करणे रामस्वभावास कलंक लावणारे ठरेल. रघुनाथाने अनुजाच्या मनातील स्थिती ओळखली आहे (चौ. ३) लक्ष्मण मुनींचे भय मानीत नाही हे राम जाणतात; असे असता ते लक्ष्मणाच्या मनातील भयाचे कारण विश्वामित्रांस मानतील हे शक्य नाही.

चौ. ६(१) आज्ञा आपली मिळेल जर...' राम विश्वामित्रांस गुरु, स्वामी मानीत आहेत व त्याप्रमाणे सेवक धर्माचे व शिष्यधर्माचे पालन करून दाखवीत आहेत. सेवकाने वा शिष्याने कोणतेही कार्य स्वामी – गुरुच्या अनुज्ञेशिवाय करू नये हा त्यांचा धर्म आहे. याचे पालन रामचंद्रांनी केले आहे. (१) धनुर्यज्ञासाठी फुले आणण्यास जाणे, धनुर्भंगासाठी यज्ञमंडपात जाणे, धनुर्भंग करणे या व अशा सर्व गोष्टी विश्वामित्राच्या आज्ञेने किंवा परवानगीनेच केल्या आहेत. हे पुढे दिसेल. अहल्योध्दारासारखे अनुग्रहकार्य किंवा त्राटकावध व धनुर्भंगासारखे निग्रहकार्य

विश्वामित्राज्ञेशिवाय केले नाही. हा आदर्श आत्महितेच्छूंनीं दृढ यत्नाने गिरविणे जरूर आहे. 'पुत्रशिष्य-धर्म' हे प्रकरण प्रस्तावनेत पहावे. (२) नगर दाखवुनि सत्वर आणिन' भाव हा की रात्र होण्यापूर्वी घेऊन येईन, काळजी करू नये.

चौ. ७-८(१) मुनीश - महामुनी होते ते आता मुनीश झाले! 'जन्म जन्म मुनि झिजविति साधनीं। अंती राम न येत आननीं' (४।१०।३) असे असता तेच प्रभू राम विश्वामित्राजवळ अत्यंत विनयाने व संकोचाने आज्ञा मागत आहेत! असे भाग्य कोणाचे आहे? मुनी असून परमेशाचे सुद्धा ईश झाले आहेत! (क) सप्रीती - प्रीतिसहित = प्रीतीने. भाव हा की धर्ममर्यादा पालनाची तत्परता पाहून व भक्तवत्सलता जाणून मुनीश रामप्रेमवश झाले. शरीर रोमांचित झाले व हृदय प्रेमाने भरून आले! (२) राम तुम्हि न...नीती... वाल्मीकींनी सुद्धा असेच म्हटले आहे 'कस न वदां अस रघुकुल केतू। पालक सतत तुम्हीं श्रुतिसेतू' (२।१२६।८) भाव हा की तुम्ही आपल्या आचरणाने धर्मनीतीचे रक्षण करण्यासाठी जसे वागता, बोलता, करता ते अगदी योग्य आहे. तुम्ही रघुवंशी असे करणार नाही तर कोण करील! येथे ऐश्वर्याचे स्मरण व माधुर्याचे नाट्य यांचे मधुर मीलन झाले आहे.

(३) धर्मसेतु पालक - धर्म हाच सेतु-पूल-आहे. धर्मरूपी पुलाचा आश्रय घेऊन जे आपली जीवन यात्रा चालवितील त्यांना दुःखरहित सुखाची प्राप्ती सुलभ व निश्चयाने होते. धर्मसेतूलाच वाल्मीकींनी श्रुतिसेतु म्हटले आहे. वेदपुराणोक्त धर्माचे पालन म्हणजेच धर्म-सेतु -श्रुतिसेतूवरून जाणे होय. वेदोक्त धर्माचे संस्थापन - संरक्षण म्हणजेच श्रुतिसेतूचे रक्षण-संस्थापन होय. येथे गूढार्थाने एका अवतार कार्याचा उल्लेख केला. (४) प्रेमविवश सेवकसुखदाता - प्रेमाशिवाय इतर कशालाही तुम्ही वश होत नसता. सेवकांच्या प्रेमाला विशेष वश होऊन त्यांना सुख देता; व तेवढ्यासाठी विनयसंकोचवश होऊन स्वतःकडे कमीपणा घेता. या चरणांतील गूढभाव दोह्याच्या उत्तरार्धात अधिक स्पष्ट सांगितला जात आहे. भाव हा की लक्ष्मणाच्या निमित्ताने पुरवासी बालवृद्ध नरनारींना सुखी करण्याची तुमची इच्छा आहे हे मी ओळखले आहे. तथापी 'सोंगायोग्य किं नटें नाचणें' (२।१२७।८) आवश्यकच असते. लक्ष्मणाच्या हृदयात उद्भवलेली लालसा आपल्याच प्रेरणेने झाली आहे. हा भाव दोह्यांत ध्वनित करतील.

हिं. दो. । जाइ देखि आवहु नगरु सुखनिधान दोउ भाइ ॥
॥ करहु सुफल सब के नयन सुंदर बदन देखाइ ।२१८ ॥

म. दो. । सुखनिधान युग बंधु जा या नगरी पाहून ॥
॥ करा सुफल जननेत्र सब सुंदर मुख दावून ॥२१८ ॥

अर्थ : सुखाचे निधान असे तुम्ही दोघे (युग) भाऊ जा व नगरी पाहून या; आपले सुंदर मुख दाखवून सर्व लोकांचे नेत्र सुफल करा ॥२१८॥

टीका (१) सुखनिधान = सुखाचा ठेवा. याने सुचविले की तुमचे नगर पाहण्यास जाणे स्वतःस सुख प्राप्त करण्यासाठी नाही. नगर पाहिल्याने सुख होईल असे लक्ष्मणास सुद्धा वाटणे शक्य नाही; कारण लक्ष्मण सुद्धा स्वतःच सुखनिधान आहे. पाण्याला पाण्याची तहान लागणे

जसे शक्य नाही तशीच सुखनिधानाला सुखाची इच्छा होणे शक्य नाही. या दोन सुधनिधानासच विश्वामित्राचे महानिधि म्हटले आहे. (२०१।३) हे महानिधि कशाचे हे येथे स्पष्ट केले. हे सुखाचे महानिधी आहेत. महानिधी असल्याने त्यातील धन खर्च केले तरी कमी होत नाही. ज्यांना या महनिधींतील सुखरूपी धन कृपेने दिले जाईल त्यांनाच ते मिळते, घेता येते. भाव हा की भक्तहृदयांस सुख देण्यास जा. 'सुखदाता' शब्दाचा अर्थ अधिक स्पष्ट केला.

(२) करा सुफल जननेत्र सब - नेत्रांची सुफलता प्रभूच्या सगुण साकाररूपाच्या दर्शनाने प्रभुकृपेनेच होते हे येथे ध्वनित केले. या रूपाशिवाय इतर सर्व रूप मायामय नश्वर असल्याने त्याच्या दर्शनाने नेत्र सुफल होत नाही. (क) प्रभूच्या दर्शनानेच नेत्र सुफलता होते असे जर मानले तर सुंदर मुख दाखवून नेत्र सुफल करा असे सांगण्याचे कारण नव्हते. मुखदर्शनाने नेत्र सुफल होतील असे म्हणणे जरूर होते; म्हणून ध्वनी हा की प्रभूंनी कृपा केली तरच प्रभुदर्शनाने नेत्र सुफल होतात. नाहीतर दर्शन होऊन सुद्धा नेत्र सुफल होत नाहीत. धनुर्मख मंडपात सर्वच राजांना वगैरे प्रभुदर्शन पुष्कळ वेळ घडले पण नेत्र सुफल झाल्याचा अनुभव सर्वांना आला नाही. 'इंद्रियांची सुफलता' हे प्रकरण प्रस्तावनेत पहावे.

हिं. । *मुनि पद कमल बंदि दोउ भ्राता । चले लोक लोचन सुखदाता ॥१॥*
। बालक बृंद देखि अति सोभा । लगे संग लोचन मनु लोभा ॥२॥
। पीत बसन परिकर कटि भाथा । चारु चाप सर सोहत हाथा ॥३॥
। तनु अनुहरत सुचंदन खोरी । स्यामल गौर मनोहर जोरी ॥४॥

म. । *वंदुनि मुनिपद कमलां भ्राते । निघति लोक लोचन सुखदाते ॥१॥*
। बालकवृंद बघुनि अति शोभे । येति सर्व लोचन-मन-लोभें ॥२॥
। पीत वसन परिकर कटिं भाता । चारु चाप शर शोभति हातां ॥३॥
। तनु-अनुसार उटी चंदन वर । जोडी श्यामल गौर मनोहर ॥४॥

अर्थ : लोकांच्या नेत्रांना सुख देणारे (ते) दोघे भाऊ विश्वामित्रमुनींच्या पदकमलांना वंदन करून (नगर पाहण्यास) निघाले - चालले ॥१॥ (त्यांच्या) अत्यंत शोभेला पाहून बालकांच्या झुंडी नेत्रांच्या व मनाच्या लोभाने त्यांच्या बरोबर येऊ लागल्या ॥२॥ पीतांबर व कमरेला दुपट्याने बांधलेले भाते व हातात सुंदर धनुष्यबाण शोभत आहेत ॥३॥ व त्यांच्या शरीराच्या (वर्णाच्या) अनुसार सुंदर (वर) चंदनाची उटी लावलेली आहे, अशी ही श्यामगौर वर्णाची जोडी (लोकांचे) मनहरण करीत आहे ॥४॥

टीका चौ. १(१) रामलक्ष्मण विश्वामित्रांना नमस्कार करून निघाले. मुनीशांनी नगरदर्शनास जाण्याची परवानगी दिली म्हणून हे नमन कृतज्ञता, समाधान, व्यक्त करणारे आहे. परत आल्यावर जे वंदन करतील ते क्षमायाचना सूचक आहे. घरातून काही कामासाठी बाहेर जाताना व परत आल्यावर लहानांनी मोठ्यांस, पालकांस नमस्कार करावा हा आदर्श स्वतःच्या आचरणाने दाखविला. (२) लोक लोचन सुखदाते - लोकलोचन सुफल करण्यास जा असे विश्वामित्रांनी सांगितले आहे; म्हणून लोचनसुख = लोचनसुफलता = रामलक्ष्मणांचे दर्शन व त्यांची कृपा.

चौ. २(१) बालकवृंद - मुलांच्या झुंडी, त्यांनी अशी अनुपम शोभा कधी पाहिलेली वा ऐकलेलीही नव्हती. हे सौंदर्य पाहून प्रथम त्यांचे नेत्रांना लालूच सुटली की ही शोभा आणखी पहावी. नंतर मनाला लोभ उत्पन्न झाला की यांच्याशी बोलावे, हे कोण कोठले वगैरे विचारावे, त्यांच्याशी खेळावे, त्यांच्याशी मैत्री करावी; म्हणून त्यांच्या पाठोपाठ झुंडीच्या झुंडी चालू लागल्या.

सूचना (१) नाट्यप्रधान महाकाव्य कलेचा विश्वसाहित्यातील एक अनुपम अद्वितीय नमुना येथून सुरू होत आहे. (२) रामलक्ष्मणांच्या अतिमानुष सौंदर्याने विदेहासारखे परमविरागी व वृद्धवृद्ध ब्राह्मणक्षत्रियादी कसे मोहित झाले हे प्रथमच थोडक्यात दाखविले आहे. आता समाजातील दुसरे टोक जे बालक त्यांच्यावर या अलौकिक रूपाने काय परिणाम केला ते दाखवीत आहेत. ही लहान मुले ज्ञानी विरागी संत नाहीत असेच मानले पाहिजे. ब्रह्मनिष्ठ परमविरागी आणि अज्ञानी विकारहीन सरलहृदय बालके यांच्यात फरक इतकाच दिसला की जनकाने विनंती करून आपल्याबरोबर यांना नगरात नेले व ही बालके यांच्यापाठोपाठ नगरात धावत सुटली; तथापी जे त्या थोरांच्या भाग्यात नव्हते ते या पोरांच्या भाग्यात कसे आहे हे पुढे दिसणार आहे. यांच्याशी बोलणे, यांचे मधुर मनोहर भाषण ऐकणे, यांच्या अंगास स्पर्श करणे, सख्यभावाने यांच्याशी वागणे त्या थोरांना शक्य झाले नाही; थोरपणा व शिष्टाचार आड आला! मनातल्या आकांक्षा मनातच दाबून ठेवाव्या लागल्या; पण पोरांच्या वृत्तीवर शास्त्र, शिष्टाचार, मोठेपणा इत्यादींचे काहीच दडपण नसल्याने ती अगदी बरोबरीच्या नात्याने यांच्याशी वागताना दिसतील! श्री राजाराम शरणजींनी मा.पी. मधे प्रगट केलेले विचार वाचनीय व मननीय आहेत. आता उभय बंधूंच्या यावेळच्या रूपाचे वर्णन करतात :

चौ.३(१) पीत बसन = पिवळे वस्त्र, पीतांबर; परिकर - कमरेला बांधण्याचे वस्त्र, शेला, पीतांबरावर पिवळा शेला खुलणार नाही; लाल, तांबूस, शेंदरी इत्यादी रंगाचाच खुलून दिसेल. भात्याचा खालचा भाग कमरेला शेल्याने, दुपट्ट्याने कसून बांधलेला असे. (क) चारु =सुंदर, रुचिर; हा शब्द चाप, बाण व हात या सर्वांच्या बरोबर घेणे चांगले.

चौ. ४(१) उटी = (खोरी) अंगावर लावलेला अंगराग. खोरी = कपाळावरील गंध असा अर्थ काही टीकाकार देतात; पण भालतिलकाचे वर्णन पुढे आहे म्हणून द्विरुक्ती दोष होईल; शिवाय भालतिलक गोरोचनाचा वर्णिला आहे व येथे चंदनाचा उल्लेख स्पष्ट आहे. नीलवर्ण शरीरावर पीतवर्ण चंदन व केशर यांची उटी उभयांची शोभा वाढवील. भिन्नवर्णांच्या छटांनी - विरोधामुळे सौंदर्य निर्माण होते. सोन्याचा दागिना पिवळ्या कागदावर खुलून दिसत नाही म्हणून तांबूस, लाल, कागद दुकानदार वापरतात. चांदीचा दागिना पांढऱ्या कागदावर खुलत नाही. लक्ष्मणाच्या गौर शरीराला कस्तुरी, कृष्णागरुमिश्रित चंदनाची उटीच अधिक शोभेल. हा आश्विन शुक्ल पौर्णिमायुक्त चतुर्दशीचा दिवस आहे. तिसऱ्या प्रहरीच यांच्या कोमल शरीराला चंदनाची उटी लावली असेल; कारण शरद ऋतूतील उन्हाळा दिवसा फार तापद असतो. (क) विश्वामित्राच्या बरोबर असलेल्या या कुमारांची सेवा, शृंगार करण्यास जनकाने शृंगारकलाकुशल प्रेमळ सेवक ठेवले होते हे या एका गोष्टीने सहज सुचविले आहे; पुढेही हेच दिसेल. या वरून जनकाचे ममत्व

व प्रेम अनुमानाने कळण्यासारखे आहे. (ख) जनक इतर राजांना व राजकुमारांना जाऊन भेटले सुद्धा नाहीत; ते बिचारे नगराच्या बाहेर आपापल्या तंबूत उतरले आहेत; कोणी येऊन जनकाच्या पाया पडून जात आहेत हे दृश्य पूर्वीच दाखविले आहे! या भेदयुक्तव्यवहाराला कारणे अनेक आहेत. (१) यांच्या सुकोमल अलौकिक सौंदर्याने उत्पन्न झालेले परम प्रेम. (२) धनुर्भंग करून आपले जामात होणार या भावनेने उद्भवलेले वात्सल्य, ममता; (३) हे सार्वभौम दशरथ महाराजांचे पुत्र आहेत ही भावना (४) हे प्रत्यक्ष भगवान परब्रह्म आहेत ही जाणीव व त्यामुळे सेवा करण्याची भक्तिभावना ही कारणे आहेत. (ग) या नगरबालकांच्या ठायी अशी कोणतीच भावना प्रलोभक झाली नसून या उभयांचे अलौकिक लावण्य व त्या बालकांची बालस्वभावोचित कुतूहलवृत्तीच हेतू आहेत. (घ) येथील रूपवर्णन कमरेपासून सुरू होत आहे. हे केवळ वीररसाचे द्योतक आहे. अयोध्येतून निघतानाच 'पुरुषसिंह युग वीर' इत्यादी प्रकारे वीररसानेच प्रारंभ झाला आहे. तोच रस अद्याप टिकून आहे. मूर्ती वीररसप्रधान असून जनकादिकांना वात्सल्य रसास्वाद मिळाला; या बालकांना सख्यरसास्वाद मिळणार आहे व नगरबंधूंना अनुपम शृंगाररससागर दिसणार आहेत!

हिं. । केहरि कंधर बाहु बिसाला । उर अति रुचिर नागमनि-माला ॥५॥
। सुभग सोन सरसीरुह लोचन । बदन मयंक तापत्रय मोचन ॥६॥
। काननि्ह कनकफूल छबि देहीं । चितवत चितहि चोरि जनु लेहीं ॥७॥

म. । केसरि-कंधर भुजा विशाला । उरिं अति रुचिर नागमणिमाला ॥५॥
। सुभग सोन-सरसीरुह लोचन । मुख-मृगांक तापत्रय-मोचन ॥६॥
। कानीं कनकफुलें छबि देती । बघत चित्त चोरुन जणुं घेती ॥७॥

अर्थ : सिंहासारखी (भरदार) गर्दन असून बाहू (भुजा) विशाल आहेत; छाती (उर) रुंद (विशाल) व अती सुंदर असून तिच्यावर नागमण्यांच्या अतिसुंदर माळा (रुळत) आहेत ॥५॥ सुंदर सोन(सुवर्ण) कमळासारखे डोळे (अरुण) आहेत व मुखरूपी मृगांक (मयंक-चंद्र) तापत्रयांचा विनाश करणारा आहे ॥६॥ कानांत कनक फुले कान्ती (छबि-शोभा) देत आहेत व जणू काय बघणारांचे चित्त चोरून घेत आहेत ॥७॥

टीका चौ. ५(१) कंधर - कं मस्तकं शिरः धरतीति कंधरा = मान, कंठ, सिंहासारखी भरदार, बलिष्ठ, पौरुष-वीर्यसूचक मान आहे. विशाल भुजा = आजानुभुज, हे सुद्धा अलौकिक दैवी पौरुषसूचक लक्षण आहे. (क) विशाल उरिं - विशाल असलेल्या छातीवर – विशाल, भरदार, छाती सुद्धा वीर्यशौर्य सूचक लक्षण आहे. (ख) नागमणिमाला - नाग = सर्प व हत्ती; दोन्ही अर्थग्राह्य आहेत. गजमुक्ताफळांचे व सर्पमण्यांचे हार छातीवर रुळत आहेत. यावरून हे उघड दिसते की छाती वस्त्राच्छादित नाही. (ग) सिंह, हत्ती व हत्तीच्या गंडस्थळांतील मुक्ताफळांचे (मोत्यांचे) हार व विशाल बाहू इत्यादींचे एकाच ठिकाणी वर्णन करून हे ध्वनित केले की या बंधूंचे बाहू सिंहाप्रमाणे निशाचर - शत्रु - रूपी हत्तींची गंडस्थळे विदीर्ण करतील व कीर्ती-विजयमाळा यांच्या गळ्यात पडेल. (घ) नाग - नगे - पर्वते भवः नागः पर्वतात उत्पन्न होणारे; या

अर्थाने नागमणि = हिरे, माणके इत्यादी रत्नांचे असा अर्थ घेता येईल; पण सर्पमणिमालेपुढे या रत्नहारांची किमत नाही म्हणून हा अर्थ त्याज्य आहे.

चौ.६(१) सोनसरसीरुह - सोनकमळ, लालकमळ, लाल डोळे वीर व शृंगाररसाचे लक्षण असते; पण येथील बाकीचे वर्णन वीर रसपूर्ण आहे म्हणून अरुणनयन सुद्धा वीररस सूचकच घेणे योग्य आहे. तथापी ज्यांचा सहजस्वभाव शृंगारप्रधान वीररसप्रिय असेल अशांना सुद्धा हे नेत्र मोहित करतील. (क) सरसीरुह = सरोरुह, 'नीलसरोरुह' (१।१४६)च्या टीकेत विशेष भाव पहावा. प्रेक्षकांच्या नेत्रांना व मधुपांच्या गात्रांना मोहित, अनुरक्त करणारे सरोरुह (तलावातून वर आलेले कमळ) स्वतः मात्र त्या जलाने लिप्त होत नाही! (२) मुख मृगांक - मृगासारखे चिन्ह ज्यांच्यात आहे तो मृगांक = चंद्र. तेजस्वी, पूर्ण शरच्चंद्र बिंबात जसा डाग दिसतो तसे यांच्या भुवयांचे केस काळे, कपाळावर कस्तूरीचा काळा टिळा आहे व डोळ्यांची बुबुळे काळीभोर आहेत. चंद्रातील डाग लांछन आहे पण तसे हे नाहीत. ही आश्विनशुक्ल चतुर्दशी, सायंकाळी पौर्णिमेने युक्त आहे. स्थान जनकपुर आहे; तीन प्रहर उलटून गेले आहेत. आश्विनात दिवस व रात्र जवळ जवळ समान असतात. निशि शशि शरदातपा निवारी (४।१७।६) शरदृऋतूतील तापाने लोक, रस्ते, सृष्टी तप्त झालेली आहेत. अद्याप शरदमृगांक उगवलेला नाही. तो उगवला म्हणजे शरदातपाचा नाश होईल. अनेक मोठमोठ्या बलाढ्य राजांनी भव (शिव) चापभंग करण्याचा प्रयत्न केला पण भवचापोद्भव ताप विनाश कोणी करू शकलेला नाही. प्रत्यही लोकांची चिंतारूपी उष्णता वाढत चालली आहे; अशा प्रसंगी रामलक्ष्मणरूपी दोन शरदमृगांक चौथ्या प्रहरीच उगवले आहेत. शरच्चंद्र फक्त शरदातपाचाच नाश करतो; पण हे शरच्चंद्र त्रितापांचा नाश करणारे आहेत. बाल तरुण वृद्ध या तिघांच्या तापांचा विनाश करतील. भवचापभंग करून सर्वांस आल्हाद, सुख, शान्ती देतील हे सुचविले. येथे वीररसाचे पर्यवसान शान्तरसात केले आहे. शृंगार, वीर व शान्त या तीन रसाचे अद्भुत मिश्रण आहे. आता पुढील चौपायात शृंगारप्रधान वर्णन आहे.

चौ.७(१) कनकफुलें = पुष्पाकार कनककुण्डले. छबि देती - शोभा कान्तिर्द्युतिच्छविः (अमरे) त्यांच्यातून जणू कान्ती व शोभा यांचा प्रवाहच चालू आहे. (क) काननिं (हिं.) = कानामध्ये. याचा अर्थ काही टीकाकारांनी काननात असा घेतला आहे. तो केवळ अव्यापारेषु व्यापार आहे; (ख) कनकफूल = धोत्र्याचे फूल असा अर्थ होऊ शकतो. हे फूल शंकराला फार प्रिय आहे. ते फूल खाल्ले तर कैफ येतो. तशी ही कुण्डले धोत्र्याच्या फुलाच्या आकाराची असून त्यांतील शोभारूपी जो रस आहे तो ज्याच्या नेत्रांत पडेल तो देहभान विसरून जातो असा गूढार्थ फार तर निघू शकेल. (ग) हे दोघे बंधू नयन सुखद जगचित्त चोर' असे (२१५।५) पूर्वी म्हटले आहे. येथे तर कुंडलेच जगचित्त चोर बनली आहेत! कुंडले जड असून ती सुद्धा लोचन सुखद आहेत. भाव हा की या बंधूंचे सर्व रूप असो की एखादे अंग असो की एखाद्या अंगावरील अलंकार असो सर्वच नयन सुखद व चित्तचोर (मनो-हर) आहेत; म्हणजेच अलंकार सुद्धा चिदानंदमयच आहेत. प्रभूच्या अंगावरील सर्व विभूषणे सुद्धा स्वेच्छानिर्मित चिदानंदमय आहेत हे दो. १९२ च्या टीकेत स्पष्ट केलेच आहे; तेच येथे ध्वनित केले.

हिं. । चितवनि चारु भृकुटि बर बाँकि । तिलक रेख सोभा जनु चाँकी ।।८।।

हिं.दो. । रुचिर चौतनीं सुभग सिर मेचक कुंचित केस ।।

।। नख सिख सुंदर बंधु दोउ सोभा सकल सुदेस ।।२१९।।

म. । भृकुटि कुटिल वर दृष्टि मनोहर । तिलक रेख शोभति जणुं मोहर ।।८।।

म.दो. । रुचिर चौतनी सुभग शिरिं मेचक कुंचित केश ।।

।। नखशिख सुंदर बंधु दो शोभे सकल सुदेश ।।२१९।।

अर्थ - भिवया सुंदर (वर) वक्र आहेत व दृष्टी मनोहर (चारु) असून टिळा व रेषा जणू मोहरेसारख्या शोभत आहेत ।।८।। सुंदर डोक्यावर सुंदर चौकोनी (चौतनी) टोपी आहे व केस काळे व कुरळे (कुंचित) आहेत; दोघेही बंधू नखशिखांत (नखापासून शेंडीपर्यंत) सुंदर असून सर्व शोभेला (शोभे) सर्व देश (अंगे) सुन्दर (लाभले) आहेत ।।दो.२१९।।

टीका चौ.८(१) भृकुटि कुटिल वर - धनुष्यासारख्या वक्र भिवया असून त्या वर – श्रेष्ठ = उत्तम = सुन्दर आहेत. वक्रपणा हा भिवयांच्या सौंदर्याचे एक लक्षण आहे. पण त्या आकर्ण असणे हे आणखी, महत्वाचे, लक्षण आहे. कानापर्यंत विशाल नेत्र (कर्णांतायत लोचन) असतील तरच भिवया कानांपर्यंत असणार, म्हणून 'वर भृकुटि' शब्दाने कर्णान्तायत लोचन ध्वनित केले. (२) दृष्टिमनोहर - दृष्टि = नजर, राहणे, चारु =मनोहर आहे. 'सुंदरं रुचिरं चारु... कान्तं मनोहरं रुच्यम्' (अमरे) 'नव अंबुज अंबक छवि सुन्दर। दृष्टि ललित पडतां चेतोहर' (१।१४७।३) मनुशतरूपांना दर्शन दिले त्या वेळचे नेत्रांचे व दृष्टीचे हे वर्णन आहे. त्यावेळी करुणा व भक्तिरसाचे कार्य होते त्यामुळे अरुण नयन नसून श्वेत कमलासारखे सुंदर आहेत तरी सुद्धा दृष्टी चेतोहरच आहे. येथे वीर व शृंगाररस आहेत तरी दृष्टी चेतोहर - मनो-हर आहेच. (३) तिलक रेख = गंधाचे टिळे लावतात त्यांच्या रेषा. रामानुज सांप्रदायात दोन पांढऱ्या उभ्या रेषांमध्ये एक लाल उभी रेषा असते. त्यास तिलक (गंध, टिळा) म्हणतात. दोन लाल-पिवळ्या रेषांमध्ये एक काळा ठिपका (टिळा) देतात त्याला सुद्धा तिलक म्हणतात. 'कस्तूरीतिलकं ललाटपटले' यात मधला काळा ठिपका सुचविला आहे पण तो नुसता नसतो. गोरोचन तिलकाचा उल्लेख मानसात आहेच. गोरोचनाच्या केशरी रंगाच्या दोन रेषा व मधला कस्तूरीचा टिळा मिळून तिलक व रेख असा अर्थ होतो. हाच अनुवादात घेतला आहे. (क)शोभति जणु मोहर मोहर – मोहोर = (स्त्री-लिं)= सील. ती ज्याच्यावर केली असेल त्याचे रक्षण करण्यास मोहर उपयोगी पडते. व तो जिन्नस चोरीस जाणे कठीण होते, व मोहरेने शोभाही वाढते. कपाळावर लावलेले गंध ही जणू सर्व शोभेवर केलेली मोहर आहे! काळ्या टिळ्याने दृष्ट पडण्याची भीती नसते व केशरी रेषांनी सौंदर्य खुलते. चाँकी या हिंदी शब्दाचे बारा टीकाकारांनी भिन्न भिन्न अर्थ दिले आहेत; पण कवितावलीच्या आधारे मोहर हाच अर्थ योग्य वाटला.

दोहा (१) चौतनी = चौकोनी टोपी; दोन्ही कानांस गुंडाळून ठेवण्यासारखे बंद हिला असतात. मराठीत अशा प्रकारची टोपी पाहण्यास किंवा ऐकण्यास सापडली नाही म्हणून मूळचा हिंदी शब्द

तसाच ठेवावा लागला. (क) मेचक = काळे; 'कृष्णोनीलाऽसित श्याम काल श्यामलमेचकाः' (अमरे). कुंचित = कुरळे, कुटिल, वक्र; 'कुञ्चितंनतम्...कुटीलं वक्रमित्यपि' (अमरे) (२) कमरेपासून मस्तकापर्यंतच्या मुख्य अवयवांचेच वर्णन येथे केले; पोट, गाल, हनु, दात, नाक, कान कपाळ इत्यादी वरील भागांचे व कमरेखालच्या भागांचे वर्णन न करता ते 'नखशिख सुभग' यांने सांगितले. दो. १।१४७व १९९ मध्ये उरलेल्या भागांचे वर्णन आहे. (क) शोभे सकल सुदेश - सकल शोभेला या दोघांच्या ठिकाणी सकल सुदेश सापडले. प्रत्येक अंगाच्या ठिकाणी संपूर्ण शोभा इतर कोणाच्या ठिकाणी नाही. इतर व्यक्तीत सर्व अवयवांचे सौष्ठव शोभेला कुठेच मिळाले-सापडले नाही. प्रत्येक अवयवाचे पूर्ण सौंदर्य यांच्या ठिकाणी आश्रयास आले. देश = भाग, अंग, अवयव. 'ओवाळा प्रत्यंगिं वरि कोटि कोटि शत काम' असे पुढील दोह्यातच म्हटले आहे. (दो. २२०) 'शोभेसकल सुदेश' चा अर्थच पुढील चौपायांत व दोह्यांत स्पष्ट केला जात आहे.

हिं. *। देखन नगर भूपसुत आए। समाचार पुरबासिन्हपाए ॥१॥*
। धाए धाम काम सब त्यागी। मनहुँ रंक निधि लूटन लागी ॥२॥
। निरखि सहज सुंदर दोउ भाई। होहिं सुखी लोचन फल पाई ॥३॥
। जुवतीं भवन - झरोखन्हि लागीं। निरखहिं राम रूप अनुरागीं ॥४॥

म. *। बघण्या नगर भूपसुत आले। समाचार पुरजनां मिळाले ॥१॥*
। धावति धामां कामां त्यागुनि। जणूं रंक निधि लुटण्या लागुनि ॥२॥
। बंधु सहज सुंदर दो पाहुनि। सुखी होति लोचन-फल पावुनि ॥३॥
। युवती भवन-गवाक्षीं बसती। रामरूप अनुरागें बघती ॥४॥

अर्थ : (दशरथ) राजाचे मुलगे नगर पाहण्यास निघाले (आले) आहेत अशी बातमी नगरांतील लोकांस मिळाली ॥१॥ निधी लुटण्यासाठी रंकांनी जणू धावत सुटावे त्या प्रमाणे घर व सर्व इच्छा (वासनाकाम) यांचा त्याग करून लोक धावत सुटले ॥२॥ सहज सुंदर अशा त्या दोन भावांना पाहून (सर्व लोक) नेत्रांचे फल पावून सुखी होऊ लागले ॥३॥ तरुण स्त्रिया घरांच्या खिडक्यांत बसून अनुरागाने रामरूप निरखून पाहू लागल्या ॥४॥

टीका चौ. १-२(१) जनकराजा बरोबर महामुनी दर्शनास गेलेली मंडळी आपापल्या घरी परत आली तेव्हा या दोन भूपपुत्रांच्या अनुपम मोहक, लावण्याची इत्थंभूत माहिती व विदेहराजाची झालेली दशा याची खबर अनेकांना मिळाली होती. त्यानंतर गेलेल्या सुमारे दीड प्रहरांत तो सर्व समाचार विद्युद्वेगानेच जणू सर्व नगरात पसरून या राजपुत्रांच्या दर्शनाची तीव्रतम आतुरता सर्वांच्याच हृदयात उकळत होतीच. तिसरा प्रहर उलटतो तोच पुन्हा बातमी मिळाली. केव्हा दृष्टीस पडतील म्हणून उतावीळ झालेल्या लोकांनी दुरून पाहताच भराभर ती बातमी पसरत चालली. रस्त्यांनी जाणारांकडून, दुकानावर, घरांच्या ओट्यावर बसलेल्या, मुलांना, मुलींना

अशा प्रकारे पसरत पसरत घरांतील स्त्रियांपर्यंत पोचली. त्यावेळच्या तरुण स्त्रिया, मुली, बाजार, शाळा, कॉलेजे, चित्रपटगृह इ.इ. ठिकाणी स्वेच्छेने फिरणाऱ्या असत्या तर त्यामुळे गर्दीत चिरडून मरण्याची पाळी अनेकांवर आली असती!

चौ. २(१) धावति धामा कामा त्यागुनि - ज्यांना ज्यांना बातमी मिळाली ते लोक धावतच निघाले. घरदार सोडून निघाले. टीकाकारांनी काम = कामे, कार्ये असा अर्थ केला आहे हे आश्चर्य आहे. मानसात 'कर्म हा शब्द ८० वेळा' (३०, ८, ८, २,३, ९ व २० काण्डानुक्रमे) वापरला आहे; पण कुठेही काम = कार्य हा अर्थ हिंदीत नाही. मानसात कामत्याग व कार्यविसर असेच उल्लेख अनेक ठिकाणी आहेत. 'कार्यविसर व कामत्याग' हे प्रकरण प्रस्तावनेत पहावे. (क) कार्ये विसरणे व सर्व काम-कामना, वासना त्यागणे असे म्हणणेच शास्त्रशुद्ध आहे कारण सर्व कर्मांचा, कार्यांचा, कृतींचा त्याग अशक्य आहे. 'नहि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्। कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः' (भ.गी.) जनकपुरीतील सर्व लोक ज्ञानी आहेत हे विसरून चालणार नाही. 'त्यजुनि रामलक्ष्मण वैदेही। ज्या प्रिय गृह विधिवंचित तेही॥' (२।२८०।४) 'जळो संपदा सकल सुख सुहृद बंधु पितृ माय॥ रामपदोन्मुख होत जी करिति न मुदा सहाय॥' (२।१८५।)

(२) रंक निधि लुटण्यालागुनि - विश्वामित्र महानिधि पावति (१।२०९।३) टीकेत 'निधि' पहा. विश्वामित्राला हे महानिधी मागून घ्यावे लागले; पण विश्वामित्रांच्या — संतांच्या कृपेने जनकपुरीतील लोकांस हे प्रयत्न न करता मिळणार आहेत! विश्वामित्रांस मिळाले ते सुद्धा संतांच्या वसिष्ठांच्या कृपेनेच (क) रामलक्ष्मणांच्या लावण्यापुढे या नगरवासी सुंदर लोकांचे लावण्य महानिधीपुढे रंकाच्या संपत्तीसारखे आहे. म्हणजे हे सर्व लोक जरी धर्मशील ज्ञानी गुणवंत असले तरी सगुणप्रेमाच्या दृष्टीने ते सगळे कंगाल आहेत. 'यथा राजा तथा प्रजा'. विदेहाने या बंधूचे सौंदर्यधन मनमुराद लुटले तरी तृप्ती झाली नाही म्हणून नगरात आणून ठेवले. निधींना जपावे लागते, सुरक्षित ठेवावे लागतात. जनकपुरीतील नरनारींचे सौंदर्य साधे नाही! कसे आहे पहा - 'नगर नारिनर रूपनिधानहि। सुकुल, सुधर्मि, सुशील, सुजाणहि॥ पाहुनि सर्वहि सुर सुरनारी। विधुतेजी जशिं भगणें सारीं॥' (१।३१४।६-७) ज्या नरनारींचे रूप सर्व देव देवींच्या रूपाला ग्रासणारे आहे, त्यांचे सौंदर्य रामलक्ष्मणांच्या शोभेपुढे कंगाल ठरले! रामरूप सीतेचा निजनिधी आहे हे या पुरुषांस अजून कळले नाही. -(ख) रंक निधी लुटण्यास धावत निघाले, व राजधानीचे सगळे शहरच रंक असले म्हणजे धक्का बुक्की गर्दी किती कशी होईल. व लोक कसे अंध बनतील याची कल्पना वाचकांनी करावी! सुंदर ध्वनी आहे!

चौ. ३(१) सुखी होति लोचन फल पावुनि - 'सुख निधान युग बंधुजा, करा सुफल जननेत्र सब सुंदर मुख दावून' (२१८) ही विश्वामित्रांची आज्ञा कृतीत उतरली; एक क्षण सुद्धा लागला नाही! ही धावाधाव व गर्दी आणि रेल्वेच्या शतसांवत्सरिक उत्सवाचा दीपोत्सव पाहण्यासाठी मुंबईस जमलेली गर्दी यांची तुलना करावी! येथल्या धक्का बुक्कीत कोणी चिरडले नाहीत, मेले नाहीत, चोऱ्या अत्याचार झाले नाहीत, स्त्रियांची इज्जत घेतली गेली नाही, याचे कारण सर्व लोक

नरनारी, धर्मशील गुणवंत आहेत. स्त्रिया व मुले गर्दीत नाहीत हे पुढील वर्णनावरून स्पष्ट दिसते.

अशा या अपार गर्दीत सर्वांना दोघांचे दर्शन कसे होऊ शकले हाही विचार केला पाहिजे. प्रत्येकाला असे वाटले की 'झाले सुफल आज मम लोचन। दिसले बंधु मदन मदमोचन।' (प्रज्ञानानंद) त्यामुळे सर्व सुखी झाले. सुचविले की 'प्रगट अनेक रूप तत्कालहिं' ज्याची जी अभिलाषा होती ती पूर्ण केली पण मर्म कोणालाच कळले नाही. एका क्षणात सर्वांना दोन्ही बंधूंचे दर्शन झाले; हीच कृपा केली.

येथे घडले . धनुर्यज्ञमंडपात प्रवेश केल्यावर निरनिराळ्या पुरुषांना रामरूप निरनिराळ्या रसाचा सागर दिसला; पण जनक कुटुंबातील स्त्रिया सोडून इतर स्त्रियांना राम शृंगाररसाची मूर्तीच भासली. या सर्व स्त्रिया धर्मशील आहेत हे आधीच सांगितलेले वचन लक्षात ठेवले म्हणजे स्त्रियांच्या ठिकाणी कोणत्या भावना निर्माण झाल्या असतील याचे अनुमान करताना अनर्थ केला जाणार नाही. कोणत्या भावनेने अनुरक्त झाल्या याचे विवेचन पुढे दो. २४१ च्या टीकेत पहावे; तेथे देणे आवश्यक असल्याने येथे पुनरुक्ती नको. सर्व स्त्रियांची भावना एकाच प्रकारची होती असे मानणे दो. २४१ मधील वचनाच्या विरुद्ध आहे. पुरुष रस्त्यांत गर्दीत जमलेले असल्याने रामलक्ष्मणांच्या रूपाची चर्चा करून आपल्या भावना प्रगट करण्याची सुसंधी त्यांस मिळाली नाही; पण रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंच्या घरांच्या खिडक्यांजवळ जमलेल्या युवतींचे भाग्य अधिक अनुकूल असल्याने त्या आपसात चर्चा करतात.

हिं. । कहहिं परस्पर बचन सप्रीती । सखि इन्ह कोटि काम छबि जीती ।।५ ।।
। सुर नर असुर नाग मुनि माहीं । सोभा असि कहुँ सुनिअति नाहीं ।।६ ।।
। बिष्नु चारि भुज बिधि मुख चारी । बिकट बेष मुख पंच पुरारी ।।७ ।।
। अपर देउ अस कोउ न आहीं । यह छबि सखी पटतरिअ जाहीं ।।८ ।।

म. । परस्परां म्हणती सुप्रेमें । कोटि काम छबि जित इहिं नेमें ।।५ ।।
। सुर मुनि मनुज दनुज नागांमधि । श्रुत न कुठें अशि अति शोभा कधिं ।।६ ।।
। विष्णु चतुर्भुज विधि चतुरानन । विकट वेष पुररिपु पंचानन ।।७ ।।
। असा देव दुसरा कोणी नहि । ही छबि सखी! तुलणें जयास हि ।।८ ।।

अर्थ : (गवाक्षांशी बसलेल्या) युवती) अती प्रेमाने एकमेकीस म्हणतात की यांनी (इहिं-इन्ह, रामचंद्रांनी आदरार्थी बहुवचन) कोटी कामदेवांच्या रूपाला जिंकले आहे. यात संशय नाही(नेमें) ।।५ ।। देव, मुनी, मनुष्य, असुर व नाग यांमध्ये अशी शोभा कधी कुठे ऐकली सुद्धा नाही ।।६ ।। (कारण) विष्णूला हात चार तर ब्रह्मदेवाला चार तोंडे (चतुर -आनन) आहेत. शंकर तर भयानक वेष केलेले पाच तोंडाचे व पुररिपु (पुरारि) आहेत ।।७ ।। सखी! असा दुसरा कोणीच देव नाही की ज्याच्या रूपाशी या रूपाची तुलना

करता येईल ॥८॥ (हे बोलताना ही युवती अडखळत आहे हे दुसऱ्या चरणात मुद्दाम छंदोभंग करून दाखविले आहे)

टीका चौ. ५-६(१) सूचना - निरनिराळ्या घरांच्या झरोक्यांशी, खिडक्याजवळ बसलेल्या युवतींच्या आपसातील संवादाचा नमुना येथून पुढे होत आहेत. वर्णनाची शैली मात्र असा भास उत्पन्न करते की सर्व संवाद एकाच घरात बसलेल्या स्त्रियांचा आहे! सर्वच रामप्रेमवश झाल्या आहेत हे पूर्वीच सांगितले आहे. (२) सुप्रेमे – हे प्रेम कामवासनाजनित नसून शुद्ध प्रेम आहे (सु= सुष्ठु, चांगले = शुद्ध प्रेम = सुप्रेम, सुप्रीती). कामदेव सौंदर्याने प्रसिद्ध आहे; म्हणून यांच्या कोमलतायुक्त वीररसप्रधान शृंगाररसमय शोभेची तुलना प्रथम कामदेवाच्या लावण्याशी करून म्हणतात की एकच काय कोटी कामदेवांची शोभा यांच्या (रामाच्या) शोभेच्या पासंगास पुरणार नाही. 'लाजति तनुशोभा बघुनि कोटि कोटि शत काम' (१।१४६) असे अगदी वृद्ध झालेल्या मनुशतरूपांस सुद्धा वाटले; या तर तरुण स्त्रिया आहेत! येथे कामदेवाच्या उपमेने उपक्रम केला व दोह्यांत 'ओवाळा प्रत्यंगि तरि कोटि कोटि शत काम' (२२०) असा उपसंहार करतील. रामरूप दर्शनाचा आनंद लुटण्यासाठी सप्तपदीच्या वेळी अनेक रूपांनी लपत छपत येणारच आहे. (३२५।४-५ पहा)

(३) सुर = स्वर्गनिवासी, मुनि मनुज, मृत्युलोक निवासी व दनुज नाग पाताळनिवासी, अशा त्रैलोक्यांतील कोणत्याही पुरुषाच्या ठिकाणी असले अपार अनुपम लावण्य असल्याचे कधी काळी ऐकण्यात सुद्धा आले नाही. इतिहास पुराणात अशा प्रकारच्या रूपाचे वर्णन कोठे केल्याचे ऐकिवात नाही. येथील 'श्रुत' (सुनिअति) या एका शब्दाने केवढा महान आदर्श उभा केला आहे! अशी शोभा कधी कुठे पाहिली नाही असे म्हटले असते तर अर्थ निघाला असता की जनकपुरीतील युवती त्रैलोक्यात हिंडून पुरुषांच्या मुखाकडे निरखून पहात असत; त्यामुळे ठरले असते की त्या स्वैच्छाचारिणी, दुष्ट, उच्छृंखल शूर्पणखेसारख्या स्त्रिया होत्या. 'मम अनुरूप पुरुष बघताही। शोधुन लोकत्रयांत नाही ॥' असे शूर्पणखा म्हणाली आहे. खरदूषण म्हणतात - 'नाग असुर सुर नर मुनि जितके। दृष्ट विजित बहु हत या तितके ॥ ऐका जन्मामधे हि नाही। कुठे पाहिली सुंदरता ही ॥' पुरुषानी पुरुषांचे मुख, रूप, पाहणे पाप, अनीती नाही. शूर्पणखेसारखी विधवा, कुलटा, व्यभिचारिणी' 'पुरुष शोधून पाहिले, असे म्हणाली हे तिच्या शीलास साजेसेच झाले. पण जनकपुरीतील तरुणी धर्मशील असून 'अशी शोभा कधिं नाहिं पाहिली' असे म्हणाल्या असत्या तर विचारवंतांनी त्यांना शूर्पणखेच्या पंक्तीस बसविल्या असत्या!

चौ. ७(१) द्विभुज, एकशिर, परम कोमल, अती पराक्रमी श्यामवर्णी अशा कामदेवाची तुलना करून पाहिली परंतु तो अती रजोगुणी म्हणून अयोग्य ठरला असे वाटण्याचा संभव जाणून आता अत्यंत सत्वगुणी विष्णूशी तुलना करून पाहू लागल्या, तो एक वैगुण्य दिसले की त्याला हात चार! चारहातांचा मनुष्य सहज सुंदर कसा म्हणता येईल! (क) ब्रह्मदेवाला तर चार तोंडे; तो चार तोंडाचा सुंदर बाहुलाच! (ख) शंकराशी तुलना करून पाहतात तो अगदीच अपात्र! वेष भयानक अमंगल; शिवाय ते पुरारी पुररिपु! आम्ही सगळ्या पुरांत राहणाऱ्या! आणखी त्यांना पाच

तोंडे, १५ डोळे! याला काय शोभा म्हणावी? पंचानन = सिंह असा व्यंग्यार्थही निघू शकेल. 'नीलकंठ लावण्य निधि' अशा शंकरांविषयी या तरुणीचे हे मत आहे! (ग) कामदेव व हे त्रिदेव हेच काय ते प्रसिद्ध देव. हे रामचंद्रांच्या शोभेच्या पासंगालाही पुरत नाहीत; म्हणून निष्कर्ष काढतात.

चौ. ८(१) आता असे दुसरे कोणीही देव नाहीत की ज्यांची उपमा (पटतर) रामरूपाला देता येईल. (क) हे बोलताना प्रेमातिशयाने त्या युवतीचा कंठ भरून आला आहे व ती बोलताना अडखळत आहे हे कवींनी नाट्यकलोचित मार्गाने छंदोभंग निर्माण करून सुचविले, दाखविले आहे. 'यह भवि सखी पटतरिअ जाही' या चरणाचा उच्चार सरळ तालावर करता येतो का पहावा. पटतरिअ यातील 'प' अक्षरानंतर यति = विश्रामस्थान येते व तरिअ ही अक्षरे सुटी वाचता येत नाहीत; म्हणून रामायण वाचणारे 'यह छबि सखि पटतरिअ जाही' असा बदल करून वाचतात. 'रवी' ह्रस्व व अ दीर्घ वाचतात, पण ते चूक आहे. अनुवादातही यतिभंगाने छंदोभंग साधला आहे. 'ही छवि सखी! तुलणे जयासहि' यात यतिभंग आहे. 'ही छवि तुलणे सखी! जयासहि' यात यतिभंग नाही. आता अनुपमत्वाचा उपसंहार दोह्यात करतात. ब्रह्मदेव शंकर यांची तुलना गौरवर्णी लक्ष्मणाशी करून पाहिली आहेच. रामरूपाविषयी विशेष अनुराग उत्पन्न झाला असला तरी लक्ष्मणाच्या लावण्याने त्यांना वश केल्या नाहीत असे नाही; हे दोह्यावरून दिसते.

हिं.दो. *। बय किसोर सुषमा सदन स्याम गौर सुखधाम ।।*
।। अंग अंग पर वारि अहिं कोटि कोटि सत काम ।।२२० ।।

म.दो. *। वय किशोर सुषमा-सदन श्याम गौर सुखधाम ।।*
।। ओवाळा प्रत्यंगिं तरि कोटि कोटि शत काम ।।२२० ।।

अर्थ : हे दोघे किशोरवयाचे, परमशोभेचे माहेरघर (सुषमा= परमशोभा), श्याम गौर वर्णाचे सुखाचे धाम आहेत; (त्यांच्या) एकेका अंगावरून शेकडो कोटी कामदेव ओवाळून टाकावे! (टाकले तरी थोडेच!) ।।२२० ।।

टीका दो. (१) वय किशोर –बालवयाचे. दोघेही कुमारावस्थेत असून दशरथाप्रमाणेच या तरुणींना किशोर (बाल) वयाचे वाटत आहेत! याने मातापितरांसारखी वात्सल्यभावना दिसते. 'सुषमा-परमाशोभा' (अमरे) परमश्रेष्ठ शोभा येथेच निवास करते. सुखधाम - सर्व सुखाचे घर (धाम) या तीन प्रकारांनी मागील चार देवांत नसलेले विशेष गुण सांगितले. चारी देवांत किशोर वयाचे कोणी नाहीत. श्यामवर्णी विष्णू व कामदेव आहेत, पण किशोर नाहीत व परमशोभेचे निवासस्थान नाहीत. विष्णु अधिकांग दोषयुक्त आहेत. कामदेव सज्जनपीडक, तपोविघ्नकर्ता आहे; सुखधाम नाही. ब्रह्मदेव व शंकर लक्ष्मणासारखे गौरवर्ण असले तरी म्हातारे व अधिकांग; शंकर अमंगल मग सुषमासदन व सुखधाम कसे असणार! (ख) उपक्रमात म्हटले की यांनी कोटी कामांना जिंकले आहेत; पण वरील तुलनेनंतर वाटले की प्रथम जे म्हटले त्याने कामदेवाला वृथा महत्त्व दिल्यासारखे झाले; म्हणून म्हणतात की यांच्या समोर उभे राहण्याची सुद्धा लायकी कामदेवाची नाही. शेकडो कोटी काम यांच्या वरून ओवाळून फेकून द्यावेत! भाव हा की यांच्या

रूपाकडे जो जो पहावे व त्यांचे चिंतन करावे तो तो यांचे रूप अधिकाधिक प्रलोभनीय अवर्णनीय व उपमारहित वाटू लागते. एका घरात बसलेल्या तरुणींच्या भावनेचा हा नमुना दाखविला. ही पहिली तरुणी बोलली. आता दुसरे ठिकाणी दुसरी म्हणते -

हिं. । कहहु सखी अस को तनुधारी । जो न मोह यह रूप निहारी ॥१॥
। कोउ सप्रेम बोली मृदु बानी । जो मैं सुना सो सुनहु सयानी ॥२॥
। ए दोऊ दसरथ के ढोटा । बाल मरालन्हि के कल जोटा ॥३॥
। मुनि कौसिक मख के रखवारे । जिन्ह रन अजिर निसाचर मारे ॥४॥
म. । वद सखि कवण असे तनुधारी । जो छबि, बघुनि न मोहे, भारी ॥१॥
। प्रेमें कुणि मृदु वचनें म्हणते । सुज्ञे कळलें मला ऐक तें ॥२॥
। दोघे सुत दशरथ राजाचे । हे कल युगल बालहंसांचें ॥३॥
। कौशिकमुनि-मखरक्षण कर्ते । रणाजिरीं निशिचर संहर्ते ॥४॥

अर्थ : (दुसरी तरुणी म्हणते) सखी! असा देहधारी कोण आहे, सांग पाहू, की जो यांचे भारी रूप पाहून मोहित होणार नाही ॥१॥ (तिसरी) कोणी एक (युवती) मृदुवाणीने प्रेमाने म्हणाली की जे मला कळले आहे ते हे सूज्ञे मी सांगते तू ऐक ॥२॥ हे दोघेजण दशरथ राजाचे पुत्र आहेत व ती एक बालहंसाची सुंदर जोडी आहे ॥३॥ हे कौशिक (विश्वामित्र) मुनीच्या यज्ञाचे रक्षण करणारे व रणांगणात निशाचरांचा संहार करणारे आहेत ॥४॥

टीका. चौ. १(१) वरील दोह्यापर्यंतचे भाषण एका घरातील आहे. आता दुसरी कोणी तरुणी पुढल्या एका घरात बोलते. (क) कोणी टीकाकार म्हणतात की २२३ अखेर आठ सखींचे भाषण आहे व ते एकाच ठिकाणी झाले आहे. या सीतेच्या सखी असून जनकाच्या आठ सावत्र भावांच्या कन्या आहेत व त्यांची नावे चारुशीला, लक्ष्मणा, हेमा, क्षेमा, वरारोहा, पद्मगंधा, सुलोचना आणि सुभगा अशी आहेत. परंतू येथे नऊ जणींनी भाषण केले आहे. या सीतेच्या अष्टसखी असल्या अथवा नसल्या तरी मानसातील येथील भाव समजण्यात काही फरक पडत नाही! (ख) पहिल्या सखीने भाषण केले ते या दुसरीने ऐकले असे मानण्याचे कारण नाही. नऊ जणी एकाच ठिकाणी आहेत असे मानणे विसंगत आहे. हे दोघे बंधू रस्त्याने चालत जात आहेत हे लक्षात असले तर हे संवाद निरनिराळ्या ठिकाणी होत आहेत असे मानणेच योग्य वाटेल. (ग) जो छबि बघुनि न मोहे - रामलक्ष्मणांना पाहताच ही स्वतः मोहित झाली आहे. तिचा भाव हा आहे की मी मोहित झाले यात काही नवल नाही; यांचे रूप पाहून मोहित होणार नाही असा प्राणीच सापडणार नाही. 'देखतरूप चराचर मोहति' (१।२०४।७) विदेह मोहित झाले. पुढे दो. ३१७ मधे शंकर रमापती वगैरे मोहित झाल्याचे सुंदर वर्णन आहे. 'नयन सुखद जगचित्त चोर' आहेतच.

चौ. २(१) येथून पुढे २२१ अखेरपर्यंत तिसरीचे भाषण आहे. एकीच्या भाषणाने रूपाचे वर्णन केले; दुसरीच्या भाषणाने त्या रूपाचा प्रभाव सांगितला. येथून पुढे वंश, स्वर, विवेक, शौर्य, धैर्य, बल, प्रताप, तेज इत्यादी वर्णन केले जात आहे. (२) सूझे (सयानी, शाहणी) भाव हा की तू म्हणालीस ते योग्यच आहे. मी सुद्धा मोहित झाले. मला जे कळले, कानावर आले ते तुम्हाला सांगावे, ऐका. विश्वमित्रास भेटण्यास जे लोक गेले होते त्यांच्याकडून पुढे सांगितलेली बहुतेक माहिती कळलीच होती. कौसल्या व सुमित्रा यांचा उल्लेख मात्र तेथे केलेला नाही. दशरथराजा सुप्रसिद्ध असल्याने ही विशेष हकीगत कळण्यासारखीच होती असे म्हणावे; किंवा गोस्वामींच्या वर्णन शैलीप्रमाणे त्या भेटीत जे वर्णिले नव्हते ते येथे सांगितले जात आहे. असे मानणे योग्यच ठरेल. टीकाकारांनी तेवढ्यासाठी अयोध्येत दिलेली एक तांबोळ्याची मुलगी पुढे आणली आहे.

चौ. ३-४; (१) दशरथ राजाचे पुत्र - याने कुळाची महती सांगितली. कल - हंस याने मधुर आवाज सुचविला जातो. (२) कौशिकमुनी मख रक्षण कर्ते - क्षात्रकुलोत्पन्न विश्वामित्रासारख्या विश्वविश्रुत तपोमूर्तीला जे करता येत नव्हते ते या दोघांनी केले. याने अलौकिक प्रताप, पुरुषार्थ, तेज, धर्मनिष्ठा व ब्राह्मण प्रतिपालकत्व हे गुण सुचविले. (क) रणाजिरी – रण हेच अजिर, अंगण = रणाजिर. भाव हा की क्षत्रिय बालकांनी ज्याप्रमाणे दाराजवळच्या अंगणात युद्धात खेळ खेळावा त्याप्रमाणे सहज लीलेने, केवळ खेळ म्हणून लहान धनुकल्यांनी निर्भयपणे राक्षसांचा संहार केला. हे सांगत असता या सखीने लक्ष्मणाकडे अंगुलिनिर्देश केला असावा; कारण पुढे मारीच सुबाहूंचा निराळा उल्लेख आहे. ही बातमी अयोध्येतील कोणातरी स्त्रीकडून कळली असावी असे मानणे उचित नाही. कारण अयोध्येत जनकदूत जाईपर्यंत विश्वासार्ह समाचार कळलेला नाही. अयोध्येपेक्षा सिद्धाश्रमा (विश्वामित्रांचा आश्रम)पासून जनकपुरी फारच जवळ आहे. ही विशेष हकीगत विश्वामित्रानीच नगरात जाताना जनकास सांगितली नसेल असे म्हणवत नाही. विश्वामित्राबरोबर आलेल्या मुनींपैकी कोणाकडून तरी कोणी मिळविली नसेल असे म्हणता येत नाही. 'निशिचर कटक अनुज संहारी' ही गोष्ट सिद्धाश्रमात घडलेली ज्यांनी पाहिली असेल त्यांच्याशिवाय इतरांकडून कळणे शक्य नाही. खिडकीतून दिसणाऱ्या व रस्त्याने जात असलेल्या लक्ष्मणाकडे बोट दाखवून हे बोलले जात आहे. सार्वभौम दशरथांचे पुत्र असल्याने आदरार्थी बहुवचन 'संहर्ते' वापरणे चूक नाही. आता रामाकडे बोट दाखवून त्यांचे वर्णन केले जात आहे. 'दोघे सुत' पासून दीड चौपाईत दोघांचे सामान्य वर्णन केले. 'रणजिरी निशिचर संहर्ते' याने लक्ष्मणाचे वैशिष्ट्य सांगितले. आता दोन चौपायांत रामचंद्रांचे वैशिष्ट्य सांगून नंतर पुढल्या दोन चौपायांत लक्ष्मणाची माहिती सांगतील.

हिं. *। स्याम गात कल कंज बिलोचन । जो मारीच सुभुज मद मोचन ।।५ ।।*
। कौसल्या सुत सो सुख खानि । नामु रामु धनु सायक पानी ।।६ ।।
। गौर किसोर बेष बर काछें । कर सर चाप राम के पाछें ।।७ ।।
। लछिमनु नामु राम लघु भ्राता । सुनु सखि तासु सुमित्रा माता ।।८ ।।

म. । श्याम-गात्र कल कंज विलोचन । जो मारीच सुभुज मद मोचन ॥५॥
। तो कौसल्या सुत सुख खाणी । नाम राम धनुसायक-पाणी ॥६॥
। गौर किशोर वेष वर धारी । करिं शरचाप राम-अनुसारी ॥७॥
। लक्ष्मण नाम रामलघु-भाई । सखे, सुमित्रा त्याची आई ॥८॥

अर्थ : ज्याचे शरीर श्यामवर्णाचे आहे; नेत्र सुंदर कमळासारखे आहेत; जो मारीच व सुबाहु यांचा मद उतरविणारा तो सर्व सुखाची खाण असून कौसल्येचा पुत्र आहे. त्याच्या हातात धनुष्य बाण आहेत; त्याचे नाव राम आहे ॥५-६॥ गौरवर्णाचा, किशोर वयाचा, सुंदर वेष धारण केलेला, हातात शरचाप असलेला व रामाच्या मागे चालणारा जो आहे तो रामचंद्राचा धाकटा भाऊ आहे. त्याचे नाव लक्ष्मण असून सखी! त्याची आई सुमित्रा आहे(ऐकलंस का सखी!) ॥७-८)

टीका चौ. ५-६(१) मागे जे वर्णन केले ते सांगून होईपर्यंत दोघे बंधू पुढे सरकले असल्याने बोट दाखवून कळण्यासारखे नाही. पाठमोरे दिसत आहेत म्हणून शरीराच्या लक्षणांवरून सांगण्यास प्रारंभ करते. पहिल्या चरणात शृंगाररसाचे, दुसऱ्यात वीररसाचे व पुढील चौपाईत शांत व वीररसाचे वर्णन आहे; म्हणजे शृंगार, वीर व शांत या तीन रसांचे अद्भुत मिश्रण आहे व ते प्रारंभापासूनच आहे. (क) मारीच - मदमोचन इतर निशाचरांचा उल्लेख करताना मारले, संहार केला असे म्हटले; पण मारीचास ठार मारला नसल्यामुळे 'मारीच मदमोचन' म्हटले ते योग्यच आहे. मारीच सुबाहूंना आपल्या बळाचा फार मद, गर्व होता हे सुचविले; ते अजिंक्यच झाले होते. मारीचाचा मद गेला इतकेच नव्हे तर त्याला जिकडे तिकडे रामलक्ष्मणच दिसू लागले व तो रामभक्त बनला. (अरण्य कां २५ ।३ पासून दो. २६ अखेर पहा) सुबाहूला मारला असा अर्थ पूर्वसंदर्भानुसार घेतला पाहिजे. प्रेमविवश झाल्यामुळे वर्णनात तुटकपणा येणे साहजिक आहे. खिडकीतून पाहता रामचंद्रांच्या मागे लक्ष्मण दिसले म्हणून आता त्यांचे वर्णन करते.

चौ. ७-८(१) (काछे = धारण केलेले) रामचंद्रांच्या वेषाचे वर्णन केले नाही; ते लक्ष्मणाच्या वेषावरून समजण्यासारखे आहे. (क) किशोर - याने सुचविले की लक्ष्मण रामापेक्षा बरेच लहान दिसत होते. 'करिं शरचाप' व 'धनुसायकपाणी' यांचा अर्थ एकच असला तरी धनुसायकपाणी हे शब्द अधिक ओजस्वी आहेत. या भेदाने सुचविले की राम लक्ष्मणापेक्षा अधिक शौर्यवीर्य बलसंपन्न आहेत. लक्ष्मणाच्या वर्णनात शान्तरसाचे वर्णन नाही. शृंगार व वीर रसांचे मिश्रण आहेच पण रामानुगास शोभेल असेच आहे. आता दोघांचे सामान्य वर्णन करून ही युवती उपसंहार करते.

हिं.दो. । बिप्रकाज करि बंधु दोउ मग मुनिबधू उधारि ॥
। आए देखन चापमख सुनि हरषीं सब नारि ॥२२१॥

म.दो. ॥ करुनि विप्रहित बंधु युग पथिं मुनि वधू तरून ॥
॥ आले बघण्या चापमख त्या हर्षित ऐकून ॥२२१॥

अर्थ : (या प्रमाणे) या दोन भावांनी विप्राचे हित (कार्य, मखरक्षण) केले व (इकडे येताना) वाटेत (पथिं=मग) रामाने मुनिस्त्रीचा उद्धार केला व (हे दोघे) धनुर्यज्ञ पाहण्यासाठी नगरात आले आहेत. हे ऐकून त्यांना (सर्व स्त्रियांना) हर्ष झाला ॥२२१ ॥

टीका दो.(१) ल.ठे. येथे विश्वामित्रांबद्दल पुन्हा विप्र शब्द वापरला. जे कार्य विश्वामित्रासारख्या प्रतिसृष्टिकर्त्या महामुनीला अशक्य झाले होते ते करून या दोघा क्षत्रियराजपुत्रांनी त्यांना उपकृत केले; यामुळे विश्वामित्राचे महत्व कमी झाले. व्यावहारिक नीतीचा धडा येथे पुन्हा शिकविला. परशुरामास विप्र, विप्र! मुनी! म्हटल्यामुळे क्रोध आला आहे हे पुढे दिसेलच. विप्राने क्षत्रियाचे उपकार घेऊ नये असे जे धर्म सांगतो ते एवढ्याचसाठी. परंतु येथे 'देव जोडे तरि करावा अधर्म' ही संतोक्ती आधारभूत आहे. सतीपरित्याग प्रकरणात व प्रस्तावनेत 'देव जोडे तरि करावा अधर्म' या प्रकरणात याचा विचार केला आहे. (२) वधू - उद्धरून = वधूद्धरून अहल्योद्धार एकट्या रामचंद्रांनीच केला आहे. म्हणून येथे पाठक्रमाने दोघांचा संबंध जोडल्यासारखा दिसत असला तरी पूर्व संदर्भानुसार अर्थक्रमालाच महत्व दिले पाहिजे. दोघांच्या प्रेमाला वश झाल्यामुळे या बोलणाऱ्या युवतीने अहल्योद्धाराचे श्रेय दोघांना दिले! (क) त्या = ज्यांना ही युवती हकीगत सांगत आहे त्या युवती (ख) हर्षित - हर्ष होण्याचे मुख्य कारण म्हणजे चापमखसमाप्तीपर्यंत तरी हे नगरात राहणारच आणि चापमखमंडपात व जाता येताना यांच्या दर्शनसुखाचा लाभ होणार असे वाटले. ज्यांनी मारींच, सुबाहूसारख्यांना मारले व जड शिळेला चेतन मुनिनारी केली ते शिवधनुष्य तोडू शकवील असेही वाटले. ही हर्षाची कारणे पुढील सखींच्या मुखाने बाहेर पडत आहेत. येथपर्यंत तिघीजणी बोलल्या

हिं. । देखि राम छबि कोउ एक कहई । जोगु जानकिहि यह बरु अहई ॥१ ॥
। जौं सखि इन्हहि देख नरनाहू । पन परिहरि हठि करइ बिबाहू ॥२ ॥
। कोउ कह कोउ कह ए भूपति पहिचाने । मुनि समेत सादर सनमाने ॥३ ॥
। सखि परंतु पनु राउ न तजई । बिधि बस हठि अबिबेकहि भजई ॥४॥

म. । बघुनि राम छबि एक म्हणाली । योग्य जानकिस हा वर आली! ॥१ ॥
। जर सखि यां पाहिल नरनाहो । हटें त्यजुनि पण करिल विवाहो ॥२ ॥
। अपर वदे यां नृपें जाणिले । मुनि सह सादर बहुत मानिले ॥३ ॥
। सखि! परंतु पण नृप ना त्यजतो । विधिवश हटि अविवेका भजतो ॥४ ॥

अर्थ : रामरूप पाहून कोणी एक (चौथी) म्हणाली की सखी! (आली!) हा वर अगदी जानकी जोगा (जोगु = जोगा, योग्य = अनुरूप) आहे ॥१ ॥ जर हे नरनाथाच्या दृष्टीस पडले तर (तो) हट्टाने आपला पण सोडून देऊन (यांच्याशी जानकीचा) विवाह करील ॥२ ॥ आणखी कोणी (युवती)म्हणाली की राजाने यांना जाणले (पाहिले) आहेत व मुनीबरोबर यांचा सुद्धा त्याने आदर सन्मान केला आहे ॥३ ॥ तरी सुद्धा राजा आपला

पण सोडीत नाही व प्रारब्धवशात हट्टाने अविवेकाचा आश्रय करीत आहे (अविचारीपणाने वागत आहे) ॥४॥

टीका चौ. १-२(१) ल.ठे. आतापर्यंत तीन ठिकाणी झालेल्या चर्चेचा येथे उल्लेख केला. यातील सर्व गोष्टींची चर्चा जरी घरोघरी होत असली तरी पुनरुक्ती टाळण्यासाठी त्यातील तेवढेच सांगणे योग्य असल्याने तसे केले जात आहे. ही सर्व चर्चा एकाच ठिकाणी झाली नाही हे 'बंधू जाति जिथें जिथें तेथे परमानंद' (२२३) यावरून व दोघे बंधू नगर बघत बघत पूर्व दिशेकडे असलेल्या चापमखशाळेपर्यंत गेले आहेत, यावरून अगदी स्पष्ट आहे. (२) ही तिसऱ्या ठिकाणची चर्चा आहे व येथे दोन युवती बोलल्या आहेत. पहिली रस्त्याने जाणाऱ्या रामाकडे बोट दाखवून बोलत आहे म्हणून 'हा वर' असे म्हणाली. या स्त्रीच्या वचनावरून व पुढील इतरांच्या अशाच भावनांवरून सिद्ध होते की हा कुमार आपणास पती मिळावा असे कोणासही वाटले नाही. 'धर्मशील सुंदर नारी' असे जे म्हटले ते यथार्थ आहे. (क) सुंदरतेला सुंदर करणारी सीता आहे व रामचंद्रासारखा पुरुष त्रैलोक्यांत नाही आणि 'सावळा वर बरा गौर वधुला' म्हणून रामच जानकीला योग्य अनुरूप वर आहे असे म्हणाली. बाकी सर्व बाबीत लक्ष्मणही योग्य आहेतच. दशरथासारखा पिता, रघुवंश, रविवंशाची परंपरा, सार्वभौम राजाचे ज्येष्ठपुत्र, मारीच सुबाहूंचा गर्वपरिहार सहज करण्यासारखे शौर्य, वीर्य, धैर्य, तेज, बल, पराक्रम, इत्यादी सर्व गोष्टींनी अगदी अनुरूप आहेत. 'कन्या वरयते रूपं माता वित्तं पिता श्रुतं। बांधवाः कुलमिच्छन्ति मिष्टान्नमितरे जनाः' (सुभा.) या सर्वांच्या अभिलाषा अपेक्षेपेक्षा अनंतपटींनी पूर्ण होण्यासारख्या आहेतच. आली = आलि! सखी! (३) जनकराजाने यांना पाहिले आहेत, परिचय झाला आहे. हे या युवतीला अजून कळलेले नाही म्हणून ती असे म्हणाली. भाव हा की रूप ऐश्वर्यादी सर्व बाबतीत अनुरूप असला हा वर तरी पुरारि कोदंडभंग यांच्याकडून होणे शक्य नाही व असा सर्वपरीनी अनुरूप अलौकिक वर घरी चालून आला असता कोणता प्रेमळ बाप आपली त्रैलोक्यसुंदर कन्या त्याला देणार नाही। अशा जावयापुढे पणाची किंमत ती काय? असे हिला वाटत आहे. आपल्या अंतःकरणाच्या भावनेला अनुकूल असेच अनुमान प्रेमळ शुद्धहृदयी व्यक्ती करीत असतात; प्रतिकूल तर्क, कल्पना करीत नाहीत. (क) हटें - हट्टाने, प्रतिज्ञाभंगाचा दोष पत्करून, इतर राजे काय म्हणतील व पुढे काय होईल याचा विचार न करता तो रामजानकी विवाह करील; कारण की तसे न केल्यास तो अनादर पात्र होईल. (ख) ही युवती रामाबद्दल बहुवचन व जनकराजाबद्दल एकवचन वापरीत आहे हे ध्यानात घेण्यासारखे आहे. जनकासारख्या विश्वविश्रुत आपल्या राजापेक्षा तिला रामाबद्दल अधिक आदर वाटत आहे. हे याने सिद्ध झाले. हे ऐकल्यावर जिला यापूर्वीच्या घटना माहीत आहेत अशी एक (पाचवी) तरुणी म्हणते -

चौ. ३-४(१) ही पाचवी युवती थोडी उतावीळ स्वभावाची व अधिक भावनावश होणारी दिसते. रामचंद्राचा व जनकराजाचा परिचय होऊन ५-६ तास झाले असतील फार तर. जनकाच्या मनात पण रद्द करून जानकी रघुवीरास देण्याचा विचार आला आहे असे मानले तरी विश्वामित्र आज त्यांचे पालक आहेत; त्यांच्याशी विचार विनिमय करून दशरथ राजांची संमती मिळविल्याशिवाय पण रद्द केल्याची दवंडी कशी पिटविता येईल! तथापी या युवतीचे संकल्प

सत्य आहेत हे मात्र खरे. हिच्या विचारांवरून इतके निश्चित होते की जनकपुरीतील तरुण स्त्रियांचे मत या बाबतीत असे आहे. जनकासारख्या धर्मज्ञ, धर्मशील, नीतिज्ञ, परम ज्ञानी, विरागी, व्यवहारकुशल, विश्वविश्रुत राजाला त्याच्याच राजधानीतील एक स्त्री अविवेकी, अविचारी म्हणत आहे! हा सीताराम प्रेमाचा प्रभाव आहे! खरेच आहे. जानकीरूपी प्रेमभक्तीची विमलज्ञानरूपी रामाला जोड मिळवून देणे हाच परमविवेक आहे! ॥भक्तिविण ज्ञान लवणान्न भोजन। भक्तीज्ञानहीन अळणी अन्न॥ (प्रज्ञा.) (क) या युवतीच्या मतासारखेच सर्व सुविचारी पुरुषांचे व वृद्धांचे मत आहे. जनकाची पट्टराणी सुनयना सुद्धा असेच म्हणणार आहे. 'अतिस्नेहः पापशंकि' हेच खरे. ती युवती म्हणते एखाद्या धटिंगणाने, राक्षसाने पण पुरा केला तर सीतेला काय सुख होणार व स्वतःस किती पश्चात्ताप होईल याचा विचार राजाने करावयास पाहिजे होता! हे हिचे उद्गार वात्सल्य प्रेमाच्या अधीरतेचे आहेत. (ख) विधिवश हटि अविवेका भजतो - आपला राजा परमविवेकी आहे खरा पण प्रारब्धाने त्याची बुद्धी फिरून तो हटी (हट्टी) बनला आहे. भाव हा की एवढा विवेकी असून जानकीचा पिता असून, ज्या अर्थी हट्ट सोडत नाही व आम्हा अबलांना सुद्धा जे कळते तेही त्यास कळत नाहीसे झाले आहे त्या अर्थी हा सगळा प्रारब्धाचा खेळ आहे असे म्हणणे भाग आहे. आता विधी प्रारब्ध पुढे आल्यामुळे त्यांच्यातीलच कोणी एक आशावादी युवती समाधान करण्याचा प्रयत्न करते.

हिं. । कोउ कह जौं भल अहइ बिधाता । सब कहँ सुनिअ उचित फल दाता ॥५॥
। तौ जानकिहि मिलिहि बरु एहू । नाहिं न आलि इहाँ संदेहू ॥६॥
। जौं बिधि बस अस बनै सँजोगू । तौ कृतकृत्य होइ सब लोगू ॥७॥
। सखि हमरें आरति अति तातें । कबहुँक ए आवहिं एहि नातें ॥८॥

म. । कोणि म्हणे जर भला विधाता । सकलां म्हणति, उचित फल दाता ॥५॥
। मिळे जानकिस तर वर हाही । आलि! यांत संदेहचि नाहीं ॥६॥
। दैवें हा येईल योग जर । होतिल सब कृतकृत्य लोक तर ॥७॥
। कारण अशि अति आर्ति अम्हांतें । कधिं तरि यां आणिल हें नातें ॥८॥

अर्थ : कोणी एक (साहवी) तरुणी म्हणाली की विधाता जर चांगला आहे व तो सर्वांना आपापल्या कर्मांचे योग्य फळ देतो असे म्हणतात ॥५॥ तर जानकीला हाच वर मिळेल. सखी! यात जरा सुद्धा संदेह (संशय, शंका) नाही ॥६॥ सुदैवाने हा योग जर (जुळून) आला तर सर्वच लोक कृतकृत्य होतील ॥७॥ आम्हांला अशी अत्यंत आर्ती वाटते याचे कारण इतकेच की हे नाते यांना पुन्हा केव्हा तरी (येथे) आणील (या नात्यामुळे हे पुन्हा केव्हातरी येतील) ॥८॥

टीका - चौ. ५-६;(१) जर भला विधाता - ही साहवी युवती बोलत आहे. प्रारब्धकर्माला प्रेरणा देणारा विधाता आहे; आणि जनकराजा व जानकी यांनी वाईट कर्म केलेले नाही अशी खात्री वाटते; म्हणून म्हणते की राजाने जरी प्रारब्धवश होऊन हट्ट सोडला नाही तरी सत्कर्मांचे अनुकूल, सुखमय फळ व असत्कर्मांचे प्रतिकूल, दुःखमय फळ पदरांत टाकणारा विधाता आहे

असे म्हणतात. वेदपुराण संत म्हणतात. शिवाय विधाता चांगला भला आहे. तो पक्षपाती, क्रूर, निठुर, निर्दय, लहरी नाही असेही म्हणतात; हे जर खरे असेल (आहे असा दृढ विश्वास आहे) तर रामचंद्र जरी अगदी कोमल, किशोर दिसत असले तरी असा काही सुयोग जुळून येईल की रामचंद्र त्या धनुष्याचे तुकडे करतील व जानकीला हाच वर मिळेल. (२) संदेह नसण्याला दोन गोष्टी आधारभूत आहेत. विधाता चांगला आहे ही एक गोष्ट आणि पुण्यपयोनिधी दोन्ही नृप (जनक, दशरथ) राजा आपला पण सोडील की नाही सांगवत नाही; पण जानकीला हाच वर मिळेल यात संदेह बाळगण्याचे कारण नाही. अगदी नक्की मिळणारच.

चौ. ७-८ (१) दैवें हा येईल योग जर - सुदैवाने असा योग जुळून येईल अशी खात्री वाटते; व जर हा योग जुळून आला तर सर्वच लोक कृतकृत्य होतील. भाव हा की रामजानकीविवाह व्हावा अशी सर्व लोकांचीच (पुरुषांची सुद्धा) तीव्र लालसा आहे; ती पूर्ण झाली म्हणजे सगळ्यांनाच कृतकृत्यता वाटेल. (क) हिंदीत 'लोगू' शब्द आहे. तो स्वर्गादी लोकवाचक मुळीच नाही. त्या अर्थाने हिंदीत लोक शब्द वापरलेला आहे. लोक शब्द विविधरूपात व समासात मिळून मानसात ९६ वेळा वापरला आहे; त्यात लोकमत व लोकमान्यता या दोन शब्दांत व २१९।१ मध्येच तो जनता, जनसमाज या अर्थाने वापरला आहे. (२।२५८ व २।१६१ टा. पहा) बाकी सर्व ठिकाणी लोक = स्वर्गादी लोक असा अर्थ आहे. लोग शब्द जनता, जनसमाज याच अर्थाने ११३ वेळा मानसात वापरला आहे (लोग, लोगू, लोगन्ह, लोगा, लोकु, लोगु, ही विविध रूपे आहेत)म्हणून येथे देव, नाग इत्यादींचे ग्रहण करणे मानसविरोधी असल्याने प्रमाद ठरेल. (ख) ल.ठे. राम, प्रभू, परमात्मा आहेत हे जनकपुरीतील स्त्रियांस किंवा पुरुषांसही माहीत नाही. हा विवाह होणार नाही असे मानले तरी या दोघाबंधूंच्या रूपमाधुरीचा आस्वाद पुरुष अयोध्येत जाऊन ही घेऊ शकतील; पण ते स्त्रियांना शक्य नाही म्हणून ही युवती म्हणते की -

(२) अति आर्ति अम्हांतें - अम्हांते = आम्हाला = स्त्रियांना व विशेष करून तरुण स्त्रियांना तर यांचे पुन्हा दर्शन घडणे अशक्य होईल. म्हणून आम्हाला अशी अत्यंत तळमळ (आर्ति) लागली आहे की रामजानकी विवाह व्हावा. म्हणजे मग या नात्यामुळे तरी यांना केव्हातरी या नगरीत यावेच लागेल. शिमगा, दिवाळी इत्यादी सणांना राजा आणीलच यांना आणि मग अनुपम सुखद रूपामृत आपणांस पान करण्यास सापडेल. स्त्रियांच्या तळमळीच्या वर्णनाचा आता उपसंहार करतात.

हिं.दो. । नाहिं त हमकहुँ सुनहु सखि इन्ह कर दरसनु दूरि ॥
॥ यह संघटु तब होइ जब पुन्य पुराकृत भूरि ॥२२२॥

म.दो. । ना तर सखि बघ आपणां यांचे दर्शन दूरिं ॥
॥ येइ सुयोग किं हा यदा पुण्य पुराकृत भूरि ॥२२२॥

अर्थ : नाही तर हे सखी! असे पहा की आपणांस यांचे दर्शन (पुन्हा) घडणे दुरापास्त

आहे. जेव्हा पूर्वजन्मीचे पुष्कळ पुण्य (गाठी) असेल तेव्हाच हा सुयोग जुळून यावयाचा ॥२२२॥

टीका दो. (१) आपणां - या नगरातील नारींना. अशाप्रकारचे लोचनसाफल्य व परमसुख प्राप्त होण्यास आणि ते वारंवार, काही नात्याच्या संबंधाने, प्रेमाने होण्यास पूर्वजन्मीचे अपार पुण्य पदरी पाहिजे. पुण्य आहे म्हणूनच आज यांचे दर्शन झाले 'पुण्यपुंज आम्ही गणुं तेही। जे बघती, बघतिल दिसलेही॥' (२।१२०।८) राम प्रभू भगवान आहेत हे जरी या युवतींना माहीत नाही तरी त्यांच्या मुखातून निघणारे शब्द सिद्धान्तस्त आहेत. याचे कारण त्यांचे हृदय शुद्ध आहे. विषयी, मलिन नाही. आता एक जण हिच्या मताला दुजोरा देईल व नंतर एक वास्तववादी आपले मत सांगेल.

हिं. । बोली अपर कहेहु सखि नीका। एहिं बिआह अति हित सबही का॥१॥
। कोउ कह संकर चाप कठोरा। ए स्यामल मृदु गात किसोरा॥२॥
। सबु असमंजस अहइ सयानी। यह सुनि अपर कहइ मृदु बानी॥३॥
। सखि इन्ह कहँ कोउ कोउ अस कहहीं। बड़ प्रभाउ देखत लघु अहहीं॥४॥

म. । म्हणे अपर कीं कथिलें समुचित। या विवाहिं सर्वांचें अति हित॥१॥
। कोणि म्हणे शिव-चाप कठोर। हे श्यामल मृदु-गात्र किशोर॥२॥
। सुज्ञे! सगळे दुर्घट गमतें।ऐकुनि अपर सखी मृदु वदते॥३॥
। कोणि कोणि सखि यां असं म्हणती॥ महा प्रभावी जरि लघु दिसती॥४॥

अर्थ : दुसरी एकजण (सातवी) म्हणाली की तू सांगितलेस ते योग्य आहे. या विवाहाने सर्वांचेच अति हित होणार आहे॥१॥ आणखी कोणी एक (आठवी) म्हणाली की शिवधनुष्य कठोर आहे व हे श्याम शरीराचे कोमलांग असून वयाने बालक आहेत. ॥२॥ म्हणून सूज्ञे, हे फार कठिण दिसते. हे तिचे भाषण ऐकून आणखी कोणी एक (नववी) म्हणाली की॥३॥ सखी! कोणी कोणी यांच्या विषयी असे म्हणतात की हे लहान दिसत असले तरी यांचा प्रभाव फार मोठा आहे (हे महा प्रभावी आहेत)॥४॥

टीका चौ. १(१) हे सातव्या युवतीचे भाषण आहे. (क) सर्वांचे अति हित – येथे काही टीकाकार सुरमुनी विप्र संत व पृथ्वी यांचा अंतर्भाव सर्वांत करतात. परंतु राम ब्रह्म, परमात्मा आहेत हे यांस अजून माहीत नाही म्हणून हा अर्थ 'सावधान चरित्र गान' करण्याचे लक्षण नाही. (१।३८।१) मागच्या दोह्यामध्ये स्त्री वर्गाच्या हिताचा विचार एकीने प्रगट केला त्याला ही दुजोरा देत आहे इतकेच.

चौ. २-४(१) मागील चौघींचे भाषण एकाच ठिकाणी झाले असे मानणे जरूर आहे कारण ती चर्चा परस्पर संबद्ध आहे. परंतु या आठवीचे भाषण तेथेच झाले असे मानणे उचित नाही. ही सुद्धा 'हे श्यामल' असे बोटाने दाखवून म्हणत आहे. रामलक्ष्मण मार्गाने चालले आहेत; एकाच

घरासमोर उभे राहून यांचे भाषण ऐकण्यास थांबलेले नाहीत. पहिल्या तिघींतील चर्चा घरोघरी चालूच आहे. सर्वांनीच प्रतिपादिले की 'वर सावळा जानकी जोगा' त्यावर एकाघरी ही वास्तव-वादी तरुणी शंकरचाप व राम यांची तुलना करून ठरविते की हा विवाह सर्वांच्या हिताचा असला तरी हे व्हावे कसे? या अशा अती कोमलांग बालकाला शिवचापभंग कसा करता येईल? (क) सूझे! यात व्यंग्य आहे की तू शाहणी, जाणती असून सुद्धा वस्तुस्थितीचा विचार न करता भावी सुखांचे मनोरे उभारू लागलीस! येथे हे दाखविले की आशावादीपणा सुखद, हितकारक असला तरी कुत्र्याचे शेपूट सरळ करण्याची आशा बाळगणे व प्रयत्न करणे अविवेकीपणाच ठरेल. व शेवटी निराशा व दुःखच होईल; म्हणून आशावादीपणा विवेकारूढ झालेला असावा. बेडकीने गाईएवढी मोठी होण्याची आशा बाळगणे दुराशा, दुःखद आशा होय. (२) आणखी एक (नववी) विवेकशील युवती सुचविते की तू प्रत्यक्ष प्रमाणावरच जास्त भिस्त ठेवलेली दिसते, त्यामुळे तुझे म्हणणेही एकांगीच आहे. प्रत्यक्ष प्रमाण पुष्कळ वेळा भ्रामक ठरते. जसे दिसते तसे असतेच असे नाही. 'अतिस्नेहः पापशंकी असल्याने तुला अशी शंका आली. पण 'तेजवंत लघु गणां न राणी ।।' असे सुनयनेच्या सखीने सांगितले आहे; तोच सिद्धांत येथे आहे. लहान असून प्रभाव फार मोठा आहे. म्हणून निराश होण्याचे कारण नाही. प्रभाव मोठा कसा हे ही नववी तरुणी पुढील चौपायांत सांगते.

हिं. । परसि जासु पद पंकज धूरी । तरी अहल्या कृत अघ भूरी ।।५ ।।
। सो कि रहिहि बिनु सिवधनु तोरें । यह प्रतीति परिहरिअ न भोरें ।।६ ।।
। जेहिं बिरंचि रचि सीय सँवारी । तेहिं स्यामल बरु रचेउ बिचारी ।।७ ।।
। तासु बचन सुनि सब हरषानीं । ऐसेइ होउ कहहिं मृदु बानीं ।।८ ।।

म. । यत्पद पंकज धूळ लागली । अति पापीण अहल्या तरली ।।५ ।।
। तो कि न तोडी शिवधनुला ही । त्यज न चुकुन विश्वास असा ही ।।६ ।।
। जो विरंचि रचि सीते सुंदर । तो सुविचारिं रची श्यामल वर ।।७ ।।
। श्रवुनि तिचे वच सकल हर्षल्या । घडो असेंच सकल मृदु वदल्या ।।८ ।।

अर्थ : ज्याच्या कमलासारख्या पायांची धूळ लागताच अती पापीण अशी अहल्या तरली ।।५ ।। तो काय शिवधनुष्याला मोडणार नाही (तोडीलच); म्हणून असा विश्वास चुकून सुद्धा सोडू नकोस ।।६ ।। ज्या विरंचीने सीतेची सुंदर रचना केली त्यानेच सुविचाराने या श्यामल वराची रचना (तिच्यासाठीच) केली आहे ।।७ ।। तिचे हे म्हणणे ऐकून सगळ्या जणी हर्षित झाल्या व मृदुस्वराने म्हणाल्या की असेच घडो. (तुझ्या तोंडात साखर पडो) ।।८ ।।

टीका चौ. ५-६(१) अति पापीण अहल्या - असे म्हणण्याचे कारण पहा - 'पतिवंचक परपति-रति करते । रवरव नर्कि कल्पशत पडते ।। क्षणिक सुखा जन्मांतरिं कोटी । दुःख न समजे ती अति खोटी ।। (३ ।५ ।१६-१७)' पतिवंचना व परपतिरति करणे हेच घोर पाप आहे अशी

जनकपुरीतील युवतींची सुद्धा दृढ भावना आहे हे येथे सुचविले. या अहल्योद्धार घटनेने दाखविले की हे लहान कोमल असले तरी यांच्यात अद्भुत दैवीसामर्थ्य आहे. म्हणून यांच्या कोमल शरीराकडे व किशोर वयाकडे बघून चिंता करण्याचे कारण नाही. असे अद्भुत दैवीसामर्थ्य ज्याच्या ठिकाणी आहे तो काय शिवधनुष्याचा भंग करणार नाही? करीलच करील. नवव्या स्त्रीच्या या भाषणाने सर्वांची निराशा व चिंता दूर झाली. सर्वांना आणखी धीर देण्यासाठी सुविचार प्रगट करते.

चौ. ७-८ (१) ब्रह्मदेवाने आपले सर्व रचनाकौशल्य एकत्रित करून व सर्व विश्वातील सौंदर्य एकवटून जी विशेष रचना केली ती आपली सीता होय! सीतेचे रूप (पुष्पवाटिकेत) पाहून राम रघुवीर मनात म्हणतात 'जणुं विरंचि निज पाटव साठवि। विरचुनि विश्वीं प्रगटुनि दाखवि' (१।२३०।८) आपले रचनाकौशल्य जगाला दाखविण्यासाठी हेतुपूर्वक निर्माण केलेल्या सीतेसाठी अगदी अनुरूप असा वर निर्माण केलेला असणारच. तसे त्याने केले नाही तर सीता निर्माण केल्याचे श्रम व्यर्थ जाऊन त्यालाच दुःख होणार; म्हणूनच त्याने सीतेसाठी जो अनुरूप वर निर्माण केला तोच हा सावळा दशरथपुत्र राम! ब्रह्मदेव काही अविचारी नाही की स्वतःवरच पश्चात्तापाची पाळी आपल्या हातांनीच आणील. तो सुविचारी आहे. त्याच्या प्रेरणेनेच हे आपल्या नगरीत अगदी ऐनवेळी आले आहेत.

(क) अशाच प्रकारचे विचार साहव्या युवतीने २२२व्या चौपायांत प्रगट केले आहेत. दो. २२१ मध्ये सुद्धा प्रभाव व अहल्योद्धाराची वार्ता ऐकल्यानंतर स्त्रियांना हर्ष झाला आहे. अहल्योद्धाराचा उल्लेख व सीतारामविवाह होणार हा निश्चय सुद्धा दोन ठिकाणी आहे. म्हणून ही चर्चा एकाच ठिकाणी झाली असे मानणे सदोष आहे. (ख) एकंदर नऊ जणी बोलल्या असता ही सर्व चर्चा अष्टसखी मधील आहे असे मानणे सदोष असलेली कपोल कल्पना आहे. त्यामुळे दुसरा अनर्थ असा होतो की ही सर्व चर्चा उरकेपर्यंत रामलक्ष्मण एकाच ठिकाणी उभे होते असे मानावे लागते; व इतर ठिकाणच्या नगरयुवतीना रामलक्ष्मणांच्या दर्शनाने काहीच वाटले नाही व त्यांनी काहीच चर्चा केली नाही, असा निष्कर्ष निघतो.

(२) सकल हर्षल्या - हे भाषण ऐकून सर्व स्त्रियांना हर्ष होणे अगदी स्वाभाविक आहे; कारण त्यांच्या सुखाशेच्या कोमल अंकुराला चांगलेच खतपाणी त्या भाषणात मिळाले. जिला निराशा वाटत होती ती सुद्धा आशावादी बनली; सर्वजणी म्हणाल्या की असेच होवो. (क) मृदुस्वराने बोलण्याचे कारण हेच की त्यांना हर्षातिरेकामुळे मोठ्याने बोलता येईना. या चार दोह्यांत नगरनारींच्या विशुद्ध प्रेमळ भावनांचे सुंदर चित्र दाखविले. आता या वर्णनाचा उपसंहार करतात.

हिं.दो. । हियँ हरषहिं बरषहिं सुमन सुमुखि सुलोचनि बृंद ॥
॥ जाहिं जहाँ जहँ बंधु दोउ तहँ तहँ परमानंद ॥२२३॥

म.दो. । हृदिं हर्षति वर्षति सुमन सुमुखि-सुलोचनि-वृंद ॥
॥ बंधू जाति जिथें जिथें तेथें परमानंद ॥२२३॥

अर्थ : जिथे जिथे हेदोघे बंधू जातात तिथे तिथे (याप्रमाणेच) सुंदर मुख व सुंदर नेत्र असलेल्या पुरवधू हृदयांत हर्षित होऊन सुमनांचा (फुलांचा व सु-मनांचा) वर्षाव करीत आहेत व तेथे तेथे परमानंद (लुटला जात) आहे. ।।२२३ ।।

टीका दो. (१) हृदिं हर्षति - आपला हर्ष हृदयांतच दाबून ठेवीत आहेत; कारण त्या धर्मशील आहेत व रस्त्यावरील घरांच्या खिडक्यांतून बघत आहेत. (क) सुमन व सुलोचन शब्दात श्लेष आहे. भाव हा की सुंदर स्त्रियांचे सुंदर नेत्र व त्यांची शुद्ध मने यांची या बंधूंवर सारखी वृष्टी होत आहे. एकाच वेळी अनेक तरुणींची नेत्ररूपी कमळे रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंच्या खिडक्यांतून यांच्यावर वर्षत आहेत. 'जिथ मृगशावक नयनिं बिलोकी। वर्षि कमल सित पंक्ति तिथें की।।' (२३२।२) प्रथम नेत्रकमलांचा वर्षाव होतो व नंतर त्या प्रत्येकीचा मनमधुप रामरूप मकरंदपान करण्यास त्यांच्यावर उडी घेतो. 'नयन सुखद जगचित्त चोर' (२) विदेह जनकराजा जसे ब्रह्मनंदाचा त्याग करून परमानंदात = रामप्रेमभक्तीच्या आनंदात मग्न झाले. तशाच नगरयुवती सुद्धा रामलक्ष्मणांच्या दर्शनाने परमानंदात बुड्या मारू लागल्या. 'यथा राजा तथा प्रजाः' हे खरे झाले. विदेहाने राम ब्रह्म हे जाणले व नगरनारींना हे मर्म माहीत नाही तरी परिणाम सारखाच! हे केवळ रामकृपेचे फळ आहे.

(३) पुष्पवृष्टि करणे हे आदर सन्मान करण्याचे एक साधन आहे; असे असता या बंधूंचा मार्ग कोमल करण्यासाठी, आपल्याकडे त्यांचे लक्ष वेधले जावे म्हणून, उद्या पुष्पवाटिकेत या असे सुचविण्यासाठी पुष्पवृष्टी केली वगैरे टीकाकारांनी काढलेले भाव क्लिष्ट, कपोलकल्पित, विसंगत, निराधार व हास्यास्पद आहेत, असेच वाचकांस वाटेल. (क) पैसे, पेढे, शेंगा, वस्त्रे उधळण्याची सुद्धा पद्धत होती व आहे; पण तसे केल्यास यांच्या कोमल शरीरांना इजा होईल म्हणून कुसुमांहून मृदू असणाऱ्यांवर वर्षाव करण्यास फुलांपेक्षा मृदू दृश्यपदार्थच मिळणे शक्य नसल्याने त्यांनी पुष्पवृष्टि केली. पण समाधान झाले नाही म्हणून आपल्या अतिप्रेमळ व अति कोमल सु-मनांची वृष्टी केली तेव्हा त्यांस परमानंद झाला. (ख) सर्व ठिकाणच्या सर्व स्त्रियांतील चर्चेचे वर्णन करणे शक्य नसल्याने काही ठिकाणच्या चर्चेचे वर्णन करून या वर्णनाचा उपसंहार परमानंदात केला. आता चापमखशाला व नगरबालके यांचे वर्णन दोन दोह्यांत करतील.

हिं । *पुर पूरब दिसि गे दोउ भाई। जहँ धनुमख हित भूमि बनाई।।१।।*
। अति बिस्तार चारु गच ढारी। बिमल बेदिका रुचिर सँवारी।।२।।
। चहुँ दिसि कंचन मंच बिसाला। रचे जहाँ बैठहिं महिपाला।।३।।
। तेहि पाछें समीप चहुँ पासा। अपर मंच मंडली बिलासा।।४।।

म. *। जाति बंधु पुर-पूर्वदिशेला। जिथे धनुर्मख मंडप केला।।१।।*
। अति विस्तृत वर फरशि बसविली। विमल वेदिका रुचिर सजविली।।२।।
। भंवति कनक-मंचां सुविशालां। निर्मित बसावया महिपालां।।३।।
। भोंवति मार्गे निकट तयां अति। अपर मंच मंडलें विराजति।।४।।

अर्थ : जनकपुरीच्या पूर्व दिशेला, जेथे धनुर्यज्ञासाठी रंगभूमी (रंगमंडप) बनविली होती तेथे दोघे बंधू (रामलक्ष्मण) गेले. (जाते झाले) ॥१॥ जी जागा अती विस्तृत असून जमिनीवर सुंदर पक्की फर्शी बसविली आहे व (तिथेच) एक सुंदर विमल वेदिका (वेदी) तयार केलेली आहे ॥२॥ त्या वेदीच्या सभोवती (चारी बाजूंस) कनकाचे अती विशाल मंच (कोच) तयार केले आहेत ते राजे लोकांना बसण्यासाठी आहेत ॥३॥ त्यांच्या मागे अगदी जवळच कोचांची दुसरी मंडले शोभत आहेत ॥४॥ (नाट्यगृहांतील गॅलरीप्रमाणे रचना आहे. वेदी धनुष्याची पेटी ठेवण्यासाठी आहे).

टीका चौ. १-४ (१) जाति बंधु पुर पूर्व दिशेला - नगराच्या पूर्व दिशेस गेले; यावरून ठरले की पश्चिमेकडून आले. (क) धनुर्मखमंडप चापमखशाला रंगभूमी, रंगभवनी इत्यादी शब्द या यज्ञमंडपालाच वापरले आहेत. (ख) मध्यभागी एका बाजूस विधिपूर्वक एक वेदी (ओटा) बनविली आहे; तिच्यावर भवधनुष्याचा पेटारा ठेवला जाईल. (ग) त्या वेदीच्या आजूबाजूस राजेलोकांना बसण्यासाठी सुवर्णमंच (कोच) तयार केले आहेत. खालची जमीन चारी दिशांना चढती आहे; हेतू हा की मधले धनुष्य व धनुष्य उचलणारा महावीर सर्वांस दिसावा. खालच्या जमिनीवर सुंदर पक्की फर्शी बसवली आहे; हेतू हा की जाणाऱ्या येणाऱ्यांच्या पायांनी तेथे धूळ पडू नये व रोजच्या रोज जमीन पाण्याने धुऊन स्वच्छ करता यावी. वाल्मीकीप्रमाणे — धनुर्भंगाचा प्रयत्न कित्येक दिवस आधीपासूनच चालू होता. (घ) राजेलोकांच्या मंचमंडलांच्या मागे अगदी जवळच दुसरी मंचमंडले एका मागे एक अशी केली आहेत. या रंगभूमीचे चित्र पडद्यावर काढण्यासारखे आहे. याचेच पुढे वर्णन करतात.

हिं. । कछुक ऊँचि सब भाँति सुहाई । बैठहिं नगर लोग जहँ जाई ॥५॥
। तिन्ह के निकट बिसाल सुहाए । धवल धाम बहुबरन बनाए ॥६॥
। जहँ बैठे देखहिं सब नारी । जथा जोगु निज कुल अनुहारी ॥७॥
। पुर बालक कहि कहि मृदु बचना । सादर प्रभुहि देखावहिं रचना ॥८॥

म. । उंच कांहिशीं विविधा सुंदर । बसतिल पुरजन येतां ज्यांवर ॥५॥
। त्यांचे निकट विशाल सुशोभित । धवल धाम बहुवर्णी निर्मित ॥६॥
। जिथें बसुनि बघतिल पुर-नारी । यथायोग्य निज कुल अनुसारी ॥७॥
। पुरबालक अति मृदु मृदु वचनें । प्रभुस दाखविति सादर रचने ॥८॥

अर्थ : (राजेलोकांच्या आसनांच्या मागची ही मंचमंडले) एकापेक्षा एक किंचित उंच व नाना प्रकारे सुंदर आहेत; यावर नगरातील पुरुषवर्ग येऊन बसले. (पुरपुरुषांसाठी या जागा आहेत(॥५॥ यांच्या जवळच (मागल्या बाजूस) विशाल व सुशोभित अशी चुनेगच्ची सदने निर्माण केली असून ती नाना वर्णांची (रंगांची) आहेत ॥६॥ या जागी नगरांतील नारी आपापल्या कुळानुसार यथायोग्य ठिकाणी बसून धनुर्यज्ञाचे कार्य पाहतील ॥७॥ नगरांतील मुले गोड गोड शब्दांनी पुन:पुन्हा सांगून सर्व रचना आदराने दाखवीत आहेत ॥८॥

टीका चौ. ५-८(१) या वर्णनात तु.दासांच्या गृह, रंगभूमी, इत्यादींच्या रचनाचातुर्याचा सुंदर नमुना तर पहावयास मिळतोच, पण भारतीय सभ्यतेचा सुंदर नमुनाही दृष्टीस पडतो. पडद्याची चाल भारतीय सभ्यतेतील नसून मोगल बादशहांच्या संगतीचा परिणाम आहे असे कोणी म्हणतात पण ते सत्य नाही. वा.रा. मधे पडद्याच्या चालीचा (क्षत्रियांस) स्पष्ट उल्लेख आहे. 'तद्देशीय रीतिरिवाज' या प्रस्तावनेतील प्रकरणात आधार पहावेत. स्त्रिया व पुरुष यांनी एकत्र एकमेकांस खेटून बसण्याची प्रचलित पद्धती सुद्धा भारतीय आर्यांची नाही. येथे स्त्रियांच्यासाठी निराळी घरेच निर्माण केली आहेत. म्हणजे त्यांचे मुखावलोकन पुरुषांस होणार नाही अशी रचना केली आहे. वात सुद्धा उत्तम, मध्यम, नीच, लघु हा विचार व कुल विचार (ब्रह्मकुळ, क्षत्रियकुळ, वैश्यकुळ) केलेलाच आहे. नगरलोकांच्या जागांच्या वर्णनात यथाधिकाराचा उल्लेख नसला तरी स्त्रियांच्या वर्णनात तो आहे म्हणून ते वर्णन पुरुषांना सुद्धा लागू आहे. याचा प्रत्यक्ष पुरावा पहा . 'त्वरे निकट लोकां (लोगन्ह)सब जावें। उचितासनि सकलां बसवावें' (१।२४०।८) अशी राजाज्ञा होताच (सेवकांनी) 'त्यांनि नम्र मृदु बोलुनी बैसविले नर नारि। उत्तम मध्यम नीच लघु, स्थळिं निज पदानुसारिं ।। (२४०)' यावरून हे ठरले की सर्वत्र समबुद्धी असणाऱ्या विदेही जनकाने बाह्यभेद मानला आहे व त्याचे परिपालन सेवकांकडून करविले आहे. व्यावहारिक, सामाजिक व शास्त्रीय भेदानुसार निरनिराळ्या लोकांकरता भिन्न भिन्न जागा आधीच निर्माण करवून ठेविल्या आहेत. 'पण्डिताः समदर्शिनः' हे गीतावचन कसे आचरावयाचे हे यावरून ठरवावे. विदेही जनकराजा समदर्शी साम्यवादी नव्हते असे कोणीही म्हणणार नाही. अशा व्यावहारिक व शास्त्रीय (धार्मिक) वैषम्याचे पालन येथून पुढे अनेक ठिकाणी केलेले दिसेल. भारतीय साम्यवाद कसा आहे हे शिकण्यास तु.मानस आदर्श ग्रंथ आहे.

(२) पुरुष बसण्याच्या मंचांच्या रांगा अशा बनविल्या आहेत की पुढील रांगेत बसणाराचे डोके मागल्या रांगेतील लोकांच्या दृष्टीच्या आड येऊ नये. अधिकारानुसार बसण्याच्या जागा पुढे मागे खाली वर असल्या तरी सर्व जागा सारख्याच सुंदर आहेत व कोणालाही पाहण्यात काही आडथळा येण्यासारखा नाही ही समता आहेच.

(३) नगरातील सर्व प्रजेत अत्यंत भाग्यवान जर कोणी असतील तर रामलक्ष्मणांच्या पाठोपाठ आलेली मुले आहेत. त्यांना संगती पुष्कळ वेळ मिळाली. प्रभूच्या बरोबर चालत येणे, उभयबंधूंशी प्रेमाने बोलणे, त्यांचे भाषण ऐकणे इत्यादी भाग्य यांनाच लाभले. स्पर्श करण्याचे परमभाग्य सर्वांच्या आधी, इच्छानुसार यांनाच लाभणार आहे. (क) कहि कहि = पुनः पुन्हा सांगून; हा भाव अनुवादात मृदु मृदु याद्विरुक्तीने दाखविला आहे. (ख) प्रभु - सर्व समर्थ, सर्वज्ञ असून, मुले दाखवतील त्याप्रमाणे, ते या रंगभूमीतील रचना पहात आहेत! हे त्या बालकांच्या निर्हेतुक सहज प्रेमाचे फळ आहे! असे का करीत आहेत ते सांगतात -

हिं. दो. । सब सिसु एहिमिस प्रेम बस परसि मनोहर गात ।।
।। तनु पुलकहिं अति हरष हियँ देखि देखि दोउ भ्रात ।।२२४।।

म.दो. । प्रेम विवश शिशु या मिषें स्पर्शति मनहर गात्र ।।
।। पुलकति बंधुंस बघबघुनि हृदयें प्रमोद - पात्र ।।२२४।।

अर्थ : सर्व पुरबालके प्रेमाला विशेष वश झाली असून या (रंगभूमी रचना दाखविण्याच्या) निमित्ताने (मिसें – मिषाने) दोघांच्या मनोहर गात्रांस स्पर्श करीत आहेत; व दोघा भावांकडे पुनः पुन्हा पाहून त्यांच्या अंगावर रोमांच उठत आहेत व हृदये प्रमोदाने (हर्षाने) भरली आहेत ।।दो.२२४)

टीका - (१) नगरांतील रस्त्यांनी रामलक्ष्मणांच्या बरोबर जात असता मोठ्यामाणसांच्या गर्दीमुळे या मुलांना आपल्या जिज्ञासा दाबून ठेवाव्या लागल्या होत्या. या मुलांनीच दोघांना रंगभूमीचा रस्ता दाखविला असेल. नगराच्या बाहेर रंगभूमी जवळ येताच त्यांचा मार्ग मोकळा झाला. रामलक्ष्मणांचे अंग किती मऊ लुसलुसित दिसते, ते हाताला किती मऊ लागते, हा निळा वर्ण अंगाला लावलेला रंग आहे की काय? शरीरात इतके तेज कसले, यांच्या अंगाला सुगंध येतो तर अत्तर बित्तर लावले आहे की काय? हे कोण, कुठले, इत्यादी अनेक प्रश्नांचे समाधान करून घ्यावयाचे आहे. म्हणून रामा! चल मी तुला अमुक दाखवतो, लक्ष्मणा चलकी रे, मी तुला सगळं दाखवतो, मला माहीत आहे वगैरे वगैरे म्हणत कोणी हात धरावा, कोणी दंडाला तर कोणी मनगटाला, कोणी पीतांबराला तर कोणी धनुष्याला धरावे व आपल्या जिज्ञासा तृप्त करून घ्याव्या असा सपाटा सुरू झाला. आपल्या इच्छेप्रमाणे रामलक्ष्मण आले बघण्यास म्हणजे धन्यता वाटून व त्यांच्या अंगांच्या स्पर्शाच्या सुखाने हृदय हर्षाने भरून यावे व अंगावर रोमांच उभे रहावे व हे असे का होते हे न समजल्यामुळे त्यांच्या रमणीय मुखाकडे वारंवार पहात रहावे असा कार्यक्रम सुरू झाला. (क) येथे बालके शेकडो असणार व रामलक्ष्मण दोघेच त्यामुळे सर्वांच्या इच्छा पूर्ण करणे अशक्य वाटून बालांच्या निर्व्याज प्रेमाला वश होऊन, प्रभूंनी आपले ऐश्वर्य कृतीत उतरविले असेल, पण मर्म कोणाला कळू दिले नाही. हे सुचविण्यासाठीच मागल्या (८व्या) चौपाईत प्रभू शब्द घातलेला दिसतो. (ख) संत व भगवान यांना इतरांपेक्षा मुले प्रिय वाटतात; त्यांचे वेडेवाकडे प्रश्न व इतरांच्या दृष्टीने अपमानकारक, अनादरयुक्त भाषा या उभयांना गोड वाटते. बालकांबरोबर बालांप्रमाणे वागण्यात व त्यांच्या लहरी पुरविण्यात संत भगवंतांना आनंद वाटतो. आता बालकांच्या प्रेमाचे बक्षीस म्हणून राम काय करतात पहा -

हिं. । सिसु सब राम प्रेमबस जाने । प्रीति समेत निकेत बखाने ।।१ ।।
। निज निज रुचि सब लेहिं बोलाई । सहित सनेह जाहिं दोउ भाई ।।२ ।।
। राम देखावहिं अनुजहि रचना । कहि मृदु मधुर मनोहर बचना ।।३ ।।
। लव निमेष महुँ भुवन निकाया । रचइ जासु अनुसासन माया ।।४ ।।
। भगति हेतु सोइ दीन दयाला ।चितवत चकित धनुष मख शाला ।।५ ।।

म. । प्रेमविवश शिशु राम जाणती । निकेतांस सप्रीति वानती ।।१ ।।
। बोलावति सब जशि रुचि ज्यातें ।। स्नेहें जाती दोघे भ्राते ।।२ ।।
। राम दाखविति अनुजा रचने । वदुनि मधुर मृदु मनहर वचने ।।३ ।।
। लवनिमिषामधिं भुवन-निकायां।ज्याचे अनुशासनिं रचि माया ।।४ ।।
। दीन दयाळू भक्तीस्तव तो । चकित चापमख शाला बघतो ।।५ ।।

अर्थ : सर्व बालके प्रेमविवश झाली आहेत हे जाणून रामचंद्रांनी रंगभूमीतील स्थानांची प्रेमाने प्रशंसा केली ॥१॥ ज्याच्या त्याच्या आवडीप्रमाणे सर्व मुले रामलक्ष्मणांस बोलवीत आहेत; व त्यांच्या स्नेहामुळे दोघे भाऊ जात आहेत ॥२॥ (रंगभूमीची) सर्व रचना रामचंद्रांनी मृदु, मधुर व मनोहर वचने बोलून धाकट्या भावास दाखविली ॥३॥ ज्याच्या आज्ञेने माया अनेक भुवनांच्या समुदायांस लवनिमिषांत निर्माण करते तो दीन दयाळू भक्तीमुळे, चापमखशाळा चकित होऊन पहात आहे ॥४-५॥

टीका चौ. १-२; (१) प्रेमविवश शिशु, रामजाणती - आपल्यावर कोणाचे कसे किती प्रेम आहे हे राम जाणतात हे येथे स्पष्ट दाखविले. जे रामप्रेमवश झाले असतील त्यांच्या प्रेमाला रामही वश होतात. मग प्रेमवश होणाऱ्या व्यक्ती बाल असोत की वृद्ध असोत. 'प्रेमचि केवळ रामा प्यारे' ३।३५।४-६ पहा. 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्' (भ.गी.) हे येथे यथार्थ करून दाखविले. (क) निकेतांस सप्रीति वानती - बालकांस सुख व्हावे म्हणून त्यांनी दाखविलेल्या स्थानांची प्रीतीने प्रशंसा करू लागले. वा वा ! तुम्ही दाखविलेत म्हणून आम्हांला हे पाहण्यास सापडले किती सुंदर आहे! इत्यादी प्रकारे वाखाणू लागले. बालक प्रेमाने नेतात, प्रेमाने दाखवतात प्रेमाने किती बोलावतात तर राम प्रेमाने जातात, प्रेमाने पाहतात व प्रेमाने प्रशंसा करतात; सारांश राम शिशुप्रेमवश झाले आहेत.

(२) बोलवति सब - दोघे भ्राते - मागील आठव्या चौपाईत सांगितले की 'पुरबालक अति मृदु मृदु वचने। प्रमुख दाखविति सादर रचने' येथे सांगितले की सर्व मुले आपापल्या रुचीप्रमाणे बोलावतात. कोणी हाक मारून, कोणी हात धरून, कोणी गळ्यात, खांद्यावर हात टाकून, कोणी पीतांबराचे टोक धरून, कोणी हाताच्या खुणेने तर कोणी डोळ्यांनी खुणावून ज्यांनी ज्यांनी बोलावले तेथे त्यांच्या त्यांच्या रुचीप्रमाणे रामलक्ष्मण गेले. स्नेहाने गेले. अनेकरूप होऊन गेले पण मर्म कोणाला कळले नाही हे येथे ध्वनित केले. अन्यथा मुले पुष्कळ व ही एकच जोडी किती ठिकाणी जाणार! 'ज्या ज्या भावे जे अभिलाषिति। त्यांची रुची तशीतशि पुरविति' (२।२४४।२) 'राम सदा सेवक रुचि राखिति। वेद पुराण साधु सुर साक्षिति॥' (२।२१९।७) मुले तनुमन वचनाने रामप्रेमवश आहेत तर रामसुद्धा तनुमनवचनाने स्नेहवश झाले आहेत.

चौ. ३(१) राम दाखविति अनुजा रचने - मुलांनी रामलक्ष्मणांना सगळीकडे नेऊन सर्व रंगभूमीरचना दाखविली असता आता राम अनुजाला (लक्ष्मणाला) कां दाखवीत आहेत? नगर दाखवून आणतो असे विश्वामित्र गुरूंस सांगितले आहे ते खरे करीत आहेत; नाही तर दाखवून आणला असे म्हणता आले नसते; पाहून आला असे म्हणावे लागले असते हे एक कारण आहे. (क) अनेक मुले एकाच गोष्टीविषयी त्यांच्या त्यांच्या बुद्धीप्रमाणे अनेक प्रकारे सांगणार! त्यात परस्पर विरोध, काल्पनिक मिश्रण, अतिशयोक्ती, विसंगती इत्यादी असणारच व जनकराजांच्या सिंहासनाकडे बोट दाखवून म्हणाला असेल कोणी की ही आमच्यासाठी आहेत. अशा वर्णनामुळे लक्ष्मणाचा बुद्धीभेद होण्याचा संभव होता, म्हणून दाखवावे व सांगावे लागले.

(२) वदुनि मधुर मृदु मनहर वचनें - मुलांच्या भाषणांत फक्त प्रेम व मृदुपणा वर्णिला आहे. रामाचे शब्द मृदू, मधुर व मनोहर (मनहर) आहेत. मनहरण करणारे म्हणण्यात भाव हा की राम अनुजाशी बोलू लागले की त्यांच्या त्या मधुर आवाजाने इतर मुलांचे चित्त सुद्धा आकर्षित केले जाई व ती पण जवळ जमून शांतपणे ऐकत.

चौ. ४-५ (२) लवनिमिषामधिं - माया – सूचना येथे आधिदैविक दृश्य दाखवून ठेवून सावध करतात की राम लहान मुलात मुलांसारखे वागत असले तरी ते केवळ भक्तीवश झाल्या मुळे आहे. जगात अशी कोणती वस्तू आहे की ती पाहिली असता रामाला सुख होईल? 'आनंदा आनंदही दाते' ते स्वतःच आहेत. क्षणार्धात अनंत ब्रह्मांडे आपल्या मायेकडून निर्माण करविणारे ते आहेत; हे पाठका! प्रेक्षकादिकांनो! विसरू नका. राम असे परमऐश्वर्यपूर्ण, पूर्ण, स्वतंत्र असले तरी ते भक्तीतंत्र, भक्ततंत्र होतात हे लक्षात ठेवा. 'भक्तिस सानुकूल रघुराया' 'प्रिय रघुवीरा भक्तिच भारी' (७।११६।४). (क) सतीमोह प्रकरणातील विश्वरूपात अनंत ब्रह्मादी त्रिदेव ज्यांची सेवा, पूजा, प्रार्थनादी करीत आहेत तेच प्रभू भक्तीवश झाल्यामुळे आश्चर्यचकित होऊन धनुर्मखशाळा बघत आहेत. येथे प्रेमभक्तीचा प्रभाव दाखविला (ख) दीन दयाळू - भाव हा की या बालकांनी जप तपादी काही साधन केलेले नाही. राम भगवान आहेत हे सुद्धा माहीत नाही. ज्ञानवैराग्य नाही म्हणून हे साधनहीन, ज्ञानवैराग्यविहीन = दीन आहेत. पण प्रेम त्यांच्याजवळ आहे म्हणून त्यांच्यावर दया केली.

हिं. । कौतुक देखि चले गुरु पाहीं। जानि बिलंबु त्रास मन माहीं ॥६॥
। जासु त्रास डर कहुँ डर होई। भजन प्रभाउ देखावत सोई ॥७॥
। कहि बातें मृदु मधुर सुहाई। किए बिदा बालक बरिआई ॥८॥
म. । बघुनि कौतुका निघति गुरुकडे। उशिर जाहला भीति मनिं पडे ॥६॥
। भीतिस भिववी धाक जयाचा। तो प्रभाव दाखवि भजनाचा ॥७॥
। रुचिर मधुर मृदु बोलुन वचनां। बळे बालकां धाडिति सदनां ॥८॥

अर्थ : कौतुक पाहून गुरूकडे जाण्यास निघाले (परतले); पण उशीर झाला हे जाणून मनात भीती पडली - वाटली ॥६॥ ज्यांच्या धाकाने भयाला सुद्धा भय वाटते तेच भजनाचा प्रभाव दाखवीत आहेत! ॥७॥ मृदू, गोड व सुंदर भाषण करून मुलांना (मारून मुटकून) जबरदस्तीने घरी पाठवून दिले. (निरोप दिला) ॥८॥

टीका चौ. ६(१) कौतुक – कुतूहल, मजा, खेळ, अनंतब्रह्मांडाची रचना हा ज्यांच्या मायेचा खेळ आहे त्यांना त्या रंगभूमीची रचना एक कौतुकच वाटणार! बालकांचे बोलणे चालणे वगैरे सर्व गोष्टी कौतुकास्पदच वाटल्या. जे प्रेम हजारो वर्षे तप करणाऱ्या ज्ञानीमुनींच्या हृदयास स्पर्श सुद्धा करीत नाही ते येथील बालकांच्या ठिकाणी ओतप्रोत दिसले हेच खरे मुख्य कौतुक पाहिले. कौतुक = प्रशस्त, उत्सव, ख्यात, मंगल (अ.व्या.सु.) हे अर्थ सुद्धा येथे योग्य आहेत. (क) मुलांच्या प्रेमाला वश झाल्यामुळे वेळ केव्हा निघून गेला हे कळले सुद्धा नाही. पण त्यातून बाहेर पडताच दिसले की उशीर झाला आहे. भय हेच की गुरू रागावणार तर नाहीत ना? येथे

आपली भक्तपराधीनता दाखविली. 'अहंभक्तपराधीनो ह्यस्वतंत्र इव, द्विजाः' (भाग.) उशीर का झाला म्हणून गुरुमहाराज विचारतील, कदाचित रागावतील; नगर दाखवुनि - आणिन सत्वर (२०८।६) असे सांगून परवानगी मिळविली आहे त्यामुळे भीती वाटणे योग्यच आहे. 'सोंगा योग्य कि नटें नाचणें' (२।१२७।८) शिष्याचे सोंग घेतले आहे म्हणून त्याप्रमाणे वागून दाखविणे जरूर आहे. येथे शिष्य, पुत्र, पत्नी इत्यादींनी बोध घ्यावा.

चौ. ७(१) भीतिस भिववी धाक जयाचा - ज्यांच्या भयाने, धाकाने भयाला भय वाटते यात अत्युक्ति अलंकार आहे. काळाचेही अगस्तीनी असेच वर्णन केले आहे. 'माया तव तरु विशाल उंबर। अमित फळे ब्रह्मांडे त्यावर॥ भक्षक कठिण कराल तयां जो। काळ सदातव भीत भया तो॥' (३।१३।६-८) 'भीषा अस्मात् वातः पवते। भीषा उदेति सूर्यः। भीषा अस्मात् अग्निश्च इन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः' (तै.उ.) भयाला सुद्धा प्रभूचे भय वाटले. प्रभू ज्याच्यावर कृपा करतात त्याच्या जवळ जाण्यास सुद्धा भयाला भय वाटते हे अगदी खरे आहे. तो पूर्ण निर्भय होतो. तेच प्रभू विश्वामित्राला भीत आहेत; हा केवळ भजनाचा, भक्तीचा प्रभाव आहे. हा भक्तीचा प्रभाव दाखविण्यासाठीच भीतीचे नाट्य दाखविले जात आहे.

चौ. ८(१) मुलांशी मृदु, मधुर सुंदर (रुचिर) बोलले; लक्ष्मणाशी मृदू मधुर मनोहर बोलले आहेत. अशा प्रकारे सुंदर= मनोहर हा पर्याय सुचविला. सुंदर = मनोहर (अमरे) भाव हा की रामचंद्रांच्या अशा मनोहर भाषणाने त्यांनी आपला (रामलक्ष्मणां) बरोबर जाण्याचा हट्ट सोडला. त्यांना सांगितले की उशीर आधीच झाला आहे; गुरुजी रागावतील अशी धास्ती आम्हाला सुद्धा पडली आहे. तुमचे आई बाप सुद्धा तुम्हाला रागावतील; ते तुमची वाट पाहत चिंता करीत असतील की बाळांना का बरं उशीर झाला. आता गाई बैल येण्याची वेळ होत आली, वाटेने त्यांनी मारले तर काय होईल इत्यादी काळजी वडीलमाणसे करीत असतील; शिवाय संध्येची वेळ चुकेल; ती चुकणे सुद्धा बरे नाही; म्हणून तुम्ही आता घरी जाच पाहू. आम्ही आपल्या गुरुकडे जातो. पुन्हा आपल्या भेटीगाठी होणार नाहीत असे थोडेच आहे? योगायोग असेल तेव्हा होतीलच भेटी. 'उद्या परत भेटू' असे सांगितले असणे शक्य नाही; कारण रामलक्ष्मण स्वतंत्र नाहीत. परतंत्र व्यक्तीने भविष्यकाळी करण्याच्या गोष्टींची अभिवचने देणे योग्य नाही हे रामचंद्रांस माहीत नाही असे नाही. राम सत्यवचनी आहेत. ते थट्टेने सुद्धा असत्य बोलत नाहीत. (क) रंगभूमीतून बाहेर पडल्यावर बालकांना निरोप दिला आहे; यावरून सुचविले आहे की नगरदर्शनास निघाले तेव्हा मुले जशी बरोबर आली तशीच परत येताना यांच्या बरोबरच चालू लागली. तेव्हा येता येता त्यांची समजूत घालून वाटेनेच त्यांना निरोप देऊन त्यांच्या त्यांच्या घरांच्या, पेठेच्या, जवळ आल्यावर ती ती मुले आपापल्या घरी गेली व रामलक्ष्मण निवासस्थानाकडे पुढे गेले.

हिं.दो. । सभय सप्रेम विनीत अति सकुच सहित दोउ भाइ॥
॥ गुरु पद पंकज नाइ सिर बैठे आयसु पाइ॥२२५॥

म.दो. । प्रेमें, सभय, विनीत अति संकोचित दोघेहि॥
॥ गुरु-पद-पंकजिं नमुनि शिर आज्ञेनें बसलेहि॥२२५॥

अर्थ :अती प्रेमाने, भयाने, विशेष विनयाने व संकोचाने दोघां भावांनी गुरुचरणकमलांवर मस्तक नमविले व आज्ञा मिळाल्यावर खाली बसले (तो पर्यंत उभेच होते) ॥२२५॥

टीका दो. (१) भजनाचा प्रभाव व शिष्यांचे कर्तव्य, भावना व व्यवहार यांचे निदर्शन येथे केले आहे. गुरूशी वागताना प्रेम, भय, नम्रता, व संकोच हे गुण पाहिजेतच. प्रीतियुक्त धाक व धाकयुक्त प्रीती गुरुजनांच्या ठायी असावी. कारण 'प्रीति न भीती वीण' (५।५७) हे रामवचनच आहे. आश्रित शिष्य, पोष्य यांच्यावर निर्हेतुक प्रेम असावे पण त्याबरोबरच धाक (भीती) असावा. (क) गुरुजनांना, विप्रांना, नमन करताना अंगावर रोमांच उभे राहणे हे प्रीतीचे लक्षण आहे. 'स्मरतां राम हि, रणिं भिडत, देत, पडत गुरुपाइं ॥ तुलसी जे ना पुलकती वृथा जन्म जगिं जाइ ॥' (दोहावली ४२). (ख) उशीर झाला यामुळे भीती वाटत आहे; अत्यंत नम्रता हे तर शिष्यांचे व सेवकांचे मुख्य लक्षण आहे. गुरु संगती सोडून, श्रवणाचा लाभ दवडून, व्यावहारिक नश्वर सुखासाठी गेले होते व कबूल केल्याप्रमाणे सत्वर येता आले नाही यामुळे नमस्कार करण्यास सुद्धा संकोच - लाज वाटत आहे. यावरून परमार्थसाधक शिष्यांनी बोध घेणे जरूर आहे. (ग) वंदन केल्यावर बसण्याची आज्ञा मिळेपर्यंत (मिळवीपर्यंत नव्हे) नमस्कार करणारांनी बसू नये हा शिष्य, सेवक-धर्म स्वतःच्या आचरणाने दाखविला. 'धर्ममार्ग चरित्रेण' दाखविणे (रा.पू.ता.) हा रामावतारातील एक हेतू असतो तोच येथे दाखविला आहे.

(२) वि.ल.ठे.– नगर दाखविण्यासाठी राम विश्वामित्रांची आज्ञा घेतात त्यावेळची व परत आले त्यावेळची भावना यांची तुलना करण्यासारखी आहे.

उपक्रम	उपसंहार
अति विनयें, लाजतां, स्मितानन	अति विनीत, संकोचित, सभय, बसले
बदले पावुनि गुरु-अनुशासन	गुरु-आज्ञा पावुनि येउनि, मुनिपद
वंदुनि मुनिपद कमलां, निघाले	पंकजि नमुनि शिर

दोन्ही वेळी भावना व व्यवहार एकरूप आहेत; फक्त उशीर झाल्याने सभय आहेत व त्यामुळे स्मितानन नाही इतकेच.

(३) जनकपुरी दिसू लागल्यापासून सायंकाळपर्यंतच्या पहिल्या दिवसाच्या दिनचर्येचे सविस्तर वर्णन येथवर केले. (क) नगरदर्शनास जाण्याचे वर्णन दोहा २१८(१) मधे सुरू झाले व ते वर्णन दो. २२५ अखेर पुरे झाले. म्हणजे ८ दोहेच खर्ची पडले. ही नित्याची दिनचर्या नाही; नैमित्तिक आहे; अष्टधा प्रकृतिजनित सर्व दृश्य नैमित्तिकच आहे. नित्य नाही. आता एका दोह्यांत त्यादिवसाचा सायंकाळपासून सकाळपर्यंतचा कार्यक्रम वर्णन करतील.

हिं. । निसि प्रबेस मुनि आयसु दीन्हा । सबहीं संध्याबंदनु कीन्हा ॥१॥
। कहत कथा इतिहास पुरानी । रुचिर रजनि जुग जाम सिरानी ॥२॥
। मुनिबर सयन कीन्ह तब जाई । लगे चरन चापन दोउ भाई ॥३॥
म. । निशामुखीं दे मुनि अनुशासन । सर्वांनी कृत संध्या-वंदन ॥१॥
। वदत कथा इतिहास पुराणां । क्रमिति रुचिर युग निशियामांनां ॥२॥
। मग मुनिवर जाऊन झोपले । दाबिति पायां बंधु युग भले ॥३॥

अर्थ : रात्र होण्यापूर्वी (संधिकाळी) मुनीने आज्ञा दिली व सर्वांनी संध्यावंदन केले ॥१॥ मग इतिहासपुराणातील कथा सांगत असता रमणीय (मनोहर) रात्रीचे दोन प्रहर (याम) निघून गेले ॥२॥ (मग) मुनिश्रेष्ठ विश्वामित्र जाऊन झोपले व दोघे भले भाऊ त्यांचे पाय चेपीत (दाबीत) बसले ॥३॥

टीका चौ. (१) निशामुख – पूर्ण काळोख पडला नाही पण सूर्य मावळला आहे असा जो संधिकाळ ते निशामुख, रात्र होण्याची वेळ. (क) येथे सायंसंध्येचा उल्लेख आहे. 'उत्तमा सूर्यसहिता मध्यमा लुप्त तारका अधमा तारकोपेता सायंसंध्या त्रिधा मता' (गा.पु.प.) सूर्यास्तापूर्वी एक घटका हा सायंसंध्येचा उत्तम काळ आहे; सूर्यास्तानंतर तारे दिसू लागण्यापूर्वीचा जो काळ तो मध्यम होय व तारे दिसू लागल्यानंतरचा काळ अधम होय. 'रवेरस्तमयात् पूर्वं घटिकैका यदा भवेत्। सायंसंध्या प्रकुर्वीत' (यम) प्रातः संध्येचे यांच्या उलट आहे. उत्तमाताराकोपेता मध्यमा लुप्त-तारका॥ अधमा सूर्यसहिता प्रातःसंध्या त्रिधामता 'उदयात्प्राक्तनी संध्याघटिका त्रयमुच्यते' (गा.पु.प.) सूर्योदयापूर्वी तीन घटका गायत्री जपाचा प्रारंभ करणे हा प्रातः संध्येचा उत्तम काळ आहे. यालाच प्रातःकाळ म्हणतात. विस्तार मानवतापूर्ती संध्योपासना पुस्तकात पहावा. 'सायंसंध्या बहिर्जले' सायंसंध्या घराच्या बाहेर जलाशयावर करावी. (ख) येथे संध्येला बाहेर गेल्याचा उल्लेख नाही तो पुढे केला आहे. 'विगत दिवस गुरु-आज्ञा मिळतां। उभय बंधु गत संध्येकरतां' (२३७।६-७ पहा) त्यावरून येथेही संध्येला बाहेर जलाशयावर गेले असे मानणे मानसातील वर्णन शैलीप्रमाणे योग्य आहे. आज सूर्यास्तापूर्वी संध्येला जाता आले नाही. आज नगरातून येण्यातच उशीर झाला व मुनींनी लवकर आज्ञा दिली नाही असे ठरले. लवकर आज्ञा न देण्यात विश्वामित्राचे पुत्रवात्सल्य, शिष्यवात्सल्य झळकत आहे. नगरदर्शन करून नुकतेच दमून आले आहेत हे जाणून थोडी विश्रांती घेतल्यावर आज्ञा दिली. सर्वांनी संध्या केली याने सुचविले की सर्व मुनिसमुदाय, विश्वामित्र व रामलक्ष्मण संध्या करून आले. दमले भागलेल्या रामलक्ष्मणांस त्रास होईल म्हणून स्वतःसुद्धा उत्तमकाळी संध्येस न जाता गौणकाळी गेले! (ख) दाखविले की, गुरूच्या आज्ञेशिवाय नित्यक्रमसुद्धा करू नये। संन्यासी शिष्याने सुद्धा!

चौ. २(१) वदत कथा इतिहास पुराणा - पुराण = प्राचीन असा अर्थ घेता येतो व हिंदीत 'पुरानी' = पुराणातील किंवा पुरातन, प्राचीन असा अर्थ आहेच. इतिहासपुराणांतील प्राचीन कथा सांगण्यास संध्या करून आल्यावर विश्वामित्रांनी प्रारंभ केला. रामलक्ष्मण व सर्व मुनिवृंद यांनी श्रवण केले. विश्वामित्रांनी अशा कथा सांगितल्याचे उल्लेख इतरत्रही आहेत. 'भक्तिहेतु

किति कथापुराणें। कथिलीं विप्रें प्रभु जरि जाणे'(२१०।८) 'कौशिक कथा पुरातन सांगति' (२।२७८।४) 'कथा सांगणे' हा प्रयोग मानसात भक्तिविषयक कथा संबंधीच वापरला आहे. २१०।८ मध्ये भक्तीचा स्पष्ट उल्लेख आहे. येथेही, भक्तिविषयक कथा सांगितल्या असेच मानणे सुसंगत आहे. भक्तिकथांत भक्तिप्रियश्रोते व वक्ता यांचा वेळ तेव्हाच जातो. राम भक्तिप्रियच आहेत.

(२) क्रमिति रुचिर युग निशियामांना - दोन प्रहर रात्र होईपर्यंत शिष्यवत्सल गुरूने कथा सांगितली – चालविली! आज सकाळी रामलक्ष्मण १४ वर्षाचे सम्राटकुमार पायी अनवाणी चालत आलेले, अपरान्हकाळी भोजन झाले तोपर्यंत विश्रांती नाही; थोडी विश्रांती घेऊन शरदऋतूतील उन्हाळ्यांत तीन प्रहरानंतर सुमारे तीन तास नगरदर्शनासाठी पायी हिंडून आलेले; नंतर किंचित विश्रांती विश्वामित्रांनी शिष्यवात्सल्यतेमुळे घेऊ दिली; नंतर संध्येसाठी बाहेर जाऊन आले. इतके रामलक्ष्मण दमलेले असता संध्या करून आल्यापासून मध्यरात्र उलटेपर्यंत विश्वामित्रांनी कथा का सांगितली? या दमलेल्या कोमल किशोरांना जागरण होईल याचा विचार का केला नाही. (क) ही आश्विन शुद्ध चतुर्दशीयुक्त पौर्णिमेची रात्र आहे. रात्री पौर्णिमा आहे. कोजागरी पौर्णिमेची रात्र आहे म्हणूनच रुचिर = मनोहर म्हटले आहे. या पौर्णिमेच्या रात्रीएवढी सुंदर मनोहर रात्र इतर कोणत्याही महिन्यात नसते. कोजागरी पौर्णिमा मध्यरात्रव्यापिनी घ्यावी असा नियम आहे. हे अनुमान पुढे केलेल्या चंद्रोदय वर्णनाने सत्य ठरते. उद्या सूर्यास्तानंतर संध्ये करता बाहेर जलाशयावर राम गेल्यावर पूर्वेस चंद्रोदय झाला आहे. 'प्राचीर – दिशिं शशि सुभग उगवला' (२३७।७ टी.प.) कोजागरी पौर्णिमेचे दिवशी मध्यरात्रीपर्यंत जागरण करावे असे शास्त्र आहे. म्हणून शिष्यवत्सल असूनही मध्यरात्रीपर्यंत कथा सांगितली.

(क) रुचिर - निशि - मनोहर रात्र; आश्विन शुक्ल पौर्णिमेची रात्र असल्यामुळे संध्या करून येतात तोच शीतल, शरदातपहारक आल्हादकारक चंद्रप्रकाश स्वच्छ पडला. त्यात भक्तिप्रिय रामलक्ष्मणांस भक्तिमय कथा गुरुमुखाने श्रवण करण्यास सापडली त्यामुळे कंटाळा आला नाही. झोप, डुलक्या, जांभया आल्या नाहीत.

(३) संध्याकाळचे जेवण, फलाहार, दुग्धपान वगैरेंचा उल्लेख मुळीच नाही. दुपारी अपरान्ह काळी सुग्रास भोजन झाले आहे. शिवाय मुनी, साधू, मंडळी एकवेळच भोजन करणारे असतात. त्या जरठांचे ठीक आहे; पण रामलक्ष्मणांसारख्या कोवळ्या १४ वर्षांच्या सम्राटकुमारांच्या जठरांचे काय? त्यातून नगरदर्शनाच्या श्रमांनी विशेष भूक लागलेली असणारच. गुरूंनी भोजन फलाहारादी केले नाही तर साच्छिष्य कसे करतील? केवढी धर्मशीलता!

चौ. ३(१) मग विश्वामित्र जाऊन झोपले - 'जाऊन' शब्द सांगतो की कथेची जागा व विश्वामित्र झोपण्याची जागा निरनिराळ्या आहेत व झोपण्याची जागा त्या जागेपासून दूर आहे. रामलक्ष्मणांची झोपण्याची जागा आणखी निराळी आहे हे लवकरच दिसेल. (क) रामलक्ष्मण विश्वामित्रांच्या पाठोपाठ गेले हे न सांगता समजण्यासारखे आहे, कारण दोघेही झोपणाऱ्या मुनींचे पाय चेपीत बसले आहेत. श्रवणभक्ती व गुरुपादसेवनभक्ती येथे दाखविली आहे. सर्व दिवसभर

दमलेले, एकवेळ दुपारी भोजन, सम्राटाचे अती कोमल लाडात वाढलेले १४ वर्षांचे कुमार मध्यरात्रीपर्यंत जागले तरी सुद्धा स्वतःच्या इच्छेने गुरुपादसेवा आनंदाने करीत आहेत! अशा प्रकारची गुरुसेवा व गुरुभक्ती पाहणे तर राहोच पण ऐकणे सुद्धा दुर्लभ झाले आहे. षड्रिपूंचा व षडूर्मीचा जय केल्याशिवाय अशी सेवा घडत नाही व अशी सेवा घडल्याशिवाय त्यांचा जय शक्य नाही. जे कोणी परमभाग्यवंत अशी सेवा करतात तेच याच देही याच डोळा। भोगिती नित्यसुखाचा सोहळा ।। ज्ञानभक्ती त्यांच्या गळां। माळ घालिती ।।प्रज्ञा.।। श्री एकनाथांनी गुरुगृही असता अशीच सेवा व गुरुभक्ती केली! ऐतिहासिक दृष्ट्या पाहिले तर या गुरुसेवा-भक्तीमुळेच धनुर्भंग, भार्गव दर्पमर्दन, विश्वविजय, विमल विश्वव्यापिनी कीर्ती व जानकी यांची प्राप्ती झाली आहे. दशरथ, कौसल्यामाता व जनकराजा यांनी असेच उद्गार काढले आहेत! आता आधिदैविक दृश्य पुढे उभे करतात.

हिं. । जिन्ह के चरन सरोरुह लागी। करत बिबिध जप जोग बिरागी ।।४ ।।
। तेइ दुख दोउ बंधु प्रेम जनु जीते। गुरपद कमल पलोटत प्रीते ।।५ ।।
। बार बार मुनि अग्या दीन्ही। रघुबर जाइ सयान तब कीन्ही ।।६ ।।

म. । ज्यांच्या चरण-सरोजां-लागीं।करिति विविध जप योग विरागी ।।४ ।।
। बंधू जणुं ते प्रेमें जितले। गुरुपद-पंकज सेवे रतले ।।५ ।।
। वारंवार देति आज्ञा मुनि। रघुवर करिती शयना जाउनि ।।६ ।।

अर्थ : ज्यांच्या चरण कमलांच्या (दर्शना) साठी विरागी बनून जपयोगादी विविध साधने करतात ।।४ ।। तेच दोघे बंधू जणूं प्रेमाने जिंकले गेलेले (जितले – जिंकलेले) गुरुचरण सेवा करण्यात रममाण झाले आहेत. (रतले) (प्रेमाने गुरुचरण दाबीत आहेत!) ।।५ ।। मुनीने वारंवार आज्ञा दिली तेव्हा रघुवराने जाऊन शयन केले ।।५ ।।

टीका चौ. ४-५(१) ज्यांच्या चरण सरोजां... विरागी' – ज्या लागिं बिरागी अति अनुरागी विगतमोह मुनिवृंदा। निशिवासर ध्याती गुणगणगाती जयति सच्चिदानंदा ।।(२।१८६।२) 'जे ध्यान-विरती ज्ञान योगाने कि मुनिं कधि पावती' (३।३२।छंद) 'जन्मजन्म मुनि झिजति साधनी अंती राम न येत आननीं' (४।१०।३)'मन पवत जय गो निरस करुनी ध्यान मुनि कधि पावती' (४।१०।छंद१) ज्यांचे दर्शन सुद्धा अत्यंत दुर्लभ; जप, पत, योगादी साधने अनंत काळ करून सुद्धा होत नाही तेच रामलक्ष्मणरूपाने, सकाळी पायी चालत आलेले, दमले भागलेले असता, एकभुक्त राहून, मध्यरात्र उलटून गेल्यावर सुद्धा विश्वामित्र गुरूचे पाय चेपीत आहेत! वेठ वळीत आहेत, असेही नाही, अगदी मनापासून प्रेमाने दाबीत बसले आहेत हे केवढे आश्चर्य! याचे कारण सांगतात–

(२) प्रेमे जणुं जितले - जणू प्रेमाने जिंकल्यासारखे. जणू म्हणण्याचे कारण प्रभू अजित आहेत. 'जयजय जह्यजाम् अजित' (भाग. १०।८७।१४) कोणी त्यांस जिंकले नाहीत व कोणी जिंकू शकत नाहीत. 'जिंकूं शकति रघुपतिस किं अजया?' (५।१३।३) पण 'भक्ती अवशावश करी' (३।२६।छं.) मा.पी.मधे दिलेले 'पन्नगारि... आनहे अवतरण बनावट आहे.' 'ज्ञाने

प्रयासमुदपास्य नमन्त एव जीवन्तिसन्मुखरितां भवदीय वार्ताम्।। स्थाने स्थिताः श्रुतिगतां तनुवाङ्मनोभिर्ये प्रायशोऽजित जितोऽप्यसि तैस्त्रिलोक्याम्।।' (भाग.१०।१४।३) केवळ प्रेमभक्तीनेच जिंकले जातात. (३) प्रभू विश्वामित्राचे पादसंवाहक झाले याचे कारण विश्वामित्रांची अगाध प्रेमभक्ती हे आहे; हे येथे सुचविले. पादसेवन प्रेमाने करीत आहेत याचे प्रत्यक्ष प्रमाण पहा -

चौ. ६(१) वारंवार देति आज्ञा मुनि- मुनीने वारंवार सांगितले की जा आता झोपा तेव्हाच रघुवर रामचंद्र गेले. जो प्रेमाने सेवा करीत नसेल तो एकदा आज्ञा मिळताच उठून जाईल. पाय चेपताना मध्यरात्र झाल्यावरही जांभया, डुलक्या, आळेपिळे इत्यादी निद्रेची चिन्हे प्रगट झाली की प्रेम नाही किंवा कमी आहे असे ठरेल. पाय चेपण्यात आपले कल्याण आहे हे जाणून व या सेवेचा लाभ मिळाला हे माझे महाभाग्य आहे अशा भावनेने, प्रेमाने चेपीत असेल त्यास एकदा, दोनदा, तीनदा आज्ञा मिळाली तरी तो अशी सेवा सोडीत नाही. अशा सेवेत आज्ञाभंग हा दोष नसून भूषण आहे. वारंवार वरचेवर आज्ञा देण्याने विश्वामित्राच्या वात्सल्याचे दर्शन होतेच. आज्ञा न देणे अशा परिस्थितीत निष्ठुरतेचे लक्षण ठरले असते. अशी आज्ञा देण्यात हेतू कोणते असू शकतात व हा आज्ञाभंगदोष का नाही याचे विवेचन ३५६।६ च्या टीकेत पहावे. (क) पादसेवनभक्तीत जसा व जितका लाभ आहे तसा तितका लाभ इतर कोणत्याही साधनात नाही. मनुष्याच्या विविध शक्तीचे व संस्काराचे प्रवाह हात, पाय व डोळे यावरून सतत बाहेर पडत असतात; व त्या संस्कारांचे व शक्तींचे ग्रहण, संक्रमण हातांनी फार शीघ्र होते. म्हणून ज्यांची शक्ती, सद्गुण इ. संस्कार आपणांत यावे असे वाटत असेल त्यांचे पाय हातांनी चेपणे यासारखे सुलभ व शीघ्र फलदायी साधन नाही. जे शुभ, पावन, सात्विक, पारमार्थिक संस्कारांचे तेच अपवित्र, अशुभ, राजसी – तामसी संस्कारांचे घडते; म्हणून कोणाची पादसेवा करावी याचा पूर्ण विचार करणे जरूर आहे. एवढ्याचसाठी गुरू पारखून करावा असे म्हणतात. (ख) रघुवर = राम; कारण लक्ष्मण रामाबरोबर जाऊन झोपले नाहीत. पाय चेपीत बसले असे पुढे सांगत आहेत. (ग) जाउनि – शब्दाने सुचविले की रामचंद्रांची झोपण्याची जागा निराळी आहे. विश्वामित्र झोपले आहेत त्या जागेपासून किंचित् दूर आहे. लक्ष्मणाची तपश्चर्या याहून बिकट आहे. रघुवीरबरोबर रामसेवक या भावनेने विश्वामित्रांची सेवा व रामदास्य म्हणून रामसेवा लक्ष्मण करतात -

हिं. । चापत चरत लखन उर लाएँ। सभय सप्रेम परम सचु पाएँ।।७।।
। पुनि पुनि प्रभु कह सोवहु ताता। पौढ़े धरि उर पद जल-जाता।।८।।
हिं.दो. । उठे लखनु निसि बिगत सुनि अरुन सिखा धुनि कान।।
।। गुरु तें पहिलेहिं जगतपति जागे राम सुजान।।२२६।।
म. । चेपि चरण लक्ष्मण हृदिं लावुनि। प्रेमे सभय परम सुख पावुनि।।७।।
। कितिदां प्रभु वदले निज बाळा! पडे धरुनि हृदिं पदजलजांला।।८।।
म.दो. । उठले लक्ष्मण गत निशा कुक्कुट-रव ये कानिं।।
।। गुरुचे पूर्वी जगत्पति राम जागले ज्ञानि।।२२६।।

अर्थ : लक्ष्मण रामाचे चरण आपल्या छातीजवळ (उराशी) धरून प्रेमाने व भीतभीत चेपू लागले व त्यांस परमसुख (सचु) मिळू लागले ॥७॥ बाळा! (ताता!) नीज आता असे प्रभू किती वेळा म्हणाले तेव्हा त्या पदकमलांना हृदयात धारण करून (त्यांचे ध्यान करीत) लक्ष्मण आडवे झाले(पडले-पौढे) ॥८॥ रात्र संपली व कोंबडे आरवण्याचा आवाज कानांवर आला तेव्हा लक्ष्मण उठले. व जगत्पती राम ज्ञानी (सुजाण) असल्याने गुरूच्या आधी जागे झाले ॥२२६॥

टीका चौ. ७-८; (१) हृदिं लावुनि-उराशी धरणे, उराशी बाळगणे हे अती प्रेमाचे वा लोभाचे लक्षण आहे. राम शय्येवर पहुडले आहेत. लक्ष्मण पायांपाशी बसले आहेत. दोन्ही हातांनी दोन्ही पाय आपल्या छातीला लावून ते हळू हळू चेपीत आहेत. हे असे करणे परमप्रेमाचे लक्षण आहे. रासपंचाध्यायींतील गोपीगीतांत (भाग १०।३१।१३) गोपी भगवंतास विनवीत आहेत की 'चरण पङ्कजं शंतमंचते रमण नः स्तनेष्वर्पया' प्रभूचे चरणपंकज परमसुखरूप, परमकल्याणरूप = शंतम् आणि सर्व आधी (चिंता, शोक, भयादी हृदयविकार) हरण करणारे (आधिहन्) आहेत. लक्ष्मणासारखा भाग्यवान कोण असेल! भरत म्हणतात 'अहह! धन्य लक्ष्मण बड़भागी। रामपदारविन्द अनुरागी॥' (७।१।३) म्हणूनच 'प्राणप्रिय सीतारघुवीरां' झाला आहे. (क) सभय - भीतभीत; प्रभूचे पाय फार कोमल आणि माझी छाती व हात फार कठीण तेव्हा यांच्या स्पर्शाने कोमल चरणांस पीडा होईल अशी भीती वाटत आहे. पण प्रेमामुळे पाय दाबल्याशिवाय राहवत नाही. येथे प्रभुचरणांना कमल शब्द लावलेला नाही हे लक्षात ठेवावे. दुसरी भीती ही की पाय पुष्कळ वेळ असेच चेपीत बसावे अशी लालसा आहे पण प्रभू वात्सल्यामुळे 'नीज आता' असे सांगतील की काय! मी पाय चेपीत राहण्याने प्रभूच्या निद्रेत विघ्न तर येणार नाहीना, ही भीती; इ.इ. कारणांनी भीत भीत चेपीत आहेत. (ख) परमसुखाचा लाभ मात्र होत आहे. या चरणकमलांच्या मानसिक ध्यानात मुनिमन मधुप होऊन राहतात; ज्यांची प्रत्यक्ष सेवा मिळावी म्हणून शिवविरंचि झुरत असतात पण मिळत नाही; ती सेवा आज एकट्याच्या वाटणीस आली आहे. अयोध्येत असता भरत शत्रुघ्न या चरणांचे भागीदार होत असत. (३५६।६)

(२) विश्वामित्रांनी एकदा आज्ञा दिल्यावर जसे राम उठले नाहीत, सेवा सोडली नाही, त्याप्रमाणे प्रभूची आज्ञा अनेक वेळा मिळेपर्यंत लक्ष्मणाने सेवात्याग केला नाही. लक्ष्मणाची भावना दाखविण्यासाठी येथे प्रभू शब्द घातलेला आहे. बंधुभावाने सेवा करीत नसून प्रभू-सेवक भावाने सेवा करीत आहेत. दो. २१८।२-३ टीका पहा.) (क) हृदिं धरुनि - (उरधरि, हियँ धरि उर धरना) हे शब्द ध्यान करणे या अर्थानेच मानसात वापरले आहेत. १।७४।१; १।६४ौ७ पहा. (ख) पदजलजानां = (पदजलजाता) पदकमलांना. लक्ष्मणाचे हृदय कोमल असल्यामुळे येथे पायांना कमल म्हटले, पण छातीवर टेकून हातांनी चेपण्याच्या वेळी 'कमल' शब्द पायांना लावला नाही! छाती व हात कठोर, खरखरीत आहेत, तप्त आहेत, कमल कोमल असते, ते हातांनी चेपले तर छिन्न भिन्न होईल असे कवीलाही भय वाटले! असाच भेद शबरी - भेटीत केला आहे.

पायांना मिठी मारताना, पाय धुताना नुसते 'चरण' आहेत. चरणकमल नाहीत; पण तिने ते हृदयांत ठेवले - ध्यान करू लागली तेव्हा 'पदपंकज' आहेत! ३।३४।१० व ३६ छं. पहा) अयो.कां. दोहा १०१ पहा. अयो.कां. दोहा ८९ मध्ये पाय चेपण्यात कमल नाही. पण लं.कां. ११।७ मध्ये पाय चेपताना चरण कमल आहेत. कारण वाचकांनी शोधावे.

वि.ल.ठे. – रामचंद्रांनी शयन केले असे म्हटले व राम जागे झाले असे दोह्यात म्हणत आहेत. लक्ष्मण पडले, आडवे झाले (पौढे पहुडे) व उठले असे म्हटले आहे, जागे झाले असे म्हटले नाही. यावरून स्पष्ट होते की लक्ष्मण रामचरणकमलांचे ध्यान करीत पायांशी पडून राहिले, झोप घेतली नाही. लागली नाही. ज्याला झोप लागली असेल तो आधी झोपेतून जागा होतो व मग उठतो. अयोध्याकाण्डातही प्रभूला झोप लागल्यावर लक्ष्मण जागत, पाहरा देत बसले आहेत. येथे तशी आवश्यकता नाही म्हणून नुसते पडून राहिले. रात्री राम जागे झाले व त्यांस पाणी वगैरे हवे असले तर चटकन उठून देता यावे म्हणून झोप घेतली नाही. (क) १।२ शब्दांचा बदल करून केवळे गूढ भाव व स्तुत्य आदर्शभावना प्रगट केल्या जातात व केल्या आहेत, हे पाहून चित्त चकित होते. पौढना शब्दाचा अर्थ आडवे होणे असाच आहे. हिंदी मराठी व्यवहारकोष (वैशंपायनकृत) पहावा. ३५६।५ मधे 'सेज रुचिर रचि राम उठाए। प्रेम समेत पलँग पौढाए' निजविले. झोपी जावयास लावले असा अर्थ हास्यास्पद ठरेल. नंतर बऱ्याच वेळाने रघुनाथास झोप लागली आहे. (दो. ३५७ पहा.) म्हणून पौढना = झोप लागणे असा अर्थ करणे विसंगत आहे.

दो. (१) हा दोहा कोणी पुष्पवाटिका प्रकरणात घेतात; पण तसे करण्याची आवश्यकता नाही. पुष्पवाटिकेत जाण्यास निघाले तेव्हापासूनच २२७।२ पासून पुष्पवाटिका प्रकरण सुरू होते. असे मानणे योग्य वाटते. (२) लक्ष्मण आपणास रामसेवक मानीत असल्याने ते प्रभूच्या आधी उठले व राम विश्वामित्रांस गुरु मानीत असल्याने ते विश्वामित्राच्या पूर्वी उठले. गुरु, पती, स्वामी, हे निजल्यानंतर, त्यांस झोप लागल्यानंतर शिष्य, पत्नी व सेवक यांनी निजावे किंवा त्यांनी चार वेळा आज्ञा दिल्यावर निजावे असा यांचा धर्म आहे. गुरु, पती व स्वामी उठण्यापूर्वी शिष्य, पत्नी व सेवक यांनी उठावे. या नियमांचे पालन करणे राम जाणतात व तसे वागतात म्हणून ज्ञानी (सुजाण) म्हटले. जगत्पती परमात्मा असून स्वधर्मपालन इतक्या दक्षतेने करतात!

(३) पूर्वार्ध - 'गत निशा कुक्कुट रव ये कानिं – तेव्हा लक्ष्मण उठले.' (क) गत निशारात्र संपली, उषःकाल झाला. पण उजाडत्या पौर्णिमेची शारदी रजनी असल्यामुळे चांदणे सुद्धा उषःकालाचा भास उत्पन्न करणारे असते; पण जेव्हा कोंबडा आरवलेला ऐकला तेव्हा खात्री झाली की रात्र संपली व उषःकाल झाला आहे, म्हणून लक्ष्मण उठले. 'सरे रात्र रघुनायक जागति। बंधुस बघुनि असे वदु लागति ॥ तात! पहा अरुणोदय झाला' (२३८।६-७) यावरून रात्र सरणे म्हणजे अरुणोदय होणे हे ठरले. अरुणोदयकाळी राम जागे होण्यापूर्वी उठण्याचा लक्ष्मणाचा नियम

होता. नित्यक्रम होता हेही ठरले. अरुणोदयाच्या वेळचे कोंबड्याचे आरवणे, ब्राह्ममूहूर्तीचे व मध्यरात्रीचे आरवणे यात फरक असतो.

(४) अरुणशिख - कोंबडा, 'अरुनचूड'ही मानसात वापरला आहे. 'कृकवाकुस्ताम्रचूडः कुक्कुटःचरणायुधः' (अमरे) ताम्रचूड= अरुणचूड= अरुणशिख, ताम्र अरुण, लाल, शिष्याचूडा शेंडी (कलगी) असलेला. (क) कोंबड्याचे आगमन मुसलमानांच्या बरोबर झाले असा मिथ्या प्रवाद असल्याने काही टीकाकारांनी 'अरुनशिखाधुनि' (अरुणशिखाध्वनी) याचा व्युत्पत्ती शाखाच्या बळावर वेदध्वनी, भजनाचा आवाज, लालशेंडी असलेल्या नैष्ठिक ब्रह्मचारी ऋषिमुनींचा वेदघोष असे विविध अर्थ केले, करता आले तरी गीतावलीत 'भोरभए जागहुरघुनन्दन' (१।३६।) या पदात व त्यापुढील पदात तमचुर (कुक्कुट) शब्द वापरला आहे तेथे कोणते व्युत्पत्तिशास्त्र व कसे उपयोगी पडणार? १।३५८ मध्ये 'अरुनचूड वर बोलन लागे' असा उल्लेख आहेच.

(ख) मुसलमानांच्या आगमनापूर्वी भारतात कबुतरे, चकोर, अरुणचूड वगैरे पक्षी पाळले जात असत, एवढेच नव्हे तर अन्नातील विषारी परीक्षा अशा पक्ष्यांकडून करवावी असे कौटिलीय अर्थशास्त्रात म्हटले आहेच व वर उल्लेखिलेल्या तीन प्रकारचे पक्षी विषपरीक्षा करण्यास फारच उपयोगी पडणारे आहेत (मा.पी.भाग ३) (क) पृ. २८७ मधून) १. अमरकोषात ताम्रचूड, कुक्कुट हे शब्द आहेत. अमरकोष ग्रंथ श्रीमदाद्यशंकराचार्यांच्या पूर्वीचा आहे. आद्य शंकराचार्यांचा जन्म जिनविजय या जैनांच्या संस्कृत भाषेतील ग्रंथानुसार युधिष्ठिर शक २१ शे. मध्ये आहे. आधुनिकांच्या मते इ.स.च्या आठव्या शतकात मानतात. पण इ.स. आठशेतील शंकराचार्य आद्य शंकराचार्य नव्हेत हेही जिनविजयावरून निश्चित आहे. इ.सनाच्या आठव्या शतकात जे शंकराचार्य झाले त्यांचीच समाधी वसई जवळील निर्मळक्षेत्री आहे व या विषयींचा स्पष्ट उल्लेख जिनविजयात आहे. आद्य शंकराचार्यांचा काळ आठव्या शतकात मानला तरी सुद्धा अमरकोषाच्या एकाच प्रमाणाने कोंबडे ही मुसलमानांची देणगी आहे वगैरे विचार भ्रामक, निराधार व इतिहासाचा खून करणारे आहेत असे ठरते. असे पुष्कळ भ्रम प्रचारकांनी दृढमूल केले आहेत. कल्याण मासिकाने यातील बऱ्याच भ्रमांचा निरास करणारे झणझणीत अंजन वेळोवेळी घातले आहे. सिद्धान्त (हिंदी) साप्ताहिकाने सुद्धा बरीच कामगिरी केली आहे. २. कोंबडा वाहन असलेल्या देवीची देवालये विद्यमान असून या देवीचे वर्णन पुराणांतून आहे.

(५) याप्रमाणे रामलक्ष्मणांनी शिष्यधर्माचे आदर्श पालन करून दाखविले. आता शौचस्नानादी नित्यकर्म उरकून विश्वामित्रादी मुनींस पूजेस लागणारी पुष्पपत्रादी आणण्यासाठी जनकाच्या पुष्पवाटिकेत दोघे बंधू जातील. ते पुष्पवाटिका प्रकरण पुढील २६व्या अध्यायात आहे. पुष्पवाटिका प्रकरण २२७।२ पासूनच प्रारंभ करावयास पाहिजे. पण एकच चौपाई पुढील अध्यायातील येथे घेण्यापेक्षा २२७।१ पासूनच त्या प्रकरणाचा आरंभ मानला आहे.

सूचना - मा.पीयूष भाग ३(क) पृ.२८५।२८६ वर राजबहादुर प्रो. लमगौडाजीने दिलेले संक्षिप्त विचार आधुनिक सुशिक्षितांनी मुद्दाम वाचून पाहण्यासारखे आहेत. मागील टीकेत या

महाराष्ट्रीय अल्पमतीने तु.मानसाविषयी केलेल्या विधानास यांच्या विचारांनी चांगलीच पुष्टी मिळाली आहे.

श्रीमानस-गूढार्थ चंद्रिका बालकाण्ड अध्याय २५वा समाप्त.

बा.कां.दो. २२६ समाप्त

मानस गूढार्थ चंद्रिका टीका खंड ४था समाप्त

पुढील पाचव्या खंडात पुष्पवाटिका प्रकरण, धनुर्भंग प्रकरण व भार्गवदर्प विमर्दन प्रकरण यांचा समावेश होईल; व सहाव्या खंडात बालकाण्ड टीका, बालकाण्ड परिशिष्टांसह समाप्त होईल.

आमची इतर प्रकाशने

श्री परमपूज्य प्रज्ञानानंद सरस्वती स्वामी यांचे अप्रकाशित वाङ्मय प्रसिध्द करावे हा प्रधान हेतू मनात ठेवून १९८८ साली 'श्रीरामचरितमानसप्रेमी मंडळ' डोंबिवली या नावाने सार्वजनिक विश्वस्तसंस्था (रजि.नं.ए - ९२९, ठाणे विभाग) नोंदविण्यात आली असून या ट्रस्टतर्फे खालील पुस्तके प्रकाशित झाली आहेत.

सर्व पुस्तके एकदम मागविणाऱ्यास टपालखर्च माफ केला जाईल.

पुस्तके	किंमत
श्रीरामचरितमानस (मराठी समवृत्त समच्छंद अनुवाद)	१२०/- रु.
श्री पू.स्वामी प्रज्ञानानंद सरस्वतीकृत	
मानस गूढार्थ चंद्रिका (अरण्यकांड मराठी)	१००/- रु.
मानस गूढार्थ चंद्रिका (अरण्यकांड हिंदी)	१००/- रु.
मानस गूढार्थ चंद्रिका (किष्किंधाकांड मराठी)	६०/- रु.
मानस गूढार्थ चंद्रिका (किष्किंधाकांड हिंदी)	५०/- रु.
मानस गूढार्थ चंद्रिका (सुंदरकांड हिंदी)	८०/- रु.
मानस गूढार्थ चंद्रिका (बालकांड मराठी खंड -१)	२५०/- रु.
मानस गूढार्थ चंद्रिका (बालकांड मराठी खंड -२)	२००/- रु.
मानस गूढार्थ चंद्रिका (बालकांड हिंदी)	३००/- रु.
श्रीरामनामवंदना (हिंदी)	३६/- रु.
श्रीगोस्वामी तुलसीदासकृत (भाष्यकार : पू. प्रज्ञानानंद सरस्वती)	
संगीत गीता समश्लोकी	१२/- रु.
आवृती दुसरी (मराठी)	
स्वामी प्रज्ञानानंद सरस्वती	१५/- रु.
लेखिका : डॉ. श्रीमती कमल वैद्य	
चूडालाख्यान (हंसराज स्वामीकृत)	२५/- रु.
हनुमान चालिसा (मराठी) व इतर स्तोत्रें	५/- रु.
प्रज्ञानांजली (नित्यभजन संग्रह)	५/- रु.
मानवतापूर्ती साधन व संध्योपासना	१२५/- रु.

श्रीरामचरितमानसप्रेमी मंडळ

४, श्रीगणेश, अनंतराज सोसायटी, जलाराम मंदिरजवळ, नेहरु रोड,

डोंबिवली (पूर्व) ४२१ २०१